T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

BOLŞEVİKLEŞME SÜRECİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE (1917-1921)

Doktora Tezi

Ferruh ÖZDER

Ankara-2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

BOLŞEVİKLEŞME SÜRECİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE (1917-1921)

Doktora Tezi

Ferruh ÖZDER

Tez Danışmanı
Dr. Öğretim Üyesi Sedef BULUT

Ankara-2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

BOLŞEVİKLEŞME SÜRECİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE TÜRKİYE (1917-1921)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Dr. Öğretim Üyesi Sedef BULUT

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Başkan)	……
Dr. Öğretim Üyesi Sedef BULUT (Danışman)	.....
Prof. Dr. Mesut ÇAPA (Üye)	.....
Prof. Dr. Hakan UZUN (Üye)	.....
Doç. Dr. Meşkure YILMAZ (Üye)	.....

Tez Sınavı Tarihi: 23.02.2021

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Tarihsel rekabete rağmen birlikte yaşama kültürüne sahip olan Ermeni ve Gürcüler arasında 1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Transkafkasya'da önce fiili sonra resmi bağımsızlık sürecinde ciddi görüş ayrılıkları yaşanmıştır. Osmanlı Devleti ile yapılan konferansların bir sonucu niteliğindeki bağımsızlık sonrasında toprak ihtilafları, Ermeni azınlık ve göçmen meselesi gibi farklı sorunların gölgesinde ilerleyen Ermeni-Gürcü ilişkileri 1918 sonunda yaşanan savaşla kriz aşamasına varmıştır. Savaşın sonundan Transkafkasya'nın nihai olarak Sovyetleştiği 1921 başlarına kadar iki ülke arasında muhtelif konferanslar ve ikili görüşmeler yoluyla sorunların giderilmesi ve işbirliği arayışları devam ederken Gürcü Menşevikleri ve Ermeni Taşnakları arasında karşılıklı suçlamalar eksik olmamıştır. Gürcüler, Taşnakları yalancılıkla ve bölgede nefret tohumları ekmekle suçlamıştır. Gürcüler, Taşnakları Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde son dönemde yaşadığı sorunların sebebi olmakla da itham etmiştir. Bu dönemin ana temaları ise ihtilaflı Lori bölgesinde oluşturulan Tarafsız Bölge'nin durumu, Ahılkelek ve Batum başta olmak üzere toprak ihtilafları, Ermenistan'a yönelik transit geçişte yaşanan sorunlar, Rus Gönüllü Ordusu, Bolşevikler ve Türkiye'ye dönük farklı yaklaşımlardan hareketle ortak dış politika anlayışı geliştirilememesi ve Bolşevizm gibi konular ekseninde şekillenmiştir. Ermenistan'ın, kuzeyden gelecek Rus tehlikesine karşı Azerbaycan-Gürcistan ittifakına katılmaması Transkafkasya'nın ortak dış politika ve askeri strateji geliştirmesine engel olmuştur. Türkiye-Ermenistan savaşı sırasında Ermenistan-Gürcistan ittifakı kurulamamış ancak Tarafsız Bölge'ye yönelik geçici antlaşma imzalanmıştır. Türkiye bu dönemde Ermeni-Gürcü ilişkilerinde genelde etken veya edilgen rol oynamıştır. Batum ve Ahılkelek'in yanı sıra Kars, Ardahan, Ahıska ve kısmen Lazistan Sancağı gibi bölgeler 1921'e kadar Türk, Ermeni ve Gürcü ilişkilerinin tartışmalı veya aktüel konuları arasında yer almıştır. Bu dönemde Ermeni ve Gürcülerin Türk Milli Mücadelesine yönelik yaklaşım ve söylemleri de farklılık taşımıştır.

Anahtar Kelimeler: Ahılkelek, Batum, Bolşevik, Ermeni, Ermenistan, Denikin, Gönüllü Ordu, Gürcü, Gürcistan, Lori, Menşevik, Tarafsız Bölge, Taşnak, Tiflis.

ABSTRACT

Armenians and Georgians, who had a culture of coexistence, experienced serious disagreements despite the historical rivalry in the process of first de facto, then official independence after the Bolshevik Revolution in Transcaucasia. Armenian-Georgian relations which proceed in the shadow of different problems such as land disputes, Armenian minority and immigrant issues were aggravated with the war in late 1918 after the independence which was a result of conferences with the Ottoman State. From the end of war to the beginnig of 1921 when Transcaucasia finally transformed to Soviet rejime, mutual accusations were never ceased to exist between the Georgian Mensheviks and the Armenian Dashnaks, while their search for cooperation between the two countries continued. The Georgians accused the Dashnaks of lying and sowing seeds of hatred in the region. Georgians also blamed the Dashnaks of being the cause of the problems the Armenians had recently experienced in the Ottoman State. The main themes of this era had been shaped by issues like the situation of Neutral Zone which was formed in disputed Lori, land disputes where Alkalkalak and Batum had leading position, problems of transit passage to Armenia, lack of formation of joint foreign policy understanding in terms of approaches towards the Russian Voluntary Army, the Bolsheviks and Turkey and Bolshevizm. Armenia's refusal to join the Azerbaijan-Georgia alliance against the Russian threat from the North prevented Transcaucasia from developing a common foreign policy and military strategy. During the Turkish-Armenian war, alliance of Armenia-Georgia could not be formed but an interim aggrement on Neutral Zone was signed. Turkey had played mostly active or passive role in Armenian-Georgian relations during this period. Beside Batum and Akhalkalak, regions such as Kars, Ardahan, Ahıska and partially the Sandjak of Lazistan were among the controversial or current issues of Turkish, Arnenian and Georgian relations until 1921. Approaches and discourses of Armenians and Georgians towards the Turkish National Struggle also differed in this period.

Key words: Akhalkalak, Batum, Bolshevik, Armenian, Armenia, Denikin, Voluntary Army, Georgian, Georgia, Lori, Menshevik, Neutral Zone, Dashnak, Tiflis.

ÖNSÖZ

Rusya'da Şubat 1917'de Çarlık rejiminin yıkılışı ve devamındaki Bolşevik rejiminden Transkafkasya'nın 1921 başlarında nihai şekilde Sovyetleşmesine kadar geçen çalkantılı dönem bölge tarihinin son derece özgün ve önemli bir kesitini oluşturmaktadır. Bu dönemdeki Ermeni ve Gürcü ilişkileri ise Kafkasya içi dengelerin doğru anlamlandırılması açısından önem taşımaktadır.

Ermeni-Gürcü ilişkileri bu iki kadim millet ile en az bin yıldır yoğun etkileşim halindeki Türkiye'nin kayıtsız kalamayacağı bir alandır. 1917-1921 arası dönem Transkafkasya ciddi dönüşümlere sahne olurken Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye'yi yakından ilgilendiren yoğun bir sürece şahitlik etmiştir. Kafkasya'ya yönelik tarih çalışmaları genelde ya bölgedeki gelişmelerin bütünlük içinde ele alınması ya da Rusya, Türkiye, İngiltere, Almanya ve ABD gibi aktörlerin Kafkasya veya belirli bir ülke ile ilişkileri ekseninde şekillenmektedir. Bu durum ise gerçekte yoğun içeriğe sahip Ermeni-Gürcü ilişkilerinin kapsamlı şekilde incelenmemesi sonucunu doğurmaktadır. Yapılan tez çalışmasının temel motivasyonlarından birisi bu eksikliğin giderilmesidir.

Tez çalışması, Ermeni-Gürcü ilişkilerini paranteze alarak Kafkasya içi dinamiklere yakından bakmayı ve Türkiye'nin bu iki bölgesel aktör ile etkileşimini tespit etmeyi amaçlarken sadece dönemin siyasi gelişmelerinin aktarılmasını değil Ermeni ve Gürcülerin birbirleri hakkında karşılıklı görüşlerinin ortaya konulması amacını da gütmüştür. Çalışmayı motive eden önemli unsurlarından birisi de bu kapsamda özellikle Gürcü Menşeviklerinin Ermeni Taşnaklar aleyhindeki yaklaşımlarının tespitidir. Günümüzde Ermeni veya Taşnak-Türk karşıtılığı üzerinden kalıplaşmış bir tarih okuması yapılırken Gürcülerin de Ermenilerle özellikle de Taşnaklarla tartışmalı bir süreç geçirdiği dikkate alınmamaktadır. Bu doğultuda Taşnakların öncülüğündeki Ermenilerle sadece Türklerin değil Gürcülerin de ciddi sorun yaşadığı gerçeğinin hatırlatılması ve bu durumun nesnel verilerle ortaya konulması temel ilke olarak benimsenmiştir.

1917-1921 arası dönemin Kafkasya içi dengeleri önceleyerek irdelenmesi 1991'de bağımsızlığını kazanan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki

ilişkilerin doğru anlamlandırılması için gerekli malzemeyi sunmaktadır. Ermeni-Gürcü ilişkilerinde 1917-1921 yılları arasında savaş başta olmak üzere yaşanan sorunlar Sovyetler Birliği döneminde adeta unutturulmuştur. Bugün Gürcistan'da sınırlı bir kesim haricinde toplumun büyük bölümünün yaşanan süreçten haberinin olmaması tesadüf değildir. Bu durum tez çalışması için teşvik edici olmuştur.

Türkiye son yıllarda son derece aktif ve yoğun bir dış politika sürecinin içine girmiştir. Dış politikanın ana eksenini doğal olarak ülkenin kendi yakın çevresi oluşturmaktadır. Kafkasya ise Türkiye'nin komşusu ve stratejik açılım alanlarından birisi olarak yakından bakılması ve tüm yönleriyle iyi tanınması gereken bölgeler arasındadır. Güney Kafkasya'da Bolşevikleşmenin tamamlanmasıyla kısa ama çalkantılı dönemin kapandığı 1921 yılından tam 100 yıl sonra bölgenin iki önemli aktörü konumundaki Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ilişkilerin tarihsel arka planının detaylı irdelenmesi bu bakış açısından adeta zorunluluk arz etmektedir. Tez çalışmasında bu gereksinimin karşılanması öncelikli amaçlar arasında yer almıştır.

Siyasi tarih çalışmalarında nesnel yaklaşımın ortaya konulmaması çoğu zaman önemli bir sorun veya eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni, Gürcü ve Türklerin etkileşim içinde olduğu bir dönemin irdelenmesi de bu açıdan ciddi zorluklar içermektedir. Herşeyden önce ilgili tarafların tarih yazımında da keskin karşıtlıkların bulunması son derece dikkatli olunmasını gerektirmektedir. Bu anlayış dahilinde etnik önyargılara yer vermeden farklı iddia ve tutumların yansıtılmasına çalışılarak nesnel bir sonuç ortaya konulması hedeflenmiştir.

Çalışmasının yürütülmesi sürecinde yardımcı olan Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi (STSA) ve Gürcistan Parlamento Kütüphanesi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane çalışanlarına teşekkür borçluyum. Başta ailem olmak üzere tez çalışmasında yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Necdet Aysal'a, destek ve önerilerinden dolayı tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Sedef Bulut, tez kurulu üyeleri Prof. Dr. Mesut Çapa ve Prof. Dr. Mehmet Şahingöz'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ii
ABSTRACT iii
ÖNSÖZ iv
İÇİNDEKİLER vi
KISALTMALAR xi
GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
RUS YÖNETİMİNDEN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNE KADAR TRANSKAFKASYA VE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

1.1. Rus Yönetimi Altında Ermenilerin Transkafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Demografik Yapının Gürcüler Aleyhinde Değişmesi (1801-1917) 15
1.1.1. Gürcistan'da Ermenilerin Sosyo-Kültürel, Ticari ve İdari Alanda Etkinliğinin Artması 19
1.1.2. Ermeni Siyasi Örgütlenmesi Taşnaksütyun'un Tiflis'te Kurulması ve Siyasi Yansımaları 23
1.2. Devrim Sürecinde Transkafkasya 30
1.2.1. Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Transkafkasya'ya Etkileri: OZAKOM ve ZAKAVKOM Dönemleri 32
1.2.2. Şubat ve Ekim Devrimleri Sürecinde Ermeni ve Gürcülerin Milli Siyasetleri Eksenindeki Önemli Gelişmeler 40
1.3. Osmanlı Devleti ile Barış Görüşmeleri Öncesinde Transkafkasya'da Önemli Siyasi Gelişmeler 46
1.3.1. Trabzon Konferansı (14 Mart 1918): Ermeni ve Gürcüler Arasındaki Farklı Yaklaşımlar 55
1.3.2. Türk Askeri Harekatı ve Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin (TDCF) Kuruluşu (22 Nisan 1918) 66
1.3.3. Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran 1918) ve Gürcülerin Bağımsız Hareketinin Etkileri 71
1.3.4. Transkafkasya'da Bağımsızlık Süreci 76

1.3.5. Osmanlı Devleti ve Transkafkasya Cumhuriyetleri Arasındaki Batum Antlaşmaları (4 Haziran 1918) 84

İKİNCİ BÖLÜM
BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE ERMENİSTAN-GÜRCİSTAN SAVAŞI (7-31 ARALIK 1918)

2.1. Bağımsızlığın İlk Döneminde Ermenistan-Gürcistan İlişkilerinde Temel Konular: Toprak Meselesi, Azınlık Sorunu ve Tiflis 89
2.2. Osmanlı Devleti-Transkafkasya İlişkilerinde Önemli Gelişmeler (1918) 98
2.2.1. İstanbul Görüşmelerinde (Haziran-Ekim 1918) Ermeni ve Gürcülerin Hedefleri 102
2.2.2. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan Çekilme Süreci 106
2.3. Ermenistan-Gürcistan Sınır Çatışmaları (18-26 Ekim 1918) ve Diplomatik Temaslar 112
2.4. Ermeni Göçmenler Meselesi ve Gürcistan (Ekim-Kasım 1918) 124
2.5. Kafkasya Konferansı (10-14 Kasım 1918) 136
2.5.1. Ermenistan'ın Toprak Talepleri ve Gürcistan'ın Stratejisi 141
2.6. Ermenistan-Gürcistan Savaşına Giden Süreç 144
2.6.1. Ermeni-Gürcü Savaşı (7-31 Aralık 1918) 154
2.6.2. Ermeni-Gürcü Savaşında Barış Girişimleri 170
2.6.3. Ermeni-Gürcü Savaşının Gürcistan'daki Ermenilere Olumsuz Etkileri 176
2.6.4. Ermeni-Gürcü Savaşının Neticesine Dair İddialar ve Savaşın Bölgesel Bağlamdaki Siyasi Yansımaları 185
2.6.5. Ermenistan-Gürcistan Konferansı (9-17 Ocak 1919) ve Geçici Barış Antlaşması (22 Ocak 1919) 192
2.6.6. Ermeni-Gürcü Konferansı (Şubat-Mart 1919), Transit Geçiş ve Ermenistan'a Ait Mallar 195

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BÖLGESEL GELİŞMELER VE ULUSLARARASI DİNAMİKLER EKSENİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ (1919-1920)

3.1. Osmanlı Devleti'nin Tahliyesi Sonrasında Türk-Müslüman Kurtuluş Hareketinin Başlamasının Ermeni ve Gürcülere Etkisi 200

3.1.1. İngilizlerin Taksim Planı Neticesinde Ermenistan ve Gürcistan'ın Güney Batı Kafkasya'yı İşgal Etmesi 209

3.1.2. Türk Milli Mücadele Hareketinin Transkafkasya Üzerindeki İlk Etkileri 216

3.1.3. Türk-Bolşevik Temasının Başlaması ve Transkafkasya 220

3.2. Rus İç Savaşında Ermenistan ve Gürcistan'ın Çelişen Politikaları ve Kafkasya'daki Dengelere Etkisi 224

3.2.1. Ermenistan'ın Rusya'da Bolşevik Karşıtı Oluşumlarla İlişkisi 225

3.2.2. Gönüllü Ordu-Gürcistan İlişkileri ve Kaflasya'ya Yönelik Gönüllü Ordu Tehdidi 232

3.2.3. Transkafkasya Konferansı (25 Nisan 1919) ve Ermenistan'ın Gönüllü Ordu Politikası 236

3.2.4. Azerbaycan-Gürcistan Askeri İttifak Antlaşması (16 Haziran 1919) ve Ermenistan'ın Yaklaşımı 240

3.3. Transkafkasya'da Diplomasi Süreci ve Ermeni-Gürcü İlişkileri (Ağustos 1919-Nisan 1920) 245

3.3.1. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Sürecinde Ermeni-Gürcü Konferansı (29 Ağustos-1 Eylül 1919) 245

3.3.2. Ermenistan ve Gürcistan Arasındaki İkili Temasların Devamı ve İlave Antlaşmalar (3 Kasım 1919) 250

3.3.3. Gürcistan'ın Azerbaycan-Ermenistan İhtilafının Çözümüne Yönelik Çabaları ve Tiflis'te Yapılan Antlaşma (23 Kasım 1919) 258

3.3.4. Denikin'in Yenilgisinin Bölgeye Etkileri ve İngiltere'nin Bolşevik Karşıtı Blok Oluşturma Çabaları 263

3.3.5. Bolşevikleşme Öncesinde Son Transkafkasya Konferansı (Nisan 1920) 269

3.4. Paris Barış Konferansı ve Ermenistan-Gürcistan İlişkileri 280
3.4.1. Transkafkasya Cumhuriyetlerinin De Facto Tanınması 292
3.4.2. Londra ve San Remo'da Yapılan Görüşmelerde Ermeni-Gürcüler 297
3.4.3. Amerikan Mandası Planı Ekseninde Ermenistan ve Gürcistan 307

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN BOLŞEVİKLEŞMESİNDEN SONRA TRANSKAFKASYA'DAKİ GELİŞMELER VE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

4.1. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinin Ermenistan ve Gürcistan'a Yansımaları 311
4.1.1. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Karşısında Ermenistan ve Gürcistan'ın Tepkisi: Bolşevik ve Türk Karşıtı Söylemler 313
4.1.2. Gürcistan-Sovyet Rusya Antlaşması (7 Mayıs 1920) 322
4.2. Gürcistan ve Ermenistan'da Bolşevik Hareketler 326
4.2.1. Bağımsızlık Sürecinde Gürcistan'da Bolşevik Hareketin Gelişimi 326
4.2.2. Ermenistan'da Bolşevik Hareketin Gelişimi ve Bölgesel Etkileşimi 334
4.3. San Remo Konferansı'ndan Sevr Antlaşmasına Kadar Batum Meselesi ve Ermenistan-Gürcistan İlişkileri 340
4.4. Türkiye'nin Bolşevik Stratejisinde Ermenistan ve Gürcistan 344
4.5. Türkiye-Sovyet Rusya İlişkisinin Kurulması 353
4.6. Doğu Halkları Kongresi (1-7 Eylül 1920) ve Transkafkasya 356

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN ERMENİSTAN'A YÖNELİK ASKERİ HAREKATINDAN GÜRCİSTAN'IN SOVYETLEŞME SÜRECİNE KADAR TRANSKAFKASYA'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER

5.1. Türkiye-Ermenistan Savaşı ve Bölgesel Yansımaları 362

5.1.1. Türkiye'nin Askeri Harekatı Sırasında Yapılan Dış Temaslar 366

5.1.2. Türkiye'nin Askeri Harekatı Sırasında Ermeni-Gürcü İttifakı Arayışları ve Geçici Antlaşma (13 Kasım 1920) 372

5.1.3. Ermenistan'a Yönelik Askeri Harekat ve Türk-Gürcü İlişkileri 386

5.2. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi ve Bölgesel Yansımaları 398

5.2.1. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sonrasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri 404

5.2.2. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi ve Ermeni-Gürcü İlişkileri 408

5.2.3. Gürcistan'ın De Jure Tanınması ve Ermeniler 415

5.2.4. Türk-Gürcü İlişkileri ve Bolşevik Karşıtı Kafkas Seddi Oluşturma Çabaları 418

5.3. Gürcistan'ın Bolşevikleşmesi ve Transkafkasya'da Nihai Dönüşüm 422

5.3.1. Gürcistan'ın Bolşevikleşmesi Sırasında Türkiye'nin Politikası ve Askeri Harekatı 430

5.3.2. Sovyet Ermenistanı'nda Taşnak Ayaklanması (16 Şubat 1921) 436

5.4. Moskova Anlaşması 440

SONUÇ 446

KAYNAKÇA 453

EKLER 464

ÖZGEÇMİŞ 490

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.m. : Adı geçen makale

a.g.t. : Adı geçen tez

ATASE Arşivi : Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bknz. : Bakınız.

BMM : Büyük Millet Meclisi

Çev. : Çeviren

D. : Delo.

Ed. : Editör

F. : Fond

G. : Gömlek

Haz. : Hazırlayan

İSH. : İstiklal Harbi Kataloğu

K. : Kutu

Kadet : Anayasal Demokrat

Komintern : Komünist Enternasyonel

L. : List

m.ö. : Milattan Önce

m.s. : Milattan Sonra

Revkom : Devrim Komitesi

RKP : Rusya Komünist Partisi

RSDİP : Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi

RSFSC : Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti

s. : Sayfa

SD : Sosyalist Devrimci

STSA : Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi)

Sovnarkom : Halk Komiserleri Konseyi

TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDFC	: Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti
TİTE Arşivi	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi
Op.	: Opis
OZAKOM	: Osobıy Zakavkaskiy Komitet (Özel Transkafkasya Komitesi)
yy	: Yüzyıl
ZAKAVKOM	: Zakavkazskiy Komissariat (Transkafkasya Komiserliği)

GİRİŞ

Güncel tabiriyle Güney Kafkasya, geçmişte ise Mavera-i Kafkasya veya Transkafkasya (Kafkasardı) olarak adlandırılan bölge Büyük Kafkasya sıradağlarının güneyinde yer almaktadır. Kafkas dağları kuzeyden, Hazar Denizi doğudan, Karadeniz ise batıdan coğrafi olarak net bir hat çizse de bölgenin güneyinde sınırları belirginleştirecek keskin bir coğrafi hat yoktur ve sınırlar daha çok siyasi tanımla belirlenmektedir. Genel olarak bugünkü Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ı oluşturan topraklar Transkafkasya'dır.

İngilizcede Caucasus olarak ifade edilen Kafkas kelimesi, eski Yunan coğrafyacılarının ve tarihçilerinin kullandığı Latin kökenli Kaukasos kelimesinden gelmektedir. Rusça Kavkaz kelimesi de aynı köktendir. Güney Kafkasya Rusça da o dönemki yaygın haliyle Zakavkazya (Kafkas Ardı) şeklinde kullanılmıştır.[1]

Tarihsel süreçte coğrafi büyüklüğünden daha fazla öneme haiz Kafkasya[2] yerinde bir deyimle; "*karışık bir bölge olmak için ne gerekiyorsa sahiptir".*[3] Güney Kafkasya, çok sayıda etnik unsurun yaşadığı Kuzey Kafkasya'nın aksine daha sınırlı sayıda etnik yapıya sahip olmasına rağmen her zaman dinamik bir bölge olmuştur. Rus İmparatorluğu döneminde Tatarlar olarak adlandırılan Azerbaycan Türkleri,[4] Ermeniler ve Gürcüler bölgenin esas etnik yapısını oluştururken, çeşitli alt etnik gruplar ile Abhazlar ve Osetlerin bir bölümü gibi daha sınırlı nüfusa sahip etnik unsur da bu bölgede yaşamaktadır. Tarihsel nedenlerle bu etnik unsurların coğrafi dağılımının yanı sıra uluslararası büyük aktörlerin dış müdahaleleri, din ve dil farklılıkları ile diğer siyasi ve sosyal etkileşim ve rekabet alanlarının varlığı bölgenin her zaman dinamik kalmasını sağlamıştır.

---

1 **https://www.britannica.com/place/Transcaucasia** (Erişim Tarihi: 21 Mart 2020)

2 Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.87.

3 Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,** (Çev. Şirin Tekeli), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.271.

4 Bölgedeki Karapapak Türklerini de farklı boydan gelseler bile özellikle Gürcistan'da iç içe geçtikleri Azerbaycan Türkleri ile birlikte değerlendirmek mümkündür. Çalışmaya konu dönemde Azeri diye bir tabir olmadığından bu kelimenin kullanımı tercih edilmemiştir. Ahıska Türkleri geçmişte bölgenin nüfuz kompozisyonu içinde yer almaktayken 1944 sürgünü bu durumu değiştirmiştir. Bugün sembolik sayılabilecek oranda Ahıska Türkü Gürcistan'da yaşamaktadır.

1918'de bağımsızlığını kazanan ve Sovyetleşme sürecine kadar bu statüyü koruyan Ermenistan ve Gürcistan, Transkafkasya'nın iki kadim aktörü olarak uzun bir tarihsel ilişkiye sahiptir. Hem dostluk hem de rekabeti barındıran bu ilişkinin mahiyetini doğru anlamlandırmak tarihsel arka plana biraz ayrıntılı bakılmasını zorunlu kılmaktadır. Başta Ermeniler olmak üzere yaklaşık 1000 yıldır istilalalara uğrayan, bağımsızlığını kaybeden veya yakın çağa kadar bölgesel güçlerin nüfuz mücadelesine konu olan ve nihayetinde Rus ve Sovyet hakimiyetinde kalan bu iki millete milli ve manevi dayanak noktası oluşturan parlak zamanların tarihi eskidir.

Tarih boyunca Roma, Bizans, Pers, Arap, Selçuklu, Moğol, Osmanlı, İran ve Rusya gibi dış güçlerin güç ve nüfuz mücadelelerine sahne olan Gürcüler ve Ermenilerin[5] hem bu dış güçlerle hem de kendi içlerinde ciddi etkileşimleri görülmüştür. Yabancı işgalcinin saldırılarına karşı sadece müşterek bir güçle karşı koymaya mecbur kalan Ermeniler ve Gürcüler, bölgedeki siyasi birliği kendi yönetimi altında tutmaya çalışınca kaçınılmaz olarak karşıtlık ve rekabet de ortaya çıkmıştır.[6] Böylece, Kafkasya milattan sonra Gürcüler ve Ermeniler arasında her iki tarafın da üstünlük kurabildiği mücadelelere veya ittifak ilişkilerine sahne olurken[7] örneğin Perslerin baskılarına karşı güç birliği yapılabildiği gibi iki güç arasında anlaşma zemininin ortadan kalktığı[8] durumlar da sıkça yaşanmıştır.

Eski zamanlardan beri Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırları Kura ve Aras nehirleri belirlemiştir. Ermeni ve Gürcü yönetimleri bu sınırları kendi lehlerine değiştirmek için sık sık çatışmalara girmiş ancak sınırlar değişmemiştir.[9] Ermenilerin Gürcü topraklarına yönelik ilk saldırısı ise m.ö. 191 yılına rastlamaktadır.[10]

Kiliselerin durumu ve pozisyonları Ermeni-Gürcü tarihinde dikkat çeken rekabet alanı veya tartışmalı konular arasında yer almıştır. Ermeni Kilisesi'nin 608

---

5 Gürcüler kendilerini Kartvel, Ermeniler ise kendilerini Hay ismiyle adlandırır. İbrahim Tellioğlu, **Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler,** Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019, s.86.

6 Aleksadr Prokofyeviç Abdaladze, **Politiçeskie Vzaimootnoşeniya Gruzii i Armenii v Period s Seredını IX Veka do 60-x Godov XI Veka,** Tbilisi, 1989, s.8.

7 **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar),** (Gürcüceden Çev. Marie Felicite Brosset, Türkçeye Çev. Hrand D.Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s. 46-49.

8 George A.Bournoutian, **Ermeni Tarihi,** 2. Baskı, Aras Yayınları, İstanbul, 2016, s.71.

9 Guram Maysuradze, **İz İstoriografii Gruzino-Armyanskih Vzaimootnoşeni,** Kavkazki Dom, Tbilisi, 2010, s.32-33.

10 İvane Djavahişvili, **Granitsı Gruzii v İstoriçeskom i Sovremennom Rassmotreni,** Tbilisi 1919, s.32-33.

veya 609'da resmiyet kazanan kararla müstakil olarak kurulması Gürcü ve Ermeni Kiliseleri'nin de ayrılmasıyla sonuçlanmıştır.[11] Gürcü Kilisesi Bizans yanlısı bir oryantasyona sahipken Ermeni Kilisesi Bizans karşıtı bir tutum almıştır.[12] Böylece, İran ve Bizans arasındaki ideolojik karşıtlığın oluşturduğu dış faktörlerin de etkisi altında eski çağlardan beri Ermeni ve Gürcü Kiliseleri arasında Kafkasya'da birinci olma mücadelesinin temelleri atılmıştır. Zamanla rekabet koşullarında mücadele daha da keskinleşmiştir.[13] Bununla beraber etrafı Müslüman halklarla çevrili Transkafkasya'nın bu iki Hıristiyan milletinin hem kilise rekabetini hem de genel ilişkilerini Müslüman dış tehdidine karşı biraz da kendiliğinden oluşan bir denge içinde tuttuğunu kaydetmek gerekir.

Gürcistan tarihinde değişik etnik kökenden gelen çok sayıda kral arasında Ermeniler de vardır. Ermenistan kralının oğlu Arşak'ın M.Ö. 93'te Gürcistan'a beşinci kral olarak atanması[14] gibi bağlantılar Ermeni-Gürcü tarihinde rastlanan ilişkilerdendir. Ermeni kökenli Bagratuni veya Bagratların Gürcistan'da en uzun süreli hanedanlıklardan birisini kurmuş olmaları ise bu çerçevede altı çizilmesi gereken en önemli Gürcü-Ermeni bağlantıları arasındadır.

Ermenistan ve Gürcistan'da 9. yy'dan başlayarak siyasi gücün arttığı görülmüştür. Aşod Bagratuni, dönemin bölgedeki hakimi Abbasi Bağdat yönetimi tarafından Ermenistan Prensi unvanını alırken amcası ise bugün Gürcistan'ın bulunduğu topraklarda Bagratuni hanedanını kurmuştur.[15] Ermeni Çarlığını yeniden kuran ve sınırlarını genişletmek için kuzeye yönelen Aşot Bagratuni, Gürcü Tao Klarjeti Bagrationlarını destekleyip karşılığında Kvemo Kartli'nin[16] bazı bölümlerini almıştır. Bu gelişme sonrasında Aşod Bagratuni kendisini Ermeni ve Gürcülerin

---

11 Bournoutian, **a.g.e.,** s.74.
12 Abdaladze, **a.g.e.,** s.22.
13 Maysuradze, **a.g.e.,** s.23
14 Gürcistan Tarihi, **a.g.e.,** s.31-34.
15 Bournoutian, **a.g.e.,** s.87-88.
16 Gürcistan'ın güney doğusunda yer alan ve geçmişte Borçalı olarak adlandırılan bölgedir.

Eristav'ı[17] olarak tanımlamıştır.[18] Aşod Gürcü Bakradunilerin İberya[19] üzerindeki denetimlerini güçlendirmelerini de sağlamıştır.[20]

Bizansın bağımsızlığını ortadan kaldırdığı Ermeniler, Sultan Alp Arslan döneminde Selçuklu hakimiyetine girerken sonrasında Gürcüler de Selçuklu tabiyetine dahil olmuştur. Gürcüler 1121'de Didgori savaşında Selçukluları yenip yeniden bağımsızlıklarını kazanırken[21] Ermeniler üzerinde hakimiyet dönemini de başlamıştır. Ermeni kaynaklarında Gürcistan'ın 9-11. yy arasında Ermenistan'ın parçası olduğu, Selçuklu Türklerinin Transkafkasya'da ortaya çıktığı zamana kadar Gürcistan'ın yarı yarıya Ermenileştiği ileri sürülmüştür. Gürcü boyutundan ise 11. yy kadar Gürcistan'ın Transkafkasya'nın siyasi birliği için talepkar olduğu ve bu döneme kadar Kafkasya'da benzer bir misyonu üstüne alacak başka bir güç bulunmadığı[22] iddia edilerek Ermenilerin savı çürütülmeye çalışılmıştır.

Bu tartışmalarda ileri sürülecek savlar, her iki etnik unsurun yükseliş dönemlerinde diğeri üzerindeki nüfuzunu artırdığı gerçeğini değiştirmemektedir. Nitekim Kral David'den (1089-1125) başlayarak 13. yy. ilk çeyreğine kadar Gürcistan güçlü bir devlete dönüşmüştür. Bu gücü ile Gürcistan bölgede Müslümanların boyunduruğunda bulunan Hıristiyan halkların özellikle de Ermenilerin koruyuculuğunu üstlenmiştir. Gürcülerin 20. yy.'nın başındaki önde gelen aydınlarından İvane Cavahişvili'nin savına göre Gürcüler, Ermenleri fiziken yok olmaktan ve "*Müslümanların aşağılayıcı baskısından*" kurtarmış, Ermeniler de Gürcülerin güneye doğru ilerleyişini memnuniyetle karşılamıştır.[23] Benzer savı ileri süren Karibi'ye[24] göre de Ermenistan'ın Gürcistan yönetiminde kaldığı 1089-1220

---

17 Eristav bir bölgenin yönetici veya lideri anlamına gelen tabirdir. **https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Eristav** (Erişim Tarihi: 28.11.2020)

18 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.33.

19 İberya, Greko-Roman coğrafyada Transkafkasya'daki Gürcistan merkezli krallığın adıdır.

20 Bournoutian, **a.g.e.,** s.94.

21 Tellioğlu, **a.g.e.,** s.58-61. Gürcüler bu savaşı kahramanlık destanı olarak görmekte ve her sene anmaktadır. Günümüzde bazı aşırı milliyetçi Gürcüler bu savaşı Türk karşıtlığının sembolü olarak da kullanmaktadırlar.

22 Abdaladze, **a.g.e.,** s.20.

23 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.41-42.

24 Karibi (1870-1938), Gürcü Menşevik milletvekilidir. Asıl adı Petre Geleişvili (Geleishvili)'dir. **www.ambioni.ge** (Erişim Tarihi: 28.11.2020)

yılları arasında Ermenistan tam bir kültürel zenginliğe ulaşırken Gürcü ve Ermeni halkları arasında sıkı bir devlet ve kültür yakınlaşması gözlemlenmiştir.[25]

Ermeni ve Gürcü tarihçileri 12 ve 14. yüzyıllarda Ermenistan-Gürcistan arasındaki siyasi ve sosyal ilişkileri zıt yaklaşımla anlatmaktadır. Gürcü tarihçiliğinin bakış açısına göre 12. yüzyılda Ermenistan'ın büyük bölümü Gürcistan'ın bir parçasını oluşturmuştur. Ermeni tarihçiliğine göre ise bu dönemde gerçekten Ermenistan'ın büyük bölümü Gürcistan sınırları içinde kalmıştır ancak bu sadece formel bir durumdur çünkü Ermeniler fiiliyatta güçlü bir öz yönetime sahip olmuştur.[26]

Transkafkasya uzun dönem boyunca Bizans ve Persler arasında çekişme alanı olurken, daha sonra Arap Emirlikleri dönemi başlamış ve hem Ermeniler hem de Gürcüler bu süreçten olumsuz etkilenmiştir. Türkler tarafından Transkaflasya'ya muhtelif akınlar yapılırken 1080 yılındaki ilk büyük Türk yayılmacılığı[27] ve sonrasındaki Moğolların ve Timur'un istilaları da Ermeni ve Gürcüleri olumsuz etkilemiştir. Tüm bu istila sürecinde Gürcü Krallığı da olumsuz etkilenmesine rağmen Ermenilerin siyasi egemenliği zaman içinde tamamen ortadan kalkmıştır.

Tarihi Ermenistan'ın son büyük krallığı 1045'te sona ererken Ani şehri de Bizanslıların eline geçmiştir. Ermenilerin elinde Sünik Krallığı (1166'ya kadar) ve Lori Krallığı (1100'e kadar) ile Karabağ'daki Haçen (Khaçen) Prensliği (1450'ye kadar) kalmıştır. Kilikya Ermenistanı'nın da 14. yüzyılın sonunda çökmesi ile Kilikyalı Ermeni soylular Bizans, Ermenistan ve Gürcistan'a dağılmıştır. Ermenilerin aksine Gürcü Bakraduniler Gürcistan'ın doğu bölgelerini 19. yy'a kadar yönetmeyi başarmıştır.[28]

Gürcistan'da eski çağların Bizans ve İran çekişmesinin bir benzeri 16. yy'dan itibaren Osmanlı ve Safevi Devletleri arasında yaşanmıştır. Sultan Selim Trabzon Sancakbeyi olduğu sırada 1508 yılına kadar Açıkbaş (Kutayis) dahil tüm Batı Gürcistan bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamayı başarırken[29] 1555 Amasya

---

25 Karibi, **Krasnaya Kniga,** Tiflis, 1920, s.177-178.

26 Şota Tetvadze, Otar Tetvadze, **Armyani v Gruzii (c Drevnıh Vremen do Segodnyaşnego Dnya,** Tbilisi, 2008, s.8.

27 Gürcistan Tarihi, **a.g.e.,** s.307.

28 Bournoutian, **a.g.e.,** s.99-114.

29 M.Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590),** Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976, s.98.

Antlaşmasıyla[30] Gürcistan toprakları iki etki sahasına bölünmüştür. Osmanlı Ordusunun 1578 yılında yaptığı seferde önce Çıldır Meydan Savaşı'nda İranlılar yenilgiye uğratılmış ve Çıldır (Ahıska) Eyaleti kurularak Atabek[31] Yurdu olarak bilinen Kura ve Çoruh nehirleri boyundaki bölgeler bu eyalete bağlanmıştır. Sonra savaşmadan Tiflis'e girilmiş ve Tiflis Eyaleti kurulmuştur.[32] 1639 Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla[33] Osmanlı Devleti, Safevilerin Azerbaycan'daki hakimiyetini tanırken Gürcistan, Osmanlı Devleti'nin koruması altında kalmıştır. Ayrıca, Osmanlı koruması altındaki Ahıska, Acaristan ve Abhazya da yaşayan halk 17-18. yy'larda İslamiyeti kabul etmiştir.[34]

Rusların Kafkasya sahnesine girmeye başlaması bölgedeki nüfuz mücadelesini artırmıştır. Ermeniler ve Gürcüler 17. yy boyunca Ruslardan Transkafkasya'ya yayılmasını isterken Rusya'nın Hazar bölgesindeki genişleme çabaları sebebiyle Osmanlı Devleti 1723'te Kafkasya'da Ermenistan ve Gürcistan'ı işgal etmiştir.[35] Devamında Osmanlı ve Safevi Devletlerinin bölgeye yönelik değişik askeri müdahaleleri görülmüştür.

Gürcüler 100 yıl aradan sonra özellikle İran ve Türk tehlikesine karşı Ruslardan yardım talebini yeniden gündeme getirmiştir. Kaflasya'da İran ve Osmanlı Devleti ile mücadeleye girmiş olan Çariçe II.Katerina bu talebi kabul edince 1783'te Georgievsk

---

30 Amasya Anlaşması Kanuni Sultan Süleyman'ın 3. İran seferi sonunda 29.5.1555'te imzalanmıştır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II.Cilt,** 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.450., Yılmaz Öztuna, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Faisal Finans Kurumu Yayını, İstanbul, 1986, s.245.

31 Atabekler sülalesi Ortodoks Kıpçak Türklerindendir. İspir, Tortum, Livana (Yusufeli-Artvin), Oltu, Ardanuç, Şavşat, Göle, Ardahan, Ahıska, Ahılkelek ve Azgur kesimlerini içine alan bölgede 1267'den beri yarı bağımsız şekilde hüküm sürmüştür. Din ve yazı dilleri sebebiyle Atabekler ülkesi Gürcistan bünyesinde kabul edilmiştir. Kırzıoğlu, **a.g.e.,** s.85-86.

32 Tiflis seferi öncesinde İslamiyeti benimsemiş olan ve İran hizmetinde kalmayı tercih eden Kartli/Tiflis Hanı Bagratlı Davud Han (IX. David 1564-1578) korkarak Tiflis'i boşaltıp kuzeydeki dağlık bölgeye çekilmiştir. **a.g.e.,** s.289-292.

33 Kasr-ı Şirin Anlaşmasıyla yaklaşık 15 yıl devam eden Osmanlı-İran savaşı sona ermiştir. Öztuna, **a.g.e.,** s.346., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi III.Cilt 2.Kısım,** 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982, s.248.

34 Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,** Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul, 1979, s.27, Hayri Çapraz, **Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Zapadnom Zakavkazye v Pervoy Polovine 19 Veka,** Dessertatsiya Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Sank-Peterburgskiy Gosudarstvennıy Universitet, 2004, s.25-26.

35 Bournoutian, **a.g.e.,** s.185-188.

Antlaşması imzalanmıştır.[36] 1784'te yürürlüğe giren antlaşma ile Gürcistan Rus himayesine girerken[37] çok geçmeden hem Gürcistan'ın hem de Kafkasya'nın kaderini derinden etkilemiştir.

Rusya 1801 yılında Gürcistan'ı ilhak etmiştir. Rusya ve İran arasında devam eden savaşlar neticesinde 1804/5 yıllarında Bakü, Nahçıvan ve Erivan Hanlıklarını işgal eden Rusya, Osmanlı Devleti ile 1812'de yaptığı Bükreş Antlaşması ile Transkafkasya'daki varlığı adına ciddi bir adım atmıştır. Rusya diğer Gürcü krallıklarını da hakimiyeti altına alırken İran ile yaptığı savaş sonucunda bu ülke ile imzaladığı 1828 tarihli Türkmençayı Barışı ve Osmanlı Devleti ile savaştan sonra imzaladığı 1829 tarihli Edirne Antlaşması[38] ile bölgedeki hakimiyetini pekiştirmiştir.

Rusya 1877-1878 savaşında Osmanlı Devleti'ni mağlup ederken devamında 1878 yılında Osmanlı Devleti aleyhindeki ağır şartları içeren Ayastefanos Barışı ve aynı yıl bu antlaşmayı bilahare Rusya aleyhine değiştiren Berlin Antlaşması[39] ile Rusya, Kars, Ardahan ve Batum'u almıştır.[40] Böylece, Rusya Transkafkasya'da tamamen hakim konuma gelmiştir.

Rus İmparatorluğu, I.Petro'dan başlayarak Transkafkasya'da İran ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir Gürcü-Ermeni federatif devleti kurmayı ve böylece, tampon bölge oluşturmayı hedeflemiştir. Zaman ilerledikçe Rusya bu meseleye yönelik yaklaşımını değiştirerek Gürcü Krallığını ortadan kaldırırken Ermenistan'ı kurma düşüncesi de gündemde olmamış ancak Rusya, Osmanlı Devleti'ne karşı fetih politikasında Ermenileri büyük koz olarak kullanma siyaseti izleyerek belirli topraklarda Ermenistan'ı kurma vaadinde bulunmuştur.[41]

---

36 Georgievsk, Kuzey Kafkasya'da Stavropol Krayı'nda bulunan bir kenttir. Zaza Tsurtsumia, "*Gürcistan'daki Rus "Yumuşak Gücü"nün Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl)*", **TRAD-Türkiye-Rusya Araştırmaları Dergisi,** Sayı:3, 2020, s.99.

37 Çapraz, **a.g.t.,** s.32-33., anlaşmanın maddeleri için bknz. Nato Dvali, **Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019, s.21-23.

38 Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011. s.50-57.

39 Berlin Anlaşması, Osmanlı Devleti, Rusya, Almanya, İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın katıldığı Berlin Kongresi sonrasında imzalanmıştır. Öztuna, **a.g.e.,** s.571.

40 Kurat, **a.g.e.,** s.84-89., Musa Qasımlı, **Ermeni Sorunu ve Büyük Devletler 1724-1920,** Astana Yayınları, Ankara, s.32.

41 Guram Marhuliya, **Armyani v Poiskah Armenii,** İzdatelstvo Universal, Tbilisi, 2010, s.29.

Ermenilerin tarihsel süreç içinde Gürcistan'a yerleşmesi ve 19. yy'da onların hamiliğini üstlenen Rusya tarafından Transkafkasya'nın değişik bölgelerine yerleştirilmesi bölgede ciddi siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Demografik yapının değişmesi ise Ermeni milliyetçiliğinin toprak taleplerinin temelini oluşturmuştur. Ermeni milli kimlik ve siyaseti bu zeminde güç kazanırken diyalektiğin kaçınılmaz kuralı devreye girmiş ve tepkisel bir Gürcü milliyetçiliği gelişmiştir. Gürcü milliyetçiliğinin gelişiminde doğal olarak Rus karşıtlığı rol oynasa bile Ermenilerin faaliyetlerine yönelik tepki daha gönünür bir hal almıştır. Devamında Çarlık Rusyası'nda ideolojik zeminde gelişen faaliyetler ve devrim rüzgarları Transkafkasya'da doğrudan karşılık bulurken Ermeni ve Gürcülerin milli siyasetlerini etkileyecek sonuçlar doğurmuştur.

Rusya'da Şubat 1917'de Çarlık yönetiminin yıkılması ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Transkafkasya'da Osmanlı Devleti'nin askeri ve siyasi ağırlığını koyması Ermeni ve Gürcülerin kaderini doğrudan etkilemiştir.

Amaç ve Kapsam

Ermeni-Gürcü ilişkilerinin doğru anlamlandırılması; Osmanlı-Türk faktörünün yanı sıra Çarlık Rusya'sından miras kalan bu iki etnik unsura yönelik sorunlara ve Ermeni milli kimliğinin gelişimine değinilmesini, Rus-Ermeni ilişkilerinin etkileşimini, bağımsızlık sürecinde toprak ihtilaflarının hem ikili hem de uluslararası seviyede etkileri ile müzakere sürecini, ikili ve çok taraflı diplomatik girişimleri, Bolşevikleşme veya Sovyetleşme sürecinin gelişimi ve etkilerine bakmayı zorunlu kılmaktadır. Ayrıca bu süreçte tarafların Azerbaycan, Türkiye ve Rusya'daki Bolşevik karşıtı güçlerle ilişkileri başta olmak üzere bölgesel politikalarının irdelenmesi zorunluğu ortaya çıkmıştır.

Bu kapsamda tez çalışmasında Rusya'da Çarlık rejiminin 1917 yılında yıkılmasından Gürcistan'ın 1921'de Bolşevikleşme sürecine kadar Ermeni-Gürcü ilişkilerinin gelişiminin tarihsel arka plan dikkate alınmak suretiyle irdelenmesi ve iki ülke ilişkilerindeki meselelerin sebep ve sonuçlarıyla beraber ortaya konulması temel amaç olarak belirlenmiştir. Kısa bağımsızlık döneminde daha çok Rusya'nın 19. yüzyıldaki politika ve uygulamalarının sebep olduğu toprak ve sınır ihtilafları ekseninde gelişen Ermeni-Gürcü ilişkilerinin Türkiye başta olmak üzere Kafkasya içi

dinamiklerle etkileşimi ve Bolşevizm eksenindeki bölgesel gelişmelerin hem ideolojik hem de diplomatik planda oynadığı role de özel atıf yapılmak suretiyle konunun ayrıntılanması tercih edilmiştir.

Ermeni-Gürcü ilişkilerini dönemin tüm gelişmelerini dikkate alarak bütüncül bir yaklaşımla ortaya koymayı hedefleyen, bu yönüyle öncelikle Bolşevikleşme sürecinde Ermenistan ve Gürcistan arasındaki diplomasi tarihini kapsayan çalışma sırasında Ermeni ve Gürcü yönetim çevrelerinin gelişen sorunlar karşısında basına yansıyan çatışmalı düşünce ve yaklaşımlarına, özellikle Menşevik Gürcistan yönetiminin milliyetçi Taşnaklara yönelik suçlamalarının içeriğine ve belirli gelişmeler karşısındaki diplomasi trafiğine özel önem atfedilmiştir. İki ülkenin ele alınan dönemde Türkiye algısı ve Milli Mücadeleye bakış açılarının da yansıtılması amaçlanmıştır.

Ermenistan-Azerbaycan ve Gürcistan-Azerbaycan arasındaki ilişkiler belirgin çatışma ve işbirliği ile şekillenmiş olması sebebiyle gündemde yer almasına karşın Ermenistan-Gürcistan ilişkileri yeterince araştırılmamıştır.[42] Türkiye'de bugüne kadar yapılan değişik tez çalışmalarında da Ermeni-Gürcü ilişkilerine ve Türkiye ile etkileşime yer verilmiş ancak doğrudan Ermeni-Gürcü ilişkilerine odaklanan bütüncül bir çalışma gerçekleştirilmemiştir. Çalışmayla bu alandaki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır.

Karşılaştırılmalı tarih çalışmalarında ortaya çıkan güçlükler bu tez çalışmasında da yaşanmıştır. Ayrıca tezde karşılaştırmalı metodla nesnel bir tarih çalışmasının ortaya konulması hedeflenirken tarafların olaylara ilişkin karşıt yaklaşımlarının yansıtılmasına özen gösterilmiştir.

Çalışma, Ermeni-Gürcü ilişkilerini doğrudan ilgilendiren olayların kronolojisi ve Kafkasya'da dönüm noktası oluşturan gelişmeler ekseninde beş bölümde ele alınmıştır. İki ülke ilişkilerinin Kafkasya'daki tüm gelişmelerden olumlu veya olumsuz etkilenmesi kapsamın geniş tutulmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Birinci bölümde Çarlık rejiminin Kafkasya ve Ermenilere yönelik politikası, Gürcistan'da Ermenilerin demografik durumunun yanı sıra özellikle Tiflis'te sosyal,

---

42 F.Didem Ekinci, "*Güney Kafkasya'da İki-Taraflığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan-Gürcistan Örneği*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 63, 2019, s.85.

ekonomik, kültürel ve idari sahada oynadığı başat rol, Tiflis'te kurulmuş olan Taşnaksütyun Partisi öncülüğündeki Ermenilerin faaliyetleri ve Rusya'da Bolşevizm-Menşevizm ayrımından sonra ideolojik zeminde gelişen olayların Kafkasya'daki yansımaları tarihsel arka plan bilgisi olarak aktarılmıştır. Gürcü milliyetçiliğinin yükselişini ve Gürcü tarih yazımındaki olumsuz Ermeni imgesini de besleyen bu dönemdeki gelişmeler ortaya konulurken Gürcülerin Ermenilerden rahatsızlık duymasının sebepleri, Ermeni ve Gürcülerin oryantasyon farklılığının nedenleri ve Transkafkasya'ya etkileri irdelenmiştir.

OZAKOM'dan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlık ilanına uzanan süreç ise daha çok Ermeni-Gürcü ilişkileri parantezine alınarak aktarılmaya çalışılmıştır. Resmi planda Ermeni-Gürcü ilişkilerindeki güvensizliğin temellerinin atıldığı bu süreçte çelişki ve sorunların hangi gelişme ve temalar ekseninde yaşandığı, tarafların pozisyonları ve Ermenilerin Gürcülere yönelttikleri suçlamaların sebepleri ön plana çıkmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde bağımsızlığını ilan eden Ermenistan ve Gürcistan arasındaki toprak ihtilafları, Gürcistan'daki Ermeni azınlığın sorunları ve diğer ikili meseleler, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı boşaltırken Ermeni ve Gürcülere yönelik uyguladığı strateji, bu stratejinin Ermeni ve Gürcülere yansımaları, Ekim 1918'de bu sebeple yaşanan sınır çatışmaları, Ermeni göçmenler meselesinden kaynaklanan tartışmalar, Ermenilerin Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik stratejisi kapsamında Gürcistan'a yaptığı teklif ve Gürcistan'ın yaklaşımı, Kafkasya Konferansı, Gürcülerin "*hain saldırı*" olarak nitelendirdiği Ermenistan-Gürcistan sınır savaşının sebebi, savaş sırasındaki gelişmeler, savaş sonunda yapılan konferanslar ve savaşın ikili ve çok taraflı yansımaları incelenmiştir. Ermeni-Gürcü karşıtlığının zirve yaptığı bu dönemde Gürcü Menşeviklerinin Taşnaklara yönelttiği suçlamaların ortaya konulmasına da çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde bölgesel gelişmeler ve uluslararası dinamikler ışığında 1919 ve sonrasındaki olaylar ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan ve bölgenin uzantısı olan Elviye-i Selase'den çıkmak zorunda kalması ile oluşturulan Türk-Müslüman direnişi ve örgütlenmesi, Ermeni ve Gürcülerin Türkiye'nin boşalttığı topraklara yönelik çatışan talep ve politikaları, İngilizlerin bu toprakları Ermenistan

ve Gürcistan'a paylaştırmasının etkileri, Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Milli Mücadelenin başlamasının ve Bolşeviklerle temas meselesinin ilk yansımaları incelenmiştir.

Anton Denikin'in kumandanlığı altındaki Gönüllü Ordu başta olmak üzere Rusya'da Bolşevik karşıtı yapılara karşı Ermenistan ve Gürcistan'ın çelişen politikası Kafkasya'nın en önemli gündem maddeleri arasında yer aldığından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu sorun etrafında Ermenistan ve Gürcistan'ın farklı dış politika ve tehdit öncelikleri ile Azerbaycan ve Gürcistan arasında oluşturulan askeri ittifaka Ermenilerin tepkisi araştırılmıştır. 1919 yılının uluslararası plandaki en önemli gelişmesi niteliğindeki Paris Barış Konferansı'nda Ermeni ve Gürcülerin çatışan talep ve yaklaşımları incelenirken, Batum ve o zamanki adıyla Lazistan meselesinde uzlaşıya varılamaması, Batum'a ilişkin gelişmeler, Ermenilere yönelik manda meselesinede Gürcülerin durumu gibi konulara değinilmiştir.

İngiltere'nin Kafkasya'dan çıkış stratejisinin etkisi ile 1919'un ikinci yarısından itibaren Kafkasya içi düzenlemeler önem kazanırken Ermenistan ve Gürcistan arasındaki temaslarda artış görülmüştür. Bu kapsamda iki taraf arasında yapılan temas ve anlaşmaların içeriği, tarafların oluşan kısmi olumlu atmosfer ve anlaşma zeminine rağmen karşılıklı güvensizliğinin devam etmesinin nedenlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Ayrıca, Gürcistan'ın 1919 sonuna doğru Azerbaycan ve Ermenistan arasında arabuluculuk girişimleri, son Transkafkasya konferansı ile Denikin'in yenilgisinin yansımaları dönemin dikkat çekici gelişmeleri arasında yer alırken Gürcistan'ın Bolşevik tehlikesine karşı ortak dış politika dili ve mekanizması oluşturma yönündeki çabasına karşı Ermenistan'ın "*Türkiye tehdidini*" ön plana çıkarması kapsamındaki gelişmeler incelenmiştir.

Dördüncü bölümde Kafkasya tarihinde önemli bir kırılmayı ifade eden Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Transkafkasya'daki gelişmeler ele alınmıştır. Bu bölümde Azerbaycan'ın Sovyetleşmesine Ermeni ve Gürcilerin verdiği tepki, verilen tepkide Sovyetler ve Türklere yöneltilen suçlamalar, bu iki ülkede Bolşevik harekatın gelişimi ve ayaklanmalar, Gürcistan ve Ermenistan'ın Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan'ı ile ilişkileri ve yaşanan sorunlara değinilerek Bolşevik eksendeki gelişmelerin etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin Bolşeviklerle ve resmi planda Sovyet Rusya ile 1920'de kurduğu temaslar bir taraftan Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik askeri ve siyasi stratejisi açısından aktüel bir mesele haline gelirken Ermenistan ve Gürcistan'ın Türk-Bolşevik işbirliği etrafındaki iddia ve suçlamaları da gündemi işgal etmiştir. Çalışmada Türkiye boyutundan da gelişmelere değinilerek bu iddialara kaynaklık eden sürecin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu dönemde Bakü'de düzenlenen Doğu Halkları Kongresinde Menşevik Gürcü yönetimi ve Ermeni Taşnak yönetimi aleyhinde getirilen eleştirilere ve Kongrenin devamında Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik karar ve yaklaşımlara da değinilmiştir.

Çalışmanın beşinci ve son bölümünde Transkafkasya'nın yaklaşık üç yıllık bağımsızlık dönemine son veren Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleşmesi etrafındaki gelişmeler incelenmiştir. Türkiye'nin Ermenistan harekatı sırasında Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamak amacıyla yaptığı yoğun girişimler ve Gürcistan ile kurulan temaslar, İngiltere'nin öncülüğünde Türkiye'ye karşı Ermenistan ve Gürcistan arasında askeri ittifak oluşturma çabaları, Gürcistan'da Ermenilerin Türk saldırına yönelik protestosu ve Gürcülerin dayanışma mesajları, Türkiye-Ermenistan savaşı sırasında Ermenistan ve Gürcistan'ın Tarafsız Bölge konulu antlaşması, Sovyet Rusya'nın Ermenistan'a yönelik geliştirdiği ikili strateji ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi, Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesinin bölgeye ve ikili ilişkilere yansımaları, Sovyetlere karşı Kafkasya Konfederasyonu tartışmaları ve nihayetinde Gürcistan'ın Sovyetleşmesi kapsamındaki gelişmeler ön plana çıkmıştır. Bu bölümde Ermeni ve Gürcülerin gelişmeler karşısındaki pozisyonları ve iki ülkeyi ilgilendiren gelişmelerin ortaya konulması hedeflenmiştir.

Kaynak ve Literatür Değerlendirmesi

Çalışmada Türk arşivlerinin yanı sıra Gürcistan'daki Rusça arşiv belgeleri ile dönemin Rus dilindeki Gürcü ve Ermeni basının tetkiki ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda Gürcistan Milli Arşivleri bünyesindeki "*Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi"*(Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi-STSA) *ve "Gürcistan Milli Parlamento Kütüphanesi ve Arşivi)*" ile "*Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*"[43], "*Türk*

[43] Başbakanlık Arşivi Başbakanlık kurumunun lağvedilmesi ile birlikte 2018 yılında Cumhurbaşkanlığı'na bağlanmıştır. Bununla birlikte eskiden olduğu gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ibaresi kullanılmaktadır.

İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi", "*Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi*" ve "*Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi*" ve "*Milli Kütüphane*" yapılan çalışmalar da öncelikli rol oynamıştır.

Gürcistan'da 1919 yılında basımı yapılan ve Transkafkasya'daki gelişmeleri içeren arşiv belgelerine yer veren "*Dokumenti i Materyali Po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzi*" (Transkafkasya Dış Politikasına İlişkin Belgeler ile Materyaller ve Gürcistan) ve Gürcistan-Ermenistan arasındaki çatışma ve savaş sürecini aktaran ve yine 1919 yılında Gürcistan tarafından basımı yapılan "*İz İstorii Armiyano-Gruzinskih Otnoşenii 1918 God (Pograniçnıe Konflikti, Peregovorı, Voyna, Soglaşenie)*" (1918 Yılı Ermenistan-Gürcistan İlişkileri Tarihinden-Sınır Çatışmaları, Görüşmeler, Savaş ve Antlaşma) adlı resmi yayınlar yapılan çalışmanın ana kaynakları arasında yer almış ve Gürcü arşivlerinden temin edilen belgelerle birlikte değerlendirilmiştir. "*Vneşnaya Politika SSSR Sbornik Dokumentov Tom I (1917-1920)*" (SSCB Dış Politikası Belgeler Cilt I (1917-1920) adlı dokümanter yayına da atıfta bulunulmuştur.

Gürcistan'ı 1918-1921 tarihleri arasında yöneten Gürcü Menşevikleri'nin (Sosyal Demokratlar) Rusça yayın organı "*Borba*"[44] (Barba-Mücadele) gazetesinin 1918 ve 1921 yılına ait ulaşılabilen sayıları tetkik edilmiştir. Tiflis'te Ermeniler tarafından yayınlanmış olan "*Slovo*" (Slova-Söz) adlı Rusça gazetenin de 1919-1921 yıllarını kapsayan sayıları incelenmiştir. Her iki gazetede de Ermeni Taşnaksütyun Partisi'nin yayın organları "*Aşhatavor*", "*Nor Aşhatavor*" (Tiflis'te basılmıştır) ve "*Araç*" (Erivan'da basılmıştır) adlı gazetelerin yanı sıra "*Mşak*" (Tiflis'te basılmıştır) adlı gazetede yayınlanan haber-makalelere sıklıkla yer verilmesi-atıfta bulunulması, dolaylı açıdan Taşnak basınındaki yaklaşımların izlenmesi şansını doğurmuştur. Ayrıca "*Slovo*" ve "*Borba*" gazetelerinde Gürcüce basılan Gürcü Menşeviklere ait "*Ertoba*" ve Gürcü Sosyal Federalistlere ait "*Sahalhe Sakme*" gazetelerine atfen yayınlanan yazılardan da yararlanılmıştır. Bu gazetelerin tüm sayılarının Gürcistan Milli Kütüphanesinde bulunmaması ve bazı sayılarının bakımsızlık sebebiyle çok güçlükle okunabilmesi çalışmayı zorlaştırmıştır.

---

44 Önceleri Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Transkafkasya Oblastı ve Tiflis Komitesinin yayın organı olarak çıkmış, daha sonra Gürcü Sosyal Demokratları adına yayınlanmıştır.

Döneme tanıklık eden önemli şahsiyetlerin kitapları çalışmanın en önemli kaynakları arasında yer almıştır. Gürcülerin bakış açısı bağlamında, Gürcistan'ın başbakanlığını yapan Noy Jordaniya'nın, Paris Konferansına giden Gürcü heyeti içinde yer alan Z.Avalov'un, dönemin Gürcü yazarı Karibi'nin ve yine dönemin önde gelen Gürcü aydını İvane Cavahişvili'nin çalışmaları Ermenilere ilişkin Gürcü savlarının temel referansı işlevi de görmektedir ve çalışmaya önemli katkı sağlamıştır.

Ermenistan'ın başbakanlığını yapan O.Kaçaznuni'nin kitabı Ermenilerin durumu bağlamında önem taşırken 1921'deki Gürcistan Bolşevik Devrim Komitesi'nin (Revkom) başkanı Filipe Maharadze'nin, Tiflis'te faaliyet gösteren Bolşevik Özel Büronun sorumluları arasında bulunan Miha Tshakaya'nın kitapları Bolşevik bakış açısı ile kaleme alınmış oldukları için taraflı bir bakış açısı sunmakla beraber olayların içeriden kronolojik anlatımı ve Bolşeviklerin olaylara bakış açısını göstermesi itibarıyla tez çalışması için değer taşımıştır.

Milli Mücadele Hareketi sırasında Doğu Cephesi Kumandanlığı yapan Kazım Karabekir Paşa'nın resmi yazışmalara da yer verilen *"İstiklal Harbimiz"* adlı eseri, Türkiye'nin Ermenistan ve Gürcistan'ı da içine alacak şekilde Kafkas Politikası, Bolşeviklerle ilişkiler ve bu ilişkilerin Kafkasya stratejisi bağlamındaki seyri ile askeri harekatın gelişimi gibi konu başlıkları dahil olmak üzere Türkiye boyutundan sürecin anlamlandırılması açısından eşsiz bir temel başvuru kaynağı niteliğindedir.

Transkafkasya'ya yönelik modern dönem çalışmaları bakımından Türk, Ermeni ve Gürcüler tarafından yapılan ve ağırlıkla arşiv kaynaklarına dayanan araştırmalara ve Transkafkasya konulu diğer eserlere de yoğun atıf yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUS YÖNETİMİNDEN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNE KADAR TRANSKAFKASYA VE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

1.1. Rus Yönetimi Altında Ermenilerin Transkafkasya'ya Yerleştirilmesi ve Demografik Yapının Gürcüler Aleyhinde Değişmesi (1801-1917)

Ermenilerin Gürcü topraklarına yerleşmesi veya Gürcü topraklarında Ermenilerin varlığı her daim iki ülke ilişkilerinin önemli konu başlığı olagelmiştir. Bu konuda iki ana noktanın altının çizilmesi gerekir. Birinci boyut, Transkafkasya'da hüküm süren Gürcü Krallığı'nın bünyesinde değişik zamanlardaki göç ve yerleşimlerin de etkisiyle oluşan Ermeni nüfusun mevcudiyeti, ikinci boyut ise Rusya'nın Kafkasya, Osmanlı ve İran politikalarının neticesinde Ermenilerin Osmanlı Devleti ve İran'dan getirilerek Transkafkasya'nın değişik bölgelerine yerleştirilmesidir.

Ermenilerin Gürcü topraklarına yerleşmelerinin uzun bir geçmişi vardır. Genel olarak 6-14. yy arası birinci dönem olarak görülmektedir. Bu dönemde Ermenilerin daha çok fiziki olarak yok olmaktan kurtulmak için Gürcü topraklarına yerleştiği savı ön plana çıkmaktadır. İkinci aşama 15-18. yy arası dönemdir. Bu dönemdeki yerleşimin temel karakteristiğini ekonomik-ticari sebepler oluşturmuştur. Üçüncü aşama ise 18. yy sonundan 20. yy'ın başına kadarki, özellikle Rus İmparatorluğunun yaptığı kitlesel yerleştirmelerden oluşmaktadır.[45] 15. yy başından itibaren Türkmen göçebe kabileleri Ermenistan'ın büyük bölümünü aldıktan sonra Ermenilerin Gürcistan'a yönelimi keskin bir şekilde artmıştır. Devamında Ermenilerin Hıristiyan Gürcü yönetimi altında kalmasını arzulayan Ermeniler görülmüştür.[46]

Bağımsız devlet hayali kuran Ermeniler bir taraftan Gürcü Kralı Irakli veya Georgi ile ilişki kurup Gürcistan'a yerleşirken diğer taraftan Rusya ile gizlice görüşüp koruma talep ederek Gürcistan'da, kendi amaçları doğrultusunda hareket etmiştir. Gürcü aydını Cavahişvili'ye göre böylece, Gürcistan'a kaçıp yerleşerek yok olmaktan

---

45 Tetvadze, **a.g.e.,** s.11-12.
46 Maysuradze, **a.g.e.,** s.78-79.

kurtulan Ermeniler, Rus hamiliğini talep ederek başka bir dış gücü; "*Gürcistan'ın içişlerine müdahele ettirme*" girişiminde bulunmuş ve "*onların bu girişimi ülkede Rus hakimiyeti kurulmasına yardım ederek Gürcistan'ın bağımsızlığını yıkmıştır*".[47]

Tarihsel süreçte Ermenilerin Gürcistan'a yerleşmesi tedricen ve siyaset dışı nedenler üzerinden gerçekleşirken Gürcü kralı Irakli zamanında 18. yy sonuna doğru belirli bir siyasi anlam kazanmıştır. Irakli'nin Rusya ile yaptığı antlaşmadan daha önce 3 Mart 1783'te Ermeniler Rus Çarı'na başvurarak Karabağ ve Karabağ Ermenilerinin yabancı yönetimden kurtarılması ve hamilik talep etmiştir.[48] Bu süreçte Erivan ve Karabağ Hanlıklarından Rusya ve Gürcistan'a çok sayıda Ermeni göç ederken Tiflis daha o dönemde öne çıkan bir Ermeni merkezi haline gelmiştir.[49]

Rusya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığına son vermesinden üç yıl sonra 1804 yılında Erivan Hanlığı'ndan 2000 kişinin Tiflis'e, 1807-1808'de Tiflis çevresine ve Avlabari'ye[50] 1906 kişinin, 1809-1811'de Karabağ'dan Bolnisi'ye[51] 2140 kişinin[52] ve 1811'de Cavaheti'den[53] 2000 Ermeni'nin Tiflis'e yerleştirilmesi gibi küçük kapsamlı yerleştirmeleri, Rusya'nın İran ve Osmanlı Devleti ile 19. yy başlarından itibaren yaptığı savaşlar neticesinde Ermenilerin kitlesel şekilde Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına yerleştirilmesi izlemiştir.[54]

Gürcü kaynaklarına göre 1828-1829 Osmanlı Rus savaşı sonrasında 84.000 Ermeni Osmanlı Devleti'nden, 1826-1828 İran-Rus savaşı sonunda 40.000'den fazla Ermeni İran'dan getirilerek Rusların ele geçirdiği Erivan, Gence ve Karabağ Hanlıklarına yerleştirilmiştir.[55] Anadolu'dan getirilen Ermeniler ise Erzurum Ermenilerinden oluşmuştur. Bu süreçte Samse-Cavaheti'deki 35.000 Müslüman da Osmanlı topraklarına yerleştirilmiştir.[56]

---

47 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.51-52.
48 **a.g.e.,** s.50.
49 Bournoutian, **a.g.e.,** s.163.
50 Tiflis'te halen Ermenilerin çoğunlukta olduğu semttir.
51 Bolnisi, Gürcistan'ın güney doğu tarafındaki Kvemo Kartli bölgesinde yer alan bir ilçedir.
52 Tetvadze, **a.g.e.,** s.49.
53 Daha çok Samtse-Cavaheti olarak geçen Cavaheti bölgesi Gürcistan'dan Ahıska, Ahılkelek, Ninotsminda gibi şehirleri içine alan, ağırlıkla Ermenilerin yaşadığı bölgeye verilen addır.
54 Merab Vançadze-Vahtang Guruli, **İstoriya Gruzii XIX-XX yy.,** İzdatelstvo İntelekti, 2015, s.16.
55 Marhuliya, **a.g.e.,** s.10-21.
56 Tetvadze, **a.g.e.,** s.50-51.

Türkiye'den getirilen Ermeniler Transkafkasya'da Erivan guberniyası, Tiflis, Borçalı, Ahıska ve Ahılkelek uyezdlerine[57] yerleştirilmiştir. Yine Gürcü kaynaklarına göre daha sonra gelenlerle birlikte bölgeye resmi olarak yerleştirilen Ermeni sayısı 124 bin olurken gayri resmi yerleşimcilerle birlikte bu rakam 200 bini aşmıştır.[58] Sadece Erzurum'dan gelen Ermenilerin sayısı ise 35.000'i bulmuştur.[59] Tüm bu nüfus hareketliliğine bağlı olarak Gürcistan'ın ve Transkafkasya'nın toplam nüfusu da artmıştır.[60]

Cavahişvili'ye göre 1828'de Samtshe, Cavaheti, Eruşeti ve Palakatsio'nun Ruslar tarafından Türklerden alınmasından sonra Gürcü Müslümanları Türkiye'ye göç etmiş ve Ermeniler bu bölgelere yerleştirilmiş, bunun sonucunda ise 1830'da nüfusun %90'ından fazlası Gürcü iken 1930'da Ermeniler çoğunluğu sağlamıştır.[61] Cavahişvili ayrıca Osmanlı-Rus ve Rusya-İran savaşları sonrasında 1827-29 yıllarında Türkiye'den getirilen 100 bin, İran'dan getirilen 30 bin Ermeninin o zamana kadar boş olan Borçalı uyezdine, bir bölümünün ise Erivan Guberniyası'na yerleştirildiğini savunmuştur.[62] Bu durum kaçınılmaz olarak nüfus dengesini Ermeniler lehinde ve Türk-Müslümanlar ile Gürcüler aleyhinde etkilemiştir.

Ermeni göçmenler Rusya'nın hamiliğinde Erzurum ve Kars'tan getirilip Ahıska ve özellikle Ahılkelek'e 30.000 kişi yerleştirilirken, Rusya kişi başına 25 ruble ödeme ve altı yıl boyunca vergiden muafiyet tanıma gibi avantajlar tanımıştır.[63] Ruslar Ermenileri bu bölgeye yerleştirerek onların güvenliğini sağlamaktan ziyade Gürcülere karşıt bir etnik unsur yaratmıştır.[64]

---

57 Guberniya, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "*vilayet*", Rusya'da 13. yy'dan itibaren kullanımına rastlanan "*uezd*" veya "*uyezd*" tabiri ise "*kaza*" terimine benzer anlam taşıyan idari bir birimdir. Mustafa Tanrıverdi, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.26.

58 Guram Marhuliya, **Administrativnaya Politika Rossiyskoy İmperii na Yujnom Kavkaze i Voprosı Armyano-Gruzinskogo Antagonizma,** Vsegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2004. S.14-15.

59 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.69.

60 Çapraz**, a.g.t.,** s.22-23.

61 Marhuliya, **Antagonizma,** s.13.

62 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.53.

63 **a.g.e.,** s.64.

64 Tetvadze, **a.g.e.,** s.52.

Gürcü topraklarına Ermeni göçü 19. yy boyunca kendiliğinden devam etmiştir. Gürcistan'a Sadece 1897-1902 yıllarında 55.000 Ermeni gelmiş ve esas olarak Samtse-Cavaheti, Tiflis, Batum ve Gori bölgelerine yerleştirilmiştir.[65]

Gürcistan'a gelen her Ermeni, Gürcü entelektüelleri endişelendirmiştir. Özellikle Tiflis ve çevresine yönelik nüfus verileri Gürcülerin duyduğu endişenin somut verisi niteliğindedir.[66] Tiflis Guberniyası'nda 1897 yılında Gürcüler 467.631 kişi ile nüfusun %44.29'unu, Ermeniler de 196.189 kişi ile %18.67'sini oluşturmaktaydı. 1880 yılında Tiflis şehir merkezinde ise 38.513 Ermeniye karşın 22.285 Gürcü yaşamaktaydı. Tiflis'te 1897'de de 47.133 Ermeni nüfusa karşın Gürcü nüfusu 42.000'de kalmıştır.[67] 1917 döneminde Tiflis vilayetinde 418.651 Gürcüye karşın 139.939 Ermeni bulunmaktadı. Ancak Tiflis şehir merkezinde 62.337 Gürcüye karşın 83.977 Ermeninin yaşaması[68] Gürcüler açısından yeterince alarm verici bir durum oluşturmuştur. Bu nüfus yapısı Ermeni ve Gürcülerin Tiflis ve çevresine yönelik talepleri açısından belirleyici rol oynamıştır.

Uzun vadede Ermeni-Gürcü çatışmasının temel konuları arasında yer alan Ahıska ve Ahılkelek'teki demografik durumda da önem taşımaktadır. Ahılkelek uyezdinde 1906 yılında 65.496 Ermeni, 7093 Tatar (Türk) ve 4892 Gürcü yaşarken Ahıska uyezdinde nüfus durumu 6852 Ermeni ve 8865 Gürcü'ye karşın 32.563 Tatar ve 7752 Türk olmak üzere bariz bir Türk ağırlığı söz konusuydu. Aynı dönemde Borçalı'da 49.775 Ermeni ve 42.500 Türk'e karşılık olarak yalnızca 6810 Gürcü vardı. Rus ve Yunan kökenlilerin de dikkate değer nüfusları mevcuttu. Gürcistan'ın Gori, Duşeti, Signah (Signagi), Telavi gibi uyezdlerde ise Gürcü nüfusu Ermeni nüfusunun çok üzerindeydi.[69]

Genel olarak nüfus dengesine bakılırsa Rusya'nın Gürcistan'ı işgalinden sonra bölgeye nüfusun %5.3'ünden çoğunu oluşturan 100 binden fazla Rus gelirken

---

65 **a.g.e.,** s.57-60.

66 İngiliz Genelkurmay Başkanlığı tarafından İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletilen 5 Nisan 1918 tarihli "Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler" başlıklı raporda Tiflis ve civarında Ermeni nüfusundaki artışın Gürcüler açısından hassas olan bu bölgede ırksal sorunları ortaya çıkardığına değinilmiştir. Tolga Başak, "*İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu:* "*Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler" (5 Nisan 1918)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:44, 2013, s.198.

67 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.48-51.

68 Tetvadze, **a.g.e.,** s.95.

69 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.62-66.

Ermenilerin sayısı dört kat artarak nüfusun %10.3'ünü oluşturmuş, Tatar-Türklerin sayısı ise üç kat artmıştır. Bölgeye gelen diğer etnik gruplar da dikkate alındığında Gürcülerin nüfusa oranı %79'dan %69'a düşmüştür.[70]

1914 Kafkas Salnamesine göre Kafkasya'da 1.598.811 Hıristiyan Gürcü, 102.474 Müslüman Gürcü ve 1.659.013 Ermeni yaşamaktaydı.[71] Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te Osmanlı İmparataorluğu'ndan kaçıp Gürcistan'a gelen Ermenilerin sayısı ise 60-100 bin arasında gerçekleşmiştir. Bu sayı daha sonra artmıştır. Gürcü basını bu kadar büyük sayıdaki Ermeninin Gürcü menfaatleri için zararlı olduğunu değerlendirmiştir. Ermeni burjuvazi gazetesi "*Kavkazskoe Slovo*"[72] (Kafkas Sözü) gazetesi ise gelen Ermenilerin resmiyette yabancı olsalar bile gerçekte yabancı şeklinde nitelendirilemeyeceğini çünkü Rusya'nın etkisini artırmak için önce Gürcülere ve sonra Ermenilere ümit bağladığını, gelenlerin bu çerçevede yabancı değil müttefik olduklarını savunarak[73] endişeli Gürcüleri teskin etmeye çalışmıştır.

1.1.1. Gürcistan'da Ermenilerin Sosyo-Kültürel, Ticari ve İdari Alanda Etkinliğinin Artması

Rusya'nın hakimiyetinde gerçekleşen kitlesel Ermeni yerleşimleri Transkafkasya'da özelde de Gürcistan'da Ermenilerin sosyo-kültürel, ticari-ekonomik ve idari etkinliğini artırırken siyasal talepler için de sağlam bir zemin oluşturmuştur.

Rus hakimiyetinde Ermenilerin göçü, 1845'te göreve başlayan Kafkasya Genel Valisi Kont Mihail Vorontsov'un uyguladığı politika ve Transkafkasya'daki şehir

---

70 Nodar Asatıanı-Otar Janelıdze, **History of Georgia From Ancient Times to the Present Day**, Tbilisi, 2009, s.238.

71 **Kavkazskiy Kalendar Na 1914, (Otdel Statistiçeskiy),** Tiflis, 1914, s.134., Osmanlı basınına yansıyan rakamlara göre de Ermeni ve Gürcülerin her birinin nüfusu 1.5 milyon civarındadır. **Sabah,** 8 Mart 1918, No.10.168, s.1. İngiliz Genelkurmay Başkanlığının 5 Nisan 1918 tarihli raporda Rus kaynaklarına dayanılarak Birinci Dünya Savaşı öncesinde Transkafaksya'da Ermenilerin nüfusu yaklaşık 1.5 milyon, Gürcülerin ise yaklaşık 2 milyon olarak belirtilmiştir. Ayrıca, Gürcistan topraklarında toplam 2.512.000 kişinin yaşadığı, bunun %62'sine tekabül eden 1.550.000 kişinin Gürcü, %10'una tekabül eden 260.000 kişinin Ermeni olduğuna dair istitistiğe de değinilmiştir. Aynı raporda, 1914'te Ermenilerin nüfusunun Rus İmparatorluğu'nda 1.700.000, Türk İmparatorluğu'nda 1.600.000, Dünya'nın diğer bölgelerinde 350.000 olmak üzere dünyadaki toplam 3.650.000 olduğu değerlendirmesi yapırılırken Eçmiyazin Katogigosluğu'nun verilerine göre Kafkasya'da 1.636.486, Rusya'nun diğer kesimlerinde ise 400.000 Ermeninin yaşadığına dair bilgiler paylaşılmıştır. Başak, **a.g.m.,** s.202-207.

72 Kavkazskoe Slovo daha sonra Slovo ismiyle yayımlanmıştır.

73 Tetvadze, **a.g.e.,** s.84.

merkezlerinin sanayileşmesi, Ermenilerin ticari alanda sahip oldukları bağlantı ve deneyimlerin etkisiyle Gürcü ve Türk-Tatarlara göre daha iyi konum elde etmelerini sağlamıştır.[74] Üretimin esas merkezi işlevini gören Tiflis'te 1845 itibarıyla toplam 1926 zanaatkarın 1448'inin Ermeni olmasına karşın ancak 256'sının Gürcü kökenli olması[75] zanaatlarlar açısından da Ermenilerin ağırlığını göstermektedir. Tiflis'te 1876 yılında 8700 bin kişi ticaret ve büyük üretimle iştigal ederken bunların %48.2'si Ermenilerden, %23,2'si ise Gürcülerden oluşmuştur.[76]

19. yy'da Ermeni tüccarlar Tiflis vilayetinde ticareti tekellerine alıp, köylülerin çaresizliğinden faydalanmıştır.[77] Ermenilerin Rus İmpatorluğuna verdikleri desteğin karşılığında alınan yardımlar sayesinde Ermeni burjuvazisi Gürcü feodal aristokrasisinin de mallarının önemli bölümünü tedricen ele geçirmiştir.[78] Ele geçirme süreci, Tiflis'te çoğunluğa ulaşan Ermenilerin bürokrasi, bankacılık ve sanayi alanında hakim konuma geldikçe Gürcü soyluların gerileyip borçlanmaya başlamasıyla bağlantılıdır. Müslüman hanların da siyasi üstünlüklerini kaybettikleri bu süreçte Transkafkasya'da etnik gruplar arasındaki farklılıklar, Ermenilere karşı Gürcü ve özellikle Müslüman komşuları arasında kıskançlık ve husumete sebebiyet vermiştir.[79] Sınırlı sayıdaki Gürcü burjuvazisinin menfaatleri de güçlü hale gelen Ermeni burjuvazisi ile çatışmıştır.[80]

Gürcüler filliyatta milli burjuvaziye sahip olmazken orta sınıf fonksiyonunu Ermeniler yerine getirmiştir.[81] Ayrıca sanayi ve ticareti ele geçiren Ermeniler aristokratik burjuva sınıfını da oluşturmuştur. Oluşan bu sınıf Ermeni devletinin yeniden kurulması hayaline kapılmış ve Ermeni milli kültürünün korunup geliştirilmesi için özenle çaba harcamıştır.[82] Bu durum Gürcülerde kendi ülkelerinde zenginliği ve tüm ticari faaliyetleri tekel altına alan Ermenilere karşı nefret duygularına yol açmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni ve Gürcülerdeki milli bilinç artışı

---

74 Bournoutian, **a.g.e.,** 228-229.
75 **Kavkazskiy Kalendar na 1847 god,** Tiflis 1846, s.163.
76 1780'lerde özellikle de II. Irakli'nin ölümünden sonra Ermeni tüccarların Gürcistan'daki rolü artmaya başlamış, aradan 100 yıl geçtikten sonra ise bu etkinlik sağlamlaşmıştır. Tetvadze, **a.g.e.,** s.187.
77 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.101.
78 Dvali, **a.g.t.,** s.281, Maysuradze, **a.g.e.,** s.85.
79 Bournoutian, **a.g.e.,** 230-231.
80 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.240.
81 Vançadze-Guruli, **a.g.e.**, s.82-84.
82 Vano Kavtaradze, **Na Putyah k Konfederatsii Kavkaza,** Varşova, 1937, s.31.

sadece Ruslaştırma ve dini sınırlandırmalar ekseninde merkezi Rus yönetimine yönelik tepkiyi artırmamış aynı zamanda farklı milli gruplar arasındaki çelişkileri de tetiklemiştir. Bu dönem ve devamında Rusya ve Gürcistan'da yaşayan Ermeni milliyetçi grubu Gürcistan'ın aleyhine kendi devletini yeniden kurma çabalarını saklamamıştır.[83]

Ermeni burjuva sınıfının oluşumu kaçınılmaz şekilde yönetimde Ermenilerin etkisinin artmasına yol açmıştır. Tiflis, Ermenilerin hakimiyetinin açık şekilde görüldüğü bir merkez haline gelirken 1874 itibarıyla 72 şehir meclisi üyesinin 60'tan fazlasının Ermeni olması[84] etkinliğin sayısal karşılığını göstermektedir. 1840'da Tiflis'in ilk belediye başkanı Ermeni kökenli Ovanes İzmiryants'dan Çarlık döneminin son Tiflis Belediye Başkanı Aleksander Hatisov'a (Hatisyan)[85] kadar Tiflis belediye başkanlarının çoğunluğu da Ermeni kökenli olmuştur.[86]

Hem Ermenilerin hem de Gürcülerin kendi bağımsızlıklarını yeniden kurma mücadelesi içine girdikleri bu süreçte milli, kültürel uyanış ve siyasi etkinlik açısından önemli bir unsur olan basın alanında da Ermenilerin etkinliği görülmüştür. Gürcistan'daki Ermeni gazete ve dergiler ile diğer yayınların sayısı Gürcü yayınlarına göre oldukça fazla olmuştur. Sadece 1846-1871 yıllarında Tiflis'te yedi Ermenice gazete ve dergi yayımlanmıştır. 1913'te ise Tiflis'te Ermeni dilinde tirajı 20 binlere ulaşan 20 civarında gazete ve dergi yayımlanmıştır.[87]

Kafkasya'da Ermenilerin yükselişi 19. yy sonlarına doğru kısa bir dönem için kesintiye uğramıştır. Rus Çarı II. Aleksandr'ın 1881 yılında suikast sonucu öldürülmesi sonrasında Ruslaştırma politikası başlatan Çar III. Aleksandr'ın Rus olmayan tebaya karşı olumsuz politikası Transkafkasya'da da Ermenilerin hedef alınmasına yol açmıştır.[88] Ermenilerin her alanda artan etkinliği ve Tiflis merkezli Ermeni siyasi faaliyetlerinin bağımsız Ermenistan uğruna yapıldığının anlaşılması Rus yönetimini Ermeniler aleyhinde önlemler almaya itmiştir. 1884'te Tiflis'te yayınlanan

---

83 Tetvadze, **a.g.e.,** s.32.
84 Maysuradze, **a.g.e.,** s.85.
85 Alkesander Hatisyan'ın soyadı Rus dönemindeki kullanımıyla Hatisov olarak da geçmektedir. Dönemin kaynaklarında daha çok Hatisov olarak geçmekle beraber Hatisyan şeklindeki kullanım tercih edilmiştir.
86 Belediye başkanlarının isimleri için için bknz. Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.28-29.
87 Detaylı bilgi için bknz. Maysuradze, **a.g.e.,** s.97.
88 Bournoutian, **a.g.e.,** 236.

Mşak gazetesinin kapatılması ve birçok kişinin tutuklanıp Sibirya'ya gönderilmesi, 1885'te Ermeni okullarının kapatılması, 1886'da Ermeni aydınlarının tutuklanıp bazılarının Sibirya'ya gönderilmesi ayrıca devamında 1903'te Ermeni Kilisesi'nin mallarına el konulması[89] Ermeniler aleyhindeki önemli gelişmeler arasında yer almıştır. Rusya 1905 yılından itibaren ise Ermenilere yönelik politikasını yeniden değiştirmiştir.

Gürcü aydınlara göre Transkafkasya'ya yerleştirilen Ermeniler bulundukları bölgelerde kiliseleri, kaleleri, kuleleri yıkıp kutsal resimleri yağmalarken Ahıska'nın adını da "*Nor Erzurum*-Yeni Erzurum" şeklinde değiştirmek istemiş ancak yönetim bu düşünceyi kabul etmemiştir.[90] Ermeniler eski taşlar üzerindeki işaretlerden de hareket ederek bulundukları bölgelerin kendilerine ait olduğunu iddia ederken, Gürcü tarihçilere göre bu taşlarda tahrifat yapılmıştır. Gürcü milli kimliğini güçlendirmeye çalışan aydınlar arasında yer alan İlya Çavçavadze, Akaki Tsereteli, Vaja-Pşavela (Vazha-Pshavela), Yakob Gogebaşvili, Dimitri Bakradze ve diğer Gürcü entelektüellerinin muhtelif yazı ve kitaplarında Ermenilerin tahrifatlarına dikkat çekilmiştir. Çavçavadze'nin "*Ermeni Alimleri ve Ağlayan Taşlar*" (Armiyanskie Uçonie i vapiyusçie Kamni) adlı çalışması Gürcü tarihinde sansasyonel bir etki yaratmıştır. Çavçavadze'nin *"Gürcüler yok olma yolunda ve bugün veya yarın ölecekler yahut Ermenileşecekler"*[91] şeklindeki feryadı son derece çarpıcıdır. Çavçavadze'nin Ermeniler tarafından "*büyük şovenist ve monarşist*" olarak itham edilmesi[92] bu anlamda tesadüf değildir.

Bu dönemde Gürcü karşıtlığı niteliğindeki çalışmalar Moskova ve St.Petersburg'da da yer almıştır. Gürcü entelektüellerinin, bazı Ermenilerin ve onlar tarafından rüşvetle satın alındığı iddia edilen diğer yabancıların Gürcü tarihini tahrif ettikleri gerekçesiyle başlattıkları mücadele Gürcü milli hareketinin bir parçası olmuştur.[93] Gürcü milliyetçiliği ve milli hareketinin oluşumunda Ermeni karşıtlığı önemli bir etken olurken Ermeniler de eski sınırları içinde Ermenistan'ın yeniden

---

89 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.236-240.
90 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.23.
91 Tetvadze, **a.g.e.,** s.73.
92 Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s.208.
93 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.249.

kurulması için siyasi ve düşünsel çaba içine girmiş ve bu yaklaşım tüm toplum kesimlerinde içselleşmiştir. Bu yönelim ise bir görüşe göre tarihsel olarak "*Türklere karşı nefret, Gürcülere karşı da kıskançlık*" oluşturmuştur.[94]

1.1.2. Ermeni Siyasi Örgütlenmesi Taşnaksütyun'un Tiflis'te Kurulması ve Siyasi Yansımaları

Ermeni siyasi örgütlenmesi açısından Ermeni Devrimcileri Federasyonu'nun (Hay Heğapokhaganneri Taşnagtsutyun) (Daşnaksutyun-Dashnaktsutyun-Taşnaksutyun-Taşnaksütyun)[95] büyük bir önemi vardır. Bu siyasi örgütü Ermeni-Gürcü-Türk ilişkileri açısından özel kılan boyut ise Taşnaksütyun'un 1890 yılında Tiflis'te kurulmasıdır. Taşnak siyasi örgütlenmesi Gürcistan'da Ermeni yerleşimlerinin de bir sonucudur. 1893 tarihli Osmanlı belgelerinde Tiflis'in "*merkez-i fesad-ı Ermeniyan olan Tiflis şehri*" ibaresi[96] ile tanımlanması anlamlıdır. Taşnaksütyun sadece Osmanlı-Türkiye değil Gürcistan açısından da aktüel bir konuma sahip olmuştur.

1887'de Cenevre'de kurulan, Rus Marksist ihtilalcilerin "Kolokol" (Çan) adlı ihtilalci örgütüne öykünen[97] ve "*Kafkasya'da sosyalizmi ilk telaffuz eden"* örgüt olan Hınçak'tan ayrılanlar ve 1872'den beri yayınlanan Ermeni Mşak gazetesi taraflarlarının yer aldığı partinin kurucuları Simon Zavaryan, Stephan Zoryan/Zorian (Rostom) ve Christopher Mikaelyan'dır. Partinin programını H.Mikaelyan, S.Zavaryan, A.Datakyan ve A.Loris-Melikyan hazırlamıştır. Temel amacı "*Türkiye Ermenistanı*"nın kurulması olan partinin program ve tüzüğü ise 1892 yılında Cenevre'de yapılan kurucu toplantıda-kongrede kabul edilmiştir.[98] Droşak ya da Troşak gazetesi Taşnaksütyun Partisi'nin yayın organı olmuştur.[99]

---

94 Guram Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy Voorujennıy Konflikt v Oktyabre**, 1918 Goda, Suhumskiy Filial Tbiliskogo Gosudarstvehhogo Universiteta im. İ.Djavahişvili, Tbilisi 2005, s.8.

95 Çalışmada Türkçe'deki yaygın kullanım şekliyle Taşnaksütyun ibaresi tercih edilmiştir.

96 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.220.

97 Bilal N.Şimşir, **Ermeni Meselesi 1774-2005,** 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s. 80.

98 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.56-57.

99 Gazete, Doğu Ermenicesi'nde Droşak, Batı Ermenicesi'nde Troşak olarak yazılmaktadır. Jean-Louis Mattei, "*Droşak Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015, s.377.

İkinci Kongresi'ni 1898'de yapan ve ademi merkeziyet prensibine göre yapılandırılan Taşnaksütyun 1904 yılına kadar sadece Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir. Rusya'nın 1903 yılında Ermeni kilisesinin mal varlığına el koymasıyla Taşnaklar 1904'te yaptıkları üçüncü kongrede strateji değişikliğine giderek "*Doğu Ermenistanı*" olarak tanımlanan Transkafkasya'ya faaliyetlerini yaymaya başlamıştır.[100] Kilise mallarına el konulması Ermenileri sinirlendirip zaten politikalarını eleştirdikleri ve bu kararın arkasında etkisi olduğunu düşündükleri Kafkasya Genel Valisi Golitsin'e yönelik suikast girişimine yol açmıştır.[101] Olayda yer alan saldırgan Ermenilerin Taşnaksütyun'un kararlarını uyguladığı açıklanmıştır.[102]

Osmanlı Devleti'nde başarılı olamayan Taşnaksütyun'un çekim merkezi, 1903 yazından 1905 yazına kadar olan dönemde Transkafkasya'ya kayarken buradaki Ermeniler üzerinde hızla şekilde nüfuz kazanmıştır. Bu durum partinin sadece Türkiye'deki değil tüm Ermenilerin özgürlüğü için mücadele ettiği fikrinin yayılmasını ve taraftar sayısının artmasını sağlamıştır.[103] Rusya'da 1905 devrimi ve akabinde 1907'ye kadarki dönemde Taşnaksütyun Partisi radikalleşmiş ve silahlı mücadele yoluyla[104] Rusya sınırları bünyesinde Transkafkasya'da demokratik cumhuriyetin kurulmasını öngören "*Kafkasya Projesi*" hazırlanmıştır. Bu dönemde uygulanan parti terörü ile Golitsin örneğinde olduğu gibi çok sayıda Rus devlet görevlisi de öldürülmüştür.[105]

Taşnaksütyun'un 1907'deki kongresinde program, faaliyet ve örgütlenme modeli ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Örgütlenme modeli, "*grup, alt komite, komite, merkezi komite, sorumlu organ ve büro*" şeklindeki altı yapıdan oluşturulmuştur. Doğu Bürosu'nun sorumluluk alanı ise Kirasan-Harbert-Tigranapert hattının doğusu,

---

100 Marhuliya, **a.g.e,** s.58-59.
101 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.164.
102 **a.g.e.,** s.243.
103 Nejla Günay, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.11-12.
104 Jean-Louıs Matteı'ya göre Taşnaksütyun dinci veya devrimci değil, intikam şiarını benimseyen bir partiydi. Matteı, **a.g.m.,** s.379.
105 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.80-81.

Kafkasya, Rusya ve İran şeklinde belirlenmiştir.[106] Bu noktada Taşnak örgütlenme modelinin son derece karışık ve sıradışı olduğunun altının çizilmesinde fayda vardır.[107]

Rusya görevliler arasındaki bir resmi yazışma Taşnakların komite yapılanması ve Rus yönetiminin Taşnaklarla ilgili tüm süreçlere tam olarak hakim olunamadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir:

> "Taşnaksütyun'un merkezi komiteleri kısmen belirlenmiştir. Maalesef diğerleri hakkında doküman yoktur ancak hemen hemen kesin olarak onların var olduğu şehirleri işaret etmek mümkündür. Kafkasya için bu şehirler; "*Bakü, … Tiflis, …, Batum…., Kars…, Erivan…, Aleksandrapol… ve Şuşa….*" olmak üzere toplam yedi. İran'da Tahran ve Tebriz. Türkiye Ermenistanı'nda, Küçük Asya'da Erzurum ve Van. Bütün bu 13 veya 14 (belki daha fazla) merkezi komite kontrol altındadır ancak Tiflis'te bulunan üst kuruluş "Doğu Bürosu"na bağlı değildir".[108]

Taşnaksütyun 1907 itibarıyla bünyesinde 3233 grup barındırırken bunlardan 2311'i Rusya İmparatorluğu sınırları içinde, kalanlar ise Osmanlı Devleti başta olmak üzere Ermenilerin yaşadığı diğer ülkelerde faaliyet göstermiştir. Taşnak büroları 21 merkez komiteye bölünmüştür. Bu dönemde Taşnaklar üye sayılarını 100 bin olarak hesaplamıştır. Kesin sayısı ortaya konulamamakla beraber o dönemde sadece Kafkasya'da yaklaşık "*165 bin Taşnak yanlısının*" bulunduğuna dair hesaplar da vardır.[109]

Gelişmelere göre taktiksel tavır geliştiren Taşnaklar 1907'de Viyana'da yapılan üçüncü kongrede sosyalist programı kabul ederken Transkafkasya'da federal Rus cumhuriyetine bağlı iç işlerinde bağımsız yönetimin oluşturulması, bu federe yapının da ulusal yapılara göre kantonlar şeklinde yapılandırılması hedeflenmiştir. Taşnaklar coğrafi temele dayanmayan kültürel özerklik yanlısı bir tutum almıştır. Sosyalist programın kabul edilmesi ve kültürel özerklik politikası sebebiyle bazı "*militan milliyetçiler*" Taşnaksütyun'dan ayrılmıştır.[110]

Çarlık döneminde yaşanan sorunları kullanarak önemli sayıda Ermeni işçiyi tarafına çeken ve liberal burjuvazi ile entelijansiyanın büyük kısmının desteğinden

---

106 **a.g.e.,** s.93-101.
107 Detaylı bilgi için bknz. **a.g.e.,** s.93-111.
108 **a.g.e.,** s.82.
109 **a.g.e.,** s.56., Qasımlı, **a.g.e.,** 173.
110 Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s.55.

yararlanan[111] Taşnaksütyun Partisi böylece, Ermeni halkının büyük bölümünü bünyesine dahil etmiştir. Taşnakların bu başarısı Ocak-Şubat 1907'de partinin sağ kanadının kendi üzerine polis işlevini alarak kanuni polisin yerine halkı yağma ve hırsızlıktan korumasından ileri gelmiştir. Sonuçta Taşnaksütyun Komitesi filliyatta Ermeniler üzerinde yargısal ve idari yönetim oluşturmuştur. Ayrıca Tatarlar ile mücadele altında para toplamış, silah almış, bomba yapımı imkanı oluşturmuş ve kendi hapisanesini kurmuştur.[112] Kendisine destek vermeyen Ermeniler üzerinde baskı kuran Taşnaksütyun Tiflis'te kendisini sosyal demokrat olarak tanımlayan Ermenileri de tehdit etmiştir.[113]

Bu dönemde Ermeni milliyetçilerinin bakışına göre; "*en eski, çalışkan, iyi ve medeni Ermeni milleti çok zulüm görmüştür*". Şimdi ise; "*barbarlara-işgalcilere*" karşı adaletin sağlanması için tüm dünya toplumları Ermenilere tarihi topraklarını elde etmek için yardımcı olmak zorundadır. Bu topraklar ise; Türkiye ve Suriye'nin büyük bölümünden oluşan "*Batı Ermenistan*", Azerbaycan, Gürcistan ve İran'ın bir bölümünden oluşan "*Doğu Ermenistan*" ve Krasnodarsk, Rostov ve Voronej'a kadar alanı içine alan Kafkasya bölgesinden oluşan "*Kuzey Ermenistan*" şeklindedir.[114]

Taşnaksütyun ulusal brujuvazi ve entelektüellerden köylü ve işçilere kadar toplumun değişik katmanlarına yaslanırken çoğusu Kafkasya'da ve özellikle Tiflis'te olmak üzere çok sayıda gazete yayımlamış, yoğun yayın faaliyetleri bölgede etnik gruplar arasında düşmanlığın ateşlenmesine sebebiyet vermiş ve daha sonra kanlı sonuçlar doğuracak "*milliyetçilik tohumlarını ekmiştir*".[115] Temelde Transkafkasya'da bu nefret tohumları Azerbaycanlı-Ermeni çatışmalarında görünür düzeyde olmasına ve ciddi gündem oluşturmasına karşın Gürcülerde de Ermeni karşıtlığının yansımaları görülmüştür. Karibi'ye göre Taşnakların ortaya çıkıp gelecekteki otonom Ermenistan için büyük toprak elde edilmesi söylemini ortaya koymaları o döneme kadar var olan Transkafkasya'nın ataerkil köy yaşantısına "*ulusal düşmanlığı ve nefreti*" sokmuştur.[116]

---

111 İ.Dubinski-Muhadze, **Şaumyan,** İzdatelstvo TSK VLKST, Moskova, 1968, s.207.
112 Karibi, **a.g.e.,** s.105.
113 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.228.
114 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.111.
115 **a.g.e.,** s.56-57.
116 Karibi, **a.g.e.,** s.49.

Taşnaksütyun Türk karşıtı faaliyetlerin yanı sıra "*dizginsiz Gürcü karşıtı propaganda*" çalışmaları da yürütmüştür. Sorunu "*Batı Ermenistan'ın Türk boyunduruğundan kurtulması*" olarak gören "*Armenakanlar*" ve "*Hınçaklar*"dan farklı olarak Taşnaksütyun "*Tigran-II zamanındaki denizden denize uzanan Büyük Ermenistan'ı kurma*" şeklindeki hırslı düşünceyi izlemiştir.[117] Bu ideal kaçınılmaz olarak Gürcü topraklarına yönelik talepleri gündeme getirmiştir.

Bu dönemde Ermeni sermayesinin Transkafkasya'da özellikle de Bakü petrol bölgesinde güçlenerek anahtar pozisyon elde etmesi ve Ermeni milli brujuvasinini etkisinin artması, ayrıca aralarında Ermenilerin de yer aldığı proleteryanın sayısındaki artışın "*devrimci duyguları yayması*"[118] Ermeni siyasi hareketine güç katmıştır.

Azerbaycanlılar ve Ermeniler arasında 1905 yılı başından itibaren Bakü ve Gence başta olmak üzere yaşanan kanlı çatışmalarda Taşnaksütyun önemli rol oynamıştır.[119] Ermeniler ve Tatar-Türkler arasında Bakü'de yaşanan katliamın benzerinin etnik ve dini temelde Tiflis'te de provoke edilmesi planlanmış ancak Gürcü kamusal figürlerinin, siyasi örgüt liderlerinin ve işçilerin tutumu büyük çaplı trajediyi engellemiştir.[120]

Gürcü kaynaklarına göre Ermeniler, Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov'un Kafkasya işlerindeki baş danışmanı olarak "*Gürcüleri kolayca gölgeye itmiş ve tüm Tiflis'i ellerine almıştır*".[121] Golitsın'dan sonra Kafkasya'ya Naib olarak atanan Vorontsov-Daşkov yönetimi sırasında Rusya'nın Ermenilere yönelik olumsuz politikasına son verilmiştir. Bu aşamadan sonra ise Gürcüler Rus Çarlığı için zararlı unsur olarak görülmeye başlanmıştır.[122]

Ermenilerle mücadele edilmesini savunan Rusya İçişleri Bakanı Stolopin'ın aksine Vorontsov-Daşkov Ermenilerin koruma altına alınması yoluyla ileride çıkacak bir savaşta Türkiye ve İran'da bulunan Ermenilerin Rusya'nın hakimiyeti alınmasını ve toprakların genişletilmesini sağlayacağı görüşünü savunmuştur.[123] Nitekim daha

---

117 Maysuradze, **a.g.e.,** s.106.
118 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.75.
119 Firuz Kazemzade, **Borba Za Zakavkazye (1917-1921),** (Çev. A.Umaevoy), Stockholm, 2010, s.29.
120 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.258.
121 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.35.
122 Tetvadze, **a.g.e.,** s.78.
123 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.201.

sonra Ermeniler lehine gevşetilen Rus politikasının bir yansıması olarak siyasi ve terör faaliyetleri sebebiyle 1911 yılında tutuklanıp Petersburg'da cezaya çarptırılmış olan yaklaşık 160 Taşnak yöneticinin de affedilip Kafkasya'ya dönmeleri sağlanmıştır.[124]

Vorontsov-Daşkov'un Tiflis'te göreve başladığı ilk hafta Bakü'nün Gürcü asıllı Valisi Prens Nakaşidze'nin Taşnaksütyun üyesi Ermeniler tarafından öldürülmesi[125] Ermeni meselesinin silahlı karakterini göstemesi açısından da dikkat çekici olmuştur. Aralarında Leo Kereselidze'nin de bulunduğu Gürcü ayrılıkçılarının sekiz kez suikast girişiminde bulunduğu Kutaisi Gubernatörülüğü de yapan General Alihanov'un 1907 Temmuz'unda Taşnaklar tarafından Gümrü'de öldürülmesi[126] de Taşnakların silahlı etkinliği açısından örnek teşkil etmektedir.

Gürcü milli kurtuluş hareketinin önemli temsilcisi Prens Georgi Maçabeli Azerbaycan milli hareketinin önde gelen temsilcilerinden Alimardan Bek Topçibaşev'e (Topçibaşi)[127] 1906'da gönderdiği bir yazıda, Tiflis guberniyasının "*Büyük Ermenistan*"ın parçası olarak gösterilmesinden duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuş, "*Ermeniler ve Gürcüler arasındaki tarihsel dostane ilişkinin artık bulunmadığı ve bunun suçlusunun Gürcüler olmadığı*"[128] yorumunu yapmıştır.

Türkiye'de II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ve Taşnakların İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin müttfeki olarak konum almaları akabinde Ermeniler, Türkiye'de silahlarını bırakmıştır. 1908 yazından itibaren de Ermeni hareketinin ağırlık merkezi Kafkaslardan, Osmanlı ve İran topraklarına kaymaya başlamıştır.[129]

Rusya, 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girerken Kafkas Cephesi'ne yönelik planlarında Ermenilere özel bir misyon yüklemiştir. Osmanlı topraklarından alacağı vilayetlerle devlet kurma hayali kuran Ermeniler savaşa istekli şekilde girerken

---

124 Mehmet Bilgin, **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s.98.

125 Qasımlı, **a.g.e.,** s.112-113, Sarıahmetoğlu, **a.g.e.**, s.282.

126 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.182.

127 Alimerdan Bey Topçibaşev (Topçibaşi) (1865-1934). **https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?query=Top%C3%A7uba%C5%9Fov** (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2020), soyadı kaynaklarda Topçibaşi veya Topçibaşev olarak da yer almakla beraber çalışmada Topçibaşi şeklinde yazılması tercih edilmiştir.

128 Solmaz Rustamova-Togidi, **Alimardan Bek Topçibaşev, Armyanskiy Faktor v Bakinskih Sobıtiyah 1905-1906 i 1918,** AS, Baku, 2018, s.98-101.

129 Günay, **a.g.e.,** s.65.

Gürcülerin rolü Rus ordusuna hizmet etme yükümlülüğü ile sınırlı kalmıştır. Bu süreçte en aktif rolü de yine Taşnaksütyun oynamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Ermeni ve Gürcülerden milli birlikler oluşturarak ve kendi pragmatik amaçları doğrultusunda kullanma politikasını benimseyen Rusya, Osmanlı topraklarındaki Ermeni çeteleri üzerinden öncelikle istihbarat, sabotaj ve karışıklık çıkarılması yoluyla Türk birliklerinin bir kısmını cepheden uzak bölgelerde meşgul edilmesi hedeflenmiştir.[130]

Çar II.Nikola'nun Ermenilere yönelik 17 Eylül 1914 tarihli çağrısından sonra Rusya hükümeti Ekim sonunda Tiflis'te bulunan Kafkasya Naibi Vorontsov Daşkov vasıtasıyla Ermeni komitelerine "*savaş sırasında Rus ordusunu desteklemeleri durumunda altı Osmanlı ilinde Ermenilere özerklik verileceğini*" iletmiştir.[131] Sonrasında Rus ve Ermenilerin katımıyla toplantı yapılmış[132] ve Tiflis'te Hatisyan'ın başkanlığında bir Ermeni Milli Bürosu oluşturulmuştur.[133] Sadece Taşnakların değil, Hınçak ve Ramgavarların da desteklediği çalışmalar[134] kapsamında Büro Ermeni göçmenlere yardım sağlamış, askeri destek çalışmaları yürütmüş ve Rus ordusuna dahil olan birlikleri örgütlemiştir. Taşnaksütyun savaş ilanından önce gönüllü müfrezeleri oluşturmaya başlamıştır.[135]

Rusya tarafında savaş için daha çok gayret gösteren ve Rusya'yı kurtarıcı olarak gören Ermeni gönüllülerin çoğunluğu Türkiye'den kaçıp gelenlerden oluşmuştur. Ermeni gönüllülerinin sayısı da Gürcü gönüllülerden fazladır. Ermeni gönüllülerin sayısı 4.000 iken Gürcülerin sayısı 2.000'dir.[136] Savaş sırasında Rus işgali altındaki Ermeni gönüllülerin de dahil olmasıyla Rus ordusu saflarında savaşan Ermeni er ve subaylarının sayısı 10.000'i geçmiştir.[137]

---

130 Bilgin, **a.g.e,** s.98.

131 Günay, **a.g.e.,** s.481., Cemil Hasanlı, "*Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015, s.152-153.,

132 Bilgin, **a.g.e.,** s.99-100, Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı,** SRT Yayınları, Ankara, 2015, s.112.

133 Sertçelik, **a.g.e.,** s.92.

134 Bilgin, **a.g.e.,** s.100.

135 Kazemzade, **a.g.e.,** s.36.

136 Kurat, **a.g.e.,** s.262-263.

137 Kurat, **a.g.e.,** s.460, Ermeni A.Lalayan Taşnaksutyun Partisi'nin 10.000 gönüllü oluşturarak 1914-1915'te Osmanlı'ya karşı savaşa gönderildiğini kaydetmiştir. Beşir Mustafayev, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009, s.88., Ermeniler 1914-1915 yıllarında "fedailer" adı altında Türkiye'ye karşı savaşırken Andranik

1.2. Devrim Sürecinde Transkafkasya

Rusya'da 19.yy sonundan 1918 yılına kadar düşünsel ve ideolojik zeminde gelişen olaylar Transkafkasya'yı doğrudan etkilemiştir. Rusya'da patlak veren Şubat 1917 ve Ekim 1917 devrimleri ise ülkede siyasi, sosyal ve ekonomik düzeni kökünden değiştirirken Transkafkasya'da da yaklaşık dört yıl sürecek çalkantılı bir dönemi başlatmıştır. Rusya'da 19. yy sonuna doğru Marksist düşünce aydınlar arasında aktüel bir tartışma konusu haline gelmiş ve ülke içinde bu ideolojik tartışmalardan en çok etkilenen bölgelerden birisi Transkafkasya olmuştur. Marksist yaklaşımlar Azerbaycanlılar arasında da yer bulsa bile Ermeni ve Gürcülerin bu alandaki etkinlikleri daha görünür düzeye çıkmıştır.

Demokratik özgürlüklerin bulunmadığı, siyasi parti ve sendikal faaliyetlerin 1905 yılına yasak olduğu Rusya'da[138] Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (RSDİP) 1898 yılında kurulmasından sonra Rus Marksistlerinin önde gelen isimlerinden G.V.Plehanov'un başkanlığında 1903 yılında yapılan kongrede parti program ve tüzüğü üzerinde tartışmalar yaşanmıştır. Partinin merkez yayın organı olarak tanınan İskra Dergisi[139] çevresinde partinin örgütlenme biçiminden hareketle V.İ.Ulyanov (Lenin)'un başını çektiği "*keskinler*" ile Yu.O.Tsederbaum (L.Martov) ve Akselrod'un temsil ettiği "*ılımlılar*" ayrımı ön plana çıkmıştır. Bu durum parti içinde "*Bolşevik*" ve "*Menşevik*" ayrımına kadar giden süreci oluştururken[140] gelişmeler kısa sürede Kafkasya'yı da etkilemiştir.

İdeolojik eksende bu gelişmeler yaşanırken Rusya genelinde işçi hareketi de ivme kazanmış ve grev dalgası Bakü, Batum ve Tiflis gibi Transkafkasya şehirlerini sarmıştır.[141] Sosyalizm düşüncesi Avrupa ve Rusya'da güç kazanırken Ermeniler ve

---

Ozanyan, Rus vatandaşı Ermeni Dro Drasdamat Kanyan/Kanoyan, Amazasp Srvantzyan, Keri Arşak Gavafyan, Vartan Megrabyan, Grigor Afşaryan, Gayk Bzhişkyan-Gay ve Ovsep Argutyan Ermeni birliklerini komuta etmiştir. Hasanlı, **a.g.m.,** s.159.

138 A.S. Orlov, V.A.Georgiev, N.G.Georgieva, T.A.Sivohina, **İstoriya Rossii**, İzdatelstvo Prospekt, Moskva, 2008, s.410.

139 İskra (Kıvılcım) dergisinin ilk sayısı 1900'de yayınlanmıştır. Gürcistan'ın Gori şehrinde bulunan Stalin Müzesi'nde derginin bu ilk sayısının örneği de sergilenmektedir.

140 Edward Hallet Carr, **Bolşevik Devrimi I, 1917-1923,** (Çev. Orhan Suda), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.36-41., Bolşevikler ve Menşevikler arasındaki nihai ayrılık 1912 yılında Prag'da yapılan Rus Sosyal Demokratlarının VI. Kongresi ile olmuştur. Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,** 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.422.

141 Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina,**a.g.e.,** s.414.

Gürcüler de bu akımdan uzak durmamıştır. Bununla beraber o dönemde genel olarak Rus ve Gürcü aydınlar daha çok sosyalizme yönelirken Ermeniler milliyetçilikten yana tavır almıştır.[142] Gürcü Menşevikleri ideolojik planda sosyalizm prensibini bilinçli şekilde savunurken Taşnaklar ise dönemin ruhuna uygun olarak sosyalizmden uzak duramamış ancak onu etnik amaçları için taktiksel olarak araçsallaştırmıştır.

Birinci nesil Gürcü sosyal demokratları Egnate İngorokva (Ninoşvili), Silibistro Jibladze, Miha Tshakaya, Noy Jordaniya[143] Filipe Maharadze, Nikoloz (Karlo) Çheidze, İsidore Ramişvili, Vladimir Darçiaşvili gibi şahıslardan oluşmuştur. Bu grup da reformcu ve bağımsızlık yanlısı çizgiyi savunanlar ile Rus sosyal demokrasi öğretisini savunup devrim isteyenler olmak üzere iki gruba ayrılmıştır[144].

Küçük bir Ermeni grup tarafından 1902'de "*Ermeni Sosyal Demokratlar Birliği*" oluşturulmuş ve bu oluşum aynı yıl RSDİP'e katıldığını açıklamış[145] ancak RSDİP Ermeniler arasında fazla taraftar bulamamıştır. Stephan Şaumyan gibi bazı Ermeniler Bolşevik çizgiyi takip ederken bazıları Menşevik görüşü benimsemiş, bu iki çizgi haricinde hareket edip ayrı bir sosyalist çevre içine girenler de olmuştur. Ağırlıkla Menşevik fikirleri benimseyen Gürcü aydınların aksine Rusya'daki Ermenilerin çoğu Taşnak Partisi'ni takip etmiştir.[146]

RSDİP'in 1903 kongresine doğru Bakü, Tiflis ve Batum'daki işçi örgütleri birleşmiş ve "*Kafkas Birliği S.D. İşçi Örgütü R.S.-D.R.P*" adını almıştır. Daha sonra Transkafkasya Birliği adını alan oluşum Rusça, Gürcüce ve Ermenice dillerinde yayınlanan yer altı organlarına sahip olmuştur.[147]

Petersburg'da iki aşamada gerçekleşen ve Rus meclisi Duma'nın açılmasıyla sonuçlanan 1905 devrimi[148] Transkafkasya'da da siyasi hareketliliğe yol açmıştır.

---

142 Bournoutian, **a.g.e.,** s.234-235.

143 Noy Jordaniya (Noe Nikolaevich Zhordania) (1868-1953). **https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/zhordania-noe-nikolayevich** (Erişim Tarihi: 1.12.2020)

144 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.114.

145 Tanrıverdi, **a.g.e.,** s.193.

146 Bournoutian, **a.g.e.,** s.238-239.

147 Miha Tshakaya, **Gruziya i Armeniya pod Pyatoy İmperialistov (Menşeviki i Daşnaki v 1920-1921 g.g.),** Tiflis, 1925, s.8.

148 Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina,**a.g.e.,** s.419-422.

Kafkas Birliği Duma dönemine kadar Rus örgütleri içinde öncü örgüt olurken 1905 ikinci yarısından sonra Transkafkasya'da Menşevizmin üstünlüğü başlamıştır.[149]

Bu dönemde Joseph Jugashvili (Stalin), M. Tshakaya ve P.Japaridze gibi Gürcü Bolşevikleri ile N.Jordaniya, I.Ramishvili, K.Çheidze, Evgeni Gegeçkori, I.Tsereteli'den oluşan Gürcü Menşevikleri RSDİP içinde aktif rol almıştır.[150] Rus ihtilalcileri arasında Ermeniler ve Gürcüler önemli oynarken Rus Menşeviklerinin liderleri arasında Gürcülerin ön plana çıkması[151] ileride Transkafkaya politikasında Gürcülerin etkin pozisyon almalarının da altyapısını oluşturmuştur.

Transkafkasya, Lenin'in talimatıyla Ekim 1915'te Bakü'de Şaumyan'ın başkanlığında Transkafkasya Bolşevik teşkilatları konferansı[152] yapılması gibi bölgesel düzeyde çeşitli örgütsel çalışmalara da sahne olmuştur. Örgütsel çalışmaların en önemli adresi ise perol şehri Bakü ve bölgenin idari merkezi konumundaki Tiflis olmuştur.

1.2.1. Rusya'da 1917 Şubat ve Ekim Devrimlerinin Transkafkasya'ya Etkileri: OZAKOM ve ZAKAVKOM Dönemleri

Rusya'da fiyat artışı ve ekmek yokluğuna yönelik tepki ile başlayıp "*kahrolsun savaş*" ve "*kahrolsun otokrasi*" sloganlarıyla devam eden geniş katılımlı gösteriler,[153] 27 Şubat (12 Mart) 1917'de[154] Rusya'da Çarlık döneminin sonunu getirirken[155] düzeni tesis amacıyla Devlet Duması Geçici Komitesi oluşturulmuş,[156] sonrasında geçici hükümet kurulmuştur. Devrim sırasında kurulan ve sayısı 2500'ü bulan Gürcü

149 Tshakaya, **a.g.e.,** s.28
150 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.243.
151 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.458.
152 Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.,** s.268, Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.368,
153 A.V.Şestakova, **İstoriya SSSR,** İzdateltstvo Ministerstva Prosveşeniya PSFSR, Moskva, 1949, s.186., Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina,**a.g.e.,** s.453,
154 Rumi ve Miladi takvim arasındaki 13 günlük fark nedeniyle tarihler her iki takvime göre yazılmıştır.
155 Çarlık rejiminin sona ereceği uzun süredir tahmin edilse de az sayıda insan çok ani çöküşü beklemiştir. Geoffrey Hosking, **Russia and Russians,** 2. Edition, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2011, s.391.
156 Kurat, **Rusya Tarihi,** s.456., Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina,**a.g.e.,** s.455.

K.Çheidze'nin başında bulunduğu Petrograd İşçi ve Asker Delegeleri Sovyeti iktidarı baskı altında tutmuştur.[157]

Şubat Devrimi'nden sonra Tiflis ve diğer şehirlerde İşçi Temsilcileri Sovyetleri kurulurken Menşevikler, bu Sovyetlerde çoğunluğu oluşturmuş, Jordaniya da Tiflis İşçi Sovyeti'nin başkanı seçilmiştir. Kafkas Ordusu'nun bulunduğu bölgelerde Asker Sovyetleri de oluşturulmuştur. Bu Sovyetlerin çoğunluğu Menşevik ve Sosyal Devrimciler (SD veya Es-Erler)[158] tarafından temsil edilmiştir. Kısa bir süre sonra İşçi ve Asker Sovyetleri birleşmiş ve başkanlığına Jordaniya getirilmiştir.[159]

Şubat Devrimi'nden sonra Menşeviklerin pozisyonlarını daha kuvvetlendirirken I.Tsereteli[160] K.Çheidze, E.Gegeçkori ve A.Çhenkeli gibi Gürcü Menşevik liderleri Petrograd ve Moskova'nın siyasetçileri olmuş ve Şubat Devrimi'nin liderliğini yapmıştır.[161]

Menşevikler ve Es-Erler Sovyetlere halkın üst yönetim organı olarak bakmamış ve onların üstünde özel yönetim organı olması gerektiğini savunmuştur. Nitekim Menşeviklerin onayıyla Tiflis'te tüm yönetim İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyetine değil Tiflis Yürütme Komitesi'ne geçmiştir.[162] Tiflis Yürütme Komitesi ise 6 Mart 1917'de koalisyon esasına göre seçilirken Gürcü Jordaniya, Ermeni Hatisyan ve V.Popov Komiser olarak atanmıştır.[163]

Devrimin hemen akabinde Transkafkasya'nın geçici bir süre kontrol dışı kaldığı görülmüş ve 9 (22) Mart 1917'den itibaren oluşturulan Özel Transkafkasya

---

157 Carr, **a.g.e.,** s.75-76.

158 Sosyal Devrimciler (SD) 1902 yılında kurulan ve Eserler ya da Es-Er'ler olarak da adlandırılan, "*toprağın sosyalistleştirilmesini*", toprakta özel mülkiyetin kaldırılmasını ve köylülere dağıtılmasını savunan partidir. Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina, **a.g.e.,** s.418.

159 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.273.

160 Tsereteli de Kerenski hükümetinde bakanlık yapmıştır. Ruben, **Razval Gruzinskoy jirondı,** Tiflis, İzdanie Krasnaya Kniga, 1924, s.9.

161 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.458.

162 F.İ. Maharadze, **Sovetı i Borba za Sovetskuyu Vlast v Gruzii 1917-1927,** Gosizdat S.S.R.G., Tiflis, s.87-89.

163 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.273.

Komitesi'nde (Osobıy Zakavkaskiy Komitet-OZAKOM) geçici yönetim ise Rus Kadetlerden[164] V.A.Harlamov'un başkanlığında oluşturulmuştur.[165]

Gürcü sosyalistleri OZAKOM'un yapısından rahatsızlık duyunca Çheidze OZAKOM'un başına atanmış ve Transkafkasya'nın Şehir İcra Komiteleri de bilahare OZAKOM'a bağlanmıştır.[166] Ozakom yönetimde başarı sağlayamazken etnik temelde temsil sorunu da başarısızlıkta rol oynamıştır.[167] Ermeni kökenli Bolşevik Şaumyan da OZAKOM'da yer alan Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcü üyelerin kendi milletinin kaderine inandıklarına ve birbirlerine güvenmediklerine[168] dikkati çekmiştir.

Şubat Devrimi Transkafkasya'da Bolşevik eksenli faaliyetleri de artırırken muhtelif gazeteler yayınlanmıştır.[169] Bolşevik örgütün Ekim devriminin arefesinde 2-7 Ekim 1917 tarihinde Tiflis'te yapılan ve bütün büyük Bolşevik örgütler ile Kafkasya cephesi temsilcilerinin katıldığı bölgesel Kafkasya Bolşevikleri Birinci Kongresinde[170] örgütün bölgede Eylül ayına kadar yaptığı inşa faaliyetleri ele alınmıştır. Şubat Devrimi'nde sadece 15-20 kişiden oluşan Bolşevik grup yaklaşık altı ayda 2600 kişiye yakın bir sayıya ulaşmıştır. Bu rakamın büyük bölümünü ise askerler oluşturmuşur.[171] Esasen bu rakamlar Bolşeviklerin o dönemde Transkafkasya'da toplumsal destekten yoksun olduklarının bir göstergesidir. Zaten daha sonra yapılan seçimler Bolşeviklerin küçük bir azınlık olduğunu tescil etmiştir.

Bolşeviklerin bu birinci bölgesel kongresinde Şaumyan Transkafkasya'nın Tatarlar (Azerbaycan Türkleri), Ermeni ve Gürcü özerk bölgesi olmak üzere etnik gruplardan oluşan bölgelere ayrılması gerektiğini ileri sürerken Gürcü Bolşevikleri bölgenin bu tür etnik özerk bölgelerden ziyade tek bir otonom bölge olmasını

---

164 Kadetler olarak bilinen Anayasal-Demokratik Parti Ekim 1905'te Rusya'da kurulmuştur. Parti anayasal monarşi temelinde demokratik parlamenter yapıyı savunmuştur. Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina, **a.g.e.,** s.421.

165 Djamil Gasanlı, **İstoriya Diplomatii Azerbaydjanskoy Respubliki Tom I Vneşnyaya Politika Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki (1918-1920),** İzdatelstva Filinta, İzdatelstva Nauka, Moskova, 2010, s.20, Maharadze, **a.g.e.,** s.89-90.

166 Maharadze, **a.g.e.,** s.87-89.

167 Mustafa Sarı, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1821),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.42.

168 Dubinski-Muhadze, **a.g.e.,** s.193.

169 Maharadze, **a.g.e.,** s.130-132.

170 İ.İ.Aladjalova, **İz Bolşevitskogo Podpolya (Vospominaniya),** Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi, 1963, s.58.

171 Maharadze, **a.g.e.,** s.142.

savunmuştur.[172] Neticede, Kafkas halklarının çeşitliliği, nüfuslarının az olması ve karmaşıklığı sebebiyle ayrılma ve federal devlet oluşturmanın önerilemeyeceği sonucuna varılmıştır.[173]

Şubat Devrimi'nden beri siyasi çalkantıların devam ettiği Rusya'da Bolşevikler Lenin'in ısrarıyla silahlı isyana hazırlanırken Petrograd Sovyeti'nin başına geçen L.D.Trotski'nin yürüttüğü Askeri Devrim Komitesi oluşturulmuştur.[174] Kerenski hükümeti 12 Kasım (25 Kasım) 1917 tarihi için belirlenen Kurucu Meclis seçimlerine kadar yönetimi el tutmayı hedeflerken Bolşevikler 25 Ekim (7 Kasım) sabahı Petrograd'daki hükümet binalarını işgal etmiş ve aynı günün akşamı tüm iktidarın İşçi Köylü Asker Temsilcileri Sovyetleri'ne devredildiği duyurulmuştur. Bilahare Lenin'in başkanı olduğu Sovnarkom denilen ve "*Kurucu Meclis*" toplanıncaya kadar ülkeyi yönetecek olan "*Halk Komiserleri Konseyi*" adı altında kabine oluşturulmuş; Trotski Dışişleri Komiserliğine Stalin de Milliyetler Komiserliği'ne getirilmiştir.[175] Yeni rejimin en önemli icraatlarından birisi ise 2/15 Kasım 1917 tarihli Rusya İmparatorluğu'ndan tüm halkların kendi kaderini tayin ilkesini[176] açıklamasıdır.

Rusya'da 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de devrim patlak verince Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılış süreci fiilen başlamıştır. Gürcü Menşeviklerinin inisiyatifi ile 11 (24) Kasım 1917'de Tiflis'te yapılan toplantıya Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Milli Sovyetleri (Şuraları-Konseyleri) temsilcileri[177], siyasi parti temsilcileri, İşçi ve Köylü Sovyeti Temsilcileri Transkafkasya Bölgesel Merkezi, Kafkas Ordusu Bölgesel Konseyi, Tiflis İşçi ve Asker Sovyeti Temsilcileri yürütme komitesi, Tiflis Şehir Duması, OZAKOM, sendika ve ticari kuruluş temsilcileri gibi kesimler katılmıştır. Toplantıda Kafkasya ordusu Genel Komutanı M.A. Prjevalski, ordu kurmay başkanı General Lebedinski, Kafkasya ordusu karargahındaki İngiliz ve Fransız askeri temsilciler ile ABD Konsolosu'nun da aralarında bulunduğu yaklaşık

---

172 Şahin, **a.g.e.,** s.50.
173 Carr, **a.g.e.,** s.311-312.
174 Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina, **a.g.e.,** s.461-462.
175 Carr, **a.g.e.,** s.100, George Vernadsky, **A History of Russia,** Bantam Matrix Editions, New York, 1967, s.309-310.
176 **Vneşnaya Politika SSSR Sbornik Dokumentov Tom I (1917-1920),** (Ed. S.A.Lozovskiy), Vısşaya Partiynaya Şkola Pri TSK VKP (6) Kabinet Sotsialno-Ekonomiçeskih Nauk, Belge No:3.
177 Halil Bal, "*Brest Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler*", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,** Yıl:3, Sayı:5, 2004, s.28.

400 kişi yer almıştır.[178] Toplantıda Sovyet Rusya yönetimi tanınmamış ve tüm Rusya kurucu meclisi toplanıncaya kadar Transkafkasya'da bağımsız bir yönetim oluşturması kararlaştırılarak[179] yeni yönetimin geçici niteliği ortaya konulmuştur.

Tiflis'te 15 (28) Kasım 1917'de yapılan toplantıda ise OZAKOM'un yerine Gegeçkori'nin başkanlığına getirildiği Transkafkasya Komiserliği (Zakavkazskiy Komissariat-ZAKAVKOM) tesis edilerek geçici kurumsal yapı oluşturulmuştur. Bu yönetimde Gegeçkori aynı zamanda Çalışma ve Dış İlişkiler Komiserliği görevini de üstlenirken yönetim bir Rus'un yanı sıra Gürcü, Ermeni ve Azerbaycanlılardan oluşturulmuştur.[180] Bununla beraber Gürcüler yönetimde daha etkin rol oynamıştır.

ZAKAVKOM'un tesisi sonrasında Komiserlik ile Transkafkasya İşçi, Asker ve Köylü Sovyetleri Merkezi olmak üzere Tiflis merkezli ve birbirinden ayrı iki merkezi organ oluşmuştur. Sovyetlerin oluşturduğu merkez 1917 sonuna doğru gücünü kaybedip siyasi yaşamdan uzaklaşırken ZAKAVKOM güç kazanarak bakanlar kuruluna dönüşmüştür.[181]

Bu dönemdeki en önemli gelişmelerden birisi ise Kafkasya dahil tüm Rusya genelinde Kurucu Meclis seçimlerinin daha önce planlandığı gibi 12 (25) Kasım 1917'de gerçekleştirilmesidir.[182] Transkafkasya'da ise Gürcü Sosyal Demokratlar (Menşevikler) 661.934, Tatar-Müslüman Musavat Partisi 615.816, Ermeni Taşnaksutyun Partisi 558.440, Müslüman Sosyalist Blok 159.770, SD'ler 117.522, Bolşevikler 95.581 oy elde etmiştir.[183] Böylece, kurucu meclis için Sosyal Demokratlar (Menşevikler) 12, Musavat 10, Taşnaksutyun 9 yer elde ederken diğer partiler önemsiz sayıda temsilci kazanmıştır[184] SD ve İttihatçıların yanı sıra %4.4 oy alan Bolşevikler de sadece birer sandalye etmiştir. Bu son derece düşük oy oranı

178 **Dokumenti i Materiali po Vneşney Politike i Gruziii,** Tiflis, 1919, Belge No:5.
179 Guram Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie Vzaimootnoşeniya v 1918-1920 Godah,** Tbiliskiy Gosudarstvennıy Universitet İmeni İvane Djavahişvilii Tbilisi, 2007, s.38-39.
180 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:6, Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.39.
181 O.Kaçaznuni, **Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat,** Tiflis, 1927, s.17.
182 Carr, **a.g.e.,** s.109.
183 Richard G.Hovannisian, **The Republic of Armenia, Volume I, The First Year, 1918-1919,** University of California Press, London, 1971, s.19.
184 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.19.

Bolşeviklerin Transkafkasya'da sosyal bir temelinin olmadığını göstermesi[185] açısından dikkat çekicidir.

ZAKAVKOM 19 Aralık 1917 (1 Ocak 1918) tarihinde aldığı karar ile Kafkasya'daki ordunun dağıtılması ve milli askeri birliklerin kurulması talimatını vermiştir. Devamında 26 Aralık 1917 (8 Ocak 1918)'de Ermeni Kolordusu oluşturulmuştur. Milliyet temelinde birliklerin oluşturulması Komiserlik bünyesinde Savaş Konseyi'nin kurulmasını sağlamıştır. Rus ordusunda gönüllü milli birliklerin bulunması nedeniyle Ermeni ve Gürcü milli birlikleri oldukça kolay şekilde kurulmuştur.[186] Ermeni milli birliklerinin başında Ozanyan Andranik bulurken Gürcü milli birliklerinin başında ise General İlya Odişelidze yer almıştır.[187]

Kendi ordularını kuran Gürcülerin 10.000 kişilik bir askeri gücü bulunmaktaydı. Gürcüler Tiflis'te bulunan Rus savaş malzemelerini ele geçirdikleri için silah ve malzeme açısından üstünlüğe sahip olmuştur. Buna karşı Gürcü ordusunun morali sağlam değildi. Rus birliklerinde çok sayıda Ermeni askerin bulunması bu alanda Ermenilere avantaj sağlamıştır. Ermeni kolordusu 16 000 piyade, 1 000 süvari ve 4 000 civarında milis olmak üzere[188] yaklaşık 21 000 kişiden oluşmaktaydı.

İtilaf devletlerinin Tiflis'te bulunan konsolos ve askeri temsilcileri Ermeni ve Gürcü askeri birliklerinin oluşturulması ile ilgilenmiş ve onlara her türlü desteği sağlamıştır. Milli kolorduların oluşturulması düşüncesi gerçekte İngilizlerden gelirken Türk birliklerinin Kafkasya cephesinde tutulması ve Mezopotamya'daki İngiliz kolordusuna yoğunlaşmasının engellenmesi temel amaç olmuştur. Ermeni, Gürcü ve Ruslardan kalan askerlerden oluşturulacak milli birliklerin Türk-Alman blokunun Bakü'ye yönelişini durduracağı düşünülmüştür.[189]

Bolşevikleşme sürecinde Rus ordusunun desteklenmesi ile kuzeyden gelecek Alman ve Bolşevik saldırısı ile güneyden gelecek Türk saldırına karşı Romanya,

---

185 Gasanlı, **a.g.e.,** s.27, Tadeusz Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920,** (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s.150.

186 Gasanlı, **a.g.e.,** s.29-30, Kurat, **Türkiye ve Rusya,,** s.331.

187 Müslümanlar da kendi askeri birliklerini oluşturmuş ve başına General Şihlinski verilmiştir. Swietochowski, **a.g.e.,** s.154-155.

188 Şahin, **a.g.e.,** s.159, W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,** Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s.427.

189 Gasanlı, **a.g.e.,** s.31.

Ukrayna, Don, Kuban ve Terek bölgeleri ile Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dan oluşan Transkafkasya'nın dahil olacağı "*Güney Bloku*" projesinde başarı sağlayamayan İngiltere, Gürcü ve Ermenilerin desteklenmesi seçeneğini devreye sokmuştur. Sadık ve güvenilir olarak görülen, savaş arzusunu muhafaza eden Ermenilere[190] daha büyük rol verilmesinin planlandığı proje kapsamında Aralık 1917'de Ermeni ve Gürcü güçleri için para ve subay gönderilmesi konusunda uygun yol olmadığı için engelle karşılaşılmıştır. Diğer bir sorun ise Türk taraftarı Azerbaycanlıları ve Alman korumasını isteyen Gürcüleri, Ermenilerle ortak cephede bir cephede birleştirme konusunda yaşanmıştır. Bütün bu sorunlar İngilizlerin projesini engellemiştir.[191] Bu dönemde İngiliz-Ermeni Komitesi Başkanı Aneurin Williams'a göre Kafkasya'da savaşa devam etmek isteyen Ermeni ve Gürcülerin sayısı 100.000'e ulaşmıştır.[192]

Askeri planda Transkafkasya'da yeni bir yapılanma ve buna göre yeni yaklaşımlar ortaya çıkarken Sovyet Rusya'da Bolşeviklerin azınlıkta kaldıkları "*Kurucu Meclis*"in toplandığı ilk gün olan 5 (18) Ocak 1918'de meclisten çekilip muhalif çoğunluğu bastırması ve 19-20 Ocak'ta da Meclisin alınan kararla resmen dağıtılması[193] sonrasında ZAKAVKOM da dağıtılan meclis için seçilmiş olan milletvekillerini toplantıya çağırarak kendi meclisini oluşturmak için adım atmıştır.

Bolşevik Bölgesel Komitesi 29 Ocak 1918'de Transkafkasya'da oluşturulacak meslisin yasal yetkisinin ve temsil gücünün bulunmadığını açıklayarak gelişmeyi protesto etmiştir. ZAKAVKOM ise Bolşevik nüfuzunu yaymaya çalışan ve 22 Ocak'ta bütün Kafkasya'yı Sovyetleşmeye çağıran Şaumyan'ın 24 saat içinde Kafkasya

---

190 Rus Genel Karargahındaki İngiliz Generali Barter İngiliz Savaş Bakanlığı'na 15 Ekim 1917 tarihinde ilettiği telgrafta Rus ordusundaki 150.000 Ermeni'den 35.000'inin Kafkas cephesinde bulunduğuna dikkat çekip bölgede yeni Ermeni birliklerinin oluşturulması için onay talep etmiştir. Tolga Başak, "*İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:45, 2013, s.100.

191 K.Tuncer Çağlayan, "*Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri*", **Belleten,** Cilt: LXIV-Sayı: 240, 2000, s.496-503.

192 Başak, **İngiltere'nin Kafkasya Politikası,** s.104.

193 Carr, **a.g.e.,** s.116-119, Vernadsky, **a.g.e.,** s.315, Orlov, Georgiev, Georgieva, Sivohina, **a.g.e.,** s.467-468.

sınırlarını terketmesini istemiştir.[194] Menşevikler de Bolşevik gazeteleri kapatırken birçok Bolşevik de tutuklanmıştır.[195]

Transkafkasya'da 10 Şubat (23 Şubat) 1918'de Seym adı altında yeni bir meclis kurulmuş, başkanlığına ise Çheidze getirilmiştir.[196] Meclisin üyelerini ise daha önce Rusya Kurucu Meclisi için seçilen milletvekilleri oluşturmuştur. Esas yapısını Azerbaycanlılar, Ermeniler ve Gürcüleri temsil eden üç partinin oluşturduğu toplam 132 üyeli mecliste aralarında 2 Rus, 1 Alman ve 4 Ermeninin de bulunduğu Gürcü Menşevikleri 32, Azerbaycanlı Müsavatçılar 30, Ermeni Taşnaksütyun Partisi 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Sosyal Devrimciler 5, Müslüman Sosyal Demokrat Menşevikler (Himmet) 4, Rusya Müslümanları (İttihatçılar) 3, Gürcü Milli Demokratlar 1, Gürcü-Sosyal Federalistler 1, Kadetler (Anayasal Demokratlar) 1 milletvekiline sahip olmuştur.[197]

ZAKAVKOM'un yerini alan ve fiiliyatta Rusya'dan kopuşun kurumsal zeminini oluşturan Seym adlı meclisin kurulmasını Menşevikler önermiştir. Taşnaklar ve SD'ler bu öneriye muhalefet etmiştir. Musavatçıların, Menşeviklerin bu önerisini desteklemeleri meclisin faaliyete geçmesinde rol oynamıştır.[198] Bu anlamda, Ermeni ve Gürcüler arasında farklı bir stratejinin izlendiği bu tür kurumsal oluşumlar daha somut şekilde ortaya çıkmaya başlarken Ermenilerin aksine Gürcüler ve Azerbaycanlıların belirli bir seviyede de olsa ortak hareket zemininde buluşabildiği Seym'in kuruluşu sırasında da görülmeye başlamıştır**.**

Bu süreçte Menşevikler, Es-Erler ve Taşnakların Bolşeviklere yönelik saldırı ve baskıları artmış ve Bolşevikler Tiflis'te yarı legal durumuna düşmüştür. Bu dönemde Bolşeviklerin hiçbir zaman unutmadıkları Aleksander Bahçesi olayı da meydana gelmiştir. Bolşevikler kendilerine ait gazetelerin 9 (22) Şubat 1918'de kapatılmasını ve karşı devrimci olarak nitelendirdikleri Seym'in açılmasını protesto etmek için[199] 10 (23) Şubat 1918'de Aleksandr Bahçesi olarak adlandırılan yerde

194 Hüseyin Baykara, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,** Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975, s.250.
195 Şahin, **a.g.e.,** s.132-133.
196 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.138.
197 Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921),** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001, s.51.
198 Swietochowski,, **a.g.e.,** s.152.
199 Aladjalova, **a.g.e.,** s.60.

miting yaptıkları sırasında ateş açılmıştır.[200] Bolşevik hareket çok sayıda taraftarının öldüğü bu olaydan sonra yasa dışı faaliyet göstermek zorunda kalmıştır.[201]

Şubat Devrimi'nden sonra Bolşeviklerin etkinliği açısından dikkat çeken yerlerin başında Bakü gelmiştir. Bakü İşçi Delegeleri Sovyeti'nin ilk toplantısı 19 Mart 1917 tarihinde yapılmış ve Bakü Sovyeti'nin başkanlığına büyük popülaritesi sayesinde zaten 16 Aralık 1917'de geçici Kafkasya Olağanüstü Komiseri olarak atanmış olan Şaumyan seçilmiştir.[202] Şaumyan Bakü'de yaşayan Ermeniler ile Rus asker ve işçilerine dayanarak idareyi ele geçirmiştir.[203] Bakü Sovyeti Kafkasya'da Sovyet Rusya yönetimine bağlı tek bölge olmuştur. Sovyette Azerbaycanlı, Türk, Ermeni, Gürcü ve Rus üyeler bulunmuştur. Tabanı petrol işçilerine dayanan Bakü Sovyeti'nin örgütlü tek askeri gücünün Taşnaklara bağlı Ermeni milislerden oluşması Sovyeti güçsüz kılan bir unsur olurken[204] Şaumyan'ın Taşnak ağırlıklı Ermenilere dayanarak idareyi sürdürmesi Bakü'de Bolşevik görüntüsü altında Ermenilerin 18-21 Mart (31 Mart-2 Nisan) 1918 tarihleri arasındaki saldırılarında 12.000'den fazla Azerbaycanlının öldürülmesi[205] ile sonuçlanmıştır.

1.2.2. Şubat ve Ekim Devrimleri Sürecinde Ermeni ve Gürcülerin Milli Siyasetleri Eksenindeki Önemli Gelişmeler

Bağımsızlık özlemini taşıyan Ermeniler ve Gürcüler için Rusya'daki 1917 devrim süreci ve Çarlık Rusya'sının yıkılması yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Bu geçiş sürecinde milli bilinç ve kültürel birikime sahip Ermeni ve Gürcülerin siyasi deneyime sahip kadrolarının da bulunması milli oluşumların hızlı şekilde ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Ermeni ve Gürcü Milli Konseylerinin oluşturulması her iki milletin kurumsal siyasi altyapısı açısından önemli adım niteliğindedir. Daha sonra kurulacak

---

200 Maharadze, **a.g.e.,** s.117-118, Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.372.

201 Aladjalova, **a.g.e.,** s.61. Givi Gambaşidze, **İz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii 1917-1920,** İzdatelstvo TSK KP Gruzii, Tbilisi, 1960, s.18.

202 Dubinski-Muhadze, **a.g.e.,** s.268.

203 Kurat, **Türkiye ve Rusya,,** s.479.

204 Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri Ekim Devriminden Milli Mücadeleye,** Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s.26.

205 **Azerbaijan At Paris Peace Cenference (1919-1920),** (Haz. Vilayat Guliyev), Bakü, 2008, s.93-94.

Ermenistan ve Gürcistan meclisleri ile hükümetleri bu konseylerin üzerine inşa edilmiştir.

1905 yılından itibaren organize şekilde çalışmaya başlayan Taşnaksütyun Partisi 1917'de devrimin başlangıcından sonra büyük bir güce ulaşmış ve Transkafkasya'da, Tiflis'te bile Gürcü Menşevikleri ile rekabet içine girmiştir. Bolşeviklere göre Taşnakların Ermeniler arasında başarı elde etmesinde RSDİP'in Ermeniler arasında ve Tiflis ve Bakü'de zayıf bir çalışma yürütmesi ile Ermeni halkını Marksizme hazırlayacak Şaumyan ve Arşak Zurabov gibi Ermeni devrimcilerin sayısının az olması rol oynamıştır.[206] Taşnaklar, eriştikleri güçle tüm Ermenilerin temsil edildiği Ermeni Milli Konseyi'nin oluşumunun da öncü gücü olmuştur.

Ermeni Milli Konseyi 1917 Şubat Devrimi'nden sonra Ermeni siyasi organizasyonunn inisiyatifiyle Transkafkasya'nın değişik bölgelerinde oluşturulmuştur. Bu oluşum Taşnaksütyun ile birlikte Ermeni halkının birleştirilmesi ve mobilizasyonu için geniş propaganda, ajitasyon ve örgütsel çalışma yürütmüştür.[207] Faaliyetlerin siyasi merkezi ise Tiflis olmuştur.

Taşnakların inisiyatifiyle Ekim 1917'de Tiflis'te Ermeni Milli Kongresi açılmıştır. Ermeni Bolşeviklerin katılmayı reddettiği Kongreye çoğunluğu oluşturan Taşnakların yanı sıra SD'ler, Sosyal Demokratlar, 1917'de Kadet organizasyonu üyeleri tarafından kurulan Ermeni Halk Partisi gibi farklı partilerinin temsilcileri ile partisizlerden oluşan 200'den fazla kişi katılmıştır.[208] Kongrenin ilk kararı Rusya Ermenistanı'nın gelecek Kurucu Meclis yönetimini tanıyacağı ve tüm Kafkasya ile birlikte federatif Rusya Cumhuriyeti'ne dahil olacağı yönünde olmuştur. "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelik kararda ise bu meselenin yerel halkın taleplerine uygun çözülmesi önerilmiştir. Kongrede Kurucu Meclisin Ermenilerin komşuları Gürcüler ve Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) ile tam bir uzlaşı içinde yerel otonomi sağlanmasını talep etmiştir. Ayrıca Ermeni okullarının sekülerleşmesi ve orta okulların millileştirilmesi (Ermenileştirilmesi) savunulmuştur.[209]

---

206 Tshakaya, **a.g.e.,** s.19.
207 Rustamova-Togidi, **a.g.e.,** s.79.
208 Hovannisian, **a.g.e.,** s.16-17.
209 Kazemzade, **a.g.e.,** s.53.

Kongre 35 üyeden oluşan ve periyodik şekilde toplanması öngörülen bir milli meclisin yanı sıra tüm Ermeni halkının işlerini yönlendirecek olan ve daimi temelde faaliyet gösterecek 15 üyeli Ermeni Milli Konseyi'nin kurulması kararı da almıştır. Tiflis'te yer alacak bu organın başkanlığına Taşnak Avetis Aharonyan seçilmiştir.[210] Ermeni halkının milli menfaatlerini koruması misyonunu üstlenen 15 üyeli konseyin 6'sı Taşnak, 2'si SD, 2'si Sosyal Demokrat, 2'si Halkçı, 3 tanesi de bağımsız üyelerden oluşmuştur. Gelecekteki bağımsız Ermenistan devletinin sınırlarını belirlemeyi temel hedef olarak belirleyen kongrede, sınırların etnik prensibe göre oluşturulması kararlaştırılmıştır.[211] Konsey 1 Aralık 1917'de yayınladığı deklarasyonda Ermenilerin tüm Ermeni oblastlarının[212] doğal yöneticileri olduklarını ilan etmiştir.[213]

Ermeni milli siyaseti ekseninde Tiflis'te bu gelişmeler yaşanırken Bolşeviklerin iktidara gelişi ile birlikte Ermeni meselesi farklı bir söylem ile gündeme taşınmıştır. Bolşeviklerin karar ve açıklamaları Ermeni milli siyaseti eksenindeki tartışmaları etkilemesi veya gündem oluşturması açısından önem taşımıştır. Bu konuda ilk girişim Ekim Devrimi akabinde Petrograd Sovnarkomu'nun 20 Kasım 1917'de Müslümanlara yönelik çağrısında Ermeni meselesine değinilmesidir. Çağrıda: "…*İlan ediyoruz ki Türkiye'nin Paylaşılması ve ondan Ermenistan oluşturulması hakkındaki antlaşma yırtılmış ve ortadan kaldırılmıştır. Askeri harekat durduğunda en kısa sürede Ermenilere kendi kaderlerini özgürce belirleme hakkı verilecektir…*" [214] şeklindeki ifadeye de yer vermiştir.

Bir kaç ay sonra ise Brest-Litovsk görüşmelerinin devam ettiği günlerde Rusya Sovnarkomu tarafından 29 Aralık 1917 (11 Ocak 1918) tarihinde kabul edilen Lenin ile Stalin imzalı "*Türkiye Ermenistanı*" konulu kararnamede, Rus Ordusu'nun "*Türkiye Ermenistanı*" sahası dışına çıkması ve Ermeni Halk Milisi'nin oluşturulması, Ermeni mültecilerin ve göçmenlerin "*Türkiye Ermenistanı*"na engelsiz bir şekilde geri dönmesi, Ermeni Halk Mümessilleri Sovyeti şeklinde geçici bir halk idaresinin

210 Aynı yer.
211 Hovannisian, **a.g.e.,** s.18.
212 Oblast, Rusça'da bölge anlamına gelen idari birimdir.
213 Tetvadze, **a.g.e.,** s.103.
214 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:18,

oluşturulması ve bunun için Kafkas İşleri Geçici Olağanüstü Halk Komiseri Şaumyan'ın görevlendirilmesi yönündeki maddelere yer verilmiştir.[215]

Stalin'in aynı tarihli imzasıyla 31 Aralık 1917 (13 Ocak 1918)'de İzvestiya'da yayınlanan yazıda; "*Ermeni halkının kaderinin sıkı bir şekilde Ekim devriminin kaderi ile bağlandığına*" değinilmiş ve "*Alman-Türk yönetimlerinin işgal edilen yerleri zorla kendi yönetimlerine bağlama niyeti*" sebebiyle bu dekretin şimdi yayınlanması zorunlululuğunun doğduğu iddia edilmiştir.[216]

Stalin'in açıklaması dikkate alındığında Sovyet yönetiminin devrimci retorik ekseninde eski Rusya topraklarını kaybetmeme kaygısını ön planda tuttuğu, Ermeni halkını da devrim sürecinin parçası haline getirmeye çalıştığı ve temel kaygının Ermenistan ve Ermenilerin milli kaygıları olmadığına dair çıkarım yapmak mümkündür. Bunun yanı sıra Bolşevik yönetimin Ermenileri savunmasında Rus sosyalist ve Bolşevikleri arasında çok sayıda Ermeninin bulunması ile Avrupa ve Amerikalı sosyalistlere Ermenilerin korunduğu izleniminin verilmek istenmesi de rol oynamıştır.[217]

Ermenilerin lehine gibi algılanan bu duruma Ermeni toplumu temsilcileri sinirlenerek bu kararla Rus birliklerinin çıkışının Türklerin geri gelişi anlamına geleceği, Rus ordusunun bütün ekipmanı Lazistan'da Gürcü milli polisine, Ermenistan'da Ermenilere verilse bile yeterli olmayacağı, bu durumun Ermenistan'ın bağımsızlığı değil, Türkiye'ye taviz anlamına geleceği şeklinde tepkiler de ortaya koymuştur.[218]

Ermenilerin hareketliliğin yanı sıra Gürcüler de milli örgütlenme yönünde adımlar atılmıştır. Zaten Rusya'nın 19. yy başında Gürcistan'ı işgalinden sonra Gürcüler arasında bağımsızlık düşüncesini hedefleyen çevreler olmuştur. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sürecinde de Almanya ve Osmanlı Devleti saflarında Gürcistan'ın bağımsızlığını sağlamaya dönük başarısız girişimler bulunmaktaydı. Tüm Transkafkasya'da milliyetçi unsurları aktif hale getiren Şubat 1917 Devrimi ise

---

215 Bu kararnamae Osmanlı diplomatlarını Bolşeviklerin işgal edilen toprakları geri vermeyeceklerine dair endişeye sevk etmiştir. Michael A.Reynolds, **Shattering Empires,** Cambridge University Press, 3. Baskı, Cambridge, 2011, s.179.

216 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:36,

217 Kurat, **Türkiye ve Rusya,,** s.335.

218 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.45-46.

Gürcistan'da milli kiliseye kendisini savunma imkanını verirken milliyetçi düşünceler de serbest şekilde yayılmıştır. Tüm Rusya'ya dağılan Gürcüler arasında bile bağımsızlık düşüncesi çok erken bir zamanda oluşmuştur. Ünlü Gürcü tarihçi ve daha sonra ilk Gürcü üniversitesinin kurucusu Cavahişvili de Mart 1917'de yaptığı konuşmada Gürcistan'ın bağımsız milli oluşum hakkına değinmiştir.[219]

Şubat 1917 devriminin hemen akabinde Mart 1917'de Sosyal Demokratlar (Menşevikler), Federalist Parti, Ulusal Demokratlar ve SD'ler tarafından "*Milli Komite*" adıyla bir siyasi organ oluşturulmuştur. Nisan 1917 başında ise Gürcistan'ın tüm siyasi parti ve değişik yönelimlerini birleştiren "*Partiler Arası Buluşma*" örgütü kurulmuştur. Bu örgüt bilahare "*Gürcistan Partiler Arası Bilgi Bürosu*", devamın da ise "*Gürcistan Milli Partiler Arası Konseyi*" adını almıştır. Gürcistan'ın milli haklarını koruma misyonunu üzerine alan bu oluşumun kontrolü de Çhenkeli'nin başında bulunduğu yürütme komitesi tarafından gerçekleştirilmiştir.[220] Bununla beraber genel olarak Gürcü Menşeviklerinin Ekim Devrimine kadar Gürcü milliyetçiliğinden uzak durduğunu kaydetmek gerekir.[221]

Ekim 1917 Devrimi, Gürcülerin kendi kurumsal milli örgütlenmelerini hayata geçirmeleri açısından yeni bir sürecin başlangıcını oluşturmuştur. Bu kapsamda Gürcistan Birinci Milli Kongresi 19 Kasım 1917'de açılmış ve kongre 22 Kasım 1917'de Gürcistan Milli Konseyini seçmiştir. Gürcü toplumunun ulusal konseyini seçmesi fiiliyatta Gürcistan'ın bağımsızlığına yönelik bir adım olmuştur.[222] Jordaniya'nın başkanlığına seçildiği 67 üyeden oluşan Konseyde 25 Menşevik, 10 Federalist, 9 Ulusal Demokrat, 7 SD [223] ve diğer oluşumlar yer almıştır. Ayrıca bir yürütme komitesi oluşturulmuştur.[224] Bolşevikler ise bünyesinde yer almadıkları bu kuruluşu karalamıştır.[225]

Jordaniya 20 Kasım 1917 tarihinde Birinci Gürcü Kongresi'nde yaptığı konuşmada Rusya'da devlet yönetiminin en üstünde Kurucu Meclisin olduğunu, bu

---

219 Kazemzade, **a.g.e.,** s.117.
220 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.276.
221 Ya. Şafir, **Grajdanskaya Voyna v Rossii i Menşevitskaya Gruziya,** Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Tiflisi 1921, s.26.
222 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.41-42.
223 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.118-119.
224 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.198.
225 Maharadze, **a.g.e.,** s.195.

Meclis önünde kendi programlarını sunmaları gerektiğini, şayet anarşi durdurulmaz ve yakın zamanda Rusya'da Kurucu Meclis toplanamazsa kendi yerel kurucu meclislerini toplamak ve kendi anayasalarını yapmak zorunda kalacaklarını belirterek[226] bir taraftan Rusya ile ortak zeminde kalma isteğini ortaya koyarken Kurucu Meclis'in toplanmaması halinde bağımsızlığa giden yolu da işaret etmiştir.

Gürcü Milli Meclisi'nde Rusya'nın federatif bir cumhuriyete dönmesinin istendiği ve Gürcü topraklarında özerk bir yönetimin kurulmasının hedeflendiği, gelecekteki özerk devletin sınırlarının ise Azerbaycanlılar ve Ermenilerle anlaşılıp kararlaştırılacağı gibi siyasal kararların yanı sıra askeri, maliye ve iaşe konularında da kararlar alınmıştır. Askeri konularda, Gürcü ordusunun Gürcü Genelkurmayı tarafından idare edileceği, 20-40 yaş arasındaki bütün erkeklerin askere çağrılacağı, Gürcistan toprakları dışında yaşayanların geri döneceği ve kaybedilen toprakların geri alınacağı şeklindeki kararlar açıklanmıştır.[227]

ZAKAVKOM ve devamındaki Seym adlı mecliste Gürcü Menşevikleri baskın pozisyon elde etmiştir. Ermeni Ovanes Kaçaznuni'ye[228] göre bu durumun bazı sebepleri vardır. Birinci sebep Komiserliğin gücünü Petrograd geçici yönetiminden, tam olarak da Devlet Duması çevrelerinden almasıdır. Gürcü milletvekilleri Duma'da RSDİP gibi güçlü bir partiye dayanmış ve uzun süre bu partide önemli pozisyona sahip olmuştur. İkinci olarak Gürcü Menşevikleri büyük bir partinin çalışmalarına ve Duma çalışmalarına aktif katılım sağlarak devlet işlerine az veya çok hazır hale gelmiştir. Yeni bir parti olan Musavat ve "*daha çok yer altı çalışmalarına hazır halen gelen*" Taşnaksütyun ise bu deneyimden yoksun kalmıştır. Diğer bir durum ise Gürcülerin Çarlık Rejimi zamanında daha çok devlet hizmetlerini ellerinde bulundurmasıdır. Kaçaznuni'ye göre hepsinden önemlisi de Transkafkasya'da Gürcü halkının daha bilinçli ve örgütlü olmasının yanı sıra fiziki varlığının tehlikeye maruz kalmamasıdır.

---

226 N.N.Jordaniya, **Za Dva Goda (s 1-go Marta 1917 goda po 1-e Marta 1919 Goda) Dokladı i Reçi,** İzdanie İstoriçeskoy Komissi İ.K. Soveta Raboçih Deput., Tiflis, 1919. s.57.

227 Sarı, **a.g.e.,** s.46-47.

228 Taşnaksütyun Partisinin üst düzey yönetivcilerinden Ovanes Kaçaznuni (Hovhannes Kachaznuni) (1868-1938) Ermenistan'daki Taşnak hükümetinin (1918-1920) ilk başbakanlığını görevinde bulunmuştur. **https://id.loc.gov/authorities/names/n85105624.html** (Erişim Tarihi: 1.12.2020)

Coğrafi durumuna ve Gürcü halkının bir arada yaşamasına bağlı olarak savaşta daha az zarar görmüştür.[229]

Bolşeviklere göre "*küçük burjuvazinin fırsatçı yönelimine*" sahip Ermeni Taşnaklar ve Gürcü Menşevikleri, Rusya'daki Bolşevik Ekim devriminden sonra Rus devrimine ihanet ederek ele geçirdikleri yönetimle karşı devrimci olmuşlar ve "*reaksiyoner şovenizm bataklığına*" düşmüşlerdir.[230]

Diğer taraftan Ermenilerin Bakü Komünü başta olmak üzere Bolşeviklerle teması olmuştur. Bolşeviklere karşı son derece katı duruş sergileyen Gürcü Menşevikleri ise Ermenilerin bu temaslarına şüphe ile bakmış ve Ermenilerin uygun bir zamanda Transkafkasya'nın kapılarını Rus Bolşeviklerine açmak için beklediklerini düşünmüştür.[231]

1.3. Osmanlı Devleti ile Barış Görüşmeleri Öncesinde Transkafkasya'da Önemli Siyasi Gelişmeler

Rusya'da Çarlık rejiminin Şubat 1917'de yıkılması, ardından Bolşevikler, Çar taraftarları ve yerel milli güçler arasındaki mücadeleler, sürekli değişen ve tahmin edilemeyen bir durum yaratmıştır. Bu durum ise Osmanlı Devleti'ne avantaj sağlamıştır.[232] Ekim devrimi ile birlikte Transkafkasya'nın kurumsal ve siyasal dönüşümü açısından önemli gelişmelerden birisi Osmanlı devleti ile yürütülen ateşkes görüşmeleri, devamındaki temaslar ve Türk askeri harekatının seyridir.

Birinci Dünya Savaşı'nın dört müttefiki Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan ile Sovyet Rusya arasında 2 (15) Aralık 1917 tarihinde Brest-Litovsk şehrinde bir mütareke imzalanarak[233] Rusya ile savaşa resmi olarak son verilmiştir. Brest-Litovsk'ta 2 (15) Aralık 1917'de imzalanan geçici mütarekeden sonra 20 Aralık 1917'de aynı yerde konferans başlamıştır. Bu gelişmenin devamında Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki savaş durumunun fiilen sonlandırılması ve Kafkasya cephesindeki

---

229 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.16-17**.** Kaçaznuni'nin tespitlerinde doğruluk payı yüksektir ancak Gürcülerin daha bilinçli ve örgütlü olduğunu iddia ederken Taşnaksütyun'un yaklaşık 30 yıllık siyasi ve örgütsel deneyimini görmemezlikten gelmiştir.

230 Tshakaya, **a.g.e.,** s.20.

231 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.22.

232 William Hale, **Turkish Foreign Policy 1774-2000,** Frank Cass, London-Portland, 2000, s.49.

233 Kurat, **Türkiye ve Rusya,,** s.332.

durumun belirlenmesi amacıyla 5/18 Aralık 1917 tarihinde Rus işgali altındaki Erzincan'da mütareke imzalanmıştır.[234] Sovyetlerle Türkiye arasındaki karşılıklı ilk resmi antlaşma olan Erzincan Mütarekesi[235] Petrograd'daki Sovyet hükümeti ile değil Transkafkasya Komiserliği ve Rus ordusu Kafkas cephesi kumandanlığı adına imzalanmıştır.[236] Mütareke karşılıklı olarak bütün düşmanca hareketlerin sonlandırılması, mevcut askeri birliklerin bulundukları yerlerde kalmaları, demarkasyon hattının belirlenmesi gibi 14 madde içermiştir.[237] Erzincan'da yapılan müzakerelerde, Transkafkasya heyetinde yer alan Ermeni temsilci Arşak Camalyan (Cemalyan), Kürtlerin kendi sınırlarına girdiğinde Osmanlı sınırının geçilmesi suretiyle bu tür çapulcuların yok edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Osmanlı heyet temsilcisi Ömer Lütfi Bey ise Ermenileri ima ederek "aynı maddenin çapulculukla bilinen bir boy için de uygulanmasını teklif ediyorum" ifadesini kullanmıştır. Cemalyan bu ifade üzerine bağırarak delil gösterilmesini istemiştir. Bu diyalog barış ortamında devam eden görüşmeleri zor duruma düşürmüştür. Transkafkasya heyetindeki Gürcü temsilci Viktor Tevzaia'nın Ermenilerin kavgasının tarihi kavga olduğunu ve burada çözülemeyeceğini belirterek konunun gerginleştirilmemesini belirtmesi üzerine gerginlik yatıştırılmıştır.[238]

Brest-Litovsk'ta Osmanlı Devleti adına mütarekeye imza atan murahhas Zeki Paşa; 18 Aralık'ta Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya gönderdiği yazıda Transkafkasya'da Ermeni ve Gürcü unsurlarının hakimiyetinin olduğunu ancak aralarında "*rekabet*" bulunduğunu ve hangi tarafın duruma daha hakim olduğunun anlaşılamadığını, Kafkas ordusu komutanlarından oluşan bağımsız hükümetin ise barış arzuladığını bildirerek[239] Gürcüler ve Ermeniler arasındaki çelişkiye dikkat çeken ilk yetkililer arasında yer almıştır.

---

234 **a.g.e.,** s.332-333.

235 Akdes Nimet Kurat, "*Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)*", **Belleten,** Cilt: XXXI-Sayı: 123-Yıl:1967 Temmuz, (375-413), s.380.

236 Kurat, **Türkiye ve Rusya,,** s.262-264., Roin Kavrelişvili, "*Kafkas Cephesi'nde Bolşevik İhtilali'nden Sonra Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Tarihi Süreç Hakkında Gürcü Basını ve Viktor Tevzaia'nın Erzincan Mütarekesi İle İlgili Hatıraları*", **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014, Erzurum,** (Yayına Hazırlayan: Merve Uğur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.571.

237 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.333, Kurat, **a.g.m.,** s.578-579.

238 Kavrelişvili, **a.g.m.,** s.577.

239 Şahin, **a.g.e.,** s.195.

Erzincan mütarekesini takip eden süreçte Rus birlikleri cepheden çekilirken yerlerini daha çok Ermeniler almaya başlamıştır. İç asayiş için "*Ermeni Milis*" teşkilatı kurulmuş, mahalli organlara da Ermeni memurlar tayin edilmiştir.[240] Bu aşamadan sonra Ermenin yaptığı mezalimler gündemde öncelikli yer edinmeye başlamıştır.

Ermenilerin mezalimleri özellikle 13 nolu dekretin yayımlanmasından sonra hız kazanmıştır. Osmanlı yönetimi de Türk topraklarında işlenen bu cinayet ve mezalimleri ortadan kaldırmak için çaba harcamıştır. Enver Paşa'nın 13 Ocak 1918 tarihli yazısına cevaben Vehip Paşa Ermenilerin ve Gürcülerin askeri birlikler teşkil etmelerine değinerek Rusların elindeki Türk topraklarının geri alınması konusu barış görüşmelerinde kararlaştırılacak olmakla beraber Ermeni ve Gürcülerle mücadele edilmesinin mecburiyetine değinmiştir. Vehip Paşa'ya göre çabuk davranılarak Ermeni ve Gürcülerin teşkilatlarını tamamlamalarına fırsat verilmemeliydi.[241] İlerleyen günlerde yapılan ilave yazışmalar neticesinde Odeşelidze'nin teminatına rağmen Ermeni mezalimi devam etmiş,[242] Rus ve Gürcü makamlarının Ermenileri itaat altına alamadıkları[243] açıkça görülmüştür.

Bir taraftan Ermeni mezalimi konusu gündemi işgal ederken diğer taraftan Türk Ordusunun Kafkas Cephesi komutanı Vehip Paşa tarafından 9 Ocak 1918 tarihinde kaleme alınan ve fiilen Kafkas ordusunun komutanı olan General İ.Odişelidze'ye[244] 1 (14) Ocak 1918'de ulaşan mektupta bağımsız Kafkas hükümeti[245] ile ilişkilerin hangi yolla kurulacağı sorulmuştur.[246] ZAKAVKOM'un 5 (18) Ocak 1918 tarihli toplantısında Transkafkasya'nın Rusya'nın parçası olduğu ve Türkiye'nin teklif ettiği barış görüşmelerine katılma yetkisinin toplanacak Kurucu Meclis için

---

240 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.461.

241 Şahin, **a.g.e.**, s.176.

242 Erzurum'daki mezalim örneği için bknz. Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam,** Remzi Kitabevi, 28. Basım, 2014, s.103,

243 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.465.

244 Gürcü ve Ermeni birliklerinin oluşturulup fiili hizmete girdiği bir dönemde Transkafkasya'daki Rus karargahında ikinci başkan olan Gürcü kökenli General İ.Odileşelidze bölgede fiilen bütün kuvvetlerin kumandanı pozisyonundaydı. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.465., Odişelidze 1919 Şubay ayında Jurnal Doryan adlı gezeteye gönderdiği mektupta o dönemde Ermeni kıtaatının Erzincan ve Erzurum'da halka karşı kötü hareket ettiğini, Rus komutan General Lebedinski'nin bizzat Ermenilerin ihbarı izerine Ermeni kıtaatının harekatından şüphe ederek Erzurum'um sükutu hakkında bir tahkikat icrasına karar verdiğini bildirmiştir. **İkdam,** 8 Şubat 1919, No:7901, s.1.

245 ZAKAVKOM o dönemde henüz bağımsızlığını ilan etmemişti ancak fiilen bağımsız hareket etmekteydi. Bu kapsamda Vehip Paşa bağımsız bir Kafkasya yönetiminden bahseden ilk kişi olmuştur. Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar,** s.297.

246 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:15.

giden vekillerinden alınacak cevaba göre kararlaştırılacağı ve Bölgesel Merkez'in ZAKAVKOM'a görüşmeleri Rusya'nın tüm temsilcileri ile yürütmeyi önerdiği belirtilmiştir.[247]

Kurucu Meclis'in 5/18 Ocak 1918'de dağıtılması[248] Transkafkasya yönetiminin Türkiye'ye vereceği cevabı zora sokmuştur. Türkiye'nin barış görüşmeleri için yaptığı teklif, ZAKAVKOM'un 14 (27) Ocak ve 15 (28) Ocak 1918 tarihli toplantılarında tartışılmıştır. Toplantıda Rusya geneline yönelik Kurucu Meclisin barış görüşmeleri açısından yetkili olabileceği görüşü dile getirilirken, Ermeni H.İ.Karçikyan Kurucu Meclisin var olup olmayacağının ve ileride işlev göreceğinin belli olmadığını vurgulayarak karşıt görüş geliştirmiştir.[249] Bu görüşmeler sonunda Vehip Paşa'ya 15 (28) Ocak 1918 tarihinde gönderilen cevabi mektupta Rusya Cumhuriyeti toprak bütünlüğündeki diğer otonom yönetimlerinin görüşlerinin alınması gerektiği belirtilerek üç hafta süre talep edilmiştir.[250]

Vehip Paşa, İ.Odişelidze'ye 16 Ocak'ta bir mektup daha yazarak Transkafkasya temsilcilerini Brest Litovsk Barış Konferansına davet etmiştir. Vehip Paşa davet mektubunda yeni devletin (Transkafkasya) tanınması için mümkün olan tüm çabanın gösterileceğini de bildirmiştir. Vehip Paşa'nın mektubu 14 Şubat'ta Tiflis'e ulaşmış[251] ancak Brest Litovsk görüşmeleri 10 Şubat'ta kesildiği için Transkafkasya hükümeti fırsatı kaçırmıştır.

Bu arada ileri harekata 12 Şubat'ta başlayan Türk ordusu 13 Şubat'ta Erzincan, 14 Şubat'ta Bayburt'u ele geçirmiştir. Bolşevik Rusya'nın devrimden sonra savaştan çekilmesi ve Osmanlı ordusunun devam eden ileri harekatı neticesinde yüz binlerce Ermeni de Gürcistan'a geçerek güney oblastlarına yerleşmiştir.[252] Gürcistan'a geçen Ermeniler daha önce Transkafkasya'ya giden Ermeni göçmenlerle birlikte Ermeni-Gürcü ilişkilerinin sorunlu konuları arasında yer almıştır. Kafkas Cephesi Komutanı Lebedinski ise Türk kumandanlığına cephede bulunan Ermeni ve Gürcü birliklerinin

247 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:18.
248 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.465.
249 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:20-21.
250 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:22.
251 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:52.
252 Marhuliya, **Antagonizma,** s.43.,

Rus ordusu olarak değerlendirilmesi gerektiğini bildirmiş ve Türk ordusunun ilerlemesinin Erzincan Ateşkesinin ihlali olduğunu bildirmiştir.[253]

Transkafkasya yönetimi Brest Litovsk görüşmelerine katılamazken İstanbul ve Berlin'de faaliyet gösteren Gürcü Bağımsızlık Komitesi[254] görüşmelerde Gürcistan meselesinin ele alınması için girişimleri olmuştur. Türkiye'nin Kars, Ardahan ve Batum'a yönelik politikası Gürcüleri rahatsız ederken Komite üyesi Georgi Maçabeli bu konudaki rahatsızlığı Almanya'ya iletmiştir.[255] Buna rağmen Gürcü Komitesinin resmi bir kimliğinin bulunmadığı için girişimleri önem taşımamıştır.

Çürüksulu Ahmed[256] imzasıyla 28 Ocak 1918 tarihinde gönderilen bir yazıda Maçabeli ile yapılan bir görüşmeye yer verilmiştir. Görüşmede Maçabeli'nin ortaya koyduğu görüşler Türk-Gürcü-Ermeni ilişkilerine yönelik tahlil açısından dikkat çekicidir. Maçabeli'ye göre Ermeniler ve Türkler arasındaki husumet eski olmamasına karşın Ermeniler ve Gürcüler hiçbir vakit uzlaşamamıştır ve aralarındaki husumet asırlardan beri devam etmektedir. Rusların Gürcüleri ezmek için Ermenileri alet ettiklerini, Ermenilerin şimdi ise "*Amerikan ajanları*" tarafından silahlandırıldıklarını, Müslüman Gürcülere ve hatta münferit yaşayan Hıristiyan Gürcülere zulmettiklerini ileri süren Maçabeli, Gürcülerle Osmanlı hükümeti arasında barış görüşmesi yapılabileceğini dile getirmiştir. Maçabeli Ermenilerin verdiği zararın giderilmesi için Osmanlı ve Gürcülerin ittifak kurabileceğini ancak buna karşılık Batum, Çürüksu[257] ve Acara'nın otonomiye sahip olmak şartıyla Gürcistan'dan ayrılmaması ve Osmanlı yönetiminin Kars, Ardahan ve Gürcü dilini konuşmayan Livane'nin (Artvin) bazı kısımlarını ilhakla etmekle yetinmesi gerektiğini de ileri sürmüştür.[258]

---

253 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:50-51., Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.45.

254 Gürcü Milli Demokratları tarafından 1913'de Cenevre'de kurulan "*Bağımsız Gürcistan*" grubu tarafından yine Cenevre'de oluşturulan komitedir. Vançadze-Vahtang Guruli, **a.g.e.,,** s.134. Bağımsız bir Gürcistan hedefleyen, Osmanlı ve Alman yönetimleriyle bağlantı kuran Gürcü Bağımsızlık Komitesi ile Eylül 1914'te İstanbul'da bir anlaşma yapılmıştır. Başkanlığını Leo Keresselizde'nin yaptığı, Georgi Maçabelli'nin de yer aldığı Gürcü Milli/Kurtuluş Komitesi ile yapılan anlaşmaya göre Gürcistan'da ayaklanma yapılması, bunun için Teşkilat-ı Mahsusa'nın Trabzon'da faaliyete geçirilen grubuyla işbirliği halinde Gürcistan'a silah sevk edilmesi kararlaştırılmıştır. Devamında bir Gürcü lejyonu da oluşturulmuştur. Bununla beraber Gürcülerin savaş sırasında ayaklanması beklentisi gerçekleşmemiştir. Bilgin, **a.g.e.,** s.166-174.

255 Sürmeli, **a.g.e.,** s.40-42.

256 Çürüksulu Ahmet Paşa (1862-1936), Gürcü kökenli Çürüksulu hanedanındandır. Osmanlı Mebusan Meclisi üyeliği de yapmıştır.

257 Çürüksu bugün Gürcistan sınırlarındadır ve Batum'un kuzey tarafından yer alan Kobuleti şehrinin Osmanlı Devletindeki adıdır.

258 **BOA,** HR-SYS-02397-00006-009-002**.** Belge için bknz. **Ek-1.**

Brest Litovsk görüşmeleri sırasında Kafkasya Ermenilerinin Gürcülerle hem Rus hükümeti hem de Türklere karşı askeri ve siyasi ittifak kurdukları, Ermenilerin belirli Kafkas topraklarını Gürcistan'a bırakırken Gürcü halkının Türk topraklarını da içerecek şekilde bağımsız Ermenistan'ın kurulmasını savunacakları şeklinde bir haber gelmiştir. Bu haber, Türkiye'nin Batum konusundaki yaklaşımının duyulması ve Gürcülerin Türklere güven duymaması olarak değerlendirilmiştir.[259]Ermeni ve Gürcülerin Müslümanlar aleyhine ittifak kurdukları dair söylentiler Transkafkasya'daki Müslümanların da Osmanlı ordusu bölgeye geldiğinde ordusunun harekatını kolaylaştırmak için Ermeni ve Gürcüleri teşkil ettikleri kuvvetlerle arkadan tehdit etme yönünde plan yapmaya itmiştir.[260]

Enver Paşa'ya 7 Şubat 1918 tarihinde gönderilen bir raporda Türk ordusunun işgal ettiği yerlerde masum halka karşı görülmemiş bir adalet ile davranılarak çeteciliğe ve yağmacılığa meydan verilmemesi ve hatta Hıristiyan ahalinin bir kısmının Türk tarafına kazanılması yaklaşımı ön plana çıkmıştır. Gürcülerle Ermenilerin müttefik halinde hareket ettiklerine dair somut bir veri bulunmadığı tespiti yapılarak Gürcülerle anlaşıp birlikte hareket edilerek Ermeni meselesine ilelebet son verme imkanının bulunduğunun da altı çizilmiş ve buna hemen teşebbüs edilmesi önerilmiştir. Raporda konunun Prens Maçabeli ile uzun şekilde görüşüldüğü belirtilmiştir.[261]

Enver Paşa tarafından 7 Şubat 1918'de Talat Paşa'ya gönderilen mesajda Kafkasya'dan gelen son havadise göre Ermenilerin Gürcülerle arasının açılmaya başladığı ve Müslüman ahali ile Gürcülerin yine birlikte çalıştıklarının anlaşıldığı belirtilerek Maçabeli ile Batum ve Kars hakkında şimdilik bir şey kararlaştırılmadan duruma göre davranılmasının uygun görüldüğü görüşü paylaşılmıştır.[262] Maçabeli ile yapılan görüşmelerin resmiyette ve pratikte bir karşılığı bulunmamasına karşın onun verdiği bilgilerin de etkisiyle Ermeni-Gürcü ilişkilerinin çelişkilerine dikkat çekilmiş ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya stratejisinde Gürcülere yönelik olumlu bakış açısı sergileyeceğinin işaretleri belirmeye başlamıştır.

---

259 Sürmeli, **a.g.e.,** s.41-42.
260 Şahin, **a.g.e.,** s.219.
261 **BOA,** HR-SYS- 02397, 00006-014-001.
262 **BOA,** HR-SYS- 02397, 00006-015-001.

Bu arada ZAKAVKOM 6 (19) Şubat 1918'de Vehip Paşa'ya telgraf göndererek barış için görüşmelerde bulunmaya hazır olunduğunu, 10 (23) Şubat'ta toplanacak Seym'in barış koşullarını hazırlayacağını ve heyet oluşumunun bildirileceğini iletmiştir.[263]

Seym faaliyete geçince ilk görevi Türkiye ile yürütülecek barış görüşmeleri olmuştur. Bu kapsamda Çheidze'nin başkanlığında Seym'in 16 Şubat (1 Mart) 1918 tarihinde yapılan oturumunda, barış komisyonunun raporu ele alınmıştır. Gürcü I.Ramişvili yaptığı konuşmada özetle barış görüşmelerine katılacak Transkafkasya heyetinin Doğu Anadolu'daki bütün halkların kendi kaderlerini belirleme hakkı bulunduğu düşüncesini savunması gerektiğini, bu anlamda heyetin ve Seym'in birinci görevinin Türkiye Ermenistanı'nın oluşturulması meselesi olduğunu, Taşnaksütyun Partisi'nin açıklaması temelinde bu meselenin çözülmesi halinde tüm sürtüşmelerin nihai olarak çözüleceğini tahmin ettiklerini, "*Türkiye Ermenistanı*" ve "*Asur halkının otonomisinin*" sadece Türk devlet yapısı içinde yürütülmesi gerektiğini, bu otonominin Türkiye'nin egemenliğine zarar vermeyeceğini, Türkiye'deki halkın Türk İmparatorluğunun federatif bir yapıya geçmesinin zamanının geldiği düşüncesine yönelmesinin daha iyi olacağını düşündüklerini belirtmiştir.[264] Gürcü milletvekili Giorgi Gvazava[265] ise konuşmasında, I.Ramişvili'nin önerisine özde karşı olmadığını ancak Ermenistan'ın otonomisi konuşulurken "*Lazistan'ın otonomisinin de eklenmesini istediğini*" belirtmiştir.[266]

Rus Kadetlerden Semenov, Osmanlı Devleti ile imzalanacak barışın geçici nitelik taşıması gerektiğini, nihai barış antlaşmasının savaş sonunda Avrupalı büyük güçler tarafından yapılacağını savunarak Seym'in tutumunu ve Taşnakları eleştirmiştir. Hatisyan ise I.Ramişvili'nin Ermeni halkının temennisini dile getirdiğini, Taşnaksütyun Partisi'nin her zaman Rus oryantasyonunu desteklediğini, kendilerinin Rusya'dan değil Rusya'nın kendilerinden uzaklaştığını, "*mevcut durumda Kafkasya'daki Müslümanlar arasında yükselen sosyalist akım Türkiye'de de başarılı olur ve Türkiye federasyonun gerekli olduğunu anlayıp demokratik ve özgür bir ülkeye*

263 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:37.
264 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:45., **STSA,** F. 1819. Op.1, D.44, L.1-2-3-4-5-6**.**
265 Giorgi Gvazava (1869-1941) Gürcistan Ulusal Demokrat Partisinin kurucularındandır. **http://firstrepublic.ge/en/biography/103** (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2020)
266 **STSA,** F. 1819. Op.1, D.44, L.11.

dönüşürse halkların doğu federasyonuna girme zamanın gelebileceğini" belirtmiştir. Hatisyan konuşmasında ayrıca, Türklerin Ermenilere otonomi verilmesinin gerekli olduğuna inanması gerektiğini, Ermenilerin şimdi amaçlarına ulaşmaları halinde İngiltere veya Fransa gibi başka bir gücün kendilerini barış antlaşmasına zorlayamayacağını, şayet Türkler silahla karşılarına çıkarsa mücadele edeceklerini, "*Ermenilerin 600.000 kişi kaybettiğini ve var olma hakkı için 200 bin kişi daha kaybedeceklerini*" iddia etmiştir.[267]

Gürcü temsilcilerin Ermeni davasını sahiplenmesi anlamına gelen bu konuşmanın yapıldığı toplantı neticesinde ise dört karar alınmıştır:

> "1. Transkafkasya Seymi oluşan koşullarda kendisini Türkiye ile barış yapmak için tam yetkili saymaktadır. 2.Transkafkasya Seymi barış görüşmelerine girerek kendisine Türkiye ile nihai barış yapma görevini vermiştir. 3.Barış antlaşması Rusya'nın Türkiye ile 1914'te savaş ilanına kadar var olan devlet sınırlarının onarılması temelinde gerçekleşmesi gerekmektedir. 4.Heyetin Doğu Anadolu, özelde de Türk devlet yapısı içinde Türkiye Ermenistanı için kendi geleceğini belirlemeyi isteme hakkı bulunmaktadır."[268]

Seym'de bu kararlar alınırken Brest-Litovsk'ta 20 Aralık 1917 tarihinde Almanya, Avusturya-Macaristan, Türk ve Bulgar delegeleri ile Sovyet Rusya temsilcilerinin katılımıyla başlayan konferans sürecinde kesinti ve muhtelif müzakerelerden sonra 3 Mart 1918 tarihinde antlaşma imzalanmıştır.[269] Tüm tarafların katılımıyla yapılan genel nitelikli antlaşmanın[270] yanı sıra 15 maddeden oluşan Türk-Rus ikili antlaşması (Brest-Litovsk Ek Antlaşması) da imzalanmıştır. Antlaşmayla Rusya Türk topraklarında Türk ve Rus uyruklu Ermeni çetelerini terhis edip dağıtma

---

267 **STSA,** F. 1819. Op.1, D.44, L.7-8-9-12-13., I.Dünya Savaşı'nda ölen Ermenileirn sayısı büyük bir spekülasyon konusudur. Nubar Paşa'ya göre savaş sırasında 210.000 ile 310.000 arasında Ermeni ölmüştür. Stanford J.Shaw'a göre ölen Ermeni sayısı yaklaşık 200.000'dir. Ermeni propadandası zaman içinde bu rakamı 1.500.000 veya 2.000.000 gibi gerçekçi olmadığı sayısal olarak ispatlanabilir seviyeye kadar çıkarmıştır. Sina Akşin, "*Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı 50, 2015, s.97-98. Kanımızca 600.000 rakamı da gerçeği yansıtmamakla beraber Ermenilerin 1.500.000-2.000.000 gibi propaganda içerikli rakamlarının bizzat Hatisyan gibi üst düzey resmi yetkili tarafından geçersiz kılınması sebebiyle önem taşımaktadır.

268 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:45., **STSA,** F. 1819. Op. No: 1, D.No: 44, L.18.

269 Alper Bakacak, "*XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti*", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Ed. Temuçin Faik Ertan), 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s.66, Kurat, **a.g.m.,** s.396.

270 Fahir Armaoğlu, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt I: 1914-1980,** Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 1994, s.140.

ve Doğu Anadolu'yu boşaltıp asayişi sağlama yükümlülüğüne girmiştir.[271] Türkiye ve Transkafkasya'yı ilgilendiren en önemli tarafı antlaşmanın IV. Maddesi ile Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının plebisit yapılması şartıyla Türkiye'ye ilhakıdır.[272]

Böylece, Kars, Ardahan ve Batum halkı Türkiye'ye ilhaka veya nasıl yönetileceğine kendisi karar verecekti. Türkiye'nin yanı sıra Ermeni ve Gürcüler gibi diğer komşuların bu referanduma nezaret etmesi ve Rusya'nın bu sürece karışmaması şartı konulmuştur.[273] Brest Litovsk'ta Rus heyetinde yer alan Lev Karahan, antlaşmadan bir gün önce 2 Mart'ta Seym'e Kars, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakıldığına dair telgrafı göndermiştir.[274] Bu antlaşma hem Ermenileri hem de Gürcüleri de ciddi şekilde rahatsız etmiştir. Devamında dünyanın önemli merkezlerine protesto yazısı gönderilerek antlaşmanın hukuki geçerliliğinin bulunmadığı vurgulanmıştır.[275]

Gürcü Menşevikleri, Bolşevikleri Türkiye'ye Kars, Ardahan ve Batum'u Brest Litovsk Antlaşması ile "*satmakla*" suçlarken[276] Bolşevikler de daha sonra onları Rus devrim cephesi ile bağlarını koparıp, Seym'i oluşturarak Osmanlı Devleti ile ayrı bir antlaşma yapıp bu şehirleri Osmanlı'ya vermekle itham etmiştir.[277] Bunun yanı sıra Bolşevik hareketin Abhazya'nın yanı sıra Megralya olarak adlandırılan Gürcistan'ın batısındaki Senak ve Zugdudi'de yayılmaya başladığı dönem Türk Ordusu'nun Kafkasya'da ilerleyip bahsedilen şehirleri aldığı döneme rastlamıştır. Menşevikler de bu durumdan hareketle Bolşevikleri "*Türkiye'nin casusları*" olarak itham etmiştir.[278]

Jordaniya, Seym'de yaptığı 22 Şubat (7 Mart) tarihli konuşmasında Transkafkasya'nın bütünlüğü ekseninde görüşlerini açıklarken "*Türk boyunduruğunun*" Müslümanlar için ekonomik ve kültürel alanda gerileme anlamına geleceğini iddia etmiş, ayrıca Gürcüler ve Müslümanlar arasında Ahıska'da bazı sürtüşmeler olduğunu ancak iki toplumun barış içinde yaşadığını, Ahıska'ya bizzat

---

271 Kurat, **a.g.m.,** s.396., Suat Bilge, **Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri,** İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.20-21.
272 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.349, Kurat, **a.g.m.,** s.396.
273 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.489.
274 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:47.
275 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:48.
276 Jordaniya, **a.g.e.,** s.74-76.
277 Tsahakaya, **a.g.e.,** s.36.
278 Maharadze, **a.g.e.,** s.240-241.

gittiğini ve orada "*Gürcülerin kusurlu olduğunu*", Ermeniler ve Gürcüler arasında özel bir milli sürtüşme olmadığını, Ermeniler ve Müslümanların menfaatlerinin nasıl uzlaştırılacağının önem taşıdığını[279] Erivan guberniyasında olduğu gibi iki cephe var olur ve birbirine saldırırsa "*büyük ulusal yangın oluşacağını*" ve bağımsızlığın kendilerini kurtarmayacağını ancak bu iki unsur güçlerini böyle bir yangının olmaması için kullanırsa bağımsızlığın garanti altına alınacağını[280] vurgulamıştır.

Seym'in 26 Şubat (11 Mart) 1918 tarihli oturumunda konuşma yapan Gegeçkori, şayet Türkiye kendilerinden ilhak istiyorsa kendilerinin de aynı şekilde Türkiye'den talepte bulunabileceklerini, Türkiye dini gerekçelerle Kars ve Acara oblastlarını Türkiye ile birleştirmek istiyorsa aynı yaklaşımla "*Türkiye Ermenistanı*"nın kendilerine dahil olması gerektiğini söyleyebileceklerini ancak yaklaşımlarının bu olmadığını, Türkiye'nin ve Transkafkasya'nın kendi eski sınırları içinde geleceklerini belirlemeleri gerektiğini düşündüklerini, şayet Kars ve Batum oblastları kendi özgür iradeleri ile bağımsız yaşamak isterlerse bu durumu kabulleneceklerini fakat dış etkinin olmaması gerektiğini dile getirmiştir. Jordaniya ise "*Petrograd Rusya, İzmir de Türkiye için ne ifade ediyorsa Batum'un da kendileri için aynı anlamı taşıdığını*" vurgulamıştır.[281]

1.3.1. Trabzon Konferansı (14 Mart 1918): Ermeni ve Gürcüler Arasındaki Farklı Yaklaşımlar

Osmanlı Devleti ve Transkafkasya yönetimi arasında yapılan yazışmalar neticesinde Trabzon'da bir konferans yapılaması kararlaştırılmıştır. Trabzon Konferansı, görünürde ortak hareket eden Ermeni ve Gürcülerin arka planda amaç ve düşünceleri arasındaki farklılıkların ortaya çıkması açısından da ciddi önem taşımıştır.

Transkafkasya yönetimi Osmanlı Devleti ile yapılacak görüşmeler için Trabzon'a göndermek üzere barış heyetini hazırlamış ancak Karahan'ın gönderdiği telgraf üzerine karamsarlık oluşunca heyetin gidişi ertelenmiştir. Nihayetinde

---

279 Aynı günlerde Müslümanların girişimiyle etnik gruplar arası çatışmaların ortadan kaldırılması amacıyla 28 Şubat 1918'de Abastuman'da bir toplantı yapılması için girişimde bulunulmuş ve Seym'den toplantı için temsilci talep edilmiştir. Ahıska'daki durum ise belirsizliğini korumuştur. **Borba,** 24.02.1918, No:14, s.4.

280 Jordaniya**, a.g.e.,** s.77-79.

281 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:53.

Ermenilerin karşı çıkmasına rağmen barış heyeti 8 Mart'ta Trabzon'a gönderilmiştir. Gürcüler ise Türklerle anlaşma yapmayı tehlikeli görmemiş ve müzakerelerin bir an önce başlaması taraftarı olmuştur.[282]

Türk heyetinin başkanlığını Bahriye Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Hüseyin Rauf Bey yaparken[283] Transkafkasya heyetinin başkanlığını Gürcü Menşevik Çhenkeli yapmıştır. Diğer heyet üyeleri, Gürcü Ulusal Demokrat George Beyahobi Gvazava, Taşnak Hatisyan, Taşnak Ruben Kaçaznuni ve Musavatçı Mehmet Hasan Hacinski'nin de aralarında bulunduğu şahıslardan oluşmuştur.[284] Transkafkasya heyetinin farklı partilerin üyesi olması ve birbirlerine güvenmemeleri heyet içinde tartışmalara yol açmıştır.[285] Heyet başkanları arasında ön bir görüşme yapılırken konferansın ilk oturumu 14 Mart'ta gerçekleştirilmiştir. Kesintilerle birlikte toplam bir ay süren Trabzon Konferansı sürecinde altı oturum, gündem dışı müzakereler ve gizli görüşmeler yapılmıştır.[286]

Konferansın birinci ve ikinci oturumlarında Transkafkasya'nın hukuki statüsü ve Brest-Litovsk Antlaşmasının kabulü açısından bölgenin Rusya'nın parçası mı yoksa bağımsız mı olduğu sorusu Türk heyeti tarafından dile getirilmiştir. Transkafkasya heyeti ise bağımsızlık ilan edilmemiş olsa bile Bolşevik devrimi sonrası bölgenin Rusya'dan ayrılarak fiili devlet şeklini aldığını, bu kapsamda kendilerinin imzalamadığı bir antlaşmayı kabul etmediklerini[287] ileri sürmüştür. Osmanlı heyeti 3 (16) Mart 1918 tarihli üçüncü genel oturumda yaptığı deklarasyonda Transkafkasya için Brest Litovsk Antlaşması'nın mecburi olduğunu bildirirken[288] Transkafkasya heyeti antlaşmayı tanımama tavrını sürdürmüştür.[289]

Konferansın üçüncü oturumundan sonra Türk heyeti görüşmelerde takip edilen amaç ve kanaatini III. Ordu Kumandanlığına bildirirken, Gürcüleri Ermenilerden uzaklaştırmanın amaçlandığını, ayrıca alınan güvenilir istihbarata göre Ermenilerin

---

282 Şahin, **a.g.e.,** s.271.
283 **a.g.e.,** s.278., **Sabah,** 11 Mart 1918, No.10.171, s.2.
284 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:54.,
285 Gela Guniava, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan, XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde,** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.
286 Şahin, **a.g.e.,** s.309-312.
287 **a.g.e.,** s.314-321.
288 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:58.,
289 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:65.,

Gürcüleri müzakereleri kesip geri dönmeye teşvik ettikleri bilgisini paylaşmıştır.[290] Bu arada Çhenkeli'nin Rauf Bey ile 17 Mart 1918 tarihi için "*hususi ve mahrem*" bir görüşme yapma talebinde bulunması Ermeni ve Gürcüler arasındaki çelişkinin ortaya çıkarılması noktasında kritik öneme haizdir. İki heyet başkanı arasında 17 ve 19 Mart 1918 tarihlerinde iki gizli görüşme yapılmıştır. Batum ve Ermenistan meseleleri etrafında geçen görüşmede Çhenkeli, Ermenilerin ve Ermenistan'ın Kafkasya'nın bağımsızlığına ilişkin önemli durumlara sebebiyet vereceğini, Gürcü menfaatlerinin Kafkas Türkleriyle birlikten yana olduğunu, İngilizlerin yardımıyla hareket eden Ermenilerin Transkafkasya'da anarşi çıkarabilecekleri endişesi sebebiyle "*Türkiye Ermenistanı*" hakkındaki maddeyi barış teklifine koymaya mecbur kaldıklarını ancak bu hususta ısrarcı olmayacaklarını üstü kapalı olarak belirtmiştir.[291]

Çhenkeli ayrıca Ermenilerin elinde çok az miktarda arazi kaldığını, bu sebeple Ermeniler ısrar edince Doğu Anadolu ve özellikle Türkiye Ermenileri'nin himaye ve bağımsızlıkları için çaba göstermekle beraber bu konunun müzakerelerde ikinci derecede rol oynadığını belirtmiştir. Çhenkeli ilaveten Ermenilerin Kafkasya dahilinde bile "*zararlı unsur*" olduklarını ifade ederek Ermenilerin ancak Türk ve Gürcü unsurlarının baskısı altında bulundurulması şartıyla bölgede karşılıklık çıkarmadan yaşayabileceklerini ileri sürmüştür.[292] Böylece, Gürcülerin Ermeni meselesinde ısrarcı olmayıp Batum başta olmak üzere kendi stratejik önceliklerinden taviz vermeyerek Türkiye ile uzlaşı kapısı aralayamaya çalıştıkları ortaya çıkmıştır.

Transkafkasya heyetindeki çelişkilerin ortaya çıktığı bu mahrem görüşmeyi, 20 Mart 1918'de yapılan Trabzon Konferansı'nın dördüncü oturumu izlemiştir. Türk heyeti Brest-Litovsk Antlaşmasında elde ettiği kazanımlardan taviz vermeyeceğini ortaya koyarak Transkafkasya'nın hükümet şeklini belirleyip bağımsızlığını ilan etmesi gerektiğini iletmiştir.[293] Seym'in 16 Şubat (1 Mart) 1918 tarihli oturumunda alınan dört karar ise Trabzon Konferansı'nın 8 (21) Mart 1918'de yapılan beşinci oturumunda Osmanlı heyetine bildirilmiştir.[294] Osmanlı heyeti de aynı gün Transkafkasya heyetine verdiği cevapta daha sert üslup kullanarak anılan heyetin

290 Şahin, **a.g.e.,** s.326-327.
291 **a.g.e.,** s.337.
292 **a.g.e.,** s.337-339.
293 **a.g.e.,** s.350-355.,
294 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:67.

yaklaşımını içişlerine müdahale olarak gördüğünü vurgulayarak son kez teklif yaptığını bildirmiştir. Yapılan deklarasyonda, güncel durumda da Transkafkasya'da yönetim biçiminin belirlenmediği belirtilerek[295] Transkafkasya'nın tam anlamıyla bağımsız bir yapı olarak ortaya çıkması gerektiğine işaret edilmiştir. Türk heyeti böylece, "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelik talebi kesin bir şekilde reddetmiştir.

Konferans sırasında Transkafkasya'nın bağımsızlığının ilanı veya savaşın devam etmesi şeklinde iki seçenek ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Transkafkasya heyeti ve Seym "*Transkafkasya'nın hemen hemen bağımsız*" olduğu şeklinde bir yaklaşımla Türkleri ikna etmeye çalışmıştır. Bu yaklaşımın ise hukuki bir geçerliliği olmamıştır. Bu anlamda Türkler, Brest Litovsk Antlaşması sırasında Transkafkasya'nın Rusya'nın parçası olduğu savında haklı tavır almıştır.[296]

Transkafkasya heyeti tarafından 8 Mart (21 Mart) 1918'de Osmanlı heyeti ile yapılan görüşmeleri değerlendirmek için bir toplantı yapılmıştır. Heyetin Trabzon'da kalıp kalmaması konusunun da ele alındığı toplantıda heyet başkanı Çhenkeli, Kars, Ardahan ve Batum'dan vazgeçilmesi halinde görüşmelerin gerçek bir sonuca ulaşabileceğinin anlaşıldığını, kendi yetkileri dahilinde bütün çabayı harcadıklarını ve Seym'in görüşünü alma zamanının geldiğini belirtmiştir. Kaçaznuni ise tüm heyetin Trabzon'da kalmasının bir anlamının bulunmadığını ve burada normal şekilde görüşmeleri yürütme imkanından yoksun olduklarını dile getirirken, Hatisyan, Romalıların "*barış istiyorsan savaşa hazırlan*" sözüne gönderme yaparak[297] askeri çözüme işaret etmiştir.

Transkafkasya heyetinin 18 (31) Mart tarihli toplantısı ise Ermeni meselesi eksenindeki tartışmalar açısından önem taşırken, Hatisyan "*Türkiye Ermenistanı'nın otonomisi*" konulu uzun bir konuşma yapmıştır. Hatisyan, otonominin gerçekleştirilmesi için dört meselenin önem taşıdığını, ilk meselenin toprak konusu olduğunu, bu konunun çözümünde Ermenilerin etnik ve siyasi karakterdeki hedefleri takip ettiklerini belirterek hangi vilayetler için otonomi talep ettiklerini sıralamıştır. Hatisyan, ikinci maddenin Ermenilerin Osmanlı Devleti'ndeki topraklarına geri dönüşünü ilgilendirdiğini, kendi bilgilerine göre yaklaşık "*800 bin Ermeninin*"

295 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:68.,
296 Kazemzade, **a.g.e.,** s.97.
297 **STSA,** F. 1818. Op.2, D.8, L.38-39-40**.**

Transkafkasya, Türkiye'nin Küçük Asya Vilayetleri, Mezopotamya, Amerika ve diğer yerlerden geri gelebileceğini dile getirmiştir. Üçüncü maddenin otonominin sınırları meselesi olduğunu belirten Hatisyan, bu kapsamda öz yönetim hakkı için kendi meclislerinin ve merkezi seçimli yürütme organlarının bulunması gerektiğini belirtmiştir. Hatisyan, dördüncü maddenin ise uluslararası garantiye ilişkin olduğunu, üçlü garantinin gerektiğini vurgulamıştır. Hatisyan ayrıca; "*Türkiye'deki Ermeni meselesi çözülmeden ve Ermeni göçmenler evlerine dönmeden Transkafkasya ve halklarının iç anlaşmazlıklarını çözemeyeceklerini*"[298] vurgulamıştır.

Hatisyan konuşmasının devamında; "*yaklaşık 600 bin Ermeni'nin Türk rejimi tarafından yok edildiğini, halen toplantının yapıldığı Tranbzon'da da yaklaşık 15.000 Ermeninin öldürüldüğünü*" iddia etmiştir.[299] Hatisyan, Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın 1914 yılı diplomatik verileri ve Alman Dışişleri Bakanı'nın 1913 yılında yayınladığı rapora dayanarak; "*Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Harput, Bitlis ve Van'da Birinci Dünya Savaşı öncesinde toplam 2.600.000 kişinin yaşadığını ve bunun 1.034.000'nin Ermeni olduğunu*" belirtmiştir.[300]

Toplantıda söz alan heyetin Gürcü üyelerinden Georgi Lashişvili, Transkafkasya'nın Ermeni meselesini çözecek gücünün bulunmadığını, savaş sona erdiğinde yapılacak dünya konferansında Ermeni sorununun çözüleceğini, bu yüzden Seym tarafından hazırlanan ve Osmanlı Devleti'ne teklif edilen barış antlaşmasının dördüncü şartının kaldırılması gerektiğini, bunun yerine; "*Osmanlı'ya, Ermenilere ilişkin talebin içişlerine müdahale anlamına gelmediğini, Türkiye sınırları içinde Ermeni meselesini çözmeden Transkafkasya'nın sakin ve barış içinde gelişemeyeceğini açıklamaları*" gerektiğini, Tiflis'te aldığı izlenime göre halkın büyük bölümünün savaştan kaçındığını ve bu yüzden taleplerini azaltmaları gerektiğini belirterek[301] Ermeni temsilcilerden farklı görüş belirtmiştir.

Heyetteki Gürcü üyelerden Gvazava da mevcut durumdan çıkış yolu olarak Seym'in önerdiği dördüncü maddenin gerçekten kaldırılmasını teklif etmiştir. Gvaza;

---

298 **STSA,** F. 1818. Op.2, D.8, L.47-48**.**

299 Ermenilerin önde gelen liderlerinden Bogos Nubar Paşa ise 1919 Ocak ayında Times gazetesine, "*Genç Türk hükümetinin 1915 yılından beri 800 bin Ermeniyi diyar-ı ademe (yokluk dünyası) gönderdiği, hayatlarını kurtarabilen Ermeni sayısının galiba 600 bin olduğu*" yönünde açıklama yapmıştır. **Sabah,** 30 Ocak 1918, No.10.491, s.2.

300 **STSA,** F. 1818. Op.2, D.8, L.47-48**.**

301 **STSA,** F. 1818. Op.2, D.8, L.49**.**

"*büyük güçlerin çözemediği Ermeni meselesinin Transkafkasya'nın omuzuna yüklendiğini*", Tüklerin deklarasyonundan sonra Transkafkasya'nın macereya giremeyeceğini, "*Hatisov (Hatisyan) ve Kaçaznuni'nin süreci okuyamadığını*" ve maksimum talepte bulunduklarını, Türklerden göçmenler, asker kaçakları, taraf değiştirenler ve diğerleri için genel bir af talep etmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Azerbaycanlı heyet üyeleri de Gürcü heyet üyelerine yakın görüşleri dile getirmiştir. Bu konuşmalardan rahatsız olan Hatisyan ise Lashişvili ve Gvaza'yı eleştirmiştir. Neticede Seym'den görüşmelere ilişkin yeni bir talimat alınması kararlaştırılırken,[302] Gürcü ve Ermeni heyet üyeleri arasındaki amaç ve taktiksel farklılık kesin olarak ortaya çıkmıştır.

Konferansa ise beşinci oturumdan sonra her iki tarafın yönetimlerinden gerekli talimatları almasına kadar ara verilmiştir. Transkafkasya heyetinden küçük bir grup Tiflis'e giderek 25 Mart'ta Seym'de yapılan oturumda gelişmeler hakkında bilgi vermiştir.[303] Çheidze'nin başkanlık ettiği Seym oturumunda görüşmelerin seyri, Türkiye'nin Transkafkasya'nın bağımsız statüsünü belirlemesi gibi konular ele alınırken Ermeni temsilci Kaçaznuni her iki heyetin görüşmeler sırasında çok farklı iki tutuma sahip olduğunu ve görüşmelerin durdurularak heyetlerin yönetimlerinden ilave yetkiler almasının gerekliliğine değinmiştir. Gürcü Lashişvili, görüşmelerin sürdürülmesi için kendilerince özellikle "*Türkiye Ermenistanı*" nın otonomisi meselesi ile ilgili bazı tavizlerin verilmesi gerektiğini ileri sürerken Ermeni temsilci Karçikyan "*tavizin hangi tarafa yapılacağının gösterilmesini*" rica ederek tepkisini ortaya koymuştur.[304] Seym'de yapılan konuşmalarda da genel olarak Ermeni ve Gürcü milletvekilleri arasında "Türkiye Ermenistanı" başta olmak üzere farklı tutumların gelişebileceğinin işaretini vermiştir.

Trabzon'daki görüşmelerin çıkmaza girmesi neticesinde Transkafkasya'da hükümet değişikliğine gidilerek mevut başbakan ve savaş yanlısı Gegeçkori'nin öncülüğünde 26 Mart'ta yeni hükümet kurulmuştur. Çhenkeli de Dışişleri Komiserliği'ne getirilirken geniş yetkiler verilmiştir. Yeni kabinede de Müslüman

302 **STSA,** F. 1818. Op.2, D.8, L.49-50-51-52.
303 Şahin, **a.g.e.,** s.363-368.,
304 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:69.

bakanlar olmakla beraber Gürcüler ve Ermeniler yine önemli mevkileri elde etmiştir.[305]

Bu süreçte askeri planda önemli gelişmeler yaşanmıştır. Vehip Paşa 10 Mart'ta Transkafkasya hükümetinden Brets Litovsk Antlaşmasına göre askerlerini Kars, Ardahan ve Batum'dan çekmesini isterken[306] Türk ordusu 12 Mart'ta Erzurum'a girmiş ve 24 Mart'ta 1914 Türk-Rus sınırlarına ulaşmıştır.[307] Gürcü basınında 24 Mart 1918'de çıkan haberlerde ise Ardahan, Kars ve Batum'un "*yabancı emperyalizmin eline düşmemesi ve kölelik önünde boyun eğilmemesi için*" tüm gruplar mücadeleye çağrılmıştır.[308]

Bekleme sürecinde Trabzon'da Taşnaksütyun Partisi liderlerinden Hatisyan'ın girişimiyle Rauf Bey ile 25 Mart'ta bir görüşme yapılmıştır. Görüşmede Hatisyan Türkiye'den kaçarak Kafkasya'ya gelen yaklaşık "*400.000 Ermeni*"nin idaresinde zorluk yaşandığını, bu göçmenlerin Kafkasya Ermenilerini sürekli "*tahrik ederken*" Ermeni ricaline de baskı yaptıklarını, sorunun bu Ermenilerin yeniden Türk topraklarına dönmesi ile çözüleceğini belirtmiştir. Hatisyan, bu konuda yardım yapılırsa Elviye-i Selase meselesinde Türk tarafının lehine çalışacakları ve bu konuda Gürcüleri de etkileme çabası içine girecekleri vaadinde bulunmuştur.[309]

Hatisyan görüşmenin sonunda bu konuda gizli bir mülakata da hazır olduğu mesajını vermiştir. Hüseyin Rauf Bey ise Hatisyan ile gizli bir görüşmeyi uygun bulmadığı için mülakat gerçekleştirilmemiştir.[310] Brest-Litovsk Antlaşması ile Elviye-i Selase meselesini çözen Türk yönetiminin üç sancak konusunda Ermeni desteğine ve Gürcüleri etkilemesine ihtiyacı zaten yoktu çünkü bu koşul kabul edilmezse antlaşma imzalanması imkanı bulunmuyordu. Esasında Doğu illerinde Ermenilerin yaptığı mezalimlerin hatıralarının güncelliğini koruduğu bir sırada "*400.000 Ermeni*"nin dönmesi siyasi ve sosyal sorunlara sebebiyet vereceğinden Hatisyan'ın teklifi kabul edilmemiştir.[311]

---

305 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.472.
306 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:49.
307 Kurat, **a.g.m.,** s.398-399.
308 **Borba,** 07.03.1918, No:37, s.1**.**
309 Şahin, **a.g.e.,** s.385., Gasanlı, **a.g.e.,** s.64-65.
310 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.471-472.
311 Şahin, **a.g.e.,** s.386.

Bu noktada "*Türkiye Ermenistanı*" olarak tanımlanan bölgede Ermenilerin kendi kaderini tayin etmesi meselesine değinilmemesi önem taşımaktadır. Türk tarafının bu konudaki kararlı tutumu sebebiyle görüşme süresinde konu gündemden düşmüştür. Kaçaznuni'ye göre Seym Ermeniler konusundaki talebinde ciddi bir niyet taşımamıştır. Azerbaycanlılar Ermenilerin kaderinden ziyade Türk menfaatlerine yakın dururken Gürcüler de kendileri için ilave bir sorun yaratmak istememiştir.[312]

Transkafkasya heyeti başkanı Çhenkeli ve Rauf Bey arasında 29 ve 30 Mart'ta "*iki gizli görüşme*" daha yapılmıştır. İlk görüşmede Çhenkeli Tiflis'e giden heyetin geri döndüğünü, Dışişleri Bakanı olarak geniş yetkilerle donatıldığını belirtmiştir.[313] Çhenkeli'nin isteği ile yapılan 30 Mart 1918 tarihli görüşmede ise Çhenkeli "*Kars ve Ardahan*" konusunda uzlaşabileceklerini ancak Batum şehrinin askeri ve iktisadi önemi sebebiyle hükümetinin bu konuda ısrarcı olduğunu belirtmiş ve "*Üç Sancak meselesinin*" Türkiye ve İttifak devletleri arasında çözülmesi gerektiği düşüncesini tekrarlamıştır. Bir önceki görüşmede Türk tarafının 21 Mart'ta talep ettiği hususlara 30 Mart'tan sonra cevap verileceğini belirtmiş olan Çhenkeli bu kez birkaç gün ilave süre talep etmiştir. Bu durum Kafkasya heyetinin zaman kazanma politikasını göstermiştir. Gürcülerin Batum karşılığında Ermenilerin talep ettiği Kars ve Ardahan'ı Türkiye'ye vereceklerini açık ifade etmeleri[314] daha sonra Ermenilerin Gürcülere yönelik suçlamalarının önemli gerekçelerinden birisini oluşturmuştur. Gürcülerin Kars'ı feda ederek Batum'u kurtarmayı hedeflediği düşüncesi[315] özellikle Taşnak çevrelerinde sürekli olarak gündeme getirilmiştir.

Çhenkeli ile yapılan görüşmeler akabinde Trabzon konferasının altıncı ve son oturumu 23 Mart (5 Nisan) 1918 tarihinde yapılmıştır. Bu oturumda Transkafkasya heyeti, Osmanlı Devleti heyetine tüm "*Oltu okrugunun[316] tamamı, Ardahan'ın güney kesimi[317] Kars'ın güney batı kesimi ve Kağızman okrugunun güney batı kesimini*" taviz olarak sunmuştur. Bununla beraber Transkafkasya sınırları içinde "*birkaç yüz bin*

312 Kaçaznuni anılarında, Gürcülerin ve Azerbaycanlıların Ermeni taleplerine yönelik ciddi ve içten bir yaklaşım sergilese bile Türkiye'nin gücü karşısında bu taleplerde başarıya ulaşılamayacağını hakkaniyet adına söylemek gerektiğini kabul etmiştir. Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.23-24.
313 Şahin, **a.g.e.,** s.384.,
314 **a.g.e.**, s.384-385.
315 Bournoutian, **a.g.e.,** s.244.
316 Okrug, Rusça'da ilçe veya kaza benzeri idari birimdir.
317 Ardahan zaten 19 Mart'ta Türklerin eline geçmiştir.

Türkiye vatandaşı Ermeni, Kürt, Asurlu ve diğer unsurların yaşadığı", bu kesimin Transkafkasya için kaçınılmaz şekilde ekonomik ve siyasi açıdan büyük zorluk oluşturacağı ve görmezden gelinemeyeceği savunulmuştur. Ayrıca "*Türkiye Ermenistanı*" meselesinin iç işlerine müdahale olmadığı, Transkafkasya heyetinin Osmanlı heyeti ile bu meselenin çözümünde birlikte çalışabileceği ve Türk uyruklu Ermenilerin ve diğer halklara ait sığınmacıların geleceklerine yönelik sağlanacak garantilerle geri döndürülebileceği bildirilmiştir.[318]

Transkafkasya heyetinin teklifi İstanbul'a iletilmiş ve cevap gelinceye kadar müzakerelere yeniden ara verilmiştir. Çhenkeli, Rauf Bey'in sorusu üzerine bu tekliflerinin kesin ve nihai olmadığını, gelecek cevaba göre müzakereye hazır olduklarını belirterek[319] esnek tutum sergilemiştir. Transkafkasya heyetince Brest Litovsk Anlaşması'nın hukuken kabülü reddedilirken Çhenkeli kendi yönetimine hangi maksimum tavizi verme niyetinde olunduğunun Türklere bildirilmesi ve anlaşmaya varmak için tüm araçlar tüketildikten sonra Brest Litovsk Anlaşması'nın kabul edilebileceği konusunda tavsiyede de bulunmuştur.[320]

Esasen Türk heyeti Transkafkasya heyetinin 5 Nisan'da bildirdiği cevaptan 3 Nisan 1918'de verilen beyanname ile haberdar olmuştur. Konu 5 Nisan'da sadece resmiyet kazanmıştır. Çhenkeli 3 Nisan'da Müslüman delegeler vasıtasıyla Rauf Bey'e gizli bir bilgi göndermiştir. Çhenkeli, Transkafkasya heyetinin verdiği son beyannamenin kati olmadığını ve; "*bunun Ermeni ve hatta Gürcüleri tatmin gayesi ve umumi efkara karşı bir mecburiyet anlamına geldiğini, Türk heyetinin yapacağı bir itiraz sonucunda Kars, Artvin ve Ardahan'ı terk edebileceklerini*" iletmiştir. Müslüman delegeler[321] de Gürcülerin Batum hariç Elviye-i Selase'ye ilişkin Türk teklifini kabul etmeye hazır olduğunu belirtmiştir.[322]

Türk heyeti 6 Nisan'da Transkafkasya heyetine Brest Litovsk Anlaşması'nın tanınması amacıyla ültimatom vererek cevap için 48 saat süre tanımıştır.[323]Osmanlı heyetinin kararlı tutumu karşısında Çhenkeli 25 Mart (7 Nisan) 1918'de gönderdiği

---

318 Toprak tavizlerinin detayı için bknz. **Dokumenti i Materiali,** Belge No:71.
319 Şahin, **a.g.e.,** s.402.
320 Kazemzade, **a.g.e.,** s.99.
321 Azerbaycanlı delegeler Azerbaycan-Gürcistan yakınlığı için Batum'un Transkafkasya'ya bırakılmasını tercih etmiştir.
322 Şahin, **a.g.e.,** s.403.
323 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:72.

telgrafta Seym'in askeri olarak Kars, Ardahan ve Batum'u tutup tutmamaya karar vermesi gerektiğini, şayet tutmayacaksa maksimim ilave tavizin Ermeni halkının yaşadığı doğu şeridindeki sınırın düzeltilmesi şartıyla Kars şehri dahil Kars oblastı, Ardahan okrugunun kuzey kesimi ve Artvin uçastkası olmaksızın Batum oblastında yer alan Artvin okrugunun tamamı olması gerektiğini, Ermeni meselesinin sınırsız şekilde sığınmacıların geri dönüşü ve af konusuna doğru gideceğini, yarına kadar cevap alamaması halinde önerisini kabul edilmiş sayacağını bildirmiştir.[324]

Çhenkeli'ye 26 Mart (8 Nisan) 2018'de gönderilen telgrafta önerilen maksimum tavizin kabul edildiği bildirilmiştir.[325] Burada Ermeni-Gürcü ilişkileri açısından da önem taşıyan nokta söz konusu tavizlerin Taşnakların itirazlarına rağmen kabul edilmesidir. Taşnak Kaçaznuni bu tavizlerin "*Kars ve Kağızman okrugunun nüfusunun üçte ikisinin Ermeni olduğu ve Rusların ve Rumların Türk yönetimini istemedikleri*" dikkate alınırsa büyük bir hata olduğunu, söz konusu topraklardan taviz verilirken "*Batum oblastından hiçbir toprak tavizi verilmemesinin etnik nüfus prensibinin keskin bir ihlali*" anlamına geldiğini, taviz verilecekse öncelikle "*Artvin, Oltu ve Posof hariç olmak üzere Ardahan'dan başlanması gerektiğini, Kars ve Kağızman'ın ise ancak ikinci sırada gündeme gelebileceğini*"[326] belirterek Gürcülere yönelik tepkisini ortaya koymuştur. Neticede Gürcüler, Batum ve genel olarak Acara'da elde edecekleri kazanım adına Kars ve Ardahan'ı Türkiye taviz olarak vermeye hazırken Ermeniler ise kendileri için büyük önem taşıyan Kars'ın verilmemesi için Acara'da daha fazla taviz verme yaklaşımı içinde olmuştur.[327]

Başta Enver Paşa olmak üzere İstanbul'da bulunan Osmanlı Devlet adamları Batum'un işgal edilmesini isterken Vehip Paşa ve Rauf Bey ise olası bir "*Gürcü-Ermeni ittifakının önlenmesi*" ve Transkafkasya'daki Müslümanların gelecekteki huzurları için Batum'un Gürcülere bırakılmasını savunmuştur.[328] Vehip Paşa 3 Nisan'da Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Gürcülerle savaşılmasının onların Ermenilerle ittifak kurmalarına ve Kafkasya'daki Müslümanların mahvolmasına yol

---

324 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:73.
325 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:75.
326 S.T.Arkomed, **Materialı po İstorii Otpadeniya Zakavkazya ot Rossii,** İzdatelstvo Krasnaya Kniga, Tiflis, 1923, s.43-44.
327 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.25.
328 Şahin, **a.g.e.,** s.458.,

açacağını bildirmiş ayrıca bu tür bir hareketi yenecek kuvvetlerinin bulunmadığına dair kaygısını da paylaşmıştır.[329]

Bu arada Çhenkeli 26 Mart (8 Nisan) 2018'de gönderdiği telegrafta İstanbul'dan ileri harekat konusunda kategorik bir talimat geldiğini, durumun kötüleştiğini, Brest Litovsk Anlaşması'nın kabulü halinde sadece sınır düzeltmesinin söz konusu olabileceğini belirtmesine[330] rağmen Transkafkasya yönetimi gerekli adım atmamıştır. Aynı günlerde Gürcü Menşeviklerinin yayın organı Borba Gazetesi'nde de bazı istikrarsız unsurların düşmanın gücünü abartıp barışın gerekliliğinden bahsettikleri, bu zeminde bazı çevrelerde "*korkaklık, şaşkınlık ve gevşeklik gibi Bolşevik ruh halinin görüldüğü*" belirtilerek bir taraftan barış isterken diğer taraftan "*geçici başarısızlıkları*" dikkate almadan savaşmak gerektiği vurgulanmıştır. Başarılı bir askeri mücadele vermek için bağımsızlılığın gerekliliği üzerinde de durulmaya başlanmıştır.[331]

Türkiye'nin ültimatomu üzerine Çhenkeli, Seym'den gelecek cevabı beklemeyerek 28 Mart (10 Nisan) 2018 tarihinde Osmanlı heyetine gönderdiği yazıda 6 Nisan tarihli mektup kapsamında Brest Litovsk Anlaşması'nın kabul edildiğini bildirmiştir.[332] İlerleyen dönemde bazı Ermeni siyasetçileri Çhenkeli'yi[333] ve genel olarak tüm Gürcüleri Brest Litovsk Anlaşması'nı kabul ederek Ermenilere ihanet etmekle suçlamıştır. Bu suçlama değinilen süreç dikkate alındığında temelsizdir çünkü Transkafkasya heyetinde yer alan Ermeniler de Gürcülerle birlikte Türk taleplerinin kabul edilmesi kararına dahil olmuştur. Kaçaznuni ve Hatisyan da Gegeçkori'ye gönderdikleri 28 Mart (10) Nisan tarihli telgrafta, oluşan şartlarda bu antlaşmanın kabulünü "*kötünün iyisi*" olarak değerlendirmiştir.[334] Bu durum esasen Ermenilerin Gürcüler aleyhindeki tezini çürüten bir veri niteliğindedir.

Çhenkeli'nin mektubunun alındığı gün Osmanlı Ordusu Batum'da bulunan Gürcü Birlikleri Kumandanlığına Batum'un 13 Nisan 1918 tarihinde öğle saatlerine

---

329 Sarı, **a.g.e.,** s.76.
330 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:76.
331 **Borba,** 7 Nisan 1918, No:50, s.2**.**
332 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:77.
333 Çhenkeli Türk basınında Konferans sırasında barış taraftarı olduğunu saklamayan bir şahıs olarak tanınmıştır. **Sabah,** 27 Nisan 1918, No.10.218, s.1.
334 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:78.

kadar boşaltılması talebini iletmiştir.[335] Ayrıca Rauf Bey Hariciye Nezareti'nden aldığı 12 Nisan tarihli telgrafa istinaden 13 Nisan'da Çhenkeli'ye müzakerelere devam edebilmek için Transkafkasya hükümetinin bağımsızlığını ilan etmesi gerektiğini bildirmiştir.[336]

1.3.2. Türk Askeri Harekatı ve Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin (TDCF) Kuruluşu (22 Nisan 1918)

Trabzon'da bulunan Transkafkasya heyetinin Osmanlı Devleti ile anlaşma yanlısı tutumuna karşın Seym, Transkafkasya içindeki farklı dengeleri, çelişkileri ve kendi kapasitesini hesap etmeden gerçekçi olmayan farklı bir strateji benimsenmiştir.

Buna göre, Transkafkasya heyetinin ortak kararına rağmen Seym'de 31 Mart (13 Nisan) 1918'de yapılan oturumda Brest Litovsk Anlaşması'nın kabul edilemeyeceği, "Transkafkasya *demokrasisi*" için ülkenin savunulacağı, Kars, Ardahan ve Batum'un verilmesinin ülkenin savunmasını ortadan kaldıracağı vurgulanarak Trabzon'daki heyetin geri çağrılması kararı alınmıştır.[337] Heyet, esen savaş rüzgarları eşliğinde mecburen geri dönerken seferberlik ilan edilmiştir.

Seym'in 31 Mart (13 Nisan) 1918 tarihli ikinci oturumunda konuşan Ermeni Arutyunyan'ın düşünceleri ise Ermenilerin bakış açısı, Gürcüleri etkileme ve Azerbaycan Türklerini dışlama çabası açısından dikkat çekicidir. "*Kültürlü bir devletle uğraşılmadığı için savaşın eşiğine gelindiğini ve Türkiye yönetiminin tarih boyunca kadın, çocuk ve yaşlı kanı akıttığını*" iddia eden Arutyunyan'a göre Brest Litovsk Antlaşması kabul edilse bile Türkiye bununla yetinmeyecek ve İstanbul ile Bakü'yü birleştirme hedefine yönelecektir. Arutyunyan, Türkiye'nin bu programını gerçekleştirmesinin önünde iki küçük halk olan Ermeniler ve Gürcüler ile önemsiz sayıdaki Asurluların bulunduğunu, Ermenilerin özelde de Taşnakların Türkiye'yi çok iyi tanıdıklarını, kendilerinin ilk sırada, ikinci sırada ise "*diğer bir Hıristiyan halk olan*

335 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:80.
336 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:81.
337 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:82.

Gürcülerin ölüme mahkum edileceğinden" emin olduklarını iddia ederek[338] ortak din vurgusuyla Gürcüleri ortak mücadeleye çekme çabası içine girmiştir.

Seym savaşı göze alırken Gürcü tarafı kendi savaş ve moral gücüne güvenerek aşırı bir iyimserlik içinde hareket etmiştir. Türkiye ile savaş sürecine girilince Seym yönetimine: "*Askere alma çağrı yaşının yükseltilmesi, ülkede tam bir düzenin sağlanması, özel şahıslardan silahlarının talep edilmesi, karşı istihbaratın kuvvetlendirilmesi, ordunun savaş disiplinine geçirilmesi, savaş sansürünün konulması…*"[339] gibi öneriler sunulmuştur.

Bu arada 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 7 Nisan'da Van'ı ve 8 Nisan'da Kağızman'ı alan Türk birlikleri Trabzon Konferansı'nın dağıldığı gün 1 (14) Nisan'da da Batum'u ele geçirmiştir. Türk ordusu 14 Nisan'da sonra da harekatına devam ederek Batum yakınındaki bölgeyi ele geçirerek bu bölgede 93 Harbi sınırlarına ulaşmış ve bazı yerlerde geçmiştir. Bu kapsamda 16 Nisan Çürüksu (Kobuleti), 21 Nisan'da Ozergeti (Ozurgeti) ele geçirilmiştir. Elviye-i Selase'nin ele geçirilmeyen son yeri Kars'a yönelik askeri harekat ise 19 Nisan'da başlatılmıştır.[340]

Askeri harekatın devamında Osmanlı Devleti'nin stratejisinde Ermeni ve Gürcülere bakış açısı önem taşımıştır. Kafkasya'da Müslümanların bulunduğu bölgenin ilhakını planlayan Enver Paşa Gürcülerle işbirliği yapılabileceğini ancak Ermenilerle böyle bir işbirliğinin mümkün olmadığını düşünmüştür.[341] Bu doğrultuda Enver Paşa Transkafkasya'da Gürcü-Ermeni yakınlaşmasını engellemeyi hedeflemiştir. Gürcülerin Dağıstanlılarla birlikte hükümet kurmaları halinde hem Ermeni-Gürcü ittifakının engelleneceği hem de Gürcülerin Müslümanlar lehine kazanılacağı, daha da önemlisi Rusya ile Türkiye arasında kuvvetli bir tampon devletin kurulmuş olacağı düşünülmüştür. Ermenilerin de Türkiye ile sınırdaş olmamak üzere bu devlet içine alınabileceği değerlendirilmiştir.[342]

Enver Paşa'nın 12 Nisan 1918'de Vehip Paşa'ya gönderdiği yazı Türkiye'nin stratejisi açısından önemlidir. Enver Paşa, büyük oranda 93 harbi sınırlarının dahil

338 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:83.
339 Jordaniya, **a.g.e.,** s.79-80.
340 Şahin, **a.g.e.,** s.463.
341 **a.g.e.,** s.190.
342 **a.g.e.,** s.206.

olduğu Batı Kafkasya'da Müslüman kesimin Türkiye'ye doğrudan dahil edilmesi ve diğer milletlerin bağımsız ve konfederasyon şeklinde kuvvetli bir Kafkas Cumhuriyeti oluşturmasının niyetlendiğini, bu konuda Gürcülerin Müslümanlarla birlikte hareket etmesinin istendiğini ve kendilerine yardım edileceğini belirtmiştir. Enver Paşa ayrıca Ermeniler meselesinde Gürcülerle birlikte hareket etmek istediklerini şayet Gürcüler Ermenileri kendi sınırları içinde bağımsız bırakmak isterlerse bunu da kabul edeceklerini bildirmiştir.[343]

Türkiye'nin askeri harekatından korkan Tiflis'teki Ermeniler kuzeye, Gürcü-Askeri Yolu'na[344] doğru gitmeye başlarken[345] Rusya'dan kopmak istemeyen ve Türklerin gelişinden olumlu beklentisi bulunmayan Ermeniler 20-21 Nisan'da Gümrü'de toplanarak Brest Litovsk Antlaşması'nın kabul edilmemesi ve savaşın devamına yönelik karar almıştır.[346]

Seym'de Ermenilerin Gümrü'de aldıkların kararların aksine Türkiye'nin barış teklifine iki gün kala tüm partilerin katılımıyla 20 Nisan 1918'de bir toplantı yapılmış ve genel olarak Türkiye'nin şartlarının kabul edilmesi ve bağımsızlığın ilanı yönünde yaklaşım sergilenmiştir. Gürcü fraksiyonu Batum dahil toprak bütünlüğünün sağlanması halinde Türklerin şartlarını kabul edecekleri belirtmiştir. Cephedeki ağır durumu ve yenilgiyi gören Menşevikler tereddütlerine son verip savaşın durdurulması ve Transkafkasya'nın bağımsızlığının ilan edilmesi tavrını alırken Gümrü'den savaşın devamı kararı ile dönen Ermeni fraksiyonu ise izole olmuş ve sessiz kalmıştır.[347]

Jordaniya Türkiye karşısında alınan yenilgi sonrasında 13 (26) Nisan 1918'de yaptığı konuşmada: *"...Bütün kapıları çaldıklarını, Rusya'ya, Kuzey Kafkasya'ya, İngiltere ve Amerika'nın temsilcilerine başvurduklarını, hiçbir yerden yardım alamadıklarını, kendi güçleri ile baş başa kaldıklarını ancak bu gücün yeterli olmadığını ve Batum'daki çatışmalarda yenildiklerini..."*[348] belirterek Türkiye'ye

---

343 **a.g.e.,** s.308.

344 Gürcü Askeri Yolu, Gürcistan'ı Vladikavkaz güzergahı üzerinden Kuzey Kafkasya'ya bağlayan tarihi yolun adıdır.

345 Z.Avalov, **Nezavisimosti Gruzii v Mejdunarodnoy Politike 1918-1921 g.g. Vosnominaniya. Oçerki.**, Paris, 1924, s.28.

346 Şahin, **a.g.e.,** s.464., Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.26-27.

347 Gasanlı, **a.g.e.,** s.73.

348 Jordaniya, **a.g.e.,** s.91.

karşı geliştirilen olumsuz tavrın aslında dış destek umuduna bağlandığını da ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti ve Transkafkasya heyetleri arasında Trabzon'da yapılan görüşmelerin Seym'in kararı neticesinde sonuçlanmaması ve Osmanlı askeri ileri harekatının başarısı Transkafkasya'yı fiilen sürdürdüğü bağımsızlığını ilan etmeye zorlamıştır. Diğer bir ifadeyle Osmanlı yönetimi daha önce talep ettiği bağımsızlık ilanı şartını askeri başarısı ile mecburi hale getirmiştir.

Neticede Seym'de 9 (22) Nisan 1918'de yapılan oylama sonucunda bağımsız Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin (TDFC) kurulması kabul edilmiştir.[349] Osmanlı Ordusunun başarılı şekilde ilerlemesi karşısında durumu kabullenip federatif devletin ilanını sağlayan Gürcüler ile Azerbaycanlılar, Seym'de coşkulu konuşmalar yaparken Transkafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını tercih etmeyen ancak başka çıkış yolu bulamadığı için Gürcüler ve Azerbayacanlılar ile birlikte hareket etmek zorunda kalan Taşnaklar ise herhangi bir konuşma yapmayarak[350] sessiz protestoda bulunmuştur.

Bağımsızlığın ilanından sonra Seym, Çhenkeli'yi hükümeti kurma konusunda yetkilendirirken Çhenkeli, başbakanlık görevinin yanı sıra dışişleri bakanlığı görevini de üstüne alarak kabinesini oluşturmuştur. 26 Nisan'da açıklanan kabinede Noy V. Ramişvili (Gürcü) İçişleri Bakanı, A.Hatisyan (Ermeni) Maliye Bakanı, Fethali Han Hoyski (Azerbaycanlı) Adalet Bakanı, O.Kaçaznuni (Ermeni) Kamu Hizmetleri Bakanı gibi[351] güçlü figürler yer alırken daha önce olduğu gibi bakanlıklar Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcüler arasında paylaştırılmıştır.

Askeri plandaki olaylar ise Kars ekseninde gelişmiştir. Vehip Paşa'nın 22 Nisan 1918 tarihli mektubuna cevaben Transkafkasya yönetimi adına Dışişleri Bakanı Gegeçkori 10 (23) Nisan 1918'de Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta bağımsızlığın ve Brest Litovsk Antlaşması'nın kabul edildiğini, durdurulan barış görüşmelerinin bu antlaşma temelinde başlatılması için ivedi şekilde heyet görevlendirileceğini ve Kars'ın boşaltılacağının bildirerek tüm cephelerde askeri harekatın durdurulmasını ve

349 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:99.
350 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.26-27.
351 Detaylı bilgi için bknz. Kazemzade, **a.g.e.,** s.106-108.

tahliye için yeterli süre verilmesini talep etmiştir.[352] Türk Genel Karargahı ise 24 Nisan'da gönderdiği cevapta, Ermenilerin Kars etrafındaki kaleler hattını takiben geri çekilmeleri halinde barış teklifinin kabul edileceği bildirilmiştir.[353]

Kars yakınında Türk ordusu ve Ermeni kuvvetleri arasında çatışmaların başladığı 23 Nisan'da Çhenkeli Ermeni General Nazarbekov'u yeni kurulan cumhuriyet hakkında bilgilendirirken Savaş Bakanı Odişelidze aynı gün gönderdiği iki telgrafla Türklerle ateşkes yapılması[354] ve askeri harekatın durdurulması talimatını vermiştir.[355] Böylece, Tiflis'ten gelen emir ve devamında Albay Kazım Bey ile yapılan temaslar neticesinde[356] Ermeniler hemen hemen savaşmaksızın[357] 25 Nisan 1918'de Kars'ı bırakmıştır.

Kars'ın tesliminden hareketle Taşnak yöneticileri bu gelişmeyi "*ihanet*" olarak nitelendirip "*bu hain emrin kendilerine haber verilmeksizin verildiğini*"[358] ifadeyle Gürcüleri suçlamıştır. Çhenkeli'nin Kars'ın teslimine yönelik verdiği emir Ermeni silahlı birliklerini sinirlendirirken Seym'in yeni yönetimi de neredeyse ilk krizini yaşamıştır. Kars'ın tesliminin ilan edilmesi sırasında Ermeni fraksiyonu üyeleri toplantıyı terk ederken Ermeni bakanların da yönetimden ayrılması çağrısını yapmıştır. Çhenkeli'ye çok sempati duymayan Jordaniya, olaya müdahale etmiş ve Ermenilerden duygularına yenilerek federasyonu yıkmamalarını talep etmiştir.[359]

Ermenilerin suçlamaları karşısında Çhenkeli'nin kötü niyetle hareket ettiğini kabul eden Menşevikler, Kaçaznuni'nin bir kabine kurulmasını önermiş ancak Ermeniler yeni bir Türk saldırısının kendilerine yıkım getireceğini düşünerek teklifi kabul etmemiş ve istifalarını geri alarak kabinede yer almıştır.[360] Neticede Çhenkeli ve Gürcü heyetinin Trabzon görüşmelerindeki tavrı ile Kars'ın teslimine yönelik karar

352 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:102.
353 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.435.
354 **a.g.e.,** s.434.
355 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:103.
356 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.435.
357 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.473.
358 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.27.
359 Gasanlı, **a.g.e.,** s.79-80.
360 Hovannisian, **a.g.e.,** s.27., Genel olarak Ermeniler hem o dönemde hem de Ermenilerin ilerleyen dönemlerde de Çhenkeli'yi hem Batum hem de Kars'ın kaybı sebebiyle suçlamaya devam etmiştir. Gürcü-Ermeni ilişkilerinin gerginleştiği Kasım 1918'de Skorb Armeni adlı gazetede G.S.Dzamoev imzasıyla yayınlanan haberde bu iddialar tekrar gündeme getirilirken Gürcüler: "*Taşnaklar Tarihi Nasıl Yazıyor*" başlıklı yazı dizisiyle iddiaları reddedip, Taşnakların gerçekleri çarpıttığını ileri sürmüştür. **Borba,** 16 Kasım 1918, No:220, s.1-2.

Gürcü Menşeviklerle Ermeni Taşnaklar arasındaki ilişkileri gölgeyen kalıcı bir iz bırakmıştır.

1.3.3. Batum Konferansı (11 Mayıs-4 Haziran 1918) ve Gürcülerin Bağımsız Hareketinin Etkileri

Batum Konferansı sadece Osmanlı Devleti ile Transkafkasya arasındaki görüşmelerin değil Transkafkasya'daki köklü değişimlerin ve yeni ittifak ilişkilerinin şekillendiği bir dönemi ifade etmektedir. Konferans sahada askeri hakimiyetini açıkça ortaya koymuş olan Osmanlı Devleti'nin psikolojik üstünlüğü altında açılmıştır.

Çhenkeli tarafından Vehip Paşa'ya gönderilen telgrafta bağımsız TDFC'nin Brest-Litovsk Anlaşması'nın hükümlerini kabul ettiği belirtilirken barış görüşmeleri için en uygun yer niteliğindeki Batum'a heyet gönderileceği bildirilmiştir.[361] Batum Konferansına, Gürcüler adına Çhenkeli, Ermeniler adına Kaçaznuni ve Hatisyan katılırken Azerbaycanlı temsilciler ile danışman ve askeri misyonla beraber Transkafkasya adına toplam 45 kişi hazır bulunmuştur. Transkafkasya'yı oluşturan bu üç etnik unsurun temsilcileri arasında siyasi konulardaki karşılıklı güvensizlik heyetin kalabalık olmasının temel sebebidir.[362] Türk heyeti ise Adliye Nazırı ve Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey'in başkanlığında 10 kişiden oluşmuştur. Türk heyetinde III. Ordu Kumandanı Ferik Vehib Mehmed Paşa da ikinci önemli üye olarak yer almıştır.[363]

Alman temsilcinin de katıldığı Batum Konferansı öncesinde Türkiye müzakerelere teşkil edecek 11 maddelik bir barış antlaşması örneği hazırlamıştır. Ültimatom niteliğindeki maddeler[364] siyasi, askeri, güvenlik, ulaştırma, diplomasi ve ekonomik açıdan Osmanlı Devleti'ni Transkafkasya'nın başat aktörü haline getirecek hükümler içermiştir.

Türkiye konferansa ilave toprak talepleri ile giderken Ahıska ve Ahılkelek kazalarının Türkiye'de kalması, Kars vilayeti sınırının Gümrü ile Alagöz dağı ve

361 Kazemzade, **a.g.e.,** s.106.
362 Avalov, **a.g.e.,** s.34.
363 Şahin, **a.g.e.,** s.515-516.
364 Sürmeli, **a.g.e.,** s.98-100.

şimendifer hattını Türkiye'de bırakacak şekilde Eçmiyadzin'in hemen batısından Aras nehri kuzeyini takip edip Erivan batısına uzacak şekilde belirlenmesi kararlaştırılmıştır.[365] Bunun haricinde Kafkasya'da güçlü bir Ermenistan kurulmasına imkan sağlanmaması amaçlanmıştır. Kafkasya'da sadece Ermenistan'ın değil Gürcistan'ın da zayıf bir konumda bulunması tercih edilmiştir.[366]

Gürcüler konferans sırasında Türklerin taleplerine direnmek için Ermenilerin ve Azerbaycanlıların desteğini beklemiştir. Buna karşın Ermeniler Türklerden şikayet ettikleri kadar Gürcülerden de şüphe duyan bir tutum içinde olmuştur. Ayrıca hem Ermenistan hem de Azerbaycan federal cumhuriyet yapısı içinde Gürcistan'ın hakim rol oynamasını kıskanmıştır.[367] Türkiye'nin iyi korunduğu düşünülen Kars'ı alması Ermenistan'ı doğrudan tehlikeye atıp geleceği için tehdit oluşturunca Ermeniler Batum'da Gürcülere göre daha ağır duygular içinde hareket etmiştir.

Batum'daki ilk ve tek genel toplantısı 11 Mayıs 1918 tarihinde yapılmıştır. Osmanlı Devleti heyet başkanı Halil Bey yaptığı konuşmada Trabzon'da yapılan görüşmeler Transkafkasya'nın kusuru nedeniyle kesintiye uğradığı için Brest Litovsk Antlaşması'nın Osmanlı imparatorluğunu artık tatmin etmediğini ve ilave toprak talebi hakkının doğduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti tarafından hazırlanan yeni antlaşma metnini Transkafkasya'nın imzalanması talep edilirken Çhenkeli bu yeni talepleri protesto etmiştir.[368] Konferansın ilk ve tek genel oturumu sonrasında taraflar arasında 12 Mayıs'ta komisyonlar oluşturulmuş ve bir takım nota teatileri yapılmıştır.[369] Osmanlı heyetinin ilave taleplerine rağmen Transkafkasya heyeti, müzakerelerin Brest-Litovks Antlaşması temelinde yapılmasında ısrarcı olmuştur.[370]

Diplomatik temaslar bu doğrultuda ilerlerken askeri planda 1877 Türk-Rus sınırına ulaşan Türk ordusunun hareketliliği sürmüştür. Yakup Şevki Paşa'ya göre bu asker harekatın Ermenilerin dize getirilmesi ve Türk isteklerini Transkafkasya hükümetine zorlamak için bu hükümetin en hassas yeri olan Tiflis'e yönelmek olmak üzere iki amacı vardı. Yakup Şekip Paşa'nın 7 Mayıs tarihli tamimiyle Müslüman

365 **a.g.e.,** s.100.
366 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.474.
367 Carr, **a.g.e.,** s.313.
368 Kazemzade, **a.g.e.,** s.106.
369 Şahin, **a.g.e.,** s.551.
370 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:140.

ahaliye de Ermeni ve Gürcülere karşı teşkilatlanmaları bildirilmiş ayrıca silah ve cephane yardımı taahhüt edilmiştir. Bununla beraber saldırıya maruz kalmadıkça Ermeni ve Gürcülere karşı harekete geçilmemesi emredilmiştir.[371]

Kafkasya stratejisinde İngilizlerin İran'daki askeri varlığına yönelik önlemleri dikkate alan Türk tarafı 14 Mayıs'ta notayla yerel halka zarar verilmeyeceğini vaat ederek birliklerin Gümrü üzerinden Culfa (İran)'ya geçiş yolunun açılmasını talep etmiş[372] ve cevap beklemeden İngilizlerin İran'da bulunmasının mecburiyet doğurduğunu iddia ederek 15 Mayıs sabahında birlikleri hareket geçirmiştir.[373] Çhenkeli ise 15 Mayıs'ta Türk tarafına gönderdiği yazıda ileri harekata başlanacak olmasını protesto etmiştir.[374]

Türk birlikleri 15 Mayıs'ta Gümrü'yü teslime zorlamış ve 16 Mayıs'ta Gümrü ve civarı kontrol altına alınmıştır.[375] Daha sonra Türk askeri harekatı Tiflis şosesi ve Lori bölgesi istikametine doğru ilerlemeye başlamıştır.[376] Türk birlikleri 27-28 Mayıs 1918'de de Tiflis-Gümrü demiryolunun ikinci ve en önemli istasyonu konumundaki Karakilise'yi ele geçirmiştir.[377] Böylece, Türkiye stratejik açıdan avantajlı bir pozisyon elde ederken, daha çok çete stratejisi ile hareket eden Ermeniler Türk ordusunun Kafkasya'daki harekatına karşı ciddi bir direniş sergileyememiş ancak oyalama harekatı yapmıştır. Bu oyalama harekatı Gürcü liderlerin siyasi manevraları ile sağlanmıştır.[378]

Azerbaycanlılar Türklere karşı çıkacak girişimleri onaylamayacak şekilde gelişmeleri izlerken Ermeniler o derece güçsüz hale gelmiştir ki görüşleri dikkate alınmamıştır. Gürcüler de iki halk arasında stratejik bir pozisyon alıyor gibi görünse de gerçekte girişimde bulunacak güçleri kalmamıştır. Bu koşullarda 21 Mayıs 1918'de yapılan toplantıda Azerbaycan üçlü devlet yerine ikili devleti düşünebileceğini ima

371 Şahin, **a.g.e.,** s.553-554.
372 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:133.
373 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.439.
374 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:134.
375 Bal, **a.g.m.,** s.46.
376 Sürmeli, **a.g.e.,** s.109.
377 Bal, **a.g.m.,** s.46., Şahin, **a.g.e.,** s.576.
378 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.439-443.

edince Gürcüler de bu durumda kendi takdirlerine göre hareket hakkına sahip olacaklarını belirtmiştir.[379]

Gürcistan, oluşturduğu strateji doğrultusunda Batum'daki görüşmelere Almanya'yı çekme yönünde manevraya başlamıştır. Esasen konferansta yapılan oturuma Alman General Von Lossow'un da katılması[380]Almanya'nın zemine çekilmesinin ilk adımı olmuştur. Bu adımın altyapısını ise Bakü petrolleri, Gürcistan'ın zengin maden yataklarından, kerestesinden ve hububatından yararlanmak gibi ekonomik çıkarlarla ilgilenen Almanya'nın 22 Nisan'da Transkafkasya siyasetine dahil olmaya yönelik kararları ve 29 Nisan'da hazırlanan "*Türkiye ve Transkafkasya ile Yapılacak Müzakerelerde Esas Alınacak Normlar*" adlı "*ilkeler paketi*" oluşturmuştur.[381] Türkiye'nin Kafkaslardaki etkisini sınırlamayı hedefleyen Alman etkisini Ermeni ve Gürcülerin tercih edeceği[382] varsayılmıştır. Batum'daki görüşmeler tarafların kendi pozisyonunu koruması sebebiyle tıkanırken Von Lossow 19 Mayıs'ta Almanya'nın aracılığını önermiş[383] ancak Osmanlı tarafı buna olumsuz yaklaşmıştır.[384]

Ermeniler ve Gürcüler zaten uzun süredir Azerbaycanlıların Transkafkasya'ya sadakatine yönelik şüphe duymaya başlamıştır. Konferans boyunca Azerbaycanlı delegeler Transkafkasya heyetinin görüşmeleri hakkında Türklere bilgi vermiştir. Ermeniler ve Gürcüler bu duruma karşı çıkamayacaklarını anlamıştır. Gürcü heyeti atılacak adımları ele almak amacıyla 22 Mayıs'ta yaptığı toplantıda tek çıkış yolunu Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan edip Türklerden korunmak için Almanların davet edilmesi olarak görmüştür.[385] Böylece, Gürcistan üzerinde bir Alman himayesinin kurulması kararlaştırılmış ve bağımsızlığın ilan edilmesi kaçınılmaz hale gelmiştir.[386]

Tüm siyasi partileri ve farklı sivil toplum örgütlerini temsil eden Gürcü Milli Konseyi, Azerbaycanlıların ve Ermenilerin haberi olmadan Von Lossow'dan

379 Kazemzade, **a.g.e.,** s.114.
380 Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918),** 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.211.
381 Detaylı bilgi için bknz. **a.g.e.,** s.206-209.
382 Sürmeli, **a.g.e.,** s.94-97.
383 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:147.
384 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:155.
385 Kazemzade, **a.g.e.,** s.113-114.
386 Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar, **a.g.e.,** s.304.

Almanya'nın yardımını talep etme kararı almıştır. Gürcü heyeti de Batum'da Von Lossow ve Tiflis'teki eski Alman konsolosu Von Der Şulenburg ile gizli görüşmelere başlamıştır**.** Süreç fazla uzamadan Gürcüler ve Von Lossow arasında 24 Mayıs'ta uzlaşı sağlanmıştır.[387]Çhenkeli beraberinde Gürcü temsilci Çhenkeli, Ermeni temsilci Ohancanyan ve Kalmuk temsilcisi olduğu halde 25 Mayıs'ta Poti'ye gitmek üzere Batum'dan ayrılmıştır. Söz konusu temsilcilerin tamamı Alman himayesini istemesine karşın sadece Almanya ve Gürcistan arasında 28 Mayıs'ta geçici bir antlaşma imzalanmıştır.[388]

Gürcistan'ın talebini kendi menfaatlerine uygun bulup gerekli desteği veren Almanya, Ermeni topraklarının savunmasına ilgi duymamıştır. Hatta Almanya, Türklerin Ermenistan üzerinden Kuzey İran'a geçip Bakü'ye yönelecek İngiliz hareketinin kontrolünü de sağlayacağını düşünmüştür.[389] Bu bağlamda Gürcistan'a esas güvence müzakerelere başladığı Almanya idi. İşte bu nokta Gürcistan'ın Ermenistan ile yolları ayırdığının ve farklı bir stratejiyle hareket ettiğinin temel göstergesi olmuştur. Almanya esasen Ermenistan'ı tamamen dışlamamış ancak menfaatleri ve stratejisi gereği Gürcistan'a öncelik vermiştir.

Batum Konferansı'nda aradan geçene zamana rağmen ilerleme sağlanamazken Türk ileri harekatı önemli bir aşamaya gelmiştir. III. Türk Ordusu Kumandanı da Halil Bey'e bir yazı göndererek Celaloğlu'nun işgali ile bu bölgedeki Müslümanlarla irtibat sağlandığını, Ermenilerin tamamen Gürcülerden ayrılmış olacağını, Gürcülerin Ermenilerden ayrılıp bağımsız siyaset izleyeceklerini tahmin ettiğini, Gürcülere sınır meselesinde uygun ve lütufkar bir tutum sergilenmesi halinde bu amaca daha kolay ulaşılacağını bildirmiştir.[390]

Batum'da Azerbaycan Türkleri Çarlık Rusya'sı zamanında Ermenilere karşı Gürcülerle dayanışma halinde yaşadıklarını ileri sürerek Türk heyetinin Gürcülere karşı daha olumlu davranılmasını talep etmiştir. Halil Paşa da Gürcülerin Ermenilerden ayrılması halinde Azerbaycan Türklerinin bu talebinin yerine getirileceğini belirtmiştir. Halil Bey Gürcülere karşı olumlu tutum sergilemiş ve

387 Kazemzade, **a.g.e.,** s.115-118.
388 Çolak, **a.g.e.,** s.223-224.
389 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.437.
390 Şahin, **a.g.e.,** s.589.

onlarla savaşı tercih etmeyen yaklaşım içinde olmuştur.[391] Vehip Paşa da yaptığı bir değerlendirmede %95'i Ermeni olan Ahılkelek'in Gürcülere verilmesinin Ermeni ve Gürcüleri devamlı ihtilafta bırakacağını, Ahıska'nın tarafsız olmasının ise Türkiye'ye yarar sağlayacağını, Gürcülerin tarafsız bırakılması gerektiğini, genel olarak Ermeni ve Gürcülerle uzlaşmak gerektiğini[392] savunmuştur.

Batum'daki görüşmeler sırasında İstanbul'dan gönderilen telgrafta Gegeçkori ile görüşülerek Ermenistan'ı Gürcüler ve Türkler arasında paylaşılması teklifinin iletilmesi istenmiştir. Halil Bey bu öneriyi bildirince Gegeçkori'den; "*Beyefendi koca Rus ve Osmanlı imparatorlukları bu heriflerle baş edemedi. Benim küçücük Gürcistan'ım bu belaları nasıl üzerine alır? Bunlar Tiflis'te yüzde altmış ekseriyettedirler*"[393] cevabını almıştır.

Neticede Batum'daki görüşmelerde ilerleme sağlanamayınca Halil bey 26 Mayıs'ta Çhenkeli'ye ültimatom vererek cevap için 72 saat süre tanımıştır.[394] Türk tarafının bu ültimatomu verdiği gün ise Transkafkasya'nın kaderini değiştiren gelişmeler olmuştur.

1.3.4. Transkafkasya'da Bağımsızlık Süreci

Osmanlı Devleti ve Transkafkasya heyetleri arasında Trabzon ve Batum'da yapılan konferanslar ile bu süreçte Transkafkasya'da yaşanan gelişmeler TDFC'yi oluşturan Azerbaycanlı, Ermeni ve Gürcü etnik grupları arasındaki çelişkiler ile farklı amaç ve ilişkileri ortaya çıkarmış ve Transkafkasya yönetimi bünyesinde bir birlik tesis edilememiştir.

Muhafazakar ve milliyetçi duyguları ön plana çıkan üç etnik grubun[395] temsilcileri arasında sadece siyasi konularda değil, Seym üyelerinin günlük yiyecek bedelinin belirlenmesi gibi sıradan meselelerde bile görüş ayrılıkları yaşanmıştır.[396]

---

391 Halil Bey anılarında bir taraftan kendisinin diğer taraftan da Azerbaycan heyetinin çalışması sayesinde Gürcüleri Ermenilerden ayırdıklarını kaydetmiştir. **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları,** Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s.228-229.

392 Sürmeli, **a.g.e.,** s.139.

393 **Halil Menteşe'nin Anıları,** s.229.

394 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:159.

395 **Sabah,** 20 Mart 1919, No.10.540, s.1.

396 **STSA,** F.1819, Op.1, D.8, L.1-3.

Bakü'de 18 Mart (31 Mart) 1918'de başlayan,[397] Taşnakların da Sovyet güçlerine katılmasıyla 21 Mart'a (2 Nisan) kadar devam eden ve çok sayıda Müslümanın ölümüyle sonuçlanan[398] hem Transkafkasya'da Ermeni meselesinin boyutu hem de Transkafkasya yönetimini ayakta tutmanın zorluğunu gösterme açısından önem taşımıştır.

Seym'de Nisan başında yapılan toplantılarda Bakü'de yaşanan olaylardan hareketle Azerbaycanlı Hoyski, Müslüman toplumu korumaya yönelik önlem alınmaması halinde Müslümanların yönetimden çıkacağını ilan ederken[399] Gürcü Menşevikler olaylara karşı tarafsız bir bakış açısı sergilemiş ve bu durum Azerbaycanlı vekilleri kızdırmıştır.[400]

Gürcülerin tarafsız görüntü veren yaklaşımına rağmen Transkafkasya yönetimi Nisan başlarında Gürcü ve Azerbaycanlılardan oluşan bir kuvveti Tiflis-Bakü demir yoluna göndermiş ancak yeterli güce sahip olmayan ve iyi düzenlenmemiş olan birlikler Bakü Sovyet birlikleri karışısında başarısız olmuştur.[401] Gürcü Menşeviklerinin yayın organı Borba gazetesinde ise Bolşeviklerin Müslümanlar ve Ermeniler arası etnik düşmanlığı kullanarak Bakü'de yönetimi ele geçirdiği ayrıca Kars ve Batum'un Lenin tarafından Türkiye'ye verildiğine değinilerek genel olarak Bolşevikler özelde de Bakü merkezli Olağanüstü Kafkasya Komiserliği[402] ideolojik ve stratejik temelde sert şekilde eleştirilmiştir.

Ermenilerin Müslüman Türk ahaliye yönelik mezalimleri Transkafkasya yönetimi içinde bütünlük olmadığının göstergesi niteliği taşımıştır. Örneğin Tiflis'e bağlı Borçalı'nın merkezi Şulaver'den Matveyef imzasıyla 3. Gürcü Piyade Tümen Kumandanlığı'na yazılan 30 Nisan 1918 tarihli raporda, Seym hükümetine bağlı olması gereken Ermenilerin buradan verilen emir ve disipline aldırış etmeden birkaç İslam köyünü yaktığını bildirmiştir.[403]

---

397 Mehmet Emin Resulzade, **Yeni Kafkasya Yazıları,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s.167-168.

398 Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.384.

399 **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920),** (Ed. N.Agamalieva), İzdatelstsvo Elm, Baku, 1998, s.32.

400 **Azerbaijan At Paris Peace Cenference,** s.90.

401 Swietochowski, **a.g.e.,** s.185.

402 **Borba,** 24 Mart 1918, No: 37, s.1.

403 M.Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, 1970, s.46.

Bunun yanı sıra Ahıska ve Ahılkelek uyezdinin bir bölümünde yaşayan Müslüman halkın 40 delegesi tarafından 13 (26) Nisan 1918'de bölge ve bölgedeki Müslüman Türklerin geleceği konusunda altı maddeden oluşan bir karar alınmış ve Mayıs 2018'deki Batum görüşmeleri sırasında Transkafkasya yönetimine iletilmiştir. Bolşeviklerin 26 Ekim (8 Kasım) 1917 tarihli "Barış Dekreti" ile 2/15 Kasım tarihli Rusya'daki milliyetlerin haklarına yönelik deklarasyonun sağladığı prensiplerden de güç alan[404] bu kararlarda Müslümanların Ermeni ve Gürcülerin baskılarına karşı Türkiye ile birleşme isteği açıkça ortaya konulmuştur. Müslüman Gürcüler ve Türklerden oluşan Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının aldığı bu kararlar Batum Konferansı sırasında Türk heyeti vasıtasıyla İstanbul'a iletilmiştir. Bölge halkı 26 Mayıs 1918 tarihinde ise Transkafkasya'dan ayrılarak Türkiye'ye ilhak talebinde bulunmuştur. Bu talep Türk hükümeti tarafından kabul edilmiş ve bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlandığı bildirilmiştir.[405]

Transkafkasya'da Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüleri aynı çatı altında tutmanın neredeyse imkansız olduğu 26 Mayıs 1918 tarihli Seym oturumunda resmiyet kazanmıştır. TDFC'nin parçalanmasının Sosyal Demokrat Parti (Menşevikler) tarafından önerildiği bu tarihteki Seym oturumunda konuşma yapan Tsereteli, başlangıçta ideal olarak ortaya koymalarına rağmen Transkafkasya halkları arasında ortak irade ve hareket kalmadığını ve bu durumun Batum'da yürütülen barış görüşmelerine yansıdığını ileri sürerek zoraki oluşturulan TDFC'nin sonunu ilan etmiştir. Tsereteli bölgede birliğin yok olmasına örnek olarak Ahıska ve Ahılkelek'teki 40 kişinin hazırladığı dokümanı örnek göstermiş ve Musavat partisinin bu dokumanın hazırlanmasında rolü olup olmadığını sorgulamıştır[406] Tsereteli'nin genel yaklaşımına bakıldığında TDFC'nin yıkılmasından Gürcü Menşeviklerin sorumlu tutulmaması gerektiğini sağlamaya çalıştığı izlenimi oluşmaktadır. Tüm gelişmeler dikkate alındığında zaten birlikteliğin sağlanamadığı bir yapıda Ahıska ve Ahılkelek bölgesi

404 Seyfeddin Buntürk, **Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri,** Berikan Yayınları, Ankara, 2007., s.140.

405 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:160., Müslüman Gürcüler ve Türklerden oluşan Ahıska ve Ahılkelek Müslümanlarının aldığı bu kararlar Batum Konferansı sırasında Türk heyeti vasıtasıyla İstanbul'a iletilmiştir. Bölge halkı 26 Mayıs 1918 tarihinde ise Transkafkasya'dan ayrılarak Türkiye'ye ilhak talebinde bulunmuştur. Şahin, **a.g.e.,** s.593. Bu talep Türk hükümeti tarafından kabul edilmiş ve bölgenin Osmanlı devletine bağlandığı bildirilmiştir. Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.475.

406 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:161-162.

Müslüman Türklerinin hazırladığı doküman mevcut yönetimin yıkılması için adeta somut bahane oluşturmuştur.

Neticede Tseretelli'nin Menşevikler adına yaptığı teklif üzerine 26 Mayıs'ta TDFC'nin kaderi oylanmış ve oy çokluğuyla federasyonun varlığı sona ermiştir.[407] Ermeniler ise karara karşı şiddetli protestoda bulunurken bu gelişmede Ermenilerin ileride Gürcülere karşı olumsuz bakış açısını ciddi şekilde etkileyen etmenler arasında yer almıştır.

Gerçekte Osmanlı Devleti ile yapılan konferans sürecinde görüldüğü gibi dış politikada, Gürcü Menşeviklerin Almanya, Taşnakların İngiltere ve Musavatçıların Türkiye yönelimine sahip olmaları ayrıca iç politikada amaç ve menfaatlerin farklılığı[408] TDFC'nin yıkılmasının altyapısını oluşturmuştur. Sovyet bakış açısından ise Transkafkasya Seymi başlangıcından beri "*siyasi ayrılıkçılık temeli üzerinde var olmuştur*" ve bu politikayı yürütenler "*hiç tesadüf ve tuhaf değildir ki Gürcü sosyal demokratlardır*"[409] Bolşevik Maharadze'ye göre de Seym; "*Gürcü Menşevikler, Ermeni Taşnaklar ve Türk Musavatçıların oluşturduğu mekanik birliktir*" ve Transkafkasya'nın bütününden ziyade kendi toprakları ile ilgilenmiştir.[410]

Osmanlı Devleti ile Mayıs 1918'de Batum görüşmeleri sırasında Gürcü tarafı bağımsızlık kararını alırken kendi amaçlarını gerçekleştirme ümitlerini kaybetmeyen Ermeni siyasetçiler ise Türkiye'ye karşı savaş faaliyetinin devam etmesini talep etmiştir. Gürcülerin bağımsızlık düşüncesinden rahatsızlık duyan Taşnak Hatisyan'ın Gürcü Jordaniya'ya; "*batacaksak birlikte batalım*" şeklindeki ifadesine Jordaniya'nın verdiği "*Şayet Ermeniler batacaksa Gürcülerin onlarla birlikte batma yükümlüğü yoktur*" cevabı[411] iki tarafın farklı bakış açısını ve yolların gerektiğinde ayrılabileceğini açık bir şekilde özetlemektedir.

Ermeni liderlerden Kaçaznuni federasyonu'nun yıkılışı hakkında sonradan yaptığı bir değerlendirmede, "*Gürcülerin Ermenileri yük olarak gördüklerini*", Türklerin zaferinden sonra Azerbaycanlıların federasyona ve Gürcülere ihtiyaçlarının

---

407 Aynı yer.
408 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.65-66.
409 Arkomed, **a.g.e.,** s.16.
410 Maharadze, **a.g.e.,** s.123.
411 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.72-74.

kalmadığını, Ermenilerin de düşman olarak görüldüğünü belirterek[412] gelişmelerden Gürcüleri ve Azerbaycanlıları sorumlu tutmuştur.

Gürcüler ise Ermenilerin tavrından rahatsızlık duymuştur. Ahılkelek Ermeni Meclisi (Sovyeti)'nin Transkafkasya yönetimini bölgede yaşanan çatışmaları durdurmadığı için suçlaması ve Gürcü Menşeviklerinin bu suçlamaya yönelik karşı savı bu kapsamda örnek teşkil etmektedir. Gürcü Menşeviklerinin yayın organı Borba Gazetesi'nde Ahılkelek Ermeni Meclisi'nin suçlamasının belirli bir amaca yönelik karalama niteliği taşıdığı, yönetimin "*etnik yangını*" söndürmek için tüm önlemleri almasına karşı gücünün bulunmadığı, ulusal meclislerin (Sovyetlerin) kitleleri milliyetçi duygularla yönlendirerek Transkafkasya'nın farklı halk demokrasilerini birbirinden ayırdığı ve Ahılkelek Ermeni Meclisi'nin hatasını bildiği için aceleyle yönetimi suçladığı ileri sürülmüştür.[413]

TDFC'nin dağılma aşamasına gelmesinin stratejik planda en önemli etkeni ise bölgeye yerleşme düşüncesi olan Almanya'nın Gürcistan ile geliştirdiği ilişkidir. Ermeniler, Gürcülerin Almanlara yaklaşmasından da rahatsız olmuştur. Ermeniler bu durumda Türkiye ile baş başa kalmaktan çekinmiştir.[414] Ermeniler açısından bu durum Gürcülerin "*kendilerini bir kez daha yalnız bırakmasıdır*".[415]

Transkafkasya'da Türkiye karşısında yaşanan olumsuz süreç Gürcülerin kendi aralarında tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Örneğin Valiko Cugeli[416] "Transkafkasya*'yı güncel felakete değişik şahısların hatalarının sürüklediğini* " iddia ederken Jordaniya buna karşı çıkmış ve gelişmelerin "*Türkiye'nin Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik tarihsel yaklaşımının neticesi olduğunu*", Rusya'nın gidişiyle Transkafkasya'yı koruyacak güç kalmadığından Gürcü halkının Türkiye'nin hakimiyeti altına düşmemek şartıyla kendisi için en uygun hakimiyeti kabul etmeye hazır olduğunu[417] belirterek Almanya ile geliştirilen ilişkiyi savunmuştur.

---

412 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.28.
413 **Borba,** 11 Mayıs 1918, No:64, s.2.
414 Şahin, **a.g.e.,** s.580-584.
415 Bournoutian, **a.g.e.,** s.245.
416 Valiko Cugeli/Djugeli/Jugheli (1887-1924) Gürcülerin önemli bir asker ve siyasetçidir. **https://www.colisee.org/old/public/article/fiche/5290** (Erişim Tarihi: 2.12.2020)
417 Jordaniya, **a.g.e.,** s.94.

TDFC yıkılınca bu süreci tetikleyen Gürcistan hemen bağımsızlığını ilan ederek bölgede yeni bir dönemin kapısını açmıştır. Gürcistan 26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seymi'nin faaliyet gösterdiği binada[418] bağımsızlığını ilan ederek[419] tüm Transkafkasya'nın yönetim merkezi işlevini gören fiziki alanı sahiplenmiş, bu durum Ermeni ve Azerbaycanlıları kısa bir süre sonra Tiflis'e terk etmeleri gereken misafir konumuna düşürmüştür.

N.Ramişvili'nin Başbakan ve İçişleri Bakanı seçildiği ve bağımsızlık ilanının yapıldığı oturumda Gürcü Milli Konseyi Başkanı Jordaniya ilk konuşmayı yapmıştır. Jordaniya, ülkenin içindeki ve dışındaki halklarla dostane ilişkileri desteklemeyi arzu ettiklerini, bir bölümü kendi ülkelerinde yaşayan halkın "*derin trajedisine*" özel önem atfettiklerini, modern Gürcülerin kadim anlaşmayı hatırladıklarını, Ermeni halkının da kendilerinde Gürcü Çar'ında gördükleri aynı korumayı bulacaklarını[420] belirterek en azından resmi söylemde Gürcü-Ermeni ilişkilerinin olumlu bir çizgide ilerlemesinin arzulandığını göstermiştir. Konsey tarafından bağımsızlıklık ilanına dair yedi madde açıklanmıştır. Bu maddelerden altıncısında Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti'nin topraklarında yaşayan tüm halklara özgür gelişimleri için en geniş imkanları sağlayacağı belirtilerek[421] özellikle Ermenilere yönelik mesaj verilmiştir.

Ramişvili Gürcistan'ın ilk Başbakanı ve İçişleri Bakanı olurken Çhenkeli Dışişleri Bakanlığına atanmıştır.[422] Jordaniya 24 Haziran 1918 tarihinde Ramişvili'nin yerine Başbakan, Gegeçkori de Çhenkeli'nin yerine Dışişleri Bakanı olarak geçmiştir.[423]

Azerbaycan 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlığını ilan ederken Ermenistan TDFC'nin kuruluş sürecinde olduğu gibi gönülsüz bir şekilde 29 Mayıs akşamında karar alıp 30 Mayıs 1918 tarihinde sessiz şekilde bağımsızlığını ilan etmek zorunda kalmıştır.[424] Ermeniler Gürcistan'ın bağımsızlık ilan ettiği 26 Mayıs'ta gece bir toplantı yaparak Gürcü Menşeviklerini ihanetle suçlamıştır. SD'ler ve tarafsız

---

418 Transkafkasya yönetimlerine ve daha sonra Gürcistan Meclisine ev sahipliği yapan bina ve Gürcistan Meclisine ilişkin fotoğraf için bknz. **EK-2.**
419 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:165.
420 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:164.
421 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:165.
422 Bakanlar kurulu hakkındaki detaylı bilgi için bknz. Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.142.
423 **a.g.e.,** s.157., **Sabah,** 2 Temmuz 1918, No.10.284, s.2.
424 Reynolds, **a.g.e.,** s.212-213.

Ermeniler yok olma veya Türklere tabi olma anlamına geleceğini düşünerek Ermenistan'ın bağımsızlığını ilan etmemesi gerektiğini savunurken Ermeni sosyal demokratları ve halkçılar bağımsızlık yanlısı tavır sergilemiştir. Taşnaklar ise ikiye bölünmüştür.[425]

Taşnaklar tarafından aynı gece yapılan bir toplantıda Ermeni Milli Konseyi'nin hükümet işlevini üstlenmesi ve idari merkezin Erivan olması kararlaştırılmıştır. Ermeniler adına Batum Konferansında müzakereleri yürüten Ermenilerin liderleri Kaçaznuni ve Hatisyan'ın bu görüşü kabul etmesiyle bağımsızlık süreci işlemeye başlamıştır.

Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı Gürcistan ve Azerbaycan'dan farklılık taşımıştır. Ermeni Milli Konseyi tarafından 30 Mayıs 1918'de Tiflis'te yapılan açıklamada, Transkafkasya'da siyasi bütünlüğün ortadan kalkması ve Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlık ilanı ile birlikte Konsey'in Ermeni bölgelerindeki tek ve en üst yönetim işlevini üstlendiği belirtilirken "*Ermenistan*" ve "*bağımsızlık*" kelimeleri kullanılmamıştır. Ermenilere göre "*Kars, Ahılkelek, Sürmeli, Şarur, Nahçıvan, Gence, Karabağ, Erivan vilayetinin büyük bölümü, Eçmiadzin, Ermeni Borçalısı, Pambak/Bambak, Gümrü, Daralagayaz'ın büyük bölümü ve Zangezur*" Ermenistan'dan ayrılmıştır.[426] Bu dönemde Ermenistan yaklaşık 12.000 km^2 toprağı olan, 300.000'i Anadolu'dan gelen mülteciler ve 100.000'i Azerbaycanlı ve Kürtlerden olmak üzere 700.000 kişilik nüfusun bulunduğu bir ülkeye dönüşmüştür.[427]

Ermeni Milli Konseyi 9 Haziran 1918'de Kachaznuni'ye koalisyon hükümeti kurma çağrısı yapmıştır. Bir dizi tartışma sonrasında Kaçaznuni'nin başbakanlığında 30 Haziran'da hükümet oluşturulmuştur. Hatisyan hükümette Dışişleri Bakanı olmuştur.[428] Kabinenin Erivan'da bölgesel otorite kurması, Konsey'in de Tiflis'te kalarak tüm Rusya Ermenilerinin menfaatini koruması yönündeki görüşlere karşın

425 Hovannisian, **a.g.e.,** s.32., Şahin, **a.g.e.,** s.603.
426 Gegam Petrosyan, **Otnoşeniya Respubliki Armeniya s Rossiey (1918-1920),** Erivan, İzdatelstvo EGU, 2012 s.202-204.
427 Bournoutian, **a.g.e.,** s.247.
428 Hovannisian, **a.g.e.,** s.39-40.

nihayetinde[429] Ermeni hükümeti 19 Temmuz 1918'de Erivan'a vararak yönetimi devralmıştır.[430]

Bağımsızlık ilanı karşılıklı suçlamaları beraberinde getirirken genel olarak gelişmelerden Gürcüleri ve Azerbaycanlıları sorumlu tutan Ermeniler Gürcistan'ın bağımsızlık ilanından büyük rahatsızlık duymuştur. Rahatsızlığın temelinde, Türkiye'nin sınır değişikliği talebinde bulunduğu bir dönemde Ermenilerin yalnız bırakıldığı iddiasının yanı sıra Taşnakların o sırada Ermenistan'ın bağımsızlığı için ulusal bir toprak hazırlayamaması, Gürcülerin Ermenilerin Türklerden ve Azerbaycanlılardan toprak koparma emelini desteklememesi ve Ermenilerin sahiplendikleri ve Gürcülerin azınlıkta olduğunu dile getirdikleri Tiflis'i terk etmek zorunda kalacak olmaları gibi nedenler ön plana çıkmıştır.[431]

Karibi'ye göre Ermeni liderler bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren Gürcistan'ı dış dünyanın gözü önünde küçük düşürmek için çaba harcamıştır.[432] Bağımsızlık ilanınında ateşli bir şekilde ısrarcı olan Jordaniya ise bu süreçte Kafkas halkları içinde en kötü payın Ermeni halkına düşeceğini ancak bunun sorumluluğunun kendilerine değil, Taşnaksütyun Partisi'ne ait olduğunu ileri sürmüştür.[433]

Ermeniler, Gürcülere Almanlarla ilişkileri sebebiyle de eleştiriler yöneltmiştir. Bu kapsamda, Gürcülerin Almanları davet ederek Rusya ve müttefiklerine ihanet ettikleri savı vurgulanmıştır. Gürcüler ise bu sava karşı çıkmıştır.[434] Alman Generali Von Kress'in idaresinde Tiflis'te kurulan Alman Siyasi-Askeri Temsilciliği Gürcüler ve Ermenilerle temas halinde olsa[435] ve Ermenistan'a uçak verme gibi yardımlar yapsa[436] bile Almanya'nın Kafkasya stratejisini Gürcistan üzerinden kurgulaması yalnız kalan Ermenileri rahatsız etmiştir.

---

429 **a.g.e.,** s.41-42.
430 Bournoutian, **a.g.e.,** s.246-247.
431 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.80-81.
432 Karibi, **a.g.e.,** s.174.
433 Arkomed, **a.g.e.,** s.75.
434 Karibi'ye göre Almanlar Türkler ile birlikte düşman kategorisinde Transkafkasya'ya gelmiş ancak Çhenkeli ve başında bulunduğu Gürcü heyeti iki müttefik olan Almanya ve Türkiye'yi Gürcistan'ın lehine ayırmayı başarmıştır. Karibi, **a.g.e.,** s.220.
435 Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Üçüncü Cilt (1914-1922),** Remzi Kitabevi, 14. Baskı, İstanbul, 2018, s.366.
436 **a.g.e.,** s.417-418.

Gürcü liderler Tsereteli ve Jordaniya Türkiye'ye karşı kendilerini koruma güçleri olmadığı için Almanya'yı tercih ettiklerini belirtirken Tsereteli'nin; "*Türkiye'nin korkuç emperyalist körlüğü, geri kalmışlığı ve acımasızlığına*" karşı emperyalist kimlik taşısa da "*daha ileri görüşlü ve kültürlü Almanlarla*" birlikte hareket ettiklerini[437] iddia etmesi Türkiye'nin ne derece büyük bir tehdit olarak algılandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Gürcüler, Almanya'nın Gürcistan'ı "*Türkiye'nin köleliğinden*" kurtardığını da ileri sürmüştür.[438]

Bu dönemde Ermenilerin yanı sıra Bolşevikler de Transkafkasya'da bağımsızlık sürecinden büyük rahatsızlık duymuştur. Bakü İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti 29 Mayıs 1918 tarihli oturumunda gelişmeleri ele almış ve Seym oturumunda "*adi bey ve han yığınları, onların Menşevik uşakları ve Ermeni milliyetçi Taşnaklar*" tarafından bağımsızlığın ilan edildiği ifadesiyle[439] sert eleştiri getirilmiştir.

Tiflis doğumlu bir Ermeni olan ve Bakü'de 1918'de oluşturulan Bakü komününün liderliğini yürüten Şaumyan'ın bu konuda; "*Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi Menşeviklerin yeni bir suçunu ispat etmektedir. Bu, komşu Gürcistan'ın Ermenistan halkına yönelik yeni bir ihanet girişimidir, inanılmaz, utanmaz bir ihanet.*"[440] şeklindeki sert ifade kullanmıştır. Bolşeviklere göre ayrıca milliyetçilerin ve şovenistlerin dili ile hazırlanan Gürcistan'ın bağımsızlığı gerçekte ülkeyi ve halkı "*Türk-Alman emperyalistlerinin*" oyununun içine çekmiştir.[441]

1.3.5. Osmanlı Devleti ve Transkafkasya Cumhuriyetleri Arasındaki Batum Antlaşmaları (4 Haziran 1918)

TDFC'nin yıkılmasına ve bu federasyonu oluşturan devletler bağımsızlık ilan etmesine karşın Osmanlı ültimatomu geçerliliğini korumuştur. Hem Ermenistan hem de Gürcistan gösterdikleri direnç ve mücadeleye rağmen 26 Mayıs tarihli Türk ültimatomunu 31 Mayıs'ta kabul etmek zorunda kalmıştır. Özellikle Gürcistan bu konuda direnç göstermiştir.[442] Devamında 4 Haziran 1918'de Batum Antlaşması

437 Maharadze, **a.g.e.,** s.200-201.
438 **Borba,** 27 Ekim 1918, No:203, s.1.
439 **Sbornik Dokumentov,** Belge No: 79-80.
440 Marhuliya, **Poiskah Armenii,** s.150.
441 Maharadze, **a.g.e.,** s.122.
442 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:168-169-170-171.

adıyla Transkafkasya'nın üç yeni cumhuriyetiyle barış ve dostluk antlaşmaları imzalanmıştır

Gürcistan ilk olarak 28 Mayıs 1918'de Almanya ile bir ön anlaşma yapmıştır. Gürcistan bu anlaşma ile Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanırken Almanya demiryollarından insan ve yük taşıma hakkına sahip olmuş ayrıca Poti limanı ve tüm demiryolu istasyonları Alman birliklerinin kontrolü altına girmiştir.[443] Böylece, Gürcistan, Osmanlı Devleti ile masaya Almanya'nın koruyuculuğu altında girerek pozisyonunu kuvvetlendirmeye çalışmıştır.

Gürcistan'ın başlangıçtaki direncine karşın nihayetinde Osmanlı Devleti ve Gürcistan Cumhuriyeti arasında 4 Haziran 1918'de barış antlaşması yapılmıştır. Toplam 12 maddelik antlaşmaya ilaveten ek antlaşmalar yapılmıştır. Antlaşmanın ilk maddesi Türkiye ve Gürcistan arasında sürekli ve istikrarlı dostluğun kurulmasını öngörürken antlaşmanın ikinci maddesinde sınır hattı tanımlanmış ve Ahılkelek ile Ahıska Osmanlı Devleti'ne verilmiştir. Üçüncü maddesinde de Osmanlı Devleti ve Azerbaycan arasında imzalanan 4 Haziran 1918 tarihli antlaşmanın üçüncü maddesinde, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında bu ülkelerin sınırlarını belirleyen bir protokol imzalanması ve Osmanlı yönetiminin bilgilendirilmesi gerektiği hükmü yer almıştır.[444] Bu üçüncü madde Ermenistan ve Azerbaycan ile yapılan antlaşmalarda da yer almıştır.

Aynı gün yapılan tamamlayıcı antlaşmanın 3. maddesinde Gürcistan demiryollarının Osmanlı Devleti tarafından kullanım hakkına ayrılmış ve kullanım şartları ayrıntılı şekilde belirtilmiştir. Bu maddede Gürcistan'ın ana stratejik demir yollarından transit taşınacak asker ve malzemelerin hiçbir şekilde Gürcistan'a karşı kullanılamayacağı şartı getirilmiştir.[445] Bu çerçevede Gürcistan demiryolları daha önce Almanya ile yapılan anlaşma dikkate alındığında hem Almanya hem de Osmanlı Devleti'nin kullanımına açılmıştır. Türkiye'ye demiryollarının kullanım hakkı verilmesi Gürcü Menşeviklerinde endişeye yol açmış ve Ahıska kalesinin de kaybı

443 Kazemzade, **a.g.e.,** s.121.
444 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.27, L.5**.**
445 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.27, L.8**., Dokumenti i Materiali,** Belge No:176.

dikkate alındığında Batum Antlaşmasıyla barış sağlandığını savunmanın "*bir illüzyon*" olduğu savunulmuştur.[446]

Bolşevikler ise "*kızıl Bolşevizm*"den kurtulmayı amaçlayan Menşeviklerin Türkiye'ye demiryollarının kullanım hakkının vererek Bakü Sovyeti'nin ortadan kaldırılmasını amaçladığını iddia etmiştir.[447] Bolşevikler ayrıca bu antlaşma maddesinin "*aşağılama*" anlamına geldiğini, "*devrime ve emekçi halka ihanet politikasının bu aşağılamaya yol açtığını*"[448] ileri sürmüştür. Şaumyan ise Türkiye'ye demiryolularının kullanım hakkının verilmesi sebebiyle Gürcistan genelinde bir ayaklanma başlatılmasını önermiş ancak Tiflis'te bulunan Bölgesel Bolşevik Komitesi üyeleri bu teklifi kabul etmemiştir.[449]

Türkiye ve Ermenistan arasında barış görüşmeleri 30 Mayıs 1918 tarihinde başlamıştır. Kendi doğu sınırı belirlemeye önem atfeden Türk tarafı Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın arasındaki sınırların oluşturulması konusunu bu devletlerin kendi meselesi olarak görmüştür. Bu şekilde Ermenistan'ın Tiflis ve Gence'nin dağlık kesimleriyle ilgili olası taleplerinin gündeme gelmesi baştan devre dışı bırakılmıştır.[450]

Osmanlı Devleti ve Ermenistan arasında 4 Haziran 1918 tarihinde antlaşma imzalanmış ve antlaşmanın birçok maddesi Türkiye-Gürcistan antlaşması ile aynı maddeleri içermiştir. Antlaşmayla Osmanlı Devleti hayati derecede önemli Gümrü-Culfa demir yolunun tam kontrolünü elde etmiş[451] ve demir yoluna bitişik arazi Türkiye'nin kontrolüne geçmiştir. Bu kapsamda Erivan vilayetine bağlı Sürmeli kazası ile Gümrü ve Eçmiadzin kazalarının dörtte üçünü, Erivan'ın yarısını, Şerur ile Dereleğez kazalarının beşti birini ele geçirmiştir.[452]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Van ve Eleşkirt vadisinden Sürmeli, Eçmiadzin ve Erivan'a kaçan 100.000 Ermeni ile Erzurum, Erzincan, Bitlis, Muş ve Malazgirt'te

---

446 **Borba,** 6 Haziran 1918, No:86, s.1**.**
447 Tshakaya, **a.g.e.,** s.37.
448 Maharadze, a.g.e., s.120-121.
449 Aladjalova, **a.g.e.,** s.63.
450 Şahin, **a.g.e.,** s.608.
451 Kafkasya'da Ermenilerle çatışmalar sebebiyle bu hattan istifade de sorunlarla karşılaşılmıştır. Enver Paşa bu duruma son verilmesi için gerekli girişimin yapılması amacıyla 30 Haziran'da bir talimat vermiştir. **BOA**, HR-SYS- 02303, 00003-0005-001.
452 Sürmeli, **a.g.e.,** s.153.

Gümrü ve Ahıska'ya kaçıp iskan edilmiş olan 200.000 Ermeni, mülteci örgütleri tarafından Türk tebası olarak kaydedilmiştir. Söz konusu 300.000 Ermeni bölgede yaşayan 400.000 Ermeniye eklendiğinde Osmanlı Devleti'nin ele geçirdiği arazide yaklaşık 700.000 Ermenini yaşadığı görülmektedir. Türkiye'nin ele geçirdiği bölgelerde Ermeni ve Gürcüler nüfusun %67'sini, Türkler ise %30'unu oluştururken mülteciler dikkate alındığında Ermeni ve Gürcülerin oranı %83'e çıkmıştır.[453]

Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Osmanlı devletleri arasında 4 Haziran 1918'de yapılan antlaşma ile eskiden Rusya'ya ait Transkafkasya demir yolları, bahse konu dört ülkenin topraklarında yer alan demir yolu hatlarının uzunluğuna göre paylaşılmıştır.[454] Osmanlı Devleti ise Ermenistan'ı kontrol altına alıp Kars-Gümrü-Uluhanlı-Culfa demir yolu hattını elde ederek Transkafkasya demir yollarının %24'ünü kendi kontrol ve nüfuzu altına almıştır.[455]

Osmanlı Devleti ile yapılan Batum Antlaşması'nın çoğu maddesinin Haziran başlarında hayata geçirilmemesi, bu kapsamda demiryolu nakliyatına müsaade edilmemesi, askerlerin terhisinin gerçekleştirilmemesi, Ermenilerin arazinin bir kısmını boşaltmaması ile Ermeni ve Gürcülerin kendi aralarındaki sınırın tayinini henüz bildirmemeleri Türk tarafından rahatsızlığa yol açmıştır. Bu durumun en önemli sebebi ise Almanya ve Gürcistan arasındaki ittifak ve Almanya'nın, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki etkisini sınırlandırma çabasıdır**.** Nitekim Almanya özellikle Türkiye'nin Kafkas demir yollarını kullanma hakkını engellemeye çalışırken Türk kıtaları ile Alman kıtaları her durumda anlaşmazlık yaşamıştır[456]

Ludendorf tarafından Enver Paşa'ya gönderilen bir yazıda, Berlin'de bulunan Gürcü ve Ermeni delegelerin Türkiye ile Ermeni ve Gürcü hükümetleri arasında imzalanan antlaşma 4 Temmuz 1918'e kadar onaylanıncaya kadar Türkiye'nin askeri tedbirlere başvurmasından korktukları bildirilmiş ve teskin amacıyla bu yanlış anlamanın giderilmesi rica edilmiştir.[457]Diğer taraftan Hariciye Nezareti'nden Başkumandanlık Vekaleti'ne 16 Temmuz 1918 tarihinde gönderilen yazıda Tiflis Ermeni Komitesi'ne dayandırılan Avrupa kaynaklı bir haberde Kafkasya'da Ermeni

453 **a.g.e.,** s.154.
454 **BOA,** HR-HMŞ-İŞO. 00124, 00019-007-001., **STSA,** F. 1864. Op. 1, D.27, L.16.
455 Şahin, **a.g.e.,** s.612.
456 Sürmeli, **a.g.e.,** s.171-180.
457 **BOA,** HR-SYS- 02303, 00003-010-001.

taburlarının Türk ordusuna karşı savaştığı ve Gürcistan'ın savaşa devama karar verdiği belirtilerek mevcut durum sorulmuştur.[458] Başkumandanlık ise 18 Temmuz 1918 tarihli yazısında bazı Ermeni çetelerinin kararlaştırılan Ermenistan hududu haricinde Osmanlı birlikleri ile çatıştığını ve ordu tarafından uzaklaştırıldığını, bu çetelerin Ermenistan hükümeti ile münasebeti olmadığını ve Ermeni düzenli birliklerinin sakin durumda bulunduğunu, Gürcülerle ise tamamen barış durumuna dönüldüğünü bildirmiştir.[459]

Almanya tarafından 12 Temmuz 1918 tarihli Osmanlı hariciyesine gönderilen bir yazıda Osmanlı Devleti'nde Ermenilerle meskun vilayetlerden ve şimdi Gürcistan'da Osmanlı ordusu tarafından işgal edilen araziden hicret eden yüzbinlerce Ermeni mültecinin memleketlerine dönüşlerine Esad Paşa tarafından müsaade edilmediği, bu Ermenilerin memleketlerinde ektikleri tarlaların mahvolduğu ve sefalete maruz kaldıkları ayrıca Batum Antlaşması'na aykırı olarak Ermeni Milli Meclisi azasının Tiflis'ten Erivan'a gitmelerine müsaadeden kaçınıldığı yönünde istihbarat alındığı belirtilerek bu sorunların giderilmesi talep edilmiştir.[460]

Gelişmeler bu minvaldeyken Türkiye Temmuz 1918'de 12. Kolordu Kumandanı Mirliva Abdülkerim Paşa'yı Gürcistan, 1. Kolordu Kumandanı Ferik Mehmed Ali Paşa'yı da Ermenistan'a temsilci (askeri murahhas) olarak atayarak diplomatik ilişkilerini kurmuştur.[461]

Brest-Litovsk ve Batum Antlaşmaları, Enver Paşa'yı Birinci Dünya Savaşının başından beri amaçladığı panturanist politikasının uygulaması için zamanın geldiğine inandırarak[462] Kafkasya'da aktif askeri politikaya sürüklerken Gürcistan ve Ermenistan bağımsızlık sürecine sorunlarla girmiştir.

458 **BOA,** HR-SYS-02886-00008-001-001.
459 **BOA,** HR-SYS-02886-00008-002-001.
460 **BOA,** HR-SYS-02886-00003-002-001. **BOA,** HR-SYS-02886-00003-002-002.
461 **Sabah,** 28 Temmuz 1918, No.10.307, s.1.
462 Tevfik Bıyıklıoğlu, "Mondros Mütarekesinde Elviyei Selase İle İlgili Yeni Vesikalar", **Belleten,** Cilt: XXI-Sayı: 84-Yıl: 1957 Ekim, (569-584) s.571.

İKİNCİ BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ VE ERMENİSTAN-GÜRCİSTAN SAVAŞI (7-31 ARALIK 1918)

2.1. Bağımsızlığın İlk Döneminde Ermenistan-Gürcistan İlişkilerinde Temel Konular: Toprak Meselesi, Azınlık Sorunu ve Tiflis

Osmanlı Devleti ile Gürcistan ve Ermenistan yönetimleri arasında 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan barış antlaşması sonrasında Gürcistan ve Ermenistan devletleri arasında sorunlu dönem başlamıştır. Azerbaycan'ın da dahil olduğu sorunların temelinde öncelikle toprak ve sınır meseleleri yatmıştır. Borçalı'nın bir bölümünü oluşturan Lori ve o sırada Osmanlı hakimiyetine geçen Ahılkelek'in kime ait konusu Ermenistan ve Gürcistan arasındaki tartışmalarda öncelikle yere sahip olmuştur. Bu sorunların ise uzun bir tarihsel arka planı vardır.

Geçmişte Gugareti, bugün Gürcü coğrafi terminolojisinde sıklıkla Kvemo Kartli olarak tanımlanan, Rusların Transkafkasya'daki hakimiyeti sonrasında Borçalı uyezdi olarak geçen bölge eski çağlardan beri Ermeni ve Gürcü yönetimlerinin sınırlarını ayıran bir hat olmuştur.[463] Aşağı Kvemo Kartli'de 982'de kurulan Kyurikidov Çarlığı Lori bölgesini Ermeni kaynaklara göre 300 yıldan fazla Gürcü kaynaklara göre ise 136 yıl elinde tutmuştur. Gürcü Kralı David 1118'de Selçuklu Türklerinin elinden Lori Kalesi ve Agarani'yi aldıktan sonra Ermeniler bölgede hakimiyet kuramamıştır.[464] Gürcistan 13 yy başında siyasi gücücü kaybedip birkaç çarlığa bölündüğünde toprakları küçülmüş ancak Lori-Taşiri-Somhiti bölgesi Gürcistan'ın düşmanlarından korunması için büyük önem kazanmıştır. Bu bölgenin elde edilmesi Doğu Gürcistan ve Tiflis'e açılan kapının alınması anlamına gelmiştir.[465]

Irakli'nin yönetimindeki Gürcistan'ın 1783 yılında Rusya ile yaptığı antlaşmada güney sınırı tüm Kvemo Kartli'yi (Somhiti- Lore-Pambak-Borçalı) içine

---

463 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.33.
464 Maysuradze, **a.g.e.,** s.114-116.
465 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.43.

alan ve Erivan (Pambak) dağları ile ayrılan hat olarak kaydedilmiştir. Bu hat Gürcistan'ı Ermenistan ve Erivan Hanlığı'ndan ayıran sınır olmuştur.[466]

Rusya'nın Kafkasya'yı işgali sonucunda bu bölgeye değişik zamanlarda Osmanlı Devleti ve İran'dan getirilen Ermenilerin bir bölümü Borçalı'ya yerleşmiştir. Ayrıca Ahıska ve Ahılkelek gibi yerlere Ermenilerin kitleler halinde yerleştirilmesi nüfus kompozisyonunu Ermenilerin lehine değiştirmiş ve toprak taleplerine yönelik uygun oluşturmuştur.

Ermeni ulusal hareketinin liderlerinden A.Şahatunyan'ın 1891'de Tiflis Guberniyası'nın güneyinde büyük miktarda Ermeni halkının varlığına dikkat çekmesi önemlidir. Ermeni rayonlarına[467] idari ve toprak tahsisatı yapılmasının komşu Gürcülere için de yararlı olduğunu savunan Şahatunyan böylece, Tiflis guberniyasının yarısından azını oluşturan Gürcülerin Ahılkelek ve Borçalı'nın bir kısmının Tiflis'ten ayrılmasıyla Gürcülerin kendi bölgelerinde nüfus oranının artacağını iddia etmiştir.[468] Ermeni çoğunluk bölgeleri oluşturulmasının zeminini hazırlamaya yönelik bu düşünceler bilahare fiiliyata dökülmeye çalışılmıştır.

Çarlık döneminde Taşnaklar etnik prensibe göre idari reform propagandası yapmışlardır. Ermenilerin uzun vadeli planlarına dikkat etmeyen dönemin Gürcü siyasetçileri ise Transkafkasya'nın etnik kimliğe göre bölünmesi sözünü vermiştir.[469]

Ermenilerin Gürcü topraklarına yönelik ileride gündeme getirecekleri hak iddialarında Kiev'de 1912'de yapılan gizli konferansın etkileri olmuştur. Gürcistan'dan Sosyal Demokrat Partisi üyeleri N.Ramişvili ve Silibistro Djibladze ile Sosyal Federalistlerden O.Barataşvili ve Samson Piritshalava'nın katıldıkları konferansta, Transkafkasya'nın düşünülen idari bölümlenmesinde Ahıska, Ahılkelek ve Navtluhi'ye kadarki Borçalı uyezdinin Ermenilere verilmesi vaat edilmiştir. Bu yaklaşımda dönemin bilimsel sosyalizm anlayışının izlerini görmek mümkündür.[470]

Kiev'de sosyalistler arasında yapılan bu gizli konferans haricinde resmi düzeyde alınan karar çerçevesinde 1905 ve 1916 yılları arasında yapılan

---

466 **a.g.e.,** s.44-46.
467 Rayon, Rusça'da ilçe benzeri idari birimdir.
468 Marhuliya, **Antagonizma,** s.38-39.
469 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.68.
470 Marhuliya, **a.g.e.**, s.32.

konferanslarda "*zemstvo*" olarak adlandırılan ve kendi kendini yöneten sınırlı tarım yönetimlerinin kurulması konusu ele alınmıştır. Ermeniler Tiflis vilayetine bağlı Lori ve Ahılkelek'i Erivan vilayeti içindeki Gümrü'ye bağlamayı, ayrıca Kars'ın iki ilçesini de ekleyerek Shirak/Şirak adında bir "*zemstvo bölgesi*" kurulmasını savunmuştur.[471]

Cavahişvili'ye göre Ermenilerin "*suni yolla Gümrü guberniyası yaratma*"[472] talebinin yerine getirilmesi için Kafkasya Naibi İ.İ.Vorontsov-Daşkov 6 Kasım 1913'te konu üzerinde çalışılması talimatını vermiştir. 14 kişiden oluşan komisyon tarafından hazırlanan raporda bu iki uyezdin de Tiflis'le ekonomik ve ticari olarak bağına dikkat çekilerek olumsuz görüşe varılmıştır. Konu 24 Ocak 1914'te Tiflis şehir konseyinde ele alınmıştır. Konseyde yer alan 11'i Rus, üçü Gürcü ve ikisi Ermeni üyenin görüş birliği ile komisyon raporu onaylanmıştır. Kafkasya'daki Rus Çarlık idaresinin bu kararı Taşnaksütyun'un planlarına yönelik ilk darbe olmuştur.[473]

1917 Şubat devriminden sonraki OZAKOM döneminde de konu tekrar gündeme gelirken Gürcü Menşevikleri şayet zemstvo sistemi kurulursa Lori ve Ahılkelek'in Ermeni bölgesine dahil olmasını kabul etmiştir. 1917 Ekim Devrimi ve sonrasındaki gelişmeler bu projenin ortadan kalkmasına yol açmıştır.[474]

Ermenilerin idari yapılanmada değişikliğe giderek kendilerinin çoğunlukta olduğu Tiflis Guberniyasından ayırma planları Gürcü Menşeviklerinin önde gelenlerinden Jordaniya'nın düşüncelerini de etkilemiştir. Jordaniya'ya göre Gürcülerin %98'i Kutaisi ve Tiflis Guberniyalarında yaşamasına rağmen toplam nüfusun %63'ünü oluşturmaktadır. Şayet 27.930'u Gürcü olmak üzere 437.279 kişinin yaşadığı Ahılkelek, Ahıska ve Borçalı uyezdleri ile Zakatal okrugu Tiflis Guberniyası'ndan ayrılırsa %90'ı Gürcülerden oluşan milli topraklar elde edilmiş olacaktır.[475]

Böyle bir tarihsel geçmişe yaslanan toprak meseleleri bağımsızlığın ilanıyla birlikte yeniden aktüel hale gelirken Almanya'nın desteğini alan Gürcistan daha aktif bir pozisyon almaya çalışmış ve fikir değiştirmiştir. Nitekim Gürcistan tarafından 4

471 Hovannisian, **a.g.e.,** s.70.
472 Djavahişvili, **a.g.e.,** s.56.
473 Marhuliya, **Antagonizma,** s.31-33.
474 Hovannisian, **a.g.e.,** s.71.
475 Marhuliya, **Antagonizma,** s.41-42.

Haziran 1918'de yapılan açıklamada, Azerbaycan ve Ermenistan'ın Osmanlı yönetimi ile sınırlarının düzenlenmesine yönelik görüşmeler yaptığına dair bilgi aldığı ve bir tarafta Osmanlı Devleti diğer tarafta da Ermenistan ve Azerbaycan'ın olduğu bir antlaşmanın veya bunlardan birisinin yaptığı bir antlaşmanın Gürcistan'ı bağlamayacağı ve kabul edilebilir olmadığı belirtilmiştir. Gürcistan bu üç cumhuriyetin Tiflis'te Türkiye'nin müdahalesi olmadan sınır görüşmelerinin yapılabileceğine karar vermiştir.[476]

Bu gelişmenin hemen akabinde 5 Haziran 1918'de Gürcistan yönetimi tarafından sınırlarının korunması için Borçalı, Signagi ve Tiflis bölgelerine silahlı birliklerin yerleştirilmesi ve Azerbaycan ile Ermenistan sınırlarının ayrıntılı bir şekilde açıklığa kavuşturulması için komisyon kurulması kararı alınmıştır. Komisyon ise 10 Haziran'da I.Tsereteli, David Oniaşvili, P.İngorokva ve General İ.Odişelidze'den oluşturulmuştur.[477]

Gürcü komisyonu 11 Haziran 1918'de yaptığı toplantıda devlet olabilmek için sınırların ekonomik ve stratejik açıdan uygun olması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Komisyon Gürcistan'ın doğal sınırlarını, doğu ve güney tarafından: "*Güney sınırı Küçük Kafkas tepesine uzanır, Borçalı uyezdinin güneyinden Karaklis'in güneyine geçer, Goçki gölünün kuzey sahiline kadar ulaşır, kuzeye dönerek nehir boyunca Akstafa'ya ve oradan Dzegam'a kadar uzanır, Zakatal okrugunu içine alır ve Silavat dağında sona erer*" şeklinde ortaya koyması[478] Ermenistan ve Azerbaycan ile toprak ihtilafına düşüleceğini göstermiştir.

Gürcü komisyonu fikir teatisi için Ermeni Milli Konseyi ve Azerbaycan'ın temsilcilerini davet etmiştir. Azerbaycan'ın katılmadığı komisyonun 11 Haziran 1918 tarihli toplantısında G.İ. Hatisov, General Korganov ve Karçikyan tarafından oluşan Ermeni heyetine Ahılkelek, Kazah, Borçalı ve Gümrü uyezdlerinin Gürcistan sınırları içinde olması gerektiği iletilmiştir. N.Karçikyan, bu teklifin Ermenistan'ın Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasındaki bölünmesini öngören eski plan[479]

---

476 Dokumenti i Materiali, **a.g.e.,** s.366.

477 Guram Marhuliya, **Armyanskaya Natsionalnaya İdeya i Konflikti na Kavkaze,** İzdatelstvo Universal, Tbilisi, 2010, s.32., **İz İstorii Gruzino-Armiyanskih otnoşeni**, 1918 God, Tiflis, 1919., s.10.

478 **İz İstorii,** s.10.

479 Taşnakların düşüncesine göre Gürcü Sosyal Demokratlar Türkiye ile ayrı görüşme yürütmek ve Türk işgalcilerden kurtulmak için tüm Ermenistan'ı onlara vermek amacıyla bağımsızlık ilan

olduğunu dile getirmiş ve Lori[480] ile Ahılkelek'in tartışmasız bir şekilde Ermenistan'a ait olduğunu belirtmiştir.[481] Ayrıca Ermeniler Borçalı'nın 2/3'ünün Ermenistan sınırları içinde olması gerektiğini ileri sürünce[482] Gürcü tarafı öfkelenmiş ve komisyon çalışmaları da bir daha başlamamak üzere sona ermiştir.[483]

Ermeni heyet ile yapılan görüşmede Tsereteli, Ermenistan'ın Batum Anlaşması'ndan sonra devlet olabilmek için gerekli imkanlardan yoksun kaldığına işaret ederek Kafkasya'da güçlü bir Hıristiyan devlet olabilmesi için Gürcistan'ın kuvvetlendirilmesinin yarar sağlayacağını, Gürcistan'ın da Almanya'nın desteğiyle hem kendisini hem de Ermeileri koruyacağını savunarak[484] toprak meselesinde Gürcistan lehine taviz beklentisini ortaya koymuştur.

Diğer taraftan Gürcistan, 8 Haziran 1918 tarihinde Alman askeri misyonunu, Gürcistan'ın Transkafkasya demiryolu hattı boyunca Bakü yönüne doğru Poyli İstasyonu'ndan Kura nehri üzerinde yer alan köprüye kadar olan topraklar ile Gümrü hattı boyunca Karaklis ile Şagali arasında yer alan tünelin ortasına kadar olan toprakları işgal talimatını verdiği yönünde bilgilendirmiştir. Gürcistan kendi devlet sınırlarının 1783 yılında Gürcistan ve Rusya arasında yapılan antlaşmaya göre normalde daha ileriden başladığını da kaydetmiştir.[485] Gürcüler önce Borçalı'nın Azerbaycalıların yaşadığı bölümünü, bilahare Ahılkelek ve Gümrü idari teşkilatında yer alan Pambak bölgesini Alman birliklerinin yardımıyla işgal etmiştir. Türk ordusu tarafından da yakından izlenen bu işgaller Azerbaycan ve Ermenistan'ın protestosuna yol açmıştır.[486] Böylece, Gürcüler Kuzey Lori'yi alırken Jordaniya Ermeni Milli

---

etmişlerdir. Ayrıca, Trabzon konferansı sırasında yapılan ayrı görüşmelerden haberi olan Ermeni tarafı, Gürcü Menşeviklerin ve Azerbaycanlı Musavatçıların Türkiye ile ittifak kurarak Ermenistan'ı bölme planı yaptıklarını hesaplamıştır. N.Karçikyan'ın eski plan dediği konu bu iddiadır. Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.11-13.

480 Lori'deki Ermeni nahiyesi 1862'de Erivan vilayetinden alınarak Tiflis Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1880'de ise Tiflis Vilayeti dahilinde Borçalı uyezdi kurulmuştur. Yapılan değişiklikler neticesinde Borçalı örneğinde olduğu gibi bazı vilayet ve nahiyeler Gürcü, Ermeni ve Türk-Tatarlardan oluşan karma bir nüfusa sahip olmuştur. Bournoutian, **a.g.e.,** s.229.

481 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.11-13.

482 **İz İstorii,** s.11.

483 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.14.

484 A.İ. Denikin, **Oçerki Ruskoy Cmuti,** Mısl, Moskva, 1991, s.141.

485 **İz İstorii,** s.11.

486 Sürmeli, **a.g.e.,** s.200-203.

Konseyi'ne bu işgalin geçici olduğunu ve durum normale dönünce Gürcistan'ın etnik prensibe göre hareket edeceği güvencesini vermiştir.[487]

Gürcistan'ın Borçalı'yı işgal etmesi bölgedeki nüfusun çoğunluğunun Ermeni olduğunu iddia eden Ermenistan tarafından protesto edilmiştir. Başlangıçta "*halkı Türklerden korumak için*" bu toprağı işgal ettiğini açıklayan Gürcistan devamında bu topraklarda kalmıştır.[488]

Almanlar ise Batum demiryolunu Türklerin kullanmasını istememiş ve Türkiye'nin Kafkasya'daki hakimiyetine engel oluşturan bu durum iki müttefik arasında gerginliğe ve yer yer çarpışmalara yol açmıştır.[489] Osmanlı Devleti, 15 Haziran'da Gürcistan'dan geçici olarak Türk birliklerinin Kamenk Nehri ve Kobar çıkışı ve Kalageran istasyonu arasındaki köprüye kadar güney yönünde demiryolu hattını içerecek şekilde Borçalı uyezdinin bir bölümünü geçici olarak işgal etmeyi talep etmiş,[490] Gürcistan bu teklifi kabul etmiştir. Bahse konu hattın kuzeyi (Kuzey Lori) Gürcü, diğer tarafı (Güney Lori) ise Türk askerleri tarafından 18 Ekim 1918'e kadar işgal altında tutulmuştur.[491]

Toprak meselesine yönelik tartışmalar devam ederken Ermenilerin Tiflis'i boşaltması konusu gündem maddeleri arasında yer almıştır. Tiflis özellikle Rus hakimiyetini takip eden süreçte 19. yy'dan başlayarak Ermenilerin önemli bir adresi haline gelince şehirde sadece Ermeni nüfus çoğunluğu sağlanmamış, Transkafkasya'nın bu kritik idare merkezi aynı zamanda Ermeni milli kimliğinin inşa edildiği bir merkeze dönüşmüştür. Bu durumdan endişe duyan Gürcü milliyetçileri ise tarihi Gürcü kentini kontrol altına almanın fırsatını bağımsızlık ilanı ile birlikte yakalamıştır.

Tiflis Ermeni Milli Konseyi'ne Haziran 2018'de Ermeni yöneticilerinin iki hafta içinde Tiflis'ten ayrılıp Erivan'a gitmemeleri durumunda ülkenin yöneticileri

---

487 Hovannisian, **a.g.e.,** s.71.

488 Kazemzade, **a.g.e.,** s.152.

489 Diğer taraftan Vehip Paşa da Gümrü'deki Türk birliklerinin Tiflis'e yürümesi emrini vermiştir. Türk birlikleri 10 Haziran'da hareket geçerken Alman birlikleriyle de çarpışma yaşanmıştır. Türk kuvvetleri bu birlikleri geri atarken bir miktar Alman askeri de esir alınmıştır. Yapılan girişimler neticesinde mesele yatıştırılmıştır., Çolak, **a.g.e.,** 230, Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.529.

490 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.3. L.26.

491 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.16.

olarak kalamayacaklarının gazetelere ilan edileceği[492] yönündeki ültimatom üzerine Ermeni yöneticileri 17 Temmuz'da Gürcü resmi yetkililer eşlik etmeksizin ve üstelik sınırda ayrıntılı aramaya tabi tutularak Tiflis'ten ayrılmıştır.[493] Bu olay hızla artan Ermeni-Gürcü antagonizmini yansıtmıştır.[494] İlerleyen süreçte Ermenistan-Gürcistan yönetimleri arasındaki ilişkilerin psikolojik düzeyde olumsuz ilerlemesinde Gürcistan yönetiminin Ermenistan yöneticilerinden Ermenilerin kültürel, siyasal ve entelektüel merkez olarak gördükleri Tiflis'i[495] boşaltma talebi ve yapılan uygulamalar da önemli rol oynamıştır. Taşnaklar, ayıplayıp öfke duydukları bu olayı unutmamıştır.[496]

Gürcü yönetimi Ermeni yönetimini Tiflis'ten uzaklaştırınca burada bulunan Ermenilere ait mallara el koymaya başlamıştır. Bu girişimler Ermenistan'ı rahatsız etmiştir. Bu kapsamda Ermeni Milli Konseyi'ne ait otomobil garajı ve ulaşım araçları, Ermeni Kolordusuna ait depolarda tutulan bazı mallar ve Ermeni askeri okuluna ait malzemeler ile ilgili olarak değişik Gürcü kuruluşlarının yaptığı işlemler sebebiyle 25 Temmuz 1918 tarihinde Gürcistan'a nota verilerek bu malzemelerin dokunulmazlığının altı çizilmiştir.[497] Ermenistan'ın tepkisine karşın Gürcistan'ın politikasında değişiklik olmamış ve bu tür meseleler uzun süre iki ülke ilişkilerinin aktüel konuları arasında yer almıştır. Tiflis'in boşaltılması parasal konularda da yeni bir düzenleme yapılması gereğini ortaya çıkarmıştır.[498]

Gürcistan'da yüzyıllara dayanan Ermeni varlığının yanı sıra Rus hakimiyetinde yaşanan toplu Ermeni göçleri ciddi bir azınlık kitlesi meydana getirirken özellikle Ermenilerin çoğunluk oluşturdukları Ahılkelek ve Tiflis başta olmak üzere Ermeni azınlığın mevcudiyeti yeni devlet inşası sürecinde Gürcü yönetimi için hassasiyet taşımıştır. Gürcü yönetiminin bu doğrultuda izlediği politika ve milli azınlıklara yönelik aldığı kararlar Ermenilerin tepkisi ile karşılaşmıştır.

---

492 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie**, s.92-93.

493 Aynı günlerde Azerbaycan yönetimi de Tiflis'te ayrılarak Gence'ye gitmiştir.

494 Hovannisian, **a.g.e.,** s.41.

495 Reynolds, **a.g.e.,** s.213.

496 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie**, s.93.

497 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.201-202.

498 Bu çerçevede, Ermenistan ve Gürcistan arasında 20 Temmuz 1918'de mali konularda bir antlaşma yapılmıştır. Bonoların çıkarılması ve paylaşımını ilgilendiren antlaşmaya 6 Eylül 1918'de Tiflis'te imzalanan ilave bir antlaşma ile Azerbaycan da katılmıştır. **STSA,** F. 1864. Op.1, D.8, L.1-2**.** Yapılan bu antlaşmalara rağmen mali konulardaki sorunlar da belirli bir süre nihai çözüme kavuşturulamamıştır.

Gürcistan'ın bağımsızlık ilanını takip eden günlerde Ermeni Milli Konseyi Ermeni azınlığın temel haklarının bulunmadığını iddia etmiştir. Ermeniler özellikle Gürcü Konseyinin "*Milli Azınlıkların Hakları*" adlı kanun tasarısından azınlıkların temel haklarının dikkate alınmadığı gerekçesiyle memnuniyet duymamıştır. Bunun üzerine Ermeni Milli Konseyi Ermeni azınlığın temel haklarını sağlayacağını ileri sürdükleri "*Gürcistan'da Yaşayan Ermenilerin Öz Yönetimleri Hakkındaki Kararı*" hazırlamıştır.[499] Bu kararda Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin kendi yönetimlerini ve yürütme organlarını kurması, milli meclislerini, konseylerini ve tüm hukuki haklara sahip yetkili organlarını oluşturması öngörülmüştür. Ayrıca, şehir, ilçe ve köylerde Ermeniler nüfusun %15'ini oluşturuyorsa Ermeni dilinin tüm devlet kuruluşlarında kullanılması gerektiği belirtilmiştir.[500]

Gürcistan yönetimi 16 Haziran 1918 tarihinde Gürcistan vatandaşlığına dair bir kananu kabul etmiştir. Kanunda köken olarak Gürcistan'da yaşayan herkesin vatandaş olarak görüleceği hükmü yer alırken 19 Temmuz 1914 tarihine kadar ülkede yaşayanların bu hakkı elde edeceğine dair sınırlama getirilmiştir. Ermeni Milli Konseyi ise Gürcistan yönetimine bir memorandum göndererek kanunu eleştirmiş ve bu kanunu "*agresif şovenizmin göstergesi*" olarak tanımlamıştır. Ermeniler Gürcistan'a bu tarihten sonra Türkiye ve İran'dan gelen göçmenlerin de vatandaş olarak tanınması gerektiğini düşünmüştür. Ermeniler ayrıca memorandumda Gürcü devletinin oluşturulması sırasında tam bir Gürcüleşmenin ve Gürcü dilinin hakimiyetinin öngörüldüğünü, Gürcü dilinin Rus dilinden farklı olarak kendilerine kültürel ve teknik açıdan geniş bir ufuk açmadığını ileri sürmüştür.[501]

Ermenilerin, 1914'ten sonra Gürcistan'a gelen Ermeni göçmenlerin de vatandaş olarak kabul edilmesi talebi Gürcüler için şüphesiz aşırı bir talepti. Gürcüler bu konuda Ermeni taleplerini hiçbir şekilde dikkate almadığı gibi Ermeni göçmenler meselesi de diğer boyutlarıyla birlikte Ermeni-Gürcü ilişkilerinin sorunlu konuları arasına girmiştir.

---

499 Tetvadze, **a.g.e.,** s.103-104.

500 Gürcistan'da 1918-1921 arasında 81 Ermeni, 60 Rus ve 31 Azerbaycan okulu faaliyet göstermiştir. **a.g.e.,** s.103-106.

501 **a.g.e.,** s.104-105.

Gürcü yönetiminin dil konusundaki hassasiyeti, Gürcü Parlamentosunun 27 Eylül 1918 tarihli oturumunda ülkenin resmi dilinin Gürcüce olması gerektiği konusunda fikir birliği oluşturulmasıyla somutlaşmıştır. Parlamantoda azınlıkların kendi dillerini kullanıp kullanamayacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülürken sosyal yaşamda herkesin istediği dili konuşabileceğinin[502] altı çizilmiştir.[503]

Gürcücenin kullanım mecburiyeti Gürcistan'da Ermeni azınlığa ait okullar açısından da çeşitli sorunlar doğurmuştur. Okullarla ilgli sorunlar sadece dil kullanımı ile sınırlı kalmazken Ermeni Milli Konseyi ve Taşnak ağırlıklı Ermeni basını zaman zaman bu konuları gündeme getirerek rahatsızlığını ortaya koymuştur.

Gürcistan'da Ermeni azınlığın askerlik meselesi sorunlu konular arasına girmiştir. Gürcistan'ın bağımsızlığı sürecinde Ermeniler Gürcistan Ordusu'nda hizmet vermemek için çaba harcarken. askerlik hizmetinden imtina edenlere ilişkin olarak Gürcü basınında yer alan listelerde çoğunluğun Ermenilerden oluştuğu görülmüştür.[504]

Gürcistan'ın bağımsızlığı akabinde ülkedeki Ermeni azınlığın siyasal temsili konusu gündem maddeleri arasında yer almıştır. Bu çerçevede Gürcistan parlamentosu, Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyi'ne başvuruda bulunarak 10 temsilcinin parlamento çalışmalarında yer alması için Gürcistan parlamentosuna yönlendirilmesini talep etmiştir. Taşnakların Aşhatavor Gazetesi de bu kararın "*selamlandığını*" belirterek Ermeni azınlık temsilcileri konumundaki bu şahısların sadece Ermeni emekçilerinin değil, tüm Gürcistan'ın koruyucusu olması gerektiğini vurgulamıştır.[505] Ermeni burjuvazisinin yayın organı Jagovrdi Dzayn gazetesinde Ermeni temsilcilerinin faaliyetleriyle Gürcistan'da yaşayan Ermenileri Gürcistan topraklarında menfaatlerini korumanın mümkün olduğuna inandırması gerektiği, Gürcistan'ın yıkılması için değil, daha da kuvvetli olması için çalışılmasının lazım

---

502 **Borba,** 29 Eylül 1918, No:180, s.3.

503 Esasen benzer millileştirme süreci yaklaşık bir yıl sonra Ermenistan'da da yaşanmıştır. Ermenistan Parlamentosu 24 Aralık 1919 tarihinde aldığı kararla Ermeni dilinin devlet dili olmasını ve tüm resmi ve askeri kuruluşlarda mecburi hale getirilmesini kararlaştırmıştır.**Slovo,** 29 Aralık 1919, No: 112, s.6. Ayrıca Ermenistan'ın coğrafi ve yerleşim bölgelerinin tarihsel isimlerinin yeniden kullanımı-onarımı için İçişleri Bakanlığı bünyesinde özel bir komisyon kurulmuştur. **Slovo,** 30 Aralık 1919, No: 113, s.2. Ermenistan'daki bu millileştirme kararlarının Gürcistan'dan farkı ise ülkede Gürcü azınlığının bulunmaması sebebiyle iki ülke ilişkilerini etkilememesidir.

504 Tetvadze, **a.g.e.,** s.106.

505 **Borba,** 25 Eylül 1918, No:176, s.1.

geldiği belirtilmiştir.[506] Ermeni çevrelerinin bu olumlu mesajlarına karşın, bir süre sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında yaşanan kriz zamanlarında Gürcü milletvekilleri ve Gürcü basını Parlamentodaki Ermeni milletvekillerine karşı olumsuz bakış açısını ortaya koymuştur.

2.2. Osmanlı Devleti-Transkafkasya İlişkilerinde Önemli Gelişmeler (1918)

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya sahnesine girişide de çıkışı da Ermeni ve Gürcüleri yakından ilgilendirmiş ve iki ülke ilişkilerinin gidişatında rol oynamıştır. Osmanlı'nın öncelikli gündemini Bakü'nün alınması ve Brest Litovsk Antlaşması'nda öngörüldüğü üzere Kars, Ardahan ve Batum'da halk oylamasıyla anavatana katılması oluştururken Ermenistan ve Gürcistan 4 Haziran 1918 tarihli Batum Anlaşmalarının revize edilmesini ilk hedef olarak belirlemiştir.

Kars, Ardahan ve Batum Vilayetlerinde hak iddia eden, bu bölgeleri Brest-Litovsk ve Batum Anlaşmaları'yla kaybeden ancak kaybı kabullenemeyip telafi etmenin yollarını arayan Ermenistan ve Gürcistan Elviye-i Selase'deki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Türkiye ise Ermeni ve Gürcü çetelerinin faaliyetlerini önlemek amacıyla Brest Litovsk Anlaşması'yla referandum yapılması şartı konularak Türkiye'ye ilhakına karar verilmiş olan Elviye-i Selase'de sıkıyönetim ilan etmiştir. Bu şartlarda sadece Türk makamlarının gözetiminde yapılacak referandumun Brest-Litovsk'ta belirlenen esaslara aykırı olması[507] Ermenilerin Kars ve çevresi, Gürcülerin ise Batum Vilayeti bağlamındaki referanduma itirazlarına yönelik temel gerekçeler arasında yer almıştır.

Elviye-i Selase'de oylama süreci-hazırlıkları 14 Haziran'da başlayıp[508] Temmuz ayına kadar sürmüş ve 14 Temmuz'da Batum'da yapılan oylama ile son bulmuştur. Böylece, Kars, Ardahan ve Batum'daki halk Türkiye'den yana oy kullanmıştır.[509] Sultan VI. Mehmet Vahdettin de 15 Ağustos 918 tarihinde yayınladığı

506 **Borba,** 29 Eylül 1918, No:180, s.2.
507 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.491.
508 Sarı, **a.g.e.,** s.220.
509 Sürmeli, **a.g.e.,** s.228.

beyanname ile bölgenin Osmanlı Devleti'ne ilhak edildiğini ilan etmiştir.[510] Beklendiği gibi Gürcistan halk oylaması sonuçlarını kabul etmeyip protesto ederken Ermeniler de referandumun Brest-Litovsk Anlaşması'nın şartlarına aykırı olduğunu ileri sürmüştür.[511] Gürcüler, sıkıyönetim uygulandığı, Gürcülerin çok azının seçime katıldığı, Ermenilerin hiç katılmadığı ve seçimin açık şekilde yapıldığı gibi gerekçelerle itirazını çeşitli platformlarda ortaya koyarken Türkiye de gerekli açıklamalarla kendisini savunmuştur.[512] Kars'ta yapılan halkoylamasına ise Ermeniler itiraz etmiştir. Kars'taki Ermeni Milli Meclisi bölgedeki Ermeni ve diğer Hıristiyanların şehir dışına çıkarıldıktan sonra halkoylamasının yapıldığını[513] ileri sürmüştür.

Osmanlı yönetimi bir taraftan Elviye-i Selase sorununu çözerken diğer taraftan Bakü'yü almak için askeri harekatı kararlılıkla sürdürmüştür. pantürkist politika izleyen Enver Paşa'nın Kafkasya stratejisinde Bakü çok önemli bir aşamayı oluşturmuştur. Osmanlı ordusunun nakliye için Gürcü demiryollarını kullanması, Bakü'nün o sırada Bolşeviklerin hakimiyetinde bulunması, Ermenilerin buradaki varlığı ve etkinliği gibi sebeplerle Bakü'nün ele geçirilmesi sadece Azerbaycan'ı değil, bölgenin tüm aktörlerini yakından ilgilendiren bir konudur.

Bakü'yü almayı hedefleyen Türk hükümeti Alman engeli ile karşılacağını bildiği için büyük çoğunluğu Türk düzenli birliklerinden oluşan ancak Azerbaycanlı gönüllüler ve askerlerin de yer aldığı Nuri Paşa'nın komutasındaki 18 bin kişilik Kafkas İslam Ordusunu kurmuştur.[514]

İslam Ordusu'nun Bakü harekatı başlarken Şaumyan başkanlığındaki Bakü Sovyeti de şehrin müdafası için çalışmalara başlamıştır. Bakü'deki Rus işçiler ve halk ile Ermeniler seferber edilirken bu kızıl kıtalar Türk birliklerine karşı saldırıya geçmiş ancak 26 Haziran'da Delican mevkiinde ağır kayıp vererek geri çekilmiştir.[515] Bu

---

510 Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2002, s.63.

511 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.493.

512 Detaylı bilgi için bknz. Sürmeli, **a.g.e.,** s.240-245.

513 Sarı, **a.g.e.,** s.225.

514 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.530-531. Elnur Mikaylov, **Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938),** Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010, s.30., Elçin Neciyev, **Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937),** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010, s.3.

515 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.532.

noktada belirtilmesi gerekir ki Bakü askeri birliklerinin büyük bölümü fiiliyatta Taşnaklara yakın Ermenilerden oluşmaktaydı ve toplamda askerlerin %70'i Ermeniydi.[516]

Kafkasya'da bulunan ve Bakü seferini gerçekleştiren Türk birliklerine askeri ve malzeme sevki sırasında Ermeni ve Gürcülere karşı gerekli tedbir alınmıştır. Kafkas İslam ordusunun 15 Temmuz'da Kürdemir'i alıp Şemahi'ye yöneldiği sıralarda Almanlardan cesaret alan Gürcüler ve duruma göre tek olarak veya Bolşeviklerle hareket eden Ermenilerin Türk ordusuna karşı savaş hareketi başlattığına dair haberler de gelmiş[517] ancak bu yönde bir saldırı başlatılmamıştır.

Ermeni subayların güdümündeki Bakü birliklerinin Gence'ye yönelik saldırısının devam ettiği günlerde Bakü Sovyeti iç sorunlarla karşılaşmıştır. Kafkasya Olağanüstü Komiseri Şaumyan 27 Temmuz 1918 tarihinde Lenin'e bir telgraf göndererek cephedeki durumun her geçen gün kötüye gittiğini kaydettikten sonra Bakü İşçi, Asker ve Denizci Temsilcileri Sovyeti'nde yapılan oylamada kendisinin görevden ayrılıp yönetimin sadece Sovyet partilerinden değil, bütün unsurların katılımından oluşturulması ve İngilizlerin davet edilmesi konusunun Sağ Es-Erler, Taşnaklar ve Menşeviklerin 259 oyu ile kabul edildiğini, bu gelişmeyi protesto ettiğini "*oylamada kendilerine yönelik ihanetin Taşnaklardan geldiğini*" bildirmiştir.[518] Ayrıca kendi kuvvetlerinin organize edilmesini savunan Şaumyan İngilizlerin de Türkler gibi düşman olduğunu ileri sürerek[519] İngilizlerin gelişine karşı çıkmıştır.

Şaumyan ve diğer Bolşeviklerin tasfiyesiyle Bakü Sovyeti'nin yerine Es-Erler tarafından, ılımlı Ruslardan oluşan ve Ermeni milliyetçilerce desteklenen "*Merkezi Hazar Diktatörlüğü*" kurulmuştur. Bu organ Bakü'nün savunması için İngilizlerin davet edince İngiliz General Dunsterville beraberindeki sınırlı sayıda askerle 17 Ağustos 1918'de Bakü'ye gelmiştir. İngiliz askerlerinin sayısının sınırlı olması Bakü halkının beklentisini karşılamazken Dunsterville de Ermenilerin savaş kabiliyetini

516 Yalçın Murgul, **Baku Expedition of 1917-1918: A Study Of The Otoman Policy Towards The Caucasus,** Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Universitesi, 2007, s.125.
517 Sürmeli, **a.g.e.,** s.208-209.
518 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:111.
519 Dubinskiy-Muhadze, **a.g.e.,** s.235.

beğenmemiştir. İngiliz Generali, Bakü'nün düşeceğini ve esir düşüleceğini anlayınca birliğini de alarak 14 Eylül'te Bakü'den ayrılmıştır.[520]

Diktatörlük İngilizleri yardıma çağırırırken diğer taraftan alteratif çabalar da gündeme gelmiştir. Eski Rus Devlet Duması'nın sosyal demokrat üyesi ve Gürcistan'ın yaşlı devlet adamı İsidor Ramişvili 22 Ağustos'ta Diktatörlüğe, Almanya'nın Diktatörlük ile Türkler arasında aracı olması için anlaşma yapılmasını teklif etmiştir. Diktatörlük tereddüt etse de 2 Eylül'de bu teklifi kabul ettiğini Tiflis'e bildirerek İ.Ramişvili'nin Bakü'ye gelmesini rica etmiştir. Buna karşın Almanya'nın aracı olması çabası sonuç doğurmamıştır.[521]

Bakü'ye yönelik nihai Türk hücumu ise Halil ve Nuri Paşaların komutasında 14 Eylül'de başlamış ve 15 Eylül'de Bakü ele geçirilmiştir. Gürcü yönetim çevrelerinde Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından alınması, Osmanlı Devleti'nin ve "*Pan-İslamcıların*" Kafkasya'daki etkisini artırmasının ve "*Turancı ideallerin*" gerçekleşmesinin bir adımı olarak değerlendirilmiştir.[522]

Bakü'nün alınması sonrasında Azeraybaycanlılar tarafından Ermenilere yönelik bir takım eylemler gerçekleştirilmiştir. Mart 1918 olaylarının intikamı olarak nitelendirilen saldırılarda Ermeni Milli Konseyi'ne göre yaklaşık 9.000 Ermeni öldürülmüştür.[523] Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Arşak Camalyan da 5 Ekim 1918 tarihinde Gürcistan yönetimine bir yazı gönderek "*Bakü'de Ermeni halkın büyük çoğunluğunun ortadan kaldırıldığını*" ileri sürerek Gürcistan Kızıl Haçı tıbbi yardım ekibinin Bakü'ye gönderilmesi konusunda yardım talep etmiştir.[524]

Camalyan 16 Ekim 1918'de Gürcistan yönetimine bir yazı daha göndermiştir. Yazıda, Bakü'de yaşanan ve "*on binlerce Ermeni'nin hayatına mal olan*" olaylarda kendilerine başvurma şansı bulanlara insani yardım sağlayarak Ermeni ailelerin ailelerini hayatını kurtaran Gürcistan vatandaşlarına şükranların sunulduğu

---

520 A.Rawlinson, C.M.G., C.B.E., D.S.O., **Adventures In The Near East 1918-1922,** 2.Edition, Jonathan Cape, London, 1934, s.65-79. Kazemzade, **a.g.e.,** s.135-139.

521 Kazemzade, **a.g.e.,** s.139.

522 **Borba,** 18 Eylül 1918, No:220, s.1-2.

523 Bu rakamların Ermenilere ait konsey tarafından ileri sürülmesi sebebiyle objektifliği tartışmalıdır. Kazemzade, **a.g.e.,** s.140.

524 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52. L.65.

belirtilirken Tiflis'e gelen az sayıdaki Ermeni'nin ortak ifadesine göre sadece Bakü'de bulunan Gürcü Milli Konseyi'nin değil ayrıca Gürcü bireylerin yardım sağladığına[525] değinilmiştir.

2.2.1. İstanbul Görüşmelerinde (Haziran-Ekim 1918) Ermeni ve Gürcülerin Hedefleri

Osmanlı Devleti ve Gürcistan arasında 4 Haziran 1918'de yapılan Batum Antlaşması sonrasında Gürcistan antlaşmanın yeniden gözden geçirilmesini hedeflemiş ve Almanya nezdinde girişimde bulunarak dört müttefik ve Gürcistan arasında bir konferans toplanmasını istemiştir. Almanya konferans için İstanbul'u işaret ederken[526] Türkiye de bütün Kafkas milletlerini ilgilendirdiğini değerlendirerek Ermenistan, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya devletlerinin de katılımının uygun olduğuna karar vermiştir.[527]

Konferans öncesinde Ermeni basınında 21 Haziran 1918'de yayınlanan bir haberde, Azerbaycan'ın zaten Türkiye'nin dostu olduğu ancak Gürcistan'ın her zaman tarafsız bir unsur özelliği taşıdığı, Gürcistan'ın nüfus ve ölçüsünün diğer iki cumhuriyetten çok olmasının Türk kamuoyunu ilgilendiren tek husus olduğu belirtilerek[528] Gürcistan'ın sınırlarının geniş olduğuna dikkat çekilmiştir. Neticede Türkiye Batum Antlaşması'nın gözden geçirilmesi için Haziran 1918'de Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Almanya, Avusturya ve Bulgaristan'ı İstanbul'a davet etmiştir. Gegeçkori'nin başkanlığını yaptığı Gürcü heyeti ile A.Ahoranyan'ın başkanlık ettiği Ermenistan heyeti 19 Haziran 1918'de İstanbul'a gelmiştir.[529]

İstanbul Konferansı'nda Kafkasya devletleri arasındaki sınır meseleleri, Osmanlı Devleti ve müttefikleri ile bu cumhuriyetler arasındaki iktisadi ilişkilerin tesisi, tarafların vatandaşları ve konsoloslukların kurulması ile posta ve telgraf

---

525 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:211, **STSA,** F. 1864. Op. No:1, D. No:52. L.22. A.Djamalyan aynı tarihte Azerbaycan'ın Tiflis'teki temsilcisi Y.Djafarov'a da Azerbaycan yönetimine iletilmek üzere Bakü'de yaşanan olaylar sebebiyle protesto notası vermiştir. **STSA**, F. 1864. Op. No:1, D. No:52. L.72.

526 **Sabah,** 12 Haziran 1918, No. 10.264, s.1.

527 Sürmeli, **a.g.e.,** s.275-276.

528 **BOA,** HR-SYS- 02303, 00004-029-002.

529 Sürmeli, **a.g.e.,** s.276., **Sabah,** 22 Haziran 1918, No.10.274, s.1.

muhaberesinin ele alınması planlanmıştır.[530] Konferansın görünürdeki amacı Kafkasya cumhuriyetleri arasındaki sınır sorunlarını çözmek olduğu halde aktörlerin farklı beklentileri ortaya çıkmıştır. Almanya ve Osmanlı Devleti Kafkasya'ya askeri ve ekonomik nüfuz alanı olarak bakarken Gürcistan ve Ermenistan, hem Azerbaycan [531] hem de birbirleri aleyhine topraklarını genişletme eğiliminde olmuştur. Büyük devletlerin himayesinin Ermenilere pahalıya mal olduğunu düşünen Ermenistan, Osmanlı Devleti ile iyi komşuluk ilişkileri geliştirme zorunluluğunu anlamış ve sadece Türkler değil, Tatarlar (Azerbaycan Türkleri), Gürcüler ve Kürtlerle iyi komşuluk ilişkisine dair temenniler Aharonyan tarafından basına iletilmiştir.[532]

İstanbul'da öncelikli olarak Transkafkasya cumhuriyetlerinin çatışan toprak talepleri ön plana çıkmıştır. Bir tarafın yayınladığı bilgiler diğer tarafların tepkine yol açarken uzlaşıya varmanın kolay olmadığı görülmüştür. Genel olarak Gürcistan, Ermenilerin yaşadığı kısmı da içeren Borçalı kazası ile Kazak, Karayazı, Zakatala ve Signah kazalarını kendi sınırları içinde gösterirken bu toprakların kendisine ait olduğunu ileri süren Azerbaycan'ın ciddi itirazı ile karşılaşmıştır. Ermenistan ise Türkiye'den Sürmeli (Iğdır), Nahçıvan, Ahılkelek, Eçmiadzin, Erivan sancaklarını, Gürcülerden Borçalı kazasını, Azerbaycan'dan Kazak, Karabağ, Zengezur (Zangezur-Zengezor) ve Ordubat kazalarını talep etmiştir.[533] Ermeniler Türkiye'den Ahılkelek kazasını istemekle beraber esasen Gürcülerin burada hak iddia ettiğini kaydetmek gerekir.

Ermeni heyeti tarafından Transkafkasya'nın nüfus yapısına ilişkin ayrıntılı cetveller sunulduktan sonra Transkafkasya'nın milli şekilde sınırlandırılıp taksiminin yapılmasına dair yine kapsamlı veri ve değerlendirmeleri içeren bir nota verilmiştir. Notada Gürcülerin Gümrü vilayetinin bir kısmı ile Borçalı kazasını istedikleri, Ermenistan'ın kuzeyinde "*171.000 Ermeninin yaşadığı*" ancak bu bölgede Gürcü bulunmadığı belirtilerek etnik prensibe gönderme yapılmıştır. Notada Gürcülerin "*7.000 Gürcüye karşılık 90.000 Ermeninin yaşadığı Ahılkelek kazası ile Erivan'a*

---

530 Sarı, **a.g.e.,** s.158.
531 Mehman Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri,** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006, s.44.
532 **Sabah,** 28 Haziran 1918, No.10.280, s.1.
533 Sürmeli, **a.g.e.,** s.293.

komşu Culfa kazasını talep ettiği" ancak Gürcü taleplerini içeren "*13.000 km²*" olan bu arazide "*260.000 Ermeni'ye karşılık 7.000 Gürcünün*" yaşadığının altı çizilmiştir.[534]

Ermeniler, hedefledikleri Ermenistan'ın Transkafkasya'nın en fakir ve çorak memleketi olacağına, ayrıca büyük şehirlerden, sanayiden ve denize erişimden mahrum kalacağına değinmiş, "*Transkafkasya'daki toplam 1.650.000 Ermeninin ancak 1.154.000*"inin Ermenistan topraklarında yer alacağının, kalan 500.000 Ermeninin ise Gürcistan ve Azerbaycan sınırları içinde yaşayacağının altını çizmiştir. Bu verilerden hareketle "*Ermeniler Ermenistan'da genel nüfusun %65'ini*", Müslümanlar Azerbaycan'da nüfusun "*%77'sini*", Gürcistan'da ise Gürcüler nüfusun "*%64'ünü*" oluşturacaktı. Ermeniler verdikleri notada ayrıca Transkafkasya'da "*Ermenilerin toplam nüfusun %29'unu ve arazinin %28'ini*", Müslümanların nüfusun "*%43'ünü*" ve arazinin "*%40'ını*", Gürcülerin ise nüfusun "*%28'ini*" teşkil ettikkeri halde arazinin "*%32'sini (61.000 km²)*" elinde tutuğunu bildirmiştir. Şayet Batum Antlaşması'nda değişiklik yapılır ve Gürcü ve Müslümanların talepleri gerçekleşmiş olursa arazinin "*%42'si Gürcülere, %53'ü Müslümanlara ve %5'i Ermenilere*" taksim edilmiş olacaktı.[535]

Aharonyan başkanlığındaki Ermeni heyetinin özel amaçları arasında Osmanlı'nın Erivan Guberniyası'nın Gümrü uyezdine bağlı Pambak (Bambak) ve Tiflis Guberniyası'nın Borçalı uyezdine bağlı Güney Lori'nin Türkiye tarafından tahliyesi yer almıştır. Bu bölgeler ilhak edilmemesine karşın Osmanlı Devleti tarafından işgal edilmişti.[536] Pambak (Bambak-Celaloğlu Karaklis bölgesi) havalisinin Ağustos ayı sonlarında Türk askeri tarafından boşaltılması ve İstanbul Konferansı'nın sonucuna kadar eskiden olduğu gibi kalmak şartıyla Ermenistan'a bırakılması kararlaştırılmıştır. Bu karar Ermenistan'da bulunan Türkiye'nin siyasi ve askeri temsilcisi Mehmed Ali Paşa ve Gürcistan'daki temsilci Abdülkerim Paşa'ya bildirilerek söz konusu ülkelerin hükümetlerine iletilmesi istenmiştir.[537]

---

534 ATASE A, K.1854, D.729, F.1-215'den aktaran Sürmeli, **a.g.e.,** s.290.

535 ATASE A, K.1854, D.729, F.1-212'den aktaran Sürmeli, **a.g.e.,** s.291-292.

536 Hovannisian, **a.g.e.,** s.53.

537 Sürmeli, **a.g.e.,** s.297. Ermeniler lehindeki bu karara rağmen aynı günlerde Gürcü basınında Ermeni meselesinin tekrar ilgi odağı olduğu, Türk yönetiminin Ermenistan'ı işgal etmesi halinde Ermenistan'ın bağımsızlığının büyük darbe alacağı ve Ermeni halkının ulusal yarasını en iyi Gürcistan demokrasisinin hissedeceği kaydedilmiştir. **Borba,** 30 Ağustos 1918, No:155, s.2.

Genel olarak Türk tarafı bir taraftan Azerbaycan'daki pozisyonunu kuvvetlendirmek istediği için konferans birkaç defa ertelerken[538] diğer taraftan kendisini oyalamayı hedefleyen Almanya ve Gürcistan'a aynı taktikle cevap verip oyalama taktiği izlemiştir.[539] Kafkas cumhuriyetleri temsilcileri Türkiye ve müttefik devlet temsilcileri ile İstanbul'da yaptıkları görüşmelerde sınır sorunları başta olmak üzere kendi tez ve projelerini sunmuştur. Türkiye sınırlarla ilgili tezlerin etnografik esasa düzenlenmesini istediğinden projeler de bu esas dahilinde hazırlanmıştır. Projelerin ise birbiriyle çatışan çıkarları içerdiği görülmüştür.[540] Nihayetinde İstanbul'da bir konferans süreci işletilememiş ancak ikili bir takım görüşmeler yapılabilmiştir.

Ermeniler ve Gürcüler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelinen dönemde Almanya'da da Osmanlı Devlet yetkilileriyle temaslar kurmuşlardır. Bu çerçevede Berlin'de 24 Eylül 1918 tarihinde Talat Paşa ile görüşen Gürcü heyeti Brest Litovsk Antlaşması'na atıfla sınırlar için belirli bir formülün teyit edilmesinin mümkün olup olmadığını sormuştur. Talat Paşa ise ayrıntı veremeyeceğini ancak İstanbul'a gelinirse her şeyin düzenleneceğini belirtmiştir. Almanya'da bulunan Ermeni heyetinin de yer aldığı sohbet sırasında Talat Paşa'nın "*Burası, Berlin soğuk. Bizim İstanbul sıcak, iyi…Orada kendimizi evimizde hissedeceğiz…Elbette.. işte biz tek Doğu'nun çocuklarıyız*".[541] ifadesini kullanarak Almanya ile anlayış birliği sağlanamadığını da açıkça ortaya koymuştur.

Azerbaycan temsilcisi Topçibaşi'nin İstanbul'da Sadrazam Talat Paşa, Dışişleri Bakanı Ahmed Nasimi Bey ve Adalat Bakanı Halil Bey ile Ekim 1918'de yaptığı görüşmelerde de Osmanlı yetkilileri Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendi aralarındaki sınır anlaşmazlıklarını çözmeleri, barışçıl şekilde bir arada yaşamı tesis etmeleri ve barış konferansına ortak anlayış ile gitmeleri tavsiye edilmiştir.[542]

---

538 Kazemzade, **a.g.e.,** s.148-149.

539 Ermeni ve Gürcü heyet üyeleri konferansın toplanmaması üzerine 1918 Eylül başında Osmanlı yönetimine başvurarak bu konuda kesin cevap almaya çalışmıştır. **Sabah,** 4 Eylül 1918, No.10.345, s.2.

540 Sürmeli, **a.g.e.,** s.296-297.

541 Avalov, **a.g.e.,** s.123-124.

542 **Diplomatiçeskie Besedi, A.A.Topçibaşeva v İstanbule (Zapisi Çrezvıçaynogo Poslannika n polnomoçnogo Ministra Azerbaydjanskoy Respubliki 1918-1919),** (Haz. Atahan Paşayev-Vagiy Agayev), Ergyun, Baku, 1994, No:1, 2, 3.

İstanbul'da bulunan Ermeni heyeti Ekim 1918 itibarıyla ümitli bekleyişini sürdürürken Gürcü heyeti ile de temaslar olmuştur. Görüşmelerde Türklerin er veya geç Ermenistan ve Gürcistan'da işgal ettiği toprakları boşaltacağı görüşü hakim olurken Erivan ve Tiflis yönetimlerinin toprakların nerede başlayıp nerede bittiğine dair ayrımı belirlememiş olmaları[543] bu iki yeni devletin yaşayacağı sorunların krize ve nihayetinde çatışmaya dönüşmesinde belirleyici rol oynamıştır.

Neticede, Transkaflasya devletleri uzun süre bekledikleri İstanbul'da bir sonuç elde edemezken Osmanlı Devleti de Kafkasya'da gücünün doruğunda olduğu bir sırada hem Almanya'nın tutumu hem de Birinci Dünya Savaşı'nın yenik sayılmasıyla bölgeyi tamamen terk etmek gibi bir çelişkiyi yaşamıştır. Oluşan bu siyasi ve askeri durumda Ermeni ve Gürcüler için ihtilaflı meselelerde İstanbul'da bir çözüm üretme şansı da kalmamıştır.

2.2.2. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan Çekilme Süreci

Birinci Dünya Savaşı'nda sona doğru gelinirken Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilme süreci dönemin en aktüel konuları arasında yer almıştır. Transkafkasya cumhuriyetlerini doğrudan ilgilendiren çekilme süreci ilk olarak Sadrazam Talat Paşa'nın 6-24 Eylül 1918 Eylül tarihleri arasında Almanya'ya yaptığı seyahat sırasında Alman ve Sovyet Rus yetkililerle yapılan temaslarda gündeme getirilmiştir.

Talat Paşa ve Alman Dışişleri Bakanı Hinze arasında 23 Eylül 1918 tarihinde Berlin'de bir protokol imzalanmıştır. Almanya ve Osmanlı yönetimlerinin Kafkasya, Rusya ve İran politikasına yönelik hükümler içeren prokolde Osmanlı hükümetinin Azerbaycan ve Ermenistan'daki askerini vakit geçirmeksizin geri çekeceği şeklindeki maddeye de yer verilmiştir. Alman hükümetinin Osmanlı askeri çekildikten sonra Gümrü-Culfa hattının işletme emniyetini sağlamak amacıyla Ermenistan ve Azerbaycan'ın Rusya tarafından tanınması için çaba sarfedeceği de belirtilmiştir.[544] Türkiye'nin Kafkasya'dan çekilmesi meselesi Sovyet Rusya'nın Bakü'deki elçisi Joffe ile yapılan temaslarda da gündeme gelmiştir. Bu süreçte Sovyet Rusya'nın

543 Avalov, **a.g.e.,** s.139.
544 **BOA,** HR-SYS-02303-00014-001-001., Çolak, **a.g.e,** s.239.

Bakü'nün tesliminin yanı sıra Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü bölgesi ile Elviye-i Selase'nin iadesi talebi de yapılan görüşme veya notalarla Osmanlı tarafına iletilmiştir.[545] Sovyet Rusya'nın o sırada Transkafkasya'yı etkileyecek bir gücü bulunmadığı için bu diplomatik girişimlerin pratikte bir karşılığı olmamıştır.

Talat Paşa'dan sonra Ahmet İzzet Paşa'nın sadaretinde 14 Ekim 1918'de kurulan yeni Osmanlı kabinesi Brest Litovsk Antlaşması ile yeniden anavatana katılan Kars, Ardahan ve Batum'un elde tutulabilmesi için daha kısa önce işgal edilen Dağıstan ve Azerbaycan'ın yanı sıra Batum Antlaşmasıyla Türkiye'ye geçen Ahıska, Ahılkelek, Ahıska ve Gümrü ile Sürmeli ve Nahçıvan'ın da boşaltılmasına karar vermiştir. Kafkasya'nın boşaltılmasına yönelik resmi emir 21 Ekim tarihinde verilmiş ve IX. Ordu'nun İran'ı ve Brest Litovsk Antlaşması'yla Türkiye'ye ilhak edilmemiş bütün arazinin boşaltılmasını içermiştir.[546] Başkumandanlık 28 Ekim 1918'de verdiği emirde ise söz konusu arazinin 24 Ekim 1918'den itibaren hesaba katılmak üzere 6 hafta sonunda tahiye edilmesinin zaruretine değinmiş ve tahliye işlemlerinde ve geriye erzak sevkiyatında acele edilmesini istemiştir.[547]

Osmanlı Devleti açısından sadece savaşın sonunu getirmekle kalmayıp fiilen varlığını yok etmeye yönelik en önemli aşamayı teşkil eden 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çıkışı açısından da hükümler içererek çıkış sürecini daha ağır bedellerle hızlandırmıştır. Mondros Ateşkes Antlaşması'nın, İran'ın kuzeybatısı ile Kafkaslar'daki Osmanlı kuvvetlerinin savaş öncesi sınırlarına çekilmesini öngören 11. maddesi ve demiryollarının İtilaf devletlerinin kontrolü altına alınmasıyla ilgili 15. maddesi Kafkasya'yı doğrudan ilgilendirirken, Ermeni vilayetleri olarak nitelendirilen altı doğu vilayetinin İtilaf devletleri tarafından işgal hakkına dair 24. madde[548] Ermeni meselesi dolayımıyla Kafkasya'yı ilgilendiren diğer bir konu olmuştur. Mondros Ateşkes Antlaşması'nda Gürcistan ve Azerbaycan'a değinilmemiştir. Zira Müttefikler açısından bu iki devlet resmi statüde varlık göstermiyordu.[549] Buna karşın Ermeni konusu Mondros

---

545 Kurat, **Türkiye ve Rusya,** s.554-566.
546 İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921),** Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2001, s.72., Sürmeli, **a.g.e.,** s.310.
547 Sürmeli, **a.g.e.,** s.320-324.
548 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap,** 3.Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008, s.75-77.
549 Avalov, **a.g.e.,** s.154-156.

görüşmelerinin gündeminde yer almıştır. İngiliz heyeti başkanı Generali Calthorpe Ermenilere yönelik genel af konusunu ileri sürerken Türk heyetinden Reşat Hikmet Bey, Osmanlı Devleti'nin Ermeniler konusunda duyarlı olduğunu göstermeye çalışmış ve Ermilerin Kafkasya'daki bir kısım arazi talebinin kabul edildiğini dile getirmiştir.[550] Mondros'taki Türk heyetinin başkanı Rauf Bey'in antlaşma akabinde İngiliz Generali Charles V.F.Townshend'e Rumlara ve Ermenilere eşit haklar verileceğini vurgulaması[551] benzer yaklaşımın sonucudur.

Mondros Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarının da boşaltılması süreci başlamıştır. Esasen mütarekede Elviye-i Selase'nin boşaltılmasına dair bir madde bulunmamaktaydı. Calthorpe, bu üç sancak hakkında verilecek kararı Türklerle istişare edilmek üzere sonraya bırakmasına[552] rağmen süreç İngiltere'nin tek taraflı dayatmasıyla Osmanlı Devleti aleyhinde sonuçlanmıştır.

Ahmet İzzet Paşa tarafından 21 Ekim 1918 tarihinde gönderilen emirle boşaltılması istenen yerler, kuzeybatı İran, Brest-Litovsk Anlaşması dışında kalan Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile Ermenistan ve Gürcistan'a ait arazilerden oluşmaktaydı ve buna Elviye-i Selase girmiyordu. Elviye-i Selase'de 300 bin Türk ve Müslüman'a karşılık 60 bin Hıristiyan yaşadığı için Osmanlı Devleti yapılacak basit bir incelemede bu durumun ortaya çıkacağına güvenmiştir.[553]

İngiltere tarafından 11 Kasım 1918 tarihinde gönderilen yazıda ise 11. maddeye ek madde başlığıyla Türk kıtalarının ve Türk unsurlarının savaş öncesi sınırlara çekilmesi istenerek Elviye-i Selase'nin boşaltılması talep edilmiştir. Osmanlı Hariciyesi bu ek maddeyi red veya protesto etmemiştir.[554] Böylece, İngiltere'nin zorlamasıyla Türkiye'nin Kafkasya hattında en önem verdiği bölgeyi tahliye zorunluluğu ortaya çıkmış ve bölgeyi yeniden çatışma ve mücadele alanı haline getirecek süreç başlamıştır.

---

550 Tolga Başak, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:55, 2016, s.89-90.

551 Charles, V.F.Townshend, **Irak Seferi ve Esaret** (Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmani Encümeni, Sadeleştirme: Recep Ahıshalı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s.658.

552 **a.g.m.,** s.91.

553 Bıyıklıoğlu, **a.g.m.,** s.572-573.

554 **a.g.m.,** s.575-576.

Fransız ve İngiliz temsilcileri bir süre sonra IX. Ordunun tahliyesine nezaret etmek için Transkafkasya'ya gelmiştir.[555] Osmanlı yönetiminin Kafkasya'yı tahliye süreci ise İngilizlerin Bakü'yü işgal edeceği 17 Kasım 1918 tarihinde bölgeden çıkış[556] ile hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti için Kafkasya'daki önemli duraklardan olan Gümrü'den çekiliş 22 Kasım 1918'de Kars'a doğru demiryolu ve karayolu ile hızlı şekilde başlamış ve şehirde 24 Kasım itibariyle Türk askeri kalmamıştır. Böylece, Gümrü Ermeni birliklerinin eline geçmiştir.[557]

Osmanlı Harbiye Nezareti tarafından İngilizlerin 11 Kasım 1918 tarihli talebine binaen 25 Kasım 1918'de verilen talimatla Elviye-i Selase'nin tahliyesi emredilmiştir. Osmanlı Devleti'ne yönelik suçlama yapılmaması için Brest Litovsk sınırları dışında kalan bölgelerdeki tahliyeler esnasında öncelikle teslim edilmiş olan İslam ahalisinin Ermeni ve Gürcüleri iyi niyetle karşılayıp tahammül etmesini isteyen ve bu bölgelerin tahliyesine itirazda bulunmayan Yakup Şevki Paşa Elviye-i Selase'nin tahliyesine büyük tepki göstermiştir.[558] Nitekim 26 Kasım 1918'de bu konuda yaptığı mütalaada Elviye-i Selase'de mütareke şartlarına göre hareket edilmediğine değinmiş ve; *"... Osmanlı askeri burasını boşaltırsa kim işgal edecektir. Ermenilerin ve Gürcülerin bir hakları yoktur... Brest-Litovsk hududu dışında ve Elviye-i Selase'de Müslümanlar Ermeni ve Gürcü hakimiyetine girmemeye ve müdafaa etmeye karar vermişlerdir*"[559] şeklinde yaklaşımda bulunmuştur. Türk ordusu Brest Litovsk Antlaşması'na göre çizilen sınırın doğusunda yer alan arazideki tahliyeyi 4 Aralık 1918 tarihinde tamamlamıştır.[560] IX. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa İngilizlerin protestosuna rağmen süreci tahliye için tespit edilen 30 Aralık 1918'den yaklaşık iki aya kadar uzatmıştır.[561] Kafkasya'dan tahliye süreci, İngilizlerin dayattığı zaman kısıtlaması, alınması gereken tedbirler, Ermenistan ve Gürcistan ile bu konuda temas kurulması zorunluğu ve bu iki devletten kaynaklanan sorunlar nedeniyle ciddi zorluklar doğurmuştur.[562] IX. Ordu Kumandanlığı terhis ve tahliye

555 Atnur, **a.g.e.,** s.75.
556 Sürmeli, **a.g.e.,** s.355.
557 **Borba,** 28 Kasım 1918, No:230, s.3.
558 Yel, **a.g.e.,** s.71-79.
559 Bıyıklıoğlu, **a.g.m.,** s.575-576.
560 Sürmeli, **a.g.e.,** s.386.
561 Allen-Muratof, **a.g.e.,** s.461.
562 Sürmeli, **a.g.e.,** s.335., Tahliyelerin başında Osmanlı Devleti Ermenilerle beş maddelik bir anlaşma yapmıştır. Anlaşmada yer alan Osmanlı ve Ermeni trenlerinin çalışmaya devam etmesi

gibi zor işleri yürütmeye çalışırken, Ermenilerin ve bazen Gürcülerin saldırılarını engellemek gibi sıkıntılarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.[563]

Türkiye'nin Kafkasya'dan tahliyesi sırasında nakliye için şimendiferlerden yararlanılması amacıyla Kafkas hükümetleri nezdinde teşebbüste bulunulması gerekli olmuştur.[564] Osmanlı ordusu Kafkasya'dan çekileceği sırada muhaberatın tesisi için Erivan, Batum ve Tiflis arasındaki telgraf hattından istifade amacıyla Ermeni ve Gürcü hükümetleriyle irtibat tesisi ve bu hat üzerindeki muhaberatın Ermeni hükümeti tarafından imkan dairesine alınması uygun görülmüştür. Ayrıca Azerbaycan'daki Türk kıtaatından hiçbirisinin Ermeni hükümeti arazisini işgal altında bulundurmaması ve Ermeni hükümeti ile Azerbaycan hükümeti arasındaki ilişkilere Türk kumandanlarının müdahale etmemesi yönünde talimat verilmiştir.[565]

İlerleyen günlerde Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi (Menşevik) Merkezi Komitesi tarafından alınan bir kararda Türk yönetiminin antlaşma şartlarına karşıt şekilde Transkafkasya'da işgal ettiği bölgeleri tahliye etmediği, demiryolu ve karayollarında yağma yaparak Kafkas halklarını ölüme mahkum ettiği iddialarını ileri sürerek Gürcistan demokratik cumhuriyetinin vakit kaybetmeden konuyu büyük devletlere iletmesi ve gerekli önlemlerin alınması talep edilmiştir.[566]

Osmanlı yönetimi tarafından oluşturulan bir komisyon üzerinden 10 Kasım 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması haricindeki yerlerin tahliyesi sırasında bölgedeki Müslüman halkın korunması ve nakliyeye için muhtelif kararlar alınmıştır. Bu çerçevede, Müslüman ahali bulunmayan bölgelerden asker ve erzakın derhal geri alınması, Müslümanların yaşadığı yerlerde onların ihtiyacı için gerekli miktar bırakılmak suretiyle kalan zahirenin nakli, nakilde zorlukla karşılaşılması halinde Gürcü ve Ermeni hükümetleri nezdinde girişimde bulunulması, Ahılkelek gibi Müslümanların iskan edilmiş oldukları mevkide Ermenistan ve Gürcistan dahilinde hangi köy ve kasabadan ne kadar Müslüman ahalinin geldiğinin ve bunların nerelerde ve ne miktarda hane terk etmiş olduklarının tetkik edilmesi, nakil olunacak

---

ve yedek vagonlar ile Osmanlı mazot vagonlarınınmuhafazası karşılığında istasyonlara ait malzemeninErmeni ve Gürcülere bırakılması şeklindeki maddeler Ermeni ve Gürcüler tarafından ihlal edilmiştir. Yel, **a.g.e.,** s.106-107.

563 Atnur, **a.g.e.,** s.77.

564 **ATASE Arşivi,** İSH. K.3, G.117-1.

565 **ATASE Arşivi,** İSH. K.3, G.117-1.

566 **Borba,** 12 Aralık 1918, No:241, s.4.

muhacirinin kesin olarak, erzakın da mümkün olduğu kadar Elviye-i Selase haricinde Osmanlı vilayetine sevkinin sağlanması ve terk edilen mahallerdeki Müslüman ahalinin can ve malına itina edileceğinin ordu kumandanlarınca bu ahaliye iletilmesi şeklinde kararlara imza atılmıştır.[567]

Ermeni ve Gürcüler, tahliye sürecinde Yakup Şevki Paşa'ya suçlama yöneltmiş, onu ticari eşyaları nakletmekle de itham etmişlerdir.[568] Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilciliği ise Türk ordusunun Bakü'de Ermenilere ait malları yağmaladığını iddia etmiştir. Bu kapsamda Gürcistan yönetimine 25 Kasım 1918 tarihinde başvurarak Bakü'den gelip Tiflis istasyonu üzerinden Gümrü ve Batum'a giden malların sahiplerine iade edilmek üzere alıkonulmasını istemiştir.[569] Gürcistan yönetimi ise 10 Aralık 1918 tarihinde gönderdiği cevabi yazıda vagonlardaki malların Türk yönetimi tarafından transit olarak taşınması sebebiyle alıkoyma imkanlarının bulunmadığını bildirmiştir.[570]

IX. Ordu komutanı Şevki Paşa'nın imzasıyla 26 Aralık 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, Azerbaycan'dan Kars'a gelecek olan ve 36. Fırka'nın aksamını taşıyan son kafilenin Gürcü-Ermeni savaşı sebebiyle Akstafa istasyonu ve Tiflis havalisinde kaldığı, Tiflis ve Gümrü arasındaki şimendifer hattının birkaç yerden tahrip edildiği belirtilmiş ayrıca iki buçuk aydan beri Gürcistan dahilinde Gürcüler ve Almanlar tarafından tevkif edilip kısmen yağmaya uğrayan, sonradan da bir kısmı Ermenilerin eline geçerek yağma edilen dört adet dolu trenin iade ve Kars'a sevki için İngilizler nezdinde girişimde bulunulması talep edilmiştir.[571]

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilme süreci Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik ciddi etkiler doğurmuştur. Osmanlı yönetimi bu süreçte kendi pozisyonu

---

567 **BOA,** HR-SYS-02303-00012-004-002.

568 Suçlamalar yoğunlaşınca Harbiye Nezareti durumu zormak zorunda kalmış, Yakup Şevki Paşa da iddiaların asılsız olduğunu ortaya koyacak şekilde cevabi yazı göndermiştir. Yel, **a.g.e.,** s.109-110.

569 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.161.

570 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.159.

571 **ATASE Arşivi,** İSH. K.3, G.122-2A. Bu noktada belirtmek gerekir ki Gürcistan Savaş Bakanlığı'nın kararıyla Gürcistan'ın güneyindeki yollarda savaş hali ilan edilmiştir. Bu nedenle Osmanlı yönetimine ait yükleri taşıyan trenlerin haricinde Şagali'nin güneyine geçişe izin verilmemiştir. Ermenistan'a ait yolcu ve yüklerin Şagali'ye kadar gidebileceği burada aktarma yapma zorunluluğu bulunduğu şeklindeki karar 9 Kasım 1918'de Ermenistan Temsilciliği'ne bildirilmiştir. **STSA Arşivi,** F. 1864. Op.1, D.31, L.180**.**

destekleyecek bir strateji ile diplomatik hamleler yaparken Ermenistan ve Gürcistan süreçten karlı çıkmak için azami çabayı harcamıştır.

Ekim ayından itibaren Ahıska ve Ahılkelek'in boşaltılacağı söylentileri Gürcü hükümetini heyecanlandırmış ve bu konuda Kafkasya'daki Türk makamlarına başvuru yapmalarına yol açmıştır.[572] Gürcü heyetinin Reşad Hikmet Bey ile 17 Ekim 1918 tarihinde yaptığı görüşmede Türkiye'nin Ahıska ve diğer uyezdleri boşaltması konusu ele alınırken Reşad Hikmet Bey Ahıska'nın Müslüman karakterine işaret etse de boşaltmanın hemen yapılacağı konusunda görüş birliğinde olmuştur.[573] Gerçekten de boşaltma işlemi hemen bir gün sonra 18 Ekim'de başlarken sınırların belirsizliği sebebiyle Ermeni ve Gürcüler arasındaki ilk sınır çatışmaları da ortaya çıkmıştır.

Gürcü heyeti ile yapılan görüşmede konu Batum'a gelince İzzet Paşa'nın 16 Ekim'de heyete söylediği; "*Şayet Türkiye üç sancağı (Batum, Ardahan, Kars) boşaltmak zorunda kalırsa bu toprakların Gürcü kısmını Gürcistan'a taviz olarak vermeye hazırdır*" şeklindeki ifadesi üzerinde yoğunlaşılmıştır.[574] İzzet Paşa Gürcülere, Ermenilerle birlikte Sadrazama gitmelerini tavsiye etmiş ve Türkiye'nin boşaltacağı toprakların iç sınırlarının belirlenmesinin Gürcistan ve Ermenistan tarafından yapılacağını teyit etmiştir. Bu tavsiyeyi memnuniyetle kabul eden Gürcü heyeti birlikte atılacak adımları görüşmek üzere Ermeni heyetine gitmiş ancak Ermenilerin kendi başına hareket ettiğini öğrenmiştir.[575] Savaşın sonuna yaklaşılan bu günlerde Mondros görüşmeleri süreci de başlarken Gürcü heyeti bir netice alınamayacağını görmüştür. Ermeniler ise sahada kendi planlarını ortaya koymaya başladığından İstanbul'da Gürcülerle temas kurma gereği de kalmamıştır.

2.3. Ermenistan-Gürcistan Sınır Çatışmaları (18-26 Ekim 1918) ve Diplomatik Temaslar

Türkiye'nin Kafkasya'dan çekilme sürecinin Ermenistan ve Gürcistan'a ilk etkisi bu iki genç cumhuriyet arasında meydana gelen sınır çatışmalarıdır. Her iki cumhuriyetin Osmanlı Devleti'nin 1918 baharında yaptığı askeri harekat ve

572 Sürmeli, **a.g.e.,** s.316.
573 Avalov, **a.g.e.,** s.140.
574 **a.g.e.,** s.140-141.
575 **a.g.e.,** s.1401.

devamında imzalanan Batum Antlaşmaları ile kaybettiği toprakların yanı sıra demiryolu hattında geçişi olarak elde bulundurduğu Lori bölgesine yönelik toprak talepleri çatışmalara doğrudan zemin hazırlamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yı tahliye açısından ilk aşamalarından birisi Ermenilerin ısrarla talep ettiği, Gürcülerin de hak iddia ettiği Pambak ve Güney Lori'nin[576] boşaltılması olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Tiflis'teki temsilcisi Abdul Kerim Paşa, buradaki Ermeni temsilci Camalyan'a Türk ordusunun yakında bahsedilen bu iki yeri boşaltacağını, böylece, Ermeni mültecilerin evlerine dönebileceklerini bildirmiştir. Osmanlı Devleti 5 Ekim 1918'de Pambak ve Lori'nin Ermenilere devri için çalışmalara başlamıştır.[577]

Ermenilere verilen söze bağlı olarak Ekim 1918'de Erivan'da Ermenistan ve Osmanlı Devleti arasında gizli bir antlaşma imzalanmıştır. Toplam dokuz maddeden oluşan antlaşmanın ilk üç maddesi Gürcistan'ı doğrudan veya dolaylı şekilde ilgilendirmektedir. Buna göre birinci maddede, Saudj-Bulag, Nikolaevka ve Disih Demiryolu Köprüsü ve Alagez dağına uzanan bölgenin Türk birliklerince boşaltılıp Ermenistan'a verilmesi, ikinci maddede Türk ordusunun bu toprakları Ermeni birlikleri ele geçirdikten sonra boşaltması, üçüncü maddede ise sınırı düzenlemek için derhal her iki taraftan üç subayın katılımıyla karma bir askeri komisyonun oluşturulması[578] yönünde hükümler yer almaktadır. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin Ermenistan'a bu antlaşma ile bıraktığı yerleri resmi olarak Gürcistan'a da önerdiği çünkü yasal olarak Lori-Bambak (Pambak) bölgesinin daha önce Gürcistan yönetiminin onayıyla Türk birlikleri tarafından işgal edildiğine dair iddia vardır.[579]

Türkiye'nin fililen elinde tuttuğu hat sebebiyle Ermenistan ve Gürcistan arasında 18 Ekim 1918'e kadar doğrudan sınır teması olmamıştır. Bu tarihten sonra Türkiye'nin söz konusu şeridi aşama aşama boşaltmaya başlaması sonrasında sınır çatışmalarının yaşandığı sürece girilmiştir.[580] Bu süreçten birkaç gün önce Tiflis'te

---

576 Lori, Pambak ve Hram nehirleri arasında yer almaktadır.

577 Hovannisian, **a.g.e.,** s.58.

578 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.96.

579 Gürcü tarihçi Guram Marhuliya'ya göre Türkiye Gürcistan'a ait toprakları Ermenistan'a bırakmak suretiyle Ermenistan ve Gürcistan arasında çatışma başlatmayı, bu şekilde kendisi için zor bir askeri-siyasi dönemde doğu sınırlarının güvenliğini sağlamayı hedeflemiştir. Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.21-22.

580 İz İstorii, **a.g.e.,** s.13.

yayınlanan Reç (Söylev) adlı gazetede Ermeni ve Gürcü subaylarının gerekli onay olmadan Gürcistan sınırları dışına çıkamayacağına dair bir haber çıkması ve Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Camalyan'ın Ermenistan'a yönetimine başvurarak bu haberin bir bölümünün Ermeni subayları ilgilendirdiğinden bahisle kararın ne anlama geldiğini sorması[581] çatışma öncesinde dikkat çekici gelişmeler arasında yer almıştır.

Ermeniler tarafından efsanevi komutan olarak nitelendirilen Drasdamat Kanayan'ın[582]Dilican karargahına bağlı birlikler hızlı bir şekilde Erivan Guberniyası sınırındaki Şagali (Shagali) istasyonundan Kamenka nehrine kadar Güney Lori'yi işgal etmiştir. Küçük devriyelerin Lori'nin Gürcülerin kontrolündeki bölgenin kenarında yer alan Tsater ve Kober'e[583] kadar demiryolu boyunca ilerlemesi[584] Gürcistan'da alarma yol açmıştır. Ermenilerin girdiği bu bölge Gürcülerin kendi toprağı olarak kabul ettiği yer olmasının yanı sıra Tiflis guberniyası sınırlarında yer almaktaydı ve Tiflis'e yakın bir mesafedeydi.

Gürcistan yönetimi 18 Ekim 1918'de Kober'in Ermeni müfrezeleri tarafından işgal edildiği haberini almıştır.[585] Lori bölgesindeki tren istasyonu duraklarından Sanain'de konuşlu Gürcü görevli tarafından 18 Ekim'de gönderilen ilk telgrafta, Türk birliklerinin Kober'den Şagali'ye kadar olan toprakları boşalttığı, devamında düzenli Ermeni birliklerinin Şagali'den Kober'e kadar olan Gürcistan topraklarını işgal ettiği, Almanların, Ermenilerden Gürcistan topraklarını boşaltmasını istediği ancak bu talebin yerine getirilmediği belirtilerek acilen Gürcü birliklerinin bölgeye sevk edilmesi istenmiştir.[586]

Ermenilerin Sanain'i ele geçirme girişimi bölgedeki Alman birliğinin protestosu ile karşılaşmış, bunun üzerine Ermeni birliği güneye çekilerek Kober geçidine yerleşmiştir.[587] Türk birlikleri bu tarih itibariyle Gümrü'ye kadar olan bölgeyi

---

581 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.55.

582 Drasdamat Kanayan-Dro (1884-1956) Iğdır doğumludur. **https://armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/drastamat_kanayan.htm** (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

583 Tsater ve Kober Kuzey Lori tarafında yer almaktaydı. Daha sonra Ermenistan sınırları içinde kurulmuş olan Lori oblastı sınırları içinde yer alan bölgedir.

584 Hovannisian, **a.g.e.,** s.75.

585 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31. L.63.

586 İz İstorii, **a.g.e.,** s.14., **STSA,** F.1864. Op.1, D.31. L.66.

587 **Borba,** 22 Ekim 1918, No:198, s.4.

büyük oranda boşaltırken[588] Ermeni askeri birlikleri de aynı gün Erivan'a Delican müfrezesinin Karaklis'i aldığına dair bilgi vermiştir.[589]

Ermeni birliklerinin Tiflis guberniyası sınırlarına girmesi ile ilgili olarak Ermenistan ve Gürcistan arasında bir dizi yazışma yapılmıştır. Bu kapsamda Gürcistan Dışişleri Bakanlığı tarafından 19 Ekim 1918'de Ermenistan'ın Gürcistan'daki temsilciliğine gönderilen notada Gürcistan yönetiminin, Ermeni birliklerinin, tam olarak da birinci ve dördüncü tüfek alayının Kober'den sınır köprüsüne, Sanain'e bitişik çevreyi 18 Ekim'de işgal ettiğini öğrendiği, Gürcistan'ın her zaman sınırlarla ilgili meseleyi karşılıklı görüşme yoluyla barışçıl şekilde çözmeye hazır olduğu, Gürcistan'ın, Ermeni birliklerinin Tiflis Guberniyası sınırları içine girmesini Ermenistan'ın açıkça düşmanca bir tavrı olarak değerlendireceği belirtilmiştir.[590] Camalyan ise cevaben Gürcistan yönetimine vakit kaybedilmeksizin her iki tarafı tatmin edecek barışçıl bir anlaşmanın yapılması temennisini bildirmiştir.[591]

Diplomatik yazışmalar yapılırken Gürcistan bir yandan da kendi askeri önlemlerini devreye sokmuş ve Ermeni ordusunu Kober ve Tsater'den çıkmaya zorlamıştır.[592] Ancak Ermeni birlikleri daha önceden Türkler tarafından tutulan hattı geçmeye yönelik girişimlerine devam ederek Gürcü sınır hattını geçip Hram'a kadar ilerlemeye çalışmıştır.[593] Güney Lori'yi 21 Ekim itibariyle ele geçirmiş olan Ermeniler görünüşe göre taktiksel olarak Gürcülerin Kober ve Tsater'i almalarına izin vermiştir. Bir gün sonra ise Ermeni kıtalar Tsater'e geri dönmüş ve küçük Korinj (Korindj) köyünü almıştır.[594]

Ermeni subaylar 22 Ekim'de Korindj'de bulunan Alman askerlerinin köyü boşaltmasını teklif etmiştir.[595] Gürcistan, Tiflis vilayetinden çatışma bölgesine 250 asker takviyesi yapmıştır. Daha önce sadece bir Alman subay ve 14 Alman askerin, ayrıca iki Gürcü subay ve 20 Gürcü askerin bulunduğu Korindj'e 23 Ekim'te ulaşan

588 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31. L.63.
589 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.97-98.
590 **STSA**, F. 1864. Op.1, D.31. L.68.
591 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219.
592 **STSA,** F. 1969. Op.2, D.17, L.138.
593 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.100-101.
594 Hovannisian, **a.g.e.,** s.75.
595 **STSA,** F. 1969. Op.2, D.17, L.117.

Albay Zahariadze komutasındaki bu askerlerle Borçalı'nın Ermeni birliklerinden kurtulması için hazırlık yapılmış ancak amaca ulaşılamamıştır.[596]

Ermenistan Başbakanı Kaçaznuni ise Gürcistan Başbakanı Jordaniya'ya gönderdiği telgrafta, Gürcü kumandanlığın Şagali'nin boşaltılması için ültimatom verdiğini ancak istasyonun boşaltılmayacağını, durumun ağırlaşmaması için Gürcistan'ın saldırgan hareketlerden kaçınması ve mevcut hatta durması gerektiğini, sınır sorununun barış yoluyla çözülmesini istediklerini bildirip, Jordaniya'nın Haziran'da ayında Gürcistan'ın Lori'yi talep etmediğini ancak üçüncü tarafın işgaline önlem amacıyla geçici olarak elinde tuttuğunu açıkladığını hatırlatmıştır.[597]

Gürcistan Savaş Bakanı Georgadze 23 Ekim 1918'de Sanain'de bulunan Albay Zahariadze'ye: "*Başbakanlık'tan Ermenistan'a sınırlarla ilgili meselenin barış yoluyla çözümü teklif edilmiştir. Bu nedenle birliklerimize Almanlar tarafından tutulan hatta durmaları talimatını veriyorum. Ermeni birlikleri Türkler tarafından tutulmuş olan hattı geçmemelidirler. Daha ileriye hareket etmeleri durumunda elbette savunma yapınız*" emrini vermiştir.[598] Georgadze aynı gün Kaçaznuni'ye gönderdiği telgrafta Ermeni birliklerinin daha ileri gitmesi durumunda uygun önlemlerin alınacağını belirtmiş ve ivedi şekilde Gürcistan yönetiminin sorunun barış yoluyla çözüm önerisinin gerçekleştirilmesinin gereğine değinilmiştir.[599]

Gürcistan Dışişleri Bakanı Ramişvili tarafından 23 Ekim 1918'de Ermenistan'ın Gürcistan'daki Temsilciliğine gönderilen notada, Gürcistan'ın kararlılığı ortaya konulmuştur. Buna göre, Gürcü birliklerine Türklerin çıkışına kadar Gürcüler tarafından işgal altında bulundurulan Korindj-Tsater-Kamenk Nehri hattında durması talimatı verilerek sınır sorunlarının barış yoluyla çözümünün beklendiği, bu arada Ermeni birliklerinin Gürcistan karşısında saldırgan hareketini sürdürdüğü, yeni alınan bilgiye göre Ermeni tarafının Korindj'in boşaltılmasını talep ettiği, bunun devamında Alman karakolunun buradan uzaklaşması için zorlama yapılarak Korindj-Tsater hattının işgal edildiği, Ermeni askeri birliklerinin Korindj-Tsater hattını boşaltmaması ve Tiflis guberniyasında yeni bir yeri işgal etmesi durumunda

596 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.27-28.
597 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.13, L.8.
598 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.74.
599 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31. L.76.

Gürcistan'ın bu durumu kendisine yönelik açık bir askeri faaliyeti sayacağı kaydedilmiştir.[600]

Gürcistan'ın ültimatomu niteliğindeki notanın ertesi günü, Ermenilerin askeri faaliyetini durdurmaması da dikkate alınarak Borçalı uyezdinde ve Gürcistan demiryollarının güney bölümünde savaş hali ilan edilmiştir. Gürcü birliklerini komuta etmekle görevlendirilen Tümgeneral Tsulukidze 25 Ekim'de Sanain'e ulaşmıştır.[601] Savaş hali ilanına rağmen sorunun barışçıl çözümü arayışındaki Gürcistan yönetimi askeri harekat emri vermemiştir. Bu durum ise Gürcü askerleri açısından belirsizlik oluştururken muhtelif noktalarda sınır çatışmaları yaşanmıştır.[602]

Camalyan 25 Ekim 1918'de Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta, Şagali'nin boşaltılmasını ve sorunun barış yoluyla çözülmesi önerisini içeren Gürcistan yönetiminin 19 Ekim tarihli notasını Ermenistan meclisinin ele aldığını ve yönetimin hareketini onayladığını ayrıca Ermenistan yönetimini çatışmanın barış yoluyla çözümü için görevlendirdiğini ve Gürcistan'ın saldırgan bir hareketten uzak durması ve işgal ettiği hattı geçmemesini ümit ettiğini bildirmiştir.[603]

Kaçaznuni ise N.Ramişvili'ye 26 Ekim'de gönderdiği telgrafta, Ramişvili'den alınan 25 Ekim tarihli telgraf üzerine Ermeni birliklerine "*sadece Türkler tarafından boşaltılan yerlerin işgal edilmesi*" talimatının verildiğini, özelde ise "*yanlış anlama veya savunma amacıyla işgal edilen Tsater-Korindj hattının*" boşaltılması talimatının iletildiğini, Gürcistan tarafının meydan okuyucu faaliyetini durdurması ve ileri doğru hareket etmemesinin beklendiği belirtilerek sınır sorunlarının barış yoluyla çözülmesi için Ermeni-Gürcü konferansının toplanmasını teklif etmiştir.[604] Bu süreçte Ermenistan meclisinde 26 Ekim'de Gürcistan ile sınır meselesinin barışçıl çözümü için karar alınmıştır.[605] Gelen talimat üzerine Ermeni işgalciler de 26 Ekim'de Korindj ve Tsater'den çekilmiş ve Gürcü birlikleri bu iki ileri karakolu ele geçirmiştir.[606]

---

600 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **STSA,** F. 1864. Op.1, D. 31. L.77.
601 **İz İstorii,** s.32-33.
602 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.33-34.
603 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.17, L.11.
604 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.114.
605 **İz İstorii,** s.42-43.
606 Hovannisian, **a.g.e.,** s.76.

Gürcistan ordusu bu sınır çatışmaları sonrasında ortak sınıra ilave birlikler yığmış ve Ermenistan'a müdahale için yeni bahane oluşturabilecek gerilla patlamasını engellemek amacıyla Kuzey Lori'deki Ermeni köylerini sıkı gözetim altına almıştır.[607] Gözetim süreci ise Ermeni köyleri çevresinde ilave bir gerginlik ve çatışma zemini oluşturmaya başlamıştır.

Gürcistan Meclisinde yaşanan olaylar üzerine 26 Ekim 1918'de olağanüstü bir oturum gerçekleştirmiştir. Oturumda yaşanan gelişmeler ve Ermenistan ile yapılan diplomatik yazışmalar ele alınırken Ermenistan'ın Türk yönetimi ile anlaşarak Gürcistan topraklarının bir kısmını ele geçirmeye çalıştığı vurgulanmıştır. Oturumda konuşma yapan milletvekili İvane Gomarteli;[608]"*Gürcistan bağımsızlığını ilan ettiğinde Ermeni gazetelerinde Ermeni halkının bu ihaneti unutmayacağının belirtildiğini, Ermenilerin kalpleri kara iken dişlerinin beyaz gözüktüğünü*" belirterek[609] Taşnakları iki yüzlülük ve hainlikle suçlamıştır.

Çatışmalar siyasi partilerin de gündemine girmiştir. Bu kapsamda Ermenistan ve Erivan Sosyal Demokrat Komiteleri adına Sosyal Demokrat Gürcistan yönetimine gönderilen telgrafta, savaş yoluyla sınır sorunlarını çözmenin her iki halka da geri dönülmez bir darbe vuracağı belirtilerek Karaklis-Sanain rayonlarındaki sorun için barışçıl adım atılması talebinde bulunulmuştur. Gürcü yönetiminin ise Ermenistan yönetiminin agresif adımlar atmaması için zorlanması yönündeki talebi iletmesi[610] her iki ülkenin sosyal demokratları arasındaki iletişim açısından dikkat çekicidir.

Olaylar Ermeni ve Gürcü basını arasında tartışmaya yol açmıştır. Ermenilere ait Reç adlı gazetede her iki tarafa barışçıl hareket tavsiyesinde bulunulurken Gürcü Menşevik Borba Gazetesi'nin silahlardan bahsedip suçlu araması eleştirilmiştir. Borba ise Reç'e verdiği cevapta Gürcistan'ın barışçıl adımlarını sıralamıştır.[611] Taşnaklara ait Aşhatavor gazetesinde gerekirse tartışmalı bölgede referandum yapılması veya bu bölgelerin iştirakiyle toplantı organize edilmesi görüşüne yer verilmiştir. Borba ise söz konusu gazetenin Gürcü Sosyal Demokrat Komitesi'nin Ermeni Komitesine

---

607 **a.g.e.,** s.78.
608 İvane Gomarteli (1875-1938) Gürcistan Milli Konseyi'nde de yer almıştır.
609 **Borba,** 25 Ekim 1918, No:205, s.3.
610 **Borba,** 27 Ekim 1918, No:203, s.3.
611 **Borba,** 28 Ekim 1918, No:204, s.1.

gönderilen telgraftan haberinin olmadığını ve atılan barışçıl adımları bilmediğini belirterek Aşhatavor'u eleştirmiştir.[612]

Basında tartışmalar devam ederken Gürcistan'da Gürcü-Ermeni çatışmasının çözümü için partiler arası bir komisyon oluşturulmuş ve komisyon 30 Ekim 1918'de Erivan'a gitmiştir. Ermenilerden oluşan heyet içinde Ar. Zorabyan, Ar.Erzikyan, S.Dandurov, L.Karabekov, S.Vratsyan, A.Popovyan, M.Arutyunyan[613] gibi Gürcistan'daki Ermeni camiasını temsil eden şahıslar yer almıştır. Gürcistan'ın Gori şehrinde yaşayan Ermeni azınlıktan 170 kişinin imzasıyla Gürcistan yönetimine iletilen telgrafta sınır sorunun barış yoluyla çözülmesi ve "*kardeş kavgasının*" engellenmesi çağrısı da yapılmıştır.[614]

Diplomasi trafiği içinde belki de en önemli gelişme Camalyan ile Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı G.Gvardjaladze arasında geçen ve 25 Ekim'de basına yansıyan görüşmedir. Bu görüşmede Camalyan, Türkiye ile Ermenistan arasında Türk birliklerinin daha önce elinde tuttuğu hattın Ermenistan'a verildiğine dair antlaşma bulunduğunu iletmiştir. Böylece, Gürcistan, Türkiye ve Ermenistan arasında yapılan antlaşmadan ilk defa haberdar olmuştur. Camalyan, Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 25 Ekim tarihli yazıda, Gvardjaladze'nin görüşmede kendisine Türkiye'nin Gürcistan'daki temsilcisi Abdulkerim Paşa'nın Gürcistan yönetimine Türklerin ayrılması sonrasında Lori rayonunun işgal edilmesini önerdiğine dair bir dokümana sahip olduğunu belirttiğini, Türkiye'nin Ermenistan'daki temsilcisi Mehmed Ali Paşa'nın Ermenistan yönetime benzer teklifi yaptığını belirterek itiraz ettiğini, aynı toprağın hem Gürcistan'a hem de Ermenistan'a teklif edilmesi kapsamında ihtilafın karşılıklı olarak barış yoluyla çözülmesi gerektiğini bildirmiştir.[615]

Genel olarak Gürcü tarafında Abdulkerim Paşa'nın Türk ordu birliklerinin ayrılması sonrasında Ahıska, Ahılkelek ve Lori'nin Gürcistan tarafından işgalini önerdiği, Türk hükümetinin Ermenistan ve Gürcistan arasında görüş ayrılığına sebebiyet vermek için Ermenistan'a Lori'ye girmesini önerdiği, Ermenistan'ın bu provakatif öneriyi kabul ettiği, bölgede subay ve askerlerini bırakıp İslami şuraları

612 **Borba,** 30 Ekim 1918, No:205, s.2.
613 **Borba,** 31 Ekim 1918, No:206, s.4.
614 **Borba,** 1 Kasım 1918, No:207, s.4.
615 **İz İstorii,** s.21-22., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.No: 31, L.116. Belge için bknz. **Ek-3.**

destekleyen Türkiye'nin bu şekilde boşalttığı bölgelerde etkinliğini korumaya çalıştığı yönünde bir yaklaşım mevcuttur.[616]

Konuya ilişkin olarak Borba'da 23 Ekim 1918'ya yapılan açıklamada Borçalı'da Türklerin boşalttığı yerlerin Taşnak yönetimi tarafından silahlı kuvvetlerle ele geçirilmeye çalışılmasının Kafkasya'da ortak cephe oluşturma ve dostluk düşüncesiyle çeliştiği, Ermenistan'ın bu hareketinin ilişkilerde yeni ve gereksiz soruna sebebiyet verdiği, Ermenistan'ın "*Borçalı macerasını*" Türk imparatorluğu ile yaptığı antlaşmayla haklı çıkardığı, demokratik Gürcistan ile sınır sorunlarını samimi ve açık bir antlaşmayla düzenlemek yerine gizli şekilde "*hem Gürcü hem de Ermeni halkına düşman olan üçüncü bir tarafla*" çözmeye çalışmanın eski bir Taşnak politikası olduğu ileri sürülmüştür.[617]

Borba'da yer alan diğer bir yorumda; Kafkasya'daki sorunlar bölge içinde çözülmesi gerekirken Ermenistan'ın Borçalı'da farklı hareket ettiği, "*Türkiye'nin temsilcisinin Ermenistan yönetimine belirtilen bölgeleri alabileceğini bildirdi*" şeklindeki sözlerin Taşnak politikasının yansıması olduğu, Taşnakların iki Kafkas halkı arasında çözülmesi gereken sorunu Kafkasya'ya, daha çok da Ermenistan'a düşman olan ve konu ile ilgisi bulunmayan Türkiye ile, "*Gürcistan'ı sırtından vura*rak" çözmeye çalıştığı, Musavatçıların Bakü Ermenilerine karşı Türk askerlerini çağırması ile Taşnaknakların politikası arasında Gürcistan açısından bir fark bulunmadığı vurgulanmıştır.[618]

Borba'da yer alan başka bir değerlendirmede de "*Türk köleleştirmesi tehlikesinin*" Gürcistan'ın dış politikadaki adımlarını belirlediği ve Gürcistan'ın Kafkasya'daki halkların birleştirilmesi için çaba harcadığı ileri sürülmüştür. Ayrıca Türkiye'nin bölgeden çıkışı ile Kafkasya'daki cumhuriyetlerin önünde hiç olmadığı kadar bir ayrım noktası ortaya çıktığı, bu anlamda "*dünyanın büyük emperyalist güçlerinin oyuncağı olmak veya güçlerin birleştirilmesi*" şeklinde iki seçeneğin

---

616 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.319.

617 **Borba,** 23 Ekim 1918, No:199, s.1.

618 **Borba,** 25 Ekim 1918, No:201, s.1., İstanbul'da yayınlanan Türk gazetesi Vakit'te Ahmed Emin Bey'in 13 Ekim 1918'de yayımlanan ve Türk-Ermeni dostluğuna vurgu yapan yazısına Borba gazetesinde yer verilmesi, **Borba,** 31 Ekim 1918, No:206, s.4**.** bu kapsamda dikkat çekicidir.

bulunduğu belirterek[619] Kafkasya içinde bütünlük ve dayanışma ihtiyacının altı çizilmiştir.

Borba'da B.Piçikyan imzasıyla kaleme alınan yazıda Kafkasya'nın geleceği bağlamında Gürcü-Ermeni sorununa değinilmiştir. Ona göre Kafkasya'nın geleceğini olumsuz etkileyecek unsurlar arasında dış müdahale de vardır ve "*Rusya ile Türkiye gibi devletlerin entrikaları*" ihtimal dahilindedir. Böyle bir durum ise daimi düşmanlık ve savaşlara kaynaklık ederek Kafkasya'nın ölümüne sebebiyet verecektir.[620] Bu anlamda Ermeni-Gürcü çatışması Türkiye'nin dış müdahalesi ile ilişkilendirilmiştir.

Ermenistan ve Gürcistan arasındaki yoğun diplomatik çabalar, 26-27 Ekim tarihlerinde sınır çatışmaları devam etmesine rağmen sonuç vermiştir. Neticede Karaklis'te bulunan Ermeni komutan Dro (D.Kanayan) tarafından 26 Ekim'de imzalanan ve Korindj ile Tsater'in boşaltılmasını içeren telgrafın Gürcü komutan Tsulikidze'ye iletilmesi akabinde 27 Ekim'de savaş faaliyeti durdurulmuştur.[621] Böylece, Ermeniler ilk kazanımlarını elde ederek Güney Lori meselesini çözmüş; Gürcistan ise Korindj ve Tsater'i geri almış ancak daha önce Türk birlikleri tarafından işgal altında bulundurulan hattı kaybetmiştir. Bu arada Gürcistan'daki Ermeni Milli Konseyi'nden gönderilen heyet de 27 Ekim'de Sanain'e gelmiştir. Erivan'da bulunan Konsey tarafından yaşanan çatışmalarla ilgli görüşmelerde bulunmak üzere görevlendirilen Ermeni heyet[622] çatışmaların zaten sonlandırılması aşamasına gelinmesi sebebiyle barışın tesisi noktasında somut bir katkı sağlayamamıştır.

Çatışmaların sona ermesi akabinde Menşevik yönetiminin yayın organlarından Sakartvelos Respublika adlı gazetede Gürcü birliklerinin silah zoruyla Ermeni birliklerinin Gürcü topraklarını boşaltmasını sağladığı yönünde bir makaleye yer verilmiştir. Buna karşın Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Camalyan 29 Ekim 1918 tarihli nota ile Gürcistan yönetimine başvurarak haberin gerçeği yansıtmadığını ve kullanılan dilin uygun olmadığını, Ermeni birliklerinin daha önce

619 **Borba,** 26 Ekim 1918, No:202, s.1.
620 **Borba,** 31 Ekim 1918, No:206, s.1.
621 **İz İstorii,** s.36-37.
622 **a.g.e.,** s.389.

Türklerin elindeki hatta Gürcü birliklerinin baskısı ile değil, diplomatik müzakereler yoluyla geçtiklerini bildirmiştir.[623]

Neticede, Ermenistan Ekim ayındaki hamlesiyle ilk kazanımlarını elde ederken sadece Türkler tarafından tutulan hattın değil, Borçalı'da Ermenilerin yaşadığını tüm bölgenin de Ermenistan'a ait olması gerektiğini savunmayı 30 Ekim 1918 tarihinde Gürcistan'a verilen mektupla sürdürmüştür. Camalyan tarafından 31 Ekim'de Gürcistan yönetimine iletilen yazıda Gürcü yönetiminin daha önce Türkler tarafından işgal edilen bölgeyi Ermenilerin boşaltması talebini kabul etmediği[624] vurgulanmıştır. Bütün bu gelişmeler Gürcistan ve Ermenistan arasındaki çatışmaların geçici olarak durdurulduğunu, gerçekte ise çatışma riskinin devam ettiğini gösteren örnek niteliği taşımıştır.

Gürcistan sınır meselesini konferansta ele almayı, burada bir çözüm olmazsa konuyu hakeme götürmeyi düşünmüştür. Borba gazetesinin "*ultra devrimci*" olarak nitelendirdiği Taşnak Aşhatavor gazetesinde meselenin hakeme götürülme önerisi eleştirilmiştir. Diğer bir Ermeni gazetesi Mşak ise iki ülke sınırına Dro ve Andranik gibi şahısların yerleştirilmesinin sınır çatışmalarından kaçınılmasını sağlayacağı görüşünü ileri sürmüştür. Borba da; "*liberal Mşak ile sosyalist Aşhatavor arasında yakıcı tutkular açısından bir fark bulunmadığı*"[625] ifadesiyle Ermenilere yönelik genel bir eleştiri yöneltmiştir.

İki ülke arasındaki gerginliğin devam ettiğini gösteren gelişmelerden birisi de Borçalı'da konuşlu Gürcü birliklerinin Ermeni halka yönelik her türlü baskıyı uyguladığı iddiasıdır. Ermenistan'ın Tiflis temsilciliği tarafından 9 Kasım 1918 tarihli yazı ile Dışişleri Bakanı Gegeçkori'ye Şulaver'in[626] mevcut durumda Gürcü askeri müfrezeleri tarafından kuşatıldığı ve köyü bombalama tehdidiyle Ermeni halktan silah ve mühimmat talep edildiği bildirilerek bu düşmanca harekete karşı Ermeni askeri birliklerinin kendiliğinden hareket geçmesiyle istenmeyen çatışmaların meydana

623 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.118.
624 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.120.
625 **Borba,** 1 Kasım 1918, No:207, s.2.
626 Şulaver o dönemde Borçalı uyezdinin merkeziydi, 1925 yılında adı Şaumyan/Shaumyan olarak değiştirilmiştir. Bugün Gürcistan'ın Kvemo Kartli olarak adlandırılan bölgesinin yönetim merkezi olan Marneuli'ye bağlı yaklaşık 3000 nüfuslu kasabadır.

gelebileceği uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca bölgedeki halkın daha önce hem Türkler hem de Almanlar tarafından silahsızlandırıldığına dikkat çekilmiştir.[627]

Ekim 1918'deki Ermenistan ve Gürcistan arasındaki çatışma ile Ermenistan "*Büyük Ermenistan*" amacı için önemli bir adım atmıştır. Osmanlı Devleti'nin fiilen yıkılışına giden sürecin resmi belgesi niteliğindeki Mondros Ateşkes Antlaşması ile Taşnaklar, Kars ve "*Türkiye Ermenistanı*" olarak tanımladıkları diğer toprakları Ermenistan'a katma duygusunu gerçek manada ilk defa hissetmiştir.[628] Ayrıca bağımsızlığını elde ettiği Mayıs 1918'den Ekim ayına kadar Osmanlı Devleti'nin ağırlığını doğrudan hisseden Ermenistan Mondros Antlaşması'nın Ermenilere doğrudan atıf yapan maddeleri ile uluslararası ilişkilerde gerçek bir imkana kavuşmuştur.[629] Mondros, Ermenilerin Gürcüler ile yaşadığı sınır ihtilafını barış yoluyla çözme sürecini de olumsuz etkilemiştir. Ermeniler bu konuda ağır hareket ederek İtilaf ordusunun gelmesi ve Gürcistan ile toprak sorununu onların yardımıyla çözme beklentisine girmiştir.[630]

Sınır çatışması Gürcistan'ın Ermenistan'a yönelik güvensizlik duygusunu artırmıştır. Nitekim, Gürcistan tarafından Tiflis'teki Ermenistan temsilcisine 28 Ekim 1918'de gönderilen yazıda, Ermeni-Gürcü sınır çatışması meselesi ile eş zamanlı olarak yerel basında Ermenistan ordusunu ikmal için seferberlik yapıldığı yönünde çıkan haberlerin doğru olup olmadığı sorulmuştur. Ermeni temsilci Camalyan ise bu haberlerin doğru olmadığını ve görünüşe göre bu sorundan daha önce Ermenistan'ı suçlamaya yönelik bir dizi çağrı ile bağlantılı olduğunu, askerlik çağrısının 7 Ekim tarihli olduğunu ve 20-25 yaş arasını kapsadığını bildirmiştir.[631] Bu durum Ermenistan'a güvenmeyen Gürcistan'ın yeni bir askeri faaliyetten çekindiği açıkça göstermiştir.

Ekim ayında yaşanan çatışmalar iki ülke arasında güven boşluğunu artırırken sivil halka etkileri görülmeye başlanmıştır. Bu çerçevede örneğin Gürcistan Ermeni Milli Konseyi tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 25 Ekim 1918

627 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.170.
628 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.49.
629 G.G.Mahmuryan, **Politika Velikobritani v Armenii n Zakavkazye v 1918-1920 gg. Vremya Belogo Çeloveka,** Erivan, Lusakn, 2002, s.36.
630 Marhuliya, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy,** s.49.
631 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **STSA,** F. 1864. Op. No: 1, D.52, L.86-87.

tarihli yazıda güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre Lori, Kazah ve diğer yerlerden Tiflis'e gelmekte olan Ermenilerin Ayrum, Sanain ve Sadahlo'da aileleri ile birlikte bekletildikleri belirtilerek iklim ve gıda koşulları itibariyle zor durumda bulunan bu Ermenilerin Tiflis'e gelebilmesi için gerekli talimatın verilmesi istenmiştir.[632]

2.4. Ermeni Göçmenler Meselesi ve Gürcistan (Ekim-Kasım 1918)

Gürcistan sınırları içinde bulunan Ermeni göçmenler meselesine dair gelişmeler bağımsızlık sürecinin daha başında Ermeni-Gürcü ilişkilerini olumsuz etkileyen önemli konular arasında yer almıştır. Sorun, özellikle Ermeni-Gürcü ilişkilerinin toprak ve sınır ihtilafları nedeniyle daha gergin hale geldiği bir dönemde tarafların karşılıklı güvensizliğinin göstergesi olurken Ermeniler Gürcü yönetimini suçlamıştır. Arka planı Birinci Dünya Savaşı'na dayanan Ermeni göçmenler meselesine dair gelişmeler Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilmesi süreci ile de bağlantılıdır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İran ve ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti'nden olmak üzere çok sayıda Ermeni Transkafkasya'ya gelmiştir. Son göçmen akımı ise Türk Ordusu'nun 1918 başlarında Erzincan, Erzurum, Mamahatun ve diğer yerleri alması ile ortaya çıkmıştır. Ermeni göç akımı birisi Hınıs-Muş-Erzurum'dan Sarıkamış-Gümrü istikametine, diğeri ise Van ve Alaşkert Vadisinden Bayazıt'a ve Çıldır kanalıyla Iğdır-Eçmiadzin-Erivan istikametine yönelmiştir. Bu Ermeni göçmenlerle ilgili Tiflis'te Birleşik Ermeni Göçmenler Örgütü kurulmuş ve yardım faaliyetleri yürütmüştür.[633] Bu yönüyle Tiflis göçmenlere yönelik Ermeni kuruluşları itibarıyla da önemli bir merkez niteliği taşımıştır. Ermenistan'ın bağımsızlığı sonrasında Tiflis'te açılan Ermeni diplomatik temsilciliği göçmenlerle ilgili gelişmeleri diğer Ermeni kuruluşlarla birlikte yakından takip etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı boyunca Anadolu'dan Kafkasya'ya göçen Ermenilerle ilgili değişik çevreler tarafından farklı rakamlar ortaya konulmuştur. Kafkas Cephesi Mültecileri Yerleştirme Komisyonu'nun yetkilisi (1) 14 Mart 1916 itibarıyla Rusya'ya

632 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.94.
633 **STSA,** F. 1819. Op.1, D.110, L.2.

göç eden Ermenilerin sayısını 336.235 olarak vermiştir. Genel olarak Kafkasya'ya yaklaşık 400.000 Ermeni geçmiştir.[634] Bu göçmenlerin büyük bölümü Erivan ve diğer Ermeni bölgelerine yerleşirken bir bölümü ise Tiflis ve diğer Gürcü topraklarına yerleşmiştir.

Ermenistan tarafından hazırlanan bir rapora göre Ermenistan arazisi içinde yaklaşık 220.000 Türkiye Ermenisi muhaciri bulunmaktadır. Yaklaşık 60.000 muhacir Kuzey Kafkasya'da Don vilayetinde ve özellikle Vladikavkaz-Rostov demir yolu hattı boyunca yerleşmiştir. Bu muhacirler 1914 sonu ve 1915 başında Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinden iltica etmiştir. Sohum Livası'nda Trabzon Vilayeti, Canik Sancağı ve Kastamonu'dan iltica eden 15.000 kişilik nüfus mevcuttur. Raporda toplam 290.000'e ulaşan muhacirin durum müsait olduğunda evlerine döneceği kaydedilmiştir. Raporda Gürcistan sınırları içinde 292.000 Ermeninin mevcut olduğu, bunların 87.000'inin köylü, 205.000'inin şehirli ahaliden oluştuğu, şehirli Ermenilerin tüccar, aydın, zanaatkar ve işçiden oluştuğu, Gürcistan'ın millileştirme çalışmaları sebebiyle 75.000 Ermeninin "*Türkiye Ermenistanı*"na geri dönmeye hazırlandığı, münevver sınıfının %5'inin ise olağanüstü ihtiyaç içindeki Ermenistan'a döneceği, bu kapsamda 80.000'i şehir ahalisi ve 40.000'i köylü olmak üzere 120.000 kişinin geri döneceği belirtmiştir. Raporda, Azerbaycan arazisinde değişik yerlerdeki toplam 180.000 Ermeniden 120.000'inin Ermenistan'da yeni ocaklar tesis etmesinin beklendiği de ortaya konulmuştur.[635]

Söz konusu raporda, Ermenistan'ın nüfusu 2.160.000, Amerika, Avrupa ülkeleri, Rusya, Ortadoğu ve İran gibi yerlerden geri dönmesi beklenen Ermeni sayısı ise 800.000 olarak öngörülmüştür.[636]

Ermeni muhacirlerin önemli adresi konumundaki Gürcistan, 1918 baharında Türk ordusundan kaçan ve Ahılkelek'ten gelen 80.000 Ermeni göçmenin kaçış yollarını kapatmıştır. Savaş sonuna kadar dağlık Bakuriani[637] bölgesinde mahsur kalan

---

634 Bu konudaki detaylı bilgi için bknz. Sertçelik, **a.g.e.,** s.293-302., Amerikan'ın Ermenilere yardım kuruluşu tarafından hazırlanan raporda da daha önce Türkiye'de yerleşik olan 300.000'den fazla göçmenin Kafkasya'da bulunduğu kaydedilmiştir. **Hand Book, Near East Relief,** New York, 1920, s.21.

635 **TİTE Arşivi,** K:28, G:192, B, 192-2 001.

636 **TİTE Arşivi,** K:28, G:192, B, 192-2a 001.

637 Bakuryani Ahılkelek'e yaklaşık 60 km uzaklıktadır. Bakuryani civarındaki dağlardan Ahılkelek'e uzanan bölgede bugün de çok sayıda Ermeni köyü vardır.

göçmenlerin durumu çok ağırlaşmış ve kısa bir zaman diliminde yaklaşık 30.000 kişi ölmüştür. Bu konudaki suçlamalara karşı Gürcüler, geçmişte Gürcistan'a sığınanlarının ülkeyi baskılamak için Gürcü halkının iyi niyetini suiistimal ettiklerini, zor ekonomik koşullara rağmen binlerce Ermeni göçmen ile iç içe yaşadıklarını, göçmenlerin hırsızlık ve yağma yaptıklarını ayrıca hastalık bulaştırdıklarını, bu nedenle sınırları kapatarak halkı koruduklarını ileri sürerek kendisini savunmuştur.[638] Ayrıca, Temmuz 1918'de çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 15.000 Ermeni de Azerbaycan tarafındaki Nuhi ve Şemahi'den Gürcü köyü Lagodeh'e (Lagodeki) sığınma girişiminde bulunmuştur. Bununla beraber Gürcü birlikleri onları kovmuş ve zorla Azerbaycan tarafına atmıştır.[639]

Göçmenler meselesinde Ermeni-Gürcü ilişkileri açısından Ekim-Kasım 1918'de en fazla tartışmaya konu olan da daha çok Bakuryani'de kalan göçmenlerdir. Ermeni Orizon gazetesinde, Gürcistan parlamentosundaki Ermeni milletvekillerine Gürcistan yönetiminin Tsalka[640] ve Bakuriani'deki Ermeni göçmenlere yönelik yanlış karar aldığını görmeleri gerektiği yönünde çağrı yapılmıştır.[641]

Ermeni-Gürcü sınır çatışmalarının devam ettiği günlerde Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Camalyan tarafından Gürcistan Dışişlerine verilen 23 Ekim 1918 tarihli notada Gürcistan yönetiminin Gürcistan'da bulunan Ermeni göçmenlerin Lori uçastkasında yer alan köylere yerleştirilmesini yasakladığı ancak Ermenistan yönetiminin, eski Borçalı uyezdinin Lori uçastkasının Gürcistan toprakları içinde yer aldığını düşünmediğini belirterek, göçmenlerin köylere yerleştirilmemesinin sebebini sormuş ve Ermenistan'ın olayı hukuki değil bir şiddet eylemi olarak değerlendireceği bildirilmiştir.[642]

Göçmenler meselesi daha önceden Türkiye'nin gündemine girmiştir. Bu çerçevede İstanbul'da bulunan Ermeni heyetinin Kars ve Gümrü havalisinden başka yerlerde bulunan Ermenilerin memleketlerine dönüşü için 1918 Ağustos sonunda ilettikleri talebe Enver Paşa olumlu yaklaşmış ve askeri açıdan mahzuru bulunmayan

638 Hovannisian, **a.g.e.,** s.68.
639 Kazemzade, **a.g.e.,** s.152-153.
640 Tsalka, Gürcistan'da Tiflis ve Ahılkelek arasındaki bölgede yer alan, geçmişte Rumların ağırlıklı olarak yaşadığı bir ilçedir.
641 **Borba,** 10 Ekim 1918, No:189, s.2.
642 **Borba,** 30 Ekim 1918, No:205, s.4., İz İstorii, **a.g.e.,** s.62., **STSA.,** F. 1864. Op.1, D.31. L.57.

yerlerde ikamet etmek koşuluyla aşamalı şekilde dönüş için gerekli talimatın verildiği cevabını vermiştir.[643] Ayrıca Türkiye'nin Gürcistan hükümeti nezdindeki siyasi ve askeri temsilcisi Abdulkerim Paşa ve Gürcü yetkililer arasında Borçalı Kazasına mensup yaklaşık 120 Müslüman köy ahalisinin kıştan önce memleketlerine dönmelerine karşın Bakü taraflarında ve dağlarda bulunan "*sefil Gürcü ve Ermeni mültecilerinin de eski vatanlarına yani Ahıska ve Ahılkelek'e dönmelerine*" yönelik olarak 1918 Eylül ayında görüşmeler yapılmıştır. Abdulkerim Paşa durumu olumlu görüşle 17 Eylül 1918 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bildirmiştir.[644]

Ermenistan'ın temsilcisi Camalyan tarafından Gürcistan Dışişlerine verilen 26 Ekim 1918 tarihli notada, Abdulkerim Paşa kanalıyla Doğu'daki Türk birliklerinin kumandanınca, Ahılkelek göçmenlerinin memleketlerine dönüşü meselesinin tartışılması için Türkiye, Gürcistan ve Ermenistan yönetimlerinin temsilcilerinden oluşan bir karma komisyonun teşkiline dair teklif iletildiği bildirilmiştir. Camalyan bu temelde oluşturulacak komisyon için temsilci atadığını ve bu temsilciye geri dönecek göçmenler için yerinde hangi imkanların sağlanacağı, göçmenlere yaşam güvenlikleri ve memleketlerindeki malları için hangi garantilerin verilmekte olduğu ve göçmenlerin hangi köye ne kadar sayıda dönebileceği konularının açıklığa kavuşturulması talimatının verildiğini de iletmiştir.[645]

Gürcistan yönetimi, Alman yönetiminden Türk yönetimini Ermeni göçmenlerin memleketlerine dönmesine izin vermesi için zorlaması ricasında bulunmuştur. Harbiye Nezareti 10 Ekim 1918'de mültecilere ilişkin sorunların çözümü için Hariciye Nezareti Müsteşarının başkanlığında bir komisyon oluşturmuş,[646] Abdulkerim Paşa aracılığıya Ermeni ve Gürcü tarafına 26 Ekim ve 6 Kasım 1918'de göçmenlerin geri dönüşü meselesinin düzenlenmesi amacıyla ikisi Türk subay birer de Ermeni ve Gürcü temsilcinin bulunacağı özel komisyon kurulmasını önerilmiş ve bilahare komisyon oluşturularak görevine başlamıştır.[647] Aynı günlerde Gürcü basınında yer alan bir haberde ise Türk birlikleri Ahılkelek'i ele geçirdiğinde Ermenilerin kaçtığı, bunun üzerine Erivan guberniyası ve Oltu gibi

643 **Sabah,** 25 Ağustos 1918, No.10.331, s.2.
644 **BOA,** HR-SYS-02303-00007-015-01, **BOA,** HR-SYS-02303-00007-016-001.
645 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.86. Belge için bknz. **Ek-4.**
646 Yel, **a.g.e.,** s.111.
647 Jordaniya, **a.g.e.,** s.147.

yerlerden Müslümanların Ahılkelek'e yerleştirilerek Müslüman unsurunun kuvvetlendirilmesinin amaçlandığı, şimdi ise Türklerin bu bölgeyi terk etmeye başladığı belirtilmiştir.[648]

Gürcistan'da Kasım 1918 başında Gürcü askerlerinin Ermeni göçmenlere yönelik olumsuz uygulamaları konusu gündeme gelmiştir. Gürcistan'daki 5 işçi temsilcisi 6 Kasım 1918'de Jordaniya'yı Gürcü yönetiminin Ermeni göçmenlerin Ahılkelek'e dönüşünü yasakladığı gerekçesiyle protesto etmiştir. Jordaniya ise Türklerin gerçekten göçmenlerin dönüşüne karar verip vermediğini teyit etmek için komisyon kurduğunu, bu durum doğrulanırsa birliklere serbest geçiş için talimat vereceğini, işçi temsilcilerinin Türk kumandanlığından yazılı izin getirmeleri halinde emrin iletileceğini, şayet Ermeni köyleri Müslümanların elinde ise göçmenlerin Borçalı'da Müslümanların boşalttığı köylere yerleştirilebileceğini veya Ermenistan'a yöneltilebileceğini açıklamıştır.[649]

Taşnaklara ait Orizon adlı gazetede göçmenler meselesinde Ermeniler Gürcistan'a temelde üç suçlama yöneltmiştir. Suçlamaların ilki Türkiye yönetimi Ermeni göçmenlerin kendi bölgelerine dönmesine izin verdiği halde Gürcistan yönetiminin onları engellemesidir. İkinci suçlama Gürcü müfrezelerinin Bakuryani'de bulunan göçmenlerin ekmeklerini alması ve bu durumun sonucu olarak göçmenlerin açlıktan ölmesidir. Sonuncu suçlama ise göçmenlerin arasında çalışan doktor Harçikyan ve Melik-Malayants'ın tutuklanmasıdır.[650]

Orizon'da yer alan haberde ayrıca şu ifadelere yer verilmiştir:

> "İnsan Sevgisi Adına Talep Ediyoruz: Enver Ermeni halkını Türkiye'de yok ediyor, Han Hoyski[651] eylemi Azerbaycan'da gerçekleştiriyor, Jordaniya yönetimi ise demokratik Gürcistan'da. Genç Türkler, Musavatçılar ve Sosyalistler kanlı politika uygulamak suretiyle Ermeni halkını barışçıl yöntemlerle veya zor kullanarak yok etmekle suç ortağı oldular….Cavaheti'nin Gürcü olması için Bakuryani ve Tsalka tepelerindeki Ermeni göçmenlerin yok edilmeleri gerekmektedir ve işte onları Enver-Talat metodlarının yardımı ile yok ediyorlar. Bu katliamın durdurulması gerekiyor. Enver'in suçunun Gürcistan sınırlarında da tekrarlanmasına müsaade etmeyeceğiz…"[652]

---

648 **Borba,** 31 Ekim 1918, No:206, s.4.
649 **Borba,** 8 Kasım 1918, No:213, s.4.
650 Jordaniya, **a.g.e.,** s.142.
651 Fetali Han Hoyski Bağımsız Azerbaycan'ın ilk Başbakanıdır.
652 Karibi, **a.g.e.,** s.208.

Ağır suçlamalar karşısında Başbakan Jordaniya Gürcistan Savaş Bakanı'na konuyu sormuş, Savaş Bakanı kendisinin de göçmenlerin kendi memleketlerine dönmeleri için uğraştığını belirtmiştir. Bunun üzerine Jordaniya, Ahıska'dan sorumlu komutan olan ve geçmişte Ermenilere olumlu yaklaşımıyla bilinen General Makayev'e suçlamaları ileterek yanıt talep etmiştir. Makayev ise şu cevabı göndermiştir:[653]

> "1) Türkler, Tiflis'teki özel komisyonun izin kağıdı olmaksızın göçmenlerin geçirilmesine müsaade etmemektedir. Göçmenlerin kendileri şimdi yola koyulmaya hazırdır. 2) Ekmek talebi olmamıştır. Askeri birlik için gıdaların teslim edilemediği ilk gün karşılıklık çerçevesinde ekmek alma şeklinde bir olay olmuştur ancak ekmek, un gelir gelmez hemen geri verilmiştir. 3) Harçikyan ve Melik-Malayants göçmenleri Ahıska ve Ahılkelek uyezdlerinin Gürcülere verilmesini tanımamaları için zorlayan ve halkı Gürcüler aleyhinde kötüleyen şahıslar olarak tutuklanmışlardır".

Jordaniya, General Makayev'den aldığı bilgilerden hareketle 6 Kasım'da parlamentoda yaptığı konuşmada; Ermeni göçmenleri Türklerin bırakmadığını ancak "*Ermenilerin tasarlanmış suçlamalarla*" halkı Gürcü yönetimi aleyhinde kışkırttığını, "*Ahıska'da çalışan halk hainlerinin*" Gürcistan yönetiminin buraya dönüşüne karşı mücadele verdiklerini, bazı Ermeni propagandancılarının bu ruh halinde faaliyet gösterdiklerini, geniş ölçekli bir provakasyon yürütüldüğünü, kendisini ziyarete gelen Taşnak heyeti içinde Gori'de çalışan bir Ermeni İşçinin de bulunduğunu, anılanın Gori uyezdinde daha önce Ermeni-Gürcü çatışmasının olmadığını söylediğini ancak şimdi Ermeniler arasında Gürcülere karşı güçlü bir ajitasyon yapıldığını[654] vurgulayarak Ermenilerin göçmenler konusundaki suçlamalarını kabul etmediğini ortaya koymuştur.

Jordaniya, parlamentodaki konuşmasında göçmenlerle ilgili kesin bir rakamın bulunmadığını ancak yaklaşık hesaplamalara göre 300 bin civarında göçmenin Gürcistan'a geldiğini, güncel olarak değişik milletlerden 150 bine yakın göçmenin yer aldığını ve bunların 100-120 bininin Ermeni olduğunun düşünüldüğünü açıklamıştır.[655]

---

653 Jordaniya, **a.g.e.,** s.143-144.

654 **a.g.e.,** s.145.

655 Göçmenlerin sebebiyet verdiği mali harcamalar da önem taşımıştır. Bağımsızlıktan önce Transkafkasya'daki göçmenler meselesi ile Kafkas cephesindeki göçmen işlerinin düzenlenmesinden sorumlu yürütme komitesi ilgilenmiştir. Bu komitede değişik milletlerin temsilcileri ve göçmen örgütleri yer almıştır. Bağımsızlıktan sonra ise göçmen işleri aynı komitede kalmış ve komite Temmuz 1918'de Gürcistan yönetimi altına girmiştir. Seym tarafından bu

Göçmenler Transkafkasya'ya Ahıska-Ahılkelek rayonları, Erivan guberniyası ve Türkiye'den gelmiştir. Erivan göçmenleri Tiflis'te toplanırken Ahıska ve Ahılkelek'ten gelenler Bakuryani ve çevresinde yerleşmiştir. Bunlar arasında Ermenilerin yanı sıra Rumlar, Asurlular ve Gürcüler de yer almıştır. Tiflis'te toplanan göçmen sayısı yaklaşık 40 bin, Bakuryani'de toplananların sayısı yaklaşık 80 bindir. Tiflis Şehir İdaresi kolera ve diğer bulaşıcı hastalıkların önüne geçmek için göçmenleri Tiflis'ten 300 verst[656] uzakta havası ve suyu temiz bir bölgeye yerleştirmiştir. Kasım 1918 itibarıyla Tiflis'te 40 bin göçmenden sadece 6.000 kişi kalmıştır. Bakuryani'deki göçmen sayısı ise anılan dönemde yaklaşık 25 bine düşmüştür. Jordaniya'ya göre; "*Ermeni milliyetçilere sorulduğunda göçmenlerin öldüğünü söyleyeceklerdir ancak onların büyük bölümü Tiflis halkı ile karışmıştır çünkü göçmenlerin nerede ve nasıl yerleşeceklerine müdahale edilmemiştir."* Jordaniya yaptığı açıklamada ayrıca göçmenlerin bir bölümünün öldüğünü ancak çoğunluğunun Suram, Borjomi, Tiflis ve diğer yerlere yerleştiklerini, böylece, göçmenlerin üçte ikisinin yerleşiminin gerçekleştiğini belirtmiştir.[657]

Jordaniya parlamentodaki konuşmasında, Ermenilerin Erivan göçmenlerini ilk fırsatta alacağına inandıklarını, uzun süre yol bulunmadığını şimdi ise yolun açıldığını ancak Ermenistan'ın bu yönde hiçbir talepte bulunmadığını, bireysel yerleşmelere karşı olmadıklarını ancak Gürcü köylerine kitlesel yerleşmelerin mümkün olmadığını, Ermeniler "*şayet Mezopotamya yaratmak istiyorsa işte bu onların Mezopotamyasıdır*"[658] diyerek Ermenilerin gerçek niyetinin kalıcı olarak Gürcü topraklarına yerleşerek bu bölgeleri sahiplenmek olduğunu ima etmiştir. Ona göre Gürcistan yönetimi Cavaheti Ermeni göçmenlerini daha önce Kazaryah'a yerleştirmek istemiş ancak iklim değişikliği sebebiyle özellikle çocuklar arasında ölümlerin artması ve gelen talep üzerine onları yeniden Bakuryani tepelerine götürmüştür.[659]

Gürcistan yönetimi 2 Kasım 1918 tarihinde Ermenistan yönetimi ile yaptığı yazışmada havaların soğuması sebebiyle göçmenlerin yerleştirilmesinden hareketle

komiteye 15 milyon ruble ayrılırken bu miktarın çoğunluğu Ermeni göçmenlere olmak üzere 10.252.000 rublesi harcanmıştır. Aynı yer.

656 Verst, 1,0668 km. uzunluğuna denk gelen bir Rus uzunluk ölçü birimidir. 300 verst yaklaşık 320 km.'dir.

657 Jordaniya, **a.g.e.,** s.145.

658 **a.g.e.,** s.146.

659 Aynı yer.

göçmenlerin üçte birinin Ermeni bölgesine yerleştirilmesini, üçte birinin ise kendilerinde kalmasını önermiştir. Ermenistan ise Türk yönetimi ile görüşmelerin nihayetine kadar herhangi bir göçmeni alamayacağını bildirmiştir. Jordaniya işte bu durumdan hareketle göçmenler meselesinin oluşturduğu zorluğa dikkat çekerek; "*Düşmanlarımız bu suçlamalarla ağır bir milli düşmanlık atmosferi yaratmak istiyorlar ancak buna müsaade etmeyeceğiz. Gürcistan'da Azerbaycan ve Türkiye'de yer bulan aşırılıkların oluşması girişimine tahammül edemeyiz*"[660] ifadesini kullanmıştır.

Gürcistan parlamentosu 6 Kasım 1918 tarihinde Tiflis'teki bazı Ermeni gazeteleri tarafından ajitasyon yapıldığı gerekçesiyle Sosyal Demokrat Parti'nin (Menşevik) talebi üzerine; "*bu ajitasyonun tamamen yalan haberler üzerine inşa edildiğini, Gürcistan demokrasisine ve onun demokratik temeline ölümcül bir darbe vurulmasının amaçladığını*" bildirerek "*iki kardeş halk*" arasında kan dökülmesine yol açacak politika ile mücadele edileceğini duyurmuştur. Parlamento gerçeğin ortaya konulması amacıyla acilen "*Gürcü, Ermeni, Rus ve Tatar dillerinde*" bir baskı yapılarak bunun Tiflis, diğer şehirler ve köylerde yapıştırılması kararı almıştır.[661]

Gürcistan'daki 5 işçi temsilcisi 6 Kasım 1918'de Jordaniya'yı Gürcü yönetiminin Ermeni göçmenlerin Ahılkelek'e dönüşünü yasakladığı gerekçesiyle protesto etmiştir. Jordaniya ise Türklerin gerçekten göçmenlerin dönüşüne karar verip vermediğini teyit etmek için komisyon kurduğunu, bu durum doğrulanırsa birliklere serbest geçiş için talimat vereceğini, işçi temsilcilerinin Türk kumandanlığından yazılı izin getirmeleri halinde emrin iletileceğini, şayet Ermeni köyleri Müslümanların elinde ise göçmenlerin Borçalı'da Müslümanların boşalttığı köylere yerleştirilebileceğini veya Ermenistan'a yöneltilebileceğini açıklamıştır.[662]

Gürcistan parlamentosunun 8 Kasım 1918 tarihli oturumunda konu gündemdeki yerini korumuştur. Jordaniya yaptığı konuşmada, Ermeni Zoryan'ın iddiasının aksine şimdiye kadar Taşnaksütyun basınında bile bu tür bir ajitasyonun yapılmadığını, Orizon'da yer alan yazıda Ermeni halkın Gürcistan yönetiminden Ermeni göçmenlerin memleketlerine geri dönmesine izin vermesini talep etmesi için

660 Jordaniya, **a.g.e.,** s.145-148.
661 **a.g.e.,** s.148-149.
662 **Borba,** 8 Kasım 1918, No:213, s.4.

çağrı yapmasını istemesinin provakasyon olduğunu, bunun basın özgürlüğü değil, "*bir kötülük ve kin ve düşmanlık tohumunun ekilmesi*" anlamına geldiğini, "*bu çirkin üslubun artışının İngilizlerin gelişine dair beklentiye dayandığının*" söylendiğini ancak İngilizlerin bu yazıları onaylayacağını sanmadığını belirtmiştir.[663] Jordaniya sözlerine devamla, göçmenlere yönelik komisyonun çalışmalarını sürdürdüğünü, Türklerin göçmenleri kendi köylerine değil takdirlerine göre geri döndürmeyi öngördüklerini, komisyon üyelerine göre göçmenlerin kimliklerini bulmanın bir yılı sürebileceğini açıklamıştır.[664]

Gürcistan'da bulunan Ermenistan diplomatik temsilciliği, aynı günlerde Kiev'deki Ermeni Komiserliği'ne gönderdiği yazıda, Türklerin Ahılkelek göçmenlerinin geri dönüşüne razı olmadığı, bunun yanı sıra Gürcü yönetiminin de göçmenlerin farklı yerlere yerleşmesine izin vermediği, Bakuryani ve Tsalka'da açık havada yaşayan Ermeni göçmenlerin geri dönüşünün yavaşlatılması halinde çoğunun öleceği, bu durumun kamuoyunun bilgisine ulaştırılması rica edilmiştir.[665]

Orizon'da çıkan yazılar eksindeki tartışmalar Gürcistan parlamentosunun 9 Kasım 1918 tarihli oturumunda gündemi işgal etmeye devam ederken Jordaniya tarafından yapılan konuşmada, G.Avetisyan'ın Gürcistan parlamentosundaki parti oturumlarına Taşnaksütyun'un davet edilmediğini iddia ettiği ancak parlamentoda bu tür bir toplantı olmadığı için Taşnaksütyun'un davet edilmesinin mümkün olmadığı ileri sürülmüştür. Jordaniya ayrıca "*Orizon'un Taşnakların Gürcistan'daki yayın organı şeklinde görüldüğünü ancak Taşnaksütyun Partisi'nin Doğu Bürosu'nun Merkezi yayın organı*" olduğunun anlaşıldığını, bu gazetede meselelerin Gürcistan'ın bakış açısından değil başka açılardan ele alındığını, Taşnaksütyun'un genel yayın organının Erivan'da değil, Tiflis'te olduğunu daha önce bilmediğini, Gürcistan'daki Taşnaklar başka türlü hareket ederken Orizon'un başka şeyler yazdığını[666] belirterek eleştiri oklarını daha çok Orizon gazetesi üzerinde yoğunlaştırmıştır.

Jordaniya konuşmasının sonunda Orizon'da Ermeni göçmenlerin geçişine Türklerin izin verdiği ancak Gürcistan'ın engellediğini iddia edilmesine karşı hemen

---

663 Jordaniya, **a.g.e.,** s.149.
664 **a.g.e.,** s.150.
665 **Borba,** 8 Kasım 1918, No:213, s.4.
666 **Borba,** 12 Kasım 1918, No:217, s.2-3. Jordaniya, **a.g.e.,** s.150-151.

şimdi General Makayev'den aldığı telgraf içeriğinin şu şekilde olduğunu bildirmiştir: "*Tsalka göçmenleri sınırı geçiyor, Türk Ordusu onlara ateş ediyor. Yüzbaşı Kandelaki'nin verdiği bilgiye göre tam bir savaş hali hakim. Türkler tarafından top ataşeşi açılıyor. Göçmenlere el bombaları atıldı. Çok sayıda ölü var*".[667] Jordaniya ayrıca, Taşnaksütyun'un Gürcistan ile mücadele ettiğini, "*Gürcistan'daki bazı unsurların Ermeni halkının elinde silahla Gürcü halkının karşısına çıkması için çağrı yaptığını, şayet bir çatışma olursa Gürcü halkının bu savaşta yer alacağını*" açıklamıştır.[668]

Gürcistan parlamentosunun 9 Kasım 1918 tarihli oturumunda Gürcü milletvekili G.Kekedze konuşmasında Ermeni politikasını maceracıların oluşturduğunu ancak bu politikanın tüm Ermeni halkı tarafından desteklendiğinin görüldüğünü belirtmiş, Gürcü ve Ermeni halkları arasında karşıt ulusal menfaatler bulunduğunun altını çizmiştir. Diğer bir milletvekili S.Kediya ise Ermeni düşüncesinin Gürcistan topraklarında Gürcistan devletini kabul etmediğini, Ermenilerin "*Gürcistan devletini yıkma ve Transkafkasya'da kaos oluşturmayı hedeflediğini*" vurgulamıştır. Ermeni Taşnak milletvekili Avetisyan ise Taşnaksütyun'un maceracı olmadığını ve Ermeni halkının bilinçli iradesini yansıttığını, Taşnaksütyun'un Gürcistan'da faaliyet gösteren merkezi yayın organı Aşhatavor'un Gürcistan yönetimi aleyhinde keskin ifadelere yer vermediğini, diğer taraftan Gürcistan yönetiminin Ermeni göçmenler konusunda suskun kalma politikası oluşturarak onların Gürcistan topraklarına yerleştirilmesine izin vermediğini ileri sürmüştür.[669]

Ermenistan, göçmenler meselesi ile ilgili olarak Gürcistan'ın Ermenistan'daki temsilcisi Simeon Mdivani nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda verilen 13 Kasım 1918 tarihli notada Ahılkelek mültecilerinin durumlarının çok ağır olmasından hareketle onların mevcut kaldıkları yerlerin dışındaki bitişik rayonlardaki Ermeni köylerine geçici olarak yerleşmesi karşısında engel ve yasağın kaldırılması

---

667 General Makayev'in telgraf içeriğini Türk kaynaklarıyla destekleyecek bir veriye ulaşılamamıştır. Bununla beraber Yakup Şevki Paşa, muhacirlerin Ermeni ve Gürcü Hükümetlerinin şartlarına göre – ki Gürcüler Abdulkerim Paşa'ya bu konuda baskı yapmaya başlamış, Abdulkerim Paşa da Yakup Şevki Paşa'ya baskı yapmıştır- iskan edilmesini istememiştir. Zaten ilk gelen Ermeni kafileleri Osmanlı askeriyle çatışmaya girmiştir. Yakup Şevki Paşa, çatışmaya giren Ermenileri affedip yerleşmelerine nezaret etmiş ancak bu olaydan sonra kafilelerin fasılalı ve silahsız şekilde gelmeleri emrini vermiştir. Yel, **a.g.e.,** s.112.

668 **Borba,** 12 Kasım 1918, No:217, s.2., Jordaniya, **a.g.e.,** s.151.

669 **Borba,** 12 Kasım 1918, No:217, s.2.

için yardım talep edilmiştir. Notada Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi kanalıyla bu talebin iletildiğine de değinilmiştir. Mdivani de aynı gün Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na bu konuda gerekli yardımın sağlanması önerisini bildirmiştir.[670]

Osmanlı Ordusu bir taraftan Kafkasya'yı tahliye işlerini sürdürürken diğer taraftan tahliye için alınacak önlemler kapsamında gündeme gelmeyen eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda Yakup Şevki Paşa 14 Kasım'da Tiflis'te bulunan Abdülkerim Paşa'ya gönderdiği şifreli yazıda tahliye için az zaman kalmasına rağmen Ermeni ve Gürcü mültecilerden geri dönecek olanların iskan ve idaresinin kararlaştırılmamış olmasından hareketle Ermeni ve Gürcü Hükümetlerinden en az iki temsilcinin katılımıyla Gümrü'de toplantı yapılması görüşünü bildirmiştir. Bilahare Gümrü'de yapılan toplantıda mültecilerin geri dönüş sürecinde kan dökülmemesi için çaba harcanması konusunda görüş birliği oluşturulmuş, tahliye edilen bölgelere Ermeni, Gürcü ve Osmanlı Devleti temsilcilerinden oluşacak heyetler gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu yaklaşım dahilinde Ermeni, Gürcü ve Türk halkının bir arada yaşama fikrine alıştırılmaları hedeflenmiştir.[671]

Ahılkelek yönetimi başkan yardımcısı Gr.Papayan ve sekreter P.Adelyan tarafından 23 Kasım 1918'de Ahılkelek uyezdinde yaşayanlara yapılan çağrıda, Milli Konsey'in Türk yönetiminin kendilerini Ahılkelek'te bırakacağına dair haber aldığı belirtilmiştir.[672] Ermeni Milli Konseyi'nin göçmen bölümü yetkilisi Zoryan'ın 24 Kasım 1918'de Borjom'dan gönderdiği telgrafta, tüm sorunların açıklığa kavuşturulduğu, Bakuriani'deki göçmenlerin bir bölümünün Borjomi ve Ahıska'ya, bir bölümünün ise geçit üzerinden yönlendirildiği, rota boyunca sağlık ve gıda noktaları oluşturulduğu bildirilmiştir.[673] Erivan'dan Gürcistan'da bulunan Ermeni Milli Konseyi Göçmen Bölümü'ne gönderilen resmi telgrafta da Türk yönetiminin izni ve bakanlığın emri ile Ahıska ve Ahılkelek uyezdleri göçmenlerinin engelsiz şekilde Rodionovka yoluyla vatanlarına dönebilecekleri bildirilmiştir.[674]

---

670 İz İstorii, **a.g.e.,** s.84-85.
671 Yel, **a.g.e.,** s.103.
672 **Borba,** 26 Kasım 1918, No:228, s.3.
673 Aynı yer.
674 **Borba,** 3 Aralık 1918, No:234, s.4.

Gürcistan Ermeni Milli Konseyi 26 Kasım 1918'de Tiflis'te yaptığı olağanüstü toplantıda Ahılkelek göçmenlerinin kendi yerlerine dönüşü konusunu ele almıştır. Son günlerde Bakuryani'deki göçmenlerin kendilinden Ahılkelek'e doğru harekete başladıkları, bu hareketi durdurmanın mümkün olmadığı tespiti yapıldıktan sonra göçmenlerin yerleştirilmesi amacıyla Ahılkelek'teki yetkililerle görüşmek üzere ilgili şahısların gönderilmesi kararlaştırılmıştır.

Toplantıda 26 Kasım'da Beştaşen'den gönderilen bir telgraf I.Argutyan tarafından okunmuştur. Maga-Mamed İdoyat, Aga Abdul-Aziz ve Yusuf Aga Yaradankuliev imzasıyla gönderilen telgrafta, göçmenlerin yapılan ricayı dinlemediği ve kitle halinde ülkeye hareket ettiği, Ermeniler için yolun sadece Ahılkelek uyezdinde açık olduğu, Radiovk köyünde kabul komitesinin açılacağı kaydedilmiştir. Ermeni Konseyi ise Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisine başvurarak Osmanlı Devleti temsilcisi Abdulkerim Paşa'ya başvurmak suretiyle bu şahısların kim olduğunun ve Osmanlı yönetimi adına göçmen konularında yetkili olup olmadıklarının araştırılmasını kararlaştırmıştır. Toplantıda, Vladikavkaz'daki göçmenlerin zor durumda bulundukları ve kendi yerlerine gönderilinceye kadar geçici olarak Gürcistan'da yerleştirilmesi amacıyla Gürcü yönetimi ile görüşmelere başlanması konusunda da karar alınmıştır.[675]

Bu dönemde Tiflis'te büyük çoğunluğu Erivan guberniyası kökenli yaklaşık 10.000 Ermeni göçmen bulunurken bu göçmenlerin memleketlerine dönüşü meselesi Gürcistan ve Ermenistan arasında sorun oluşturan konular arasında yer almıştır. Tiflis'teki Ermenistan temsilciliği Ermenistan'ın yeterli lokomatifi olmaması ve göçmenlerin zor koşullarda yaşaması sebebiyle göçmenlerin bir aylık süre boyunca trenlerle Ermenistan'a gönderilmesi konusunda 18 Kasım 1918 tarihinde Gürcistan'dan yardım talep etmiştir.[676] Gürcistan yönetimi ise bu talebe Ermenistan ile savaşın sürdüğü 17 Aralık 1918'de yanıt vermiştir. Buna göre trenlerin kapasitesinin sınırlı olduğuna değinilmiş ve taşıma sırasında Sanain İstasyonu'ndan itibaren Ermenistan sınırları içinde lokomatiflerin ısıtma ve diğer masraflarının Ermenistan'a ait olması gerektiği bildirilmiştir.[677]

675 **Borba,** 30 Kasım 1918, No:232, s.4.
676 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.152.
677 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.150.

Netice itibariyle, Osmanlı Ordusunun Kafkasya'yı tahliye sürecinde Ahılkelek'i boşaltması ve Gürcistan'ın burayı işgal etmesiyle Bakuriyani'den Ahılkelek'e yerleşen Ermeniler de Gürcistan yönetimi altına girmiştir. Gürcistan içindeki diğer göçmenler meselesi bir süre daha gündemde yer edinmiş ve Ermeni-Gürcü savaşının olumsuz yansımalarına maruz kalmıştır.

2.5. Kafkasya Konferansı (10-14 Kasım 1918)

Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemeleri için barış konferansına doğru gidilen süreçte, Gürcistan bir taraftan Ermenistan ile ikili ilişkilerini düzene koyup toprak ihtilaflarını çözmeyi diğer taraftan Transkafkasya'da kendi öncülüğünde bir işbirliği zeminini oluşturmayı ve bölge içi sorunları çözmeyi hedeflemiştir.

Ermenistan ile sınır meselesini barış yoluyla çözmeye çalışan Gürcistan bu amaçla Ekim ayındaki sınır çatışmasından hemen sonra Gürcistan Sosyal Federalist partili milletvekili Simeon Gurgenovich Mdivani'yi Erivan'a diplomatik temsilcisi atamıştır. Mdivani'ye yapılacak müzakereler bağlamında iki ülke ilişkilerini dostane şekilde düzenlemesi, sınır meselesini tüm yönleriyle inceleme ve Ermeni-Gürcü konferansına hazırlık yapma görevleri verilmiştir.[678]

Savaş sonu düzenlemelerine doğru gidilen süreçte Gürcistan tarafından 27 Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya Dağlı Halklar Birliği'ne verilen notada, Dünya Savaşı sona yaklaşırken yakın zamanda yapılacak dünya kongresinde halkların kaderinin belirleneceği, özelde Rus İmparatorluğu'ndan ayrılan halklara ilişkin de karar verileceği, ihtilaflı konuların ele alınacağı, bu kongre öncesinde Kafkasya'nın dostluk ve dayanışma içine girmesinin altı çizilerek 3 Kasım 1918'de Tiflis'te yapılacak Transkafkasya konferansına davet çağrısı yapılmıştır. Konferansta ele alınacak meseleler ise:

> "1.Konferansa davet edilen devletlerin bağımsızlıklarının karşılıklı olarak tanınması 2. İhtilaflı sınırları hariç tutmadan tüm tartışmalı meselelerin ilgili devletlerin anlaşmasına göre, anlaşma olmaması halinde hakem yoluyla çözülmesi 3. Konferansa katılan halkların herhangi birinin zararına olacak şekilde herhangi bir devletle hiçbir anlaşmaya karşılıklı olarak girmeme yükümlülüğü 4. Cumhuriyetlerin tanınması ve menfaatlerinin korunması

678 **İz İstorii,** s.44.

amaçlarıyla Dünya Konferansına (Paris) karşılıklı yardımla dayanışma halinde girmek"[679]

şeklinde sıralanmıştır. Bu gelişme üzerine, Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Camalyan 31 Ekim 1918'de Gürcistan yönetimine gönderdiği mektupta önerilen söz konusu konferansın başarılı olabilmesi için içerik, zaman ve yerinin önceden tartışılması gerektiğini ileri sürmüştür.[680] Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori ise konferans için önerilen konuların ön bir proje olduğunu ve katılımcıların diğer konuları tartışabileceğini 5 Kasım 1918'de Ermenistan temsilciliğine bildirmiştir.[681] Bu arada, ulaşım zorlukları sebebiyle Gürcistan'ın notası 7 Kasım'da Erivan'a ulaşmış, bilahare konferansın başlangıç tarihi 10 Kasım olarak belirlenmiştir.

Ermenistan genel stratejisi açısından konferansa katılmayı uygun bulmamıştır. Transkafkasya Komiserliği ve Seym döneminde "*Gürcü-Müslüman koalisyonunu*" hatırlayan, "*Nuri Paşa ve diğer Türk subayların faaliyet gösterdiği Dağlılar Cumhuriyetini*" tanıma niyeti olmayan Ermenistan bu cumhuriyetler arasında kendi aleyhine dayanışmanın oluşmasından da çekinmiştir. Ermenistan'ın konferansa olumsuz bakış açısında esas neden ise kendisini uluslararası arenada avantajlı konumda görmesidir. Türk işgaline karşı "*Küçük Müttefik*" olarak savaştığını düşünen Ermenistan, Merkezi Güçlerle bağlantılı hareket eden Azerbaycan, Gürcistan ve Dağlılar ile ortak cephe yaklaşımı ile Paris'e gitmeyi uygun bulmamıştır. Nitekim, Ermenistan Meclisi 8 Kasım tarihli oturumda konferansa katılma önerisini kabul etmemiştir.[682]

Gürcistan'da yayın yapan Taşnak gazeteleri Orizon ve Aşhatavor'da Gürcü yönetiminin konferans çağrısı eleştirilerek bu kararın diğer Kafkas cumhuriyetlerinin görüşleri sorulmadan alındığı belirtilmiştir. Aşhatavor'da Ermenistan'ın daveti öncesinde Gürcü ve Azerbaycanlı yetkililerin temel siyasi iyi niyeti göstermesi ayrıca Azerbaycan'ın "*dar Ermeni karşıtı politikasını reddetmesi*" gerektiği ileri sürülmüştür. Gürcü Menşeviklerinin yayın organı Borba da ise Taşnaksütyun'un "*dış yardım için politik spekülasyon, Ermeni halkının izolasyonu ve komşulara karşı olmayı*" içeren

679 **Borba,** 31 Ekim 1918, No:206, s.1., **Dokumenti i Materiali,** Belge No:211, **STSA.,** F. 1864. Op. No:1, D. No:38. L.1.
680 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:212.
681 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:213.
682 Hovannisian, **a.g.e.,** s.95-96.

eski politikasını sürdürdüğü, bu politikanın daha çok Ermeni halkına zarar verdiği[683] vurgulanarak Taşnaklara sert eleştiri getirilmiştir.

Aynı günlerde, Taşnak karşıtı ve Gürcülerle olumlu ilişki taraftarı Ermeni Halk Partisi'nin yayın organı Mşak gazetesinde Ermeni ve Gürcü yönetimlerini "*Türkiye tehlikesine*" karşı dayanışmaya davet eden görüşlere yer verilmiştir. Yazıda, Türkiye yıkılmadan önce kaçınılmaz anarşi ortaya çıkarsa Kafkasya'nın yeniden "*barbar Türk saldırısına*" maruz kalabileceği, bu durumun sadece Ermeniler değil Gürcüler için de olumsuz sonuç doğuracağı çünkü "*Türk barbarlarının kalperinin derin bir intikam hissi ile dolu olduğu*"[684] şeklinde ağır ifadeler kullanılmak suretiyle iki küçük devletin anlaşmazlıklarını çözüp, olası saldırıyı geri püskürteceği iddia edilmiştir.

Taşnakların Kafkasya Konferansı aleyhinde tavır sergilemesi ve aynı günlerde Ermeni göçmenler meselesini de yoğun şekilde gündeme getirmesi Gürcü yönetiminde ciddi rahatsızlığa yol açmıştır. Borba'da Taşnaklar aleyhindeki dil de oldukça sertleşmiş ve Taşnakların tarihsel geçmişine de atıfla kapsamlı eleştirilere yer verilmiştir:

> "Taşnaksütyun kurulduğundan beri Transkafkasya'da sadece entrika ve provokasyon metodu ile tanınmış, kendisini devrimci ve sosyalist olarak tanımlayan bu parti karanlık güçlerle bağlantıdan kaçınmamak gibi utanç verici tavır sergilemiş, Türkiye'de ulusal düşmanlık ve kıyımın zehirli atmosferinde politik eğitimini alan Taşnaksütyun kendi mücadele örneğini edinmiş, Dünya Savaşı başladığında küçük bir halkı büyük tehlikelerin önüne sürmüş, kendi halkını kanlı maceraya sürükleyerek Türkiye'deki Ermenilerin büyük bölümünün ölümüne yol açmış, Şubat Devrimi'nde Transkafkasya ile birlikte hareket etmemiştir,…..Transkafkasya Seym'inde de Ermeni temsilcileri yönetime güven yeminini yaparken, yöneticileri Bakü'de Bolşeviklerle birlik halinde Tiflis'e askeri sefer hazırlamış, Transkafkasya halklarının dayanışmasından bahseden Taşnaklar, Erivan guberniyasında Tatarların köylerini yağmalayıp halkın katledilmesini organize etmiş, demokrasinin birliğini yıkma bahsinde Müslüman beylerden ve Türkiye'nin ajanlarından daha az ölümcül rol oynamamıştır…Gürcistan'a yönelik yıkıcı kampanya başlatan Taşnaklar, iki halkı sınır sorununu ortaya atarak silahlı çatışma için tahrik edemeyince Kafkas Cumhuriyetlerinin Konferansı aleyhinde kampanya başlatmıştır,…Taşnaklar göçmenlerin kaderiyle ilgilenmemiş ve onları kendi politik amaçları için kullanarak Ermeni halkını Gürcistan yönetimi aleyhinde kışkırtmaya çalışmıştır.." [685]

---

683 **Borba,** 2 Kasım 1918, No:209, s.2-3.
684 **Borba,** 8 Kasım 1918, No:238, s.1.
685 **Borba,** 8 Kasım 1918, No:213, s.1-2. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **EK-5.**

Gürcü basını Ermenilere yönelik sert eleştirel üslup kullanmayı sürdürürken diplomatik süreci işleten Başbakan Jordaniya Erivan'daki Gürcistan diplomatik temsilciliğine 10 Kasım 1918'de gönderdiği telgrafta, Camalyan'dan alınan bilgiye göre Ermenistan yönetiminin bağlantı yokluğunda 10 Kasım için belirlenen konferans hakkında bilgi sahibi olmadığını belirtmiş ve Ermenistan yönetimine onların yokluğu ve cevaplarının eksikliği sebebiyle konferansın üç gün uzatıldığının bildirilmesi talimatını vermiştir.[686] Devamında ise Erivan'daki Gürcistan temsilcisi Mdivani 11 Kasım 1918'de Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta 8 Kasım'da Ermenilerle yaptığı görüşmelerin sonucunu alıncaya kadar konferansın toplanmasının ertelenmesini istediğini, bugün konferansın 14 Kasım'da toplanacağını öğrendiğini, Ermenilerin bu tarih için hazır olmadıklarını, Ermenilerin Gürcistan ile ihtilafın yanı sıra Azerbaycan ve Dağlı Halklar Birliği'nin heyet oluşumu ve yetkilileri konusunda bilgi sahibi olmak istediklerini, konferansın iki hafta sonra veya en azından 10 gün sonra yapılmasının Konferansın başarısı için gerekli olduğunu düşündüğünü bildirmiştir.[687]

Bu noktada Mdivani'nin beklentisi boşunadır çünkü Ermenistan Meclisi 8 Kasım'da konuyu tartışmış ve konferansın hazırlığının iyi yapılmadığı ve konferans öncesinde sınır meselesinin iki ülke arasında çözülmesi kararını vererek[688] aslında Ermenistan'ın politik kararını kesinleştirmiştir. Nitekim Mdivani 13 Kasım'da gönderdiği telgrafta da Ermenistan'ın Dışişleri Bakanı Tigranyan imzasıyla verdiği notada, konferansa prensipte olumlu yaklaşılmakla beraber Gürcistan ile öncesinde yapılacak görüşmelerle konferansın oluşumu, programı, zamanı ve yerinin belirlenmesi gerektiğinin düşünüldüğü, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırın düzenlenmesi konusunun ise konferans öncesinde her iki devlet tarafından karşılıklı anlaşma yoluyla çözülmesinin lazım geldiğinin bildirildiği belirtilmiştir.[689] Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori ise Mdivani'ye gönderdiği 14 Kasım 1918 tarihli telgrafta konferansın en fazla 20 Kasım'a kadar ertelenebileceğini bildirerek Ermenistan'ın en kısa zamanda heyet göndermesi[690] beklentisini yinelemiştir.

---

686 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:215., **STSA.,** F. 1864. Op.1, D.50, L.3.
687 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:215., **STSA.,** F. 1864. Op.1, D.50, L.3.
688 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.118-119.
689 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:216., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.4.
690 **STSA.,** F. 1864. Op.1, D.31. L.9.

Transkafkasya Konferansı 10 Kasım 1918'de Jordaniya'nın başkanlığı'nda açılmış ancak Ermenistan'ın katılım sağlamaması nedeniyle 14 Kasım'a ertelenmiştir.[691] Bunun üzerine konferans 14 Kasım 1918'de Tiflis'te Gürcistan'dan Gegeçkori ve N.Ramişvili, Azerbaycan'dan Mamed Yusuf Cafarov, Kuzey Kafkasya'dan Vekilov ve Kotsev (G.G. Cabagi'nin hastalığı nedeniyle geçici olarak katılmıştır)'un katılımıyla açılmıştır. Konferansın ilk oturumunda Ermenistan'a en kısa sürede temsilcilerini konferansa göndermesi ve bir sonraki oturumun 20 Kasım'da yapılması, Ermenistan katılıncaya kadar özel görüşmeler yoluyla çalışmaların devam ettirilmesi, Ermenistan'ın nihai olarak katılım sağlamaması halinde konferans çalışmalarının üç devlet tarafından yürütülmesi yönünde kararlar alınmıştır.[692]

Konunun Ermenistan'a iletilmesi akabinde Mdivani 17 Kasım 1918'de Erivan'dan gönderdiği telgrafta Tigranyan ile yaptığı sözlü temaslarda onun sınırlar meselesinin genel konferansta değil ilgili taraflar arasında yapılması şartıyla Ermenistan heyetinin konferansa olası katılımını prensipte katılımını kabul ettiği sonucuna ulaştığını, Ermenistan tarafından bu şekilde yapılacak açıklamanın kendilerince desteklenmesi gerektiğini bildirmiştir.[693] Konferans ve ikili ilişkilere dair sorunları tartışmak üzere 19 Kasım'da Tiflis'te Gürcü yönetiminden Jordaniya, Tsereteli ve Gegeçkori, Ermeni tarafından ise diplomatik temsilci Cemalyan ve İstanbul Ermeni heyeti üyelerinin katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda tarafların tüm sorunları barış yoluyla çözme konusunda mutabık kaldıkları açıklanmıştır.[694]Akabinde Gegeçkori tarafından Mdivani'ye iki ayrı telgraf gönderilmiştir. Buna göre 22 Kasım tarihli telgrafta konferasın 30 Kasım'a ertelendiği ve en fazla bu kadarının yapılabileceği, Ermeni heyetinin bahsedilen süreye kadar bekleneceği belirtilirken 2 Aralık tarihli telgrafta da Ermeni tarafının görüşme isteği sergilemediği[695] yönündeki ifadeyle hayal kırıklığı vurgulanmıştır.

Konferansa ilişkin tartışmaların devam ettiği günlerde Ermeni gazetesi N.Orizon'da yayımlanan "*Ermenistan'ın Bağımsızlığı ve Biz*" başlıklı yazıda, Ermenistan'ın nüfusunun yarısının Azerbaycan'da kaldığı, Gürcistan'da

691 **İz İstorii,** s.53-54., **STSA.,** F. 1864. Op.1, D.38. L.3.
692 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:217.
693 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **STSA.,** F. 1864. Op. 1, D.50, L.11.
694 **Borba,** 21 Kasım 1918, No:224, s.4.
695 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:219., **İz İstorii**., s.58-59.

Ermenistan'daki kadar Ermeni bulunduğu, başka ülkelere çıkışı olmayan bir Ermenistan'ın kendileri için çekici olmadığı, Lori ve Cavaheti bölgelerinin Gürcistan'ın sosyalistleri açısından tartışmalı yerler olduğu, büyük miktarda Ermeni toprağının Türkler yüzünden Azerbaycan'da kaldığı belirtilmiştir. Borba gazetesi ise bu yazıyı eleştirmiş ve Ermenistan'ı yöneten partinin Transkafkasya'daki halklarla anlaşması gerektiği, bunun için de genel Kafkas konferansına katılmasının beklendiği belirtilmiştir.[696] Böylece, konferans süreci Ermenistan ve Gürcistan'ın öncelik ve amaçlarının çok farklı olduğunu daha açık şekilde göstermiştir. Ayrıca Ermenistan Kafkasya konferansına katılmayarak iki ülke arasındaki olası anlaşma zeminini de zora sokmuştur.

2.5.1. Ermenistan'ın Toprak Talepleri ve Gürcistan'ın Stratejisi

Kafkasya Konferansı sürecinde Gürcü Temsilcisi Mdivani Ermeni yetkililerle toprak ihtilafları ekseninde muhtelif görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmeler ve devamında Gürcistan'ın "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelik stratejisini belirlemesi önemli gelişmeler arasında yer almıştır.

Mdivani'nin Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranyan ve Hatisyan ile 13 Kasım'da yaptığı görüşmede söz konusu Taşnak yöneticileri, "*Ahılkelek uyezdi, Gori uyezdinin Ahılkelek'e sınır olan bir bölümü ve bu bölgedeki sınırın Tshra-Tskaro sırtına kadar uzatılması ve Hram nehrine kadar Borçalı uyezdinin Ermenistan'a verilmesi*" taleplerini dile getirmiştir. Hatisyan, Mdivani'ye devrim zamanında (1917'de) Gürcü Sosyal Demokratların (Menşevikler) söz konusu toprakları kendilerine vaat ettiklerini hatırlatmıştır. Konuyu Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na 13 Kasım 1918 tarihli telgraf ile bildiren Mdivani, Ahılkelek ve Borçalı uyezdlerine yönelik teklifi kararlı şekilde reddettiğini ancak taviz beklentisinin bulunduğunu, kendi hesaplarına belki Borçalı'nın bir kısmını feda edebileceklerini bildirmiştir. Mdivani ayrıca Ermenistan'ın, Gürcü yönetiminin Ermeni topraklarına yönelik talebine verilecek destek karşılığında tazminat olarak "*Türkiye ve Azerbaycan sınırları*" içinde toprak talep ettiklerini bildirmiştir.[697] Bu noktada belirtilmelidir ki

696 **Borba,** 3 Aralık 1918, No:234, s.3.
697 **İz İstorii,** s.63., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.5.

Taşnakların etnik prensip politikasını dikkate alan ve bilimsel sosyalizm ilkelerini ön plana çıkaran Menşevikler o dönemde Transkafkasya'da yeni bir idari yapılanma olması halinde bu yerlerin Taşnaklara verileceğini sözlü olarak vaat etmişler ancak bağımsızlık sürecinde bu vaat yerine getirilmemiştir.[698]

Mdivani aynı görüşmede Taşnak yöneticilere Tiflis guberniyası ve diğer kısımların milliyet farkı olmaksızın tarihsel, kültürel ve ekonomik açıdan Gürcistan'ın parçası olduğunu belirttikten sonra Bambak (Pambak) ve Kazah rayonlarının da tarihsel olarak Gürcistan ile bağlantılı olmalarına rağmen Türklerin bölgeden ayrılmaları sebebiyle eski stratejik öneminin kalmadığını ama Ahılkelek ve Borçalı'da ise taviz verilemeyeceğini belirtmiştir.[699]

Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori imzasıyla Mdivani'ye 18 Kasım 1918'de tarihinde gönderilen telgrafta Mdivani'nin 13 Kasım 1918 tarihli telgrafına cevap verilmiştir. Buna göre Ahılkelek'te taviz verilemeyeceği ancak Lori uçastkasında taviz verilebileceği, bu tavizin ise müzakere sürecinde açıklığa kavuşturulabileceği belirtildikten sonra "*Ermenilerin Türkiye sınırları içinde topraklarını genişletmesinin enerjik bir şekilde destekleneceği, Azerbaycan sınırları içinde ise mümkün olduğu kadar destek verileceği*" bildirilmiştir. Aynı telgrafta ayrıca 17 Kasım'da müttefikler adına Bakü'ye giren İngiliz General Thomson'un yaklaşımlarına atfen bazı sorumsuz Ermeni politikacıların yaklaşımlarının onaylanmadığı ve İngilizlerin Müslümanlarla tartışmayacağı, ateşkes antlaşmasına göre tüm Türk birliklerinin Kafkasya'yı tahliye etmek zorunda olduğunun altı çizilmiştir.[700]

Tigranyan, Mdivani ile yaptığı 19 Kasım 1918 tarihli görüşmede doğrudan Azerbaycan aleyhine toprak pazarlığını denemiş ve Gürcistan'ın "*Karabağ ve Kazah uyezdinin dağlık kesiminin Ermenistan ile birleşmesi konusunda yardımcı olması halinde Ahılkelek ve Borçalı uyezdinin Gürcistan'a taviz olarak verilebileceği*" önerisini getirmiştir.[701] Askeri ittifak anlamına gelen bu talebi Tigranyan birkaç defa daha gündeme taşımıştır. Gürcistan yönetim çevreleri ise Ermenistan ile askeri ittifakı

---

698 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.123-124.

699 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.41-44., Mdivani'nin özelilkle Kazah rayonunun taviz olarak verilebileceği ima etmesi dikkat çekicidir çünkü bu bölge Azerbaycan'ın kendisine ait olarak gördüğü bir bölgedir. Kazah bugün Azerbaycan sınırları içindedir.

700 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.14. Belge için bknz. **EK-6.**

701 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.126., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.18.

mümkün görmemiştir. Bu durum Tigranyan'a iletilince anılan bu sefer de "*Türkiye'ye karşı ortak hareket etme düşüncesini*" gündeme getirmiştir.[702]

Tigranyan'ın Mdivani'ye belirttiği Türkiye ve Azerbaycan ile yaşanan sorunlarda Gürcistan'dan yardım talebine verilen cevap taktiksel açıdan dikkat çekicidir. Gegeçkori'nin 18 Kasım tarihli telgrafını dikkate alan Mdivani Gürcistan'ın Türkiye konusunda elbette doğrudan etkide bulunamayacağını ancak yaklaşan dünya barış konferansında ve Enternasyonel'de temsilcileri aracılığıyla yardım sağlayabileceğini belirtmiştir. Mdivani Türkiye meselesinde bu şekilde kolaylıkla katkı sağlama imkanı bulunduğunu ancak Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sınır meseleleri ve anlaşmazlıklar dünya ölçeğinde geniş bir öneme sahip olmadığı için bu konuya farklı bakılacağını belirterek[703] Azerbaycan konusunda dolaylı da olsa yardım vaadinde bulunmamıştır. Gürcistan, Azerbaycan konusundaki bu yaklaşımıyla esasında bölge içi dengeleri de gözetmiştir.

Gürcistan yönetimi 21 Kasım'da yaptığı toplantıda Ermenistan'ın Azerbaycan ve Türkiye'ye planladığı olası saldırıya destek verilmesini hemen ihtimal dışı bırakmıştır. Buna rağmen Ermenistan'ın Paris Barış Konferansı'nda desteklenmesi kararı alınmıştır. Söz konusu karara ilişkin olarak hazırlanan gizli protokol şu şekildedir:[704]

> "…Ermenilerle yakınlık bizim için gereklidir, şayet biz, iki Hıristiyan halk, kendi aramızda anlaşamayacaksak, bu Gürcistan'ın bağımsız şekilde var olma yeteneğini şüpheye düşürür ve bu durum Avrupa'da kötü bir izlenim yaratır. Amacımızı ortaya koymalıyız; Türkiye ve Rusya Ermenistanı'nı birleştirip, Ermenistan'ın siyasi merkezinin Türkiye Ermenistanı'na geçmesine çabalamak. Bununla Ermenilere Karadeniz'e çıkış bulmada yardım sağlayacağız, şayet iş böyle ilerlerse Ermenistan da Gürcistan'ı rahatsız etmeyecek ve böylece, gerginleşen Ermenistan-Gürcistan ilişkilerini kolayca çözeceğiz…"

Gürcistan'ın Türkiye'ye ait topraklar üzerinden Ermenistan'ı tatmin ederek kendisine yönelik riski ortadan kaldırmaya matuf kağıt üzerinde son derece akıllı gibi görünen stratejisi çok kısa süre içinde hayal kırıklığına dönüşecek ve Gürcü

---

702 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.126-127.
703 **İz İstorii,** s.66.
704 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.129.

yöneticilerin özde eleştirel baksalar bile Taşnak yönetiminin planlarını aslında tam olarak doğru algılayamadıkları ortaya çıkacaktır.

Gürcistan'ın konferansa ve Mdivani üzerinden yapılan ikili temaslara odaklandığı süreçte Ermenistan, Gürcistan'ın da sahiplendiği toprakları sınırları içine katacak şekilde kendi öncelikli hedefine, yani "*Büyük Ermenistan*"ın oluşturulmasına yoğunlaşmıştır. Türkiye'nin Kaflasya'yı tahliyesinin hızla devam etmesi, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın uygulanmaya başlanması ve bu antlaşmaya bağlı olarak müttefik kuvvetler askeri donanmasının Batum'a demir atması ise uluslararası planda psikolojik üstünlük hissiyatına kapılan Ermenistan'a, Gürcistan'a karşı politikasını sertleştirme olanağı sunmuştur.

2.6. Ermenistan-Gürcistan Savaşına Giden Süreç

Gürcistan ve Ermenistan arasında Ekim 1918 sınır çatışmalarının etkisiyle birçok konuda gerginlik veya görüş farklılığı meydana gelmiştir. Tarafların Borçalı ve Ahılkelek başta olmak üzere devam eden sınır ve toprak ihtilaflarının yanı sıra Tiflis'te bulunan Ermenilere ait askeri malzemelerin durumu, bu şehirdeki Ermeniler etrafında yaşanan sorunlar, dış poltikada anlayış farklılığı gibi farklı konu başlıklarında bir uzlaşı zemini oluşturulamamıştır.

Ermenistan ve Gürcistan arasında savaşa giden süreçte gerginlik her alanda görünür düzeye gelmiştir. Gürcistan, avantajlı coğrafi konumunu ve Rus yönetiminde Transkafkasya'nın merkezi işlevini Tiflis'e sahip olmasını Ermenistan üzerindeki baskı aracı olarak kullanmaktan çekinmemiştir.

Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilciliği tarafından 18 Ekim 1918'de Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen yazıda Gürcistan Şehir Birliği Komitesi başkanı tarafından yapılan Ermenistan'ın vereceği 700.000 ruble kredi karşılığında Ermenistan'ın ihtiyacı olan ilaç, temizlik malzemesi ve gıda maddelerinin bu kuruluşlara ait depolardan Ermenistan'a göderilebileceği yönünde teklif alındığı, bu malların Ermenistan'a sığınan göçmenlerin ihtiyacı için kullanılacağı belirtilerek Gürcistan yönetiminin yaklaşımı sorulmuştur.[705] Gürcistan yönetimi ise bu

[705] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.100.

başvurunun ticaret prensiplerine uymaması sebebiyle reddedildiğini bildirmiştir.[706] Bu tür bir talebin reddedilmesinde Ekim ayındaki çatışmaların da rol oynadığını açıktır.

Bunun yanı sıra Gürcistan yönetimi 21 Ekim 1918'de Tiflis'te bulunan eski Ermeni Kolordusu'na ait mallar ve Tiflis'teki ağır silah deposundan Ermeni ağır silah deposuna geçirilen askeri malzemeler hakkında bilgi talep etmiştir. Tiflis'teki Ermeni diplomatik temsilciliği ise Tiflis ağır silah deposundan herhangi bir malzemenin Ermenilere ait depoya getirilmediğini, depolarda bulunan mazlemelerin Tiflis'te bulunan muhtelif Ermeni tugaylarına ait malzemelerden veya geri çekilme sırasında Gümrü'den getirilen malzemelerden oluştuğunu bildirmiştir.[707]

Ermenistan ayrıca ülkenin lojistik ve ulaşım açısından Gürcistan'a bağımlı olması sebebiyle gıda, ordunun ofis gereçleri ve elektrik bağlantı parçaları gibi ürünleri Tiflis'ten temin etmek amacıyla Camalyan üzerinden Gürcistan'a dilekçe ile başvuruda bulunmuştur.[708] Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilciliği buna ilaveten Gürcistan yönetiminin Tiflis'te kalan Ermenistan Cumhuriyetine ait malların bir an önce Erivan'a gönderilmesi için karar alması çağrısında bulunarak[709] daha önce de ortaya konulmuş olan konuyu gündemde tutmaya çalışmış ancak gerginlik ortamında bir sonuç alamamıştır.

Tiflis'te Ermenilere ait Mantaşev adlı evdeki depoda bulunan malların Tiflis Garnizon komutanı General Ahmetelov tarafından açılıp el konulması girişimi Ermeni misyonunu rahatsız etmiş ve Ermenistan misyonu ile Gürcistan yönetimi arasında bir dizi yazışma yapılmıştır. Bu çerçevede Camalyan 4 Kasım 1918'de Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda malların Ermenistan'a ait olduğunu ve deponun açılması halinde kendi yönetimine bu durumu Gürcistan'ın dostane olmayan bir yaklaşım sergilediği görüşüyle bildireceğini belirtmiştir. Gürcistan yönetimi ise Mantaşev evindeki depoda bulunan askeri malzemelerin şehrin içinde tehlike oluşturması sebebiyle şehir dışına taşınmasının kararlaştırıldığını bildirmiştir. Yapılan yazışmalarda Tiflis'te Ermenilere ait olan patlayıcı malzemelerin Erivan'a taşınmasının Ekim 1918'de yaşanan sınır çatışmaları sebebiyle ertelendiğine ancak

706 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.96.
707 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.18, L.12.
708 **Borba,** 26 Ekim 1918, No:202, s.1.
709 **Borba,** Kasım 1918, No:213, s.4.

mevcut durumda gerekli şartların hazırlanarak muhtelif depolarda bulunan askeri malzemelerin trenle Ermenistan'a taşınabileceğine değinirken Gürcistan yönetimi Borçalı'daki savaş halini gerekçe göstererek bu talebi kabul etmemiştir.[710]

Ermenistan misyonu Ermenistan'a ait depoları koruyan bekçilerin depolara Ermeni yetkililerin girmesine engel olmasından rahatsızlık duymuştur. Ermeni misyonu tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanına 15 Kasım 1918'de verilen notada depolara girişe ve kullanımına izin verilmesi, depolarda Gürcü görevlilerin arama yapmaması gibi talepler iletilmiştir.[711] Ermenistan, askeri malzemelerin yanı sıra Ermeni Milli Konseyi'ne ait mallar ve tıbbi malzemeler, inşaat malzemeleri, müzik aletleri gibi kendine ait malların da Tiflis'ten Erivan'a taşınması için Gürcistan yönetiminin iznini talep etmiştir.[712]

Ermenistan'a ait mallar sorunu devam ederken siyasal planda gerginlik gündemden düşmemiştir. Kafkasya Konferansının gündem oluşturduğu bir dönemde Mdivani tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 17 Kasım 1918 tarihli telgrafta, Bolşevik faaliyetlerinin yanı sıra Gürcistan'da çok sayıda Ermeninin tutuklandığı, Orizon gazetesinin kapatıldığı yönündeki söylentilerin doğru olup olmadığı sorulurken Tiflis'te savaş durumuna geçilmesinin sebebinin bildirilmesi talep edilmiştir.[713]

Mdivani Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 17 Kasım 1918 tarihli diğer bir telgrafta, Erivan'daki Türk diplomatik misyonu kaynaklı haberlere göre Müttefiklerin Transkafkasya cumhuriyetlerini tanımadığını, Bakü'nün Rusya'ya, Batum'un İngiltere'ye, Kars'ın ise Türkiye'ye verildiğini bildirerek bu haberin doğruluğunu sormuştur.[714] Dışişleri Bakanı Gegeçkori ise 20 Kasım 1918 tarihinde Türk misyonunun haberinin uydurma olduğunu, sadece Fransız mali burjuvazisinin Transkafkasya'yı da içerecek şekilde Rusya'nın yeniden toparlanmasını istediğini ancak Amerika'nın buna karşı olduğunu bildirmiştir. Gegeçkori ayrıca sorumsuz çevreler tarafından ateşlenecek eylemlerin oluşturduğu tehlike sebebiyle Tiflis'te savaş durumu ilan edildiğini, Orizon'un kapatıldığını ancak başka bir gazetenin

710 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.18, L.1-2-3-6.
711 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.18, L.13.
712 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.18, L.20.
713 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.12.
714 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.13.

çıkmaya başladığını, Gürcistan Ermenileri ile yapılan görüşmeler neticesinde olumsuz havanın dağıtıldığını bildirmiştir.[715]

Gürcistan yönetimi Ermenistan'ı konferansa beklerken Taşnaksütyun parti bürosu "*27 Kasım 1918'de Ahıska, Ahılkelek, Borçalı uyezdi ve Tiflis'in Ermenistan ile birleştirilmesi için Gürcistan'a karşı askeri harekata başlama kararı*" almıştır.[716] Bu noktada Tiflis meselesi dikkat çekicidir. Nitekim Jordaniya anılarında Taşnak yönetiminin saldırısının temel sebebini Tiflis'in Gürcüleştirilip başkent yapılmasından bu şehri kendilerine ait olarak gören Ermenilerin rahatsızlık duyması şeklinde değerlendirmiştir.[717]

Taşnakların askeri planlamasından habersiz olan Gürcistan, Ermenistan'a 29 Kasım 1918 tarihli nota ile sınır teklifini iletmiştir. Bu kapsamda, Gürcistan'ın güney tarafından sınırın mevcut durumda Ahılkelek ve Borçalı uyezdini Gümrü uyezinden ayıran eski Tiflis guberniyası sınırına göre olması gerektiği, doğu tarafından ise Borçalı'yı eski Kazah ve eski Gence Guberniyası'ndan ayıran hat boyunca belirlenmesinin lazım geldiğinin düşünüldüğü ve Ermenistan'ın varsa itirazını bildirmesi talep edilmiştir.[718]

Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranyan cevaben 1 Aralık 1918'de gönderdiği notada, iki ülke arasındaki sınırlar meselesinin 1917 yılında yapılan yönetim çevrelerinde yapılan görüşmelerde ele alındığı, sınır hatlarının belirlenmesi meselesinde etnik prensibin temel alındığı, Ahılkelek'in tamamının, Borçalı'nın ise büyük bölümünün Ermenilerden oluştuğu ve Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu, Borçalı'nın kuzeyi ve Tiflis'in güneyinin (Tiflis'e kadar) Ermeni nüfusa rağmen Gürcistan sınırında yer aldığı ve milli-kültürel otonomilerinin garanti altında bulunduğu, Gürcistan'ın teklifinin kabul edilemez olduğu, sorunun sadece Ahılkelek ve Borçalı'nın bir bölümü ile ilgili olmadığı, Borçalı'nın kuzey bölümü ve Tiflis rayonlarının daha önce yapılan toprak paylaşım planına göre tam uyulması şartı ile tartışmasız olarak Gürcistan'a ait olabileceği[719] ileri sürülmüştür.

---

715 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.16.
716 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.131-132.
717 Tetvadze, **a.g.e.,** s.98-99.
718 **İz İstorii,** s.68.
719 **a.g.e.,** s.69-70.

Mdivani mevcut bilgiler ve daha önce yapılan nota teatilerinde gündeme gelen görüşler kapsamında Tigranyan'ın 1 Aralık 1918 tarihli notasını da 3 Aralık'ta cevaplamıştır. Söz konusu notada Mdivani, Gürcistan yönetim çevrelerinde 1917 ve 1918 başlarında gerçekten de Ahılkelek'in ve Borçalı'nın büyük bölümünün Ermenistan sınırları içinde bulunması gerektiğinin açıklandığını kabul ettiğini ancak o dönemde Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığının gündemde olmadığını ve şartların değiştiğini, bu bölgelerin Gürcistan'ın toprak fonunun yaratılması açısından temel teşkil ettiğini, bu durumun daha önce Rusya sınırları içinde birlikte yaşanacağı düşünülerek dikkate alınmadığını, etnik prensibin doğal sınır şartlarına uymadığını, Bambak (Pambak) ve Kazah rayonlarının Türklerin komşu olması sebebiyle stratejik önem taşıdığını ancak Gürcistan yönetiminin tarihsel bağlantıya rağmen artık bu rayonların kendi toprakları içinde olması gerektiğinde ısrarcı olmadığını[720] bildirmiştir.

Tigranyan 2 Aralık 1918'de Mdivani ile görüşmüş ve Ermenistan'ın Türk vilayetlerinin bir bölümünü alması halinde Gürcistan'a Ahılkelek'in taviz olarak bırakmaya hazır olduğunu belirtmiştir. Mdivani ise Gürcistan'ın Borçalı'nın Lori uçastkasını Ermenistan'a bırakmaya hazır olduğunu ifade etmiştir. Mdivani Tigranyan'ın teklifini 3 Aralık 1918'de Gürcistan Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Takip eden günde taraflar Borçalı'daki sınırları belirlemek için bir araya gelecekken Tigranyan, Mdivani'ye gönderdiği 2 Aralık 1918 tarihli notada (nota 3 Aralık'ta Mdivani'ye ulaşmıştır) Gürcistan'ın Ahıska-Ahılkelek'e genel vali atadığı ve Ahılkelek'i işgal için önlemler almaya başladığı bilgisinin alındığı ve bu durumun protesto edildiği bildirilmiştir.[721]

Nota teatilerinin yoğun olduğu bu süreçte Ahılkelek ekseninde Türkiye'yi de ilgilendiren tartışma konusu önem taşımıştır. Mdivani tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanı'na 30 Kasım 1918 tarihli telgrafta: "*Ermenistan Parlamento çevrelerinden alınan bilgilere göre Türk kumandanlığının Ermenistan yönetimine Ahılkelek uyezdinin işgalini teklif ettiği…*"[722] bildirilmiştir. Aynı bakanlıktan Mdivani'ye gönderilen 2 Aralık 1918 tarihli telgrafta da: "*…şimdi Ahılkelek uyezdi ile bilgimize*

720 **a.g.e.,** s.70-73.
721 **a.g.e.,** s.75-77.
722 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.47.

yönelik teyit aldık. Görünüşe göre bu Ermenistan yönetiminin Türk Kumandanlığı ile yaptığı anlaşmanın sonucudur ki Ermenilerle anlaşma yapma görevimizi zorlaştırmaktadır. Bu sorunu Tigranyan ile görüşmenizde açıklığa kavuşturmaya çalışınız…" ifadeleri yer almıştır.[723]

Bu noktada Türkiye'nin süreçte oynadığı rol ve stratejisinin irdelenmesi önem taşımaktadır. Türkiye Lori bölgesinden çekildikten sonra Ahıska ve Ahılkelek'in boşaltılması konusu ön plana çıkmıştır. Türkiye'nin Tiflis'te bulunan temsilcisi Abdulkerim Paşa Hariciye Nezareti'ne 30 Ekim 1918 tarihinde gönderdiği yazıda Gürcü Hükümeti Hariciye ve Harbiye Nazırları'nın kendisine gelerek uyumsuzluk yaşanmaması ve ileride düzen tesisi için bir miktar Gürcü askerinin Ahılkelek'e girmesini talep ettiğini ve orada cereyan eden durumda hakkında çok heyecanlı davrandıklarını belirtmiştir. Abdulkerim Paşa ayrıca Türk hükümetinin tahliyesi sağlanacak arazi hakkında tarafsız hareket edileceğini, hükümetin her zaman dürüst bir komşu olarak bütün "*Kafkas hükümetlerinin saadet-i hallerini temenni ettiğini ilettiğini*" bildirmiş ve uzayan bu işler için talimat verilmesini rica etmiştir.[724] Abdulkerim Paşa Başkumandanlık Vekaleti'ne aynı tarihte gönderdiği yazıda da Gürcü hükümetinin Ahılkelek ve Ahıska'nın kendi askerilerine teslimi için sınırda askeri kumandanlarıyla müracaatta bulunduklarını belirterek bu müracaatlara ne şekilde muamele yapılacağına dair talimat istemiştir.[725]

Türk Hariciye Nezareti tarafından 31 Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Elviye-i Selase haricindeki arazinin tahliyesine değinildikten sonra Gürcistan'a yakın, birkaç nahiyesi Gürcü olan ve kalanı Ermenilerden oluşan "*Ahılkelek'in Ermenilere, Ahıska'nın ise Gürcülere bırakılmasına*" yönelik yaklaşıma yer verilmiştir.[726] Bu kapsamda Abdulkerim Paşa'ya Türk Başkumandanlığı tarafından 1 Kasım 1918 tarihli bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta; "*Ahılkelek kazasının Ermenilere, Ahıska'nın ise Gürcülere bırakılacağı ancak bu kararın Ermeni ve Gürcü hükümetleri tarafından hemen anlaşılmasının istenmediği*", her iki hükümetinden kazanılmasının arzu edildiği fakat Ermenilerin tutulmasının Türkiye'nin menfaatleri açısından gerekli görüldüğü bu nedenle Ahılkelek'in

723 **İz İstorii,** s.79., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.24. Belge için bknz. **Ek-7.**
724 **ATASE Arşivi,** İSH., K.71, G.82-1., **BOA,** HR-SYS-02460-00071-001-001.
725 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-10.
726 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-9. Belge için bknz. **Ek-8.**

Ermenilere bırakılmak istendiği ve bu konuda Ermeni işgal kuvvetlerine kolaylık gösterileceğinin Erivan'daki siyasi ve askeri temsilci tarafından Ermeni hükümetine söyleneceği bildirilmiştir. Ayrıca Gürcü hükümetine Ermenilerin Ahıska'yı da isteyeceği söylenerek bu kazanın öncelikle Gürcüler tarafından işgali için düzenlemede bulunulması ve Türk hükümetinin bu konuda yardımcı olacağının gizli bir şekilde iletilmesi de istenerek.[727] ciddi bir diplomatik manevra yapılmıştır.

Ermenilerin Ahılkelek'i işgalinin "*bir emrivaki*" şeklinde olmuş gibi idare edilmesi de Türkiye tarafından öngörülmüştür.[728] Türkiye'nin Erivan'da bulunan askeri ve siyasi temsilcisi Mehmet Ali Paşa'ya 1 Kasım 1918 tarihinde gönderilen telgrafta da Ahılkelek'te hak iddia eden Gürcülerin fırsattan yararlanıp Ahılkelek'i işgal edecekleri muhtemel görüldüğünden bu bölgenin Ermeni kuvvetlerine terkinin kolaylaştırıldığı ve konu hakkında IX. Ordu Kumandanı tarafından gizli şekilde Ermeni hükümetinin haberdar edildiği belirtilmiştir.[729]

Türkiye, Ahılkelek ve Ahıska'nın tahliyesi konusunda diplomatik manevra yaparken Enver Paşa da Halil ve Nuri Paşa'ya gönderdiği bir şifreli yazıda Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'dan çekilme stratejisi kapsamında artık Ermenilerle kavga edilmeyip iyi geçinilmesi talimatını vermiştir. Enver Paşa'ya göre, barış müzakeresinde Ermenilerle beraber onların istiklalleri için çalışmak mühimdir.[730] Bir yaklaşıma göre, Türkiye Almanya'nın yenilmesi halinde onu bekleyen sondan kaçınamayacağı için korkmuş ve Gürcülere ait bölgeleri Ermenistan'a vererek Gürcistan ve Ermenistan arasında çatışma başlatmaya çalışmıştır. Böylece, kendisi için ağır bir askeri-siyasi dönemde doğu sınırlarını güvenceye almıştır. Yine aynı bakış açısına göre Türk yönetimi, Ermenilerin ve Gürcülerin birleşik bir kuvvetle Brest Litovsk Anlaşması ile kazandığı toprakları geri almak için yapacağı olası saldırıdan endişe etmiştir.[731]

Mdivani 5 Aralık 1918'de Tigranyan'ı ziyaret ederek Türkiye'nin konuya ilişkin yaklaşımını gündeme getirmiştir. Tigranyan Türk Kumandanlığı'ndan

---

727 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-3. **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-4. Belgeler için bknz. **Ek-9, Ek-10.**

728 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-2.

729 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-7. **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-3.

730 Aydemir, **a.g.e.,** s.445.

731 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.97.

Ahılkelek'in işgaline yönelik teklif aldıklarını kabul etmemiştir. Tigranyan ayrıca kesin bir dille Gürcistan'ın Ahılkelek'i işgal etmek için uzun zamandır önlem aldığını, Gürcü birliklerinin buraya sevk edilmesinin mevcut gerçeği gösterdiğini dile getirmiştir. Mdivani ise sınır meseleleri ve konferansla ilgili konuları ele almak amacıyla Tigranyan'ın kendisi ile birlikte Tiflis'e gelmesinde ısrarcı olmuştur.[732]

Mdivani'nin Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 4 Aralık 1918 tarihli telgraf dikkat çekicidir. Buna göre Mdivani, 3 Aralık 1918'de Tigranyan ile yaptığı görüşmede, Ermenistan'ın Ahılkelek'in Gürcistan'a taviz olarak verilmesi için Türk oblastlarının bir bölümünün alınması şartını ortaya koyduğuna değinip; "*Gürcistan'ın, Ermenistan'ın bu Türk oblastlarını alması konusunda yardımla yükümlü olması gerektiğini*" bildirmiştir. Mdivani aynı telgrafta, Tiflis ve Pers (İran'dan) gelen haberlerde müttefiklerin Transkafkasya cumhuriyetlerini ortadan kaldırma niyetinin bulunduğunun belirtildiğini, Türk kumandanlığının resmi olarak Ermenistan'a Ahılkelek'i işgal etmeyi önerirken aynı zamanda Erivan guberniyasının en iyi ve büyük kısmında hak iddia eden ve Ermenistan yönetimini tanımayan bir Müslüman yönetim organize ettiğini[733] bildirerek endişelerini gösterirken Türkiye'nin de ikili politika yürüttüğünü ima etmiştir.

Gürcü Tümgeneral K.Makayev tarafından yapılan ve Gürcistan basınında 10 ve 13-14 Kasım 1918 tarihlerinde yer alan hem Müslümanlara hem de diğer vatandaşlara yönelik çağrılar zaten Gürcistan'ın Ahıska'nın yanı sıra Ahılkelek'i de işgale hazırlandığına işaret etmiştir. Yapılan bu çağrılarda Gürcistan ordusunun Ahıska ve Ahılkelek'in Türk birlikleri tarafından boşaltılması akabinde bozulan düzeni sağlamayı amaçladığı, Müslümanların din ve geleneklerine dokunulmayacağı, Gürcü ordusunda askerlik hizmetine alınmayacakları, bu uyezdleri boşaltması gereken Türk ordusunun ağır davrandığı, değişik bahanelerle çıkış süresini uzatan Türk birliklerinin uyezdlerdeki tüm yiyecekleri ve kendisi için değerli gördüğü tüm malzemeleri aldığı, Gürcistan yönetiminin bu nedenle "*milliyet farkı gözetmeksizin*

732 **İz İstorii,** s.79., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31. L.88.
733 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.28. Belge için bknz. **EK-11.**

Türk birliklerinin yağma faaliyetlerine karşı en gerçekçi ve radikal önlemleri almaya mecbur kaldığı"[734] iddia edilmiştir.

Süreç bu yönde ilerleken Gürcistan Ahıska ve Ahılkelek için bir genel vali atamış ve Ahıkelek'in askeri olarak ele geçirilmesi için önlem almıştır. Ermenistan bu gelişmeyi protesto etmiş ve olayı Ermenistan'ın Ahılkelek'teki toprak haklarına yönelik bir eylem olarak görmüştür. Mdivani'nin Tigranyan'dan 4 Aralık 1918'de bu konuya ilişkin notayı alıp Gürcistan yönetimine göndermesi[735] Gürcistan-Ermenistan ilişkilerinin daha büyük bir kriz aşamasına geçtiğinin bir işareti olmuştur.

Protesto notası Gürcistan'da sert bir karşılık bulmuştur. Nitekim Dışişleri Bakanı Gegeçkori 7 Aralık'ta Mdivani'ye gönderdiği telgrafta,[736] Ahılkelek'in 5 Aralık'ta kendi birlikleri tarafından işgal edildiğini, bu adımın hem Türk ordu birliklerinin yönetimi, hem de sorumsuz şahıslar ile silahlı çetelerin bitmeyen baskısına maruz kalan yerel halkın menfaatleri doğrultusunda atıldığını, Gürcistan'ın bu bölgeyi ele geçirmesinin tarihsel, siyasal ve ahlaki açıdan tartışılır yönünün bulunmadığını ve karşılıklı toprak müzakeresine ve tavizine konu olamayacağını[737] belirterek Ahılkelek'in tarihsel olarak Gürcü toprağı olduğunu savını hatırlatmıştır.

Gürcü birliklerinin 4 Aralık 1918'de Ahıska, 5 Aralık 1918'de ise Ahılkelek'e girmesi akabinde bölgedeki Gürcü birliklerinin komutanı General Makayev tarafından Gürcistan Savaş Bakanlığı'na; "*bölge halkının bu durumdan memnuniyet duyduğu ve Ahılkelek'te buğday saklanan subayların kaldığı binalardan birisinin Türkler tarafından yakıldığı*" iddiası bildirilmiştir.[738] Borba Gazetesi de 7 Aralık tarihli haberinde propaganda içerikli savlara yer vermiştir:[739]

> "Türk yönetimi Ahıska ve Ahılkelek'te etnik gruplar arası düşmanlığa, anarşi ve yağmaya sebebiyet vermiştir. Gürcistan demokrasisine geçiş ile birlikte tüm sorunlar ortadan kalkacaktır. Müslümanlar ve Hıristiyan Gürcüler işgalci gücün keyfiliğinden ve baskısından kurtulacaktır. Gürcü askerleri Ermenilerin kalbinde mutluluk yaratacaktır. Ermenilere yönelik sonu gelmez katliam, baskı ve keyfilik son bulacaktır."

---

734 **Borba,** 9 Kasım 1918, No:214, s.1, **Borba,** 10 Kasım 1918, No:216, s.1, **İz İstorii,** s.81-83. Mdivani'nin bahsettiği yönetim Aras Türk Hükümeti'dir.

735 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.56.

736 Telgraf bağlantısı kesildiği için mesaj Mdivani'ye de Ermenistan yönetimine de ulaştırılamamıştır. Telgraf ancak 14 Aralık'ta radyo üzerinden Erivan'a iletilebilmiştir.

737 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:232., **İz İstorii,** s.79-80, **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.38.

738 **Borba,** 7 Aralık 1918, No:228, s.3-4.

739 **Borba,** 7 Aralık 1918, No:237, s.1.

Gürcistan, Ahılkelek'in işgalini gerekçelendirmeye yönelik propaganda yaptığı sırada Gegeçkori tarafından Mdivani'ye gönderilen ilave mesajda[740] Albay Ter-Nikokosov komutasındaki Ermeni müfrezesinin Sanain İstasyonu'na ateş açtığı, Ahılkelek'ten alınan bilgiye göre de Bogdanovka köyünde Ermeni süvari birliğinin tespit edildiği bildirilerek istenmeyen olaylardan uzak durma adına gerekli adımların atılması istenmiştir.[741]

Gürcülerin Ahılkelek'e girişine kadar geçen süreçte Ermeni-Gürcü gerginliği Ekim 1918'de yaşanan sınır çatışmaları ve sonrasında diplomatik yazışmalar ile somutlaşırken Ermenistan'ın saldırmaya cesaret edemeyeceğinden emin olan Gürcistan kendisini korumak için hiçbir adım atmamıştır.[742] Ermeni liderler ise bu süreçte basında ve toplantılarda Gürcü karşıtı düşünceleri popüler hale getirmiştir. Ayrıca, Gürcistan ile savaş için arka planda Ermeniler arasında para toplanmış ve Ermeni din adamları köylerde gezerek Karibi'nin ifadesiyle halkı Gürcistan'a karşı "*haçlı seferi*" için hazırlamıştır.[743]

Ermenistan ve Gürcistan arasında ortak bir dış politika anlayışı geliştirilememiş olması iki ülkenin kolayca çatışma ortamına sürüklenmesinde etken olmuştur. İki ülke arasındaki toprak ihtilafının yoğun şekilde tartışıldığı bir sırada 5 Aralık 1918'de Camalyan ile Gegeçkori arasında Tiflis'te yapılan görüşmede Camalyan, Bolşevikler ile Denikin'in birbirlerine karşı olası zaferleri halinde Transkafkasya'yı işgal edebilecekleri veya İngilizlerin ve Müttefiklerin Transkafkasya'yı işgal edip halkların kaderini etkileyebilecekleri şeklindeki senaryoları gündeme getirip Ermenistan ve Gürcistan arasında yakınlaşma veya işbirliğine yönelik somut adım atılabilmesi için Gegeçkori'nin yaklaşımını sormuştur. Gegeçkori ise Denikin ve Bolşeviklerin her ikisinin de kabul edilebilir olmadığını belirtmiş ancak bu iki unsurla nasıl mücadele edileceğine açıklık getirmemiştir.[744]

Ermenistan, Denikin ve Bolşeviklere ilişkin olarak Gürcistan nezdinde zemin yoklarken Gönüllü Ordu ile bir askeri-siyasi antlaşma imzalayarak pozisyonunu

740 Telgraf bağlantısı kesildiği için bu mesaj da ancak 14 Aralık'ta radyo üzerinden iletilebilmiştir.
741 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.98.
742 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.142.
743 Karibi, **a.g.e.,** s.215.
744 Petrosyan, **a.g.e.,** s.149.

kuvvetlendirdiği[745] iddia edilmiştir. Birinci Dünya Savaşının bitişiyle beraber "*Büyük Ermenistan*" için umutlanıp İtilaf devletlerinin desteğine güvenen Ermenistan'ın, o dönem etkin güç unsuru konumundaki Gönüllü Ordu ile anlaşıp Gürcistan'a karşı kendisini daha rahat hissetmesi olasılık dahilinde görülmüştür.

Bu dönemde Ermeni siyasi çevreleri Gürcistan'ı sadece kendi menfaatlerini korumak ve Ermenistan'ın menfaatlerini ihmal etmekle suçlamıştır. 1918 baharındaki Türk askeri harekatından hareketle "*Gürcistan'ın Ermenistan'ın arkasından iş çevirdiği ve düşmana karşı yalnız bıraktığı*" iddia edilmiştir. Ayrıca, Gürcistan'ın coğrafi konumundan yararlanıp Ermenistan'ın dış dünya ile iletişimini kesmek yoluyla Ermenistan'dan belirli bir toprak tavizi koparmayı amaçladığı ileri sürülmüştür.[746]

Kaçaznuni'ye göre Gürcistan, Ermenistan'a baskı kurmak için onu fillen dış dünyadan koparmış, aç göçmenler için gönderilen tahılların geçişini engellemiştir. Bunun yanı sıra Gürcistan Lori'yi işgal etmiş[747] ve demir yolunu bloke etmiştir. Bütün bunlar iki ülke arasındaki savaşın sebebini oluşturmuştur.[748]

Genel olarak bakılırsa "*Büyük Ermenistan*" yaratma peşindeki Ermeni milliyetçilerinin diğer Kafkas halklarının menfaatlerini ve tarihsel etnografik kriterlerini dikkate almayan aşırı toprak talepleri bu halklar ile Ermeni halkı arasında aşılmaz engeller oluşturken bu gergin ortam ve Gürcistan'ın milli ordusunu istenilen seviyede oluşturamaması[749] gibi sebepler kaçınılmaz şekilde çatışmalar için zemin hazırlamıştır.

2.6.1. Ermeni-Gürcü Savaşı (7-31 Aralık 1918)

Ermenistan ile Gürcistan arasında sınır-toprak meseleleri sebebiyle diplomatik yazışmalar ve gerginlik devam ederken Ermenilerin askeri harekat için yaptıkları hazırlıklar görünür hale gelmeye başlamıştır. Bu kapsamda 4 Aralık 1918'de

745 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.319.
746 Petrosyan, **a.g.e.,** s.155.
747 Gürcistan'ın 1918 Haziran ayında Kuzey Lori'yi işgal etmesi olayıdır.
748 Petrosyan, **a.g.e.,** s.156.
749 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.52.

Celaloğlu'nun kuzeyinde Ermeniler siper yapmaya başlamış ancak Gürcü askeri yetki tarafından siperlerin yok edilmesi konusunda uyarılmışlardır.[750]

Ermeniler 4 Aralık'ta ayrıca Gürcistan toprakları içinde sınıra yakın yerde yaşayan Ermeni halkının arasına kendi adamlarını göndererek ajitasyon çalışmaları yapmış ve böylece, Gürcistan'a saldırmak için gerekçe oluşturmuştur.[751] Bu arada 5 Aralık gecesi Ermeni düzenli birlikleri Gürcistan sınır karakolları çevresinde geçerek burada yerel Ermeni silahlı çetelerle birleşmiştir. Dro'nun planına göre bu birleşik güçler fiiliyatta Vorontsovka[752] Aleksandrovka, Ayderbel, Mgart, Kober, Uzunluyar, Korindj, Tsater, Borçalı, Ekaterinfeld, Başkeçid,[753] Dagethaçin, Şulaver, Bolnishaçen ve diğer yerleri almalı ve Tiflis yolunu açarak yıldırım harekatıyla Gürcistan'ın başkentine girmeliydiler.[754] Böylece, Ermenistan, Borçalı'daki Ermeni halkı işgalci olarak görülen Gürcistan'a karşı ayaklandırmış ve hemen devamında Ermeni birlikleri ayaklanmayı desteklemek için Gürcistan sınırına girmiştir.[755]

Ermeniler, Gürcistan'ın güney sınır kordonunu ortadan kaldırma yönünde faaliyete geçerken ilk hareketlilik 6 Aralık'ta Kuzey Lori'deki Uzunluyar Köyü'nde yaşanmıştır. Görevi bölgedeki tüm Ermeni köylerinde isyan çıkarmak olan 4. Ermeni Tüfek Alayı'na bağlı çeteler tarafından Uzunluyar'da Gürcü subay ve askerlerinin esir alınması ve Sanain istasyonuna ateş edilmesi gibi eylemler yaşanmıştır.[756] Gürcü tarafına göre Ermeni görevlilerin yönlendirmesiyle Uzunluyar'da Ermenilerin isyan hareketi başlarken Ermeni tarafına göre ise Gürcü ordusunun baskısı ve uygunsuz hareketlerine maruz kalan Uzunluyar halkının karşı çıktığı bir olayda köy komiseri Gürcü birlikleri tarafından dövülmüş, diğer bir görevli de öldürülmüştür. Gürcü tarafı yaptığı incelemede Gürcü askerleri sorumlu tutmuşsa da Uzunluyar'ın stratetik önemi sebebiyle konunun üzerinde durulması kararlaştırılmıştır. Böylece, Aralık başında Kuzey Lori her an isyanın çıkabileceği duruma gelmiştir. Bu sırada, Uzunluyar

750 **STSA,** F. 1969. Op.2, D.57, L.49.
751 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.143.
752 Vorontsovka'nın şimdi adı Kalinino'dur ve Ermenistan sınırlarında yer almaktadır.
753 Başkeçid'in şimdiki adı Dmanisi'dir ve Gürcistan sınırları içindedir.
754 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.142-143.
755 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.52.
756 **STSA,** F. 1969. Op.1, D.21, L.18.

köyünün temsilcileri Sanain istasyonu yakınındaki Gürcü Karargahına gelince General Tsulikidze onları tutuklatmış ve köye huzursuzluğu bastırmak için güç sevk etmiştir.[757]

İsyancı Uzunluyar Köyü Ermenileri Erivan'a gönderdikleri telgrafta 8 Aralık'ta Gürcü birliklerinin köyü işgal etmek istediklerini, iki gündür ateş altında olduklarını ve Gürcülerin Uzunluyarlıların 1000 evini ortadan kaldırmakla tehdit ettiklerini bildirmiştir. Bunun üzerine Ermenistan tarafından Gürcistan'a gerekli önlemleri alınmaması halinde gelişmelerden kendisinin sorumlu olacağını içeren nota gönderilmiştir.[758] Gegeçkori ise gönderdiği cevabi notada, kendi taraflarından herhangi bir girişim olmadığını ve Ermeni köylerine ateş edilmediğini[759] bildirerek iddiaları kabul etmemiştir. Bu arada 9 Aralık'ta Uzunluyar'da bulunan Gürcü karakolunun gıda talebini kaba şekilde reddeden köyün komiser yardımcısı Gürcü askerler tarafından öldürülmüştür.[760]

Bu ilk hareketlilik sürecinde Ermenistan 7 Aralık 1918'de sabah saat 04.00'da savaş ilan etmeden Gürcistan'a saldırmıştır. Bu ilk saldırıda Kober rayonundaki Gürcü karakollarını alan Ermeni birliklerin burada "*uyuyan 17 Gürcü askerinin boğazını keserek öldürdüğü*"[761] iddiaları da vardır. General Tslukidze de 9 ve 10 Aralık'ta Tiflis'e gönderdiği mesajlarda Uzunluyar'a çok sayıda silahlı Ermeni'nin geldiğini, Tsater köyündeki sınır karakolunun silahlı Ermeniler tarafından sarıldığını, bu silahlı şahısların çete değil düzenli Ermeni birlikler olduğunu düşündüğünü, silahlı Ermenilerin sayıca kendi askerlerinden çok fazla olduklarını, ölü ve yaralıların bulunduğunu, Ermenilerin iyi giyimli olduklarını ve Rusça konuştuklarını bildirmiş ve Savaş Bakanlığından yardım talep etmiştir.[762] Ermenilerin iyi giyimli olması ve Rusça konuşması bunların düzenli ordu birliklerinin parçası olduğunun göstergesi niteliğini taşımıştır.

Ermenilerin askeri hareketliliği Borçalı ile sınırlı kalmamıştır. Ahılkelek'te de Ermeni silahlı güçleri 9 Aralık'ta bir dizi köyü işgal ederek ileri harekat için güçlerini

---

757 Hovannisian, **a.g.e.,** s.103.
758 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.147.
759 **STSA,** F. 1969. Op.1, D.24, L.22.
760 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.154.
761 **a.g.e.,** s.147.
762 **İz İstorii,** s.88-90.

toplamış[763] ve Ahılkelek'in Rus bölgelerindeki Toritskoe, Efremovka, Gorelovka ve Bogdanovka köylerini ele geçirmiştir.[764] Buna rağmen Gürcü birlikleri 10 Aralık'ta Ahılkelek'te karşı saldırıya geçerek topraklarını geri almıştır. Ermeni komutan Dro, Erivan'a Gürcü birliklerinin arka arkaya Grelovka, Efremovka ve Trontskoe'yi aldıkları bilgisini iletmiştir.[765]

Gegeçkori 9 Aralık'ta Mdivani'ye gönderdiği telgrafta, Albay Ter-Nikogosov'un başında bulunan 4. Ermeni Tüfek Alayı'nın Sanain civarında görüldüğü, Ter-Nikogosov'un yerel halkı heyecanlandırdığı ve Sanain istasyonuna ateş ederek yanlış anlamaya yol açtığı yönünde bilgi geldiğini, Ahılkelek'te Bogdanovke köyünde Ermeni (süvari) bölüğünün belirlendiğini aktararak istenmeyen olaylardan kendilerini koruyacak adımların atılmasını rica ettiğini bildirmiştir.[766] Bununla beraber söz konusu telgraf Mdivani'nin 8 Aralık'ta Erivan'dan ayrılması sebebiyle Ermenilere ulaştırılamamış ancak askeri harekatın geniş ölçek kazandığı 14 Aralık'ta radyo üzerinden iletilebilmiştir.[767]

Sınırda askeri gelişmeler olurken Mdivani de Erivan'da daimi bir diplomatik temsilcilik bırakarak 8 Aralık 1918'de Erivan'dan ayrılmış[768] ve Kober'e kadar gidebilmiştir. Mdivani'nin bindiği tren[769] ileri gidememiş ve Karaklise dönmüştür. Mdivani Karaklis'te Ermeni komutan Dro ile görüşmeler yapmıştır. Bu görüşmede yeni şartlar içeren teklifle karşılaşan ve bu şartların yıkıcı sonuç doğuracağını düşünen Mdivani Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranyan ile 11 Aralık'ta telgraf vasıtasıyla temas kurmuştur. Tigranyan, telgrafta Mdivani'ye Gürcistan birlikleri tarafından Uzunluyar köyünde açılan ateş ve gerçekleştirilen baskı ve kargaşa sebebiyle 9 Aralık'ta Gürcistan yönetiminin gönderilen telgrafla protesto edildiğini belirtmiştir.[770]

---

763 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.150., Türk ordusu tarafından yapılan bir yazışmada Ahılkelek kazasının Gürcülerden önce Ermeniler tarafından işgalinin her iki hükümet arasında Ahılkelek ve benzeri bölgelerde çatışmaya yol açtığı ve bu suretle Kafkasya'nın bazı mahallelerinde Ermeni ve Gürcü savaşının başladığı kaydedilmiştir. **ATASE Arşivi,** İSH. K.9, G.65-1.

764 Hovannisian, **a.g.e.,** s.102.

765 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.150.

766 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:233., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.39.

767 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.151.

768 **İz İstorii,** s.86.

769 Trende tesadüfen Paris Barış Konferansı için yola çıkan Avetis Aharonyan başkanlığındaki Ermeni heyeti de bulunmaktaydı. Hovannisian, **a.g.e.,** s.105.

770 Protesto içerikli telgraf, bağlantının kesilmesi sebebiyle 11 Aralık'ta radyo üzerinden iletilmiş, Gürcistan yönetimi ise 13 Aralık'ta mesajı almıştır. Mesajda Lori'nin kuzey kesimindeki Ermeni

Kober ve Kalageran arasında bağlantının kesildiğini ancak General Tsulukidze ile telefonda görüştüğünü belirten Mdivani; Sanain ile Kober ve Sanain ile Alaverdı arasında demir yolu ulaşımının kesildiğini Tigranyan'a iletmiştir. Mdivani, oluşan durumdan çıkış yolu olarak Gürcistan ve Ermenistan yönetimlerinin ayaklanmanın olduğu köyleri gezip sınır ihtilafı çözülünceye kadar mevcut durumu kabullenmeyi önerebileceklerini, idareden ve halktan suçlular varsa gerekli cezayı alacaklarını düşündüğünü belirtirken Tigranyan; "*Ermenistan'ın halk üzerindeki vahşi aşırılıklarla uzlaşamayacağını, gerçekleşen durumun Gürcistan'ı kendi inisiyatifi ile halkların kendi kaderini tayin hakkına saygının gereği olarak Ermenistan'a ait tüm rayonlardan birliklerini çekmesini gerektirdiğine inandıklarını*" dile getirmiştir. Mdivani'nin önerisine yönelik olarak ise en iyi ihtimalle birkaç gün sonra Ermeni ve Gürcü heyetlerinin Borçalı'da olabileceklerini, vakit kaybetmeksizin halkın sakinleştirilip adilane taleplerinin karşılanması gerektiğini kaydetmiştir. Söz konusu telgraf haberleşmesi sırasında Tigranyan ayrıca, Gürcistan yönetimi ile kopan bağlantının Uzunluyar üzerinden Sanain ile bağlantı kurulması, oradan da Gürcistan'a askeri harekatını durdurup ordusunu geri çekmesi mesajının iletilebileceğini önermiştir.[771]

Tigranyan 11 Aralık'ta Gürcistan Dışişleri Bakanına gönderdiği mesajda da (mesaj 13 Aralık'ta alınmıştır) Gürcü birliklerinin Lori'nin kuzey bölümündeki Ermeni köylerini yağmaladığı ve şiddet uyguladığı, Ermeni topraklarında "*Gürcü birliklerinin aşırlıklarının protesto edildiği*" ve derhal önlem alınmaması halinde gelişmelerden Ermenistan yönetiminin sorumluluk kabul etmeyeceği bildirilmiştir.[772] Gegeçkori ise 13 Aralık'ta gönderdiği cevabi mesajda bu iddiaların kesinlikle gerçeği yansıtmadığını belirtmiş ve Ermeni askerilerinin 9 Aralık'tan sonra Gürcü sınır görevlilerinin çoğusunu öldürüp kalanını esir aldıklarını ileri sürmüştür. Gegeçkori ayrıca Gürcü birliklerine tepelerden ateş açılmasının durdurulması halinde kendilerinin de askeri faaliyetin durdurulması için talimat vereceklerinin altını çizmiştir.[773]

köylerinin Gürcü birliklerinin yağma ve baskısına maruz kaldığı ve bu bölgenin Ermenistan'a ait olduğunun altı çizilmiştir. **Dokumenti i Materiali,** Belge No: 239.

771 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:233.

772 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.101.

773 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.104.

Yaşanan bu kriz ortamında Gürcistan Ermenistan'a ekonomik baskı uygulamıştır. Gürcistan ve Ermenistan arasındaki ulaşım rotaları iki ülke arasında transit antlaşması bulunmadığı gerekçesiyle kapatılmıştır. Lori'de sıkıyönetim ilan edildiği ortaya konularak Türkiye'ye giden trenler haricinde geçişe izin verilmemiştir.[774]

Gürcistan yaşanan olayların sebebini yerinde görüp anlamak ve sorunun barış yoluyla çözümü amacıyla İçişleri Bakan Yardımcısı Gerasim F.Maharadze ve Savaş Bakan Yardımcısı General A.K.Gedevanov'un yer aldığı özel bir komisyon oluşturmuştur. Bu komisyona 10 Aralık 1918'de Tiflis Ermeni Milli Konseyi üyeleri A.Yagdjyan, Erzinkyan, P.Deluhanov (Doluhanov) ve L.Tumanov (Tumanyan)'dan oluşan bir heyetin de eşlik etmesi kararlaştırılmıştır.[775] Heyet 11 Aralık'ta Sanain'e hareket etmiştir.[776]

Mdivani'nin Ermeni sınırları içindeki bireysel çabaları sürerken Gürcistan yönetiminin oluşturduğu bu komisyon ve Ermeni Milli Konseyi temsilcileri 12 Aralık'ta Alaverdi'ye[777] gelerek General Tsulukidze ile görüşmüştür. Ermeni Milli Konseyi temsilcileri Tiflis'e gönderdikleri telgrafta, heyet olarak olayların yaşandığı Akopi, Uzunluyar, Agvi ve diğer köylerle bağlantı kurmak için gerekli önlemlerin alındığı ve olayların yerel karakter taşıdığı bildirilmiştir.[778] Bu iyimser yaklaşıma rağmen 12 Aralık'ta Kogos, Uzunluyar ve Sanain civarında çatışmalar yoğunlaşmış ve burada bulunan Gürcü askerlerinin bir bölümü bozguna uğratılırken bir bölümü esir alınmıştır. Aynı gün Kaçaznuni imzasıyla Gürcistan yönetimine verilmek üzere Mdivani'ye Gürcü birliklerinin derhal Borçalı'nın Ermeni bölümünden temizlenmesini içeren ültimatom iletilmiş ve Gürcistan'ın Ermenistan'a ait bölgeyi zorla işgal ederek tolare edilemeyecek duruma sebebiyet verdiğinin[779] altı çizilmiştir.

Karaklis-Lori müfrezesi komutanı Dro'nun yanı sıra isyancı Uzunluyar köyü temsilcileri ile görüşmeler dahil yaptığı temaslardan sonuç alamayan Mdivani, Tigranyan'a Karaklis'ten 13 Aralık'ta gönderdiği telgrafta teklifine cevap verileceğine

774 Hovannisian, **a.g.e.,** s.102.
775 **İz İstorii,** s.93.
776 **Borba,** 14 Aralık 1918, No:242, s.3.
777 Alaverdi, Kuzey Lori bölgesinde yer almaktaydı.
778 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:240., İz İstorii, **a.g.e.,** s.93-94.
779 **STSA,** F. 51. Op.1, D.3, L.84.

dair Tigranyan'ın söz vermesine rağmen böyle bir cevabın ulaşmadığını, bunun yerine Gürcü birliklerinin derhal Borçalı'nın Ermeni bölümünden temizlenmesini içeren notanın iletildiğini, Tiflis'e hareket edemediği ve telgraf bağlantısı da kurmadığı için bunu Gürcistan yönetimine iletemeyeceğini,[780]ayrıca Dro'nun bilgilendirmesine göre Ermeni birliklerinin 14 Aralık'ta sınırı geçerek "*Türklere karşı savaşta Mayıs ayında bile Gürcü birliklerinin elinde bulunan*" Borçalı bölgesini işgal etmeyi amaçladığını, Gürcistan'ın iç işlerine silah zoruyla müdahale etme anlamına gelen bu durumu protesto ettiğini, sorunu barış yoluyla çözmek için Erivan'dan ayrıldığını ancak Ermenistan yönetiminin bu şansı kendisine vermediğini belirterek[781] öfke ve sitemini vurgulamıştır.

Mdivani'nin Ermeni yetkililerle temasları sürerken Gegeçkori de 13 Aralık'ta Mdivani'ye bir telgraf göndererek alınan güvenilir bilgilere göre Sanain'de Gürcü birliklerine karşı askeri faaliyetlerde düzenli Ermeni birliklerinin yer aldığını ve onların bu girişiminin organize bir karakter kazandığını, bütün yaşananların Ermenistan yönetiminin emri üzerine gerçekleştiğine dair şüphe kalmadığını belirtmiş ve "*onlarca Gürcü subay ve askerin hayatına mal olan*" bu üzücü olayın daha da büyüyerek kanlı sonuçlar doğurmasından kaçınılması amacıyla Ermenistan yönetiminin iki cumhuriyetin dostane ilişkilerini sorumsuzlukları ve suç faaliyetleri ile ihlal eden askeri birliklere yönelik gerekli adımları atması için Mdivani'nin girişimde bulunmasını istemiştir.[782] Gürcistan parlamentosunda 13 Aralık 1918'de Sanain'de yaşanan olay hakkında açıklama yapan Savaş Bakanı Georgadze ve Dışişleri Bakanı Gegeçkori de son günlere kadar Gürcistan karşısında eski Ermeni askerlerden oluşan çetelerin faaliyet gösterdiğinin öngörüldüğünü ancak gelinen durumda subayların idaresindeki organize savaş güçleriyle mücadele edildiğinin ortaya çıktığını, Şagulah'taki birliğin başında Albay Parumov, Karaklis'teki birliğin başında da Matveyev'in bulunduğunu, 13 Aralık sabahında Celaloğlu tarafından saldırı gerçekleştirildiği haberinin geldiğini belirtmiştir.[783]

---

780 Ültimatom Gürcistan yönetiminin eline çatışmaların yoğunluk kazandığı 16 Aralık'ta ulaşabilmiştir.

781 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:233.

782 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:238., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.37.

783 **Borba,** 14 Aralık 1918, No:242, s.4.

Gürcistan yönetimi 16 Aralık'ta Ermenilerin ültimatomundan haberdar olurken[784] Gegeçkori Ermenistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği mesajda Ermeni yönetiminden kendilerine sadece 6913 sayılı telgrafın ulaştığına değinmiştir. Gegeçkori ayrıca sorunun barış yoluyla çözüm beklentisini vurgulamıştır.[785]

Olayların çok hızlı geliştiği bu süreçte Dro'nun Mdivani'ye yaptığı bilgilendirme ile Mdivani'nin endişesi doğru çıkmış ve Ermeniler 13-14 Aralık'ta Borçalı bölgesinde büyük çaplı saldırı başlatmıştır. Öne çıkan gelişme ise Ermeni ordusunun 500-600 kişi ile Vorontsovka rayonundaki Gürcü birliklerine saldırısıdır. Saldırı neticesinde "*Gürcülerin kaybı 3 subay ve 100 askeri*" bulmuştur.[786] Akorak ve Agdan köyleri arasında 13 Aralık'taki çatışmalarda "*14 Gürcü askeri öldürülmüş*", 14 Aralık'ta Ledjan, Urut ve Ayderbek köylerindeki çatışmalarda Gürcü birliklerinin kaybı "*27 kişi*" olmuştur.[787] Bu ani saldırıyla Ermeni düzenli birlikleri 15 Aralık itibarıyla Vorontsovka, Privolnoe, Sanain, Mikhailovka, Alaverdi ile Haghpat ve Akhova arasındaki tepeleri almıştır. Saldırıda bahse konu 100 askerin yanı sıra çok sayıda silah, mühimmat ve araç da Ermeniler tarafından ele geçirilmiştir.[788]

Olaylara dair Gürcü basınında, 15 Aralık 1918'e kadar bir haftadan uzun süredir Ermeni-Gürcü sınırında endişe verici olaylar gerçekleştiği, Ermenistan'dan gelen silahlı birliklerin Gürcistan sınırını geçerek telgraf hatlarını yıktığı, sınırı koruyan askerlere saldırıp, subay ve askerleri öldürüp esir aldığı şeklindeki[789] habere yer verilirken, Ermeni N.Orizon gazetesi ise:

> **"**Gürcü yönetiminin, Ermeni yönetiminin bitmeyen barış girişimlerini emperyalist amaçları için kullandığını, şovenist, anti-demokratik işgalci Gürcü yönetiminin adil olmadığını, Gürcü birliklerinin Ahılkelek'in ¾'ünü ele geçirdiğini, hatta kendi sözlerinin hilafına Bogdanovka'ya doğru yöneldiklerini, Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'nın 13 Aralığa kadar Ermeni köylerine ateş açılmadığını, Gürcü birliklerinin Ermeni birliklerinin 9 Aralık'ta başlayan agresif faaliyetleri akabinde savaşmak zorunda kaldığını açıklama cüretini gösterdiğini…Lori'nin barışçıl halkına yönelik Gürcü birliklerinin agresif faaliyetlerinin çatışmaların sebebi olduğunu"[790]

---

784 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.167-171.

785 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.105., Bu noktada belirtilmelidir ki olayların gelişimi dikkate alındığında telgrafların kesik olması sebebiyle mesajların zamanında iletilmemiş olmasının sıcak çatışmaları ne derecede engelleyeceği tartışmalıdır.

786 **İz İstorii,** s.123.

787 **STSA,** F. 51. Op. 1, D.8, L.77.

788 Hovannisian, **a.g.e.,** s.111-112.

789 **Borba,** 15 Aralık 1918, No:243, s.1.

790 **Borba,** 20 Aralık 1918, No:247, S.1.

ileri sürmüştür. Savaş sırasında Gürcistan Parlamentosu'nda yapılan bir oturumda konuşma yapan V.Cugeli, ele geçirilen dokümanlara göre Ermeni birliklerinin Lori müfrezesinin 13 Aralık'ta kendi yönetimlerinden Gürcü birliklerine saldırıp teslim alıncaya kadar takip etmeleri talimatını aldığını, Gürcistan'ın barış için uğraştığı bir sırada "*sadece Gürcistan'ın değil Ermeni halkının da düşmanı olan partinin (Taşnaksütyun) beklenmedik şekilde haince saldırdığını*", bu durumun Gürcü birliklerinin başlangıçtaki bazı yenilgilerinin sebebini açıkladığını belirtmiştir. Cugeli konuşmasının devamında Ermenistan yönetiminin kendisini sadece düzenli birliklerle sınırlandırmadığını, uluslararası kurallara ayrkırı olarak sivil halkı da savaşa çektiğini[791] ileri sürmüştür. Gegeçkori de 14 Aralık 1918'de Gürcistan Parlamentosuna Ermenistan ile yaşanan sorunun gelişimi hakkında bilgi verirken Gürcistan'ın sorunun diplomatik yollarla çözümü için gereken her şeyi yaptığını ve şayet bu yolla sorun çözülemezse diplomasinin susacağının altını çizmiştir.[792]

Gürcistan tarafında bu gelişmeler yaşanırken Tigranyan 15 Aralık'ta Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği radyo mesajında, Borçalı'nın Ermeni bölümünün Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ve zorla Gürcü birlikleri tarafından işgal edildiğini, Ermenistan'ın Gürcistan'ın saldırgan tavırdan uzak duracağı ümidiyle bu duruma geçici olarak bir şey demediğini, Gürcistan'ın ise beklenenin aksine hareket ettiğini ve Ermeni köylerine ağır silahlarla ateş etmeye kadar acımasız baskı uyguladığını, Ermenistan'ın bu duruma tarafsız bir seyirci gibi kalamayacağını, Gürcistan'ın kendi inisiyatifiyle birliklerini bölgeden çıkaracağına ve heyetini Ermenistan ile bağlantıya geçirip telgraf bağlantısını onarmaya ve iki komşu akraba devlet arasındaki barışçıl birlikteliği kuvvetlendirmeye imkan sağlayacağına inanıldığını iletmiştir.[793]

Gegeçkori, Tigranyan'a gönderdiği cevabi mesajda, Transkafkasya konferansına davet sürecinden gelinen aşamaya kadar Gürcistan'ın sorunun barış

---

791 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L.8.

792 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:242., Gürcistan ve Ermenistan yönetimleri karşılıklı olarak birbirlerini askeri faaliyetler sebebiyle suçlarken Gürcistan'ın sorunun barış yoluyla çözülmesi yönündeki mesajlarının yoğunluğu dikkat çekicidir. Bu politikada savaştan kaçınma çabasının yanı sıra Ermenistan'ın askeri açıdan daha fazla etkinlik sağlamasından kaygı duyulmuş olabileceği de akla gelmektedir.

793 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:242. **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.40.

yoluyla çözümü için tüm çabayı harcadığını ayrıca iddia edildiği gibi Ermeni köylerine ateş edilmediğini, Ermeni birliklerinin 9 Aralık'ta başlattığı saldırgan girişime karşı 13 Aralık'ta savunma amacıyla önlemler alınmak zorunda kalındığını, Gürcistan'ın teklifini teyit ederek düşmanca faaliyetin durdurulmasını, eski sınırlarda kalınmasını ve sorunun çözümü için Gürcü-Ermeni konferansının toplanmasını, anlaşma olmazsa hakem yoluyla çözüm bulunmasını kararlılıkla savunduğunu bildirmiştir.[794]

Gelişmelerin ciddiyeti ve Gürcülerin büyük kayıpları karşısında Gürcistan Parlamentosu kabineyi Ermenistan'a karşı gerekli tüm adımları atması için talimatlandırırken[795] Gürcistan yönetimi önemli bir adım atarak 16 Aralık 1918'de Gürcistan halkına yönelik bir açıklama ve çağrıda bulunmuştur. Çağrıda Ermeni birliklerinin karakollara haince saldırdığı, uzun yüzyıllara dayanan Gürcistan-Ermenistan ilişkilerinde iki halk arasında savaş ve kan dökülmesi olayının hatırlanmadığı, Ermenistan'ın anlaşma ve konferansa katılma yerine saldırıp Ermenilerin yaşadığı Borçalı ve Zakatal rayonlarından Gürcü askeri birliklerinin çekilmesi ültimatomunu verdiği, nihayetinde savaşın ortaya çıktığı, ülkenin hezimete uğramaması için geniş bir savaş hazırlığı gereğinin kabul edildiği ve milliyet ve din farkına bakmaksızın devlete karşı kendi vazifesini yapmakla yükümlü olduğu, düşmanlarının savaşı başlatarak anarşiyi tetiklemeye çalıştığı, bu provakasyona gelinmeyerek tam devlet düzeninin korunması gerektiği, savaşın Ermeni halkıyla değil "*kardeş kanı akıtan bu Ermeni askeri gruplarla*" gerçekleştiği[796] vurgulanarak Gürcistan'ın kendi vatandaşı Ermenilerle ilgili hassas denge de korunmak istenmiştir.

Ermeni birliklerinin sınır bölgesindeki etkinliği ve diplomatik girişimlerden netice alınamaması sonrasında Gürcistan 17-18 Aralık'ta seferberlik ilan etmiştir. Ayrıca, General Tsulukidze kumandanlıktan alınarak yerine Georgi Mazniaşvili (Mazniyev) Gürcistan ordu komutanı, Giorgi Kvinitadze de Genelkurmay Başkanı olarak atanmıştır.[797] Seferberlik akabinde halk muhafızları ve ordu cepheye yönelirken gönüllü müfrezeler de teşkil edilmiştir. Borçalı'nın Azerbaycanlı halkı da bu müfrezelerde Gürcülerle birlikte yerini almıştır.[798]

---

794 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:242., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.41.
795 Hovannisian, **a.g.e.,** s.109.
796 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:247.
797 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.320., Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.182.
798 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.319.,

Gürcistan Başbakanı Jordaniya 17 Aralık 1918'de Gürcistan parlamentosunun olağanüstü toplantısında gelişmelere ilişkin bir konuşma yaparak Ermenistan'a karşı duyulan öfkeyi ortaya koymuştur. Jordaniya konuşmasının başında; "*büyük imparatorluklar savaş sonunda kılıçlarını yerlerine koyarken Ermenistan'ın gizlice Gürcistan'a saldırdığının*" altını çizmiş ve Ermenistan yönetiminin ve ajanlarının önce Ermeni köylerinde ayaklanma hazırlayıp sonra düzenli birlikleri sınır ötesine gönderdiklerini, Ermeni ve Gürcü halkları arasında hiç savaş yaşanmadığını, "*Ermenistan'ın bu suçunun tarihin karanlık sayfalarında temizlenemez bir ayıp olarak kalacağını*" vurgulamıştır. Jordaniya sözlerine devamla, Borçalı hattını iki buçuk ay önce Ermenistan ile anlaşarak işgal ettiklerini, Türkiye ile yaptıkları yazışmalar ve Türklerin ayrılmasından sonra Ermenistan'ın ihtilaflı olarak ileri sürdükleri bölgelere Gürcü birliklerini gönderdiklerini dile getirmiştir.

Jordaniya ayrıca Ermenistan yönetiminin mevcut koşullarda Müslümanlarla ilişkileri bozulduğunda Gürcülerle iyi ilişkileri koruyacaklarını varsaydıklarını, muhtemelen Ermenilerin bir güce güvendiklerini, Ermenistan'ın Transkafkasya dayanışmasını yıkmaya yönelerek, Ermenilerle Müslümanlar arasındaki düşmanlığı Gürcülerle Ermeniler arasında da oluşturmaya çalıştığını ileri sürerek Ermenistan halkına değil ancak Ermenistan yönetimine ve "*onun savaşçı partisine*" karşı mücadele çağrısında bulunduklarını belirtmiştir.[799] Jordaniya'nın yaklaşımı, Transkafkasya'da Ermeni-Gürcü-Müslüman dengesi içinde Ermenilerin Gürcülere karşı savaşmayacakları şeklinde bir ön kabule sahip olduklarını da açıkça ortaya koymuştur.

Jordaniya konuşmasında Taşnaksütyun Partisi'nin liderlerinden Kaçatur Karçikyan'ın[800] kısa süre önce öldürülmesine de değinmiş ve bu olayla işlerin kötüye gittiğinin anlaşıldığını dile getirmiştir. Mdivani'nin ifadesiyle Karçikyan "*Taşnak terörist*" Kevork Ter-Minasyan tarafından 11 Kasım 1918 tarihinde öldürülmüştür. Ter-Minasyan olaydan sonra verdiği ifadede; "*Karçikyan'ı Ermeni halkının mevcut durumda yaşadığı bahtsızlığa sebep olan suçlularla bağlantısı ve Kars ve Gümrü'yü (Türklere) vermek suretiyle Ermenistan'ı diğer şahıslarla beraber sattığı için öldürdüğünü*" itiraf etmiştir. Yapılan değerlendirmelere göre Ter-Minasyan diğer

799 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:248.
800 Kaçatur Karçikyan (Khachatur Karjikian) (1882-1918).

şahıslar ibaresiyle bazı Taşnaklar ve Ermeni Sosyal Demokratlarının yanı sıra Gürcü Çhenkeli'yi de işaret etmiştir.[801] Mdivani, Taşnakların Gürcistan'a yönelik politikasına karşı olan Karçikyan'ı "*Ermeni-Gürcü çatışmasının barış yoluyla çözülmesine belirli bir katkıda bulunabilecek*" şahıs olarak nitelendirmiştir.[802]

Jordaniya 17 Aralık tarihli söz konusu konuşmasını, kendilerine karşı olup silah kaldıranlara aynı şekilde cevap vermeleri gerektiğini belirtip her vatandaşın kendi görevini yerine getireceği yönündeki ifade ile sonlandırırken milletvekilleri ayağa kalkarak alkışlamıştır. Ermeni milletvekillerinin ayağa kalkmaması üzerine parlamento bu şahısları zorlayıp "*casuslar defolun*" sloganları atarken Ermeni milletvekilleri Tarhanov ve Tumanov salondan çıkmıştır.[803]

Gürcistan Menşevik yönetimi Ermeni saldırısı üzerine Gürcistan devrimci proleter örgütüne çağrıda bulunarak iki ülke başkentindeki proleter kitlenin savaşa ilişkin düşüncesini öğrenmek istediğini, proleteryanın savaş karşıtı olduğunu ancak tüm barışçıl imkanlar tüketilip sınıra asker yığıldığında proletaryanın yönetimi koruması gerektiğini, Tiflis Sovyeti'nin Gürcü proleteryasını silahlanmaya çağıracağına inandığını, bu savaşın Gürcü ve Ermenilerin menfaatlerinin çatışması değil, "*reaksiyonerin saldırısına karşı demokratik ülkenin savaşı*" olarak görülmesinin lazım geldiğini, Tiflis işçilerinin uluslararası devrim örgütüne Gürcistan'ın sadece ulusal menfaatleri değil, uluslararası demokrasinin menfaatleri için de savaştığını söyleyeceğine ve tüm bilinçli proletaryanın bu savaşı destekleyeceğine inanıldığı belirtilmiştir.[804]

Gürcistan yönetiminin bu çağrısı Gürcü toplumunda Ermeniler ve Ermeni yönetimine yönelik öfkeye yol açarken[805] değişik kuruluşlar üzerinde etkili de olmuştur. Bu kapsamda, Tiflis İşçi Sovyeti delegeleri 19-20 Aralık 1918'de aldıkları kararla Ermenistan'ı protesto edip Gürcistan yönetimine desteklerini açıklamıştır. Sovyet ayrıca "*Ermenistan demokrasisine*" çağrıda bulunarak "*kardeş savaşının"* durdurulması amacıyla yönetime baskı yapılması çağrısında bulunmuştur.[806]Benzer

---

801 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.17.
802 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.180.
803 Jordaniya, **a.g.e.,** s.185.
804 **Borba,** 20 Aralık 1918, No:247, s.1. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-12.**
805 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.175.
806 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:249.

bir karar Gürcistan Zemstvası (kırsaldaki yerel yönetimler), Şehirler Birliği, Kooperatifler birliği, sendikalar ve Demir Yolu Çalışanları Birliği tarafından 29 Aralık'ta alınmış ve Ermeni Taşnaksütyun yönetimi suçlanmıştır.[807]

Tramvay işçileri tarafından 19 Aralık'ta Tiflis'te yapılan toplantıya Gegeçkori ve Gürcistan Ermeni Milli Konseyi başkanı Egdjyan'ın yanı sıra 1000 kişi katılmıştır. Yapılan açıklamada yaşanan gelişmeler nedeniyle Ermenistan yönetimi protesto edilmiş ve sorunların barış yoluyla çözümü çağrısında bulunulmuştur.[808] Gürcistan otomobil ustaları ve işçilerinden oluşan yaklaşık 300 kişinin katılımıyla 21 Aralık 1918'de yapılan toplantıda sorunları silah zoruyla çözdüğü gerekçesiyle Ermenistan yönetimi kınanmıştır.[809] Gürcistan Eczacılar Birliği tarafından açıklamada da Ermenistan suçlanarak savaştaki ihtiyaçlar için gönüllü yardım toplanacağı sözü verilmiştir.[810]

Demir yolu-ulaştırma ve diğer alanlarda çalışan işçi ve ustalardan oluşan yaklaşık 4.000 kişinin katılımıyla Tiflis'te Ermeni-Gürcü çatışması sebebiyle bir miting düzenlenmiştir. V.Voytinskiy'nin Rusça, R.Çihladze'nin Gürcüce konuşma yaptığı etkinlikte, ırk farkı olmaksızın Ermenistan'ın Gürcistan'ın barış çağrısına cevap vermeyip kendi delegasyonunu konferansa göndermediği, bunun yerine seferberlik ilan ettiği ve saldırıya başladığı, Ermenistan yönetiminin demokratik partiye düşman olan "*şovenist burjuvaziyi*" temsil ettiği konusunda görüş birliğinde bulunulduğu vurgulanmıştır.[811]

Askeri sahadaki başarılarına devam eden Ermeniler ise 16 Aralık 1918'de sol kanatta Albay Ter-Nikoghosian kumandasında Bolnis-Haçen'e saldırırken Korolkov'un sağ kanadı Hairum (Airum) istasyonunu ele geçirmiştir. Bu sürpriz saldırı da ölü, yaralı veya esir olarak "*500 Gürcünün kaybına*" mal olmuştur. 17 Aralık'ta ise 5 ve 6. Gürcü Piyade Alayı Ermeni kıskaç hareketine yakalanarak ilave "*60 kişilik kayıp*" vermiştir. Gürcüler 18 Aralık'ta zor duruma düşerken, Sadaklo'ya

807 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:255.,
808 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.186-187.
809 **Borba,** 24 Aralık 1918, No:250, s.2.
810 **Borba,** 26 Aralık 1918, No:252, s.2.
811 **Borba**, 27 Aralık 1918, No:253, s.1.

sürülmüş ve Bolnis-Haçen'i bırakmıştır. Gürcülerin 18 Aralık'taki saldırısına rağmen Ermenilerin sağ kanadı 20 Aralık'ta Şulaver'i alıp Hram Nehri'ne yaklaşmıştır.[812]

Savaş devam ederken IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa tarafından Başkumandanlık Vekaleti'ne 18 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazıda da Ahılkelek'in Ermeniler tarafından Gürcüler'den önce işgalinin çatışmaya sebebiyet verdiği, 16 Aralık'ta yaşanan çatışmalarda Gürcülerden üç yaralı, Ermenilerden 6 ölü ve 40 yaralının olduğu, Gürcülerin Ermenileri uzaklaştırdıkları, Ermenilerin Gürcülerin elinde bulunan Sanain İstasyonu'na saldırarak burayı işgal edip 15 km kadar kuzeye ilerlediklerine dair istihbarat alındığı bildirilmiştir.[813]

Seferberlikle takviye alan ve kumanda yapısı değişen Gürcü ordusunun 19 Aralık'ta demir yolu hattı boyunca yaptığı saldırıda Ermeniler kayıp verirken Şulaver civarında geri çekilmiştir. Gürcü birliklerinin Ekaterinovka rayonunda 20 Aralık'ta yaptıkları saldırıda ise Gürcü kaynaklarına göre Ermeni ordusundan "*6 subay ve 230 asker öldürülmüştür*".[814] Türk kaynaklarına göre ise 20 Aralık'taki çatışmalarda Gürcüler önemli oranda kayıp vermiştir.[815] Ermeni birlikleri 20 Aralık'ta Şulaver'i yeniden alırken yine Gürcü kaynaklarına göre Gürcü birlikleri 21 Aralık'ta Aşagı-Seralı'da[816] yaptıkları saldırıda da "*100'den fazla Ermeni askerini öldürmüş*" 50 askeri de rehin almıştır.[817]

Yaşanan çatışmalar Gürcü parlamentosu tarafından yakından izlenmiştir. Gürcü milletvekili V.Cugeli parlamentoda yaptığı konuşmasında 19 Aralık'ta yaşanan çatışmaları "*korkunç*" şeklinde tanımlarken Gürcü askerlerinin; "*karda yaralı olarak yatarken yoldaşlarına bağırıp cesaretlendirdiğini ve bu durumun hain düşman önündeki büyük gücü gösterdiğini*" dile getirmiştir. Cugeli, Ekaterinenfeld[818] önündeki Ermeniler karşısında elde edilen başarıya da değinmiş ve "*sosyalist*" kimliğe sahip

812 Hovannisian, **a.g.e.,** s.113.
813 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.107-2.
814 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.186.
815 Sürmeli, **a.g.e.,** s.382.
816 Aşağı-Seralı, Tiflis-Gümrü demiryolu yakınında bulunan Borçalı uyezdindeki köydür.
817 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.187-188.
818 O dönem Borçalı uyezdinde yer alan yerleşim yerinin adı Ekaterinovka olarak da geçmekteydi. Bugünkü adı Bolnisi'dir.

insanlar olarak bu tür bir zaferi kutlamalarının zor olduğunu ancak sadece kararlı şekilde savaşta yer alarak başarı elde edilebileceğini dile getirmiştir.[819]

Ermeni birliklerin bir bölümü Şulaver tarafında ilerlerken diğer bir bölümü ise Sadaklo'ya baskın yapmasına karşın zırhlı tren sayesinde Gürcüler ilk defa Ermenilere ağır kayıp verdirmiştir. Ermeniler 22 Aralık'ta Sadaklo istasyonunu ve köyün eteklerini almasına rağmen Gürcü birlikleri ve zırhlı tren karşısında gerilemişlerdir. Dro 23 Aralık'ta tam ölçekli saldırı talimatını vermiştir. Ermeniler saldırıyla bu stratejik köyün yanı sıra 3 lokomatif, 100'den fazla taşıma aracı, gıda ve cephane ile yaklaşık "*130 savaş esiri*" elde etmiştir.[820] İlk iki hafta içinde Ermeni birlikler Gürcü ordusundan 100'e yakın subayı ve 1000'e yakın askeri esir alırken üç zırhlı tren dahil çok sayıda silahı da ele geçirdiği[821]dikkate alınırsa savaşın bu aşamasına kadar Ermenilerin üstünlüğü rakamlara da yansımıştır.

Ermeni kumandanlığının resmi vazifesi sınırın Gürcistan tarafındaki Hram nehrine kadar olan bölgeye ulaşmakken Taşnaklar Tiflis'i ele geçirip bu şehri Ermenistan'ın başkenti yapmayı hayal etmiştir.[822] Taşnaklar tarafından resmi olarak ilan edilmeyen bu amaç doğrultusunda Ermenilerin Tiflis'e 30 mil yaklaştıkları bir ortamda 24 Aralık'ta Mazniyev'in birlikleri gerilerken 25 Aralık'ta 1000 yeni asker cepheye ulaşmış ve Gürcü uçakları ilk defa Şulaver yakınındaki Ermeni mevkilerini bombalamıştır. Ermeni saldırının da en üst noktaya ulaştığı bu tarihte Müttefik temsilcilerinin savaşın durdurulmasını talep etmelerine[823] rağmen savaş devam etmiştir.

Çatışmalar bu yönde devam ederken Kazah-Borçalı müfrezesi komutanı Dro tarafından Gürcistan'a bir ültimatom verilerek Gürcü birliklerinin silah zoruyla Hram nehrinin arkasına atılarak "*Borçalı'nın özgürleştirildiği*" belirtilmiş ve Gürcistan'ın Ahılkkelek'ten birliklerini çekmemesi durumunda askeri harekatın Hram nehri hattının kuzeyine doğru devam ettirileceğinin[824] altı çizilmiştir.

---

819 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L.8-9.
820 Hovannisian, **a.g.e.,** s.113.
821 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.182-183.
822 **a.g.e.,** s.170.
823 Hovannisian, **a.g.e.,** s.114.
824 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.32, L. 1.

Verilen ültimatoma sinirlenen Gürcü tarafı Şulaver yönünde Merkezi cephe, Ekaterinfeld yönünde Batı cephesi ve Sadahlo yönünde Doğu cephesi olmak üzere 25 Aralık'ta genel bir saldırı planlamıştır. Bu tarihte başlatılan genel saldırı sonucunda Ekaterinfeld geri alınırken, Şulaver civarında 26 Aralık'ta başlatılan saldırıda Gürcüler 12 kayba karşın Ermenilere 170 kayıp verdirmiş ve 57 esir almıştır. Gürcü birlikleri 28 Aralık'ta Şulaver'e girmeyi başarırken yapılan başarılı harekatlar neticesinde 30 Aralık'ta Sanain alınmıştır.[825]

Sadaklo'ya yönelik yapılan saldırılar neticesinde köy birkaç defa el değiştirmiş ancak Ermeniler istasyonu tutarken Gürcüler, köy merkezinde tutunmuştur. Savaşın son günü Ermeniler Sadaklo'nun doğu, kuzey ve güneyini baskılarken Gürcüler başarılı şekilde köyün güneybatı mesafesine önemli oranda nüfuz etmiştir.[826]

Cephede durum Ermeniler aleyhine işlerken Ermenistan yönetimi müttefiklerin ateşkes girişimlerini kabul ettiğini 30 Aralık'ta bildirmiştir. Ermenistan ateşkesi kabul etmekle beraber teklif edilen bazı konuların somut şekilde açıklığa kavuşturulmasını talep etmiştir.[827] Gürcistan ateşkes için Ermenistan'ın Kamenk nehri ötesine geçmesini şart koşmuştur.[828] Gürcüler ise 31 Aralık'ta Ermeni birliklerini Bolnis-Haçen ve Başkeçid'de yenilgiye uğratmıştır.[829] Ateşkesin 31 Aralık 1918'de saat 24'te yürürlüğe girmesi ile savaş faaliyeti de durdurulmuştur.[830]

İtilaf temsilcilerinin girişimleriyle sonuçlanan Ermeni-Gürcü savaş sahası ise genel olarak Borçalı ile Ahılkelek uyezdinin bir bölümünden oluşmuştur: "*Kuzeyden Ahılkelek-Beliy Klyuç-Sandar İstasyonu (Tiflis-Gümrü Demiryolu), Doğu'dan Sandar İstasyonu-Kumıs-Koringj, Güney ve Güney Batı'dan Korindj-Kamnek Nehri-Troitskoe-Ahılkelek*". Mokri dağlarının yüksekliğinden dolayı özellikle de kış şartlarında savaş alanının doğu ve batı kısımları arasında erişim olmamış ve savaş Ahılkelek ve Borçalı uyezdlerinde ayrı şekilde cerayan etmiştir. Bölgenin gelişmemiş

825 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.193-197.
826 Hovannisian, **a.g.e.,** s.118-119.
827 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.39. L.1.
828 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.39. L.9.
829 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.198.
830 **İz İstorii,** s.132-133., 31 Aralık saat 24 itibariyle Gürcistan birliklerinin bulunduğu hat şu şekildeydi: Opreti, Hodjori, Gl-Bagi ve Sadahlo Köyleri, Sadahlo İstasyonu, Lambalo Köyü, 1554 rakamlı yükseklikten Sadahlo İstayonu'nun kuzeyine, kuzey doğuya 2660 yüksekliğine ve devamında "Rodnik" yazısına, yazıdan kuzeye Haçi-Kala. **STSA,** F. 1864. Op. No:1, D. No:39. L.17.

yapısı nedeniyle genel olarak ulaşım ve savaşın gerideki organizasyonunda zorluklar yaşanmıştır.[831] Savaşın ağırlık noktasını ise Borçalı oluşturmuştur.

2.6.2. Ermeni-Gürcü Savaşında Barış Girişimleri

Ermeni-Gürcü savaşı devam ederken savaşın durdurulması için muhtelif girişimler yapılmıştır. Gürcistan'ın Ermenistan'a iletteği mesajlarda barış mesajı açıkça yer alırken İtilaf devletlerinin girişimleri ağırlıkla Gürcistan'ın talebi doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Gürcistan İtilaf devletlerinin temsilcileri nezdinde yaptığı girişimlerde haklı olduğunu ortaya koymak için ciddi çaba harcamıştır.

Mdivani daha Karaklis'te bulunduğu sırada 13 Aralık 1918 itibarıyla geçici olarak Gümrü'de bulunan Fransız ordu temsilcisi Poadebar'a dikkat çekici bir mesaj iletmiştir. Mesajda öncelikle Ermenistan'ın Başbakanı Kaçaznuni imzasıyla Borçalı uyezdinin Gürcü birliklerinden temizlenmesi talebinde bulunduğuna[832] işaret edilip bunun Gürcistan'ın içişleri karışmak anlamına geldiği ve duruma savaşa götürecek kadar ağırlaştırdığına dikkat çekilmiştir. Mesajda ayrıca köylülerin silahlı ayaklanmasına karşı Gürcü devlet görevlilerinin cezai önlemleri almak zorunda olduklarını, aksi takdirde Gürcistan'ın deneyimlerine göre bu durumun "*kaçınılmaz şekilde Bolşevizme götüreceğini*", Gürcistan'ın daha önce bölgede bu şekildeki Bolşevik ayaklanması bastırdığını[833] belirterek etnik temelli olan bir sorunu ideolojik zemine çekmeye çalışmıştır.

Bunun yanı sıra savaş devam ederken Bakü'den gelen Yüzbaşı E.Green tarafından Ermenistan ve Gürcistan arasında 14 günlük bir ateşkes sağlanması için bir girişim yapılmıştır. Green'in ateşkes koşulları ise savaşan her iki tarafın ihtilaflı Lori ve Ahılkelek bölgelerini bırakması, köylülere müdahale edilmemesi, yolların açılması ve trenlerin geçişine izin verilmesi, tarafların Sanain'e temsilcilerini göndermesi, Ermeni yönetiminin Ahılkelek'teki göçmenler sebebiyle burada kalarak çalışmasını

831 **STSA,** F. 1878. Op.1, D.1, L.3. Ermeni-Gürcü savaşına ilişkin harita için bknz. **Ek-13.**
832 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.43.
833 **İz İstorii,** s.115.

sürdürmesi[834] yönündeki maddeleri içermiştir. Bu maddeler Ermeni ve Gürcü askeri yetkililere iletilmiştir.

Ermeni askeri yetkililere 15 Aralık'ta Erivan'dan gönderilen telgrafta Lori'deki faaliyetin parlamentonun kararı ile başlatıldığı, bu nedenle tekrar karar alınması gerektiği, "*etnik prensip ve halkların kendi kaderini tayin ilkesi*" gereğince Ahılkelek'in tamamının ve Borçalı'da Ermenilerin yaşadığı yerlerin Ermenistan'a ait olduğu, Hram Nehrinin kuzeyinin de ihtilaflı olduğunun düşünüldüğü, Gürcülerin ateşkesi birlikleri toplanıp kuvvetlendirilmesi için kullanılmayacağına dair garantinin gerekli olduğu, Erivan-Culfa demiryolunun İran Kürtlerinin saldırısından korunmasında çok önem taşıyan zırhlı treninin de Ermenistan'ın emrinde olup olmayacağının belirlenmesi gerektiği bildirilmiştir.[835]

Yüzbaşı E.Green'in girişimi bu atmosferde başarı sağlamazken Gürcistan'ın konuyu İtilaf devletlerinin daha yetkili temsilcilerinin dikkatine getirmesiyle farklı bir süreci yürütme imkanı doğmuştur. Gürcistan bir taraftan savaş ekseninde kendi kamuoyunu oluşturmaya çalışırken 15 Aralık'tan itibaren de İngiliz ve Fransızlar nezdinde resmi girişimlere başlayarak kendisini haklı göstermeye çalışmıştır. Bu doğrultuda Gürcistan 15 Aralık 1918'de Tiflis'te bulunan büyük devletlerin temsilcilerine bir yazı göndermiştir. Yazıda, Ermeni düzenli birliklerinin 9 Aralık'ta Gürcistan-Ermenistan sınır hattındaki Senain ve Vorontsovk'da yer alan karakola saldırarak bir bölümünü katlettiği, bir bölümünü ise esir aldığı ayrıca telgraf hattının kesilip demiryolunun yıkıldığı, Gürcistan'ın Transkafkasya konferansından bugüne barış çabalarının karşılık bulmadığı, Gürcistan'ın Ermenistan'ı protesto ederek iki kardeş halkın utanç verici şekilde akan kanının sorumluluğunun bu ülkeye ait olduğunun dünyaya ilan edildiği[836] yönündeki ifadelere yer verilmiştir.

Türk birliklerinin Kafkasya'dan geri çekilmesi ile ilgili süreci hızlandırmak amacıyla Bakü'den Tiflis'e gelmiş olan İngiliz Yarbay R.P.Jordan ve Fransız Albay P.A.Chardigny, Gürcistan'ın acil talebi ve protestosu üzerine 15 Aralık'ta Gürcistan ve Ermenistan'a savaş faaliyetinin durdurulması ve 18 Ekim 1918'e kadar olan "*status*

834 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.32, L.8.
835 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.32, L.2.
836 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:246., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.120.

quo ante bellum"a[837] geçilmesi çağrısında bulunmuştur. Jordan, Ahılkelek dahil tartışmalı tüm toprakların boşaltılmasını ve İngiliz birliklerin bu topraklara yerleştirilmesini isterken Gürcüler bu teklifi Ermenilere karşı taviz ve saldırganın yatıştırılması olarak değerlendirip kabul etmemiştir.[838] Ermenistan Parlamentosu ise 16 Aralık 1918'de Gürcistan'ın ateşkes koşullarını kabul etmesi halinde yetkili şahısları göndereceğini bildirmiştir. Parlamento, Gürcistan'ın birliklerini Borçalı ve Ahılkelek'ten çıkaracağına ve Gürcistan'ın yeni bir saldırıda bulunmayacağına dair güvence verilmesi durumunda kendi birliklerini Borçalı'dan çıkaracağına dair bir şart ileri sürmüştür.[839]

Ermeni basınında İngiliz misyon temsilcisinin 14 Aralık'ta Karaklis'te 72 saat içinde ateşkes ilanını, öncesinde Gürcü birliklerinin Hram nehrine kadar çekilmesini, Ermeni birliklerinin ise sorunların nihai çözümüne kadar önceki sınıra kadar çekilmesini teklif ettiğine dair bilgilere yer verilmiş ve yerel yönetimin her iki halkın temsilcilerinden oluşması gerektiğinin altı çizilmiştir. Gürcü Menşevik Borba gazetesi ise Taşnak gazetelerinin benzer söylentileri istekli şekilde abarttığını ve dış güçlerin müdahalesinden yararlanma hesabıyla Gürcistan'a saldırdığını ancak İtilaf devletlerinin Ermenistan'ın "*hain saldırısı*" ile Gürcistan'dan zorla toprak koparmasına izin vereceğine inanmanın zor olduğunu, işgal edilen toprakların Ermeni birliklerinden temizlenip "*status quo ante bellum*" durumuna geçilmesinin barış görüşmelerine geçilmesinin şartını oluşturduğunu[840] vurgulamıştır.

İki ülke basınında tartışmalar devam ederken Tiflis'te bulunan büyük güçlerin temsilcileri çabalarını sürdürmüş ve tarafların savaşın durdurulması için atılacak adımları içeren bir metin de hazırlamıştır. Metin önce Gürcistan'a gönderilmiş, Gürcistan ise bazı değişiklikler yapmıştır. Gürcistan yönetiminin 21 Aralık'ta metne ilişkin aldığı kararda temelde tarafların eski pozisyonlarına çekilmeleri önerisi getirilmiştir.[841] Gürcistan yönetimi Gegeçkori imzasıyla 22 ve 24 Aralık'ta Tiflis'teki

---

837 Status quo ante bellum, savaş öncesi durumu ifade eden bir kavramdır. **https://www.oxfordreference.com** (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020)

838 Hovannisian, **a.g.e.,** s.114. Guram Marhuliya, **Armyano-Gruzinskaya Mirnaya Konferentsiya 1919 Goda i Sozdanie Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** Bcegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2005, s.5.

839 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.32, L.3.

840 **Borba,** 20 Aralık 1918, No:247, S.1.

841 Gürcistan yönetiminin müttefiklere gönderdiği metin şu şekildedir: "1. Gürcistan yönetimi Gürcistan ve Ermenistan arasındaki kardeş savaşının sonlandırılması için müttefik temsilcilerinin

İngiliz misyonuna ve Albay Jordan'a birer nota göndererek bahse konu metne dair yaklaşımlarının altını tekrar çizmiştir.[842]

Gürcistan yönetimi ve İngiliz misyonu arasında Ermenilerle savaşın durdurulmasına yönelik bu girişimlerin ilk aşamasında Ermenistan savaşın ilk iki haftası içinde elde ettiği başarıların etkisi ile kategorik olarak meselenin bu şekilde çözümüne yanaşmamıştır.[843] Gürcistan'ın Aralık sonuna doğru askeri alanda başarı sağlamaya başlaması ve İngilizlerin baskısı Ermenilerin mecburen tavır değiştirmesine yol açmıştır.

Ermenistan-Gürcistan savaşının devam ettiği sırada İngiltere'nin Kafkasya'yı işgal politikası da sürmüş ve iki ülke arasındaki savaşın durdurulmasında önemli bir etken olmuştur.[844] Kafkasya'ya yönelik kendi planlarını uygulayacak İngiltere için istikrarlı bir ortamın tesisi kaçınılmazdı. Nitekim İngilizlerin Gürcistan'ı işgal ettiği bir ortamda İngiliz Tümgeneral Sir William Rycroft**,** Fransa'nın Kafkasya misyonu başkanı Albay Chardigny ve Gürcistan Başbakanı Jordaniya'nın da hazır bulunmasıyla 25 Aralık'ta: "*Gürcüler ve Ermeniler arasındaki askeri faaliyet hemen durdurulacaktır ve Erivan'a gönderilen telgraflara göre, İngiliz ve Fransız ordusu subaylarından oluşan, Gürcistan yönetiminin temsilcilerinin eşliğindeki Karma Komisyon cepheye giderek anlaşmanın detaylarını açıklayacak ve uygulanmasını gözlemleyecektir*" şeklinde karar almıştır. Bu toplantıda Ermenistan'ın Gürcistan'daki

---

inisiyatifini tam bir memnuniyetle kabul etmektedir. 2. Gürcistan yönetimi önerilen telgraf metnini şu değişikliklerle memnuniyetle kabul etmektedir: A. Gürcistan birlikleri tarafından askeri faaliyetlerin durdurulması hakkındaki emir Gürcistan yönetimi ordu kumandanlığı tarafından verilmelidir B. Her iki tarafta askeri faaliyet durur durmaz Ermeni birlikleri işgal ettikleri Borçalı uyezdindeki pozisyonlarını boşaltmak zorundadırlar, şu şartla ki belirli bir süre boyunca askeri faaliyetten öncesine kadar işgal ettikleri yeri tutmalıdırlar, böylece, her iki taraf için status ante bellum yeniden sağlanmış olacaktır. Aynı zaman da Gürcistan yönetimi tüm halkın şahsi ve mal güvenliğini garanti etme yükümlüğünü üzerine alacaktır. C. Telgrafda muhtevası oluşturulan karma komisyon diğer meselelerin yanı sıra, suçlu tarafın diğer tarafın tüm masraflarını ve diğer tarafı korumak için hayatını kaybedenlerin tazminini sağlamak amacıyla saldırganın kim olduğunu belirlemek zorundadır. **Dokumenti i Materiali,** Belge No:250.

842 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:251-252.

843 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.187.

844 Bakü'de ve Batum limanında askerlerini bulunduran İngiltere Gürcistan'ı da işgal etme isteğini Gürcistan yönetimine bildirmiştir. Gürcistan yönetimi ise bu karara itiraz etse bile talebi kabul görmemiştir. Batum'un işgalini 24 Aralık'ta tamamlayan İngilizler Tiflis'e 25 Aralık'ta asker sevkiyatını yapmıştır. İngiliz ordusunun Transkafkasya'daki toplam mevcudiyeti yaklaşık 60.000 olmuştur. Gürcistan'da ise Tiflis'in yanı sıra Kutaisi, Batum, Suhum, Poti, Kobuleti, Samtrediya, Haşuri, Borjomi, Natanebi, Mtsheta, Duşeti, Kazbegi ve Borçalı işgal edilmiştir. **Dokumenti i Materiali,** Belge No:208., Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.220., Sarı, **a.g.e.,** s.296-297., Kress ve maiyetinde bulunan Gürcistan'daki son Alman askerleri de İngilizlerin baskısı sonucunda 7 Ocak 1919'da Tiflis'ten ayrılmıştır. Çolak, **a.g.e.,** s.241.

diplomatik temsilcisi Camalyan da hazır bulunmuş ancak Gürcistan'ın Ahılkelek uyezdini elinde tutması ile ilgili meselede görüş birlinde olmadığını belirtmiştir.[845]

İngiliz subayı Douglas Withers, Fransız subayı Gasfield ve Gürcistan'dan Albay Caparidze ile Ermenistan'ın Gürcistan'daki temsilcisi Camalyan'ın yer aldığı komisyonda[846] ayrıca Camalyan'ın protestosuna rağmen, Borçalı'nın kuzeyinde Gürcüler, güneyinde Ermeniler ve Ahılkelek'te Gürcülerin bulundurulacağı az sayıdan oluşacak garnizonların sayısını komisyonun[847] belirlemesi, Gürcistan ordusunun mevcut hattında durması, Ermeni birliklerinin "*Disih-Celaloğlu Türk hattına*" çekilmesi gerektiği, İngiliz müfrezesinin Gürcü ve Ermeni birlikleri arasında yer alan demir yolunda bulunacağı, tartışmalı bölgenin idaresinin karma şekilde yapılacağı, Ahılkelek uyezdinde Gürcü yönetimi için müttefiklerin gözlem komisyonun bulunacağı, bu komisyonda Ermeni ve Müslümanların (Türklerin) da yer alacağı, Gürcistan ve Ermenistan temsilcilerinin en kısa zamanda Avrupa'ya gidecekleri ve tüm sınır meselelerinin Büyük Devletler tarafından orada çözüleceği[848] şeklinde kararlar alınmıştır.

M.Arutyunyan'ın başkanlık ettiği Ermeni heyeti ile müttefik komisyonu arasında 29 Aralık'ta Karaklis tren istasyonunda yapılan görüşmede Ermeni tarafı Müttefiklerin Gürcistan'la ihtilaflı konularda adil olmayan yaklaşım sergiledikleri, Lori ve Ahılkelek ile ilgili adil olmayan bir koşul oluşturulduğu, Gürcüler Ahılkelek'te birliklerini bulunduruyorsa Borçalı'da da Ermeni birliklerinin bulunması gerektiğini savunmuş ancak Müttefiklerin pozisyonunu değiştirememiştir.[849] Ermeni tarafı bu kararları "*Batılı dostlarının ihaneti*" olarak nitelendirmiştir. Ermeniler, Müttefiklere güvendiği için Gürcülere saldırmış ve savaş zamanında Almanlarla işbirliği yapmış olan Gürcistan'a yönelik bir harekete İngiltere ve Fransa'nın karşı çıkmayacağından emin olmuştur.[850] Süreç bu anlamda Ermeniler açısından bir hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır.

---

845 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:253., **STSA,** F. 1864. Op. No: 1, D.31, L.147.

846 İ.Şahdin, **Daşnaksutyun na Slujbe Ruskoy Belogvardeyşinı i Angliskogo Komandovaniya na Kavkaze**, Zakkniga Tiflis, 1931, s.71.

847 Ermeni ve Gürcüler de karma komisyonda yer almıştır.

848 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:254.

849 Şahdin, **a.g.e.,** s.73.

850 Gönüllü Ordu'nun komutanı Denikin anılarında, Gürcülerin İngilizlere, Ermenilerin Gürcistan'a karşı savaşında yalnız olmadığını ve Denikin ile anlaştığını bildirdiğini, İngilizlerin de bu nedenle

Neticede Karma Komisyon başkanı tarafından 30 Aralık 1918'de Karaklis'ten Tiflis'e gönderilen radyo mesajında, Ermenistan yönetiminin askeri faaliyetin hemen durdurulması ve birliklerin geri çekilmesini kabul ettiği, savaş halinin 31 Aralık'ta saat 24'te durdurulması gerektiği, Ermenilerin bazı noktaların tamamen açık olmadığını düşündükleri, bu konuları görüşmek üzere iki Ermeni ile birlikte Tiflis'e gelineceği yönündeki hususlar bildirilmiştir.[851]

Yapılan girişim sonucunda 31 Aralık 1918'de ateşkes sağlanırken hemen ertesi günü İngiliz birlikleri 1 Ocak 1919'da Ayrum'dan Şagali'ye kadar Lori ve Borçalı rayonlarının bir bölümünü işgal etmiş ve Gürcülerin kendi toprakları şeklinde nitelendirdikleri bu şeridi "*Tarafsız Bölge*" olarak ilan etmiştir. Gürcü ordusu da sınırlı koruma birliği haricinde aşamalı şekilde tarafsız bölgeden çıkmıştır.[852]

Jordaniya 3 Ocak 1919'da Gürcistan Parlamentosunda yaptığı konuşmada, Ermenilerle savaş sırasında yapılan görüşmelerde İngilizlerin kendilerine ihtilaflı olan savaşın devam ettiği Borçalı'nın ve Ahıska uyezdinin boşaltılması gerektiğini, Ahılkelek'in ise daha önce Türkler tarafından işgal edildiğini ve İngiltere'nin galip taraf olarak Türklerin yerini aldığını ve bu bölgeyi geçici olarak işgal edebileceğini, sorunun nihai çözümünün konferansta gerçekleşeceğini ilettiğini, Gürcü yönetimi olarak bu yaklaşımı kategorik olarak reddettiklerini açıklamıştır.[853]

Diğer taraftan Gürcüler, Batum'da bulunan İngiliz komutanına başvurarak Türklerin Ermenilere yardım ettiği şeklinde aslı olmayan şikayette bulunmuştur. Konu hakkında 4 Ocak 1919 tarihinde Başkumandanlık Vekaleti'ne bir yazı gönderen IX. Ordu Kumandanı Şevki Paşa, iki-üç haftadan beri Ermenilerin ve Gürcülerin Ahılkelek[854] mıntıkasında savaştıklarını ancak bu duruma seyirci kaldıklarını, hatta muharebe sırasında Ermenilerin cephanesi kalmadığı için Fransız yüzbaşısı

Gürcistan tarafında hareket ettiğini ancak böyle bir anlaşmanın bulunmadığını belirtmiştir. Yine Denikin'e göre İngiliz General G.T. Forestier-Walker, Tigranyan'a Ermenistan ve Gönüllü Ordu birleşik gücünün Gürcistan'a saldırması durumunda İngiltere'nin Gürcistan'ın yardımına geleceğini iletmiştir. Kazemzade, **a.g.e.,** s.175.

851 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:256.

852 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.201.

853 **Dokumenti i Materiali,** Belge No:257.

854 Savaş büyük oranda Borçalı'da geçmesine rağmen yazıda sadece Ahılkelek belirtilmiştir.

aracılığıyla kendilerinden cephane istediklerini ancak cephane verilmediğini bildirterek[855] iddiayı kabul etmemiştir.

Şevki Paşa üç hafta önce (Aralık 1918) yanına gelip şimdi Gümrü'de oturan bir Fransız yüzbaşı[856] ile bir İngiliz yüzbaşının Gürcülerle Ermenilerin kavgaları ile uğraştıklarını, üç gün önce (1 Ocak 1919) Fransız yüzbaşının Kars'a gelerek Ermenilere bir miktar hububat istediğini, bu isteği yerine getirdiklerini de haber vermiştir.[857] Bu anlamda, Gürcülerin yapılan hububat yardımını Ermenilere yönelik genel bir yardım olarak algılamış olması muhtemeldir.

2.6.3. Ermeni-Gürcü Savaşının Gürcistan'daki Ermenilere Olumsuz Etkileri

Savaşa evrilen Ermeni-Gürcü gerginliği, Gürcistan'da, özellikle Ermenilerin son 100 yılda sosyo-ekonomik, kültürel ve demografik ağırlık oluşturdukları Tiflis ve çevresinde Ermeni karşıtı uygulamalara yol açmıştır. Gürcistan'daki Taşnaklar Ermenistan'ın politikasını onaylarken Halk Partisi ile diğer Ermeni çevrelerden Taşnak politikasına eleştiri getirilmiş; Ermeni-Gürcü barış ve dayanışması ön plana çıkarılmıştır.

Gürcü kaynaklarına göre Gürcü-Ermeni savaşı sırasında Tiflis'te bulunan Ermeni Milli Konseyi Gürcistan yönetimi aleyhinde hareket edip ayrılıkçı eylemlerde bulunmuştur. Konsey binasında ve Ermenilerin evlerinde Ermenistan'a yardım için gizli toplantılar yapılmıştır. Gürcistan İçişleri Bakanlığı Gürcü karşıtı kampanyayı organize eden Aleksandre Barhudaryan ve Georgi Camagosyan'ı tutuklarken tutuklananların üzerinde Rus ve Ermeni gönüllülerin listesi ile Erivan'da görevlendirildiklerine dair ifadeler ele geçirilmiştir.[858] Milli Konsey'in yanı sıra ön plana çıkan Ermeni önderleri Tiflis ve diğer bölgelerde bu tür eylemlerde bulunurken, yine Gürcü kaynaklarına göre Gürcistan parlamentosundaki Ermeni milletvekilleri de

855 **ATASE Arşivi,** İSH. K. 7, G.6-1.
856 Gümrü'de bulunan Fransız ordu temsilcisinin Poadebar olması muhtemeldir.
857 **ATASE Arşivi,** İSH. K. 7, G.6-2A.
858 Tetvadze, **a.g.e.,** s.93.

açıkça Ermenistan'ın menfaatlerini korumuştur. Gürcistan 2000'in üzerinde Ermeni kökenli vatandaşını da tutuklamıştır.[859]

Gürcistan hükümeti Ermeni militaristler ve Ermeni halkı arasında ayrım yapsa bile Ermeni toplumuna yönelik sıkı önlemler almıştır. Bu çerçevede Gürcistan Parlamentosu 24 Aralık 1918 tarihinde "*hainlik yapanların ölüm ve mallara el koyma cezası*" ile cezalandırılacağına dair kanun çıkarmıştır. Tiflis Valisi ise 26 Aralık'ta bütün "*Ermenileri teknik olarak savaş esiri*" ilan etmiştir. Düşman işgalindeki ilçelerin (Borçalı uyezdinin güney yarısıdır) yerlisi olup Tiflis'te yaşayan Ermenilerin 24 saat içinde kayıt yaptırması gerektiği aksi takdirde ihanet kanunu kapsamında kovuşturulacağı belirtilmiştir. Bu ilanı takiben çok sayıda tutuklama yapılmış ve Ermenilerin sahibi olduğu konak ve işyerleri kamulaştırılmıştır. Ermeni kaynaklarına göre Milisler ise zengin Ermenileri öldürmekle veya hapse atmakla tehdit ederek fahiş miktarda fidye almıştır.[860]

Gürcistan'daki Ermeni Milli Konseyi'nin mühürlenip Konsey üyelerinin ev hapsine alınması katı önlemler arasında yer almıştır. Buna karşın ilerleyen dönemde Konsey yeniden faaliyet göstermiştir. Ayrıca bazı gazetelerin yayınlanması durdurulmuştur. Bu gazeteler arasında ise Taşnaklara ait Aşhatavor (Ashkhatavor-İşçi/Emekçi) ve Nor Horizon (Yeni Ufuk), Sosyal Devrimci Trudovoe Znamia (Emekçi Bayrağı) ve Anayasal Demokratlara ait Kavkazskoe Slovo (Kafkas Sözü) bulunmaktaydı. İlaveten Tiflis Şehir Duması'nın Taşnak üyeleri tutuklanmış, Jordaniya'nın konuşması sırasında da görüldüğü üzere parlamentodaki Ermeni temsilcileri sataşmaya maruz kalmıştır.[861]

Ermenilere göre Ocak 1919'da yüzlerce Gürcistan Ermenisi tutuklanarak Kutaisi'ye gönderilerek burada savaş esiri gibi yürütülmüştür. Böylece, savaşta sınırlı sayıda esir alan Gürcistan parlak zafer kazanmış gibi propaganda yapma şeklinde taktik izlemiştir. Yine Ermeni kaynaklarına göre, kırsalda ise kanunsuz çeteler ve Halk Muhafızlarının organize birlikleri Ermeni köylerini yağmalamış, sadakatsiz ve hain olarak nitelendirilen yerleşimciler cezalandırılmak amacıyla terör uygulan örneğin Şulaver ve Bolnis-Haçen'in Ermenileri evlerinden uzaklaştırılmış, Belyi-Kliuch

859 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.182.
860 Hovannisian, **a.g.e.,** s.122.
861 **a.g.e.,** s.123.

yağmalanmış ve Ermeni yetimhanesindeki kızlara muhafızlar tarafından tecavüz edilmiştir.[862]

Ermenilere karşı çok yönlü tedbirler alan Gürcüler Tiflis şehir idaresini ele almak amacıyla çok sayıda Ermeni memur, polis ve işçinin görevine de son vermiştir. Ayrıca Gürcü vatandaşı olarak kaydolanların oy kullanabileceği yeni belediye seçimleri yapılmıştır. Tiflis'in Ermeni çoğunluğu, korku, kızgınlık ve aşağılama endişesiyle oy kullanmazken Tiflis sonunda Gürcülerin yönettiği Gürcü şehri haline gelmiştir. Buradaki Ermenilerin Erivan'a göç süreci de başlamıştır.[863] Böylece, Ermeni-Gürcü savaşı Transkafkasya'nın idari, askeri, kültürel, ekonomik ve sosyal merkezi işlevi görmüş olan Tiflis'in Gürcüleşme sürecinin en önemli aşamasını oluşturmuştur.

Sovyet kaynaklarında Gürcüleri bu süreçte suçlayan yaklaşımlar görülmüştür. Buna göre, Gürcü-Ermeni savaşı ile birlikte sosyal demokrat Gürcü yönetimi Ermeni ve Ermenice olan herşeye karşı olumsuz yaklaşım içine girmiştir. Gürcü "*milli devletini*" ve "*ulusal burjuvasini*" kuvvetlendirme yönünde büyük çaba harcanırken sadece "*Ermeni milli-burjuva unsurları*" değil "*demokratik, işçi*" kesimlerine karşı da mücadele başlatılmış ve Ermeni işçi ile çalışanlar işten çıkarılmıştır. Arkomed'in ifadesiyle "*kaba bir Gürcüleştirme*" süreci yaşanmıştır.[864]

Gürcistan'daki Ermeni emekçilerin yaşadığı sorunlar ilerleyen dönemde Taşnak basınında konu edilmiştir. Eylül 1919'da N.Aşhatavor Gazetesi'nin 174. sayısında, "*Gürcistan şehirlerindeki Ermeni proletaryasının korku ve endişe içinde bulunduğu, yerel komiserler tarafından bitmeyen sömürü ve keyfi harekete maruz kaldığı, bu gerçekler dile getirildiğinde Ermenistan'ın ajanı, Gürcistan'ın düşmanı ve anlaşmazlık tohumu şeklinde tanımlandıkları*" belirtilmiş ve Suram'da 5 Ocak 1919'da yapılan toplantıya Ermenilerin korktuğu için katılmadığına değinilerek M.Vardoyan'ın Parlamentoda yaptığı konuşmada Ermeni proleteryasının özgürlüklerden tam olarak yararlandığı şeklindeki yaklaşımı eleştirilmiştir. Vardoyan ise ilerleyen dönemde Borba'da kaleme aldığı yazıda, Suram'daki toplantıya Ermenilerin korktukları için katılmadığını öğrenince yereldeki yoldaşlara bu durumun

862 **a.g.e.,** s.123-124.
863 **a.g.e.,** s.124.
864 Arkomed, **a.g.e.,** s.8.

provokasyon olduğunu belirttiğini, sonrasında katılımın 30 kişiye çıktığını, 5 Ocak'taki olayın Ermeni-Gürcü savaşıyla bağlantılı olduğunu, bu savaşı provoke eden Taşnaksütyun'un söz konusu olayın da suçlusu olduğunu ileri sürmüştür.[865]

Savaşın sonuna doğru Gürcistan yönetiminin aldığı en önemli kararlardan birisi Gürcistan'da yaşayan tüm Ermeni göçmenlerin ülke dışına çıkarılması kararıdır. Gürcistan Ermeni göçmenlerin trenle Poyli-Akstafa ve devamında Kazah üzerinden[866] ve ara vermeden Delican'a gönderilmesini planlamıştır. Bu kapsamda 25 Aralık 1918'de Azerbaycan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisine resmi yazı ile başvuru yaparak göçmenlerin geçişi sırasında engelleme olmamasını talep etmiştir.[867] Göçmenlerin yanı sıra Gürcistan sınırları içindeki Ermeni firarilerin de Ermenistan'a gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[868]

Ülke içinde Ermenilere karşı olumsuz tavır geliştiren Sosyal Demokrat Gürcü yönetimi genel olarak Ermenistan'a ve Taşnak yönetimine olumsuz yaklaşımını sürdürmüştür. Taşnakları *"nihayetinde karşı devrim sürecine çekilmek zorunda kalacak maceracılar*".[869] şeklinde nitelendiren Gürcü yönetimi ve basını ileride anlaşma zeminine ulaşılan konularda bile olumsuz bakış açısını doğrudan veya dolaylı olarak ortaya koymaktan çekinmemiştir.

Gürcü yönetiminin Ermenilere yönelik politikasından Paris Barış Konferansı'na gidecek Ermeni heyeti de olumsuz etkilenmiştir. Gürcü-Ermeni savaşı nedeniyle 18 Aralık 1918'de Tiflis'e gelebilen ancak Dro'nun ordusunun saldırıları sebebiyle burada alıkonulan heyet, İngilizlerin yardımıyla gerekli belgeleri alarak ancak 9 Ocak'ta Batum'dan yola çıkabilmiştir.[870] Ermeni heyetin Tiflis'te kaldığı eve 7 Ocak 1919'da Gürcü memur gönderilerek heyetin neden toplantı yaptığı sorulmuş ve evrak kontrolü yapılmıştır. Ermeni heyeti bu durumu nota vererek protesto etmiştir.[871]

---

865 **Borba,** 6 Eylül 1919, No: 201 (457), s.1.
866 Akstafa ve Kazah Azerbaycan sınırları içindedir.
867 **STSA,** F. 1864. Op. 1, D.31, L.191.
868 **Sabah,** 23 Ocak 1919, No.10.484, s.1.
869 Ruben, **a.g.e.,** s.88.
870 Hovannisian, **a.g.e.,** s.252-253.
871 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.198.

Paris Barış Konferansı'na İstanbul üzerinden giden Azerbaycan temsilcisi Topçibaşi aynı konferansa gitmekte olan Ermenistan heyeti başkanı ve aynı zamanda Ermeni Milli Konseyi başkanı Aharonyan ile 16 Ocak 1919'da İstanbul'da bir görüşme yapmıştır. Görüşmede Aharonyan Transkafkasya'daki son gelişmeleri, özellikle de Ermeni-Gürcü savaşını değerlendirirken "*Gürcülerle yaşamanın zorluğundan*" dert yanmış ve Gürcülerle savaştan sonra Ermenilerin Tiflis'te baskıya maruz kaldığını, tutuklandığını ve paralarının alındığını, tutuklananların Kutaisi'de çalıştırıldığını belirtmiştir. Gürcülerle sorunların Ermenilerin Tiflis'i istedikleri yönündeki iddiadan kaynaklandığını ancak Tiflis'i Gürcülere bıraktıklarını belirten Aharonyan, bütün Ermenilerin Tiflis'ten taşınacaklarını ve o zaman Tiflis'in bir "*Gürcü köyüne dönüşeceğini*"[872] iddia etmiştir.

Gürcülerin Ermenilere savaş açmasına sebebiyet veren Borçalı'da Ermenilerin ve bir bölümünde Müslümanların yaşadığını ancak Gürcü bulunmadığını belirten Aharonyan, Türklerin Ahıska ve Ahılkelek'i bıraktıktan sonra Gürcülerle ilişkilerin daha da bozulduğunun altını çizmiştir. Lori'de bir Ermeni köyünde Gürcü bir subayın öldürülmesi veya yaralanması akabinde Gürcülerin Tsulukidze komutanlığındaki birlikleri top ve tüfeklerle hareket ettirdiğini, bunun üzerine Andronik müfrezesinin de yer aldığı Ermeni birliklerinin hareket geçerek Gürcüleri yendiğini, 1500 esir ile çok sayıda silah ele geçirdiğini[873] ileri sürmüştür.

Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin bir bölümü ise Ermenistan'ın politikasına karşı çıkmıştır. Jordaniya 4 Ocak 1919'da Gürcistan Parlamentosunda yaptığı konuşmada Gürcistan'ın Duşeti, Telavi ve Signagi gibi yerlerinden çok sayıda telgraf aldıklarını ve buralardaki Ermeni halkının Erivan yönetimine karşı öfkesini dile getirdiğini belirtmiştir.[874] Jordaniya söz konusu konuşmasında Gürcistan'ın bağımsızlığı temelinde kararlı şekilde durmayacak hiçbir gazetenin ister Rusça, ister Ermenice veya başka bir dilde olsun çıkmayacağını[875] belirterek Taşnaksütyun çizgisinde yayın yapan gazetelere duyduğu öfkeyi dile getirmiştir.

872 **Diplomatiçeskie Besedi,** No:36.
873 Aynı yer.
874 Jordaniya, **a.g.e.,** s.196.
875 **a.g.e.,** s.197.

Gürcistan'daki Ermeni topluluğunun Ermenistan yönetimine karşı eleştirlerinde iki halk arasındaki dostluk vurgusu ön plana çıkmıştır. Bu kapsamda Tiflis, Kutaisi, Telavi ve Gori gibi yerlerde yaşayan muhtelif Ermenilerin mesajları ön plana çıkarken Gürcü basınında da yer verilmiştir.

Sosyal Demokrat Parti Ermeni Fraksiyonu Telavi Komitesi tarafından da 19 Aralık 1918'de Ermenistan yönetimine Sanain'de "*iki suçsuz kardeş halkın kanının dökülmesi*" ifadesiyle bir protesto yazısı gönderilmiş ve Gürcistan yönetimine tam bir güven duyulduğu, ülkeyi korumak için Ermeni demokrasisinin hazır olduğu vurgulanmıştır.[876] Ermeniler adına Aprilyan adlı şahıs tarafından 20 Aralık 1918'de Gegeçkori'ye gönderilen telgrafta; "*yüzyıllardır dostluk içinde yaşayan iki halk*" arasında akan kanın derhal durdurulması için gerekli tüm çabanın harcanması talep edilmiştir.[877] Camazaşvili imzasıyla Gürcistan Cumhuriyeti Köylü Sovyeti başkanlığına 260 Ermeni Grigoryen adına gönderilen telgrafta; Gürcistan'a samimi destek, Gürcistan'a saldırdığı için de Ermenistan yönetimine "*kin ve nefret*" duygularını ilettiği belirtilmiştir.[878] Gori'nin Atotsi köyünün Ermeni sakinleri de 22 Aralık 1918 tarihinde yaptıkları toplantıda Gürcistan yönetimine destek, Ermenistan yönetimine eleştiri içeren bir telgraf yayınlamıştır.[879]

Taşnakların politikası ve Gürcülerle savaş kararı diğer Ermeni siyasi partilerden kabul görmemiştir. Ermenistan'da Sosyal Demokrat parti Taşnaksütyun Partisi'nin Gürcülere yönelik savaş politikasına karşı olmuştur. Taşnaksütyun Ermenistan'ın burjuva-entelektüel katmanlarına nüfuz ederken bu kesimler daha sonra Taşnaksütyun'a karşı olumsuz yaklaşım geliştirmeye başlamıştır.[880] Taşnak karşıtlığını ön planda tutan esas siyasi oluşum ise Ermenistan Halk Partisi'dir.

Ermenistan Halk Partisi[881] tarafından 19 Aralık 1918'de yayınlanan bildiride Lori ve Ahılkelek'teki olayların detayı bilinmemekle beraber izahı olmayan kan

876 **Borba,** 24 Aralık 1918, No:250, S.2.
877 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.171.
878 **Borba,** 26 Aralık 1918, No:252, S.2.
879 **Borba,** 27 Aralık 1918, No:253, s.2.
880 Karibi, **a.g.e.,** s.241.
881 Ermeni Halk Partisi Kasım 1918'den sonra Ermenistan'da koalisyonda yer almış ancak merkez komitesi Tiflis'te kalmıştır. Halk Partisi Kadet'lerin yerini alarak Transkafkasya'daki liberal Ermeni orta sınıfın temilciliği yapan bir parti konumundaydı. Bogos Nubar Paşa heyetinin çoğunluğu da Ramgavar mensubuydu. Bournoutian, **a.g.e.,** s.243-249., Hovannisian, **a.g.e.,** s.464.

dökme olayının protesto edildiği ve tarafların konferansa çağrılmak suretiyle tartışmalı konuları çözüme kavuşturmaları, olmazsa hakeme gidilmesi çağrısı yapılmıştır.[882] Ermeni Halk Partisi'nin Taşnaklara yönelik dış politikalarından dolayı eleştirileri savaştan sonraki dönemde de devam etmiştir. Partinin yayın organı Djogvrdi (Cogovurd) Taşnaksütyun'un dış politikasına ilişkin değerlendirmede suçlamalara yer verilmiştir:[883]

> "Eğer bugün Ermeni halkı hemen hemen tüm komşularının zulüm ve horgörüsüne maruz kalıp, izole edilmişse buna sebep olan Taşnaksütyun Partisi'nin şovenist ve uzağı görmeyen politikasıdır….Ermenistan-Gürcistan savaşında ve Ermeni-Tatar çatışmasında vicdanen az günahı olmayan bu yöneticiler ancak şimdi komşularla ortak bir dil bulunmasının gereğini duymaktadır...savaşın başlangıcında Ermeniler Türklerle ilişkilerinde düşmanca politika oluşturmuştur. …Müttefiklerin Kafkasya'ya girişleri Ermeni halkını fiziken yok olmaktan kurtarmıştır.…Müttefikler, Taşnaksütyun'un halkı, Çar'ın Rusya'yı yönettiği gibi baskı ile yönettiğini ve Taşnakların tüm Ermeni halkının iradesini yansıtmadığını bilmiyordu…Müttefiklerin halkın hiçbir kesiminin Taşnak yönetiminden memnun olmadığını ve yeni bir Bolşevik despotizminin yıkılmasını beklediğinden de haberdar yoktu…"

Gürcistan'da yaşayan yaklaşık yarım milyon Ermeninin statüsü oldukça karışık ve hasas bir konu olmuştur.[884] Ermeni-Gürcü gerginliği ve bu gerginliğin savaş seviyesine ulaşması sadece kısa dönemde değil, takip eden iki yıl boyunca da azınlık hakları eksenindeki tartışmaların zaman zaman gündeme gelmesine yol açmıştır. Bu çerçevede, vatandaşlık meselelerinden, okulların durumuna, binaların kullanımından Ermeni Milli Konseyi'nin statüsüne kadar muhtelif meselelerde sorunlar yaşanmıştır.

Ermenilerin Gürcistan'daki en önemli kurumsal temsilcisi olan ve savaş sırasında kapatılıp sonradan yeniden faaliyetine izin verilen Ermeni Milli Konseyi Gürcü yönetiminin dolaylı gözetimine maruz kalmıştır. Ermeni-Gürcü savaşından sonra seçimler üzerine yapılacak yeniden yapılanmayla gücünü yeniden kazanmayı amaçlayan Tiflis'teki Ermeni Milli Konseyi'nin seçim talebine Gürcistan yönetimi Temmuz 1919'da izin vermiş ancak hasat sezonunu gerekçe göstererek seçimler öncesinde bu kararını uygulamamıştır. Ermeniler bu durumu protesto etmelerine rağmen Gürcü yönetiminin kararında Eylül 1919 itibariyle bir değişiklik olmadığı görülmüştür. Bagrat Topçiyan'ın başkanlığını koruduğu Ermeni Milli Konseyi ise

---

882 **Borba,** 22 Aralık 1918, No:249, s.2.
883 **Borba,** 3 Eylül 1919, No: 198 (454), s.1.
884 Richard G.Hovannisian, **The Republic of Armenia, Volume II, From Versailles To London, 1919-1920,** University of California Press, London, 1982, s.148.

yeniden yapılanmıştır. Konseyin üye sayısı Aralık'ta 30'a düşürülürken 10 üye Taşnak, 5'er üye de liberal Halk Partisi, Rusya SD'leri, Rusya Sosyal Demokrat ve Gürcü Sosyal Demokrat Partilerinin Ermeni temsilcileri ve bağlantılı şahıslara tahsis edilmiştir.[885]

Yaşanan bu hassas süreçte Gürcistan Meclisi Anayasa Komisyonu tarafından anayasa çalışmaları bağlamında ülkedeki ulusal azınlıklarla ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Bu çalışma Ermeni Slovo gazetesinde eleştirilmiştir. Buna göre, anayasa komisyonunun hazırladığı anayasa metninde azınlıklara ilişkin 12 maddenin uygun olmadığı, anadilde eğitim, okul ve kültürel otonomi konularında eksiklikler bulunduğu belirtilmiştir. Ermeni Milli Konseyi'nin daha önce hazırladığı azınlıklarla ilgili 14 tezin Meclis komisyon çalışmalarıyla örtüşmediğinin altı çilerek Çarlık döneminde Ermeni okullarının daha özerk olduğu ve şimdi durumun kötüye gittiği ileri sürülmüştür.[886] Nor Aşhatavor gazetesi de anayasa komisyonunun azınlıklara ilişkin maddelerini eleştirmiş ve anayasanın halk oyuna sunulması çağrısını yapmıştır.[887]

Takip eden dönemde Ermeni okullar meselesi azınlık hakları bahsinde gündeme gelmiştir. Ermeni gazetesi Aşhatavor'un 253. Sayısında; Gori yerel yönetiminin Vake ve Kavtis-Hevi köylerindeki Ermeni okullarını sebepsiz yere kapattığı, Rusya'nın da geçmişte "*pençesini Ermeni okuluna geçirmeye çalıştığı ancak sert yenilgiye uğradığı*", Ermeni entelijansiyasının en iyi temsilcilerinin ve işçilerinin "*Demokratik Gürcistan'da*" haklarının yok edilmesi için hapse girmediği, Gürcistan'daki Ermeni Milli Konseyi'nin Ermeni okullarının haklarının savunulması için tüm önlemleri alacağına inanıldığı belirtilmiştir. Borba gazetesi ise Ermenilerin Gürcistan'daki okullarının Gürcü okullarıyla aynı ihtimamdan yararlandığı, sınırsız şekilde okul açıp yürütme özgürlüğünün ise bulunmadığı, dünyanın hiçbir yerinde devletin gözetimi dışında ve sınırsız otonomiye sahip okul bulunmadığı[888] savı ortaya konulmuştur.

Aşhatavor gazetesinin 257. sayısında Ermeni okullarının birleşik büyük Rusya içinde tam bir özgürlükten yararlandığı, köy ve şehirlerde okul açmak için iznin gerekli

885 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.149-150.
886 **Slovo,** 19 Haziran 1920, No:136, s.3.
887 **Slovo,** 19 Haziran 1920, No:136, s.4.
888 **Borba,** 29 Kasım 1919, No: 273 (529), s.1.

olmadığı, şimdi ise kanundan bahsedildiği ama Borba gazetesinin Ermeni okullarının iç işlerine karışılmasının kanun dışı olduğunu bilmediği, yaşananların Ermeni Milli Konseyi'nin ve Ermeni toplumunun haklarının ayaklar altına alınması anlamına geldiği, Çarlık günlerinde bile böyle bir sıkıntı yaşanmadığı iddia edilmiştir. Borba ise Çar yöneticilerinin Ermeni okullarının işlerine müdahalesinin Aşhatavor için daha az hissedilir olmadığı, Aşhatavor'un ortaya koyduğu yargıdan devletin tam bir müdahalesizliğinin talep edildiğinin anlaşıldığı ileri sürülerek dünyanın hiçbir yerinde Taşnakların Gürcistan'da talep ettiği bir özgürlük bulunmadığı vurgulanmıştır.

İlerleyen dönemde Aşhatavor'da yer alan başka makalede, Gürcü Menşevizminin resmi temsilcilerinin her fırsatta Gürcistan sınırlarında yaşayan tüm vatandaşların eşit haklardan yararlandığını, ulusal azınlıkların kendi milli kültür yaşamlarıyla ilgili her türlü imkana sahip olduklarını ancak gerçeklerin farklı olduğunu ileri sürmüştür. Buna göre, Ermeni-Gürcü savaşının olumsuzluklarından etkilenen Velakluç rayonunun yıkık durumda olduğu ve varlığını Ermeni Milli Konseyi'nin yardımıyla idame ettirebildiği, Vake'deki okulun kapatıldığı, Gürcü rayonlarındaki Ermeni okullarında Gürcü dilinin mecburi olarak okutulduğu aksi halde okulların kapatıldığı, Şulaver halkı Ermeni Milli Konseyi'nden yardım isterken Gürcü yönetiminin bu halktan bir milyon vergi talep ettiği yönünde eleştirel yaklaşım sergilenmiştir.[889]

Gürcistan yönetimi Şubat 1919'da Ermeni-Gürcü savaşının sebepleri ve gidişatı ile ilgili bir komisyon kurarak kapsamlı çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışmalarda savaşın kronolojisi ele alınırken Borçalı uyezdindeki halkın memnuniyetsizliğinin sebeplerinin de araştırılmasına önem atfedilmiştir.[890] Gürcistan bu anlamda bölgede yaşayan Ermenilere baskı yapıldığı iddiaları bağlamında kendi eksikliğini gidermeye yönelik de adım atmıştır.

889 **Slovo,** 3 Şubat 1920, No: 25, s.4.
890 **STSA,** F. 1878. Op.1, D.1, L.25, 46.

2.6.4. Ermeni-Gürcü Savaşının Neticesine Dair İddialar ve Savaşın Bölgesel Bağlamdaki Siyasi Yansımaları

Ermenistan ve Gürcistan arasında yaklaşık üç hafta süren küçük çaplı olarak tanımlanabilecek sınır savaşını kimin kazandığı sorusu Ermeni ve Gürcüler arasında tartışma konusu yapılmıştır. Gürcüler ateşkes olmasaydı Ermenilerin Erivan Guberniyasına kadar sürüleceğini iddia ederken, Ermeniler Müttefiklerin empoze ettiği ateşkes olmasa Dro'nun ordusunun Sadaklo'daki Gürcü kuvvetlerine dönük kuşatmanın tamamlanacağını ileri sürmüştür. Her iki tarafın iddiasına rağmen savaş sahasındaki gerçek askeri durum hakkında az bilgi bulunmaktadır. Bazı Avrupa gazeteleri bilgi kaynaklarına göre durumu Ermenistan'ın zaferi veya Gürcistan'ın Ermeni işgaline karşı başarılı savunması olarak aktarmıştır.[891] Gürcü-Ermeni savaşını belki de sonuçsuz olarak tanımlamak doğru olacaktır.[892]

Bilinen istatistiki verilere göre Ermeniler Gürcülerden daha az zayiyat vermiş ve Ermeni savaş esiri sayısı 100'den az olmuştur. Buna karşılık Ermeniler, 2 zırhlı tren, 28 top, yaklaşık 25 makineli tüfek, 200 dolu yük otomobilini ele geçirmiş, 1000 kadar da Gürcü askerini esir almıştır.[893] Her iki tarafın ne kadar kaybı olduğu konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, mevcut veriler dikkate alınırsa ölü ve esir sayıları itibarıyla Gürcistan'ın yaklaşık 1500, Ermenilerin ise 1000'e yakın kaybı olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Taşnakların önemli ismi Hatisyan hatıralarında, Gürcistan'a saldıran Ermeni birliklerinin Gürcü ordusu tarafından değil, Ermenistan yönetimi tarafından durdurulduğunu[894] iddia ederken, Ermeni ordusunun İngiliz ve Fransız diplomatik temsilcileri tarafından durdurulduğu[895] da ileri sürülmüştür. Gürcü boyutunda ise Gürcü birliklerinin Ermeni ordusuna karşı cephede üstünlük kazandığı bir sırada ateşkesin ilan edilmesi Gürcü ordusunun zaferinin kanıtı olarak sunulmaktadır.[896]

---

891 İstanbul'da yayınlanan Cagadamard/Çakatamart Gazetesine göre de Ermenistan ve Gürcistan arasında gerçekleşen savaş birkaç gün devam ettikten sonra Ermenilerin zaferi ve İngilizlerin müdahalesi ile son bulmuştur. **Sabah,** 4 Ocak 1919.

892 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.119.

893 Aynı yer.

894 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.199.

895 **a.g.e.,** s.191. Leonard Ramsden Hartill, **Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922,** (Çev. Sipahi Çataltepe), Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.191.

896 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.199.

Jordaniya, savaşın tesadüfen veya birkaç İngilizin gelmesiyle son bulmadığını, korkmadıklarını ancak mantıklarının ve siyasi hesaplarının bulunduğunu, savaşın durdurulmasının bir taraftan ülkenin bağımsızlığına katkı sağladığını, diğer taraftan ülkenin demokratik temelini kuvvetlendirdiğini, savaşın devam etmesinin ne Gürcistan'ın ne de Ermenilerin menfaatine olduğunu, sadece Taşnaksütyun'un bundan menfaat sağlama imkanının bulunduğunu[897] ileri sürerek Taşnaklar ve Ermeniler arasında ayrım yapmış ancak Gürcistan yönetiminin ateşkese giden süreçte aktif rol oynadığını ima etmiştir.

Rus Gönüllü Ordusundan Albay M.Zinkeviç'e göre üç hafta süren savaş Ermenistan'ın zaferi ile sonuçlanmış ve Ermenistan toprak kazanmasına, çok sayıda esir elde etmesine ve ganimet almasına rağmen neticede diplomatik olarak yenilgiye uğramıştır.[898] Denikin de Ermenilerin savaştan sonra diplomatik olarak yenilgiye uğradıkları görüşünü savunmuştur.[899] Bolşevik Maharadze'ye göre ise İngiltere savaşı durdurmak için her iki tarafı, özellikle de "*zafer ile cesaretlenen Menşevikleri*" zorlamış ancak "*Gürcü şovenist ve milliyetçi entelejansıyası*" bu durumdan hiç memnun kalmamıştır.[900]

Ermeni-Gürcü savaşı 10 Ocak 1919 tarihli Times Gazetesi'nde işlenmiştir. Buna göre, 19 Aralık 1918'den başlamak üzere Ermeni ve Gürcü birlikleri arasında üç çatışmanın gerçekleştiği, çatışmaların Ahılkelek uyezdi sınırında, Borçalı'da ve Tiflis-Gümrü demir yolu üzerindeki Sadahlo istasyonunda yaşandığı, tüm çatışmaların Ermenilerin tam bir yenilgisi ile sonuçlandığı ve bu nedenle Gürcülerin çok sayıda esir ve silah ele geçirdiği, son bilgilere göre Gürcülerin saldırıp Ermenileri Alaverdi'yi geçmeye zorladığı, burada da zırhlı araçlar ile aralarında Rus subayların da bulunduğu esirlerin ele geçirildiği şeklindeki habere yer verilmiştir.[901]

Savaşın kronolojisi dikkate alındığında Ermenilerin ilk iki haftada Gürcüler karşısında başarı elde ettiği, sonraki aşamada ise Gürcülerin cephede avantaj sağladığı ancak mutlak üstünlük kuramadığı ortaya çıkmaktadır. Ateşkesin ilan edildiği 31 Aralık'ta ise Gürcü ordusu çağrı üzerine Ermenilere karşı harekatı durdurmuştur. Bu

897 Jordaniya, **a.g.e.,** s.197.
898 Petrosyan, **a.g.e.,** s.158.
899 Denikin, **a.g.e.,** s.182.
900 Maharadze, **a.g.e.,** s.217-218.
901 Avalov, **a.g.e.,** s.166.

gelişmeler dikkate alınırsa Ermenilerin zafer kazanıldığına iddialarının da Gürcülerin askeri açıdan Erivan yolunun açıldığı şeklindeki yaklaşımının da sağlam temele oturmadığını ileri sürmek mümkündür. Bununla beraber, Ermenilerin savaşın son aşamasında cephede farklı noktalarda yenilmelerine rağmen mutlak bir bozgundan söz etmek de mümkün değildir.

Savaş sonunda Lori'de "*Tarafsız Bölge*" adı altında bir bölge oluşturulurken Gürcistan, tarihsel toprağı olarak gördüğü toprak parçasının böyle bir statüye kavuşturulmasından hoşnut kalmamış, iki ülke arasındaki gerginlikler de sona ermemiştir. Ermenistan ise hedeflediği toprakları sınırlarına katamamış ancak ihtilaflı olarak tanımladığı bir bölgede kazanım için ilk adımı atmıştır.[902]

Ermeni-Gürcü savaşı açısından dikkat çekici noktalardan birisi de Ermenilerin toprak iddialarında ilk sırada yer alan Ahılkelek'in savaş sırasında büyük bir önem taşımamasıdır.[903] Ermenilerin gizli ajandalarında Tiflis'i hedeflemiş olmalarının Tiflis'in yakın çevresinde yer alan Borçalı'ya öncelik vermelerine sebebiyet vermiş olması muhtemeldir. Ermenilerin, Ahılkelek'te nüfusun çoğunluğunun Ermenilerden oluşması sebebiyle bu bölgenin zaten kendilerine verileceğine dair bir öngörüden de hareket etmiş olma ihtimalleri güçlüdür.

Savaş sonunda Ermenistan kendi eski mevkisine çekilmesine rağmen Kuzey Lori'nin Gürcistan'dan alınıp Tarafsız Bölge'ye dahil edilmesi Ermenistan adına kazanç sağlamıştır. Ayrıca, Gürcistan'ın Ermenistan'ı eşit askeri güç unsuru olarak dikkate alması gerektiği görülmüştür. Gürcistan'ın ise Ahılkelek'i elinde tutması ve Ermenilerin savaşta elde ettiği toprakları bırakmak zorunda kalması kazanç olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra Tiflis'in Batı Transkafkasya'da İngiliz kumandanlığının karargahı haline gelmesi, Gürcülere Avrupa ile daha yakın temas ve Müttefik temsilcilerle doğrudan temas kurma açısından avantaj sağlamıştır.[904] Bu çerçevede, savaş sonunda her iki tarafın da kendisini kazançlı görmesi için sebep

---

902 Taşnaksütyun liderlerinden O.Kaçaznuni anılarında Lori'nin tarafsız bölge ilan edilmesi ve yeni yönetim şeklinin oluşturulması sebebiyle o dönemde duydukları memnuniyeti ortaya koymuş ve amaçlarına kısmen ulaştıklarını belirtmiştir. Kaçaznuni, **a.g.e.** s.32.

903 **İz İstorii,** s.128.

904 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.125.

bulması mümkündü ancak Gürcüler yaşanan savaştan ve neticesinden genel olarak daha çok rahatsızlık duymuştur.

Ermenistan-Gürcistan savaşı Gürcü tarafı başta olmak üzere iki ülke yönetimleri arasındaki gerginlik ve güvensizliği artırırken ikili ilişkilerde muhtelif sorunlar gündeme gelmiştir. Savaşın İtilaf devletlerinin Kafkasya politikasından Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerine muhtelif yansımaları görülmüştür.

Bağımsızlığını korumayı ve tanınmayı hedefleyen Gürcistan, Ermenistan ile yaşanan savaşın diğer yıkıcı etkileri bir tarafa her iki ülkenin ulusararası imajına zarar vermesinden rahatsızlık duymuştur. Nitekim Jordaniya Gürcistan Parlamentosunun 4 Ocak 1919 tarihli oturumunda yaptığı konuşmada, İngiliz Generali'nin kendisine; "*Siz bağımsız Gürcistan'ı istediğinizi söylüyorsunuz, biz savaşı (Birinci Dünya Savaşı) bitirdik, bu savaşta halkın o kadar çok kanını akıttık fakat siz şimdi savaş başlatıyorsunuz, açık ki bağımsız devlet olamayacaksınız*" şeklinde ifade de bulunduğunu belirterek bu durumdan Ermenileri sorumlu tutmuş hatta Taşnak yönetiminin Gürcistan'ın bağımsızlığını yıkmaya çalıştığını ileri sürmüştür.[905]

İki ülke arasındaki savaş Gürcistan'ın Ermeni Taşnak yönetimine karşı büyük bir güvensizlik doğurmuştur. Jordaniya'nın 4 Ocak 1919'da parlamentoda yaptığı açıklama bu güvensizliğin açık bir ifadesi niteliğindedir: "…*Erivan yönetimi ve onun başındaki parti ile işimiz devam edecek, onlara güvenmiyoruz ve eminiz ki orada Taşnakların yönetimi olduğu sürece her daim tehdit ve tehlike olacaktır. Ancak özellikle bu partinin provakasyonuna gelmemeliyiz*…"[906] Böylece, Savaşta güvensizlik tohumları ekilince telafisi de kolay olmamıştır.

Jordaniya'nın 19 Aralık 1918'de yaptığı bir konuşma Gürcistan ve Ermenistan devlet yönetimlerinin ve ideolojik yapılarının karşılaştırılması açısından dikkat çekicidir. Jordaniya iki devlet arasında az ortak nokta bulunduğunu, Ermenistan Parlamentosunda Taşnaklar ve Kadetler çoğunluktayken Gürcistan Parlamentosunun yarısından fazlasını Sosyal Demokrat Partinin aldığını, diğer sosyalist partiler de dikkate alınırsa büyük çoğunluğu sosyalist partilerin oluşturduğunu, Gürcistan'da İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti varken Ermenistan'da bu yapıların bulunmadığını,

905 Jordaniya, **a.g.e.,** s.195.
906 Aynı yer.

"*sosyalistlerin hiçbir zaman savaş başlatmayacağını*"[907] vurgulayarak Taşnakların milliyetçi yapısına gönderme yapmış, o dönem Gürcü basınında da görüldüğü gibi Gürcistan'ın ideolojik planda Ermenistan'dan daha saygın bir konumda bulunduğunu göstermeye çalışmıştır.

İtilaf devletleri Kafkasya'ya geldiklerinde Ermeni meselesi hakkında çok iyi bilgi sahibi olmalarına karşın Kafkasya'nın diğer halklarının durumu hakkında bilgileri bulunmamaktaydı.[908] Gürcülere yönelik yaklaşımda ise genel olarak olumsuz bir hava vardı. İngilizler Gürcistan'a geldikten sonra General Thomson'un Jordaniya'ya gönderdiği yazı İngilizlerin olumsuz yaklaşımının izlerini taşımaktadır. İngilizler, Rusya adına Kafkas Naibliğini yeniden kurmayı hedeflediğini bildirerek Gürcistan başta olmak üzere Kafkas Cumhuriyetlerinin bağımsızlığına dönük olumsuz yaklaşımı ortaya koymuştur. İngilizler aynı yazıda Kafkasya'nın Bolşeviklerden temizlenmesi ve Ermeni birliklerinin evlerine dönmesine yardım etme gibi amaçlarını da Gürcülere bildirmiştir.[909]

Ermeniler kendilerinin Rusya ve İtilaf devletlerine sadık kalıp Türklerle ve Almanlarla savaştıklarını oysa Azerbaycan ve Gürcistan'ın savaşmak bir yana Türkler ve Almanlarla yakın olduklarını düşünerek[910] Birinci Dünya Savaşı'nın bitimindeki taleplerine haklılık kazandırma arayışına girerken İngilizler başta olmak üzere İtilaf devletlerinin Kafkasya'ya girişine büyük ümit beslemiştir. Nitekim bir görüşe göre, Ermenistan Kafkasya'ya henüz girmiş olan İngiliz Kumandanlığı ile iyi ilişkilerine de güvenerek Gürcistan'a yönelik planlarını gerçekleştirmek amacıyla Gürcistan'a saldırmıştır.[911]

Ermenilerin olumlu beklentisine rağmen İngiliz-Fransız misyonunun Ermeni-Gürcü çatışmasına müdahalesi Taşnakları çok büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Müttefiklerin kendi gerçek menfaatleri ön planda yer alırken oluşturulamamış devlet sınırları, zayıf siyasi temeli, yüksek sayıdaki sığınmacısı ve büyük gıda krizi ile

907 **a.g.e.,** s.186.
908 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.52.
909 Kazemzade, **a.g.e.,** s.165.
910 **a.g.e.,** s.171.
911 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.52.

uğraşan Ermenistan'dan ziyade Gürcistan Müttefikler için daha büyük ilgi uyandırmıştır.[912]

Ermenistan açısından temel sorun büyük emellerine erişmek için Mondros Ateşkes Antlaşması ve İngiltere'nin Transkafkasya'ya asker sevkiyatından ani ve büyük bir fayda beklentisi içine girmesidir. Kaçaznuni'nin İngiliz komutan Forestier-Walker ile 7 Şubat 1919'da Erivan'da yaptığı görüşme bu beklentinin somut bir yansımadır. Görüşmede Kaçaznuni, Ermeni halkının büyük devletlerin zaferinden hemen sonra yardım beklediğini ancak İngiliz ordusunun Transkafkasya'ya gelişinden bir ay geçmesine karşın gerçekte hiçbir şey yapılmadığını dile getirirken Forestier-Walker bu yaklaşımı ayıplamıştır.[913] Kaçaznuni de daha sonra anılarında İngilizlerin Azerbaycanlılara ve Gürcülere olumlu yaklaştıklarını ve beklenmedik bu duruma anlam verilemediğini nakletmiştir.[914]

Azerbaycan ve Gürcistan ile olan toprak ihtilaflarının kendi lehine çözülmesi için İngilizlere oldukça fazla ümit bağlayan Taşnaklar,[915] Karabağ, Ahılkelek ve Lori'nin Ermenistan'a ait olduğu konusunda İngilizleri ikna etmeye çalışmış ancak İngilizler katı tutum sergileyerek müttefik kumandanlığının aldığı karar doğrultusunda Karabağ'da Azerbaycan, Ahılkelek'te ise Gürcistan yönetiminin tanınmasını, Lori Tarafsız Bölgesi'nin geleceğinin de Paris Barış Konferansı'nda kararlaştırılmasını tercih etmiştir.[916]

İngiltere, ordusuyla Transkafkasya'ya girdiğinde önceliğini Bakü petrolünün kontolü ve taşınmasına verirken Ermeniler, İngilizlerin Kafkasya'ya Ermenistan'ı genişletmek için değil, kendi jeopolitik amaçlarını gerçekleştirmek için geldiğini fark etmiştir. İngilizler için Ermeni meselesi ise Türkiye'nin paylaşılması politikasının bir parçası niteliğini taşımıştır.[917]

Gürcistan yönetimi Tiflis'in İtilaf temsilcilerinin Transkafkasya'daki merkezi olmasının avantajlarından yararlanarak ilişkilerini geliştirirken Ermenilere karşı haklılığını ortaya koymak için aktif girişimlere de başlamıştır. Bu çerçevede,

912 Şahdin, **a.g.e.,** s.71.
913 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.217.
914 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.31.
915 Şahdin, **a.g.e.,** s.62-66.
916 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.223.
917 **a.g.e.,** s.219-220.

Gürcistan yönetimi Şubat 1919 sonunda İngiliz hükümetine yaşanan savaştan Ermenileri sorumlu tutan bir mektup göndermiştir.[918] Avrupalılar ise genel olarak Ermeni-Gürcü savaşından itibaren Kafkasya'ya "*ikinci bir Balkan*" olarak bakmaya başlamıştır. Komşu halklar arasındaki bu savaş bölgedeki ülkelerin barış içinde bir arada yaşamasının ancak yabancı bir koruyucu altında mümkün olduğu görüşüne yol açmıştır.[919] Zaten ilerleyen zamanda Transkafkasya'ya yönelik planlamalarda manda görüşü uzun süre gündemden düşmemiştir.

Gürcistan-Ermenistan savaşı Ermenilerin Müslümanlara yönelik silahlı baskınlarına geçici olarak ara vermelerini de sağlamıştır.[920] Bunun yanı sıra o zamana kadar Azerbaycan ve Ermenistan Transkafkasya'nın çatışma adresiyken bu çatışma eksenine Ermeni-Gürcü çatışmasının da eklenmesiyle Azerbaycan-Gürcistan yakınlaşmasının psikololojik altyapısı da oluşmaya başlamıştır.

Azerbaycan parlamento başkanı Agayev imzasıyla Gürcistan parlamento başkanına gönderilen telgrafta, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki çatışmalardan derin üzüntü duyulduğu, 20 Aralık 1918'de yapılan olağanüstü oturumda her iki ülkeye felaketi önlemek için gerekli tüm çabanın harcanması çağrısında bulunulduğu belirtilerek Kafkasya'nın bağımsızlığına mal olacak böyle bir durumdan kaçınılması için barışçıl çözüm önerisi getirilmiştir.[921]

Gürcistan Dışişleri Bakanı tarafından Azerbaycan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisine 27 Aralık 1918 tarihinde gönderilen yazı da dikkat çekici gelişmeler arasında yer almıştır. Yazıda, alınan bilgilere göre Gürcistan ile savaşan Ermeni birliklerine katılmak için Bakü'den yaklaşık 200 genç Ermeninin Kazah üzerinden Akstafa'ya geldiği konusunda bilgilendirme yapılarak[922] Azerbaycan yönetiminin dikkati çekilmiştir. Diğer taraftan, Borba gazetesinde Andranik'in başında bulunduğu Ermenilerin korumasız Müslümanları acımasızca yok ettiğine dair Azerbaycanlıların gönderdiği telgraflara yer verilerek[923] Ermenistan'a karşı Azerbaycan-Gürcistan yakınlaşmasının işareti de verilmiştir.

---

918 Sarı, **a.g.e.,** s.358-359.
919 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.53.
920 Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.397-398.
921 **Borba,** 26 Aralık 1918, No:252, s.2.
922 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.190.
923 **Borba,** 11 Aralık 1918, No:240, s.3.

Ermeni ve Gürcü savaşında bu iki etnik grup haricinde Rusların ve İngilizlerin de rollerinin bulunduğuna dair ilerleyen dönemde çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Bu tartışmalarda Ermenistan ve Gürcistan'daki Ruslara yönelik politikalar da tartışma konusu yapılmıştır.

Konuya temelde ideolojik pencereden ve taraflı bakan Sovyet kaynaklarına göre ise başta İngilizler olmak üzere müttefikler Transkafkasya halkları arasında "*böl ve yönet*" politikası ile düşmanlık tohumları ekmiştir. Bu kapsamda Gürcistan ve Ermenistan arasındaki çatışma Gürcü Menşevik yönetiminin Taşnak Ermenistan yönetimine karşı kışkırtılmasıyla derinleştirilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan'daki İngiliz müdahalecilerinin de Ermenileri Gürcülere karşı kışkırttığı yönünde görüşler ileri sürülmüştür.[924]

Bolşevikler genel olarak Ermenistan ve Gürcistan arasındaki savaşı "*iki burjuva şovenist devletin*" mücadelesi olarak da ele almıştır. Bolşevik M.Tshakaya 1921'de Komünist Enternasyonel'deki yazısında Gürcü yönetiminin etkili isimlerinden Tsereteli'yi Gürcü-Ermeni savaşı sırasında açık bir milliyetçi-şovenist tutum takınarak Gürcistan'ın topraklarını ünlü "*Tarafsız Bölge*"nin ilerisine genişletme talebinde bulunmakla suçlamış ve bu toprakların tartışmasız şekilde Ermenilere ait olduğunu kaydetmiştir.[925]

2.6.5. Ermenistan-Gürcistan Konferansı (9-17 Ocak 1919) ve Geçici Barış Antlaşması (22 Ocak 1919)

Savaşın ateşkesle sona ermesinin hemen akabinde barış planları üzerinde çalışmalar başlamıştır. Çalışmalar neticesinde Ermeni-Gürcü barış konferansı 9 Ocak 1919'da Tiflis'te başlamıştır. Konferansa Ermenistan ve Gürcistan'ın yanı sıra İngiltere ve Fransa temsilcileri de katılırken İngiltere temsilcisi Yarbay Robert Neil Stewart başkanlık görevini yürütmüştür. Konferansa Ermenistan adına M.Arutyunyan, S.Mamikonyan, S.Haçaturyan, G.Ter-Haçaturyan, A.Hontkaryan ve General Gabriel Korganov (Korganyan) katılırken Gürcistan'ı E.Gegeçkori, N.Ramişvili, G.Juruli, K.Sabahtaraşvili, S.Mdivani, K.Kandelaki, General Gedevanov (Gedevanişvili) ve

924 B.İ.Adamiya, **İz İstorii Angliskoy İnterventsii v Gruzii (1918-1921),** Abgosizdat Suhumi 1961, s.73-74. İngilizlerin Ermenileri veya Gürcüleri savaş için kışkırttığına dair objektif bir bilgi kaynağı yoktur.

925 Tshakaya, **a.g.e.,** s.30-31.

Albay Caparidze temsil etmiştir.[926] Konferans ile paralel şekilde askeri, idari ve mali komisyonlar da çalışma yürütmüştür.[927]

Konferansın ilk toplantısında Ermenistan tarafı şu sorunların çözümünü talep etmiştir:

> "1.Serbest uluslararası posta hareketi 2.Mümkün olan tüm ürünlerin ve ticari malların her iki taraftan serbestçe ithalatı ve ihracatı 3.Gümrük vergilerinin iptal edilmesi 4.Ermeni kabinesine ve Milli Konseyine ait olan mal varlığının Gürcistan'dan Ermenistan'a geçirilmesi 5.Transkafkasya bonolarının Ermenistan'a ait olan bölümünün bu ülkeye verilmesi[928] 6.Tüm Transkafkasya için genel öneme sahip olan ve Gürcistan, Ermenistan veya Azerbaycan topraklarında bulunan kurumların serbest kullanım hakkı 7.Gürcistan'da kalan Rus mallarının üç Transkafkasya Cumhuriyeti arasında bölüştürülmesi"[929]

Konferans Başkanı Stewart konferansın ekonomik konuları tartışmaya yetkili olmadığını belirtmiş[930] ve konferans gündemi nihai olarak şu maddelerden oluşturulmuştur:

> "1. Tarafsız Bölge'nin sınırının belirlenmesi 2. Tarafsız Bölge'nin idari düzenlemesi meselesi 3. Tarafsız Bölge'de demiryolu ulaşımı konuları 4.Ahılkelek uyezdindeki idarenin çalışmasının gözlemlenmesi meseleleri 5.Seferberliğin sona ermesi-terhis meseleleri 6. Tarafsız Bölge'nin yönetim meseleleri 7. Savaş esirlerinin değişimi konusu."

Ermeni tarafı, Jordaniya'nın 25 Aralık 1918'de açıkça ortaya koyduğu üzere Gürcü ordusunun "*mevcut hatta*" kalması gerektiğini savunmuştur. Savaşın son safhalarında elde ettiği Şulaver ve Sadaklı'yı İngiliz kontrolüne bırakmak istemeyen Gürcistan ise Ermenistan'ın ısrarcı olması halinde görüşmeleri kesmekle tehdit etmiştir.[931]

Toplam yedi oturumda gerçekleştirilen konferans[932] 17 Ocak 1919'da sona ermiştir. Konferans neticesinde 22 Ocak tarihinde Ermenistan ve Gürcistan arasında

---

926 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni.,** s.8.
927 Şahdin, **a.g.e.,** s.76.
928 Gürcistan Ermenistan'a vermesi gereken 80 milyon değerindeki Transkafkasya adına basılmış olan bonoyu bu ülkenin saldırısı üzerine iletmemiştir.
929 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.9.
930 Steawart'ın yaklaşımına rağmen konferans sürecinde Gürcistan'ın Ermenistan'a 80 milyon değerindeki Transkafkasya adına basılmış olan bonoyu vereceği belirtilmiştir. **Sabah,** 8 Şubat 1919.
931 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.120.
932 Şahdin, **a.g.e.,** s.76.

geçici barış anlaşması yapılarak iki ülke arasındaki savaş hukuki olarak sonlandırılmış ve tarafsız bölge oluşturulmuştur.

Konferansta altı ana maddeden oluşan kararlar alınmıştır. Birinci maddede, "*Tarafsız Bölge*"nin kuzey sınırının Gürcü birliklerinin 31 Aralık saat 24'te elinde tuttuğu hat olarak belirlenmesi, güney sınırının ise Ermeni birliklerinin yer alacağı Disih-Celaloğlu hattına göre oluşturulması kararlaştırılmış ayrıca Borçalı'daki "*Tarafsız Bölge"*nin[933] değişik noktaları ile Ahılkelek'teki asker sayıları ayrıntılı şekilde belirlenmiştir. Gürcü ve Ermenilerin Tarafsız Bölge'nin farklı iki yerinde birer fırka asker bulundurması kararlaştırılırken[934] antlaşmaya göre Ahılkelek'te Gürcü asker sayısı 225 asker ve bir ağır silahlı birliği aşmayacaktı.[935] İkinci maddede seferberliğin 15 Ocak 1919'da sonlandırılmaya başlanması ve 21 Ocak'ta tamamlanması ile asker sayısının barış zamanındaki sayıda olması gerektiği kaydedilmiştir. Üçüncü maddede savaş esirlerinin değişimi karara bağlanmıştır.[936]

Dördüncü maddede Tarafsız Bölge'nin müttefik kumandanlığının yönetim ve kontrolü altında bir Gürcü ve bir Ermeni'nin yer alacağı karma komisyon tarafından yönetilmesi, buradaki köylerin yöneticilerinin yerel halk tarafından seçilmesi, yardım ve finans çalışmalarına yönelik talimatların komisyon üyelerince hazırlanması, bölgenin yönetim masraflarının ihtilaflı toprakları nihai olarak elde edecek tarafa geçmesi şartıyla Büyük Britanya tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Beşinci maddede, "*Tarafsız Bölge*"deki demiryolu ulaşımının müttefik kumandanlığının temsilcisinin gözetimi altında Gürcistan Yol Bakanlığı'na bağlanması hükme bağlanmıştır. Altıncı maddede ise Gürcü idaresi altındaki Ahılkelek uyezdinde

933 Tarafsız Bölge'ye ilişkin harita için bknz. **Ek-14.**

934 **Sabah,** 8 Şubat 1919.

935 Ermenistan gönülsüz olarak Gürcistan'ın Ahılkelek'te 2 piyade birliği bulundurmasını kabul etmiş ancak bölgenin İngiliz gözetimi altında olması ve idareye katılımının garanti altına alınması şartını koymuştur. Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.121.

936 Gürcistan'ın elindeki Ermeni savaş esirlerinin sayısı 3000, Ermenistan'ın elinde 1000 civarında Gürcü esiri olduğu yönünde veriler vardır. Ermenistan'daki 14 Gürcü savaş esirinin ise Taşnaklar tarafından kurşuna dizildiği tahmin edilmektedir. Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie**., s.204 Gürcülerin elinde bulunan esirlerin çok büyük bölümü Ermeni askeri değil Gürcistan'da yaşayan Ermenilerden oluşmuştur. Gürcistan savaş sırasında ülke içinde Ermenilere yönelik kovuşturmalar yapmış ve tutuklanan şahıslar esir olarak lanse edilmiştir. Gürcistan'ın bu tutumu Ermenistan'a fazla sayıda esir vermesi nedeniyle Gürcü kamuoyunu tatmin amacını da taşımıştır. Ayrıca savaş sırasında karşılıklı esir değişimleri de yapıldığından esir sayısı sınırlı kalmıştır.

müttefik kumandanlığı temsilciliğinin gözlemde bulunması, onlarla birlikte yerel Ermeni ve Müslüman halkın temsilcilerinin de yer alması kararlaştırılmıştır.[937]

Tarafsız Bölge, Uzunlar, Vorontsovka ve Alaverdi adlı 3 ilçeye bölünmüştür ve ağırlıkla Ermenilerden oluşan 43 köy, Alaverdi'nin bakır madenleri, yaklaşık 30 mil uzunluğunda 6 istasyondan oluşan demir yolunu içermiştir.[938] Tarafsız Bölge ile ilgili yapılan konferaslar bu bölge içindeki sorunları tam olarak çözmemiş ve bölgeden zaman içinde çok sayıda şikayet gelmiştir.

2.6.6. Ermeni-Gürcü Konferansı (Şubat-Mart 1919), Transit Geçiş ve Ermenistan'a Ait Mallar

Birinci Ermeni Gürcü konferansından sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında demir yolu ulaşımı 31 Ocak'ta yeniden başlarken[939] Ermeni heyeti Gürcü yetkililerle muhtelif konuları ele almak amacıyla Tiflis'te Gürcü yetkililerle değişik temaslarda bulunmuştur. Bu kapsamda, Stepan G.Mamikonian başkanlığındaki Ermenistan heyeti Ocak ve Şubat 1919'da Gürcü yetkililerle karşılıklı tanıma, diplomatik ilişkiler, iletişim ve ulaşım sorunları, transit ayrıcalıkları ve posta-telgraf toplantısı yapma ihtiyacı konularında gayrı resmi görüşmeler yapmıştır. Ermenistan daha önceden Tiflis'te bulunan askeri birliklerine ait malzemeleri ve Tiflis'te bankada dondurulmuş 13 milyon rubleyi ivedilikle talep etmiş ancak Gürcistan oyalama politikası uygulamıştır. Taraflar arasında Şubat 1919 ortasından 28 Şubat'a kadar gayrı resmi görüşmeler devam etmiştir.[940]

Bu dönemde malların taşınması veya transit meselesi Taşnak yönetimi için büyük önem taşımıştır. Ermenistan-Gürcistan savaşında Ermenistan için bütün yollar kapanmış ve ülkenin dış dünya ile bağlantısı fiilen kopmuştur. Menşevikler, Ermenistan'ın Batum limanı ve Tiflis üzerinden Ermenistan'a transit gibi konularda Gürcistan'ın coğrafi konumundan özel bir tazminat olmaksızın yararlanmasını

---

937 Guram Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** Bsegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2005, s.10-13.
938 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.121-122.
939 **Sabah,** 8 Şubat 1919.
940 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.345-346.

istememiştir. Ermenistan'ın kendi topraklarında demir yollarından yararlanmasına razı olmayan Gürcistan gümrük vergilerinin kaldırılmasını ise hiç dikkate almamıştır.[941]

Ermenistan bu kapsamda Tiflis'e gelen muhtelif malların Gürcistan'dan gümrüksüz şekilde çekilebilmesi için Gürcistan yönetime resmi yazı ile başvurmak zorunda kalmıştır.[942] Ayrıca Ermenistan'a giden ancak gümrükte beyan edilmeyen mallara el konulmuş ve bu mallar Gürcü birliklerinin ihtiyaçları için kullanılmıştır.[943]

Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Camalyan'ın 7 Aralık 1918'de Ermenistan'ın Türkiye'deki temsilcisi F.Tahtadjyan'a gönderdiği gizli mektup Ermenistan'ın transit meselesi ve dışarıdan mal teminin de yaşadığı zorluğu açıkça ortaya koymaktadır. Mektupta, Ermenistan için gıda temininin kritik noktada bulunduğu, Türkiye ve Azerbaycan'dan tahıl temininin mümkün olmadığı, Gürcülerin ve Azerbaycanlıların tahıl alımı ve ithalatına izin vermedikleri, Gürcülerin transit için büyük zorluk çıkardıkları, Tiflis-Erivan arasında tren seferlerinin 5-6 formaliteyi tamamlamak kaydıyla haftada 3-4 defa yapılabildiği belirtilmiştir.[944]

Tiflis'te Ocak 1919'da yapılan konferasın sürecine bağlı olarak iki ülke arasındaki demir yolu meselelerini ele almak için de karma bir komisyon oluşturulmuştur. Ermenistan komisyonda yer alacak olan dört şahsın ismini 3 Şubat 1919 tarihinde Gürcistan'a bildirmiştir.[945]

Ocak ayında yapılan konferansa rağmen ikili ilişkilerinin olumsuz havası içinde Gürcistan yönetimi Tiflis'te bulunan "*Mantaşev Evi*" adlı depoda tutulan eski Ermeni Kolordusu ve eski Ermeni Milli Konseyi'ne ait malların bir bölümüne 19 Şubat 1919 tarihinde el koymuştur. Ermenistan barış heyeti başkanı Arzumanyan 20 Şubat 1919 tarihinde Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği yazıda olayı protesto etmiştir. Protesto yazısında Stuart'ın başkanlık ettiği Ermeni-Gürcü konferansı sırasında Ermeni-Gürcü çatışmaları yaşanırken mühürlenen depoya ilişkin meselenin iki ülke arasında ele alınmasının kararlaştırıldığı da hatırlatılmıştır.[946]

---

941 Şahdin, **a.g.e.,** s.77.
942 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.157.
943 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.175.
944 Petrosyan, **a.g.e.,** s.32-33.
945 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.31, L.184.
946 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L.1.

İngiltere'nin Transkafkasya Askeri Kumandanlığı'ndan Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 2 Mart 1919 tarihli yazıda, Gürcistan yönetiminin Ermenilere ait depolardaki malları almasının Ocak 1919'da yapılan anlaşmanın ruhuna aykırı olduğu belirtilerek bu duruma son verilmesi ve alınan malların ise iade edilmesinden memnuniyet duyulacağı vurgulanmıştır.[947] Gürcistan ise inisiyatifi elinde bulurmanın avantajını değerlendirerek bu konuyu Ermenistan'a karşı baskı unsuru olarak kullanmıştır. Bu süreçte Yakın Doğu'da Amerikan Yardım Komitesi olarak da tanınan Ermeni ve Suriye Yardımı için Amerikan Komitesi[948] Ermenilere gıda, giysi ve sağlık malzemeleri gönderirken çoğu malzemenin yolda Gürcüler tarafından yağmalanması sebebiyle açlık ve tifüsten ölen Ermenilere yardımlar yeterli miktarda ulaşamaması[949] gibi sorunlar da yaşanmıştır.

Yaşanan sorunların gölgesinde ve Tiflis'te yapılan görüşmelerin devamında Ermenistan ve Gürcistan arasında resmi görüşmelerin ikinci turu olarak kabul edilebilecek olan bir konferans daha yapılmıştır. Ermenistan'ın Ahılkelek'te Gürcü birliklerinin sayısının artırılmasına yönelik gösterdiği tepki konferansın toplanmasının ana sebebini oluşturmuştur.

Konferans 28 Şubat 1919'da yine Tiflis'te açılmış ve çalışmalarını 3 Mart 1919'da tamamlamıştır.[950] Toprak meselelerinin ve Ahılkelek'teki durumun ana gündem maddesi olarak ele alındığı konferansta bu konularda bir anlaşmaya varılamamıştır. Bununla beraber ekonomik meselelerin çözümüne yönelik kararlar alınmıştır. Uzlaşılamayan konular ise Paris Barış Konferansı'na havale edilmiştir.[951]

Konferans bitiminde temelde Ocak 1919'da yapılan ilk konferans sırasında Ermenistan tarafından çözümü talep edilen ancak gündeme alınmayan konularda kararlar alınmıştır. Altı madde olarak alınan kararlar, iki ülkenin birbirlerinin bağımsızlığını resmi olarak tanıma gereğinin teyidi, prensipte her iki ülkenin ticari mallarının demir yollarından transit geçişini kabul etmesi ve yakın zamanda konuya ilişkin ayrı bir anlaşma imzalanması, iki ülke arasında göçmenler istisna tutulmak

947 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.29.
948 Bu kuruluşun 1919 yılındaki faaliyet sahasını Anadolu, Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Suriye Filistin, Mezopotamya, Transkafkasya, İran gibi yerler oluşturmuştur. **Hand Book,** s.4-5.
949 Sürmeli, **a.g.e.,** s.468.
950 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.320.
951 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.214-215.

şartıyla geçişler için izin verme sisteminin iptal edilmesi, gıda zorlukları nedeniyle göçmenlerin geçişlerinin gerekmesi durumunda sınırlı olacak şekilde gerçekleştirilmesi, her iki ülkede diplomatik misyonların yeniden faaliyete başlaması, Gürcistan'daki kuruluşların Ermenistan toprakları ile ilgili işler, dokümanlar ve bununla ilgili materyalleri Ermenistan'a aktarması, Tiflis'te bulunan Ermenilere ait depoların ağır silahlar hariç içindeki tüm mallarla birlikte Ermenistan'a geri verilmesi, ağır silahlara ilişkin ayrı bir anlaşma yapılması şeklinde kararlar alınmıştır.[952]

Ermenistan açısından büyük önem taşıyan Erivan-Tiflis demir yolu hattının 4 Mart 1919'da yeniden açılması, Aralık 1918'den beri Tiflis'te yürürlükte olan sıkıyönetimin kaldırılması, Ermeni-Gürcü savaşı sırasında köylerinden ayrılan Şulaver ve Bolnis-Haçen'in Ermeni yerleşimcilerinin geri dönmesine müsaade edilmesi[953] iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi adına önemli adımlardır.

Konferansın devamında Gürcistan 8 Mart 1919'da, Ermenistan ise 24 Mart 1919'da birbirlerini yasal olarak tanıdıklarını bildirmiştir.[954] Bu süreçte dikkat çeken gelişmelerden birisi Gürcistan'ın Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Camalyan'dan rahatsızlık duyması neticesinde anılanın görevinden ayrılması ve yerine Mart 1919'da A.Evangulov'un atanmasıdır. Gürcistan konu hakkında Ermenistan'a verdiği notada Camalyan'ın "*provakatif faaliyetlerine*" ve "*yüzsüzlüğüne*" daha fazla katlanmak zorunda olmadığı belirtilmiştir.[955]

Gürcistan, çoğunluğu Tiflis'te yer alan kurumların ortak kullanımını Gürcistan'ın bağımsızlığından geri adım ve Seym dönemine geri dönüş olarak değerlendirmiştir. Gürcistan konferans sırasında Tiflis'te depolarda bulunan Rus dönemine ait mallarını bölüşülmesini de tercih etmemiştir.[956] Bu noktada Gürcülerin Transkafkasya idari kurumlarının Tiflis'te toplanmaları sebebiyle bağımsızlık sonrasında bu kurumları tasfiye etmek zorunda kaldığı ancak tasfiye masraflarına Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılmamasından rahatsızlık duyduğuna[957] da değinmek gerekir.

---

952 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.19-20.
953 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.346-347.
954 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.320.
955 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie**, s.215.
956 Şahdin, **a.g.e.,** s.76.
957 Karibi, **a.g.e.,** s.247.

Konferansların ne Ermenileri ne de Gürcüleri tatmin ettiğini söylemek mümkün değildir. Öncelikle her iki taraf da Borçalı'da toprak kaybettiği görüşündedir. Ermeniler, İngilizlerin Gürcülerin tarafını tuttuğunu ve bu yüzden diplomatik olarak yenildiklerini savunmuştur. M.Arzumanov 22 Mart 1919'da Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği gizli raporda; "*İngilizler bana Ermeni-Gürcü konferansında Gürcülere yardım ettiklerini açıkça söylediler. Buna yönelik yegane gerekçe ise Ermenilerin General A.Denikin'in emriyle hareket ettiklerine inanmalarıdır*"[958] şeklinde iddia da bulunmuştur.

Ermeni-Gürcü savaşı, neticesi ne olursa olsun Gürcülerin Ermenilerden tehdit algılamasına yol açmıştır. Yapılan konferanslarla sorunların kısmen çözülmesi ve bazı sorunların da ötelenmesi Gürcü tarafının biraz rahatlamasına yol açmıştır. Gürcü Menşevik basınının, Ermenistan hükümetinin Gürcistan ile ilişkilerini düzeltip daha başından öncelikle ilgi göstermesi gerektiğini düşündüğü Kars ve "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelmesinden duyduğu memnuniyeti ortaya koyması[959] bu kapsamda anlamlıdır.

Ulaştırma meselesinde bu dönemdeki en kritik gelişmelerden birisi Gürcistan'ın konumuna önem veren İngiltere'nin bazı ekonomik avantajlar sağlama yoluyla stratejik ve ekonomik açıdan hayati önemdeki Batum-Tiflis demir yolu hattını 1919 Mart ayında Gürcülere devretmesidir. Bu şekilde Gürcüler, Tiflis-Batum'un yanı sıra bu hatla mecburen bağlanan Tiflis-Bakü ve Tiflis-Erivan demir yolu hattının kontrol ve gözetimini sağlama şansını ele geçirmiştir.[960]

958 Petrosyan, **a.g.e.,** s.159.
959 **a.g.e.,** s.347.
960 Sürmeli, **a.g.e.,** s.450-451.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÖLGESEL GELİŞMELER VE ULUSLARARASI DİNAMİKLER EKSENİNDE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ (1919-1920)

3.1. Osmanlı Devleti'nin Tahliyesi Sonrasında Türk-Müslüman Kurtuluş Hareketinin Başlamasının Ermeni ve Gürcülere Etkisi

Güney Batı Kafkasya'da 1918 sonuna doğru Türk kurtuluş hareketinin başlaması Ermeni ve Gürcüleri yakından ilgilendirmiştir. İngilizlerin de dahil olduğu bölgesel denklemde Türklerin Ermeniler ve özellikle Gürcülerle mücadelesi ön plana çıkarken Ermeni-Gürcü rekabetinin izleri görülmüştür.

Türk Milli Mücadelesi'nin 1919 ortalarında ortaya çıkması Transkafkasya'nın yakından ilgilendirirken yaklaşık bir sene sonra Türk-Bolşevik temasının başlaması ile Transkafkasya'ya, dolayısıyla da Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik stratejisi de şekillenmeye başlamıştır.

Güney Batı Kafkasya veya Cenub-i Garbi Kafkasya; "*Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek'in batı kısmı, Eçmiyadzin ve güneybatısı, Erivan'ın güneyi, Nahçivan, Kağızman ve Oltu*" sancak ve kazalarını içeren coğrafi bölgedir.[961] Bölge bu coğrafi sınırları ile Türkiye, Ermenistan ve Gürcistan'ın birbirleriyle ilişkilerinde mücadelelere konu olmuş ve oldukça aktüel bir rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Elviye-i Selase'den çekilmek zorunda kalması milli mücadeleye yönelik teşkilatlanma çalışmalarına yol açmıştır. Türk ordusunun Ekim 1918'de tahliye hazırlıklarını hızlandırması, Arpaçay'ın doğusundaki arazinin tahliye edileceği söylentilerinin yayılması ile Ermeni ve Gürcülerin yaydıkları haberler ve tehditler özellikle Ahıska, Ahılkelek ve Iğdır'daki Müslüman ahaliyi heyecanlandırmıştır. Bir taraftan göç sürecine girilirken diğer taraftan memleketlerini Ermeni ve Gürcülere vermemek için müdafaa hazırlıkları başlamıştır.[962] Ahıskalılar 29 Ekim 1918 tarihinde Ömer Faik Bey'in öncülüğünde Ahıska Geçici Hükümeti'ni

---

961 Ahmet Ender Gökdemir, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti,** Atatürk Araltırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998, s.1.

962 **ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.81-1.

kurup Gürcüleri bölgeye sokmamak için savunma kararı alırken[963] Nahçıvan'da Türk-İslam ahalisi 3 (18) Kasım 1918'de Aras Türk Hükümetini[964] kurmuştur. Elviye-i Selase'deki teşkilatçılık ve mücadelede önemli rol oynayacak Kars İslam Şurası'nın 5 Kasım'da kurulması ise mücadelenin kurumsal altyapısı için önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. Şura[965], Türk askeri ve mülki idaresinin çekilmesiyle oluşan boşluğu kapatmayı ve Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı önlem almayı amaçlamıştır.[966] Osmanlı Devleti içerisinde Türklerin yaşadığı yerlerde egemenliklerinin sağlanmasını öngören Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi Kars İslam Şurası'nın en önemli hukuki dayanaklarından birisini teşkil etmiştir.[967]

Kars'ta 14 Kasım 1918'de yapılan kongre (I. Kars Kongresi) neticesinde III. Tümen Kumandanı Halit Bey'in yardımlarıyla sekiz kişilik bir "*Muvakkat Heyet*" ile Kars sancağında "*Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi*" adlı yerli hükümet kurulup, Ardahan, Kağızman, Oltu sancaklarıyla Ahıska, Batum ve Artvin şehirlerinde ve bu şehirlerin ilçelerinde şubeler açılmaya başlanmıştır.[968] Geçici nitelikteki bu Şura hükümetinde Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa ve Piroğlu Fahrettin Bey [969] gibi şahıslar yönetici olarak yer alırken halkın Ermeni ve Gürcü tehklikesine karşı birlik ve beraberliğe çağrılmasına önem verilmiştir.[970]

Kars İslam Şurası'nın davetiyle 30 Kasım 1918'de Ordubad, Nahçivan, Kamerli, Sürmeli (Iğdır), Serdarabad, Doğu Şüregel, Ahıska ve Ahılkelek'ten gelen milletvekili sıfatıyla gelen 60 kişinin katılımıyla bir kongre (II.Kars Kongresi)

---

963 Sürmeli, **a.g.e.,** s.410.

964 Atnur, **a.g.e.,** 96., Aras Türk Hükümeti 17 gün hüküm sürebilmiş ve İngiliz himayesindeki Ermeni birlikleri tarafından ortadan kaldırılmıştır. Neciyev, **a.g.t.,** s.124-125.

965 "Şura" kelimesinin "Sovyet" kelimesinin karşılığı olduğu dikkate alındığında Kars İslam Şurası kurulurken Kafkaslardaki Sovyet hareketlerinin etkisi altında kalındığını varsaymak mümkündür. Buna karşılık örgütlenmedeki demokratik unsur dışında sınıf temeli, ideoloji ve siyasi perspektif açısından benzerlik yoktur. Bülent Tanör, **Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920),** Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998, s.115.

966 Sürmeli, **a.g.e.,** s.411-412.

967 Nebahat Arslan-Süleyman Tekir, "*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden, TBMM'ye Fahrettin Erdoğan*", **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:6, 2010, s.4.

968 İsmail Eyyüpoğlu, "*Ardahan'da Türk İdaresinin Kuruluşu (1918-1922)*", ", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.109.

969 Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım,** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.202.

970 Gökdemir., **a.g.e.,** s.63-66., Şureddin Memmedli-Mustafa Tanrıverdi, *"Kars İslam Şura'sının İlk Reisi Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa",* **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:2, 2008, s.165-180.

yapılmıştır.[971] ve başkanlığını Karslı Cihangiroğlu İbrahim Bey'in yapacağı "*Milli Şura Hükümeti*"nin kurulması kararı alınmıştır. "*Kars İslam Şurası*"nın adı "*Milli Şura*" olmuştur.[972] Ayrıca İngiliz heyetinin teslim almakta olduğu Türk ordusuna ait silah ve cephanenin ele geçirilmesi yoluyla "*Milli Şura Ordusu*" kurulması ve geri çekilen Türk ordusundan da el atından yardım almak suretiyle Arpaçayı ile Aras boylarında Ermenilere, Kür boyu ile Acara cephesinde ise Gürcülere karşı Şura sınırlarını "*kanının son damlasını dökünceye kadar*"[973] koruma yemini edilmiştir.[974] O tarihlerde İstanbul'da bulunan Kazım Karabekir de Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'yı 30 Kasım'da ziyaret ederek tahliye edilecek Doğu bölgesinde İtilaf devletlerinin gözlemcilerinin bulunmaması halinde Ermenilerin ve Gürcülerin Müslümanları katletme ihtimaline dikkati.ekmiştir.[975]

Yakup Şevki Paşa'nın emirleri doğrultusunda Ahıska ve Ahılkelek ahalisi teşkilatlanmaya giderken her iki kazaya IX. Ordu Kumandanlığı silah ve cephane yardımında bulunmuştur. Bu süreçte Ahıska ve Ahılkelek'teki Ermenilerle uzlaşılarak mahalli bir idare kurulması ve bölgenin Ermenilerle birlikte savunulması arayışı ön plana çıkmış ve Ermenilerle gizli görüşmeler yapılmıştır. Bununla beraber Ahıska Milli Komitesi'nden 2 milis ile Gürcüler arasında 30 Kasım'da bir görüşme yapıldığı ve görüşmelerde Gürcü himayesinde ancak özerk bir idare esasına dayanan görüşmelerin yapıldığı[976] yönünde haberler de intikal etmiştir. Bu durum geçiş dönemindeki belirsizlikten kaynaklanmakla beraber, kısa dönemli de olsa bölgede Ermenilerle uzlaşı sağlanmıştır. Zaten Osmanlı Devleti'nin de Ekim ayından beri stratejisi Ermenilerle anlaşma yolundaydı. Ermenilerin amacı ise Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcistan'a değil Ermenistan'a ilhakını sağlamaktı.[977] Ermeni ahali ile işbirliği arayışı Ahıska ve Ahılkelek Hükümet-i Muvakkatesi adına halk komiseri Ömer Faik imzasıyla 30 Kasım 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafa da yansımıştır. Telgrafta:

---

971 Gökdemir, **a.g.e.,** s.69.
972 Eyyüpoğlu, **a.g.m..** s.109.
973 Erdoğan, **a.g.e.,** s.205.
974 Gökdemir., **a.g.e.,** s.70., Eyyüpoğlu, **a.g.m..** s.110.
975 Muhammet Erat, "*Milli Mücadele Döneminde Ardahan ve Kazım Karabekir Paşa)*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.212.
976 Sürmeli, **a.g.e.,** s.339-340.
977 Yel, **a.g.e.,** s.91.

> "Yüzbine yakın Müslüman ahalisi ve elli bin kadar Ermeni vatandaşımızla birlikte demokratik bir halk idaresi teşkil edip sizlerin olmadığı takdirde yine eski hamimiz bulunan Rus hükümetinin idaresi altında yaşamak istiyoruz….Almanya ile birlikte komşularını cebren koymak politikasını takaddüm eden Gürcülere ve onların gayr-ı muayyen adeta anarşi halinde bulunan idarelerine asla geçmek istemiyoruz….kan döküp buralarını ikinci bir Makedonya'ya çevirmek isteyen Alman dostu ve müttefiki Gürcülerin memleketimize bi-gayr-i hakkın tecavüzlerine ve bu suretle beynimizde mukarrer olan kanlı muharebeye meydan vermeyip himayenize almanızı istirham eyleriz"[978]

şeklindeki Gürcü karşıtı ifadelere yer verilmiştir. Başkumandanlık ise yazıyı Hariciye Nezareti'ne göndererek ilgililerden emir verilmesini talep etmiştir.[979] Yerel Ermeni eşrafıyla bu işbirliği arayışı, Ermenistan'ın Türk topraklarına yönelik genel stratejisi ile çeliştiğinden sınırlı kalmış ve neticede Türk-Ermeni mücadelesini engelleyememiştir.

Osmanlı ordusunun tahliyesi akabinde Ahıska ve Ahılkelek'in işgali için sabırsızlanan Gürcüler ise bu amaçla General Makoyev'i Ahıska ve Ahılkelek bölgesi kumandanlığına atamıştır.[980] Gürcistan yönetimi Ahıska ve Ahılkelek'te yaşayan halka yönelik ilanında, Türk yönetiminin Türk birliklerinin çekilmekte olduğunu bildirdiği, Gürcü yönetiminin; "*harap olmuş halka yardıma geleceği, bazı kötü niyetli şahısların bölgede yaşayan Müslüman halkı şiddet ve baskının beklediği şeklinde bilinçli olarak yalan ve iftira dolu söylentileri yaydığı, Gürcü yönetiminin millet ayrımı yapmaksızın gerekli ihtimamı göstereceği*"[981] belirtilerek planlanan işgal için hazırlık yapılmıştır. Nikayetinde Gürcüler 5 Aralık'ta Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmiştir.

Gürcüler 11 Aralık 1918'de Milli Şura'nın bölgenin önde gelen bazı temsilcilerinin yanı sıra Ermenilerin önde gelen şahıslarını tutuklayıp sürgüne göndermiş ayrıca Müslüman ve Ermeni aydınlarına baskı yapmaya başlamıştır. Ahıska ve Ahılkelek halkı silah soruyla Gürcistan'ın anayasa oylamasına katılmaya zorlanmış

978 **ATASE Arşivi,** İSH. K.70, G.51-2., **ATASE Arşivi,** İSH. K.70, G.51-3.
979 **ATASE Arşivi,** İSH. K.70, G.51-1.
980 Gökdemir., **a.g.e.,** s.40.
981 **Borba,** 9 Kasım 1918, No:214.

ancak halk bu isteği iki bölgenin Gürcistan'a verilmediği gerekçesiyle kabul etmemiştir.[982]

Ermeni-Gürcü savaşı sona erdikten sonra bu bölgeye ağırlık veren Gürcüler Ardahan'ın Posof kazasına ve Yuşkamem köyüne Ocak 1919 sonuna doğru, Şubat başlarında da Çaksu'ya saldırmıştır. Ahıska Müslümanları ise karşı taarruzla Gürcüleri bu bölgelerden uzaklaştırmakla kalmamış, Abbastuman'ı da ele geçirmiştir. Bunun üzerine Gürcüler Ahıskalılarla 3 günlük mütareke yaparken asayiş için 500 kişilik bir İngiliz kuvveti de Ahıska'ya gelmiştir. Gürcüler 3 günlük mütareke sonrasında saldırıya geçse de Ahıskalı Müslümanlar karşısında yenilgiye uğrayıp Ahıska ve Ahılkelek'i 2 Şubat'ta terk etmek zorunda kalmıştır. Gelişmeler üzerine Ahıskalı Ermeniler de Ahıska Müslümanlarına birlikte yaşamak isteğini iletmiştir.[983]

Türklerin verdiği mücadelenin silahlı boyutunda 3. Fırka Kumandanı Halid Bey'in IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa ile gizlice anlaşması neticesinde yaklaşık 500 askerin terhis edilmesi sonucunda milis alayının kurulmasına verilen yardım önem taşımıştır. Osman Server Bey'in (Atabek) idaresinde kurulan bu yerli milis alay için gerekli silah ve cephane de sağlanmıştır.[984]

Güney Batı Kafkasya'daki askeri sahada bu faaliyetler yürütülürken siyasi planda da girişimler sürdürülmüştür. Bu çerçevede, 3-5 Ocak 1919 tarihinde I. Ardahan Kongresi, 7-9 Ocak 1919 tarihinde ise Büyük Ardahan Kongresi de olarak bilinen II. Ardahan Kongresinde alınan karar doğrultusunda Kars'ta 17-18 Ocak 1919 tarihinde kongre toplanmış ve "Milli Şura Hükümeti"nin adı değiştirilerek yerine Kars merkezli "*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkata-i Milliyesi*" kurulmuşur.[985] Reisliğini Cihangiroğlu İbrahim Bey'in yaptığı Cenub-i Garbi Kafkas hükümetinin kurulmasından sonra Ermeni ve Gürcülere karşı savunmada önemli rol oynayan ordunun mevcudu 8000'e ulaşmıştır.[986]

---

982 Gökdemir., **a.g.e.,** s.126-127.
983 Gökdemir., **a.g.e.,** s.127., Sürmeli, **a.g.e.,** s.399-400.
984 Gökdemir., **a.g.e.,** s.42.
985 Yel, **a.g.e.,** s.131., Cenub-i Garbi Kafkas hükümetinin kurulmasından sonra 21 Şubat 1919'da Oltu Kongresi de yapılmıştır. Arslan-Tekir, **a.g.m.,** s.5., Bu hükümet Türkiye toprakları üzerinde kuvvetler birliğine dayalı meclis sisteminin ilk ve saf örneğini sunmuştur. Tanör, **a.g.e.,** s.117.
986 Gökdemir., **a.g.e.,** s.79-93.

Türk ordusunun Kars'ı boşaltmaya hazırlandığı ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kuruluş sürecinde İngiliz General G.T. Forestier-Walker'ın Kars'ın İngiliz askeri yönetiminde bulunması ancak sivil idarenin Ermenilere verilmesi[987] planı devreye sokulmaya çalışılmıştır. Bu plana uygun şekilde İngiltere'nin İstanbul'daki Karargahının Kurmay Başkanı ve Kafkasya'daki istihbarat sorumlusu General Beach[988] yönetiminde İngiliz Valisi Temperley, 200 kişilik İngiliz müfrezesi ve 50-60 kişilik Ermeni heyeti 13 Ocak 1919'da Kars'a gelmiş ancak Milli Şura Hükümetinin protestosu sebebiyle heyet geri gönderilmiştir.[989] Bu sırada General Beach Kars İslam Şurasını tanımıştır.[990] Yakup Şevki Paşa 25 Ocak 1919'da Kars'ı tahliye edip Erzurum'a çekilirken[991] Kars ve Sarıkamış'ta kalan son Türk birlikleri 8 Mart 1919'da sınır dışına çıkmak zorunda kalmıştır.[992]

Ermenistan ve Gürcistan kendi hak iddia ettikleri topraklarda yeni bir Türk devletinin kurulmasını olumsuz karşılarken Azerbaycan bu hükümeti tanımıştır. Gürcü Başbakanı Jordaniya, İngilizlerin Kars'ta Türklere toleranslı yaklaştığını belirtirken[993] Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetine duyulan tepki ekseninde Gürcistan ve Ermenistan benzer yaklaşımı ortaya koymuştur.

Posof-Ahıska çevresinde yenilgiye uğrayan Gürcistan ise bölgeye yönelik aktif çabalarını sürdürmüştür. Genel olarak bakıldığında Gürcistan-Ermenistan savaşı sonrasında Gürcistan'ın öncelikli gündem maddeleri arasında ekonomik, siyasi ve stratejik olarak ülkenin parçası olarak görülen Batum, Ahıska, Suhum ve diğer bazı yerlerin ülke sınırları içine alınması da yer almıştır. Bu kapsamda, kuzeyde Denikin Rusyası güneyde ise Türkiye tehdit unsuru olarak görülmüştür. Jordaniya'nın ifadesiyle Gürcistan, "*Müslümanlarla, Abhazlarla, Ermenilerle ve diğer etnik unsurlarla gönüllü birliktelik oluşturmayı*", ülke bütünlüğünün korunması şartıyla yerel otonomi vermeyi de değerlendirmiştir. Jordaniya 18 Şubat 1919'da Gürcistan Parlamentosunda yaptığı konuşmada Ahıska, Posof bölgesinde yaşanan olaylardan da

---

987 Gökdemir., **a.g.e.,** s.82-83.
988 Rawlinson, **a.g.e.,** s.113.
989 Erdoğan, **a.g.e.,** s.214-218., Gökdemir., **a.g.e.,** s.87-89., Yel, **a.g.e.,** s.132.
990 İsmail Özçelik, "*Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi*", **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 11, 2017, s.658.
991 Gökdemir, **a.g.e.,** s.93.
992 Yel, **a.g.e.,** 135.
993 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.211.

duyulan rahatsızlığı ortaya koyarken olayların içeriden değil, dışarıdan gelen "*Türk ajanlarıyla bağlantılı olduğunu*" dile getirmiş ve yakında kendi güçleriyle sorunu ortadan kaldıracaklarını ve seferberlik ilan ettiklerini belirtmiştir.[994]

Ahıska çevresinde askeri hareketlilik devam ederken Alaverdi'den 18 Şubat 1919'de Tiflis'teki İngiliz birliğine Albay Stuart imzasıyla gönderilen telgrafta Ermeni Tümgeneral Osepyants tarafından Karaklis'ten iletilen dikkat çekici bilgilere yer verilmiştir. Telgrafta, Acaralıların Ahıska'yı ele geçirip Borjom ve Ahılkelek'e doğru ilerlediği, Gürcü Ahıska birliklerinin Ahılkelek'i bırakıp Manglis'e çekildiği, 16 Şubat'da bazı Gürcü askerlerinin Ermenistan topraklarına geçip Kankuli'deki Ermeni birliklerine teslim oldukları ve silahsızlandırıldıkları, Ermenlerin tarafsız konumda bulunduğu, Ahılkelek Ermenilerinin kıyım tehlikesinin bulunduğu, milletvekillerinin Acara kumandanlığına gönderilip Ermenilerin Gürcüler ve Acaralılar arasındaki savaşa karışmayacağının bildirmesi ve Ermeni halkının güvenliğinin sağlanmasının rica edilmesi için talimat iletildiği, Ahılkelek'teki İngiliz temsilci ile bağlantıya geçmek için gerekli önlemlerin alındığı belirtilmiş ve Ahıska'daki Ermeni halkın yağma ve kıyımdan korunması için önlem alınması rica edilmiştir.[995] Bu telgraf, Ermenilerin Müslüman-Gürcü çatışmasında tarafsız konum almaya çalıştıklarını açıkça göstermiştir.

Çatışmalar sırasında Gürcü General Mazniyev'in talebi izerine İngiltere'nin Ahılkelek'ten sorumlu temsilcisinin arabulucuğunda Gürcü ve Müslüman heyet arasında Ahıska'da 19 Şubat 1919 tarihinde ateşkes için bir görüşme yapılmıştır. İngiliz temsilci Müslüman heyete bölgenin yönetiminin Gürcülere ait olduğunu ve çatışmaya devam etmeleri halinde kendilerine yardımcı olma imkanlarının bulunmadığını belirtmiştir. Müslüman heyet de İngilizlerin taleplerini yerine getirdiklerini ancak Gürcülere güvenmediklerini, çatışmanın Gürcü tarafının baskı ve kötü yönetiminden kaynaklandığını dile getirmiştir. General Mazniyev ise; "*Müslümanların evlerine dönmesini rica değil emrettiğini*", Türk subay ve askerlerinin uzaklaştırılmaması halinde sert şekilde cezalandırılacaklarını, silahların teslim edilmesi gerektiğini, Abastuman'da Gürcülere ne yapıldığını ve mallarının neden tahrip edildiğini öğrenmek istediğini belirtmiş ve Müslüman heyetin ateşkese

994 Jordaniya, **a.g.e.,** s.201-205.
995 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.16.

karar vermek üzere dört gün talep etmelerine karşın ertesi sabaha kadar süre vermiştir.[996]

Yaşanan bu olayın devamında Jordaniya 23 Şubat 1919'da Gürcistan'ın Türkiye ile antlaşma imzaladığını, buna göre Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcüler tarafından işgal edilmesi gerektiğini bildirerek[997] bölgeye yönelik yeni bir askeri hareketliliğin işaretini vermiştir. Sonrasında Gürcistan 1 Mart'ta Azgur'u, 2 Mart'ta da Ahıska'yı işgal etmiş ayrıca 16 Mart'ta Posof'a saldırmıştır. Server Bey'in de başında bulunduğu Türk milislerin karşı saldırı sonrasında yenilip geri çekilen Gürcü ordusu[998] bir süre sonra Ahılkelek, Ahıska ve Azgur'u bırakmak zorunda kalmıştır. General Kvinitadze komutasındaki Gürcü birlikleri Mart sonunda tekrar saldırıya geçerek Ahıska ve Ahılkelek'i alıp Posof'a kadar ilerlemiştir. Türk milisleri yaptıkları karşı saldırılarla Gürcü birliklerini yeniden Ahıska ve Ahılkelek'i tahliyeye zorlamıştır.[999]

Gürcistan seferberlik ilanı sonrasında bölgedeki askeri mevcudiyetini yaklaşık 5.000'e çıkararak[1000] Ermenistan ve Gürcistan arasında 22 Ocak 1919'da Tiflis'teki konferans sırasında yapılan antlaşmada yer alan en fazla 225 asker ve bir ağır silahlı birlik şartını ihlal etmiştir. Nitekim Ahıska ve Ahılkelek'te Gürcü birliklerinin sayısının artırılması Taşnaklar tarafından da 22 Ocak 1919'da imzalanan antlaşmanın ihlali olarak görülmüştür.

Bu durumun yanı sıra bölgedeki Türklerin silahlı hareketinden de endişe duyan Ermenistan, Erivan'da bulunan İngiliz askeri temsilcisi Albay Temperley'e bir nota göndermiştir. Notada;[1001] Ermenistan resmi protestosunu dikkate almayan Gürcistan'ın ordusunu Ahılkelek'e sokup, Gümrü sınırına yöneldiği, bu durumun Aralık 1918'de iki ülke arasında yaşanan çatışmanın sebeplerinden birisini oluşturduğu, Ocak 1919'da yapılan konferansta Ahılkelek'in yönetiminin sınırlı miktarda asker bulundurmak şartıyla geçici olarak Gürcistan'a bırakıldığı çünkü Ermenistan'ın bu bölgede fazla miktarda Gürcü askeri bırakılmasını tehlikeli bulduğu,

996 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.25.
997 Buntürk, **a.g.e.,** s.162.
998 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.165.
999 Gökdemir., **a.g.e.,** s.128-131.
1000 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.210.
1001 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.210.

Ahılkelek'in yerel Müslüman örgüt müfrezeleri tarafından işgal edilmesinin bir dizi soruna yol açtığı belirtilerek altı madde halinde İngiliz kumandanlığının dikkati çekilmiştir.

Nota'nın ilk iki maddesinde konferansta Ahılkelek'e ilişkin alınan kararın sadece Ermenistan ve Gürcistan için değil, tüm Transkafkasya için zorunlu olduğu, yerli Müslümanlar ve özellikle silahlı kuvvetlerden kaynaklanan suç olaylarının müttefikler için "*ante bellum"*[1002] olarak düşünülmesi gerektiği belirtilmiştir. Üçüncü maddede, konferansta Ahılkelek'te Gürcü kuvvetlerinin sayısı azaltılırken İngiliz müfrezelerinin bölgede hazır olacağına dair söz verildiği, şimdi ise yabancı birliklerin (Türkler) gelerek bölgenin sınırlarını tehdit ettiğinin altı çizilmiştir. Dördündü maddede, Ermenistan'ın Güney Batı Kafkasya'daki Müslümanların Paris Barış Konferansı ve onun bağlayıcılığı hakkında bilgilendirilip bilgilendirilmediğini öğrenmek istediğine değinilmiştir.

Doğrudan Türkiye'yi hedef alan beşinci maddede Türkiye tarafından şimdi yerli Müslüman unsurunun işbirliğinde örgütlü ve silahlı güçler tarafından gerçekleştirilen Ahılkelek'teki olayların, bu bölgenin tamamen askeri işgal planının bir parçası olduğu, Transkafkasya, Konstantinapol (İstanbul) ve diğer yerlerdeki Müttefik kumandanlıklarının bu olayların durdurulması için hangi önlemleri aldığının öğrenilmek istendiği iletilmiştir. Altıncı ve son maddede ise tekrar değişen koşullarda Ermeni halkının canını ve mallarını güvence altına almayı öngören hangi önlemlerin devreye sokulacağı ve Ermenilerin daha aktif bir faaliyete başvurmak zorunda olup olmadıkları sorusu ortaya konulmuştur.

Bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan'ın bölgede kendi pozisyonu kuvvetlendirmeye yönelik çabalarını diğer taraftan İngilizlerin bölgeye yönelik inisiyatifini artırdığı günlerde Cenub-i Garbi Kafkasya hükümeti de 25 Mart 1919'da bağımsızlığını ilan etmiş, hükümet reisi Cihangirzade İbrahim Bey Cumhurreis sıfatını kullanmaya başlamıştır.[1003]

[1002] Ante bellum, savaş öncesi anlamına gelen tabirdir.
[1003] Gökdemir., **a.g.e.,** s.147.

3.1.1. İngilizlerin Taksim Planı Neticesinde Ermenistan ve Gürcistan'ın Güney Batı Kafkasya'yı İşgal Etmesi

Türk-Müslüman güçlerinin Ermeni ve Gürcülere karşı başarılı askeri faaliyetleri ve Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti'nin bölgedeki etkinliği Ermenilere Kars'ı vermeyi planlayan İngilizleri yeni bir inisiyatif geliştirmeye zorlamıştır. Bu doğrultuda İngiltere Temperley'in yerine General Verney Asser'i askeri vali olarak atamış ve Asser, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti meclisinin[1004] açıldığı 1 Mart 1919'da Kars'a gelerek yerel hükümete Ermenilerin sınır dahiline kabul edilmesi için nota vermiştir.[1005] Devamında İngilizlerin Ermenileri Kars'a getirme girişimleri 3 Mart 1919'da trenle gelen 500 Ermeninin Arpaçay'da durdurulup geri gönderilmesiyle.[1006] ikinci kez engellenmiştir.

Kafkasya'ya 10 Mart 1919'da tayin edilen İngiliz Generali Thomson ise Cenub-i Garbi Kafkasya hükümeti hakkında bölgenin değişik şehirlerinden gelen istihbarat raporlarını dikkate alarak bu hükümetin hakim olduğu toprakların Ermeni ve Gürcüler arasında paylaştırılması gerektiğini düşünmüştür. Ermeni ve Gürcü yetkilileri 14 Mart'ta bu konudaki görüşüne katılarak her iki ülkenin sorunlarını çözmek amacıyla çağrıda bulunmuştur.[1007] Thomson'un hazırladığı toprakların taksim planı çerçevesinde taraflar arasında görüşmeler başlamış, İngiltere Kafkasya'dan ordusunu çıkarma planlarını da dikkate alarak nihai hamle için askeri ve diplomatik çabalarını yoğunlaştırmıştır.

Cenub-i Garbi Kafkasya hükümetini dağıtmaya karar veren ve İstanbul'dan Batum'a gelen General Milne burada General Thomson'la bu planına yönelik hazırlık yapmıştır. Daha sonra Thomson Ermenistan Başbakan vekili Hatisyan ve Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori ile bir toplantı yapmıştır.[1008]

Hatisyan'ın 6-8 Nisan 1919'da Tiflis'e gelerek Thomson ve diğer askeri yetkililerle yaptığı görüşmeler dikkat çekicidir. Ermenistan'a verilecek altı Osmanlı vilayeti, Trabzon üzerinden Karadeniz'e çıkış ve Erzurum'un gelecekte Ermenistan'ın

---

1004 Meclisin başkanlığını Dr.Esat Bey yapmıştır.
1005 Erdoğan, **a.g.e.,** s.229-230.
1006 Gökdemir., **a.g.e.,** s.136.
1007 **a.g.e.,** s.146.
1008 **a.g.e.,** s.152-154.

başkenti olmasının ele alındığı görüşmelerde Thomson, Gürcistan ve Ermenistan'ın yakınlaşmasını da talep etmiştir. Bunun üzerine Hatisyan, Gürcü Gegeçkori, Ramişvili ve N.Homeriki ile toplantı yapmış ayrıca Gürcistan Bakanlar Kurulunun toplantısına katılmıştır.[1009]

Yapılan temasların yanı sıra Ermenistan'ın Gürcistan'daki temsilcisi Evangulov kendi Dışişleri Bakanlığına gönderdiği 11 Nisan 1919 tarihli yazıda Tümgeneral Thomson'un kendisi ve General Korganov'u çağırarak "*Tarafsız Bölge*"deki İngiliz birliklerinin en kısa zamanda boşaltılacak olması nedeniyle Ermenistan'ın Borçalı ve Ahılkelek'e yönelik toprak talebinin nihai sınırını sorduğunu, anılana Hatisyan'ın daha önce Gürcistan yönetimine Borçalı'nın Hram nehrine kadar olan bölümünün Ermenistan'a, Ahılkelek'in ise Gürcistan'a bırakılması veya her iki uyezdin ikiye bölünmesi şeklinde olmak üzere iki öneri ilettiğini hatırlattığını bildirmiştir.[1010]

Thomson ise Ahılkelek'in tamamen Gürcistan'a verilmesi, Borçalı'nın da Hram'dan değil, Sanain'i Ermenistan'a, Alaverd'i Gürcistan'a verecek şekilde bölünmesi önerisini getirmiştir. Ermeni yetkililerin olumsuz yaklaşımı üzerine Thomson, bu durumun Paris Barış Konferansı için olumlu etki sağlamayacağını belirtmiştir. İngilizlerin Kafkasya'dan çıkmasından korkan Ermeni yönetimi ise böyle bir durumda en büyük taviz olarak Ahılkelek'in Gürcistan'a verilmesine karşı "*Tarafsız Bölge*"nin Ermenistan'a bırakılması gerektiği düşüncesini taşımıştır.[1011]

Toprak ihtilafları ekseninde bu temaslar devam ederken gerekli askeri ve diplomatik hazırlığı yapan İngilizler, Kars'ta 12 Nisan 1919'da Güneybatı Kafkas Hükümetine son vermiştir. Hükümet üyeleri ise Malta'ya sürgün edilmiştir. Bu aşamada İngilizlerin sıkı yönetimi altında çoğunluğu Türklerden oluşan göstermelik bir şura oluşturulmuş ve nihayetinde 30 Nisan'da Kars'ın idaresi Ermenilere devredilmiştir.[1012] Ermenistan'dan Kars'a doğru 50.000 kişilik Ermeni mülteci akını başlarken Ermeniler 28 Nisan'da askeri yönetimi de devralmıştır.[1013] Neticede, Tiflis

---

1009 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.62.
1010 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.230.
1011 **a.g.e.,** s.230-231.
1012 Detaylı bilgi için bknz. Gökdemir, **a.g.e.,** s.156-160.
1013 **a.g.e.,** s.168.

ve Erivan'ın bitmeyen diplomatik baskıları altında İngiliz kumandanlığı Müslüman topluma verilen sözü tutmamış ve Kars'a Ermeni askerler girmiştir.[1014]

Thomson tarafından 14 Mart'ta Ermeni ve Gürcü tarafıyla yapılan görüşmeler kapsamında 14 Nisan 1919 tarihinde Gürcistan Başbakanı ve Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisine taraflarca görüş birliğine varılan hususlar kapsamında alınan şu kararlar bildirilmiştir:[1015]

> "1. Ahılkelek rayonu Gürcistan tarafından yönetilecektir. 2. Tüm Ardahan şehrini içine alacak şekilde Kura nehrinin sol tarafı boyunca Ardahan rayonunun bir bölümü Gürcistan tarafından yönetilecektir. 3. Allaverdi köyü ve istasyonunu içerecek şekilde Borçalı rayonunun kuzey tarafı Gürcistan tarafından yönetilecektir. 4. Sanain istasyonunu içerecek şekilde Borçalı uyezdinin güney tarafı Ermenistan tarafından yönetilecektir. 5. Kars'ın rayonları ve Kağızman Ermenistan tarafından yönetilecektir. 6. Nahçıvan oblastı….Culfa demiryolu istasyonuna kadar Ermenistan tarafından yönetilecektir. 7. Oltu rayonu ve Kura nehrinin sağ tarafı boyunca Ardahan'ın bir bölümü Batum'da bulunan İngiliz Askeri Valiliği tarafından yönetilecektir…..9.Açıkça anlaşılmalıdır ki bütün bu kararlar geçicidir…Konu sadece sivil yönetimle ilgilidir. Bu rayonların zorla veya askeri olarak işgali söz konusu değildir…. Valiliğe bağlı bir yerel konsey kurulacak ve bu konseylerde tüm inançlar temsil edilecektir…."

Thomson tarafından 15 Nisan 1919 tarihinde Gürcistan Başbakanına gönderilen yazıda ise Gürcistan'ın Borçalı Tarafsız Bölgesi'nin Ermenistan ile paylaşılması ve Ahılkelek ile ilgili kararını (Thomson'un kararı) kabul etmemesi nedeniyle Ocak 1919'da yapılan yerel konferansın derhal yenilenmesi kararını aldığını bildirmiştir. Thomson ayrıca Tarafsız Bölge'nin Paris Barış Konferansı'nın kararına kadar İngiliz yönetimi altında kalacağı Ahılkelek'teki Gürcü garnizonunun Ermenistan ve Gürcistan arasındaki barış koşullarına göre; "*225 süngülü piyade ve bir makineli takıma indirileceği*", Ardahan okrugunun "*Posof uyezdinin Kars'taki İngiliz yönetiminin parçası olarak kalmaya devam edeceği, bu nedenle Posof'taki Gürcü birliklerinin Gürcistan'a gitmesi gerektiği yönündeki karara uyulması gerektiğini*"[1016] iletmiştir.

15.Kolordu Kumandan Vekili Rüşdü imzasıyla aynı günlerde Harbiye Nezaretine gönderilen bir istihbarat raporunda Gürcülerin Hıristiyan ve

---

1014 Kazemzade, **a.g.e.,** s.193.
1015 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.52. Belge için bknz. **Ek-15.**
1016 **STSA,** F.1864. Op.1, D.82, L.54.

Müslümanlardan oluşan ve sınırı Erzurum vilayetinin kuzeyinin bir kısmını da içeren "*Büyük Gürcistan*" amacı peşinde koştuğu, bu amaçla yaptıkları propaganda ve harcadıkları paraların Elviye-i Selase halkı arasına tefrika sokmasının muhtemel olduğu kaydedilmiştir.[1017]

Gelişen bu süreçte İngiltere'nin Karedeniz Ordu komutanı Milne'in 30 Nisan 1919 tarihinde Erivan'da Ermenistan kabinesi ile görüşmesi önemli ziyaretler arasında yer almıştır. Görüşmede Ermeniler, ordunun gıda ve silah olarak donatılmasını talep ederken İngiliz komutan savaşın sona erdiğini buna gerek olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Milne İngiliz birliklerinin iki hafta sonra Kars'ı, daha sonra da Nahçıvan'ı boşaltacağını teyit etmiştir. Milne Ermeni göçmenler konusunda ise İstanbul'un rızası olmadan göçmenlerin "*Türkiye Ermenistanı"*na yönlendirilemeyeceğini, bir Ermeni birliğinin eşliğinde göçmenlerin dönüşünün gündem dışı olduğunu dile getirmiştir. Milne, 1914 Rus-Türk sınırını tanıdıklarını belirtirken Hatisyan "*Ermeni halkının kafasında bu sınırın artık kalmadığını*" dile getirmiştir. İngiliz komutan Bardız Çayı-Merdenek-Ardahan-Hozapin hattının işgaline onay verirken demir yolu komisyonunun da aktivize edileceği de belirtilmiştir. Görüşmede Nahçıvan ve Ermenistan'ın Gürcistan ile sınırları gibi konular da ele alınmıştır.[1018]

Kars'ın Ermeniler tarafından işgali sonrasında Ermeni birlikleri ise güneye doğru Kağızman, güneybatıya doğru Sarıkamış, kuzeybatıya doğru Merdenek ve kuzey yönünde Ardahan çevresine doğru ilerlemiştir. Sarıkamış, Merdenek, Kağızman ve diğer bazı yerlerde garnizon kurarken Ermeni demir yolu idaresi de şebekesine Gümrü-Kars-Sarıkamış hattını dahil etmiştir. Buna rağmen uzak ilçelerin kontrolü Türk askerlerinin, Tatar (Azerbaycan Türkleri) beylerinin ve Kürt aşiret reislerinin kontrolü altında kalmış; Ermeniler bölgenin tamamında kontrolü sağlayamamıştır.[1019]

Hatisyan 4 Haziran 1919'da Ermenistan Parlamentosunda yapılan oturumda Kars vilayetinin artık Ermenistan'a ait olduğunu ilan etmiştir. Ermeni kaynaklarına göre yaklaşık 300 bin Ermeni göçmen ise 3 Haziran 1919'a kadar Kars'a dönmüştür.[1020] Hatisyan Parlamentodaki konuşmasında Kars, Şarur ve Nahçıvan'ın

---

1017 **ATASE Arşivi,** İSH. K.80, G.30-2A.
1018 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.65-68.
1019 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.225-226.
1020 Petrosyan, **a.g.e.,** s.199-200.

ateş açılmadan ele geçirildiğini, Müslüman halkın Kars'ta Ermeni göçmenleri ve yönetimini "*sevinçle*", Nahçıvan'da "*soğuk*" ve Oltu'da "*düşmanca*" karşıladığını[1021] iddia etmiştir. Hatisyan'ın iddiasının aksine Kars'ta Türk halkının Taşnak yönetimine muhalefeti çok güçlü olmuştur. Bolşevik Şahdin'in ifadesiyle; "*Açıktır ki Taşnaksütyun, insandan nefret eden, Türko fobik politikasıyla Türk halkının güven ve sempatisini kazanamazdı. Ve tamamen doğaldır ki Türk halkı Taşnak yönetiminden iyi hiçbir şey bekleyemezdi…*"[1022]

Ermeniler genel olarak İngiliz yönlendirmesiyle hareket ederken General Kvinitadze komutasında Gürcü birlikleri de Ahıska'nın yanı sıra 1 Nisan'da Posof'u 20 Nisan ise Ardahan'ı işgal edip Merdenek'e kadar olan bölgeyi istila altına almıştır. Gürcüler bu işgaller sırasında da ciddi tahribat yaparken çok sayıda Müslümanı da öldürmüş veya yaralamıştır.[1023] İlerleyen süreçte ise Ermenilerin işgali altındaki bölgelerin tersine Gürcülerin işgali altındaki bölgelerde zulüm ve kötü muamele yaşanmamıştır.[1024]

Gürcülerin askeri hareketliliği ve kötü muameleleri bir süre İngilizlerin gündeminde de kalmıştır. Örneğin İngiliz Yarbay tarafından 28 Nisan 1919 tarihinde Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderilen yazıda Thomson'dan Gürcü birliklerinin Ardahan okrugundaki kötü davranışları hakkında telgraf aldığını, bu kapsamda Gürcistan yönetimini Ardahan ve Posof'taki birliklerini derhal Ardahan-Ahıska sınırına çekmesi konusunda bilgiledirme yapmak zorunda olduğunu bildirmiştir. İngiliz askeri yetkili ayrıca Tiflis'te yapılan Ocak 1919'da Ermenilerle yapılan yerel konferansın şartlarına uyulması ve Ahılkelek'teki asker sayısının sınırlandırılması şartını da hatırlatmıştır.[1025]

Forestier-Walker tarafından Gürcistan Başbakanına gönderilen bir yazıda Kars Askeri Valiliğinden alınan bilgiye göre sıradan insanlardan bağımsız olmak üzere Gürcü askeri unsurlarının Kars Oblastı sınırları içinde girdiğinin tespit edildiği belirtilmiş ve silahlı Gürcülerin bu bölgeye girişinin yasaklanması için emir verilmesi

---

1021 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.74.
1022 Şahdin, **a.g.e.,** s.62-64.
1023 Gökdemir., **a.g.e.,** s.172., Sürmeli, **a.g.e.,** s.437-442.
1024 Erdoğan., **a.g.e.,** s.292.
1025 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.56.

talep edilmiştir.[1026] Sorunun kaynağını ise Gürcülerin Kars Oblastında Çıldır'ı kendi sınırları içinde görmesi oluşturmuştur.

İngiliz askeri kumandanlığı ve Gürcü yetkililer arasında 15 Mayıs 1919 tarihinde Ardahan konusunda bir görüşme yapılarak antlaşmaya varılmıştır. Transkafkasya İngiliz Birlikleri Kumandanı Tümgeneral Cory ile General Gedevanov ve Ramişvili arasında varılan uzlaşıya göre, Gürcü birlikleri Posof'ta sorumlu olacak ve askeri birlik bulundurabileceklerdi. Ayrıca Ardahan şehri haricinde Ardahan'ın diğer bölgelerindeki askeri birliklerini çıkaracaklardı. Gürcü birliklerinin Ardahan merkezinde askeri birliklerini bulundurabilmeleri ise hiçbir birliğin şehirden çıkmaması, Batum Askeri Valisi General Cooke-Collis'in Ardahan'ı ziyareti sırasında durum tatmin edici olmazsa birliklerin derhal Ardahan'dan çıkarılması yönündeki şartlara bağlanmıştır.[1027]

Cooke-Collis söylendiği gibi bilahare Ardahan'ı ziyaret etmiş ve edindiği bilgileri kumandanlığa aktarmıştır. Buna göre Gürcü birliklerinin Ardahan'da bulunmasının tatmin edici bulunmadığını çünkü bunların bölgenin yabancısı olduklarını, "*tüm halkın Gürcü birliklerinin çok iyi bilinen utanç verici davranışlarına karşı durduğunu*" bildirmiştir. Bunun üzerine Tümgeneral Cory Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 1 Haziran 1919 tarihli yazı ile Gürcü mifrezesinden 50 kişinin geri çağrılmasını önermiştir.[1028] Gürcüler ise bu gelişmelerden rahatsızlık duyarken Çıldır gibi yerlerden de askerlerini çekmek zorunda kalmıştır.

Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması sonrasında Gürcülerin kendi toprağı olarak gördükleri Kura'nın güneyine kadar uzanan Ardahan Okrugu Ermenistan'a verilmiştir. Gürcülere göre, kendilerinin uğruna Türklerle savaştığı ve Ermenilerin yaşamadığı bir bölge Ermenistan'a bırakılmıştır.[1029]

Bu dönemde, Ermenilerin Artvin ve Oltu'ya yönelik talepleri gündeme gelen konular arasında yer almıştır. Konu ilerleyen dönemde de Ermeni ve Gürcüler arasında tartışmalara ve demografik incemelere konu olmuştur. Ermenilerin önde gelen entelektüellerinden A.Şahatunyan bile 1918'de bu iki bölgede Ermenilerin önemsiz

---

1026 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.24.
1027 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.58.
1028 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.69.
1029 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.234.

bir azınlık olduğunu belirtmesine rağmen Ermeniler daha sonra bu iki bölgeyi sınırları içine katmaya çalışmıştır.[1030]

Gürcistan Başbakanı Jordaniya, Ardahan ve Oltu'nun büyük bölümünün Ermeni işgaline verilmesinin haksızlık olduğunu belirtmiş ancak taktiksel olarak Ardahan konusunda ısrarcı olmayacağını bildirmiştir. Gürcüler, İngilizlerin bölgeyi boşaltmasına kadar bekleyip Kars vilayetinin bir bölümünü kazanma adına fırsat yakalamayı hedeflemiştir. Bu arada Gürcüler İngilizlerin isteklerini yerine getirmezken Yüzbaşı Oliver de Eylül 1919'da Ardahan'dan geri çağrılmıştır. Ayrıca Kura nehri Gürcü ve Ermeni operasyonları arasında fiili ayrım hattını oluşturmuştur.[1031]

1919 yaz dönemi boyunca Gürcistan'ın Ahıska ve Ahılkelek'i Gürcistan'a tam anlamıyla entegre etmeye yönelik çabaları dikkat çekerken Ermenilerin itirazına yol açmıştır. Bu kapsamda, Gürcistan yönetiminin Ağustos-Eylül 1919'da Ahıska ve Ahılkelek'te seçim yapması önemli bir adım olmuştur. Ahıska'da yapılan seçimlere 35.000 seçmenden 30.000'i katılırken Gürcü Sosyal Demokratlar (Menşevikler) 24.000 ve Milli Demokratik Parti 2.500 oy alırken Taşnaksütyun 3000 civarında oy elde etmiştir. Ahılkelek'te ise 21.687 seçmenden 13.000'i Sosyal Demokrat Parti'ye oy verirken 7.000 kişi Taşnakları desteklemiştir. Gürcüler bu sonuçları halkın 2/3'ünü Gürcülerin oluşturduğuna ve Ermenilerin söz konusu bölgeye yönelik taleplerinin temelsizliğine dair kanıt olduğunu ileri sürmüştür.[1032] Ermeniler ise gelişmeye tepki göstermiştir.

Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Evangulov 9 Ağustos 1919 tarihinde Gürcistan Dışişleri Bakanı'na bir nota vererek Gürcistan'ın Ahılkelek'te

---

1030 Ermeni tarih yazımında Gürcülerce Tao Klarjeti olarak adlandırılan söz konusu bölgenin Ermenilere ait olduğuna dair savlar mevcuttur. İvane Cavahişvili ise 1918-1919 dönemi itibariyle Artvin'de nüfus 65.763 iken Ermenilerin 1923 kişiden ibaret olduğunu, Oltu'da 31.519 kişi yaşarken Ermenilerin sayısının 3130'da kaldığını kaydetmiştir. İ. Cavahişvili bu iki bölgenin tarihsel olarak da Ermenilere ait olmadığını ve 200 yıllık Türk hakimiyetinden sonra Müslümanlaşan Gürcülerin bu bölgede yaşadıklarını ileri sürmüştür. Bu noktada, Cavahişvili'nin Ermenilerin etnik ve etnografik prensibe göre toprak talebinde bulunurken "*Büyük Ermenistan*"ın sınırlarını oluşturmaya yönelik ilk konferansta Karadeniz'den Akdeniz'e Tiflis, Batum, Trabzon ve Sinop'u da içerek şekilde etnik temele dikkate almadan sınır oluşturmaya çalışmasını eleştirdiğine değinmek gerekir. Ona göre Ermeniler eskiden etnik prensibe ihtiyaç duyarken gelinen noktada buna ihtiyaçları kalmamıştır ve Ermeniler bu prensibin "*artık sadece Gürcüler için geçerli olması gerektiğini*". savunmaya başlamıştır. Djavahişvili, **a.g.e.,** s.72-76.

1031 Hovannisian, **Volume II, From Versailles to London,** s.154-155.

1032 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.237-238.

tarım alanında faaliyetler yaptığını, tarım reformu yürüttüğünü ve Kurucu Meclis[1033] için gençlerden oluşturulan listeler üzerinden seçim yaptığını, oysa bu bölgenin müttefik kumandanlığı temsilcilerinin de bulunduğu konferansta alınan karar göre ihtilaflı olduğunu kaydetmiş ve Ermeni yönetiminin bu faaliyetlerin yanlış olduğunu düşündüğünü ve bir an önce durdurulması gerektiğini bildirmiştir.[1034]

Sabahtarişvili imzasıyla söz konusu notaya 12 Ağustos 1919 tarihinde cevap veren Gürcistan Dışişleri Bakanlığı ise 9-17 Ocak 1919 tarihli konferansta alınan kararın Ahılkelek'in ihtilaflı olduğunu belirten bir nokta içermediğini, sadece Gürcü yönetiminin gözetimi için Ermeni ve Müslüman halkın yetkililerini de içeren Müttefik temsilcilerinin bulunmasının kararlaştırıldığını, bu kapsamda Gürcü yönetiminin faaliyetlerinin ölçülü olduğunu bildirerek[1035] Ermenistan'ın talebini reddetmiştir.

3.1.2. Türk Milli Mücadele Hareketinin Transkafkasya Üzerindeki İlk Etkileri

İngilizler tarafından haksız şekilde Türkiye'nin elinden alınan Elviye-i Selase topraklarında kısıtlı imkanlarla yürütülen yerel Türk milli mücadelesinin imdadına ulusal çapta sistemli kurtuluş mücadelesi yetişmiştir. Bölgedeki mücadelenin ana merkezi ise Doğu Cephesi Kumandanlığı ve Erzurum olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa daha Havza'da iken 29 Mayıs 1919'da 15. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği telgrafta Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı alınacak tedbirlere değinerek Ermenistan ve Gürcistan taraflarında ortaya çıkacak saldırılara karşı öncelikle gerilla tarzında savunma için şimdiden hazırlık yapılması[1036] gibi önerilerde bulunmuştur. Kazım Karabekir Paşa tarafından 18 Ekim 1919'da gönderilen yazıda da Gürcülerle ve özellikle toplu öldürme eyleminde bulunan Ermenilerin sınırları, gelecekteki koşulları ve silah bırakma konusu ayrıca

---

1033 Gürcistan kurucu meclisi 1919'da toplandığında önde gelen Ermeni siyasi toplumundan hiçkimse mecliste yer almamış, sadece 4 Ermeni Sosyal Demokrat Parti-Menşevik millitevekilleri olarak yasama organına girmiştir. Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.343.

1034 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L.12.

1035 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L.13.

1036 Gökdemir., **a.g.e.,** s.187.

kararlaştırılıp saptanmadıkça tehdit altındaki Türk halkının bir tek silah bile vermeyeceğinin açık olduğu[1037] vurgulanmıştır.

Batum'da Ardahan kışlasındaki İngiliz hapisanesinden 8/9 Ağustos 1919 tarihinde firar edip Oltu mıntıkasındaki Urucun'a gelen Nuri Paşa tarafından Kazım Karabekir Paşa'ya 9 Eylül 1919'da Elviye-i Selase'nin Ermeni ve Gürcülerden kurtarılıp bağımsız olarak idare edilmesi öneri getirilmiştir. Buna göre Ardanuç, Artvin, Acara ve Çoruh'un Ermeniler ve Gürcülerden önce Türkler tarafından işgal edilmesi gerektiği, Erzurum'dan asker ve cephane, Azerbaycan'dan ise para temin edilmesi halinde üç ilde tesis edilecek cumhuriyetin idame ettirilebileceği görüşü ileri sürülmüştür. Kazım Karabekir Paşa ise Ahıska'dan çekilirken 3. Fırka Komutanı Halit Bey'in halkın Gürcülere karşı mücadelesine yaptığı yardımın istenen neticeyi doğurmadığı düşüncesiyle teklife olumsuz yaklaşmıştır. Olumsuz yaklaşımda Kazım Karabekir'in Gürcülerle dostluk kurup Ermenilere karşı mücadele yalnız kalma şeklindeki stratejisinin de büyük payı vardır.[1038]

Türk vatanının bütünlüğü için mücadele azmini ortaya koyan ve Ermeni devletininin kurulmasına karşı çıkan 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihli Erzurum Kongresi'nde[1039] olduğu gibi 4-11 Eylül 1919'da yapılan Sivas Kongresi'nde de Ermenilerin katliam siyasetine değinilirken Ermenilerin Türkiye'de bağımsızlık yönündeki girişimlerine karşı mücadele edileceği ilan edilmiştir.[1040] Her iki kongre kararlarında da vatanın bağımsızlık ve bütünlüğüne vurgu yapılmakla beraber Ermenilerle mücadelenin altı çizilirken Gürcülere değinilmemiştir.

Bu süreçte milli mücadele önderleri ile İstanbul yönetimi çevrelerinde arasında Batum ve Ermenilere yönelik politika konusunda farklı bakış açıları gündeme gelmiştir. Örneğin, Osmanlı Ayan Meclisi üyesi Çürüksulu Mahmut Paşa 31 Ekim 1919 tarihli Bosphore gazetesine verdiği demeçte, Ermenilerin aşırı isteklerine hak vermeksizin sınırlarda bazı düzeltmelerin yapılmasına razı olunabileceğini, Batum serbest liman olduğu müddetçe Ermenistan için iyi bir çıkış olacağını ve buradan

---

1037 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk-Vesikalar III. Cilt,** Vesika 156, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s.1592., Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2016, s.393.

1038 Karabekir, **a.g.e.,** s.203-204.

1039 Turan, **a.g.e.,** s.229-241., Şimşir, **a.g.e.,** s.181.

1040 Turan, **a.g.e.,** 272.

Azerbaycan ve Gürcü hükümetlerinin de yararlanacağını, burada ılımlı bir çözüm şekli ile birleşik bir cumhuriyet de ortaya çıkarılabileceğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise bu demece tepki göstermiş ve Çürüksulu Mahmut Paşa'ya gönderdiği eleştirel yazıda Erzurum ve Sivas kongreleri kararları ile Ermenistan'a bir karış bile toprak verilmeyeceğini hatırlatmıştır.[1041]

Türkiye'nin Kafkasya polikası açısından şüphesiz en önemli gelişmelerden birisi Türkiye'nin sınırlarını ortaya koyan ve mücadelenin rotasını belirleyen 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Milli kararlarının 2. maddesinde Kars, Ardahan ve Batum'u içine alan Elviye-i Selase'nin anavatana katılımının hedeflenmiş olmasıdır.[1042] Bu karar Türkiye'nin bölgeye yönelik mücadelesini gerekçelendirmiştir.

Genel olarak bakılırsa Türkiye Doğu Cephesi'nde Ermenistan'ı hasım ülke olarak görüp mücadele ettiği bir süreçte çıkarları Türkiye'ye uygun olarak değerlendirilen Gürcistan'ı dost ülkeler arasında kabul etmiştir. Ayrıca Azerbaycan ve Gürcistan'ın durumunun yakından takibi hedeflenerek[1043] Ermenistan ile mücadele stratejisi belirlenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde milli mücadelenin başlaması Ermenistan'ı endişeye sevk etmekle kalmamış, bu ülkenin Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik politika ve söylemlerini de etkilemiştir. Ermenistan her iki devlete değişik suçlamalar yöneltirken özellikle Gürcistan bu iddialara karşılık vermek zorunda kalmıştır.

Milli Mücadelenin başlaması ile Türkiye'nin kendisine yönelik bir toprak tavizi içine girmeyeceğini gören Ermenilere göre Azerbaycan ve Gürcistan da Türkiye'nin aktif desteğinden esinlenerek Ermenistan ile toprak ihtilaflarını askeri güç kullanarak çözmeye çalışmıştır.[1044] Taşnaksütyun'un yayın organlarından Nor-Aşhatavor gazetesinde yayınlanan bir yazıda:

> "Antant devletlerinin yavaş ilerleyen politikaları ve umutlandırıcı yaklaşımları sebebiyle Genç Türkler yeni bir maceraya atılmıştır. Anadolu'daki isyan Muhammedi kitlenin zor durumu ve memnuniyetsizliği nedeniyle ciddi bir karakter kazanmıştır. Bu hareketi küçümsemeksizin atılacak adımlar hızlı şekilde ayaklanmayı ortadan kaldıracaktır. Bu kapsamda Trabzon-Erzurum

1041 **Nutuk,** Vesika 196, s.1674-1678.
1042 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap,** Bilgi Yayınevi, 2.Basım, Ankara, 1998, s.88.
1043 Karabekir, **a.g.e.,** s.397.
1044 Petrosyan, **a.g.e.,** s.317.

> hattının işgalinden Osmanlıyı sorumlu kılmak, yeterli miktarda ekonomik blokajı devreye sokmak gibi önlemler ayaklanmanın büyülü asasını buharlaştıracak ve Paşalar Paris'e giderek itaatlerini ve takdirlerini bildireceklerdir…Mustafa Kemal'in zorlanması gerekir."

yönündeki milli mücadele karşıtı görüş ve önerilere yer verilmiştir. Gürcü Menşevik gazetesi Borba ise bu yazıyı eleştirerek; "*Ermenilerin yaşadığı trajedinin Nor-Aşhatavor'a hiçbir şey öğretmediği….Türkler üzerindeki emperyalist baskının hangi şekilde olursa olsun yeni kanlı komplikasyonların kaynağı olacağı, Taşnakların yakın doğudaki sorunlara yönelik anlayışının halkına yeni kötülükler getireceği*"[1045] şeklinde Ermenistan'a yönelik isabetli bir öngörü ortaya koymuştur.

Gürcü Menşevikleri tarafından Ermenistan'ın merkezi yayın organı olarak nitelendirilen Ayastani Aşhatavor gazetesinin 132. sayısında yer alan "*Hainler*" başlıklı yazıda, Türk subaylar ve Azerbaycanlı eğitmenlerin yönetimindeki "*Tatar hainlerin ve soyguncuların*" Ermenistan'ı cehenneme çevirdiği, Gürcistan yönetiminin Genç Türklerin Erzurum'daki kongresine temsilci gönderdiği, Tiflis'te bulunan Türk ajanlarının Gürcistan yönetimini koruyup yardım ettiği, Bakan Ramişvili'nin Enver Paşa ile Tiflis'te iki defa, devamında Bakü'de bir defa görüştüğü, Gürcistan-Azerbaycan Antlaşması'nda Ermenistan'ı ilgilendiren gizli bir madde bulunduğu,[1046] Azerbaycan'ın Gürcistan'a 80 milyon bağışladığı yönünde gerçek dışı iddialar ortaya konulmuştur.

Borba'da 9 Eylül 1919'da yer alan cevabi yazıda iddialar reddedilmiş ve Ermenistan'ı "*inançlı Taşnakların*" cehenneme çevirdiği, "*ulusal kıyımlarda yer alan suçluların, özelde Türk subayların faaliyetlerinin onaylanmadığı*", aynı şekilde Amaspı, Dro, Andranik ve benzeri "*katliamcı Ermeni yöneticilere*" de yakınlık duyulmadığı, Erzurum'a hiçbir delege gönderilmediği, Enver Paşa ile herhangi bir görüşme yapılmadığı, Azerbaycan-Gürcistan Anlaşması'nda böyle bir madde bulunmadığı belirtilmiştir.[1047] Gürcistan Savaş Bakanlığı da 11 Eylül'de resmi bir

---

1045 **Borba,** 1 Eylül 1919, No:196 (452), s.1.

1046 Ermeniler, değişik zamanlarda Gürcüleri Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkileri veya bakış açısı nedeniyle suçlamıştır. Bu durum çoğu zaman hayali senaryoların ortaya atılmasına da yol açmıştır. Kaçaznuni'ye göre de Gürcüler gerektiğinde Türkiye ve Azerbaycan ile Ermenilerle olduğundan çok daha kolay şekilde ortak bir dil bulabilmiş ve Ermeni-Türk ve Ermeni Tatar düşmanlığından "*kendi ayrıcaklı durumlarını kuvvetlendirmek amacıyla ustaca yararlanmıştır*". Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.17-18.

1047 **Borba,** 9 Eylül 1919, No: 203 (459), s.1. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-16.**

açıklama yaparak Enver Paşa ile bir görüşme yapılmadığını kamuoyuna bildirmiştir.[1048]

Fransız Temps gazetesinde 24 Eylül 1919'da yayımlanan "*Doğu'nun krizi*" başlıklı haberde, Erzurum Kongresi ile Türk milliyetçileri ve Ermeniler arasında düşmanca faaliyetler başladığı, Türklerin Gürcü yönetimi ile anlaşarak faaliyet gösterdiğinin tahmin edildiği şeklinde gerçek dışı iddialara yer verilmiştir. Gürcü Menşevikler ise Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın yayın organı olan Temps gazetesinin, Erivan'daki Taşnak gazetesinin Türk milliyetçilerinin Gürcistan ile bağlantılı olduğuna dair karalama ifadelerini tekrar ettiğinin altını çizerek Temps gazetesini protesto etmiştir.[1049]

Ermeni basını Gürcistan'ın, Erzurum Kongresi'nin yanı sıra Sivas Kongresi'ne de katıldığını, Sivas Kongresi'nde ayrıca Azerbaycan ve Sovyet Rusya'nın da yer aldığını iddia etmiştir.[1050] Gürcistan ise bu iddiayı da reddetmiştir. Yapılan kongrelerin Ermenistan'da ciddi paniğe yol açtığı açıktır. Gürcistan ile ilişkileri sorunlu olan Ermenistan, Azerbaycan ile yapıcı ilişkiler geliştiren Gürcistan'ın Türkiye ile de yakınlaşma ihtimalinden endişe duymuş ve bu endişesini hayali senaryolarla dışa yansıtmıştır.

3.1.3. Türk-Bolşevik Temasının Başlaması ve Transkafkasya

Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Milli Mücadelenin başlamasından itibaren emperyalistlere karşı savaşta Sovyet Rusya'dan yardım temini amacıyla Bolşeviklerle temas meselesi gündemde yer alırken, Ermeni ve Gürcü siyasi çevrelerinde Azerbaycan'ı da içine alacak şekilde Türk-Bolşevik ilişkisi ekseninde

---

1048 **Borba,** 12 Eylül 1919, No: 206 (462), s.1. Ermeni tarihçi Hovannisian, Ramişvili'nin Mustafa Kemal ile bağlantı kurmak için temsilcilerini Erzurum'a gönderdiğine dair şüphe bulunmadığını ileri sürmüştür. Hovannisian, **Volume II, From Versailles To s.143.,** Bununla beraber Gürcülerin temsilci gönderdiğine dair ne Türk ne de Gürcü kaynaklarında bilgiye rastlanılmamıştır.

1049 **Borba,** 21 Ekim 1919, No: 239 (495), s.1.

1050 Petrosyan, **a.g.e.,** s.318., Erzurum Kongresi'ne toplam 56 delege katılmıştır. Mustafa Bostancı, "*Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları*", **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2015, s. 190-191. Sivas Kongresine ise 38 temsilci katılmıştır. Hasan Dinçer, "*Genelgeler ve Kongreler Dönemi*", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Ed. Temuçin Faik Ertan), 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, s.100., Turan, **a.g.e.,** s.252. Gürcülerin her iki kongreye de katıldığına dair bilgi bulunmamaktadır.

çoğu zaman abartılı değerlendirmeler yapılmış; bölgede gelişen çok sayıda hadise bu konu ile ilişkilendirilmeye çalışılmıştır.

Dağılan Osmanlı ordusunun bir bölümünün ve bazı sivillerin Azerbaycan'a iltica edip burada iyi bir muamele görmesi,[1051] Azerbaycan hükümetinin bilimsel, kültürel ve askeri alanda yarar sağlayacak Osmanlı vatandaşlarının Azerbaycan nüfusuna geçmesini kolaylaştıran 11 Ağustos 1919 tarihli kanunu yürürlüğe koyması[1052] 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü zaferinin kahramanları Halil ve Nuri Paşaların bölgedeki faaliyetleri ile Türkiye'nin Bolşevikler temas için öncelikle Bakü'yü tercih etmesi gibi çok sayıda neden Ermeni ve Gürcülerin özellikle Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sonrasında açıkça görüldüğü gibi Azerbaycan veya buradaki pantürkist ve panislamcı çevreler, Bolşevikler ve Türkiye ekseninde spekülatif yorumlar yapmalarına yol açmıştır. Bu anlamda Türk kurtuluş mücadesi zamanında Bolşevik meselesi etrafında yaşanan süreç ve Transkafkasya'ya etkileri önem taşımıştır.

Muhtelif Bolşevikler tarafından 1919 yılında Türkiye'ye yapılan ziyaretlerle Türklerle temas kurma ve Anadolu'daki durumu inceleme yönünde gayri resmi girişimler olmuştur.[1053] Mustafa Kemal Paşa Milli Mücadeleyi başlatırken Bolşeviklerle ilişki kurma konusu Haziran 1919'da Amasya toplantısında yapılan uzun görüşmelerle ele alınmıştır. Milli Mücadeleye yönelik Sovyet yardımını sağlamanın Bolşevik sistemin kabulünü gerektireceği şeklinde görüş yaygın hale gelirken Mustafa Kemal Paşa'nın ilk değerlendirmelerinde bu sistemin sakıncalı olmayacağı sonucuna ulaştığı görülmüştür. Kazım Karabekir Paşa ise Bolşevizmin, İtilaf devletlerinin Türkiye'yi terk etmeleri için koz olarak kullanılması eğiliminde olmuştur. M.Kemal Paşa, bölgenin tanınmış şahsiyetlerinin Bolşeviklerle kendilerini tanıtmadan temas kurmasını istemiştir.[1054]

1051 Baykara, **a.g.e.,** s.299.

1052 Ağayev, **a.g.e.,** s.67.

1053 Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası,** Der Yayınları, İstanbul, 1985, s.42-43.

1054 Mustafa Kemal Paşa'nın Albay Semen Mihailoviç Budienni veya Hüsamettin Eryürk'ün anılarına dayandırıldığı haliyle Miralay Budigeni-Budiyeni'nin başkanlığındaki Bolşevik heyeti ile Haziran 1919'un ilk günlerinde Havza'da gayri resmi temasta bulunduğuna ve Sovyet heyetinin Bolşevik sisteminin kabülü halinde yardım sağlayacağını bildirdiğine dair iddialar da mevcuttur. Samih Nafiz Tansu, **İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk,** 2. Baskı, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.374-378, Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş**

Bu sıralarda Kırım'dan gelen Bolşevik temsilcisi ile görüşen İttihatçı Karakol Cemiyeti'nin başkanı Kara Vasıf Bey, temsilcinin anlaşma yapmak için iki temsilcinin gönderilmesini istediğini Temmuz başında Ali Fuat Paşa'ya bildirmiştir.[1055] Bu kapsamda Erzurum Kongresi günlerinde Bolşeviklerle Doğu cephesi üzerinden temas kurma kararı alınmıştır. Bu karar doğrultusunda Dr. Ömer Lütfi ve Dr. Fuat Sabit, Bolşeviklere yönelik zemin yoklamak amacıyla Kafkasya'ya gönderilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi'nde Sovyet Rusya'dan övgüyle söz etmiştir.[1056]

Bakü'ye giderek Bolşeviklerle bir görüşme yapan Fuat Sabit, yaptığı görüşmede Bolşevizmin sosyo-ekonomik ve geleneksel açıdan Türkiye'ye uymadığını, bu kapsamda herhangi bir sosyal ıslahata girmeden yardım sağlama imkanını sormuştur. Bolşevikler ise her halükarda yardım edeceklerini ancak yol olmadığından yardımın parasal olarak yapılabileceğini belirtmiştir. Fuat Sabit gelişmeyi 19 Ekim 1919'da Kazım Karabekir'e iletmiştir.[1057] Bu gelişme akabinde Bolşeviklerin Kafkaslar Bölge Komitesi ve Rus Komünist Partisi üyesi Viktor Naneyşvili 20 Ekim 1919'da Astrahan'da 11. Ordu siyasi komiseri olarak bulunan Sergey Kirov'a bir telgraf göndererek Bolşeviklerle Türk ulusçuları arasında İngiltere'ye karşı ortak cephe kurulması konusunda anlaşmaya varıldığı bildirilmiştir.[1058]

Bu dönemde Sovyet Rusya'dan da dikkat çekici ve ideolojik propaganda içerikli bir çağrı yapılmıştır. Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin[1059] imzasıyla 13 Eylül 1919 tarihinde Türk işçi ve köylülerine yapılan ve ele ele verip

---

Savaşı ve Dış Politika I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1987, s.83-86. Yerasimos'a göre Budiyenni o sıralarda Rusya'da savaşmaktadır ve Mustafa Kemal'in Havza'da bir görüşme yaptığı ancak bunun resmi bir Sovyet heyeti ile olmadığı, Mayıs ayında Odessa'da bulunan ve Türkiye'ye geçen Mustafa Suphi'nin önderliğindeki Türk komünist grubunun Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü varsayılabilir. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.108, Gökay, **a.g.e.,** s.81-82.

1055 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.110.

1056 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925 Cilt-I,** İletişim Yayınları, 1. Baskı, 2009, İstanbul, s.259, **Nutuk,** Vesika 38, s.1256, Sonyel, **a.g.e.,** s.107.

1057 Karabekir, **a.g.e.,** s.395.

1058 Gökay, **a.g.e.,** s.92.

1059 Georgi Vasilyeviç Çiçerin (1872-1936). RSDİP'in Menşevik üyesi iken 1918'den sonra RKP üyesi ve 1925-30 arasında Merkez Komitesi üyesi ve 1918-30 arasında Dışişleri Halk Komiser Yardımcısı ve Dışişleri Halk Komiseri olarak görev yapmıştır. Mehmet Bora Perinçek, "*Atatürk Döneminde Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)-Bütün Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Politbürosu'nun Türkiye'ye İlişkin Toplantı Gündemleri ve Kararları (1919-1938)",* **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,** Yıl:4, Sayı:7, 2005, s.59.

Avrupalı işgalcileri yok etme yaklaşımını da içeren çağrı[1060] Milli Mücadelenin önderlerinin Bolşevizme yönelik ihtiyatlı zemin yoklama sürecinde Sivas Kongresi'nden hemen sonra yapılması tesadüf değildir.[1061]

Diğer taraftan Nuri Paşa'nın Batum'daki hapisaneden kaçtığı 8/9 Ağustos 1919'da İstanbul'daki hapisaneden kaçan Halil Paşa Sivas'a gelip Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ancak ülke içinde çalışması mahzurlu görüldüğünden[1062] Şarka gitmek üzere Erzurum'a gelerek Kazım Karabekir Paşa'nın misafiri olmuştur. Kazım Karabekir Paşa Azerbaycan'a gidecek olan Halil Paşa'ya Müsavat hükümetinin "*Türkiye'nin öldüğünü düşünerek*" haber gönderilmesine karşın para yardımı yapmadığını, ergeç Ermenileri yenip Kafkaslara hakim olacaklarını belirtip Azerbaycan ve Ermenistan'a itilaf kuvvetlerinin sevkiyatının görülmesi halinde köprü ve tünellerin tahrip edilmesini, Bolşeviklerin yakında Kafkasya'yı aşacağından bahisle zaman kaybetmeden Bolişeviklerle irtibat ve anlaşma yapmalarını tavsiye etmiştir.[1063]

Karabekir Paşa bu doğrultuda Halil Paşa'yı 23 Eylül 1919'da Bakü'ye göndermiştir.[1064] Karabekir Paşa'ya göre, Halil ve Nuri Paşa'nın 9 Ağustos 1919'da aynı gün hapisaneden kaçması İngilizlerin Kafkasya ve Bolşevik stratejisinin bir sonucudur ve tesadüf değildir.[1065] Bu kapsamda, Bolşeviklerin Kafkaslara inmesine karşı Menşevik Gürcü, Taşnak Ermeni ve Müsavat Azerbaycan hükümetlerinden oluşan bir cephe kurmak isteyen İngilizlerin Azerbaycan'da bilinen Halil ve Nuri Paşa'yı birbirlerinin haberi olmadan serbest bıraktırmıştır.[1066]

Halil Paşa Azerbaycan'dan gittikten sonraki süreçte Karabağ'da milis teşkilatını kurarak Ermenilere kaşrı savunma savaşına girerken Nuri Paşa Dağıstan'ı

1060 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:209.

1061 Yerasimos'a göre bu çağrının Moskova'da bulunan Mustafa Suphi grubu ile yapılan görüşmelerin sonucu olasılığı vardır ancak Sivas Kongresi ile ilgili olarak yayınlandığını söylemek mümkündür. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.111, Mete Tunçay da bu açıklamanın Sivas Kongresi'nden sonra yapılmasına dikkat çekmiştir. Tunçay, **a.g.e.,** s.259.

1062 Halil Paşa anılarında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının milli mücadeleye İttihat ve Terakki hareketi izlenimi vermek istemediğini, kendisinin de bu duruma hak verdiğini belirtmiştir. **Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, (Haz. M.Taylan Sorgun),7Gün Yayınları, İstanbul, 1972, s.222.

1063 Karabekir, **a.g.e.,** s.328.

1064 Sonyel, **a.g.e.,** s.180.

1065 Ermeni gazetesinde de Nuri Paşa'nın İngilizlerin gözleri önünde hapisaneden kaçtığı ifadesi yer almıştır. **Slovo,** 3 Mart 1920, No:50 s.4.

1066 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı,** Tekin Yayınevi, Ankara, 1990, s.9-14.

Kuzey Kafkasya'da bulunan Denikin ordusuna karşı savaşmıştır.[1067] Faaliyetlerinin içeriği ne olursa olsun, sadece pantürkist politikanın bayraktarı olarak görülen Enver Paşa'nın yakın akrabası olduğu için değil, bizzat Kafkasya'daki aktif faaliyetleri sebebiyle özellikle Ermeni çevreler nezdinde iyi tanınan Halil ve Nuri Paşa Transkafkasya siyasi çevrelerinin gündeminde yer edinmiştir. Bu iki figür, Türkiye'de milli mücadele güç kazandıkça Ermeniler ve Gürcüler tarafından Transkafkasya'daki "*Bolşevik-Pantürkist işbirliği*" iddialarının odağına yerleştirilmiştir.

3.2. Rus İç Savaşında Ermenistan ve Gürcistan'ın Çelişen Politikaları ve Kafkasya'daki Dengelere Etkisi

Rusya'nın değişik bölgelerinde Bolşeviklere karşı farklı yapılar tarafından mücadele yürütülmüştür. Özellikle Güney Rusya'da Bolşeviklere karşı yürütülen mücadele ise Transkafkasya'yı doğrudan etkilemiştir.

Bolşevik karşıtı hareket eski emperyal ordunun üst düzey generallerinin öncülüğünde başlamış ve bu güçler "Beyazlar" olarak tanınmıştır.[1068] Böylece, Çarlık Rusya'sının Amirallerinden Aleksander Kolçak 1918'de Sibirya'da Sovyet yönetimine karşı "Beyaz Ordu"yu oluştururken[1069] Sovyet karşıtı birliklerin komutanı General Anton Denikin ve General Mihail Alekseev tarafından da 1918 yazında Rusya'daki Bolşevik rejimi yıkmak için Gönüllü Ordu kurulmuştur.[1070] İngiltere her iki gruba da silah ve cephane desteği vermiştir.

Güney Rusya'da Gönüllü Ordu mücadelenin esas unsuru olurken bu ordunun komutanı General Anton Ivanovich Denikin[1071] Güney Rusya yönetim örgütlenmesinin başkanlığını yürütmüştür. Muhtelif siyasi partilerin ve örgütlenmelerin bulunduğu Güney Rusya'da yürütülen faaliyetlerde Rusya'nın yeniden kuruluşu ve Bolşeviklerle sonuna kadar mücadele ön plana çıkmıştır. Bu arada

---

1067 Halil Paşa, s.318.
1068 Hosking, **a.g.e.,** s.407.
1069 Şestakova, **a.g.e.,** s.220-221.
1070 Kazemzade, **a.g.e.,** s.222.
1071 Anton Ivanoviç Denikin: (1872-1947). **https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin** (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

Denikin 1919'da Sibirya'da Bolşevik karşıtı mücadele yürüten Amiral Kolçak'ın[1072] üst yönetimini tanımıştır.[1073]

Bolşeviklere karşı mücadelenin esas destekçisi İngiltere başta olmak üzere İtilaf devletleri olmuştur. İngilizlerin 1918 Haziran ayında Murmansk'a, Ağustos başında İngiliz ve Fransızların Arhangelsk'e çıkarma yapmaları, Amerikan birliklerinin Kuzey Rusya'da İngiliz ve Fransızlara ayrıca Nisan'dan beri Vladivastok'ta bulunan Japonlara katılması dış müdahalenin askeri boyutunu oluşturmuştur.[1074] Fransa ve İngiltere Bolşeviklere karşı mücadele politikasını sahip olmakla beraber Denikin'e göre yeterli materyal desteği sağlamamıştır.[1075]

Gönüllü Ordu bir taraftan Bolşeviklerle savaşırken diğer taraftan eski Rusya imparatorluğunu yeni koşullara göre yeniden diriltmeyi hedefleyince Transkafkasya da Rusya'nın ayrılmaz bir parçası olarak görülmüştür. Çarlık Rusya'sının Dışişleri Bakanı olan ve Gönüllü Ordu yönetimi ile bağlantılı olarak Paris Barış Konferanı'na giden Sergey Sazanov da Kafkas halkları arasında anlaşmazlığın büyük olduğunu ve bağımsız yaşamak için gerekli imkanlardan yoksun bulunduğunu ileri sürmüştür.[1076]

3.2.1. Ermenistan'ın Rusya'da Bolşevik Karşıtı Oluşumlarla İlişkisi

Ermenistan ve Gürcistan'ın Rusya'da devam eden iç savaşın aktörleri karşısında farklı konum almaları Kafkasya'daki iç dengeleri etkilerken, taraflar arasında güvensizlik ve gerginliği artırmıştır. Ermenistan'ın Kolçak ve Beyaz Ordu ile de teması olmakla bereber coğrafi yakınlık sebebiyle esas ilişki Gönüllü Ordu ve onun komutanı ve Güney Rusya'da oluşturulan yönetimin başkanı Denikin ile olmuştur. Geliştirilen bu ilişki Ermenistan'ı Azerbaycan ve Gürcistan'dan çok farklı bir konuma itmiştir.

1072 Amiral Aleksander Vasilyeviç Kolçak (1874-1920). **https://www.britannica.com/biography/Aleksandr-Vasilyevich-Kolchak** (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

1073 A.Denikin, **Pohod na Moskvu (Oçerki Ruskoy Smutı), Beloe Dvijenie Haçalo i Konets,** (Haz. V.A.Durova), Moskovskiy Raboçiy, Moskova, 1990, s.150.

1074 Edward Hallett Carr, **Bolşevik Devrimi 2, 1917-1923,** (Çev. Orhan Suda), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.89.

1075 Denikin, **Pohod na Moskvu,** s.172-175.

1076 **Diplomatiçeskie Besedi,** No:28.

Ermenistan bağımsızlık yoluna girince çeşitli konularda Rusya'nın yardımını beklemiştir. Bu yardımlar, Gürcistan ve Azerbaycan'ın uyguladığı baskının hafifletilmesi, yeniden ortaya çıkan Türkiye'den kaynaklanan daimi tehdidinin ortadan kaldırılması, Rusya'daki binlerce Ermeni göçmenin korunması ve buradaki yerleşik Ermeni toplulukların Erivan'a materyal yardım göndermesi için yetkilendirilmesi, "*Rusya Ermenistanı*"nın "*Türkiye Ermenistanı*" ile birleşmek üzere ayrılması ve bağımsız ulus devletin teşekkülüne yönelik beklentilerdir.[1077]

Rusya'da Bolşevik karşıtı gruplarla ilişki geliştiren Ermenistan, başından beri Bolşevik karşıtı yapılanma ve faaliyetlerin içinde de yer almayacak bir diplomatik çizgi takip etmiştir. Özellikle bağımsızlığının ilk dönemlerinde Bolşevizm karşıtlığı Ermenistan'ın öncelikli gündemi olmamış ve bu durum açıkça ortaya konulmuştur. Bolşevik devrimini takip eden dönemde Sovyet karşıtı güçler ve Antant tarafından 16 Kasım 1918'de Bolşevik Rusya'ya karşı ortak bir cephe oluşturmak amacıyla bir toplantı yapılmıştır. İngiliz General Beach tarafından Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a konferansın gerekliliği hakkında bilgi verilmiştir. Ermenistan, Bolşevizmin kendi topraklarında güçlü bir temel bulmadığı ve ülke güvenliğine tehdit oluşturmadığı gerekçesiyle konferansa katılmamıştır.[1078]

Taşnaklar, Denikin ve Kolçak'ın yönetimi altındaki Rus topraklarında çok sayıda temsilci bulundurmuştur.[1079] Bolşevik karşıtı Ruslara göre ise Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı'nda sadık kalmıştır ve şimdi Türk-Bolşevik işbirliğine karşı savunma duvarı oluşturmaktadır.[1080] Ermenistan'da sosyalistler başta olmak üzere Ermeni Milli Konseyi ve Taşnak yönetimi Rusya ile devlet bağının gerekli olduğu yaklaşımına sahip olmuştur.[1081]

Rusya iç savaşında kendisini tarafsız şekilde konumlandıran Ermenistan, Rusya'daki taraflardan bağımsızlığına saygı gösterilmesini beklemiştir. Bu kapsamda Ermenistan'ın yarı resmi temsilcileri 1918-1919 yılı boyunca Moskova, Omsk, Irkuts, Ekaterinador, Rostov-Don gibi merkezleri ziyaret etmekle beraber coğrafi yakınlık ve

---

1077 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.360.
1078 Petrosyan, **a.g.e.,** s.74-75.
1079 Şahdin, **a.g.e.,** s.4-5.
1080 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.468.
1081 Denikin, **Oçerki Ruskoy Cmuti,** s.140.

Ermenistan'a potansiyel yardım açısından Güney Rusya'nın Silahlı Kuvvetler Kumandanlığına yoğunlaşılmıştır.[1082]

Ermenistan yönetimi Gönüllü Ordu ile bağımsızlık ilanının hemen akabinde temas kurma arayışına geçmiştir. Bu kapsamda, Ermeni siyasetçi Simon Vratsyan"in[1083] Gönüllü Ordu'yu ziyaret ederek gıda ve askeri malzeme talebinde bulunması, Ermenistan Genelkurmayı'nın Almanya ve Avusturya-Macaristan'da serbest bırakılan Ermeni savaş esirlerinin Erivan'a transferini kolaylaştırması için Rus Albay Vlasiyev'i (Vlasov) Gönüllü Ordu'ya göndermesi, destek sözü veren Gönüllü Ordu yönetiminin Albay Lesley'i kendi temsilcisi olarak Erivan'a göndermesi[1084] ile Denikin'in bazı Ermeni askerlerinin aynı rütbede Ermenistan'a gönderilerek Ermeni ordusuna kaydolmasına izin vermesi[1085] önem taşıyan gelişmelerdir.

Gönüllü Ordu, Azerbaycan ve Gürcistan'ın Ermenistan üzerindeki baskısını hafifleterek[1086] Ermenistan'ı desteklemiştir. Ermeni Taşnak yönetimi Azerbaycan ve Gürcistan ile yaşadığı toprak ihtilaflarını da Rus yönetimini Kafkasya'da yeniden kurmaya çalışan Gönüllü Ordu'nun askeri desteği ile çözmeyi hesaplamıştır.

Ermenistan Enformasyon Bürosunun Kuban bölge temsilcisi A.Malhazov'un 29 Kasım 1918'de yaptığı bilgilendirme Gönüllü Ordu'nun Transkafkasya'ya yönelik izleyeceği politikayı açıkça ortaya koymuştur. Buna göre Malhazov, Ermenistan'ın ilk fırsatta Rusya ile birleşecek bir dost olarak görüldüğünü, Gürcistan'ın düşman olarak düşünüldüğünü, Azerbaycan'ın ise devlet teşekkülü için gereken tarihsel ve etnografik temeli bulunmayan, bu nedenle de devlet bütünlüğü olmayan dinsel birlik şeklinde değerlendirildiğini belirtmiştir.[1087]

Gönüllü Ordu ve Ermenistan arasında gayri resmi düzeyde temaslar devam ederken Gönüllü Ordu tarafından Kasım 1918 sonununda Ermenistan'a Don, Kuban, Terek, Kırım ve Hazar bölgesi ile kurulan ittifaka benzer bir anlaşmanın yapılması teklif edilerek ileri bir adım atılmıştır. Gönüllü Ordu, "*Ermeni halkının sarsılmaz Rus*

1082 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.360.
1083 Simon Vratsyan/Vratsian (1882-1969). **https://www.armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/simon_vratsian.htm** (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)
1084 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.360-361., Petrosyan, **a.g.e.,** s.74-75.
1085 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.471.
1086 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.370.
1087 Petrosyan, **a.g.e.,** s.84-85.

oryantasyonu, Ermenistan'ın Güney Rusya ile temas kurma ve Türklerden korunma" amaçları sebebiyle bu birliğe gireceğini hesaplamıştır. Ermeni kaynaklarına göre Ermenistan yönetimi ise Gürcistan'ın Rusya karşıtı tutumunu da dikkate alarak böyle bir anlaşma ile dünyadan tecrit olma anlamına geleceğini hesaplayarak bu birliğe yanaşmamış; ilişkileri daha çok ekonomik ve ticari alanda tutmaya çalışmıştır.[1088]

Ermeni İ.Sagatelyan tarafından 11 Ocak 1919'da Ekaterinodar'dan Ermenistan Dışişleri Bakanı Hatisyan'a gönderilen gizli bir mesajda ise; "*Beyaz Ordu çevrelerinde Ermenilerin silahlarının başarısına, Müslümanların sadakatine ve Tiflis'teki ajitasyon merkezine güven duyulduğu, Ermeni birliklerinde yer alan Rus subaylarının etkisinin ümit edildiği, bu birliklerin Gönüllü Ordu tarafına geçeceğinin ve neticede Transkafkasya'nın elden çıkmayacağının düşünüldüğü, o zaman elbette Gürcistan'ın direncinin kırılacağı*"[1089] bildirilmiştir. Gönülü Ordu'nun bu stratejisi, Gürcistan'ın Ermenistan'a yönelik sert değerlendirme yapmasına yol açmıştır. Bu doğrultudaki bir yaklaşıma göre; "*Ermenistan, Gönüllü Ordu'nun etkisi altına girmiş ve onun Kafkasya karşıtı entrikalarının aracı haline gelmiştir*".[1090]

Ermeniler, İngilizleri Gürcülere karşı savaşta Gönüllü Ordu'dan yardım almadıkları yönünde ikna etmeye çalışırken Gönüllü Ordu bu savaştan kendi kendi stratejik amaçları lehine yararlanmanın hesabını yapmıştır. İngilizler Paris Barış Konferansı'nda nihai karar alınıncaya kadar Transkafkasya'da istikrarı sağlamayı amaçlarken, Gönüllü Ordu, Gürcü birliklerinin Karadeniz hattından Ermeni-Gürcü savaş cephesine kaydırılacağını ve böylece, Karadeniz kıyılarına giden yolun açılacağını düşünmüştür.[1091] Ermeniler bu süreçte İngiliz kumandanlığı ile siyasi çatışmaya girmekten kaçınmıştır.[1092] Bu kapsamda, Ermeniler bir taraftan Gönüllü Ordu ile kontrollü bir ilişki kurmaya çalışırken diğer taraftan İngilizlere ve Gürcülere karşı bu ilişkiyi reddetme gibi çelişkili bir pozisyonda kalmıştır.

Albay Vlasov 12 Ocak 1919'da Ermenistan Savaş Bakanlığı'na gönderdiği mesajda, General Denikin ve Müttefik misyonlarına Ermenistan'ın Azerbaycan ve

---

1088 **a.g.e.,** s.104-105. Gürcü kaynaklarında bu yönde anlaşma yapıldığı iddiası vardır.
1089 Şahdin, **a.g.e.,** s.12.
1090 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.54.
1091 Gürcistan Temmuz 1918'de Karadeniz kıyısındaki Soçi rayonunu işgal etmiş, Gönüllü Ordu bu durumdan rahatsızlık duymuştur.
1092 Petrosyan, **a.g.e.,** s.84-85.

Gürcistan ile ilişkileri konusunda bilgi vererek Gürcistan ile yapılacak olası savaşta Ermenistan'a yardım sağlanması gereğine işaret etmiştir. Vlasov Gürcü Menşeviklerinin 1918'deki Ermeni-Gürcü çatışmasına yönelik iddialarını da çürütmeye çalışmıştır. Vlasov'a göre Menşevik Gürcistan ile yapılacak savaşta Taşnaklar, Gönüllü Ordu'ya:

> " a) Bağımsız vazife ifa edecek bir birliğin hazırlanıp Batum üzerinden Ermenistan'a gönderilmesi, b) Gıda ve savaş malzemelerinin gönderilmesi, c) Soçi'nin işgal edilmesi ve Gürcistan'a baskı uygulanması, tehditle Suhum'un alınması, d) Ermeni bölüklerini tamamlamak için Almanya ve Avusturya'dan gelen savaş esirlerinin silhalandırılması ve Ermenistan'a gönderilmesi"

şeklindeki talepleri iletebilir.[1093] Gürcü kaynaklarına göre Ermenistan yönetimi ve Gönüllü Ordu Komutanlığı arasında yapılan anlaşma kapsamında Denikin'in Transkafkasya sınırına saldırması durumunda Ermenistan'ın Denikin'e yardımı öngörülürken Denikin de yardım sağlama taahhüdüne girmiştir. Buna göre Ermenistan, Denikin ordusunun geri hattını kuvvetlendirmek için subay kadrolarının gönderilmesi şeklinde yardım sağlamıştır. Ermenistan'ın gönderdiği subay kadrosunun Bolşevik karşıtı cepheyi kuvvetlendirmesi gerekirken, Rusya'nın güneyindeki Gönüllü Ordu'dan Ermenistan'a gönderilen subayların Rusya'nın 1914 sınırlarını yeniden tesis etmede kolaylık sağlaması amacıyla Türklerin saldırısını durdurması beklenmiştir.[1094] Ermeni kaynaklara göre ise Ermeni Ordusunun Ermenileştirilmesi çalışmalarının bir takım olumsuz yansımaları olunca özellikle Rus dili konuşan Ermeni subaylar arasında Ermeni Ordusunu terk edip Gönüllü Ordu'ya katılanlar olmuş. bu durum ise Gürcistan'da siyasi spekülasyon aracı yapılmıştır.[1095]

Genel olarak bakıldığında, Ermeni ordusunda Rus askerlerin varlığı uzun süre aktüel konular arasında yer almıştır. Bolşevik devrimi sonrasında çok sayıda Rus askerinin Ermenistan ordusunun hizmetine girmesi ve daha sonra Gönüllü Ordu'dan gönderilen subaylar dikkate alındığında Rusların dikkate değer bir asker varlık oluşturduğu gerçektir.[1096]

1093 Şahdin, **a.g.e.,** s.13-15.

1094 **a.g.e.,** s.18-19.

1095 Petrosyan, **a.g.e.,** s.235.

1096 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir tarafından 1920 Mart ayında Birinci Kolordu'ya gönderilen yazıda, Ermenistan hükümetinin Denikin Ordusu'na mensup Yedinci Kolordu adıyla üç piyade fırkası, bir süvari livası ve kolordu topçusuyla teşkilatı-ı hususiyesinden oluşan bir kolordusu bulunduğu belirtilmiştir. **ATASE Arşivi,** İSH. K.299, G.69-2C.

İngiltere'nin Kafkasya'dan çıkma stratejisi oluşacak boşlukta Bolşevizmin bölgede kolayca yayılmasından endişelenen Denikin'i rahatsız etmiş ve Bolşevizme karşı Transkafkasya kolordusunu kurmak istemiştir. Bu çerçevede Denikin, Haziran 1919'da Transkafkasya cumhuriyetlerine başvurarak bu ülke yönetimlerini Gönüllü Ordu'nun sadece Bolşeviklerle mücadele ettiğine ve bu bölgeyi işgal amacı taşımadığına, Transkafkasya devletlerinin geleceğine ileride karar verilip Rusya içinde geniş bir otonomi sağlanacağına ikna etmeye çalışmıştır.[1097]

Denikin bu planını hayata geçirme yönünde adım atarak Batum'da 12 Haziran 1919'da General Natiyev'in başında bulunduğu Gönüllü Ordu askere alma bürosunu faaliyete geçirmiştir.[1098] Bu girişim İngiliz kumandanlığı ve Gürcistan yönetim çevrelerinden sert karışılık bulmuş ve Gönüllü Ordu'nun Transkafkasya kolordusunu oluşturarak Gürcistan'ı işgal etmeye çalıştığı açıklanmıştır. Gönüllü Ordu askere alma bürosuna bir kaç yüz Ahılkelek ve kısmen de Ahıska Ermenisi kayıt yaptırırken Gönüllü Ordu bunun karışılığında Ermenilere ekmek, kıyafet ve aylık 600 ruble vermiştir. Gürcü çevreleri bu olayın Batum'da organize edilmesinden, büronun başında bir Gürcünün bulunmasından ve Ermenilerin kayıt yaptırmasından dolayı memnuniyetsizliklerini dile getirmiştir.[1099]

Ermenistan ve Gönüllü Ordu arasındaki ilişkinin en önemli boyutlarından birisi Ermenistan'a yönelik gıda yardımı meselesidir. Gönüllü Ordu Komutanı General M.Alekseev Gürcülere birşey verilmemesi koşuluyla Ermenistan'a Kuban'dan tahıl Ukrayna'dan da şeker gönderilmesini taahhüd etmiştir. Gürcüler ise yüklerin taşınmasına müsaade etmemiştir. Denikin'in Gönüllü Ordu'nun başına geçtiği Ekim 1918 sonrasında da Ermenistan'a yardım konusu aktüalitesini korumuştur. Bu sırada Ekaterinodar şehrine Ukrayna, Gürcistan ve diğer yerlerden gelen heyetler ve kuryeler Ermenistan'a tahıl ve diğer malların gönderilmesini rica etmiştir. Gönüllü Ordu yönetimi Ermenistan'a yardım yapılmasını Gürcistan'dan, Almanlardan ve Türklerden tahılların Ermenistan'ın ihtiyaçları haricinde kullanılmayacağına dair garanti alınması şartına bağlamıştır.[1100]

1097 Petrosyan, **a.g.e.,** s.238-239.
1098 **a.g.e.,** s.240.
1099 Aynı yer.
1100 **a.g.e.,** s.88-91.

Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisi Camalyan, Gürcistan Dışişleri Bakanına gönderdiği 1 Kasım 1918 tarih ve 1519 sayılılı notada Ermenistan ve Gürcistan'daki büyük gıda krizi sebebiyle Kuban'dan alınacak un ve yağlar ile Ukrayna'dan alınacak şekerin taşınması konusunda Gürcistan'ın topraklarında gerekli yardımı sağlamasını talep etmiştir.[1101] Ayrıca Ermenistan yönetimi, Gürcistan'ın Ermenistan'daki diplomatik temsilcisi Mdivani'ye verdiği 21 Kasım 1918 tarihli notada Kuban, Ukrayna ve Bakü'den halkın ihtiyaçları için demir yolu ile gelecek gıdaların transit olarak Ermenistan'a geçişi konusundaki yaklaşımını ve hangi koşullarda yüklerin taşınabileceğini sormuştur.[1102]

Alınan tüm önlemlere rağmen Ermenistan'a gönderilen tahıl ve diğer ürünlerin tamamı veya bir kısmına Gürcistan el koymuştur. Bu kapsamda Kasım 1918 sonu itibarıyla Ermenistan'a 100 bin pud[1103] tahıl ulaşmış ancak ülkenin ihtiyaçları için yetersiz kalmıştır.[1104] Bu nedenle Ermenistan her fırsatta gıda yardım talebinde bulunmayı sürdürmüştür.

Yardım meselesinin yanı sıra Denikin'in Gürcistan'ın aleyhine olacak şekilde Karadeniz sahili boyunca ilerlemesi Ermeniler ve Gönüllü Ordu arasında daha farklı temaslar kurulmasına sebebiyet vermiştir. Bu kapsamda, Gagra şehri Ermeni Milli Konseyi'nin 24 Şubat (9 Mart) 1919'da Denikin'e başvurarak "*Suhum vilayetindeki Ermenilerin Gürcistan ordusunun şiddet eylemlerinden korunmasını*" talep etmesi dikkat çekici gelişmeler arasında yer almıştır. Buna bağlı olarak Denikin, İngiliz birliklerinin komutanı Briggs'e 26 Şubat (11 Mart) 1919'da başvurarak; "*Ermeni Milli Konseyinin Suhum Oblastında özelde de Gudauti Köyü'ndeki Ermenilerin Gürcistan Ordusunun şiddetinden korunmasını istediğini*" bildirmiştir.[1105] Bu arada Denikin'in kararı ve Ermenistan Konsolosluğu ile Ermeni Kızıl Haçı'nın yardımı ile Kuzey Kafkasya'da bulunan ve Gönülü Ordu'dan un yardımı alan yaklaşık 50 bin Ermeni göçmenin Erivan'a geçmesi, buradan da "*Batı Ermenistanı*" olarak da tanımlanan Türkiye'ye ulaşması için çalışma da yürütülmüştür.[1106]

1101 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.91.
1102 **İz İstorii,** s.85.
1103 Pud, 16.3 kilogramlık eski bir Rus ağırlık ölçü birimidir.
1104 Petrosyan, **a.g.e.,** s.91.
1105 **a.g.e.,** s.221.
1106 **a.g.e.,** s.241.

Neticede Gönüllü Ordu, Transkafkasya'ya yönelik planlarında Ermenistan'ı adeta müttefik kategorisinde değerlendirip gerekli yardımları yapmaya çalışmış ve taktiksel bir askeri işbirliği zemini oluşturmayı hedeflemiştir. Ermenistan ise Gönüllü Ordu'nun Transkafkasya'ya yönelik amaçlarını gördüğü halde Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı denge ve baskı, Türkiye'ya karşı ise güvence unsuru olarak değerlendirerek bu ilişkiden farklı alanlarda azami derecede yararlanmaya çalışmıştır.

3.2.2. Gönüllü Ordu-Gürcistan İlişkileri ve Kaflasya'ya Yönelik Gönüllü Ordu Tehdidi

Ermenistan ve Gürcistan'ın Gönüllü Ordu ile ilişkileri zıt yönde gelişmiştir. Gönüllü Ordu ile çok yönlü ilişki geliştirip yarar sağlamaya çalışan Ermenistan'ın tersine Gürcistan anlaşma zeminini yakalayamamış; hatta bu yönetimi büyük bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Daha bağımsızlığın ilk dönemlerinde Ermenistan ve Gönüllü Ordu arasında dostane ilişki kurma yönünde çabalar devam ettiği günlerde Gürcistan ve Gönüllü Ordu ilişkileri Abhazya bölgesinde hakimiyet kurma çabaları sebebiyle olumsuz seyir izlemeye başlamıştır.

Abhazya'daki gelişmeler bağımsızlık ilan edilmeden önce bölgede Bolşeviklerle yapılan mücadele ile başlamıştır. Bolşevikler Mart 1918'de Suhum'a ulaştığında Abhaz Milli Konseyi Gürcistan'a başvurarak yardım istemiş ve Gürcü birliklerinin gelişiyle Bolşevik birlikleri Tuapse'ye geri çekilmeye zorlanmıştır. Abhaz Milli Konseyi ve Gürcistan arasında imzalanan antlaşmayla da Suhum geçici olarak Gürcistan'ın parçası olmuştur. Bolşevikler Eylül 1918'de de Tuapse'ye saldırınca Gürcü birlikleri iki aylık savaştan sonra şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Bolşevikler bu başarıya karşın Gönüllü Ordu'nun arkadan yaptığı saldırı sebebiyle yenilgiye uğramıştır. Neticede Gönüllü Ordu ile Gürcistan, Tuapse'nin güneyinde buluşmuştur.[1107]

Gürcistan kısa bir tereddütten sonra Soçi ve Suhum'u elinde tutmaya karar vermiştir. Akabinde 25 Eylül 1918'de Gürcistan yönetimi ile Gönüllü Ordu ve Kuban Kazaklarının yönetimi arasında yarı resmi bir konferans gerçekleştirilmiştir. Konferansta M.Alekseyev Gönüllü Ordu'nun Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıdığını ancak Gürcistan'ın Soçi ve Tuapse'yi işgal ettiğini ayrıca Rusya'nın malı olduğunu

[1107] Kazemzade, **a.g.e.,** s.222-223.

iddia ettiği demir yolu ve gemileri millileştirdiğini ileri sürmüştür. Gönüllü Ordu temsilcilerinden Şulgin de: "*Almanların, Bolşeviklerin ve Türklerin düşman olduklarını ve Gürcistan'ın Gönüllü Ordu karşıtı koalisyonda yer aldığını*" belirterek rahatsızlığını ortaya koymuştur. Gürcü heyetinden Gegeçkori ise Gürcistan'ın Rus subaylarının sığınabildiği tek yer olduğunu, diğer yerlerde bu subayların kalabalıklar tarafından linç edildiğini belirtmiştir. Mazniyev de Gürcitan'ın Soçi ve Tuapse'yi hiç kimsenin Gönüllü Ordu hakkında bilgisinin bulunmadığı bir dönemde ele geçirdiğini[1108] vurgulayarak bölgenin sahiplerinin yeniden sahneye çıktığını ima etmiştir.

Yarı resmi konferansın 26 Eylül 1918'de yapılan ikinci oturumunda Gürcistan'ın sınırları meselesi tartışılmıştır. Kuban yönetiminin başkanı Vorobyev Gürcistan'dan Gagra şehri ve rayonunu boşaltmasını istemiş ve burada yaşayan "*33.000 kişiden 12.000'inin Rum, Ermeni ve Türk olmak üzere Osmanlı uyruklulardan oluştuğunu, 8.000'den fazla Rus, 6.000'e yakın Estonyalı, yaklaşık 1.500 Moldovyalı ve bir miktar Abhaz bulunduğunu, Gürcü nüfusun ise 1.000 kişiyi geçmediğini*" iddia etmiştir. Gegeçkori ise cevaben Gönüllü Ordu'nun özel bir örgüt olduğunu ve sınır meselelerini tartışmaya yetkisinin bulunmadığını ileri sürmüştür.[1109] Neticede Gönüllü Ordu komutanı M.Aleksiyev Gürcü heyetine ültimatom vererek Gürcü birliklerinin derhal Karadeniz kıyısını terk etmesini talep etmiştir. Arkasından ise Gönüllü Ordu tarafından Gürcistan'a yönelik gümrük ve gıda savaşı ilan edilmiştir.[1110]

Birinci Dünya Savaşı'nda yenilen Almanların 1918 sonbaharında Gürcistan'dan çekilmesi akabinde Gönüllü Ordu 1919 başlarında Soçi'yi işgal etmiştir.[1111] Gönüllü Ordu Aralık 1918'de Soçi'ye doğru hareket ederken Rusya'yı Gürcistan'a tercih eden Soçi'nin Ermeni yerleşimcilerini yerel müttefik olarak bulmuştur. Ayrıca, Jordaniya, Gönüllü Ordu'nun ilerleyişinin Ermeni Ordusu'nun Lori'ye yönelik harekatla aynı dönemde gerçekleşmesinin önceden ayarlandığını ileri sürmüştür. Gürcistan bu süreçte kıyı şeridindeki askerleri Ermeni cephesine sevk etmek zorunda kalmıştır. İngiliz General Forestier-Walker ise Ermenistan Dışişleri Bakanı Tigranyan'ı, Ermenilerin Gönüllü Ordu'nun Gürcistan'a karşı saldırısıyla

[1108] **a.g.e.,** s.223-224.
[1109] **a.g.e.,** s.224-225.
[1110] Petrosyan, **a.g.e.,** s.89.
[1111] Kazemzade, **a.g.e.,** s.225.

beraber harekete geçmesi halinde İngiltere'nin Gürcistan'ı savunacağı yönünde bilgilendirmiştir.[1112] Gönüllü Ordu'nun, Aralık 1918'de Gürcistan'a savaş ilan eden Ermenistan ile eş zamanlı bir saldırı için anlaşıp anlaşmadığı bilinmemekle beraber, Denikin'in bu fırsattan yararlandığı açıktır.

İngiltere Gürcistan ve Gönüllü Ordu arasında uzlaşı sağlanması için muhtelif diplomatik girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda İngilizlerin Denikin adına aracı olduğu Mayıs 1919'da yapılan görüşmelerde Gürcü tarafı Denikin ile anlaşma sağlanması için Gürcü birliklerinin Soçi'nin kuzeyindeki Mehadır (Mekhadjir) nehrinde kalması, sınırlara ilişkin ihtilafın nihai olarak Paris Barış Konferansı'nda çözülmesi önerisini getirmiştir. Taraflar 1919 boyunca devam eden girişimlerde de Soçi konusunda tavize yanaşmamıştır.[1113]

Gürcistan ile Denikin arasındaki çözüm arayışları 1919 sonbaharında devam ederken, Gürcistan'ın heyet gönderilmesi teklifine Denikin şartlı yaklaşmıştır. Gürcistan'ın Rusya'nın karşıtlarına yardımcı olduğunu ve açıkça düşmanca hareket ettiğini açıklayan Denikin, Gürcistan ile normal ilişkilerin tesisi için Kasım 1919'da dört şart ileri sürmüştür. Bu şartlar ise; Gürcü birliklerinin Bzıb (Bzyb) nehrinin öte tarafına geçmesi, Rusya'nın mallarının Rusya'ya iade edilmesi, Gürcistan'da yaşayan Ruslara, Rus kültürüne ve Rus kilisesine baskı yapmaması şeklindedir.[1114]

Denikin'in Gürcistan'da yağma yapıldığı gerekçesiyle 1918 yılında olduğu gibi Ermenistan'a mal sevkiyatını durdurması da bu dönemde önemli gündem maddeleri arasında yer almıştır. Nitekim Erivan'da yayınlanan Araç gazetesinde, Gıda Bakanı H.Vermişev'in Tiflis ve Kuzey Kafkasya'da gıda satın alınıp Ermenistan'a gönderilmesi için Ermenilerden komite ve komisyonlar oluşturulduğu ancak Denikin'in Kuban'dan çekilip Gürcistan üzerinden yapılacak mal sevkiyatını yasaklaması, bazı malların Gürcistan Savaş Yolu'nda[1115] yağma edilmesi ve mal temininden sorumlu şahısların yolsuzluk yapmaları sebebiyle açlık çeken Ermenistan'a mal temin edilemediği, Ahılkelek komitesinin Ahılkelek göçmenlerinin doyurulması için Ermenistan'dan gönderilen paranın ancak küçük bir kısmını bu iş

1112 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.368.
1113 Kazemzade, **a.g.e.,** s.227-229.
1114 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.79.
1115 Kuzey Osetya'nın merkezi Vladikavkaz'ı Tiflis'e bağlayan stratejik yolun adıdır.

için harcadığı belirtilerek Parlamentonun konu ile ilgili dava açtığı açıklanmıştır.[1116] Gönüllü Ordu'dan Ermenistan'a mal sevkiyatında ekseninde yaşanan sorunlar çözüme kavuşturulamamıştır. Hem Ermenistan hem de Gönüllü Ordu ile sorun yaşayan Gürcistan'ın bu konuda yapıcı bir tutum geliştirmesi zaten çelişkili bir durum olacaktı.

Denikin, Kuzey Kafkasya'daki Bolşevik yönetimini yıkmak, bölgede Bolşevizmin yayılmasını engellemek ve Sovyet Rusya'yı Bakü petrolünden yoksun kılmak amacıyla Gönüllü Ordu'nun tüm Transkafkasya sınırı boyunca konuşlanması gerektiğine dair İngiltere'yi bilgilendirmiştir. Devamında Gönüllü Ordu Mayıs 1919 ortasında tüm Dağıstan'ı alarak Azerbaycan ve Gürcistan'ı kuzeyden çevrelemiştir. Ermenistan ise kendi güvenliği açısından Gönüllü Ordu'nun Kuzey Kafkasya, Ermenistan ve Gürcistan sınır hattında konuşlanmasının uygun olduğunu düşünmüştür. Ermeni yönetiminin bilgisine göre Dağlılar Cumhuriyeti, Türkiye, Azerbaycan ve hatta Gürcistan'a yardım etmektedir ve Bolşevik güçler ile Türk ve tüm Müslüman pantürkistlerin toplanma merkezi olmuştur.[1117]

Gönüllü Ordu'nun Kuzey Kafkasya hattındaki askeri harekatı 1919 ilkbaharında Terek-Dağıstan bölgesinde isyana yol açmıştır. Çeçenistan ve Dağıstan'da sönüp alevlenen isyan sırasında Güney Rusya silahlı güçleri ile bu bölgelerdeki Dağlı güçler arasında kanlı bir mücadele yaşanmıştır. Denikin, Dağlı çevrelerin Bolşevikler'in yanı sıra Azerbaycan ve Gürcistan tarafından da desteklendiğini[1118] ileri sürmüştür.

Gönüllü Ordu boyutundan bu gelişmeler olurken Azerbaycan ve Gürcistan siyasi çevrelerinde; "*Gönüllü Ordu ile Ermenistan arasında gizli bir askeri itifak antlaşması imzalandığı ve Gürcistan ve Azerbaycan'a saldırılması durumunda bu iki devletin arka tarafının Ermenistan ordusu karşısında savunmasız kalacağı*" iddiası gündeme gelmiştir. Ermeniler bu haberi yalanlarken Bolşevik A.Mikoyan da 22 Mayıs 1919'da Rusya Komünist Partisi[1119] Merkez Komitesi'ne;[1120] "*Ermenistan, Denikin ile*

1116 **Borba**, 30 Aralık 1919, No: 298 (554), s.2.

1117 Petrosyan, **a.g.e.,** s.244.

1118 Denikin, **Pohod na Moskvu,** s.212.

1119 1918'de Brest-Litovsk Anlaşması'nın onaylandığı 7. Bolşevik Kongresi'nde RSDİP'in adı Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) (RKP) olarak değiştirilmiştir. Vernadsky, **a.g.e.,** s.317.

1120 RKP'nin en önemli karar organı olan Merkez Komitesi bünyesinde acil durumlarda kararlar almak için 25 Mart 1919'da Politbüro oluşturulmuş ve ilk oturumunu 16 Nisan 1919'da yapmıştır. Perinçek, **a.g.m.,** 55.

gizli askeri ittifaka girmiştir. İkinci Ermeni Tümeni Ermenistan'ın rezerv gücü olarak düşünülmektedir ve herhangi bir zamanda saldırıya hazırdır" şeklinde mesaj geçmiştir. Benzer bir mesajı 11. Kızıl Ordu Komutanı S.Orconikidze de Haziran 1919 ortasında partiye göndermiştir.[1121]

Gönüllü Ordu meselesinde diğer bir boyut ise İngiltere başta olmak üzere büyük güçlerin genel tutumudur. Avrupalı güçlerin 1918-1919 döneminde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'a ilişkin politikası genel olarak Yakın Doğu'nun işgali politikası ve Rusya'da ortaya çıkan sosyalist devrimle mücadele ile bağlantılıdır.[1122] Nitekim İngiliz kumandanlığı Transkafkasya Cumhuriyetlerinden Bolşevik karşıtı ortak bir cephe oluşturmak için birçok defa enerjik girişimlerde bulunmuştur.[1123] İngilizler Bolşevik karşıtı girişimleri yaparken kendi destekleri Gönüllü Ordu'nun Ermenistan ile ilişkilerini de dikkatlice takip etmiştir.

Ermeniler, Gönüllü Ordu ile ilişkilerin İngilizler nezdinde olumsuz izlenim bırkmasını istememiş ve bu konuda Gürcistan'ı suçlamıştır. Ermenilere göre Gürcistan yönetimi İngilizlerin Rus karşıtı pozisyonlarını ve Ermenistan'ın Güney Rusya ile bağlantılarını speküle ederek ve bütün diplomatik araçları kullanarak İngilizlerde Ermeni karşıtı duyguları kuvvetlendirnek için çaba harcamıştır. General G.Korganov tarafından S.Tigranyan'a 20 Ocak 1919'da gönderilen gizli raporda Gürcülerin İngilizleri "*Ermenilerin yegane amacının Rusya ile birleşmek*" olduğuna inandırmaya çalıştığı belirtilmiştir.[1124] Bu anlamda Ermenistan, oynadığı ikili politikanın yarattığı çelişkilerin sonuçlarından Gürcistan'ı sorumlu tutma eğilimi sergilemiştir.

3.2.3. Transkafkasya Konferansı (25 Nisan 1919) ve Ermenistan'ın Gönüllü Ordu Politikası

Kafkasya'da ihtilafların çözüme ulaştırılamadığı ve Gönüllü Ordu ile gerginliğin devam ettiği bir süreçte Gürcistan'ın 21 Şubat 1919'daki çağrısı üzerine[1125] 25 Nisan 1919'da Tiflis'te genel bir Kafkasya konferansı açılmıştır. E.Gegeçkori,

---

1121 Petrosyan, **a.g.e.,** s.249.
1122 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.220.
1123 Şahdin, **a.g.e.,** s.64.
1124 Petrosyan, **a.g.e.,** s.149-150.
1125 Gasanlı, **a.g.e.,** s.288.

N.Ramişvili ve K.Kandelaki'nin Gürcistan'ı temsil ettiği Konferansa Azerbaycan adına M.Cafarov, Fatali-Han Hoyski ve H.-B.Hasmamedov, Ermenistan adına S.Mamikonyan, S.Tigranyan, S.Arutyunyan, Dağlı Halklar Cumhuriyeti adına ise Kantemir, Fayzulayev ve Butayev katılmıştır. Konferansta toprak meselelerinin yanı sıra Kafkasya'da ekonomik ve siyasi birliğin temellerinin oluşturulması ve bölgedeki sınırların güvenliğinin sağlanması hedeflenmiştir.[1126] Konferansta tartışılan meselelerin çözümüne yönelik altı komisyon oluşturulmuştur.[1127]

Heyetler altı haftadan uzun süre çeşitli ekonomik ve mali sorunları, Ermeni ve Müslüman göçmenlerin durumunu, Paris Barış Konferansı'nın gidişatı ve Kafkas cumhuriyetlerinin ikili ilişkilerini tartışmıştır. Hemen her konuda rekabetin yaşandığı konferansta Gürcü ve Ermeni heyetleri toprak ihtilaflarının tamamen ortaya konulmasını talep ederken, Ermenistan kaçamaklı davranmıştır.[1128]

Genel oturumda konferansın ana gündem maddelerinden birisi Kafkas devletlerinin bağımsızlıklarını tanımayıp bu bölgeyi de birleşik Rusya hedefiyle ele geçirmeyi hedefleyen Denikin tehlikesi oluşturmuştur. Bu konuda Gürcü tarafı Denikin'in saldırgan politikasının altını çizerken, Dışişleri Bakanı Gegeçkori Kafkas devletletlerinin silahlı kuvvetlerinin birleştirilmesi gerektiğini dile getirmiştir. Neticede Konferansta gelmekte olan tehlikeye karşı bağımsızlığın korunması için Transkafkasya'nın askeri-diplomatik güçlerinin birleştirilmesi kararı alınmış ancak Ermenistan bu kararı desteklememiştir. Taşnaklar, Denikin ile gizli bir askeri ittifak oluşturduğu[1129] için Denikin karşıtı karara katılmamıştır.

Gürcistan 9 Haziran 1919 tarihinde yapılan oturumda yeniden Gönüllü Ordu'ya karşı askeri bir ittifak oluşturulması konusunda karar alınmasını teklif etmiştir. Azerbaycan bu teklifi desteklerken Ermenistan kararsız kalmıştır. Ermenistan, Gönüllü Ordu ile ilişkisini Şubat-Mart 1919'da dondurmuş ancak Denikin'in Transkafkasya'ya saldırı sonrasında kendisi de riske girecek olsa bile doğrudan Denikin'in karşısına çıkmayı tercih etmemiştir. Gönüllü Ordu'ya yönelik olumlu yaklaşımın yanı sıra Güney Rusya'da bulunan on binlerce göçmenin durumu

---

1126 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.23.
1127 Gasanlı, **a.g.e.,** s.288.
1128 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.357-358.
1129 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.231-232.

ve Gönüllü Ordu'dan tahıl başta olmak üzere mal ithalatı yapılması da Ermenilerin bu ittika girmeleri açısından endişe verici olmuştur.[1130]

Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri tüm konularda anlaştıklarını ve meselenin sadece Ermenistan'a bağlı olduğunu açıklarken Ermeni heyetinin başkanı ve Dışişleri Bakanı S.Tigranyan yönetiminden aldığı talimata göre askeri ittifak konusunun Transkafkasya devletleri arasındaki toprak ihtilaflarının çözümü sonrasında ele alınabileceğini ancak bu konferans kapsamında toprak meselelerinin görüşülemeyeceğini bildirmiştir.[1131] Aslında Ermenistan Kasım 1918'de yapılan Transkafkasya konferansına katılmama gerekçesine benzer bir taktik izlemiştir. Keza her iki konferansta da işbirliği zemini için toprak ihtilafının çözülmesi ön şart olarak ortaya konulmuştur. Buradaki sorun Ermenistan'ın toprak meselesinin çözümüne de yanaşmaması ve sorunu kendisini avantajlı gördüğü Paris Barış Konferansı platformunda çözme yönündeki tercih olmuştur.

Konferans sürecinde Ermeni heyeti içindeki görüş ayrılıkları yaşansa bile neticede Ermeni heyeti Rusya karşıtı bir askeri ittifaka girmeyeceğini açıklamıştır. Bununla beraber Ermenistan komşularıyla ilişkilerinde üç koşul getirmiştir. İlk olarak Azerbaycan ve Gürcistan'ın Denikin'e karşı savaşa başlaması durumunda Ermenistan'ın bu iki ülkenin arka hattını garanti edeceği, ikinci olarak Ermenistan'ın bağımsızlığı korumak için Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte ortak diplomatik çaba yürütmeye hazır olduğu, bunun için Gürcistan ve Azerbaycan'ın gerek Ermenistan'da gerekse kendi topraklarında bulunan Ermenilere yönelik takibi durdurması gerektiği[1132] şeklinde koşullu destek sözü verilmiştir. Bu yaklaşım resmi söylemde Ermenistan'ın Gönüllü Ordu bağlamında tarafsız bir pozisyon aldığının göstergesi niteliği taşımıştır.

Bu dönemde Ermenilerde, Türklerin saldırısı durumunda Azerbaycan başta olmak üzere komşularının bu saldırıyı tolare edecekleri düşüncesi hakim olmuştur. Ayrıca, konferans sırasında Azerbaycan ve Gürcistan'ın askeri ittifak için ikili görüşmelere yönelmeleri, "*Türk tehlikesine*" maruz kaldığını düşünen Ermenistan'da

[1130] Petrosyan, **a.g.e.,** s.253-255.
[1131] **a.g.e.,** s.255.
[1132] **a.g.e.,** s.259-260.

bu ülkenin menfaatleri ile ilgilenilmediği şeklinde algı uyandırmıştır.[1133] Başka bir ifadeyle, Ermenistan tehdidi Denikin'den değil Türkiye'den algılamıştır.

Konferans sırasında ikili görüşmeler de yapılmıştır. İkili görüşmelerde Ermeni tarafı Gürcistan'ın Borçalı Tarafsız Bölgesi'nde taviz vermesi halinde Ermenistan'ın Ahılkelek'te tavize hazır olduğu işaret edilerek[1134] aslında daha önce ortaya koyduğu tekliflerin bir benzerini yeniden gündeme getirmiştir.

Gürcistan Savaş Bakanı Yardımcısı Gedevanov da Haziran 1919'da Tiflis'te Ermenistan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Evangulov (Evangulyan) ile bir görüşme yaparak Ermenistan'ın Denikin ve Kolçak ile gizli askeri anlaşma yaptığı iddiasını da gündeme getirmiştir. Bu iddialar doğru olsun ya da olmasın sonuçları itibarıyla Erivan'ın Tiflis ve Bakü ile ilişkilerine olumsuz yansımıştır. Gürcistan ve Azerbaycan, ordularının önemli bölümünü kuzey sınırından geri çekerken Gönüllü Ordu'ya karşı askeri harekata da cesaret edememiştir.[1135]

Gönüllü Ordu meselesindeki anlaşmazlığa rağmen konferansta bazı kazanımlar sağlanmıştır. Bu kazanımlar ise sınır-toprak meselelerinin çözülmesine yönelik prensiplerin belirlenmesi, ortak bonoların çıkarılması kararı[1136] göçebe halkın hareket hakkının belirlenmesi ile bazı ekonomik ve finans meselelerinde uzlaşmaya varılmasıdır.[1137] Bu kapsamda pratik meseleler etrafında belirli bir uzlaşı sağlanırken askeri-siyasi konularda ve yapısal sorunlarda ilerleme sağlanamamıştır.

Sınır-toprak meselelerinin çözülmesine yönelik prensipler ise Transkafkasya'nın iç sınırlarının halkların kendi kaderini belirleme hakkına uygun şekilde çizilmesi, sadece sınır ilçelerinin dava veya taksime konu olması ve sınır bölgelerinin taksiminin ilgili cumhuriyetlerin karşılıklı anlaşmasından veya bunun başarılamaması halinde hakemle taksim edilmesi şeklindedir.[1138]

1133 **a.g.e.,** s.260-262.
1134 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.358.
1135 Petrosyan, **a.g.e.,** s.249-251.
1136 Transkafkas cumhuriyetleri arasında ilerleyen dönemde de parasal konularda temaslar devam etmiştir. Konvertasyon konusunda Kafkas Bankası ekseninde Ermeni ve Gürcü yetkililerin görüşmeleri olmuştur. **Slovo,** 2 Mart 1920, No:49 s.2.
1137 Gasanlı, **a.g.e.,** s.288-289.
1138 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.358.

Gürcistan ve Azerbaycan arasında ikili ve çok taraflı görüşmelerde ise uzlaşı sağlanmıştır. Gürcistan Kurucu Meclisi'nin 1 Haziran 1919'da yapılan olağanüstü oturumunda Azerbaycan ile Rusya karşıtı bir anlaşma imzalanması gündeme geldiğinde, Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori, Denikin'in Transkafkasya'yı çevrelediğini, Gürcistan ve Azerbaycan sınırına dayandığını ve Gürcistan'ın Soçi'de Gönüllü Ordu ile çatışabileceğini açıklamıştır. Gegeçkori daha sonra Azerbaycan'ın Gürcistan'ı desteklediğini ve tehlikenin sadece Denikin'den gelmediğini bildirerek Ermenistan'ı işaret etmiştir. Gegeçkori ayrıca Ermenistan'ın Denikin'e karşı askeri ittifaka gireceğinden şüphe ettiğini de dile getirmiştir.[1139]

Transkafkasya'da yeni ittifak ilişkisinin kurulmaya başlandığı bir dönemde Transkafkasya konferansı da Haziran 1919'un ikinci haftasında hemen hemen hiç formalite olmadan kapanmıştır.[1140]

3.2.4. Azerbaycan-Gürcistan Askeri İttifak Antlaşması (16 Haziran 1919) ve Ermenistan'ın Yaklaşımı

Tiflis'te yapılan konferansta Azerbaycan ve Gürcistan'ın Gönüllü Ordu tehlikesi karşısında benzer görüş ve ortak bir iradeye sahip olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Kuzeyden Gürcistan ve Azerbaycan'ı çevreleyen Gönüllü Ordu'ya karşı acil önlem alma gereği bu iki devleti Tiflis'teki konferansın hemen bitiminde ittifak antlaşmasına götürmüştür.

Bu kapsamda Azerbaycan ve Gürcistan 16 Haziran 1919 tarihinde Gönüllü Ordu'ya karşı askeri ittifak antlaşması imzalamıştır. İki ülke için de büyük önem taşıyan antlaşma[1141] Toplam 10 maddeden oluşmuştur. Azerbaycan adına Dışişleri Bakanı Mamed Yusif Cafarov, Savaş Bakanı General Mehmandarov ve Genelkurmay Başkanı General Sulkeviç, Gürcistan adına ise Dışişleri Bakanı E.P.Gegeçkori, Savaş Bakanı N.Ramişvili ile General İ.Odişelidze'nin imzaladığı antlaşmanın öne çıkan hükümleri ise şu şekildedir:

> "1. İmzacı devletler, bir veya her iki imzacı tarafın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü tehdit eden her türlü saldırıya karşı müşterek şekilde tüm

[1139] Petrosyan, **a.g.e.,** s.251-253.
[1140] Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.359.
[1141] Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.317.

> askeri güçleri ve askeri imkanları ile hareket etmekle yükümlüdür. 2. Şayet herhangi bir komşu ülke sınır ihtilaflarını silah yoluyla çözmek amacıyla 1. Maddede belirtilen savaş faaliyetinin başlaması sırasında bir veya her iki müttefike saldırırsa bu devlet saldırgan taraf olarak tanınacaktır. 3. Mevcut antlaşma güçlü bir savunma karakterine sahiptir ve şayet taraflardan birisi ön antlaşma olmaksızın kendi inisiyatifiyle savaş ilan eder veya savaş faaliyetini başlatırsa imzacı diğer tarafın bu savaş faaliyetlerinde yer alma yükümlülüğü bulunmamaktadır…. 5. Mevcut antlaşma üç yıl sürelidir….10. Üçüncü Transkafkasya Cumhuriyeti Ermenistan'a antlaşmaya katılması için iki haftalık süre verilmiştir…"[1142]

Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki bu antlaşmanın hükümlerinden hareketle askeri-teknik bir antlaşma da imzalanmış ve savaş bakanlıkları ortak bir savaş konseyi kurmuştur. Konseyin başkanlığına Gürcü General İ.Odişelidze, üyeliklerine Gürcü General Kutateladze ile Azerbaycanlı generaller Şihlinskiy ve Sulkeviç getirilmiştir. Konseye muhtemel savaş alanları, düşmanın imkanları ve her iki ülkenin birliklerinin hazırlık seviyesi ve kaydırılması gibi konular üzerinde çalışma vazifesi verilmiştir.[1143]

Yapılan antlaşma özünde İngiltere'nin Transkafkasya'dan çıkması akabinde Gönüllü Ordu'nun olası saldırının engellenmesi üzerine inşa edilmiştir. Ermenistan'a ise antlaşmaya katılması halinde iki haftalık süre verilmiştir.[1144]Buna karşın Ermenistan antlaşmaya katılmamıştır.

Azerbaycan ve Gürcistan, Gönüllü Ordu'nun Dağlılar Cumhuriyeti'ne yönelik harekatından endişe ederken Ermenistan çok farklı bir bakış açısıyla hareket etmiştir. Dağlılar Cumhuriyeti'ni "*Türkiye ve Pan-İslam güçlerinin teşkili*" olarak değerlendiren Ermeni siyasetçiler, bu cumhuriyetin düşmek üzere olmasını ve Rusların Kuzey Kafkasya'yı alıp Gürcüstan ve Azerbaycan sınırına yerleşmesini kendileri açısından avantajlı bir durum olarak değerlendirmiştir.[1145]

Antlaşmanın Ermenistan'ı hedef aldığı iddiaları da ortaya atılmıştır.[1146] Buna karşın Paris'te bulunan Gürcü heyeti başkanı Çheidze ve Azerbaycan heyeti başkanı Topçibaşi imzasıyla Paris Barış Konferansı Başkanı ve Fransa Başbakanı Georges

---

1142 **A.M.Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940, Kniga Pervaya 1919-1921, Dokümenti i Materiali,** (Haz. G.Mamulia-R.Abutalıbov), Hodojestvennaya Literatura, Moskva, 2016. No:35, Avalov, **a.g.e.,** s.209-210., **BOA,** HR-SYS-02375-00009-002-001.

1143 Gasanlı, **a.g.e.,** s.330.

1144 Petrosyan, **a.g.e.,** s.265-266.

1145 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.379.

1146 Gasanlı, **a.g.e.,** s.332.

Clemenceau'ya hitaben 24 Temmuz 1919'da gönderilen notada Azerbaycan ve Gürcistan'ın Gönüllü Ordu tehlikesine karşı savunma antlaşması imzaladığı ve Ermenistan'ın antlaşmada yer alması için davet edildiği vurgulanmıştır.[1147] Antlaşmanın özellikle 2. maddesi savaş faaliyetinin başlaması sırasında diğer bir komşu ülkenin sınır ihtilaflarından hareketle yapacağı saldırıya değinmesi sebebiyle dikkat çekiçidir ve zımnen Ermenistan'ı hedeflediğini ileri sürmek mümkündür.

Ermenistan 16 Haziran tarihli antlaşmaya katılmadığı gibi Gönüllü Ordu ile yeniden temaslara başlamıştır. Siyasi ve ekonomik sebeplerle başlayan ilişki için ilk adımlar Temmuz 1919'da atılmıştır.[1148] Türkiye ve Azerbaycan'dan tehdit algılayan ve Gürcistan'ın Türk yanlısı pozisyon aldığını düşünen Ermenistan, Güney Rusya ile ilişkilerini yeniden oluşturmak için çaba içiresine girmiştir. Gönüllü Ordu'nun 2 Temmuz 1919'daki gizli talimatla Transkafkasya ile ilişkilerinde ticari-ekonomik ve mali ilişkileri geliştirme şeklinde taktik geliştirmesi[1149] Ermenistan'ın Gönüllü Ordu ile ilişkilerini geliştirmek için ilave bir zemin oluşturmuştur. Ermenistan'ın Türkiye'den tehdit algılaması ve bu endişe içinde Gürcistan'dan da şüphe etmesi Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde Türkiye'de milli mücadelenin başlatılması ile aynı döneme denk düşmektedir ve tesadüf değildir. Bu dönemde yapılan spekülatif yayınlarda Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan-Bolşevikler ekseninde ilginç iddialara yer verilmiştir.

Ermenilere göre Ermenistan, Gürcistan ile yakınlaşıp onun Azerbaycan ile imzaladığı askeri antlaşmayı engellemeye çalışırken Sivas Kongresi'nin katılımcıları Ermenistan'nın bu diplomatik amacını görüp engellemek için önlem almıştır. Onlara göre bunun neticesinde Eylül 1919 sonunda; "*Kemalist Türkiye'nin ve onun dostu Sovyet Rusya'nın stratejik menfaatleri ile dikte edilen*" ve öncekine göre daha saldırgan bir karaktere sahip olan ikinci bir Rusya karşıtı Gürcistan-Azerbaycan askeri antlaşması imzalanmıştır.[1150]

Ermeniler, Azerbaycan'ın 20 Eylül 1919'da Zangezur'a saldırdığını ve Gürcülerin Ermenistan'ı bloke ederek kendileri için gerekli savaş ve diğer malzemeleri

---

1147 **Borba,** 12 Ekim 1919, No: 232 (483), s.1., **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:35.
1148 Petrosyan, **a.g.e.,** s.271.
1149 **a.g.e.,** s.286-287.
1150 **a.g.e.,** s.318.

engellediğini, bu durumun Gürcistan ve Türk milliyetçileri arasında belirli bir anlaşma olduğunu teyit ettiğini[1151] de iddia etmiştir. Ermenilerin aynı doğrultuda diğer bir iddiası ise; "*Denikin'in 29 Ekim 1919 tarihli gizli Türk-Azerbaycan askeri antlaşmasını*" bildiği ancak Bolşeviklerle mücadele yüzünden Azerbaycan ve Gürcistan'a savaş açamadığı[1152] şeklindedir.[1153]

Gönüllü Ordu-Ermenistan ilişkilerinin yeniden gelişmesi ile beraber Güney Rusya'dan Ermenistan'a yardım sevkiyatı yeniden başlamış ancak farklı bir rota izlemiştir. Denikin tarafından Ocak 1919'da Ermenistan'a gönderilen malların Gürcistan tarafından ele geçirilmesi sebebiyle bu kez Gürcistan devre dışı bırakılmış ve Batum ve Ardahan üzerinden karayolu ile cephane ve diğer yardımlar ulaştırılmıştır.[1154] Ermenistan'ın politikasından memnuniyet duyan Denikin 1919 Ekim ayında bir Ermeni heyetine Rusya'ya Ermeni sadakatini ve ciddi sonuçlarına rağmen kendilerine karşı oluşturulan Azerbaycan-Gürcistan ittifakına katılmamasını unutmayacağını belirtmiştir.[1155]

Tiflis'teki Amerikalı misyon yetkilileri Temmuz 1919'da Paris'e gönderdikleri mesajda, Gürcülerin, Ermenistan'ı Gönüllü Ordu'ya karşı oluşturulan savunma antlaşmasına katılmak için zorlamak amacıyla bu ülkeye yönelik trafiği üçüncü kez durdurduğunu bildirerek Gürcistan'ın uyarılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Gürcüler sert şekilde uyarılmıştır. Gürcüler iddiaları kabul etmeyip servisten kaynaklanan sorunları gündeme getirirken Gegeçkori 1919 Şubat ayından Temmuz'a kadar 3500 yük vagonunun Batum'dan Erivan'a gittiğini açıklamıştır. Gelişme üzerine Gürcülerin Ermenilere tarihsel olarak ev sahipliği yaptığını tekrar gündeme getiren değişik Gürcü siyasi gruplar Taşnaksütyun ve onun yayınlarını bu durumdan sorumlu tutmuştur. Buna karşın bazı zorluklar yaşansa da Batum'dan Erivan'a yönelik tarafik yeniden başlamıştır.[1156]

Denikin tarafından 9 Kasım 1919'da Azerbaycan birliklerinin Rus ordusu ile düşmanca ilişkisi içinde bulunduğu ve "*Ermenistan topraklarına haince saldırdığı*"

1151 **a.g.e.,** s.322-323.
1152 **a.g.e.,** s.324.
1153 Ermenilerin spekülatif iddiaları gerçeği yansıtmasa bile bu dönemde Ermenilerin ruh hali ve metodlarını gösterme açısından dikkat çekicidir.
1154 Petrosyan, **a.g.e.,** s.297-298.
1155 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.471.
1156 **a.g.e.,** s.144-147.

gerekçesiyle Azerbaycan ordusunda bulunan Rus subaylarının orduyu terk etmesi yönünde bir emir yayınlanmıştır. Paris'te bulunan Gürcistan heyeti ise Denikin'in talimatından endişe duymuş ve kendi yönetimine Ermenistan ile ilişkileri desteklemesi ve Denikin ile görüşmeler için Ekaterinodar'a bir Gürcü temsilcinin gönderilmesini talep etmiştir.[1157] Bu anlamda, Azerbaycan-Gürcistan askeri ittifakı Denikin tehdidi karşısında yeterli veya mutlak bir güç oluşturamamış ve Gürcistan'da bazı çevreler Ermenistan ve Gönüllü Ordu ile iyi ilişki kurma gereğini duymuştur.

Gönüllü Ordu Generallerinden Nikolay Baratov 1919 Eylül ortasına doğru Tiflis'te Hatisyan ile yaptığı görüşme sırasında Bolşeviklerle mücadele eden Gönüllü Ordu'nun Moskova'yı almadan Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı herhangi bir askeri faaliyet planlamadığını belirtmiştir.[1158] Gürcistan tarafı ile de görüşen General Baratov 13 Eylül'de saldırıya uğrayarak ağır yaralanmıştır. Menşevikler, Bolşevikleri bu olaydan sorumlu tutularak, barış misyonu için hareket eden bir şahsa saldırılmasını kınamıştır.[1159]

Rostov'da basılan "*Hayat*" adlı Denikin gazetesi 28 Kasım 1919'da Basın Bürosu'nun "*Kafkasya'da Bolşevik Çalışması*" başlıklı haberde, Bolşeviklerin Gönüllü Ordu'nun durumunu zorlaştırmak amacıyla Gürcistan ve Azerbaycan'daki ayrılıkçı akımları destekledikleri, Genç Türklerin Rusya'nın yeniden doğuşuna karşı müttefik edinmek için Azerbaycan ve Gürcistan'a yardım ettiği, İstanbul'daki Gürcistan temsilcisinin Ermenistan, Gönüllü Ordu ve Müttefiklere karşı ortak harelet amacıyla Genç Türklerle görüşme yürüttüğü, Sivas Kongresi'ne Sovyet Rusya, Azerbaycan ve Gürcistan temsilcilerinin katıldığı, Azerbaycan ve Ermenistan arasında savaş halinde Gürcistan'ın tüm ulaştırma yollarını Ermenistan'a kapatması yönünde gerçek dışı iddialar da sıralanmıştır. Borba gazetesi ise çelişkilere de dikkat çekerek iddiaları maddeler halinde yalanlamış ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan'ın Ermenistan'ın da davet edilmiş olduğu askeri antlaşma ile Transkafkasya'ya müdahale nereden gelirse gelsin, "*Denikinci reaksiyon veya Genç Türk emperyalizminin müdahalesine karşı cumhuriyetlerin bağımsızlık ve özgürlüğünü korumayı hedeflediği*" ileri sürülmüştür.[1160] Hayat Gazetesi'nin dönemin siyasi, askeri ve

[1157] Petrosyan, **a.g.e.,** s.327-334.
[1158] Petrosyan, **a.g.e.,** s.324-325.
[1159] **Borba,** 16 Eylül 1919, No: 209 (465), s.1.
[1160] **Borba,** 25 Aralık 1919, No: 294 (550), s.1., **Slovo,** 25 Aralık 1919, No:109, s.2.

diplomatik gelişmeler ile hiçbir şekilde uyuşmayacak iddilarına Taşnak Araç Gazetesinde de yer verilmesi[1161] tesadüf değildir.

Gürcistan-Denikin ilişkilerinin yeniden gerginleştiği bu dönemde Gönüllü Ordu'nun Bakü'ye yönelik bir saldırısından da endişe eden ve Azerbaycan'a yardım etmek zorunda kalacağını düşünen Gürcistan, İngiltere'ye başvurarak çatışmaya meydan verilmemesini rica etmiştir.[1162]

3.3. Transkafkasya'da Diplomasi Süreci ve Ermeni-Gürcü İlişkileri (Ağustos 1919-Nisan 1920)

İngilizlerin Kafkasya'yı tahliye planları Ermenistan ve Gürcistan arasındaki diplomatik temasların artmasına yol açarak nisbi bir yakınlığın oluşmasına yol açmıştır. Bu duruma rağmen iki ülke arasındaki güven boşluğu devam etmiştir.

Transkafkasya'da bağımsızlığın hüküm sürdüğü 1919 yılının ikinci yarısında Gürcistan'ın Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki arabuluculuk çabaları ön plana çıkmıştır. Transkafkasya'ya yönelik Gönüllü Ordu tehlikesini Bolşevik tehlikesinin almaya başladığı süreçte Transkafkasya'da sorunların çözümü ve ortak dış politika dili oluşturma yönündeki çabalar gündemde yer alırken Ermenistan, Türkiye konusunu sürekli gündemde tutma çabası içinde olmuştur.

3.3.1. İngilizlerin Kafkasya'yı Tahliye Sürecinde Ermeni-Gürcü Konferansı (29 Ağustos-1 Eylül 1919)

Transkafkasya cumhuriyetleri Paris Barış Konferansında bölgeye ilişkin tezlerini savunurken Transkafkasya'da ikili ve çoklu düzeyde de diplomatik temaslar ve konferanslar devam etmiştir. İngiltere'nin Batum hariç olmak üzere Kafkasya'yı boşaltma aşamasına gelmesi, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ihtilaflı konuların da ivedilikle ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Ermenistan Dışişleri Bakanlığı, Haziran ve Temmuz 1919'da Gürcistan ile yapılan nota teatilerinde toprak meseleleri haricindeki konuların düzenlenmesi

[1161] Petrosyan, **a.g.e.,** s.321-322.
[1162] **İkdam,** 27 Kanunıevvel (Aralık) 1919.

çağrısında bulunmuş, Gürcistan ise sınır ihtilafının dış güçlere başvurulmadan çözülmesini talep etmiştir. Devamında Gürcistan, Ermenistan'ın Haziran'da Denikin karşıtı ittifaka katılmayı reddetmesi nedeniyle ara verilen Transkafkasya konferansının toplanması için 6 Ağustos'ta bir öneri getirmiştir. Gürcülerin bu önerisinde, İngilizlerin Kafkasya'yı yakında tahliyeye hazırlanmaları, Kars'tan Karabağ'a kadar Müslüman-Ermeni çatışmaları ve İngilizlerin, Denikin'in operasyon bölgesinin Gürcistan ve Ermenistan'ın kuzey sınırlarına kadar uzanacağına dair yaptığı açıklama rol oynamıştır. Ermenistan ve Gürcistan bu teklifi kabul etmesine rağmen Azerbaycan tarafı ülkede devam eden kabine krizi ve toplantının Bakü'de yapılması yönündeki ısrar nedeniyle katılım sağlamamıştır.[1163] Böylece, Transkafkasya Konferansı ikili konferansa dönüşmüştür.

İngiliz birlikleri Lori-Borçalı Tarafsız Bölgesi'ni 15 Ağustos 1919'da tahliye etmeye başlarken 29 Ağustos 1919'da da Tiflis'te üçüncü Ermenistan-Gürcistan Konferansı başlamıştır. Konferansa Ermenistan adına Stepan Mamikonyan, Smbat Haçaturyan ve Tümgeneral Kişmişev (Kişmişyan), Gürcistan adına ise K.Sabahtarişvili, S.Mdivani ve Tümgeneral Gedevanov (Gedevanişvili) katılırken Transkafkasya Müttefik Kumandanlığı başkanı (Transkafkasya'daki İngiliz istihbarat Şefi) Tuğgeneral William Beach gözlemci sıfatıyla yer almıştır.[1164]

Konferansta İngiliz birliklerinin çıkışı[1165] sonrasında Tarafsız Bölge'nin nasıl yönetileceği konusu temel gündem maddesini oluşturmuştur. Bu doğrultuda 1 Eylül 1919'da Tarafsız Bölge'nin idaresinin Gürcü ve Ermenilerin dahliyle karma şekilde yürütülmeye devam etmesi, masrafların her iki devlet arasında bölünmesi ve Ermeni ve Gürcü garnizonlarının aynı miktar ile kendi hatlarında kalması kararı alınmıştır.[1166] Konferansta Kişmişev ve Gedevanov, Tarafsız Bölge'deki sınırların teyidi için ortak askeri komisyon kurulması ve Ermeni ve Gürcü birliklerinin konum ve miktarının

---

1163 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.156.

1164 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.26-27.

1165 İngilizler Batum haricinde 1919 yazında Transkafkasya'dan tamamen çıkmıştır. Ermenistan'daki İngiliz birlikleri ise yaz başında çıkış yapmıştır. İngiltere'nin Transkafkasya ve Doğu Anadolu'da görevlendirdiği A.Rawlinson, anılarında, Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk milli kurutuluş hareketi ve Erzurum Kongresi'ne giden süreç hakkında verdiği rapor üzerine Batum'un İngiliz birlikleri tarafından tahliyesini ertelendiğini belirtmiştir. Rawlinson, **a.g.e.,** s.199-200.

1166 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.27.

Ocak 1919'da yapılan antlaşmaya uygun şekilde tutulması için ortak askeri komisyon kurması konusunda yetkilendirilmiştir.[1167]

Konferansta alınan kararlar aslında Lori'deki mevcut durumun sürdürülmesi anlamına gelmiştir. Gürcü Menşeviklerine göre Ermenilerin antlaşmayı kabul etmeleri önemlidir ve hayatın akışının, Kafkas Cumhuriyetlerini sorunların barış yoluyla çözümüne zorladığını göstermektedir.[1168]

Bu dönemde Tarafsız Bölge'de sosyo-ekonomik sorunlar ciddi boyuta ulaşmış ve özellikle Ermeni tarafı konuyu aktüel tutmaya çalışmıştır. Gürcistan'da bulunan Ermeni Milli Konseyi de Tarafsız Bölge'deki Ermeni halkının durumunu öğrenmek için bölgeye M.Arutyunyan'ı göndermiştir. Arutyunyan Tiflis'e dönüşünde yaptığı açıklamada, geçen bir yılda halkın durumunun acıklı hale geldiğini, halkın ekmeğinin bulunmadığını, ürünlerini değerinin altında sattığını ve buna bağlı olarak tefeciliğin büyük seviyelere ulaştığını açıklamıştır.[1169]

Gürcü Menşevik yayın organı Borba'da, Tarafsız Bölge'de anarşinin hakim olduğu, suçluların her iki tarafa girip çıktığı, 20 aydır bölge halkının izolasyon yaşadığı, idari yapının oturtulamadığı, gıda organizasyonunun yapılamadığı, dini-kültürel ihtiyaçların karşılanamadığı, yapılan antlaşmanın geçici de olsa iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi ve yakınlaşması adına olumlu adım olduğu, toprak sorunlarının Transkafkasya halklarının birbirinden ayrılmasına yol açan en önemli sebepler arasında yer aldığı, bu kapsamda antlaşmanın Transkafkasya demokrasisinin ilk önemli kazanımını oluşturduğu[1170] şeklinde oldukça iyimser bir bakış açısı ortaya konulmuştur.

Ermenistan parlamentosunda 4 Eylül 1919'da yapılan, Gürcistan'ın diplomatik temsilcisi Gerasim Maharadze'nin de katıldığı oturumda Ermeni Meclis Başkanı tarafından yapılan konuşmada, tarih boyunca dostluk içinde yaşayan Ermeniler ve Gürcüler arasında bir yıl önce yaşanan çatışmaların unutulmasından ve iki halkın iyi ilişkileri devam ettirmesinden memnuniyet duyulduğu belirtilmiştir.

1167 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.158.
1168 **Borba,** 6 Eylül 1919, No: 201 (457), s.1.
1169 **Slovo,** 15 Temmuz 1920, No:157, s.2.
1170 **Borba,** 5 Eylül 1920, No:202-757, s.1.

Hatisyan ise İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan, İngiliz misyonunun ise Erivan'dan ayrılacak olması sebebiyle "*dış düşmanlara karşı iç kuvvetlerin güçlendirilmesi*" gerektiğini, bu amaçla bazı kanunların kabul edileceğini, Ermeni meselesi ile ilgili kararın "*Türkiye'nin kaderi ve Amerikan mandası*" ile ilişkilendirildiği için uzadığını, Borçalı'daki Tarafsız Bölge ile ilgili 30 Ağustos'ta Gürcü, Ermeni temsilcileri ve General Beach'in katılımıyla yapılan toplantıda mevcut durumun devamına karar verildiğini ancak kendi kaynaklarından alınan bilgiye göre Tarafsız Bölge sınırında Gürcü birliğinin görüldüğünü, bundan endişe duyan halkın savaş durumuna geçtiğini, Gürcü yönetiminin de bir nota ile statükonun bozulmayacağını bildirdiğini, böylece, sorunun geçici olarak çözüldüğünü, diğer taraftan "*Kağızman ve Sarıkamış'ta Kürt-Tatar çetelerince Ermeni birliklerine yapılan saldırının püskürtüldüğünü, Kars okrugunda 250.000'i Ermeni olmak üzere 400.000 kişi yaşadığını*" belirtmiştir.[1171]

Yapılan konferansa ve olumlu havaya rağmen Ermeni yönetimine yakın basında özellikle İngiltere'ye duyulan hayal kırıklığı ön plana çıkarken Gürcistan aleyhindeki olumsuz yorumlar devam etmiştir. Gürcü basını da Ermenilerin yaklaşımını eleştirmiştir.

Ermeniler öncelikle Tarafsız Bölge yaklaşımının çözüm önerisi olarak ileri sürülmesinden endişe etmiştir. Taşnak yayını Nor Aşhatavor'un 188. sayısında, Albay Haskell'in[1172] yardımcısı kanalıyla görüşmelerin sonunda askeri faaliyetlerin durdurulup tartışmalı bölgelerin tarafsız bölge olarak ilan edilmesinin tavsiye edildiği, böylece, Ermenistan'ın Şarur, Nahçıvan ve belki Zangezur gibi çatışmaların yaşandığı yerlerden uzaklaşmış olacağı, Gürcistan ile yapılan son görüşmede de Tarafsız Bölge'nin korunacağı, birgün; "*Azerbaycanlı karşı devrimci beylerin ve Türk ajanlarının Kars'ta isyan çıkarabileceği*" ve burada da tarafsız bölge ilan edilerek Ermenistan'ın izole edilebileceği ileri sürülmek suretiyle İtilaf devletleri eleştirilmiştir. Borba gazetesi ise barışın tesisi adına tarafsız bölgenin yarar sağladığının altını çizerek Ermenilere eleştiri yöneltmiştir.[1173]

1171 **Borba,** 9 Eylül 1919, No: 203 (459), s.3.

1172 Amerikalı Albay Haskell, Paris'teki Beşler Meclisi tarafından Ermenistan Yüksek Komsierliğine atanmış ve büyün Kafkas meselelerinin çözülmesi için yetkilendirilmiştir. **Sabah,** 13 Temmuz 1919, No.10.653, s.2., **Sabah,** 19 Temmuz 1919, No.10.659, s.2.,

1173 **Borba,** 12 Eylül 1919, No: 206 (402), s.1.

Taşnaklara ait Ayastani Aşhatavor gazetesinin 141. sayısında da İngilizlere yönelik eleştirilere devam edilmiştir. Buna göre; "*Ermenileri Karabağ ve Zangezur (320.000 Ermeni), Şarur ve Nahçıvan (70.000 Ermeni), Lori ve Ahılkelek (175.000 Ermeni) zorla çıkaran İngiliz kumandanlığının 500 binden fazla Ermeniyi*" daimi tehlikeye maruz bıraktığı ve Ermenistan'ı içinden çıkılmaz bir duruma soktuğu, "*İngilizlerin Şarur, Nahçıvan ve Kars'ta Kürt-Tatar sorununu destekleyerek Ermenistan'ı cehenneme çevirdiği*", talep edilmesine karşın Ermenistan'da kalmadığı ve Tiflis, Gori, Poti ve Batum ile Bakü'ye yerleştiği, Ermenistan'ın ümitlerinin boşa çıktığı ve halkını ölümden kurtarmak için sadece kendi gücüne yaslandığı[1174] ileri sürülerek İngilizlerin çıkışından duyulan endişe ve hayal kırıklığı ortaya konulmuştur.

Ermenilerin dış güçlere yönelik hayal kırıklığı sadece İngilizlerle sınırlı kalmamıştır. Aşhatavor gazetesinin 218. sayısında "*vazgeçiyoruz*" başlıklı yazıda; Ermeni halkının bütün imparatorlukların Ermenistan için yardıma hazır ve mecbur olduğu inancıyla yaşadığı ancak vaatlerin karşılığını bulmadığı, "*Hıristiyan halkların yeğene koruyucusu Rusya'nın Türkiye üzerinde ancak 800 bin Ermeninin cesedi üzerinde*" zafer elde ettiği, "*özgürlüksever Fransa'nın Kilikya'yı Ermenistan'dan almak istediği*", Büyük Britanya'nın Ermeni nüfusun yaşadığı "*Karabağ, Zangezur ve Ahılkelek'i Azerbaycan ve Gürcistan'a verdiği*", bunun karşılığında "*Türk nüfusun yaşadığı Ardahan ve Oltu'yu Ermenilere bıraktığı*" belirtilerek "*politik romantizmden*" vazgeçilmesi çağrısında bulunulmuştur. Borba gazetesinde ise; "*Ermenistan'ın dış politikada dış güçlere değil, dostça yaşamaya ve ortak menfaatleri birlikte korumaya yaslanması gerektiği*"[1175] belirtilerek Ermenilerin temelde dış güce yaslanarak politika yürütmeye çalıştığı hatırlatılmıştır.

Nor Aşhatavor'un 191. sayısında Borçalı konusunda yapılan antlaşma ile iki cumhuriyet arasında ortak bir dil bulunmasının önemli olduğu, buna karşın Gürcü basınının "*şovenist*" yaklaşımda bulunduğu ancak iki komşu halkın işçi sınıfının ortak "*karşı devrimci tehlike karşısında ortak cephe*" oluşturmak amacıyla yakınlaşacağı ileri sürülmüştür. Borba ise şayet Taşnaklar sonunda Transkafkasya'daki halklar

[1174] **Borba,** 23 Eylül 1919, No: 215 (471), s.2.
[1175] **Borba,** 19 Ekim 1919, No: 238 (494), s.2.

arasında yakınlaşma gereğini anladılarsa kullandıkları "*siyasi metodlardan uzak durmaları gerektiği*"[1176] vurgulanmıştır.

3.3.2. Ermenistan ve Gürcistan Arasındaki İkili Temasların Devamı ve İlave Antlaşmalar (3 Kasım 1919)

İngilizlerin Kafkasya'dan çıkış stratejisine bağlı olarak "Tarafsız Bölge" konusunda yapılan ve aslında buradaki sorunu çözmekten çok yeni şartlara uyarlayarak erteleyen antlaşmadan sonra Ermenistan ve Gürcistan arasında 1918'den beri süregelen ulaştırma ve ekonomik alanındaki sorunları da içeren meselelerin çözümü yönünde temaslara başlanmıştır.

Başbakan Hatisyan'ın başkanlığındaki Ermenistan heyetinin Oliver Wardrop'u karşılamak, Müttefik ve Beyaz Ordu misyonlarıyla görüşmek ve Gürcistan kabine üyeleriyle diyaloga yeniden başlamak amacıyla 6 Eylül 1919'da Tiflis'e gelmesi[1177] akabinde bu konuda adım atılması kararlaştırılmıştır.

Alınan karar doğrultusunda 17 Eylül 1919'da Gürcü tarafından Ramişvili, Mdivani, Sabahtaraşvili, Ermeni tarafından ise Mamikonyan, Haçaturyan ve Kişmişev resmi fikir teatisi için bir araya gelmiştir. Ermeni tarafı, sınırlandırılmamış transit, gümrük vergilerinin kaldırılması, Tiflis'teki dükkan ve depolarda bulunan teknik malzeme, yedek parça ve askeri malzemeler ile Transkafkasya demir yollarının güney şubesinde 1914'te kullanılan lokomotif ve otomobillerin sayısına eşit vagonların paylaşılması talebini ortaya koymuştur. Tiflis'in "*Rusya Ermenistanı*"nın mali ve bankacılık merkezi olması nedeniyle burada geçici kredi operasyonları yapılması, büyük miktardaki Ermeni azınlığın statüsünün açıklığa kavuşturulması talebi de iletilmiştir. Gürcistan'da Mayıs ayında çıkarılan kanuna göre ülkede ikamet edenlerin ya Gürcü vatandaşı olması ya da yabancılara uygulanan yönetmeliklere tabi olmasından hareketle Gürcistan Ermenilerinin Rusya, Ermenistan veya Gürcistan vatandaşlığını seçebilmesi de talep edilmiştir.[1178]

Gürcü tarafı Osmanlı topraklarına ilişkin kararın geçikmesi sebebiyle karasal olarak sıkışan Ermenistan'a özel transit ayrıcalıkları ve kiralama hakkını

1176 **Borba,** 17 Eylül 1919, No: 210 (466), s.1.
1177 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.160.
1178 **a.g.e.,** s.160-161.

sağlayabileceğini ancak belirli sayıda lokomatif ve yük vagonunu tutamayacağını ileri sürmüştür. Ayrıca Gürcistan Meclisinin Ermenistan'ın kabul edilebileceği kanunu çıkarabileceği ve gümrük vergileri ile finansal işlemler konusunda bazı düzenlemeler yapılabileceği belirtilmiştir. Ramişvili tarafından Güney Borçalı'nın geçici olarak Ermenistan'a verilmesi, Ermenistan'a "*Türkiye Ermenistanı*"ndaki topraklar verildiğinde buradaki halkın oraya yerleştirilmesiyle Güney Borçalı'nın Gürcistan sınırlarına dahil edilmek üzere yeniden incelenmesi şeklinde[1179] öneri de getirilerek Ermenistan'ın Türkiye topraklarından pay almasıyla Gürcistan'ın ihtilaflı toprakları kendi sınırlarına katma yönündeki eski politikanın bir benzeri sergilenmiştir.

Ermeni hükümetinin Lori platosu ve Alaverdi bakır madenleri karşılığında Ahılkelek'in büyük bölümünü vermeye hazır olan politikasına uygun şekilde Mamikonyan; "*Tarafsız Bölge'de 31.724 Ermeni, 7.116 Rus, 4930 Yunan (Rum) ve 3.931 Müslüman yaşadığı ancak Gürcü bulunmadığına*" dair istatistiği ortaya koymuş ve "*Tiflis'te Ermenilerin çoğunlukta olduğunu*" hatırlatmıştır. Buna karşın, Ermenistan'ın Hram Nehri havzası ve Kuzey Borçalı'yı Gürcistan'a "*büyük taviz*" olarak verebileceği belirtilerek[1180] Güney Borçalı'dan taviz verilmeyeceği gösterilmiştir.

Ramişvili sözü tekrar Türkiye Ermenistanı'na getirerek gelecekteki "*Birleşik Ermenistan*"ın Türkiye'den önemli miktarda toprak alması beklendiğinden Tiflis'e sınır konumundaki iki küçük ilçeyi konuşmanın anlamsız olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Gürcistan'ın ekonomik tavizlerinin Ermenistan'ın toprak tavizleriyle dengelenmesi gerektiğini belirtirken Mamikonyan bu yaklaşıma olumsuz yaklaşmıştır. Daha sonra heyetlerin hükümetlerinden ilave talimat almaları için konferansa ara verilmiştir.[1181]

Ermenistan Bakanlar Konseyi, Lori Platosu ve Alaverdi madenlerini garantiye almak için gerekirse Ahılkelek'in güney bölümünün de verilebileceği kararını almıştır. Diğer taraftan, Ermenistan'a Tiflis'teki Mantaşev deposunda bulunan eski Ermeni Kolordusu'na ait askeri malzemelerin, teknik malzemenin, yedek parçaların, vagonların ve Gürcü-Ermeni savaşı sırasında Tiflis'te dondurulan 5 milyon sterlinin

[1179] **a.g.e.,** s.161.
[1180] **a.g.e.,** s.162.
[1181] Aynı yer.

verilmesi kabul edilmemiştir. Bunun yanı sıra Gürcistan Ermenilerinin statüsü anlaşmayla çözülünceye kadar sayısız Ermeni profesyonel ve kültür cemiyeti fonları, kütüphaneleri, müzeleri ve diğer taşınır mallar Erivan'a gönderilememiştir.[1182] Görüşmelerde mesafe alınan tek pratik konu ise Ermenistan için hayati önem taşıyan transit ve gümrük meseleleri gibi gerçekte Gürcüler için risk oluşturmayan ve istediği zaman fiili uygulamalarla Ermenistan'a baskı yapabileceği alandan ibaret kalmıştır.

Yapılan görüşmelerin ve devamındaki yazışmaların akabinde Ermenistan ve Gürcistan arasında 3 Kasım 1919 tarihinde Tiflis'te tahkim ve transit olmak üzere iki antlaşma imzalanmıştır. Antlaşmaya Gürcistan adına İçişleri ve Savaş Bakanı N.Ramişvili ve Kurucu Meclis Başkanlığı'ndan S.Mdivani, Ermenistan adına ise Stephan Grigorieviç ve parlamento üyesi Sumbat Haçaturyan imza atmıştır.

İmzalanan birinci dokümana göre taraflar tüm ihtilafları karşılıklı anlaşma, çözüm olmazsa hakem yoluyla çözeceklerdi. Bu ilke kararının haricinde ikinci doküman ise komşu ülkeler arasında üç yıl boyunca serbest transitin sağlanmasını öngörmüştür. Buna göre Ermenistan demir yolları üzerinden Gürcistan sınırları, Gürcistan demir yollarından da Ermenistan sınırları kullanılarak taşınan mallar için gümrüksüz şekilde serbest geçiş düzenlenecekti. Üç yıllık süre bitiminde taraflar anlaşamazlarsa antlaşmanın yürürlüğü durudurulacaktı. Ayrıca antlaşmanın iki hafta içinde onaylanması şartı konulmuştur. Her iki antlaşma da bilahare Gürcistan ve Ermenistan meclisleri tarafından onaylanmıştır.[1183]

Ermenistan parlamentosu tahkim ve transit antlaşmalarını 11 Kasım 1919'da onaylarken antlaşmaların önemine değinilmiştir. Milletvekili A.Hondkaryan, Gürcistan'ın mecburi tahkimi kabul etmesine şaşırdığını belirtmiştir. Milletvekillerinden A.Camalyan ve S.Vratsyan ise Ermenistan'ın antlaşmayla Avrupa-Batum penceresine bağlandığını, Gürcistan'ın da Fars pazarına açıldığını dile getirerek[1184] her iki tarafın ekonomik kazancını vurgulamıştır.

Antlaşma neticesinde 21 Kasım 1919'da Tiflis'ten Erivan'a ilk doğrudan tren seferi yapılmıştır. Tren Ermeni yetkililer ile Gürcistan ve Azerbaycan diplomatik

---

1182 **a.g.e.,** s.162-163.
1183 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.320., **Borba,** 5 Kasım 1919, No: 252 (508), s.1.
1184 **Slovo,** 21 Kasım 1919, No:81, s.3.

temsilcilerinin katılımıyla törenle karşılanmıştır.[1185] Transit antlaşması özellikle Ermenistan'ın ihracat ve ithalatı için önemli rol oynamıştır. Bu gelişme akabinde Ermenistan Batum'a bir ticaret-gıda komisyonu göndermiştir. Erivan ile doğrudan bağlantılı olan ve tek satın alma organı konumunda bulunan komisyon, masrafları azaltırken Avrupa ve ABD'den gelen malların hızlı şekilde sevkiyatını da sağlamıştır.[1186]

İlerleyen günlerde Ermenistan Demir Yolları Başkanı Argutinski Dolgorukov Tiflis'i ziyaret ederek Gürcistanlı meslektaşı ile Ermenistan'daki ulaşım durumu ile ilgili bilgileri paylaşmıştır. Bu dönemde Ermenistan Demir Yolları ciddi petrol eksikliği yaşamıştır. Gürcistan'a ise petrol düzensiz şekilde ulaşmıştır. Dolgorukov Gürcü yetkililerle Ermenistan'a petrol taşımanın teknik koşullarını açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Bu amaçla servis treni sisteminin oluşturulması öngörülmüştür. Gürcistan ile ulaştırma konusunu düzene koyan Ermenistan Merdenek üzerinden geçecek şekilde Kars'tan Oltu'ya demiryolu inşa etmeyi planlamasına almıştır. Bu yolla Kağızman taş tuzu yatakları ve Oltu kömür yataklarının işlenmesi düşünülmüştür.[1187]

3 Kasım tarihli antlaşmadan sonra iki taraf arasında bir süre olumlu ve yapıcı mesajlar iletilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda örneğin, Ermenistan Başbakanı Hatisyan 10 Kasım 1919'da Gürcistan Savaş Bakanı N.Ramişvili'ye gönderdiği telgrafta, Kars oblastına yaptığı seyahat sırasında Ardahan'ın Gürcülerin işgali altında bulunan kısmında Gürcü yetkiliyle yaptığı görüşmede karşılaştığı sıcak kabulden duyduğu memnuniyete değinmiş ayrıca iki komşu halk arasında imzalanan "*gerçek antlaşmanın*" Ermenistan ve Gürcistan'ı tam bir kardeşliğe ulaştıracağı[1188] iddiasında bulunmuştur. Ermenistan Yurttaşlar Birliği Başkanı ve ünlü Ermeni şair Ovanes Tumanyan tarafından Gürcü yetkililere gönderilen mektuplarda "*iki kardeş halk arasındaki dostluk ve dayanışmanın önemine*" vurgu yapılmış ve iki ülke arasında

---

1185 **Slovo,** 26 Kasım 1919, No:85, s.2.

1186 Komisyon kısa zaman içinde Ermenistan'a 1212 vagon un, 68 vagon pirinç, 84 vagon yoğunlaştırılmış süt, 35 vagon şeker, 20 vagon sabun ve 300 avgon kadar kakao, ilaç gibi malları sevk etmeyi başarmıştır. **Slovo,** 23 Aralık 1919, No: 107, s.3.

1187 **Slovo,** 27 Aralık 1919, No: 111, s.3.

1188 **Borba,** 18 Kasım 1919, No: 263 (519), s.1.

yaşanan olumsuz hadisenin geçici nitelikte olduğu[1189] yönünde iyimser mesaj paylaşılmıştır.

Slovo gazetesinde yer alan yazıda Ermenistan ve Gürcistan arasındaki sorunların transit ve tahkim antlaşmasıyla hemen hemen çözüldüğü, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki ilişkilerin düzenlendiği ancak Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sorunların devam eden savaş ve "*Türk politikası*" yüzünden çözülemediği ileri sürülmüştür. Zangezur için konferans yapılması planlanırken "*Dağlık Karabağ (Yukarı Karabağ) ve Zangezur'daki Azerbaycan müfrezelerinin müdahalesini*" eleştiren yazıda, bu durum Trabzon Konferansı sırasında Türk ordusunun Doğu Anadolu ve Transkafkasya'ya yönelik askeri harekatını devam ettirmesine benzetilmiştir.[1190] Diğer bir Ermeni gazetesi Jogovurd da antlaşmanın önemine değinirken dikkatleri Zangezur'daki çatışmalara çekmiştir.[1191]

Ermeniler bir taraftan yapılan antlaşma vesilesiyle tüm gelişmeler üzerinden pozitif bir algı oluşturmaya çalışırken, Taşnakların yayın organlarından Araç gazetesinde Gürcistan'a yönelik olumsuz dil devam etmiştir. Buna göre Araç gazetesinin 41. sayısında, son bir yılda iki ülke arasında yaşanan sorunlardan Gürcistan sorumlu tutulurken yapılan antlaşmalarda da Ermenistan'ın taviz verdiği iddia edilmiştir. Borba'da ise antlaşmanın Ermeni gazetesi Aşhatavor'dan Gürcü gazetesi Sakartvelo'ya kadar olumlu yankı bulduğu, Gürcü milliyetçilerinin bile olumlu yaklaşım sergilediğinin altını çizelerek Araç gazetesi "*yalancılıkla*" suçlanmıştır.[1192]

Bu arada dikkat çekici gelişmelerden birisi ise Gürcistan'ın ülkesinde bulunan ve zaman zaman sorun yaşamasın yol açan Ermeni Milli Konseyi'nin üyelerini sınır dışı etmesidir. Bu kapsamda, Arşak Zurabov, Simonik Pirimov, Usaak Ter-Nersesov ve Nikolay Tarhanov sınır dışı edilirken Konsey de bu gelişme nedeniyle Gürcistan Bakanlar Kurulu'na protesto yazısı göndermiş ve üyelerinin geri dönüşünün sağlanması çağrısında bulunmuştur.[1193]

1189 **Borba,** 23 Kasım 1919, No: 263 (524), s.1.
1190 **Slovo,** 15 Kasım 1919, No:76, s.2.
1191 **Slovo,** 15 Kasım 1919, No:76, s.2.
1192 **Borba,** 15 Kasım 1919, No: 261 (517), s.2., **Borba,** 19 Kasım 1919, No: 263 (519), s.2.
1193 **Slovo,** 21 Kasım 1919, No:81, s.3.

Bu gelişmelerin haricinde, Ermenistan ve Gürcistan arasında genel olarak olumlu seyre giren ilişkilere karşın Tarafsız Bölge meselesi gündemi işgal etmeyi sürdürmüştür. Bartkulaşvili ve F.Mayer imzasıyla 10 Aralık 1919'da Borba'da yer alan "*Bahtsız Uyezd*" başlıklı yazıda, Gürcü-Ermeni savaşının üzücü hatıraları arasında bulunan ve Gürcistan sınırındaki Ermeni köylerinden olup Ermeni birliklerinde yer alan Vaso Markaryan kumandasında büyük bir hırsızlık çetesi kurulduğu, Gorundjuk, Begliyar ve Çatah köylerinden gelen bu şahısların Borçalı uyezdinde Gürcülerin mallarını yok etmeyi ve tüm savaş gücünü bitirmeyi hedeflediği, soyguncuların aynı düşmanlık ve niyeti Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) için de benimsediği, aleyhinde hiçbir önlem alınmayan bu çetenin Tarafsız Bölge'de ve Ermenistan sınırları içinde rahatlıkla saklandığı, Tarafsız Bölge'de özellikle Gürcülerin korkutulduğu belirtilerek kapsamlı tespitler sıralanmıştır.[1194]

Tarafsız Bölge-Lori Uzunluyar'da ise 14 Aralık 1919 tarihinde ilk yerel meclis (Zemstva) toplantısı yapılmış ve halkın yaşadığı sorunlar dile getirilmiştir. Toplantı yerel entelijansiyanın inisiyatifi sonucunda gerçekleşmiştir. Daha önce bu bölgede Ermenistan ve Gürcistan tarafından oluşturulan ve idari, hukuk, tarım, yardım faaliyetleri, eğitim ve sağlık konularını üzerine alan komisyonun çalışmalarının halkı tatmin etmediği için böyle bir toplantı yapılma gereği duyulmuştur. Zemstva yönetimine A.Atanasyan, S.Zarabyan, S.Erzikyan'ın yanı sıra birer Rus ve Müslüman seçilmiştir. "*Tarafsız Bölge*"den tarım ve hayvancılık ürünleri dışarıya çıkarılmasına rağmen Ermenistan ve Gürcistan ticaret mallarının bölgeye girişine izin vermemiştir. Ayrıca bölgede gümrüklerde yaygın rüşvetçilik, hırsızların, çetelerin ve asker kaçaklarının bulunması ciddi sorun oluştururken[1195] bu bölgede oturan halk sık sık şikayetlerini iletmek sorunda kalmıştır.

Lori'den A.L.Atanasyan ve S.Zorabyan beraberlerinde ünlü şair O.Tumanyan olduğu halde bilahare Gürcistan yönetimine ve Tiflis'teki Amerikan misyonuna başvurarak yapılan toplantıda dile getirilen halkın ihtiyaçlarının karşılanması talebini iletmiştir. Lori'den diğer bir heyet ise aynı sebeple Erivan'a gitmiştir.[1196]

1194 **Borba,** 10 Aralık 1919, No: 282 (538), s.2.
1195 **Slovo,** 23 Aralık 1919, No:107, s.3.
1196 **Slovo,** 21 Aralık 1919, No:106, s.3.

Gürcü Menşevik basınında değişik ülkelerde bulunan Ermenilerin Gürcistan aleyhindeki söylem ve faaliyetlerinden duyulan rahatsızlık da bu dönemde gündemi işgal eden konular arasında yer almıştır. Bu doğrultuda Borba gazetesinde yer alan 11 Aralık 1919 tarihli yazıda, Ermenilerin ülke dışında bulunan "*ajanlarının*" daha önce olduğu gibi dış basında haberler yapılmasını sağladıkları, bu nedenle İngiliz, Fransız ve İstanbul basınında iftira içerikli haberlere yer verildiği ileri sürülmüştür. Buna örnek olarak Times gazetesi İstanbul muhabirinin, Gürcistan yönetiminin Ermenistan'a giden tıbbi materyallerin ve kıyafetlerin kendi topraklarından geçişini engellediği, ayrıca İstanbul çevrelerinin çoğunluğunda "*Türk ve Gürcü milliyetçileri arasında antlaşma bulunduğu*" şeklindeki haberi gösterilmiştir.[1197] Gürcistan yönetimi iddiaları redderken Gürcü yönetimini Batı-Avrupa güçlerine milliyetçi olarak tanıtmanın Gürcistan'ın düşmanları tarafından düşünülebileceğini ileri sürerek[1198] özellikle sosyal demokrat kimliğini de hatırlatmıştır.

Fransız gazetesi Maten'de 11 Kasım 1919'da yer alan Ermenistan'daki Amerikan Yüksek Komiseri Albay Haskell'in Kafkasya'daki durum ve Ermenistan'a "*küçük sınır devletleri tarafından yapılacak olası saldırılara karşı alınması gereken önlemler*" hakkında bilgilendirme yapmak amacıyla İstanbul'dan Paris'e gittiği şeklindeki haber de Gürcü Menşevikleri tarafından eleştirilmiştir. Yazıda Azerbaycan ve Gürcistan'ın zımnen dile getirilmiş olduğu, ülke dışındaki "*dedikoducuların*" Gürcistan'ın kesinlikle Ermenistan'a saldırmayacağını bildiği halde Gürcistan'ın karalanmasının hedeflendiği, Ermenistan'ın ülke dışındaki "*ajanlarının*" Gürcistan-Ermenistan ilişkilerinin kararlı bir dönüşle iyiye gittiği bu yeni sürece göre hareket etmesi gerektiği[1199] vurgulanmıştır.

Aşhatavor'da ise Gürcüler aleyhindeki iddiaların kaynağının Taşnaklar değil Müttefik temsilciler olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre, Gürcü Menşeviklerinin Gürcistan'ın bağımsızlığı karşısındaki tüm sözlerin, Gürcü Menşevizminin "*sözde sosyalist politikalarının foyasını*" ortaya çıkardığı, Gürcü basınının İngiliz ve Fransızların resmi ve gayri resmi basınının Gürcistan'a ilişkin bilgileri yegane olarak Taşnaklara dayandırdıklarını ileri sürdüğü oysa Müttefiklerin temsilcilerinin yerel

---

1197 Times gazetesinde Gürcü hükümetinin Ermenistan'a karşı düşmanca siyasetini terk etmediği şeklindeki ifadeye de yer verilmiştir. **Sabah,** 14 Kasım 1919, No.10.774, s.3.

1198 **Borba,** 11 Aralık 1919, No: 283 (539), s.1.

1199 **Borba**, 11 Aralık 1919, No: 283 (539), s.1.

olaylar hakkında çok iyi bilgi sahibi olduğu iddia edilerek Gürcülere "*çarpıtmadan uzak durmaları*"[1200] tavsiye edilmiştir.

Aşhatavor'un 267. Sayısında ülke dışında Gürcistan aleyhinde çalışan Taşnaklar hakkındaki yazıdan hareketle Ermenistan yönetiminin Borba gazetesinin işaret ettiği uyarılara ihtiyaç duymadığı belirtilmiştir. Borba ise "*Gürcistan'ın Türk milliyetçilerle bağlantılı olduğuna dair yalan haberin*" ilk olarak Taşnaksütyun Partisi'nin merkezi yayın organında oluşturulduğunun altını çizerek Aşhatavor'u bu iddiayı çürütmeye davet etmiştir.[1201]

Gürcistan Başbakanı Jordaniya, 9 Aralık 1919'da parti toplantısında yaptığı açıklamada Transkafkasya'da konfederatif devlet oluşturma gereğinin altını çizerek Transkafkasya'daki cumhuriyetler arasında ortak ekonomik, siyasi ve diğer bazı menfaatlerinin bulunduğunu ve aralarında sıkı bağ olmaksızın yaşayamayacaklarını savunmuştur. Ermeni Slovo gazetesi Jordaniya'yı konuşmasında "*Gürcistan'daki güçlü ve yetenekli Ermeni halkının*" devlet oluşturma çalışmalarının tüm aşamalarında aktif ve geniş bir şekilde yer almasına hiç değinmediği, sosyal demokrasinin devlet içindeki milliyet sorununu ikinci derecede bir iş olarak gördüğü[1202] savıyla eleştirmiştir. Slova'nın hatırlattığı konu esasen ülkedeki Ermeni azınlığın özellikle Ermeni-Gürcü savaşından sonra baskı altına alınıp ikinci plana itilmesiyle bağlantılı rahatsızlığın devam ettiğinin bir yansıması niteliğindedir.

Transkafkasya'nın muhtelif siyasi çevrelerinde tartışılan bölgenin "*konfederatif çatı*" altında bir araya gelmesi yaklaşımı Ermenistan'da da tartışılan konular arasında yer almıştır. Konunun siyasi boyutuna ilişkin kararların yanı sıra ortak para sisteminin oluşturulması, Kafkasya içindeki gümrüklerin kaldırılması ve pazar için erişimin genişletilmesi gibi konular Ermenistan'da da ilgi görmüştür.

Erivan çevrelerinde Rusya'da Bolşeviklerin ve karşıtlarının Transkafkasya'ya yönelik etkilerinin ortak güç ile üstesinden gelinebileceğine dair farkındalık da mevcut olmuştur. Bununla beraber Ermenistan toprak sorunlarının çözümünü ön şart olarak görmüştür. Ermenilere göre, 28 Mayıs 1919'da ilan edilen "*Büyük Ermenistan*"ın

[1200] **Slovo,** 17 Aralık 1919, No:102, s.4.
[1201] **Borba,** 21 Aralık 1919, No: 291 (547), s.1.
[1202] **Slovo,** 19 Aralık 1919, No:104, s.1.

fiilen gerçekleştirilmesi, bu amaçla "*Rusya Ermenistanı*"nın ve "*eski Türkiye'nin oblastlarının*" Ermenistan'a dahil edilmesi gerekmektedir. Ermenilere göre yakın zamanda toplanacak olan Kafkasya Konferansı'ndan önce Kafkas siyasi düşüncesinin farklı yönelimlerinin sürüklediği genel durum gündeme alınmalıdır.[1203]

3.3.3. Gürcistan'ın Azerbaycan-Ermenistan İhtilafının Çözümüne Yönelik Çabaları ve Tiflis'te Yapılan Antlaşma (23 Kasım 1919)

Dış tehlikelere karşı Kafkasya içi istikrara önem atfeden, Azerbaycan ve Ermenistan arasında uzlaşı sağlanmadıkça sürekli olarak emniyet ve asayişin tehlikeye maruz kalacağını bilen[1204] Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan antlaşma ve müzakere sürecine girilmesi Transkafkasya'da kısmi bir yumuşama iklimi oluştururken, Gürcü yönetim çevrelerinde, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunların çözümü yönündeki temenniler de artmıştır. Bu kapsamda örneğin, Borba gazetesi'nde 5 Eylül 1919 tarihinde yer alan bir haberde Karabağ Ermenilerinin kongresinde Azerbaycan ile anlaşma kararı alması olumlu karşılanmıştır. Yapılan değerlendirmede, tüm Kafkas demokrasisi adına olumlu olan bu gelişme Karabağ'da barışın tesisi adına pozitif bir adım olarak görülmüştür.[1205]

Nor Aşhatavor'un 199. sayısında yer alan Tatarların Zangezur'a saldırmayı hedeflediği, Ermenistan'ın İngilizlerin tavsiyeleri sebebiyle Ahılkelek, Lori, Karabağ, Nahçıvan ve Şarur'u kaybettiği yönündeki iddialarından hareketle de değerlendirme yapan Borba gazetesi, Ermeni ve Tatarlar arasındaki son gerginlikten endişe duyulduğunu, Ermeni Parlamentosunda Es-Erler'in bir süre önce Müslüman köyler üzerindeki baskı konusunu gündeme getirdiklerini, oluşacak felaketi önlemek için Taşnakların değil Es-Erler'in doğru yolu seçtiğinin düşünüldüğünü vurgulamıştır.[1206]

Ermenistan yönetimi ise 7 Ekim 1919'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir konferans yapılmasını talep etmiş, Azerbaycan da bu talebi kabul ederek konferasın Bakü'de yapılmasını önermiştir. Azerbaycan yönetimi, sorunların barışçıl çözümünün Transkafkasya'da üç cumhuriyetin yaşamsal menfaatlerine hizmet edeceğini,

---

1203 **Slovo,** 30 Aralık 1919, No:113, s.3.
1204 **Sabah,** 17 Kasım 1919, No.10.777, s.2.
1205 **Borba,** 5 Eylül 1919, No: 200 (456), s.1.
1206 **Borba,** 26 Eylül 1919, No: 218 (474), s.1.

Gürcistan'ın Nisan 1919'da düzenlediği genel Kafkas konferansının[1207] geçici olarak kesildiğini, görüşmelerde geçici şekilde sınır işaretlerinin oluşturulmasının değil, tüm sınır sorunlarının nihai olarak çözülmesi gerektiğinin altını çizmiştir.[1208]

Zangezur'da Ekim 1919'da yaşanan çatışmaları takip eden ve yaşanacak çatışmaların Paris Barış Konferansı sürecinde Kafkas devletlerinin bağımsızlığının tanınması açısından olumsuzluk taşıyacağını düşünen Gürcistan yönetimi, bu durumun savaşa sebebiyet vermemesi amacıyla Azerbaycan ve Ermenistan'da bulunan kendi diplomatik temsilcilerine gerekli girişimlerde bulunmaları için 23 Ekim 1919'da talimat vermiştir.[1209]

Ermenistan ile 3 Kasım'da antlaşma imzalamış olan Gürcistan, Zangezur'da çıkan çatışmalar sebebiyle 4 Kasım 1919 tarihinde de Azerbaycan ve Ermenistan Tiflis'teki temsilcileri nezdinde diplomatik girişimler bulunarak sorunun barış yoluyla çözümünü önermiştir. Gürcistan bu tür çatışmaların Transkafkasya'da barışın tesisine ve bölgedeki genç cumhuriyetlerin geleceğine olumsuz yansımalarından ve Transkafkasya'nın ortak düşmanlarının bu durumdan yararlanma ihtimalinden rahatsızlık duymuştur.[1210] Gegeçkori imzasıyla 5 Kasım 1919'da Barış Konferansı Yüksek Komiserliği, İngiliz Yüksek Komiserliği ve İtalyan ve Fransız Askeri Misyon Başkanlıklarına gönderilan yazıda da Gürcistan'ın Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmanın dostane şekilde çözümü için aracı olmak istediği bildirilerek mümkün olması halinde söz konusu yabancı misyonların ortak çabası da talep edilmiştir.[1211] Gürcistan yönetimine göre Zangezur'da Ekim-Kasım aylarında yaşanan olaylarda kimin sorumlu olduğuna bakılmamalı ve barış için çaba gösterilmelidir çünkü; "*ev yanarken yangının sebebini araştırmaya zaman yoktur*".[1212]

General Karalov imzasıyla 14 Kasım 1919'da Gürcistan'ın Ermenistan'daki temsilcisi Kartsivadze'ye gönderilen telgrafta, Ermenistan Başbakanı Hatisyan'ın Zangezur konusunda barışçıl çözüm için Gürcistan yönetiminin gerekli adımları atmasını rica ettiği, 20 Kasım'da Bakü'de bir konferans için ısrar edilmesi gerektiği,

---

1207 1919 Nisan-Haziran ayları arasında Tiflis'te yapılan konferanstır.
1208 **Borba,** 1 Kasım 1919, No: 219 (505), s.2.
1209 **Borba,** 20 Kasım 1919, No: 265 (521), s.1.
1210 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.67, L.30.
1211 **Borba,** 20 Kasım 1919, No: 265 (521), s.1., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.78.
1212 **Borba,** 21 Kasım 1919, No: 266 (522), s.1.

Ermenistan'daki Azerbaycan diplomatik temsilcisi ile de görüşüleceği, Zangezur'da çatışmalar 2-3 günde durdurulmazsa savaşın kaçınılmaz olduğu kaydedilmiştir.[1213]

Gürcistan'ın Bakü'deki temsilcisi Alşibaya'dan 17 Kasım 1919'da gönderilen telgrafta ise Azerbaycan Dışişleri Bakanı Caferov ve başkan Usubbekov'un ziyarete geldiği, Gürcistan'ın ve İngiliz Yüksek Komiseri ile Amerikan Yüksek Komiser Yardımcısı James C.Rhea'nın arabuluculuğu sayesinde Zangezur'da savaş faaliyetinin durdurulduğu bildirilmiştir. Diğer taraftan, Usubbekov ve Hatisyan ise 19 Kasım'da Tiflis'e gelmiştir.[1214] Usubbekov başkanlığındaki Azerbaycan heyeti ile Hatisyan başkanlığındaki Ermeni heyeti aynı gün Gürcü yetkililerle temaslarda bulunmuştur. Bilahare J.C.Rhea'nın evinde Gegeçkori'nin de katılımıyla yemek düzenlenmiştir.[1215]

Yapılan girişimler ve temaslar olumlu sonuç verince Tiflis'te Gürcistan'ın arabulucuğunda 23 Kasım 1919 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir antlaşma imzalanmıştır.[1216] J.C.Rhea[1217] ve E.Gegeçkori'nin şahitliğinde imzalanan antlaşmada:

> "1)Sorunların çözümlenmesinde güç kullanılmaması 2) Barışçıl hareket için Zangezur yolunun açılması 3) Görüşmeler yardımıyla sınırların belirlenmesi, başarısızlık halinde Yüksek Komiserliğin yetkilendirmesi ile tarafsız bir gücün hakemliğinden yararlanılması 4) Yetkiye sahip bir uluslararası konferans toplanması, bunun alternatifinin hakemlik olması…"

yönündeki maddelere yer verilmiştir. Ayrıca, mevcut durumda tarafsız şahsın J.C.Rhea olması, 28 Kasım 1919'da Bakü'de, 4 Aralık 1919'da Tiflis'te yapılması planlanan ve bütün konuların ele alınacağı konferansa heyet gönderilmesi hususları da kararlaştırılmıştır.[1218] Avrupalı liderler ise antlaşmadan 18 Aralık 1919'da haberdar olmuştur.[1219]

Antlaşmanın olumlu sonuçlanması sonrasında Gürcistan Meclis Başkanlığından Mdivani, Bakü ve Erivan'da bulunan Gürcü temsilciler üzerinden Ermenistan ve Azerbaycan'a çatışmaların barış yoluyla çözümü için sergilenen tavır

---

1213 **Borba,** 20 Kasım 1919, No: 265 (521), s.1.
1214 **Borba,** 20 Kasım 1919, No: 265 (521), s.1.
1215 **Borba,** 21 Kasım 1919, No: 266 (522), s.4.
1216 Ağayev, **a.g.t.,** s.90.
1217 Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.402., **Slovo,** 26 Kasım 1919, No:85, s.1.
1218 **Borba,** 26 Kasım 1919, No: 270 (526), s.1., Mahmuryan, **a.g.e.,** s.157-158.
1219 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.157.

sebebiyle memnuniyetini bildirmiş ve nihai anlaşmanın yapılması temennisini iletmiştir.[1220]

Bu gelişmelerin yanı sıra 23 Kasım tarihli antlaşmada da gündeme geldiği üzere Azerbaycan ve Gürcistan tarafından bir Transkafkasya konferansının toplanması arzu edilmiştir. Ermenistan Bakanlar Konseyi 9 Aralık 1919'da konuyu ele almıştır. Ermenistan bu kapsamda şu kararı almıştır:

> "Mevcut durumda Azerbaycan ve Gürcistan ile konferans yapmak mümkün değildir çünkü sınırlarımız nihai olarak belirlenmemiştir. Teklif edilen koşullarda konferans yapmak Rusya'ya karşı askeri antlaşma imzalamak anlamına gelecektir, böylece, Türk birliklerine Denikin ile savaşmak için ülkemiz üzerinden geçme imkanı sağlamış olacağız…"

Ermeniler "*Türkiye Ermenistanı*" meselesi çözülmeden de konferansa katılmak istememiştir.[1221] Gürcistan'ın barış girişimlerinin yoğunluk kazandığı günlerde Gürcü Kurucu Meclis üyesi Simon Pirtshalov tarafından Ermeni-Gürcü antlaşmasından hareketle 27 Kasım 1919'da Sahalho Sakme gazetesinde dikkat çekici bir makale yayınlanmıştır. Makalede bazı Gürcülerin Türk yanlısı tutum aldığı ve "*Türklere karşı anlaşılmaz bir cazibe unsurunun bulunduğu*" iddia edilmiştir. Türkiye aleyinde ağır ithamlarda da bulunnan Pirtshalov, Gürcistan'da Azerbaycan'a karşı da olumlu yaklaşım bulunduğunu ancak 1918 Nisan ayında Azerbaycanlıların Türk tarafını tutarak kendilerine yardımcı olmadığını hatırlatmıştır. Ayrıca Azerbaycanlıların, Gürcü Müslümanları meselesindeki faaliyetleri ile Ermenistan ve Gürcistan'ı ayırmak için ajanlarının Batum vilayetindeki ajitasyonlarını hatırlamak gerektiğini kaydederek bazı politikacıların Ermenilerle kıyaslayıp Azerbaycanlıları daha iyi ve doğal müttefik şeklinde tanımlamasını[1222] eleştirmiştir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında ise temaslara rağmen sorunlar devam etmiştir. Yapılan antlaşmaya rağmen Azerbaycan yönetimi Ermenilerin Zangezur'un köylerine saldırı gerçekleştirdiği gerekçesiyle Ermenistan'a nota vermiştir. Saldırıların durdurulması için önlem alınmasını talep eden Azerbaycan, nota örneğini bilgilendirme amacıyla 3 Aralık 1919'da Gürcistan'a da göndermiştir.[1223]

1220 **Slovo,** 25 Kasım 1919, No:84, s.3.
1221 Petrosyan, **a.g.e.,** s.338.
1222 **Slovo,** 27 Kasım 1919, No:86, s.4.
1223 **STSA,** F.1864. Op.1, D.25, L.79.

Mevcut sorunlara rağmen Azerbaycan ve Ermenistan arasında 14 Aralık 1919'da Bakü'de bir konferans yapılmış ve 21 Aralık'ta çalışmalarına ara vermiştir.[1224] Gürcistan'ın Azerbaycan'daki diplomatik temsilcisi Alşibaya da gelişmeyi olumlu ifadelerle Gürcistan yönetimine bildirmiştir.[1225]

Bakü'de yapılan Azerbaycan-Ermeni görüşmeleri sırasında Azerbaycan heyeti tarafından politik birliğin, toprak sorunlarının ve diğer meselelerin çözümü için tüm Transkafkasya cumhuriyetlerinin katılacağı bir konferans düzenlenmesi önerisini getirmiştir. Bu çerçevede, Bakü'deki konferans çalışmalarına ara verilerek üç cumhuriyetin de katılımıyla Tiflis'te çalışmalara devam edilmesi kararlaştırılmıştır.[1226] Bu noktada Ermenistan'ın konferans konusunda tavır değişikliği dikkat çekicidir.

Gürcistan yönetimi Transkafkasya'da politik ve ekonomik bağlantıların kurulması gereği ve Jordaniya'nın Kafkas haklarının konfederatif birlik kurması zorunluğunu savunan yaklaşımına atıfla öneriye olumlu yaklaşmıştır. Gürcü Menşeviklerine göre Transkafkasya'nın "*Balkanlara dönüşme riski*" vardır ve bu bölgede güçlü politik bağ kurmanın önünde Azerbaycan ve Ermenistan'ın etkin çevrelerinin öznel yaklaşımları engel oluşturmaktadır. Transkafkasya hakları arasındaki sıkı bağların hangi biçimde olmasının belirlenmesi gerektiğini savunan Gürcülere göre, bu devletlerin uluslararası politikasını yönlendirip bağımsızlıklarını kuvvetlendirecek bir organ oluşturulması, ayrıca tartışmalı konuların çözümü ve olası büyük çatışmaları engelleyecek normun oluşturulmasına yönelik güçlü bir antlaşma yapılması elzemdir.[1227]

Borba'da 10 Aralık 1919'ya yer alan yazı Transkafkasya'da barış ve birlik ortamını sağlamanın önemine vurgu yapması itibariyle dikkat çekicidir. Yazıda, Transkafkasya cumhuriyetlerinin zorlu bir dönemden sonra ilişkilerini geliştirme çabası içine girdiği, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ittifak, Gürcistan ve Ermenistan arasındaki antlaşma ve nihayet Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki antlaşmanın tarihsel önem taşıdığı, Transkafkasya'daki gelişmelerden haberi olan ve

---

1224 Petrosyan, **a.g.e.,** s.340.
1225 **Borba,** 18 Aralık 1919, No: 288 (544), s.1.
1226 **Borba,** 25 Aralık 1919, No: 294 (550), s.1.
1227 **Borba,** 27 Aralık 1919, No: 296 (552), s.1.

bu durumdan memnun kalmayan Gönüllü Ordu'nun Çarlık Rusya'sının denenmiş metodlarını kullanmak suretiyle tekrar Azerbaycan ve Ermenistan arasında düşmanlığı körüklemeye çalıştığı, bu kapsamda Denikin'in; "*Azerbaycan yönetiminin Rus ordusuna yönelik düşmanca yaklaşımı ve Azerbaycan birliklerinin Ermeni topraklarına haince saldırısı sebebiyle Azerbaycan ordusundaki Rus subaylarına birliklerini terk etme emrini veriyorum*" şeklindeki çağrısının gazetelerde yer aldığı, bu ifadelerin provokasyon içerdiği, Ermenistan'ın Transakafkasya'nın içişlerine müdahalenin kararlı ve kategorik şekilde reddedildiğini anlamasını sağlaması gerektiği belirtilmiştir.[1228]

Neticede Transkafkasya'da oluşan nispi barış ortamı, bölgede hızlı gelişen iç ve dış dinamiklere, risklere ve karşılıklı güvensizliğe rağmen Azerbaycan ve Gürcistan tarafının Transkafkasya konferansının toplanması yönündeki çabalarına yönelik uygun bir zemin oluşturmuştur.

3.3.4. Denikin'in Yenilgisinin Bölgeye Etkileri ve İngiltere'nin Bolşevik Karşıtı Blok Oluşturma Çabaları

Denikin'in başında bulunduğu Gönüllü Ordu 1919 sonlarına doğru Bolşevikler karşısında başarı sağlamayıp geri çekilmeye başlamıştır. Denikin'in yenilgisinin Bolşeviklerin Transkafkasya kapısına dayanarak bu bölge için Denikin'den daha büyük bir tehdit oluşturması, Bolşeviklerle mücadele stratejisinde Transkaflasya'nın ön plana çıkması, bu stratejinin doğrudan yansıması olarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın fiilen tanınması, Denikin dahil Gönülllü Ordu askerlerinin Gürcistan topraklarına sığınması ve bu durumun muhtelif sorunlara sebebiyet vermesi gibi değişik sonuçlar doğurmuştur. Denikin'in yenilgisi karşısında Ermenistan ve Gürcistan'ın dış politika öncelikleri de daha önce olduğu gibi farklılık arz etmiştir.

Bolşevikler 25 Aralık 1919'da Odessa'yı[1229] 26 Aralık 1919'da Rostov'u alarak Gönüllü Ordu karşısındaki ilerleyişini sürdürmüştür. Denikin ordusunun bu

[1228] **Borba,** 10 Aralık 1919, No: 232 (533), s.1.
[1229] Denikin, **Pohod na Moskvu** s.307.

yenilgisi hem Denikin'in kendisi hem de diğer aktörlerin Transkafkasya'ya yönelik politikasında ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi'nin Bolşevik tehdidine karşı önlem almak isteyen İngiltere'nin talebi doğrultusunda Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın bağımsızlığını tanıması Denikin ordusunun yenilgisinin ilk doğrudan sonuçlarından birisidir. Bolşevikler karşısında alınan yenilgiler sonrasında Denikin de Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik politikasını değiştirmek zorunda kalmıştır. Bu kapsamda, Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori 13 Şubat 1920'de Denikin'in Transkafkasya temsilcisi Albay Dena'dan Güney Rusya silahlı kuvvetleri genel komutanı Denikin'in Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın yönetimlerinin fiili varlığını tanıdığına dair açıklama almıştır.[1230] Denikin ordusunun yenilgisine çok az bir süre kaldığından bu geciken tanınmanın Transkafasya cumhuriyetleri için pratikte faydası olmamıştır.

Yaşanan bu süreçte dikkat çekici gelişmelerden birisi de Tiflis'te bulunan Güney Rusya yönetimi temsilciliği tarafından Bolşevik tehdidi ve yaşanan gıda sıkıntısı gerekçe gösterilerek Gürcistan'a 27 Şubat 1920 tarihinde bir anlaşma yapılması teklifinin iletilmesidir. Teklife göre Güney Rusya Bolşeviklerin Gürcistan'a saldırması durumunda Gürcü birlikleri ile birlikte savaşmayı ve Gürcistan'a ekmek sağlamayı taahhüt ederken Gürcistan tarafından kapsamlı isteklerde bulunmuştur. Buna göre Rusların istekleri:

> "Rus gemilerine kömür temini, Vladikavkaz ve Novorossiysk arasında demiryolu bağlantısının kesilmesi durumunda Gürcistan topraklarının Kuzey Kafkasya'daki birliklere askeri malzeme taşınması için kullanılması, gerekmesi halinde Rus ordusunun silahları ile birlikte Gürcistan Savaş Yolu, Osetya Savaş Yolu, kıyı şeridi ve Batum oblastı yönünde Gürcistan topraklarına girmesine izin verilmesi, belirtilen bu yollarda Güney Rusya yönetimine gıda üssü kurmasına izin verilmesi, Bolşeviklerin Gürcistan'a saldırması durumuda Güney Rusya Ordusu ile birlikte hareket edilmesi, Karadeniz'deki Gürcü limanlarının kullanılması, Bolşeviklerle savaşa gönderilmek üzere Gürcistan içinde tüm milletlerden adam teminine izin verilmesi".[1231]

[1230] **Slovo,** 14 Şubat 1920, No:35 s.3.
[1231] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.8, L.9-10-11-12.

şeklinde sıralanmıştır**.** Devamında, Güney Rusya'dan Erivan'a Mart 1920 başında gelen ve Kuban, Don ve Terek temsilcilerinden oluşan bir heyet Ermeni yetkililere şu soruları yöneltmiştir:

> "a) Taşnak yönetimi Bolşevizm ile mücadelede ne şekilde yer alabilir? b) Ermenistan'da gönüllü bölükler oluşturma imkanı var mıdır? c)… geri çekilme halinde Ermenistan'da barınma imkanı mümkün müdür? ve son olarak Güney Rusya yönetimi Ermenistan'a askeri, iktisadi ve siyasi olarak nasıl yardım yapabilir?".

Ermenistan Başbakanı Hatisyan ise yönetimin Ermenistan içinde Bolşevizm ve temsilcileri ile mücadele ettiğini, çok sayıda Bolşeviğin tutuklanıp Ermenistan sınırlarına çıkarıldığını, askeri malzemelerin karşılıklı şekilde değiştirilebileceğini, Gönüllü Ordu birliklerinin geri çekilmesi halinde Ermenistan'da barınma imkanı bulabileceklerini ancak Ermenistan'da resmi olarak gönüllü bölüklerin oluşturulmasının faydasının bulunmadığını ve Ermenistan'ın siyasi menfaatlerine uygun olmadığını belirtmiştir. Taşnaklar, Denikin ordusunun Azerbaycan ve Gürcistan'a olası saldırısı öncesinde "*Rusya Ermenistanı*"nın Rusya (Gönüllü Ordu) tarafından resmi olarak tanınmasını istemiştir.[1232]

Denikin'in yenildiğinin anlaşılmaya başladığı günlerde Kırım'da sivil ve askeri yönetimi ele geçirmek için mücadeleye başlayan Pyotr Wrangel, Güney Rusya Askeri Konseyi'nin 21-22 Mart 1920 tarihlerinde Sivastopol'da yaptığı toplantı ve Denikin'in yayınladığı emir sonrasında Denikin'in yerine Güney Rusya Birlikleri kumandanlığına atanmıştır.[1233]

Gönüllü Ordu'nun Kuzey Kafkasya'dan çıkışı Mart 1920'de başlamıştır. Askeri birlikler ve göçmenler Vladikavkaz'a uzanmış, 10 Mart 1920'de buradan "*Gürcistan Askeri Yolu*" üzerinden Gürcistan'a geçmiştir. Gürcüler bilahare silahsızlandırmayı yaptıktan sonra askeri birlikleri ve göçmenleri Poti kampına sevk etmiştir.[1234] Bolşevikler 23 ve 24 Mart 1920 tarihindeki muhaberelerden sonra Kuzey Kafkasya'yı aldıktan sonra, Hazar ve Karadeniz sahilinin tamamı Kızıl Ordu ve Yeşil Ordu'nun hakimiyetine geçerken Denikin ordusundan yaklaşık 30.000 asker

---

1232 Şahdin, **a.g.e.,** s.26-27.
1233 Denikin, **Pohod Ha Moskvu,** s.345.
1234 **a.g.e.,** s.337.

Gürcistan'a firar etmiş, üst rütbedeki birçok subay Batum'a gitmiştir.[1235] Bu askerlerin silahları Gürcüler tarafından alınmış, kendileri de tutuklanmıştır.[1236] Denikin ise 8 Nisan 1920'de İngiliz torpidosuyla Batum'dan İstanbul'a gitmiştir.[1237] Buna rağmen Denikin sonrasında Wrangel'in komutasında daha zayıf şekilde mücadeleye devam eden Gönüllü Ordu'nun Gürcistan ile ilişkisi olduğuna dair Sovyet Rusya'nın suçlamaları görülmüştür. Gürcistan yönetimi RSFSR'nin Tiflis Temsilciliği nezdinde suçlamaları kabul etmemiştir.[1238]

Gelişmeler bu yönde ilerlerken Paris'te bulunan Ermeni delege Aharonyan Ermenistan Dışişleri Bakanlığı'na bir mektup göndermiştir. Mektupta, Bolşeviklerin ilerlemesinin ve Denikin'in yenilmesinin siyasi çevrelerde endişeye yol açtığını, Azerbaycan ve Gürcistan heyet üyelerinin silah ve cephane sağlanması halinde Bolşeviklerle savaşacaklarına dair söz verdiklerini, Ermenistan'ın ise Bolşeviklere karşı savaşmaması ve sadece sınırlarını Türklere karşı koruması gerektiğini bildirmiştir.[1239]

Denikin'in ilk yenilgi sürecinde belki de en dikkat çekici hamle Sovyet Rusya cephesinden gelmiştir. Yudeniç ve Kolçak'ın ordularını yenen, Denikin ordusuna ön darbeyi vuran Sovyet Rusya 2 Ocak 1920 tarihinde Azerbaycan ve Gürcistan'a Denikin'in faaliyetlerine karşı askeri anlaşma teklifinde bulunmuştur. Gerek Zangezur meselesi gerekse Çiçerin'den alınan nota kapsamında 14 Ocak'ta Gürcistan ile görüşmelere de başlayan Azerbaycan[1240] ise yine 14 Ocak 1920'de Sovyet Rusya'ya verdiği cevapta kendi devlet temelini oluşturmaya çalışan ve büyük kayıplar veren Azerbaycan'ın başka halkların içişlerine karışmaktan kaçındığı ayrıca Denikin'e karşı savaş verdiği ve bu amaçla Gürcistan ile askeri savunma antlaşması imzaladığı, Sovyet Rusya ile egemen devlet prensibinde iyi ilişkiler kurmaya hazır olunduğu belirtilerek[1241] teklif geçiştirilmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığına vurgu yapan ve

1235 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.650-656.
1236 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.665.
1237 Sarı, **a.g.e.,** s.502.
1238 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.25, L.87-88-89-90-91.
1239 Petrosyan, **a.g.e.,** s.341.
1240 Neciyev, **a.g.e.,** s.20.
1241 **ATASE Arşivi,** İSH. K.393, G.208-2, **ATASE Arşivi,** İSH. K.393, G.208-2a., Neciyev, **a.g.t.,** s.18-20., **Sbornik Dokumentov,** Belge No:233-234.

askeri antlaşmaya yanaşmayan bu cevap akabinde Sovyet Rusya'nın girişimleri devam etmiş ancak netice alınamamıştır.

Gürcistan da 31 Ocak 1920'de Sovyet Rusya'ya verdiği cevapta Azerbaycan'ın yaklaşımına benzer şekilde Gürcistan'ın Denikin ile mücadele ettiğini, Rusya'da devam eden iç savaşa müdahele edilmesinin Gürcistan'a büyük zarar vereceğini ve Sovyet Rusya ile görüşmeler yoluyla barışçıl bir ilişki kurulabileceğini bildirmiştir.[1242]

Gürcü milliyetçilerinin gazetesi Sakartvelo'da yer alan yazıda Sovyet yönetiminin yaptığı tekliften hareketle Gürcistan'ın Rusya'daki iç savaşta yer almasının anlamının bulunmadığını, Bolşeviklerin düzensiz gönüllü birlikler karşısında elde ettiği zaferin Sovyet Rusya yönetiminin güç kazandığı anlamına gelmediğini ancak Bolşevikler gönüllü kuvvetleri yenip Gürcistan sınırına gelirse ülke sınırlarının geçmişte olduğu gibi, hatta daha sert şekilde korunması gerektiğini savunmuştur.[1243]

İngiltere, Gönüllü Ordu'nun uzlaşmaz tutum aldığı Azerbaycan ve Gürcistan meselesinin çözülmesi için 1919 sonundan itibaren girişimlerde bulunurken[1244] Denikin'in yenilgisi üzerine Bolşevik karşıtı cephe oluşturmak için çabalarını artırmıştır. İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop temaslarda bulunduğu Bakü'den 13 Şubat 1920'de Erivan'a gitmiş ve Bolşeviklerin Transkafkasya'da ilerlememesi amacıyla Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile birlikte hareket etmesine yönelik baskı yapmıştır. Ermenistan yönetiminin temsilcileri ise İngiliz Yüksek Komiserinin; "*Ermenistan için birinci tehlikenin Rusya değil Türkiye olduğunu unuttuğunu*" belirtmiş ve bu tehlikenin ortadan kaldırılması ve Transkafkasya'nın iki ülkesi ile sınır ihtilaflarının giderilmesi halinde Transkafkasya konferansına dahil olacağını ortaya koymuştur.[1245]

Bolşevik tehlikenin farkında olan İngiltere, Azerbaycan ve Ermenistan başta olmak üzere Transkafkasya Cumhuriyetleri arasındaki toprak ihtilaflarının çözümü

1242 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:239,

1243 **Slovo,** 13 Ocak 1920, No:8 s.4. Sovyet Rusya ile Azerbaycan ve Gürcistan arasında yazışmalar bir süre daha devam etmiştir. Sovyet Rusya'nın buradaki amacının Denikin'e karşı savaşmak olmadığı açıktır. Daha sonra meydana gelen hadiseler dikkate alındığında Sovyet Rusya'nın bu iki devleti Sovyetleştirip kendi sınırlarına katmak için manevra alanı oluşturmaya çalıştığı görülmüştür.

1244 Denikin, **Pohod na Moskvu,** s.267.

1245 Petrosyan, **a.g.e.,** s.341-342.

için Şubat-Mart 1920 döneminde çabalarını sürdürmüştür. Bu kapsamda İngiltere'nin Tiflis'te bulunan temsilcisi Wardrop bu üç cumhuriyet arasında toprak ihtilaflarının çözümünün hızlandırılması ile ekonomik ve siyasi temasların artırılması için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan temsilcilerine Mart 1920'de birer mektup da yazmıştır.[1246] Denikin'in yenilgisinin kesinleşmesi sonrasında Kafkasya'daki durum özellikle İngiltere'yi düşündürmeye başlamıştır.[1247]

Bu dönemde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda Bolşeviklerle yakınlaşma veya aracılık yapma konusu tartışılmıştır. Transkafkasya cumhuriyetlerinin otonomisi, bağımsızlığı veya federatif yapısı üzerine tezler ele alınırken İngiltere üç cumhuriyetin Moskova ile temas konusunda "*kendi korumasında*" kalmasını istemiştir. Transkafkasya cumhuriyetlerinin konfederatif veya federatif yapıya evrilmesinin Moskova'nın Transkafkasya'nın doğu ve batı kanadı üzerinden Ankara ile doğrudan yakınlaşmasına bir cevap olacağı değerlendirilmiştir.[1248]

Genel olarak Müttefik diplomatları kendi menfaatlerine zarar vereceğini düşünerek Kemalistlerin Kızıl Ordu ile yakınlaşmasını istemezken Ermenistan'ın Bolşeviklerle yakınlaşmaması için de aktif çaba harcamıştır.[1249]

Kazım Karabekir'e ulaşan bilgilere göre Bolşevikler Rostov'un güneyinden Stavropol'a kazar uzanan Denikin cephesine yönelik Şubat 1920 başında küçük keşif taaruzlarına başladığında İngilizler Bolşeviklerin harekatını başarısız gösterme ve bazı menfaatler verme yoluyla Ermenistan ve Gürcistan arasında anlaşma yapılmasını sağlamıştır.[1250] Buna karşın aynı günlerde Gürcü hükümetinin kendisine asker verilmemesi sebebiyle Ermenileri topluca Gürcistan'dan çıkardığı, Tiflis ve Ahıska'dan çıkarılan Ermenilerin Gümrü tarafına gitmekte oldukları yönünde[1251] Ermeni-Gürcü ilişkilerinin sıkıntılı tarafını hatırlatan haberler de Türkiye'ye ulaşmıştır.

1246 Gasanlı, **a.g.e.,** s.498-499.
1247 **TİTE Arşivi,** K:28, G:77, B, 77-001.
1248 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.197.
1249 **a.g.e.,** s.202.
1250 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.582., Bu dönemde Ermenistan ve Gürcistan arasında anlaşma yapıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber İngilizler Bolşevik karşıtı blok oluşturmak amacıyla Şubat 1920'de çabalarını sürdürürken Ermenilerin Transkafkasya konferansına katılımı için de çaba harcamıştır. Yapıldığı belirtilen anlaşmanın Ermenistan'ın Tiflis'te yapılacak konferansa katılımı kabul etmesiyle bağlantılı olması muhtemeldir.
1251 **TİTE Arşivi,** K:20,G:15, B, 15 001.

3.3.5. Bolşevikleşme Öncesinde Son Transkafkasya Konferansı (Nisan 1920)

Transkafkasya'da çözülemeyen toprak ihtilafları ve Azerbaycan-Ermenistan arasında değişik ihtilaflı bölgelerde devam eden çatışmalar, bölgedeki üç cumhuriyetin birlikte konferans yapmasını zorunlu kılarken konferans öncesinde Denikin Ordusu'nun Bolşevikler karşısında gerilemeye başlaması, Yüksek Konsey'in Bolşevik karşıtı yeni önlemlere yönelmesi ile Bolşeviklerin Azerbaycan ve Gürcistan ile temas kurmaya çalışması gibi önemli gelişmeler yaşanmıştır. İngiltere de Bolşevik karşıtı blok oluşturma amacıyla konferansın yapılması için çaba harcamıştır. Konferans öncesinde Ermeni ve Gürcü basınında bölgesel gelişmelerle ilgili değişik yaklaşımlara yer verilirken güvensizliği besleyecek gelişmeler de devam etmiştir.

Tiflis'te 1 Nisan'da yapılması planlanan konferansa doğru gidilen süreçte, Gürcü basınında Ardahan Okrugu, Çıldır ve Merdenek ekseninde Ermenilerle ilgili bazı olumsuz haberlere yer verilmiştir. Ermenistan'ın Kars Valisi Stepan Korganov bu haberler üzerine 11 Şubat 1920 tarihinde bir telgraf göndermiştir. Telgrafta, Ardahan Okrugunda anarşi olduğunu belirten haberin büyük bir kurgu olduğu, Çıldır'da sadece Tatarların bulunduğu ve Ermenilerle çatışma olamayacağı, Ermenilerin Merdenek'ten kovulmasının fantezi niteliği taşıdığı, askeri karargah durumundaki Merdenek'in Rum yerleşimi olduğu, tüm Ardahan okrugunun sessiz ve sakin durumda bulunduğu bildirilmiştir.[1252]

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Fethali Han Hoyski tarafından 26 Şubat 1920 tarihinde Ermenistan'a gönderilen ve bir örneği Gürcistan'a iletilen notada ise; "*Tiflis'te bulunan Karslı hemşehrilerin*" telegrafla ilettikleri bilgilere göre, Ermeni yönetiminin bizzat kendisinin Kars oblastındaki Müslümanları yok edip bütün yerleşim yerlerini ateş altına aldığına değinilerek Ermeni birliklerinin Müslümanları sistematik olarak yok etmesi eylemine son verilmesinin talep edilmesi[1253] konferansa karşılıklı güvensizlik ortamında girileceğinin de işaretini vermiştir. Konferansa doğru Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki gerginlik artarken Gürcistan da iki ülke

[1252] **Slovo,** 14 Şubat 1920, No: 35 s.3.
[1253] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.111, L.1.

arasındaki düşmanlığı engellemek için aktif girişimlerini sürdürerek bizzat Dışişleri Bakanı'nı Bakü'ye göndermiştir.[1254]

Ermenistan ve Gürcistan arasında tartışma konusunu oluşturan Borçalı'daki Tarafsız Bölge örneğine rağmen iki ülke ilişkilerindeki meseleler keskinliğini kaybettiğinden savaş ihtimali düşük görülürken Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki sorunlar ise Transkafkasya'nın esas güncel sorunu olarak nitelendirilmiştir. Ermenilere göre bazı sorunların kendi yetkileri dahilinde veya hakemle çözülmesi, barış konferansına kadar toleranslı bir "*Modus Vivendi*"[1255] yapılması gerekmektedir. Ayrıca Transkafkasya halklarının kendi önemli meselelerini dostane şekilde çözecek kültür ve devlet çalışması için yeterli bilince sahip olduğunu göstermesi lazım gelmektedir. Bütün bu koşullar Transkafkasya Konferansı'nın toplanmasını zaruri kılmıştır.[1256]

Transkafkasya Konferansı ile yakından ilgilenen Ermeni basınında Türkiye ve Azerbaycan eksenindeki spekülasyonlara yer verilerek konferansla ilişkilendirilmiştir. Bu kapsamda örneğin Nuri ve Halil Paşa'nın faaliyetleri de gündeme getirilerek Azerbaycan'ın Türklerle bağlantısı bulunduğu, Azerbaycan yönetiminin kendisini Türkofil suçlamasından uzak tutmaya çalışıp iki ülke arasında askeri ittifak bulunmadığını da söylediği, buradaki "*Müslüman halk kitlesinin panislamizm ve pantürkizme bulaşmadığı ancak pantürkist propagandanın Transkafkasya'da var olduğunun inkar edilemeyeceği*", Azerbaycan'ın "*Türk emperyalizminin hizmetinde*" olan unsurlarla bağlantısını koparmadığı müddetçe Transkafkaya'nın halkları arasında normal ilişki kurulamayacağı ileri sürülmüştür. Ayrıca Batum oblastının yakın tarihinin "*Türk ajitasyoncularla*" Azerbaycan politikası arasındaki sıkı bağı gösterdiği iddia edilerek eski düşmanlıkları sonlandırmanın zamanı geldiği belirtilmiş ve yapılacak konferansta tarafların dostluk elini uzatıp dayanışma tesis etmeleri umudu dile getirilmiştir.[1257]

Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi'nin (Menşevikler) 25 Mart 1920 tarihinde yapılan yönetim kurulu toplantısında konuşma yapan Başbakan Jordaniya'nın

---

1254 **Peyamı-ı Sabah,** 10 Nisan 1920.

1255 Modus vivendi, iki devlet arasında kesin antlaşma yapılıncaya kadar aralarında kararlaştırdıkları geçici hükümler veya geçici bir zaman için yapılan antlaşmadır.

1256 **Slovo,** 10 Mart 1920, No:56, s.2.

1257 **Slovo,** 28 Mart 1920, No:71 s.3.

düşünceleri Gürcistan'ın konferans öncesindeki tehdit algısı açısından önemlidir. Jordaniya, Gürcistan'a yönelik temel tehdidin "*güneyden, daha büyük tehdidin ise kuzeyden geldiği*" değerlendirmesini yaparak Türkiye ve Rusya'yı işaret etmiştir. Ermeni Slova gazetesi ise Jordaniya'nın Azerbaycan yönetiminin en etkili çevrelerinin Türkiye ile temasının halen değişmediğini dikkate alması halinde "*güneyden gelecek tehlikeyi*" küçümsemeyeceği, onun Batum meselesi sebebiyle dikkatli şekilde imada bulunduğunu belirterek[1258] Türkiye'nin Batum meselesinden hareketle Gürcistan'a yönelik tehdit oluşturduğunu vurgulamıştır.

Gürcü milliyetçilerinin gazetesi Sakartvelo "*kuzeyden gelecek tehlikenin*" ortaya çıktığı bu durumun Transkafkasya cumhuriyetlerinin sıkı ve güvenilir ittifakını gerektirdiğine ancak Ermenistan ve Azerbaycan birbiriyle savaşırsa Gürcistan'ın düşmanın saldırısı önünde tek başına kalacağına dikkati çekerek Tiflis'te konferans yapılmasının uygun bir yaklaşım olduğunu vurgulamıştır.[1259] Böylece, taraflar konferans öncesinde önceliklerine dair mesajlarını kısmen de olsa ortaya koymuştur.

Ermenistan Dışişleri Bakanı Hatisyan'ın 24 Mart 1920 tarihinde Azerbaycan Dışişleri Bakanı F.H.Hoyski'ye Ermenistan'ın, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın katılımıyla başlangıçta 1 Nisan 1920 tarihinde yapılması planlanan Transkafkasya Konferansı'na katılacağını bildirmesi[1260] akabinde konferans hazırlıkları hız kazanmıştır.

Transkafkasya konferansı sürecine girilirken Ermenistan heyeti Tiflis'e gelmiş ancak Azerbaycan heyetinin gelişi gecikmiştir.[1261] Gürcistan tarafı ise Ermeni heyeti gelmesine rağmen 5 Nisan'da toplanması gereken konferans için temsilcilerini henüz atamamıştır. Bu durum Ermeni tarafından rahatsızlığa yol açmıştır. Gelişme Taşnakların yayın organı Nor Aşhatavor'da; "*Emekçi kitleler önünde kendisini barışsever olarak gösteren tarafların samimiyetten yoksun olduklarını ortaya koydukları*" şeklinde tanımlanmış, "*Azerbaycan'ın Ermenilere karşı yürüyen savaş alanında işini bitirip galip taraf olarak görüşmelere katılmayı tercih ettiği*" iddia edilmiştir. Gazetede ayrıca Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki askeri ittifaka rağmen

1258 **Slovo,** 3 Nisan 1920, No:76 s.2.
1259 **Slovo,** 3 Nisan 1920, No:76 s.4.
1260 **Slovo,** 27 Mart 1920, No:70 s.3.
1261 **Slovo,** 9 Nisan 1920, No:80 s.2.

Azerbaycan'ın Bolşeviklerle ayrı görüşmelere başladığı ve Acaristan'ı kendi müttefiki Gürcistan'a karşı kışkırttığı ileri sürülmüştür.[1262] Böylece, konferansın hemen öncesinde Ermeni tarafı geçmişte değişik vesilelerle ortaya koyduğu üzere Azerbaycan ve Gürcistan'a karşı güvensizliğini de tekrar göstermiştir.

Olumsuzluklara rağmen tartışmalar fazla uzun sürmeden Transkafkasya Konferansı Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'nin başkanlığında 9 Nisan 1920'de birinci toplantısını yapmıştır.[1263] Gürcistan tarafından Gegeçkori'nin yanı sıra Savaş Bakanı G.S. Lordkipanidze ve Gürcistan'ın Ermenistan'daki temsilcisi G.F. Maharadze konferansa katılmıştır. Ermenistan heyetinde Dışişleri Bakanı Hamazasp (Amazasp) Ogandjanyan (Ohancanyan, Ohandjanian),[1264] milletvekili S.H. Haçaturyan, T.A. Bekzadyan ve S.G. Mamikonian yer alırken Azerbaycan tarafında Adalet Bakanı Olgar-Bey Kriminski, milletvekili Gasan (Hasan) Bek Agayev ve Azerbaycan'ın Gürcistan'daki diplomatik temsilcisi Faris Bek Vekilov hazır bulunmuştur.[1265]

Konferans açıldığında Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri tartışmalara geçmeden önce Karabağ'daki çatışmaların durdurulması teklifini getirmiştir. Azerbaycan temsilcileri ise prensipte akan kanın durdurulmasına karşı olmadıklarını ancak çatışmaların devam ettiği Ordubat, Nahçıvan, Vedi ve Kazah'ın da buna dahil edilmesini gerektiğini, bununla birlikte bu meseleleri görüşmeye yetkili olmadıklarını belirtmiştir. Ermeni heyeti bu yaklaşımı eleştirerek heyetin yetkisiz olamayacağını ifade ederken, Gürcü tarafı da "*bu kadar acı veren bir konuda*" Azerbaycan heyetinin yetkisinin bulunmamasını üzüntüyle karşılamıştır.[1266]

Azerbaycan delegeleri 10 Nisan 1920 tarihinde Bakü'den savaşın durdurulması ile ilgili yetki istemiş; Bakü ise yetkinin bir gün sonra bildirileceğini belirtmiştir. Konferansın 10 Nisan tarihli oturumunda yetki meselesinde yapılan eleştirilere cevap veren Azerbaycan delegesi Agayev, toprak meseleleri görüşüldüğünde Ermeni

---

1262 **Slovo,** 9 Nisan 1920, No:80 s.4.
1263 **Sabah,** 22 Nisan 1920, No.10.924, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 22 Nisan 1920, No.504, s.2.
1264 Hamo olarak da bilinen Hamazasp (Amazasp) Ogandjanyan (Ohancanyan, Ohandjanian) (1873-1947), **https://www.armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/hamazasp_ohandjanian.htm** (Erişim Tarihi: 1.12.2020), soyadının Türkçe söylendiği şekliyle Ohancanyan şeklinde yazılışı tercih edilmiştir.
1265 **Slovo,** 14 Nisan 1920, No:82 s.3.
1266 **Slovo,** 15 Nisan 1920, No:83 s.2.

delegelerinin de aynı yetkisizlik durumu içinde bulunacaklarını ileri sürmüştür. Ermeni delege Mamikonyan da savaş sürdüğü müddetçe konferansı devam ettirmenin çok zor olduğunu dile getirmiştir.[1267] Ermenilere göre Azerbaycan heyeti konferansın başında konferansın temel görevini "*açıkça hor gören bir tutum*" sergilemiş ancak Gürcistan delegesinin ısrarlı baskısı altında daha doğru bir hareket sergilemeye başlamıştır.[1268]

Gegeçkori Konferansın 10 Nisan 1920 tarihli oturumunda, toprak meselesi, üç cumhuriyetin dış politikada koordineli adımları ve konfederasyon olmak üzere üç temel mesele bulunduğunu ortaya koymuştur. Azerbaycan-Ermenistan ve Ermenistan-Gürcistan arasındaki toprak anlaşmazlığını böyle genel bir toplantıda değil ülkelerin kendi arasında çözmesi gerektiğini savunan Gegeçkori'ye göre Gürcistan heyeti konuyu sınır anlaşmazlıklarının ayrıntısını değil, politik tarafını ele almak amacıyla gündeme getirmiştir. Bu anlaşmazlıkların sebebini bölgenin etnik haritasında gören Gegeçkori, nüfus mübadelesini ve bir cumhuriyetin sınırları içinde yaşayan halkın aynı kitleden oluşmasını savunmuştur. Ona göre bu sorun somut bir hal alsın diye değil, prensipte çözüm yolu olarak ortaya konulmuştur.[1269]

Dış tehdide değinen Gegeçkori savunma organizasyonunda bir araya gelinmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Konfederasyon meselesi henüz erken olsa bile prensipte Gürcistan'ın bunun ateşli bir taraftarı olduğunu vurgulayan Gegeçkori, bazı şartların oluşturulması halinde konfederasyon düşüncesinde tam bir uzlaşıya ulaşılabileceği fikrini dile getirmiştir. Gegeçkori ayrıca Gürcistan'ın Azerbaycan ve Ermenistan ile transit antlaşma yaparak konfederasyon uygulama biçimine şimdiden başladığına ancak Azerbaycan ve Ermenistan arasında böyle bir antlaşma bulunmadığına değinerek değişik cumhuriyetlerin kendi hesabına göre faaliyet ve çalışmalarında anlaşmalarının yakınlaşma için uygun bir temel yaratacağını savunmuştur. Ermeni delege Bekzadyan ise Gegeçkori'nin önerdiği gündem maddelerine karşı olmadıklarını ancak temel sorunun çözümü için Azerbaycan tarafının cevabını beklediklerini belirterek[1270] kendi önceliğine işaret etmiştir.

1267 **Slovo,** 20 Nisan 1920, No:87 s.2-3.
1268 **Slovo,** 2 Mart 1920, No:49 s.4.
1269 **Slovo,** 21 Nisan 1920, No:88 s.2.
1270 **Slovo,** 21 Nisan 1920, No:88 s.2.

Konferansın 11 Nisan 1920'de yapılan toplantısında Azerbaycan yönetiminin Konferans'ta çatışmaların durdurulmasına yönelik barışçıl çalışmalara onay verdiğine dair kararı okunmuştur. Bilahare Gürcü tarafı Transkafkasya Konferansı için daimi organ oluşturulması önerisini öncelikle gündeme getirirken Ermenistan çatışmaların durdurulması ile toprak ve ekonomik meselelerin ilk planda ele alınmasını savunmuştur. Azerbaycan tarafı ise Gürcü tarafının önerisini desteklemiştir. Yapılan tartışmalar neticesinde toplantı gündem sıralaması; "*1) Kanlı çatışmaların durdurulması meselesi, 2)Transkafkasya devletlerinin daimi organının oluşturulması 3)Toprak meseleleri 4) Dış politikaya yönelik koordineli adım meselesi 5)Konfederasyon meselesi 6) Ekonomik meseleler*" şeklinde belirlenerek[1271] başlangıçtaki kısmi belirsizlik ortadan kaldırılmıştır.

Konferansın 11 Nisan 1920 tarihli toplantısında çatışmaların durdurulması bağlamında, Kazah, Nahçıvan, Ordubat ve Karabağ'da devam eden çatışmalara hemen son verilmesi, Ermeni ve Müslüman halk arasında çatışma ihtimalinin devre dışı bırakılması amacıyla kararlı önlemler alınması, Azerbaycan ve Ermenistan yönetimlerinin uygun önlemlerin alınmasına dair kararlar hakkında hemen bilgilendirilmeleri şeklinde kararlar alınarak[1272] somut girişimlere başlanmıştır.

Konferansın 12 Nisan 1920 tarihli toplantısında, Konferansın altı kişiden oluşan komisyon seçmesi kararlaştırılmıştır. Bu şahısların ise konferans tarafından alınan ve kanlı çatışmaları durdurup statükoyu değiştirecek kararların yerinde hayata geçmesini ve kontrolünü sağlamaları, ayrıca meydana gelen çatışmaların sebeplerini ve haritasını araştırma görevini yüklenmeleri[1273] talep edilmiştir. Bilahare oluşturulan komisyon ise Kazah'a gitmiştir.

Konferansın 14 Nisan 1920'de yapılan toplantısında ağırlıklı olarak Karabağ konusu ele alınmıştır. Azerbaycan delegesi Agayev, "*sadık*" Ermenilerin çatışmalar başlamadan önceki yerlerine dönebileceğini ve bugüne kadar sahip oldukları "*milli ve kültürel hakların*" korunacağını belirtirken Ermeni delegesi Ohancanyan "*sadık*" ve "*milli-kültürel haklar*" şeklindeki ifadelerin kendilerini tatmin etmediğini, Karabağ'da başka hakların da bulunduğunu, üstelik başka değişikliklerin yaşandığını ileri

[1271] **Slovo,** 22 Nisan 1920, No:89 s.2-3.
[1272] **Slovo,** 14 Nisan 1920, No:82 s.3.
[1273] **Slovo**, 14 Nisan 1920, No:82 s.3.

sürmüştür. Bunun üzerine, Gürcü heyeti başkanı Gegeçkori şu öneriyi getirmiştir; "*Azerbaycan heyetinin deklere ettiği bilgiyi dikkate alarak tamamiyle emin şekilde ifade etmektedir ki bütün bu sözler hayata geçirilecektir*". Ermeni delegesi ise deklarasyonda Ermeni halkının yararlandığı bütün hak ve ayrıcalıkların sağlandığı üzerinde anlaşıldığı hususunda ısrar etmiştir.[1274]

Konferans sırasında Ermenistan tarafı 22 Ağustos 1919'da Azerbaycan ve Karabağ Ermeni Milli Konseyi arasında imzalanan ve Ermeni Konseyi'nin, Karabağ'ın Azerbaycan'ın parçası olduğunu, Azerbaycan'ın ise Karabağ'ın tam otonomiye sahip olduğunu tanıyan antlaşmayı gündeme getirmiştir. Azerbaycan tarafı ise Gürcistan'ın arabuluculuğunda 23 Kasım 1919'da Azerbaycan ve Ermenistan arasında yapılan ve Karabağ sorununun barış yoluyla çözülmesi gerektiğini belirten antlaşmayı temel kabul etmiştir. İki ülke arasında en büyük sorunu güven eksikliği olarak gören Gürcü yönetim çevreleri ise her iki tarafın 23 Kasım statükosunun değiştirilmesi için savaşa başvurma isteğini reddetmeleri görüşünü savunmuştur.[1275]

Gürcistan yönetim çevreleri Ermeni ve Müslümanlar arasındaki çatışmayı en önemli sorun olarak görürken konferansın başlamasına rağmen ilişkilerin olumsuz seyir izlediği kanaatini taşımıştır. Bu çevreleri endişeye sevk eden temel faktör ise Azerbaycan'ın Ermenilerle savaşa öncelik verip Transkafkasya'yı belki de savaşa götürecek Sovyet Rusya tehlikesine yönelik gerekli önemi vermeyecek olmasıdır. Gürcü yönetimi, konferansın Azerbaycan ve Gürcistan arasında yapılan askeri antlaşmayı güçlendirmesi beklentisi içine de girmiştir. Gürcü yönetim çevrelerine göre ayrıca Transkafkasya cumhuriyetleri bağımsızlıklarını korumak istiyorsa Batum-Acara Gürcistan sınırları içinde kalmalı ve konferans bu konuyu da ele almalıdır.[1276]

Gürcü Menşeviklerinin yayın organlarından Ertoba'da yer alan makalede; Gürcistan'ın Transkafkasya'daki komşuları arasında "*karşılıklı olarak yok etme sürecine*" karşı tarafsız bir gözlemci gibi bakamayacağı, Gürcistan Meclisinin Karabağ ve Kars oblastında yaşanan olaylardan üzüntü duyduğu ve olayları değerlendirdiği belirtildikten sonra; "*..kavga eden her iki kardeşini de seven eski bir kardeş olarak Gürcistan'ın Müslümanları ve Ermenileri ayrımaya çalıştığı,*

[1274] **Slovo,** 29 Nisan 1920, No:95, s.3.
[1275] **Slovo,** 29 Nisan 1920, No:95, s.4.
[1276] **Slovo,** 14 Nisan 1920, No:82 s.4.

Gürcistan'ın kendi üzerine mahkeme rolünü almayı yararlı ve gerekli bulmadığı" belirtilmiştir. Ertoba'ya göre Azerbaycan ve Ermenistan barışı arzuladığını ileri sürmesine rağmen "*Doğu Diplomasisi*"ni takip ederek yabancı güçlerle görüşüp onların yardımı üzerinden kazanç sağlamaya çalışmaktadır. Buna karşın Gürcistan'ın ise Transkafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığını korumak için komşularının işlerine müdahil olarak "*Abdulhamid metodlarının*" hemen ortadan kaldırılmasını amaçladığı[1277] şeklinde ilginç bir benzetme yapmıştır.

Slovo gazetesi de konferansın birinci görevinin, Şarur-Nahçıvan rayonunda, Zangezur sınırında, Gence'nin Ermeni köylerinde ve Karabağ'daki çatışmaların durdurulması olduğunu kaydetmiştir. En çok acıyı Ermeni halkının çektiğini ve bu halkın; "*…etkili Müslüman çevrelerin barışçıl Ermenilerin cesetleri üzerinden Azerbaycan ve Ermenistan arasında pantürkizmin zaferi için köprü kurma hayali gibi ütopik planlarına karşı çıktığını…*" iddia eden gazete Halil Paşa ve Azerbaycanlı Generalin Ermeni köylerine yönelik harekatından duyduğu rahatsızlığı da[1278] ileri sürmüştür.

Diğer taraftan Gegeçkori 15 Nisan 1920'de telgraf yoluyla Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerine konferansta oluşturulan komisyon ve bu komisyonun Kazah'a yaptığı ziyaret hakkında bilgilendirme yapmıştır. Komisyon tarafından konferansa Uzuntal'dan 19 Nisan'da gönderilen telegrafta ise Ermenistan'ın Delican ile Azerbaycan'ın Kazah rayonundan temsilcilerin sınırda çatışmaların durdurulması ve göçmenlerin geri dönüşü için nihai anlaşmaya varmak için 18 Nisan'da Uzuntal'a geldikleri[1279] bilgilendirmesi yapılmıştır.

Konferans çalışmaları 16 Nisan 1920 tarihli oturumla devam ederken Ermenistan ve Azerbaycan delegeleri her iki ülke yönetiminin savaş faaliyetinin durdurulması için emir verdiğini açıklamıştır. Bu açıklamalar sonrasında Transkafkasya konferansı için oluşturulacak daimi konsey konusunda görüşler dile getirilmiş ve konseyin belirli yetkilere sahip olması, genel konferansa hazırlık çalışmaları yürütmesi gibi muhtelif görüşler dile getirilmiştir. Ermeni delegesi Ohancanyan, Ermenistan'ın Transkafkasya için oluşturulacak ittifaka gelecekte

[1277] **Slovo,** 15 Nisan 1920, No:83 s.4. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-17.**
[1278] **Slovo,** 15 Nisan 1920, No:83 s.2.
[1279] **Slovo,** 21 Nisan 1920, No:88, s.2.

"*Türkiye Ermenistanı*"nın da dahil edilmesini önerdiğini[1280] açıklayarak Kafkasya denklemini "*Büyük Ermenistan*" planı ile ele aldığını göstermiştir.

Azerbaycan delegesi O.B.Kriçinski, dış politikada ortak adım atma meselesinin öncelikli ele alınmasını, daha sonra toprak meselelerine bakılmasını önermiştir. Gegeçkori de Transkafkasya'nın bağımsızlığını korumasının güncel önemi nedeniyle öneriye destek vermiştir. Ermeni delegeleri bu öneriye karşı çıkmıştır. T.Bekzadyan toprak meseleleri çözülmeden konferansın gerçek bir güce kavuşamayacağını, şayet Transkafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlığına yönelik dış saldırı, örneğin "*kuzey tehlikesi*" konusuna girilirse Ermeni heyetinin de "*güney'den gelen Türk tehlikesini*" konuşma konusu yapacağını, "*Türklerin Bolşeviklerle ittifak halinde olduğunun*" çok iyi bilindiğini[1281] iddia etmiştir. Bekzadyan ayrıca konferansın Azerbaycan ve Türkiye arasındaki antlaşma hakkında somut bilgilere sahip olması gerektiğini, prensip olarak dış politika konusunun açılmasına karşı olmadıklarını, konunun genişletilerek "*güney tehlikesinin*" de dahil edilmesini istediğini belirtmiş ve Azerbaycanlı "*İttihad*" partisinden duyduğu rahatsızlığı ortaya koymuştur.[1282] Ermenistan böylece, esas önceliğinin toprak ihtilafının çözmek ve Bolşeviklerle antlaşma yaptığını iddia ettiği Türkiye'yi Transkafkasya'nın ortak tehdit unsuru haline getirmek olduğu açıkça görülmüştür.

Ermeni delegelerden Haçaturyan, Ermenilerin Bolşevikler ve Türkler arasında fark görmediğini, her iki unsurun da kendilerine baskı uygulayacağını, "*bu korkunç toprak meselesi*" çözülmesi halinde ortak dış politikanın oluşturulabileceğini vurgulamıştır. F.B.Vekilov ise Ermeni heyetinin konunun genişletilmesi düşüncesine

---

1280 **Slovo,** 30 Nisan 1920, No:96, s.3.

1281 Türkiye'nin Bolşeviklerle ittifak yaptığı konusunun Şubat 1920 sonunda Ermeni basınında çıkan haberle bağlantılı olma ihtimali vardır. Bu çerçevede Ermeni basınında, Bolşevikler ve Türkler arasında 27 Kasım 1919'da Bakü'de bir anlaşma yapıldığı ve anlaşmaya göre Denikin'e arkadan saldırmak üzere Türk birliklerinin Ermenistan üzerinden geçmesi gerektiğini içeren hükümler olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca, Ermenistan yönetiminin bu gelişmeden haberdar olduğu da belirtilmiştir. Petrosyan, **a.g.e.,** s.340, Baha Sait Türkiye ihtilal hareketini temsil eyleyen Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi heyet-i icraiyesi namına hareket eden murahhas sıfatıyla Rusya Müttehit Sovyetler Cumhuriyeti namına hareket eden Halk Komiserleri Sovyetinin Kafkasya'daki Komünist Partisi Kafkas Mahalli Merkez Momitesi üyesi ile 11 Ocak 1920 tarihinde Türkiye'yi ideolojik ve eylemsel açıdan Sovyetlerle işbirliğine sokan bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma Mustafa Kemal tarafından imzalanmamış, ayrıca Kazım Karabekir'in tepkisine yol açmıştır Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** 6. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s.701-708. Ermenilerin bahsettiği anlaşmanın Baha Sait'ın yaptığı anlaşma olması ihtimali vardır. Ermenilerin anlaşma tarihini yanlış aktarmış olması da mümkündür.

1282 **Slovo,** 30 Nisan 1920, No:96 s.3.

katılarak; "*kuzey tehlikesi gibi güney tehlikesinin de ele alınması gerektiğini*", kendi yönetimi adına resmi olarak Azerbaycan yönetimi ve Türkiye arasında antlaşma bulunmadığını, böyle bir bilginin tamamen yalan olduğunu ve provakasyon niteliği taşıdığını belirtmiştir.[1283] Vekilov'un "*güney tehlikesiden*" bahsetmesi son derece dikkat çekicidir. Bu yaklaşımın Ermenistan'ı teskin etme amacını taşıması muhtemeldir.

Konferansın 17 Nisan 1920 tarihli oturumunda Ermeni delegesi Ohancanyan, şayet komisyonun elinde konferansın herhangi bir kararına yönelik temel yoksa yerinde sorunları nasıl çözeceğine dair endişesini dile getirerek pratik önlemlerin tavsiye edilmesini gerektiğini savunmuştur. Gürcü delegesi Gegeçkori ise bunun çok teorik bir öneri olduğunu, prensip olarak anlaşmaya varamadıklarını ancak komisyonun yerinde daha çok veriye sahip olup belki konuyu araştırabileceğini ve herhangi bir anlaşmaya varabileceğini, Azerbaycan yönetiminin de komisyonun vereceği kararlara uyacağını açıkladığını, bundan daha iyi bir şey olamayacağını bu nedenle Karabağ'a bir heyet gönderilmesini önerdiği dile getirerek Ohancanyan'dan farklı bir tutum almıştır.[1284]

Bunun üzerine Ermeni delege S.Mamikonyan, komisyonun az veya çok kabul edilebilir bir biçim önereceğinden şüphe duymadığını ancak şimdiye kadar durumun iyiye gitmediğini, Azerbaycan yönetimi tarafından orada gerçek durumun tam olarak ne olduğuna dair bir açıklama yapılmadığını, Karabağ hakkında her türlü korkunç şeyi duyduklarını ileri sürerek Azerbaycan ordusunun nerede olduğunu ve ilerlemesini durdurup durdurmadığını sormuştur. Azerbaycan delegesi F.H.Hoyski ise konferansta karar alınınca Azerbaycan yönetiminin her yerde askeri faaliyetleri durdurmak için emir verdiğini, Karabağ'da da her türlü hareketin durdurulduğunu açıklayarak sorun olduğu[1285] belirtilen bölgelerle ilgili bilgi vermiştir.

Konferans sürerken Ertoba'da 16 Nisan 1920'de yer alan bir haberde Çıldır rayonunda yaşayan Müslümanların Ermeni birliklerinin korkusuyla yerlerinden ayrılarak Gürcistan sınırları içine doğru kaçtıkları, Türkiye sınırına yakın bazı köylerin de Türkiye'ye doğru yerlerinden hareket ettiği, diğer taraftan, Azerbaycan'ın Şemah,

[1283] **Slovo,** 30 Nisan 1920, No:96 s.3.
[1284] **Slovo**, 5 Mayıs 1920, No:99, s.4.
[1285] **Slovo,** 5 Mayıs 1920, No:99, s.4.

Nuh ve diğer rayonlarındaki Ermenilerin katliamdan korkarak Ermenistan'a yerleştikleri, bu iki yıl içinde Transkafkasya'nın etnik haritasındaki değişikliklerin ne seviyede bulunduğunu belirlemenin zor olduğu, "*ulusların büyük göçü*" periyodunun sona ermediği, göçün Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine bağlı olduğu belirtilerek[1286] bu iki ülke arasındaki çatışmalardan duyulan rahatsızlık ortaya konulmuştur.

Konferansın 18 Nisan 1920 tarihli oturumunda Ermeni delegesi Ohancanyan tarafından Karabağ, Ordubat, Nahçıvan ve benzeri yerlere ilişkin sınır anlaşmazlıkları bağlamındaki çalışmalarda her olay için konferansın özel karar alması gerektiği düşüncesi ortaya atılmıştır. Ohancanyan ayrıca Kazah komisyonunun kararı üzerine görüş belirtilmesi önerisinde bulunmuştur. Gürcistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları bu görüşe katıldıklarını belirtmişlerdir.[1287]

Bunun yanı sıra, Şarur-Nahçıvan meselesi ile ilgili olarak konferans heyetinin Erivan ve söz konusu bölgeye gitmesi kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda, Ramişvili, Sultanov ve Abegyan'dan oluşan Tiflis Konferansı heyeti 25 Nisan 1920'de Erivan'a gitmiş ve Ermenistan Savaş Bakanı General Ahverdov, Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Ter-Akopyan ve kumandan Şahaturni tarafından karşılanmıştır. Heyet Ermenistan Başbakanı Hatisyan'ı ziyaret ederken Hatisyan, Şarur-Nahçıvan rayonundaki durum hakkında bilgilendirme yapmıştır. Heyetin 27 Nisan'da Nahçıvan'a hareket etmesi öngörülmüştür.[1288] Hemen ertesi gün Azerbaycan'a Kızıl Ordu'nun girişi ise gelişmelerin seyrini değiştirmiştir.

Uzun sayılabilecek bir süreçten sonra toplanıp Transkafkasya'daki gündem maddelerini belirleyen ve sorunlu bölgelere heyet göndermek gibi somut adımlar atılmasını sağlayan konferans Transkafkasya'daki üç bağımsız cumhuriyetin katıldığı son konferansı olmuş ve Azerbaycan'ın konferans çalışmalarının sürdüğü dönemde aniden Sovyetleşmesiyle çalışmalar sonuçsuz kalmıştır.

1286 **Slovo,** 16 Nisan 1920, No: 84 s.4.
1287 **Slovo,** 6 Mayıs 1920, No:100, s.4.
1288 **Slovo,** 28 Nisan 1920, No:94 s.2.

3.4. Paris Barış Konferansı ve Ermenistan-Gürcistan İlişkileri

Uzun süren Rus işgalinin ardından bağımsızlığını kazanan Transkafkasya cumhuriyetleri aralarındaki ihtilafların büyük bölümünü çözemediği gibi toprak ve sınır meseleleri nedeniyle Ermenistan-Gürcistan arasında savaş yaşanmış, Ermenistan-Azerbaycan arasında ise değişik bölgelerde bitmeyen çatışma ve istikrarsızlık ortamına girilmiştir. Mevcut sorunlar bölge içinde çözülemeyince Birinci Dünya Savaşı sonrası düzenlemelerinin yapıldığı Paris Barış Konferansına havale edilmiştir.

Gürcistan daha Kasım 1918'de Tiflis'te yapılan Kafkasya Konferansı'ndan önce tüm Kafkas cumhuriyetleriyle birlikte hareket edip Paris'e olumlu bir izlenim ile gitmeyi planlamışken Azerbaycan da Paris Barış Konferansı'na Transkafkasya adına tek bir heyet ile katılmayı hedeflemiştir. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın konferansta birlikte hareket etmesi gerektiğini düşünen ve Kafkas halkları konfederasyonunun oluşturulması gereğine inanan Topçibaşi bu amaçla 16 Aralık 1918'de Azerbaycan yönetimine bir mektup göndermiştir.[1289] Devamında Tiflis'te Ocak 1919 başında bir toplantı yapılmış ancak bu hedefin mümkün olmadığı görülmüştür. Bununla beraber Gürcistan ve Azerbaycan konferanstaki çalışmalarını koordine etme kararı almıştır. Ermenistan ise kendisini Antant'ın parçası olarak gördüğünden komşuları ile işbirliğine yanaşmamıştır.[1290] Ayrıca Konferans sürecinde Azerbaycan heyeti Gürcistan ve Dağlılar Cumhuriyeti ile Kafkasya'nın menfaatleri doğrultusunda uyumlu hareket tarzı içinde olmuş ancak Ermenistan'ın engelleyici tavrı sebebiyle "*Kafkas Evi*" düşüncesi de gerçekleşmemiştir.[1291] Azerbaycan barış heyeti Kafkasya'da ekonomik ve siyasi açıdan en iyi yönetim biçiminin Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Dağlıların yer alacağı bir konfederasyon teşekkülü olduğu görüşünü taşımıştır.[1292]

Ermeni ve Gürcülerin ise değişik yaklaşımları görülmüştür. İstanbul'da bulunan Ermeni ve Gürcü temsilciler Ekim 1918'de federasyon konusunda olumlu tutum sergilerken Ermeni-Gürcü savaşının da etkisiyle olumsuz tablo ortaya çıkmıştır. Aharonyan 16 Ocak 1919'da Topçibaşi ile yaptığı görüşemde Çhenkeli'ye federasyon

---

1289 **Diplomatiçeskie Besedi,** Ek-1.
1290 Gasanlı, **a.g.e.,** s.244.
1291 **Azerbaijan At Paris,** s.69.
1292 **a.g.e.,** s.113.

konusunu yazdığını, onun ise cumhuriyetleri ayrı ayrı kuvvetlendirmedikçe federasyonun düşünülemeyeceğini ilettiğini, zaten Tiflis meselesi başta olmak üzere Ermenilerin Gürcülerle federasyon kurmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.[1293]

Paris'e gidecek Azerbaycan heyeti 14 Ocak 1919'da Batum'da Gürcistan ve Ermenistan temsilcileri ile birer görüşme yapmıştır. Gürcülerin Ermenistan ile ilgili düşüncesi; "*Ermeniler şimdilik istedikleri kadar toprak alamadılar, onlar hayatımızı zehirleyecek*" şeklinde olmuştur. Bu nedenle Gürcistan, Türkiye aleyhine Ermeni toprak taleplerini ve Türk topraklarında bağımsız bir Ermenistan devleti kurulması düşüncesini önermiştir. Konunun önemi sebebiyle M.G. Gadjinski Azerbaycan'ın konuya yönelik pozisyonunun açıklığa kavuşturulması için Azerbaycan yönetimine mesaj göndermiştir.[1294]

İki ülke arasındaki ihtilaflara rağmen Gürcistan 21 Kasım 1918'de aldığı kararla Ermenistan'ı Paris Barış Konferası'nda özellikle "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelik tarihi hedefinde destekleme kararı almıştır. Ermenistan'ın Gürcistan'ın güney bölgesinden vazgeçmesi için alınan bu stratejik karar, Taşnakların Aralık 1918'de Gürcistan'a yönelik saldırısı ile zarar görmüş ve taraflar Paris'te ortak bir zeminde buluşamamıştır.

Paris Barış Konferansı 18 Ocak 1919 tarihinde açılmıştır. Konferans kararlarına ABD, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya hakim olmuştur. Bu devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan bir Onlar Konseyi kurulmakla beraber Konseye esasen Fransa ve İngiltere ağırlığını koymuştur.[1295]

Paris Barış Konferansı'na sadece Transkafkasya meseleleri için değil esasen Anadolu'da Ermenilere verilmesi planlanan vilayetleri de içerecek şekilde genel Ermeni meselesine müdahil olmak için giden Ermeniler, Gürcüler ve Azerbaycanlılara göre psikolojik üstünlüğe sahip olmuştur. Ermeniler birisi Avetis Aharonyan'ın başkanlık ettiği Ermenistan adına gelen heyet ve diğer Türkiye'den Bogos Nubar Paşa'nın başında bulunduğu Ermeni ulusal heyeti[1296] ile Paris Barış Konferansı'nda

---

1293 **Diplomatiçeskie Besedi,** s.36.
1294 Gasanlı, **a.g.e.,** s.245.
1295 Armaoğlu, **a.g.e.,** s.145.
1296 Seçil Karal Akgün "*Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler*" **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015, s.23., Ermenilerin Kilikya (sis) Ermeni Katogigosu Paul Terziyan'ın başkanlığında oluşturulan bir din adamları (Ruhani)

Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan'dan toprak alacak şekilde "*Büyük Ermenistan*" ideali için çaba gösterirken[1297] Gürcistan ise bağımsızlığının tanınması, Ermenistan ile yaşadığı ihtilafın adilane çözümü ve "*Müslüman Gürcistanı*" olarak tanımladığı toprakları Gürcistan ile birleştirme politikasını benimsemiştir.[1298]

Ermeniler tarafından "Büyük Ermenistan"ının sınırlarını tanımlayan bir memorandum hazırlanarak Paris Barış Konferansında büyük devlet temsilcilerine verilmiştir. Buna göre "*Büyük Ermenistan*" sınırları:[1299]

> "A) Sınırların genişletilmesi ile Transkafkasya cumhuriyeti (tüm Erivan Guberniyası, Ardahan'ın kuzey bölümü hariç Kars oblastı, Tiflis guberniyasının güney yarısı (Lori ve Ahılkelek), Gence guberniyasının güney batı kesimi (Dağlık Karabağ ve Zangezur) B)Türkiye Ermenistanı'nın yedi vilayeti (Van, Bitlis, güney rayonları olmaksızın Diyarbakır, Harput, batı kısmı hariç Sivas, Erzurum, Trabzon[1300]) C) Kilikya'nın üç sancağı (Maraş, Kozan, Celal-i Bereket, İskenderun ile birlikte Adana)"

şeklindeki aşırı talep olarak ortaya konulmuştur.[1301] Ermenilerin aşırı talebi bununla sınırlı kalmamış ve 12 milyar Franktan fazla tazminat da talep edilmiştir. Taşnaksütyun'un takip ettiği bu yolu eleştiren Ermeniler de ortaya çıkmıştır. Ermenistan parlamentosunun SD'li üyesi Vagan Minahoryan; "*Ermeni şovenizminin de Türk şovenizmi gibi kötü olduğu*" yönünde bir açıklama yapmıştır. Ayrıca Ermenilerin taleplerini ölçülü hale getirip "*Türkiye Ermenistanı*"nın üç vilayetini "*Kafkasya Ermenistanı*" ile birleştirmesi ve Rusya Federasyonu'na dahil olması şeklindeki görüşler savunulmuştur.[1302] Bunun yanı sıra Bogos Nubar ve Aharonyan'ın

---

delegasyonu da vardı. Hayati Aktaş, "*I.Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz'de Bağımsız Ermenistan Devleti Kurma Planları*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:62, 2019, s.35., Özçelik, **a.g.m.,** s.658-659.

1297 Her iki heyet arasında görüş ayrılıkları da yaşanmıştır. Diğer taraftan, Osmanlı Matbuat-ı Umumiye Ermenice mütercimi Midhat Bey tarafından yazılan ve Sadaret'in dikkatine sunulan bir raporda Osmanlı toprakları haricinde tesis edilen Ermenistan Cumhuriyeti'nin Avrupa nazarında Ermeni amalini bir dereceye kadar tatmin etmiş olacağından icabında Erivan hükümetiyle bir ittifak akdedilmesinin uygun olacağı, Azerbaycan ve Gürcü hükümetleriyle Ermeni hükümetinin de ittifaklarını teshil eyleyeceği yaklaşımına yer verilmiştir. **BOA**, HR-SYS-02634-00009-019-002., **BOA,** HR-SYS-02634-00009-020-003.

1298 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.224-226.

1299 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.278.

1300 Ermeniler İngilizlerin desteğini alarak Pontusçu Rumların muhalefetine rağmen Trabzon üzerindeki emellerini Yunanistan'a kabul ettirmeyi başarmıştır. Yunanistan Başbakanı Eleftherios Venizelos, Batı Anadolu ve İstanbul'a yönelik taleplerine İngiltere'nin desteği ile ulaşabileceğini bildiğinden Trabzon'dan Ermeniler lehine feragat etmiştir. Aktaş, **a.g.m.,** s.37.

1301 Kaçaznuni anılarında Karadeniz'den Akdeniz'e Karabağ'dan Arap çöllerine kadar yapılan bu oldukça büyük talebi "*emperyalist bir talep*" olarak tanımlamıştır. Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.43.

1302 Kazemzade, **a.g.e.,** s.243-244.

ortak memorandumunda Ermenistan'ın 20 yıl boyunca Müttefikler, Milletler Cemiyeti veya belirli bir manda gücünün doğrudan idaresi altında kalması görüşü de ortaya konulmuştur.[1303]

Aharonyan Paris Barış Konferansında yaptığı bir konuşmada, Türklerle birleşen Tatarların (Azerbaycan Türkleri) ve Kürtlerin arkalarından güçlerini toplayarak kendilerini engellemek için her şeyi yaptıklarını, "*aynı inançtan ve kabileden olan Gürcülerin kendi taraflarında yer alma gereğini duymadıklarını*", Müttefiklerden taahhüt edilen yardımı almayan Ermenilerin cesur şekilde Türklere karşı mücadele verdiklerini belirtmiştir.[1304]

Ermeni heyeti, sunduğu memorandumun yanı sıra Ermeni yayıncıları tarafından ortak hazırlanan bir kitabı (Kırmızı Kitap), Paris Konferansı öncesinde Avrupalı siyasetçilere dağıtarak propaganda çalışması yapmıştır.[1305] Ermeniler bu çalışma ile Avrupalıları Ermeni halkının bölgede Avrupa kültürününü yegane taşıyıcısı ve koruyucu olduğu, "*kötü kaderin*" onu bir taraftan Gürcüler diğer taraftan Türkler ve Tatarlar (Azerbaycan Türkleri) olmak üzere "*kültürsüz halklar*" arasına yerleştirdiği, bu halkların Ermenilerin Küçük Asya ve Transkafkasya'nın aydınlanması şeklindeki kendi büyük tarihsel misyonunu gerçekleştirmesine engel olduklarına inandırmayı hedeflemiştir.[1306]

Ermeniler Kırmızı Kitap'ta ayrıca, Türkiye ve Gürcistan'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan önce antlaşma imzaladıkları, Türkiye'nin bu antlaşmayla Gürcistan'ın bağımsızlığını ve tarihi topraklarına yönelik hakkını tartışmasız şekilde tanımayı kabul ettiği yönünde ithamda bulunmuştur. Karibi, Ermenilerin bu ithamla müttefiklere; *"Gürcülerin hain olduğunu ve savaştan önce Türk oryantasyonuna yöneldiğini"* göstermek istediklerini ancak Ermeni liderlerin de böyle bir antlaşmanın olmadığını çok iyi bildiklerini[1307] kaydederek bu iddiayı eleştirmiştir.

1303 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.280.
1304 Gasanlı, **a.g.e.,** s.341.
1305 Ermeni kaynaklarına göre Ermeni davasının Avrupa ve Amerika kamuoyunda savunulması amacıyla 1918 sonuna kadar 900 kitap ve risale yayımlanmıştır. **Sabah,** 16 Aralık 1918, No.10.446, s.2.
1306 Karibi, **a.g.e.,** s.12-13.
1307 Aynı yer.

Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ihtilaf Avrupalı sosyalistlerin de gündemine taşınmıştır. Gürcistan ve Ermenistan'da iktidarda bulunan partilerin II. Enternasyonel'in üyesi olması meselenin tartışılması için uygun bir zemin oluşturmuştur. Bu kapsamda Ermenistan ve Gürcistan arasındaki ihtilaf ilk önce 3-10 Şubat 1919'de Bern'de yapılan konferansta gündeme getirilmiştir. Konferansta sınırların belirlenmesinde etnik prensibin uygulanması, ihtilaflı konularda referandum veya plebisit yapılarak ulusal özyönetim hakkına başvurulması ve sınırların askeri çözüm veya stratejik menfaatlerle belirlenmesi şeklinde kararlar alınmış, bu kararlar Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi adına Çhenkeli ve Taşnaksütyun adına Ohancanyan ortak açıklama ile kabul edilmiştir. Transkafkasya konuları 26-29 Nisan 1919'da Amsterdam'da yapılan İkinci Enternasyonel toplantısında da gündeme gelmiştir.[1308]

Avrupalı sosyalistler arasında tanınan Ermeni Mikael Vardanyan Mayıs 1919 başında sonradan adı İkinci Enternasyonel olan Enternasyonel Bürosuna başvurarak Gürcülerin Ermenilere baskı yaptığını, "*emperyalizmle uğraştığını*", Bern'de yapılan sosyalist konferansta kabul edilen prensipleri ihlal ettiğini iddia etmiştir. Bu şikayet üzerine Büro her iki tarafın cevabını istemiştir. Cevapların iletilmesinden sonra Ermeni ve Gürcü heyeti 10 Mayıs 1919'da bir görüşme yapmış ancak Ermeni tarafı Gürcülerin hiçbir zaman bulunmadıkları topraklarda (Ahılkelek ve Lori) hak iddia ettiğini ileri sürmeleri üzerine bir uzlaşma sağlanamamıştır.[1309]

Ermeni ve Gürcü heyetleri 11 Mayıs 1919'da Arthur Henderson, Ramsay McDonald ve Camille Huysman'dan oluşan Avrupalı sosyalistlerle yapılan görüşmede tartışmayı sürdürmüştür. Ermenileri toplantıda Gürcülerin Almanların yardımıyla ihtilaflı bölgeleri işgal ettiğini ileri sürerken Gürcü temsilci Tsereteli "*Ermenilerin Aralık'taki hain saldırısına*" atıfta bulunmuştur. Daha sonra Gürcüler tarafından bir hakem komisyonu kurulması ve bu komisyonun Bern kararları temelinde ihtilaflı kararları ele alması, plebisit düzenlenmesi, Gürcü ve Ermeni heyetlerinin bu antlaşma hakkında eş zamanlı şekilde Paris Konferansı'nı bilgilendirmesi teklifi getirilmiştir.[1310]

1308 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.348-351.
1309 Avalov, **a.g.e.,** s.212-213.
1310 **a.g.e.,** s.213.

Avrupalı sosyalistler Gürcülerin yaklaşımına olumlu bakıp teklifleri oluşturmuş ve Ermenileri Gürcülerin teklifini kabul ettirmeye çalışmıştır. Ermeniler ise Ermeni-Gürcü çatışmalarının suçlularının mahkemeye çıkarılmasını ve Gürcü birliklerinin ve Gürcü idaresinin plebisit öncesinde ihtilaflı bölgelerden çekilmesi şartıyla önerileri kabul edeceklerini belirtmiştir.[1311] Ermenilerin ihtilaflı bölgelerde referandum yapılmasına önerisine karşı Gürcüler taktik değiştirerek sorunun hakeme götürülmesini kendileri açısından yararlı bulurken Tsereteli, Ermenistan'ın "*Türkiye Ermenistanı*"nda referandum yapıp yapamayacağını sormuştur. Mikayel Vardanyan ise Tsereteli'nin imasını; "*utanmaz ahlaksızlık*" olarak nitelendirip, eleştirmiştir.[1312]

Paris Barış Konferansı sürecinde Ermeni ve Gürcülere yönelik değişen bakış açısı da ilginç durumlar arasında yer almıştır. Konferans açılışı sırasında tüm taraflar Ermenilere özel önem gösterirken Gürcüler soğuk şekilde karşılanmıştır. Bir süre sonra Gürcüler Avrupalıları etkileyip kendilerini sevdirirken Ermenilerin ölçüsüz istekleri ve bu isteklerin dile getiriliş biçimi insanları onlardan uzak durmaya zorlamıştır.[1313] Buna rağmen uluslararası planda "*Ermeni meselesi*"nin desteklenmesi Ermenilerin diplomatik manevra alanını fazla daraltmamıştır.

Ermenistan taleplerini ortaya koyup yoğun propaganda yaparken Azerbaycan ve Gürcistan ortak hareket tarzı geliştirme ve Kafkasya'da birlik oluşturma çabalarını Paris Konferansı sırasında devam ettirmiştir. Konferans sürecinde Mayıs 1919'da Azerbaycan, Polonya, Gürcistan, Dağlı Cumhuriyeti, Ermeni ve İran heyetleri arasında yapılan görüşmelerde, Kafkas cumhuriyetlerinin siyasi-ekonomik ittifak kurması konusunda karar alınmıştır. Gürcüler ve Dağlılar, Azerbaycan ile bu ittifakın kurulması yönünde hemfikir olurken Ermeniler böyle bir konferansa sadece; "*Türkiye ve Kafkasya Ermenistanı'nın birleştirilip tek Ermenistan'ının kurulması*" sonrasında katılabileceğini açıklamıştır.[1314]

Olası Kafkas konferansına temel oluşturmaya yönelik hazırlık amacıyla yapılacak görüşmelere katılım için 26 Mayıs 1919 tarihinde Azerbaycanlı G.Bammat tarafından Ermenistan heyeti başkanı Aharonyan'a bir mektup gönderilmiştir.

1311 **a.g.e.,** s.214.
1312 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.353.
1313 Gasanlı, **a.g.e.,** s.344.
1314 Gasanlı, **a.g.e.,** s.293.

Aharonyan ise konferansın zaten yapıldığını, şayet konferans sonlandırıldıysa hiçbir şekilde Ermenistan'ın isteğinin bulunmadığını, değinilen birliğin Gürcistan ve Azerbaycan tarafından sonlandırıldığını bildirerek[1315] Ermenistan'ın olumsuz tutumunu ortaya koymuştur.

Ermenistan zaten 28 Mayıs 1919 tarihinde Türkiye ve Kafkasya Ermenistanı'nın birleştirilmesi kararı ile sadece Kafkasya politikası alanında içinde kalmayıp Türk meselesi sahasına girerken[1316] Aharonyan, Topçibaşi ve Çheidze ile yaptığı görüşmelerde bu durumu teyit etmiştir; "*Sizde sadece Kafkasya'nın küçük menfaatleri var bizim ise tüm Ermeni halkının tüm birleşik Ermenistan'ın menfaatlerinin korunması kaygısı söz konusu*".[1317] Bu durum Ermenistan'ın şüphesiz Transkafkasya'ya yönelik toprak hesaplarından vazgeçtiği anlamına gelmemiştir. Hem Türkiye hem de Gürcistan ve Azerbaycan aleyhine genişleme çabası içinde olan Ermenistan'ın bu politikası bu üç cumhuriyetin sorunların çözümü için kenetlenmesini engellemiştir.[1318]

Paris Barış Konferansı sırasında Rusya meselesi ele alınırken Kolçak yönetiminin desteklenmesi ve Polonya ve Finlandiya haricinde eski Rus Çarlığı'nın yönetimi altındaki yerlerin yeniden Rusya'nın toprak bütünlüğü içinde düşünülmesi yönelimi ortaya çıkmıştır. Müttefikler Kolçak'a askeri, siyasi, ekonomik ve mali yardım sözü de vermiştir. Bu gelişme Bolşevik devrimi sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden Azerbaycan, Estonya, Letonya, Gürcistan, Kuzey Kafkasya, Belarus ve Ukrayna heyetlerinin tepkisine yol açmış ve 17 Haziran 1919'da söz konusu heyet temsilcileri tarafından ortak imza bir nota hazırlanarak barış konferansından bağımsızlıklarının tanınması talep edilmiştir.[1319] Konferansa benzer bir kolektif başvuru 8 Ekim 1919'da da yapılmıştır.[1320]

Bu notanın yanı sıra Azerbaycan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya diplomatik temsilcileri tarafından 23 Haziran 1919'da Yüksek Konsey'e verilen notada da bağımsızlığını ve onun korunmasını kurbanlar vererek kazanan Kafkas

---

1315 **Topçibaşi Parijskiy Arhiv 1919-1940,** Belge No: 29.
1316 Avalov, **a.g.e.,** s.211.
1317 Djamil Gasanlı, **Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudnıy Put k Nezavisimosti 1917-1920,** İzdatelstva Filinta, Moskva, 2011, s.415.
1318 Avalov, **a.g.e.,** s.211.
1319 Gasanlı, **a.g.e.,** s.315-317., **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:31.
1320 **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:42.

cumhuriyetlerinin Rusya ile tekrar birleşmek istemediği, bu cumhuriyetlerin siyasi geleceklerini Milletler Cemiyeti'nin koruması altında Kafkas devletlerinin birliğinden geçtiği belirtilerek büyük güçlerin Kafkas cumhuriyetlerini ilgilendiren konularda alacağı kararlarda bu cumhuriyetlerin yöneticilerinin görüşlerinin alınması temennisi ortaya konulmuştur.[1321]

Kuzeyden gelecek tehlikeye bu aşamada maruz kalmayan ve Azerbaycan ile birlikte Gönüllü Ordu'ya karşı harekete geçmeyi uygun bulmayan Ermenistan, büyük güçlerin desteği ile Türkiye'ye yönelik kendi uzun süreli hedefini gerçekleştirmeye yönelerek[1322] her iki notaya da imza vermemiştir.

Transkafkasya'da bağımsızlığın korunması için gerekli bütünlüğün tesisi ve Kafkas meselelerin çözümü için çabalar daha sonra devam etmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri Paris Barış Konferansı'na 2 Ağustos 1919'da verdikleri mektupta Kafkas meseleleri ile ilgilenecek özel bir komisyon oluşturulması talebini iletmiştir.[1323] Gürcüler ve Dağlılar Kafkas meselelerine yönelik komisyon önerisine olumlu yaklaşırken Ermeniler, böyle bir komisyon oluşturulmasından önce üç konunun açıklığa kavuşturulması gerektiğini öne sürmüştür. Buna göre:

> "1. Kafkasya ve Türkiye olmak üzere Birleşik Ermenistan'a yönelik yaklaşımınız nasıldır? 2. Sınır ve toprak niteliğindeki tüm sorunların nihai olarak sadece burada Barış Konferansında çözülmesi gerektiğini kabul ediyor musunuz? 3.İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çıkmaması hakkında vakit kaybetmeden konferansa başvurmanın gerekli olduğunu düşünüyor musunuz?"[1324]

şeklinde sorular yöneltilmiştir. Ermeni heyetinin bu sorularından sadece sonuncusuna Çheidze ve Topçibaşi olumlu yaklaşım sergilenirken diğer iki konunun heyetlerin onayına tabi olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri arasında 14 Ağustos 1919'da yapılan toplantıda Ermenilerin Kafkas Komisyonu'nu ilgilendiren her şeyi kendi yararlarına kullanmak istediği belirtilmiştir. Gürcü heyetinden Gvarçeladze yaptığı açıklamada; *"Samimi bir demokrat olarak Ermeni azınlığın altı Türk vilayetinde çoğunluk olan başka halkların üzerinde yönetimi elde*

1321 **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:33.
1322 Avalov, **a.g.e.,** s.209.
1323 **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:40.
1324 Gasanlı, **a.g.e.,** s.353.

etmesini hiçbir zaman onaylamadığını, bu bakış açısıyla Türkiye Ermenistanı ile birleşen bir Ermenistan'ın bağımsızlığının tanınmasının gerçekten mümkün olmadığını" belirtmiştir.[1325]

Söz konusu toplantının diğer katılımcıları ise "*Türkiye Ermenistanı*" meselesinin uluslararası bir mesele olduğu ve doğrudan barış konferansı tarafından ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Çheidze, "*Birleşik Ermenistan*" sorunlarından dolayı kendi menfaatlerini kurban etmenin, özellikle de Türkiye ile ilgili bir ilişki varsa mümkün olmadığına işaret etmiştir. Dj.Gadjineyli de vakit kaybetmeden Ermenilerin "*Birleşik Ermenistan'ın tanınması teklifinin reddedilmesi*" teklifini ortaya koymuştur. Öneriyi desteleyen Avalov kendi büyük sorununu "*Türkiye Ermenistanı*" meselesi ile karıştırmamak gerektiğini düşündüğünü, aksi halde Transkafkasya meselesini çözmek üzere kurulan komisyonun "*Türkiye Ermenistanı*"na karar vermiş olabileceğini, Kafkas heyetlerinin dahlinin sorunun hızlı şekilde çözülmesine etki edebileceğini ancak diğer taraftan Kafkas meselesinin Rus meselesinden kopup Yakındoğu meselesinin parçası olacağını belirterek[1326] belirterek meselenin Kafkasya dışına çıkan boyutuna karşı çıkmıştır.

Kafkasya ekseninde hemen hemen tüm konularda Ermenistan ile ortak nokta yakalanamazken İngiltere'nin 28 Ağustos 1920 tarihinde Batum hariç bütün Kafkasya'dan çıkma kararı[1327] ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da benzer kaygılara sebebiyet vermiştir. Bu üç ülke delegasyonu temsilcileri 28 Ağustos 1919'da Fransa Başbakanı Clemenceau'ya ortak yazılı başvuruda bulunarak İtilaf devletlerinin Transkafkasya'dan çıkışının üzücü sonuçlar doğurabileceğini, Barış Konferansı'nda bu cumhuriyetlerin bağımsızlıklarına ilişkin durum açıklığa kavuşturuluncaya kadar tahliyenin yapılmamasını talep etmiştir.[1328]

Benzer yaklaşıma rağmen Clemenceau'ya verilen söz konusu dokümanın hazırlanması sırasında görüş ayrılığı oluşmuştur. Ermeniler "*iç düşman*" tehlikesinin, Azerbaycan ve Gürcistan ise Denikin gibi güçlerden hareketle "*dış düşman*" tehlikesinin altını çizmiştir. Nihai olarak hazırlanan metinde bu tehdit ibaresine yer

---

1325 **a.g.e.,** s.354.
1326 **a.g.e.,** s.354-355.
1327 Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, s.17.
1328 **Borba,** 18 Ekim 1919, No: 237 (493), s.1.

verilmeden Kafkasya'nın geleceğine karar verilinceye kadar Müttefik birliklerinin çıkmaması istenmiştir.[1329]

İngiltere'nin Kafkasya'dan çıkış stratejisine bağlı olarak 1919 yazında başlayan tahliye işlemi İngiliz askerlerini taşıyan son tren 9 Eylül 1919'da Tiflis'ten ayrılmasıyla tamamlanırken İngiltere 18 Eylül 1919'da yapılan toplantıda siyasi ve askeri içerikli raporlar ışığında Batum'un tamamen tahliye edilmemesine karar vermiştir. Bu karar öncesinde Batum'un kime verileceğine ilişkin değerlendirmeler yapılırken İngitere Dışişleri Bakanı Lord Curzon İngilizlerin kontrolü altında liman işlerinin Ermenistan tarafından idare edilmesi şeklinde bir yaklaşımın da olduğunu belirtmiştir. Söz konusu durum İngiltere'nin Tiflis'teki misyonunun tehlikelere maruz kalmasına yol açacağı için Lord Curzon bu düşünceyi uygun bulmamıştır.[1330]

İngiltere'nin Kafkasya'dan çıkış stratejisi Batum üzerinde hak iddia eden bölge güçlerin düşüncelerinin yeniden açığa çıkmasına yol açmıştır. Batum üzerinde hak iddia edip çekişen güçler ise Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın yanı sıra Denikin ve Batum'daki Müslüman gruplar olmuştur. Batum'da en fazla hak iddia eden Gürcistan İngilizlerin tahliyesi başlamadan 1919 Temmuz başlarında Batum sınırındaki Notanebi istasyonuna 5.000 kişilik bir kuvvet yığmıştır. Denize erişim imkanı bulunmayan ve Batum'u dünyaya açılan kapı olarak gören Ermeniler, bu şehir kendilerine verilmese bile Türklerin veya Gürcülerin eline geçmemesini ve İngizlilerin veya uluslararası güçlerin elinde kalmasını istemiştir.[1331] Bu süreçte İngiltere'nin sürekli değişkenlik gösteren politikası Batum eksenindeki tartışmaları ve belirsizliği artırmıştır Örneğin Kazım Karabekir ile Aralık 1919'da görüşen Rawlinson gerekli güce sahip olup burayı tutabilirse Batum'u Denikin'e bırakma fikrinde oldukları[1332] yönünde aslında dönemin koşullarında gerçekçi olmayan görüş ortaya koymuştur.

Diğer taraftan Paris'te devam eden görüşmelerde Ermeni ve Gürcü heyetleri arasındaki anlaşmazlık devam ederken, Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon 6 Eylül 1919'da basında kendi yönetiminin Transkafkasya'ya yönelik yaklaşımını açıklamıştır. Buna göre Fransa'nın Transkafkasya cumhuriyetlerini tanımadığı,

---

1329 Gasanlı, **Nezavisimosti 1917-1920,** s.427.
1330 Sarı, **a.g.e.,** s.385-386.
1331 **a.g.e.,** s.371-374.
1332 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.457.

bölgedeki durumun belirsiz olduğu, bunun yanı sıra Gürcistan'ın Rusya (Denikin) ve Ermenistan ile savaş halinde bulunduğu yönündeki olumsuz ifadeler sıralandıktan sonra Fransa'nın Kafkas devletleri ile ticari ilişkiler kurmaya hazır olduğu kaydedilmiştir. Borba gazetesi bu açıklamaları eleştirirken Temps gazetesinin 10 Eylül'de yayınladığı makalede Gürcü ve Azerbaycan yönetimlerinin Ermenistan'a karşı gizli bir antlaşma yaptığını iddia eden makalesine atıfta bulunmuştur. Buna göre Fransızların Kafkasya hakkındaki haber kaynaklarının Rus Gönüllü Ordusu, Erivan'daki Ayastani Aşhatavor ve Tiflis'te yayınlanan Aşhatavor gazetelerinden ibaret olduğu ileri sürülmüştür.[1333]

Bunun üzerine Ermeni gazetesi "*Sosyal Demokrat*", Borba'nın bu yazısını; "*Marksizm'den birşeyler anlayanların politikalarını enformasyon aparatlarından ziyade gerçek ekonomik ve politik güçlerin karşılıklı ilişkilerine dayandırması gerektiği*" ifadesiyle eleştirmiştir. Borba da; "*sosyal demokratlar bizi kötü Marksist olarak mı tanıyorlar*" başlıklı yazıyla sadece Fransız bakanın açıklamasının yanlış bilgiye dayandığının iddia edildiği[1334] hatırlatılmıştır.

S.Pichon'un Ermeni ve Gürcülerin ilişkilerinin düşmanca olduğunun altını çizmesi üzerine Barış Konferansı sırasında siyasi çevrelerde oluşan olumsuz algıyı yıkmayı hedefleyen Gürcistan heyeti başkanı Çheidze Ermenistan heyeti başkanı Aharonyan'a Pişon'un açıklamasını birlikte tekzip etme teklifinde bulunmuştur.[1335]Aharonyan ise 12 Eylül'de verdiği cevapta, Ermenistan'ın coğrafi konumu sebebiyle dış kültür dünyası ise bağlantısının kopuk olduğunu, Gürcistan topraklarından geçen transitten de yoksun kaldığını, bu durumun Gürcistan ile toprak ihtilafının çözülememesinden kaynaklandığını, dolayısıyla Fransa Dışişleri Bakanı'nın yaklaşımının bariz gerçeğe uygun olduğunun kabul edilmesi gerektiğinin altını çizerek teklifi kabul etmemiştir.[1336] Ermeniler açısından bakılırsa transit meselesi güncelliğini korumuştur. Nitekim Ermenistan 1919 yazında hem müttefikler hem de Gürcistan nezdinde transit konusundaki şikayetlerini gündeme getirmiş ve Gürcistan'ın transit geçiş ücretini yarı yarıya azaltmasını talep etmiştir.[1337]

1333 **Borba,** 3 Ekim 1919, No: 224 (480), s.1.
1334 **Borba,** 7 Ekim 1919, No: 227 (483), s.1.
1335 Şahdin, **a.g.e.,** s.80.
1336 Aynı yer.
1337 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.122-123.

Bu dönemde şikayet sadece Ermeniler değil, Ermenilere yardım eden Amerikalılar tarafından da yapılmıştır. Müttefik Yüksek Konseyi'ne Haziran 1919'da Amerikalılar tarafından yapılan başvuru neticesinde Konsey tarafından alınan kararda, Gürcistan'ın demir yolu ile yüklerin taşınmasına engel çıkarmaması ve hatta gıda yüklerinin taşınmasına yardımcı olması gerektiği, aksi halde Gürcistan ile ilgili konularda büyük zarar göreceği vurgulanmıştır. Gürcistan yönetimi ise yüklerin taşınmasına engel olunmadığı şeklinde cevap yazısı göndermiştir.[1338]

Müttefik korumasını ümit eden Ermeni heyeti bilinçli olarak Pichon'un açıklamasını spekülasyon malzemesi yapmıştır. Ermeniler bu kapsamda Gürcü heyetini, bilinen toprak ve ekonomik tavizleri vermesi halinde dayanışma halinde ortak açıklama yapmak için yönlendirmeye çalışmıştır. Bu süreçte karışılıklı düşmanlık ve güvenliksizlik o kadar derin olmuştur ki Taşnaklar ve Menşevikler barış konferansının yetkilileri önünde bile birbirlerine olumsuz davranmayı bırakamamıştır.[1339]

Aynı günlerde Gegeçkori tarafından Halk Ordusu toplantısında yapılan bir toplantıda, Ermenistan'ın Gürcistan ile sorunlarını ikili düzeyde ve Kafkas konferansında çözmeyi tercih etmediğine değinilerek Ermenilerin toprak sorunlarını Paris Barış Konferansı'nda çözeceğini ve konferansta ilgi göreceğini öngörmesine karşın, konferansta Ermeni sorununa az ilgi gösterildiği ve sonuç elde edilemediği dile getirilmiştir.[1340] Gegeçkori ayrıca Ermenilerin, Gürcülerin ve Müslümanların ortak düşmana karşı birlik olması gerektiğini, Ermenistan'ın bu konuda olumlu yaklaşım sergilemediğini bununla beraber Denikin'e karşı savaşmayacaklarını ancak Denikin'in saldırısı halinde tarafsızlıklarını koruyup Gürcistan'ı arkadan vurmayacaklarını resmi olarak bildirdiklerini, "*sosyalist yönetim anlayışından uzak Azerbaycan*" ile ittifak kurmanın endişe uyandırabileceğini fakat tehlikeye karşı durmanın önem taşıdığını, ittifakın Transkafkasya halklarına kuzeyden Gönüllü Ordu veya güneyden Türkiye'den gelecek saldırıları engellemeyi hedeflediğini, Ermenilerle dostane ilişki kurmak için çaba harcadıklarını ve görüşmelerin devam ettiğini belirtmiştir.[1341]

1338 Gambaşidze, **a.g.e.,** s.41-42.
1339 Şahdin, **a.g.e.,** s.81.
1340 **Borba,** 25 Eylül 1919, No: 217 (473), s.2-3.
1341 **Borba,** 26 Eylül 1919, No: 218 (474), s.2.

Diğer taraftan Gürcü yazar Gambaşidze'nin ifadesiyle "*Ermeni meselesi etrafında şişirilen gürültülü propaganda*" etkisi altında ABD'nin Ermenilerin dostu ve koruyucusu olarak ortaya çıkması ABD'de ve Yakın Doğu'da illüzyon oluşturmuştur. Hatta 1919'da Ermenistan ABD'de neredeyse İngiltere kadar tanınır hale gelmiştir.[1342] Paris Barış Konferansı süresinde bu çerçevede dikkat çekici gelişmelerden birisi Ermenilerin ABD'de oluşturdukları komite üzerinden Amerikan siyasi çevrelerinde Azerbaycan ve Gürcistan'ı da karalamaları üzerine ABD vatandaşı Volter Chandler ile 9 Aralık 1919'da yazışma yapılması suretiyle Azerbaycan ve Gürcistan adına ABD'de lobi faaliyeti yürütmek için yapılan girişimdir. Paris'ten New York'a gönderilen mektupta Gürcistan temsilcisi David Gambaşidze'nin yakında ABD'ye gideceği, Azerbaycan'dan da bir temsilcinin gönderileceği bildirilmiştir.[1343] Bütün bu çalışmalara rağmen Ermenilerin ABD'deki güçlü lobisini kırmak mümkün olmamıştır.

Neticede Paris'te yapılan görüşmelerde Transkafkasya cumhuriyetleri arasında birlik sağlanamazken sorunların çözümü yönünde de somut bir adım atılmamıştır. Paris Konferansı Yüksek Konseyinde 1919 yılında Gürcistan heyetini ilgilendiren tek bir resmi belgenin imzalanması mümkün olmuştur. O da Clemenceau'nun imzasının bulunduğu, malların Gürcistan üzerinden Ermenistan'a transit geçirilmesi konusuyla ilgilidir.[1344] Transit konusu esasen konferans sürecinden bağımsız olarak Ermenistan ve Gürcistan arasında daha sonra yapılacak ikili görüşmelerin ana maddeleri arasında yer almış ve bu konuda ayrı bir antlaşma imzalanmıştır ancak bu konuda dış baskının da etkisini dikkate almak gerekir. Transkafkasya'yı ilgilendiren meseleler ise Londra ve San Remo'da görüşülmeye devam edilmiştir.

3.4.1. Transkafkasya Cumhuriyetlerinin De Facto Tanınması

Kafkasya'ya yönelik Bolşevik tehdidin artması Antant devletlerini durumu ciddi şekilde düşünmeye ve kararlı adımlar atmaya yöneltmiştir. Avrupalı siyasetçilerin büyük bölümü Azerbaycan ve Gürcistan'ın savunma gücünün artırılması

[1342] Gambaşidze, **a.g.e.,** s.29.
[1343] Gasanlı, **İstoriya Diplomatii,** s.424-425., **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:40. No:44.
[1344] Avalov, **a.g.e.,** s.227-228.

gerektiğini düşünürken bu ülkelerin bağımsızlıklarının tanınmaması yapılacak yardım açısından çelişkili bir durum oluşturacağından[1345] politika değişikliğine gidilmesi gereği duyulmuştur.

Tiflis'te bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Oliver Wardrop 3 Ocak 1920'de Lord Curzon'a çektiği telgrafta Denikin'in yenilgisi ve Bolşevik saldırısına karşı uyarıda bulunurken; "*Türk propagandacı ve silahlı militanlarının bölgede Bolşeviklere yardımcı*" olduklarının da altını çizerek "*Türk ajitör ve silahlı militanlarının girişini engelmek üzere*" ilave askeri birlik gönderilmesini talep etmiştir.[1346] Wardrop'a göre Kafkasya devletlerinin Bolşeviklerin eline düşmemesi için; "*İngilizlere düşman olan Türklerle Bolşevikleri birbirinden ayıran doğal bir engel*" oluşturan Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Küçük Dağıstan cumhuriyeti tanınmalı ve malzeme ve mali yardım yapılmalıydı.[1347] Böylece, Transkafkasya'nın tamamen Sovyet hakimiyetine girdiği döneme kadar zaman zaman gündeme gelen Kafkas seddi düşüncesi ortaya çıkmıştır.

İngiltere'nin teklifiyle 10 Ocak 1920 tarihinde yapılan Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyinin oturumunda İngiltere Başbakanı Lloyd George, Bolşeviklerin Hazar boyunca ilerlediğini, şayet Denikin'i yenerlerse Hazar Denizini ele geçirip Türklerle birleşebileceklerini, bu durumda Kafkas devletlerinin çıkışı olmayan bir durumda kalacaklarını belirtmiş ve bu devletlere silah ve ekipman sağlanmasını teklif etmiştir. L.George, Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıma niyetinde olmuştur. Ermeni meselesi ise Türkiye meselesi ile birlikte ele alındığından sürece dahil edilmek istenmemiştir.[1348] Yapılan görüşme ve değerlendirmeler neticesinde Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlığı 10 Ocak 1920 tarihli toplantıda ele alınmış ve 11 Ocak'da de facto[1349] olarak tanınma kararı alınmıştır.[1350]

1345 Gasanlı, **İstoriya Diplomatii,** s.464.
1346 Gökay, **a.g.e.,** s.88.
1347 Sürmeli, **a.g.e.,** s.495.
1348 Gasanlı, **İstoriya Diplomatii,** s.464-465.
1349 De facto tanıma, devlet olma iddiasındaki siyasi bir otorite ve yönetimi fiili olarak kabul edip hukuki olarak kabul etmeme anlamına gelmektedir. Abdullah Kıran, "*Uluslararası Hukukta Devletleri Tanıma ve Tanıma Türleri*", **Social Sciences Studies Journal**, Vo:3, Issue:6, 2017, s.1085.
1350 **Azerbaijan At Paris Peace Cenference.,** s.69., **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika,** s.101-102., Neciyev, **a.g.t.,** s.15., **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:51.

İngiltere, Fransa ve İtalya Dışişleri Bakanları ile Azerbaycan ve Gürcistan heyet üyelerinin katılımıyla 15 Ocak 1920'de yapılan toplantıda Azerbaycan ve Gürcistan'a ilişkin askeri durum tespiti yapılmış, her iki ülkenin asker sayıları ve gücü ortaya konulmuştur. Ayrıca Gürcü heyet başkanı Tsreteli, ülkelerindeki ekonomik durumun kritik olduğunu belirtip ekonomik ve finansal yardım talebini gündeme getirirken, Azerbaycan temsilcisi Topçibaşi komşu Gürcistan'da olduğu gibi gıda, araç, para ve serbest iletişim ihtiyacını gündeme taşımıştır. Gürcü temsilcilerden Avalov, Azerbaycan ve Gürcistan ekonomik ve askeri oluşturduğuna değinmiş ve soru üzerine Denikin'in Gönüllü Ordusu'nu bu iki ülke için tehdit oluşturmaya devam ettiğini, iki ülkenin de kendisini içeriden gelecek Bolşevik tehlikeye karşı koruyacak gücünün bulunduğunu, şimdiye kadar Bolşevik hareketin çok kolay şekilde ortadan kaldırıldığını belirtmiştir. Tsereteli de kısa süreli saldırılara karşı koyacak kaynaklara sahip olduklarını ancak uzun süreli savunma için cephane ve birliklere ihtiyaç duyduklarını vurgulamıştır.[1351]

Yüksek Konsey tarafından 19 Ocak 1920'de yapılan toplantıda da Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'a silah, ekipman ve mühimmat sağlanmasının aciliyet taşıyıp taşımadığı tartışılmış; Azerbaycan ve Gürcistan'ın askeri imkanları ele alınmıştır. Clemenceau tarafından Denikin örneğinde olduğu gibi kendileri tarafından gönderilen tüm silahların Bolşeviklerin eline geçmesinin kabul edilemez olduğunun altı çizilmiştir. Azerbaycan ve Gürcistan adına konuşan Tsereteli kendilerine yardım yapılması halinde Bolşeviklerin tereddüt geçirip saldırmayabileceğini ileri sürmüştür. Tsereteli ayrıca Ermenitan'ın bağımsızlığının neden tanınmadığını sorarak, bu ülkenin bağımsızlığının tanınmasının da herhangi bir saldırıya karşı işlerini kolaylaştıracağını iddia etmiştir.[1352]

Yapılan toplantılar kapsamında; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a silah ve ekipman yardımı yapılması, Azerbaycan ve Gürcistan'a ilave gıda ve finans ve askeri yardım sağlanması, Bakü'nün savunmasını kuvvetlendirmeye yönelik ilave

[1351] **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:53., **Sabah,** 22 Ocak 1920, No.10.843, s.1, **Peyam-ı Sabah,** 22 Ocak 1920, No.413, s.1.
[1352] **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:55.

önlemler alınması ve Hazar kıyısının korunarak Bolşevik ordusunun Hazar Denizi'ne sokulmaması hususlarını içeren bir memorandum hazırlanmıştır.[1353]

Yüksek Konsey ile yapılan görüşmeler sonrasında Avrupa ve ABD basınında Transkafkasya cumhuriyetlerinin Bolşeviklere karşı planlanan saldırı operasyonları için üs rolü oynamayı kabul ettiği yönünde haberlere yer verilmiştir. Topçibaşi ve N.Çheidze tarafından 29 Ocak 1920'de Paris'te yapılan ortak açıklamada bu iddia reddedilmiştir.[1354]

Gürcü basınında Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığının de facto olarak tanınmasından duyulan memnuniyet yoğun şekilde gündeme getirilerek bu durum iki halkın zaferi olarak nitelendirilmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığının ise Türk meselesinin karışıklığı sebebiyle henüz gerçekleşmediğine değinilerek[1355] bu yönde temennilere yer verilmiştir.

Erivan'da yapılan bir konser sırasında Ermeni milletvekili Saak Torosyan Gürcistan'ın bağımsızlığını kutlamış, halk tarafından alkışlanan Maharadze, Ermenistan'ın da yakında tanınması temennisini dile getirmiştir.[1356]

Bolşevik çevreler ise Gürcistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlıklarının tanınmasını, Kolçak ve Denikin birliklerinden hayal kırıklığı yaşayan emperyalist Antant devletlerinin değişen Sovyet Rusya politikası ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumu işçilerin bilincini yok etmek için atılmış bir iftira olarak nitelendiren Borba gazetesi ise; "*Bolşevikler ile en kötü tipteki Erzurum ve Anadolu'nun maceracı Türklerinden oluşan emperyalistler arasında ittifak olup olmadığı*" sorusunun yöneltilmesi gerektiğini, bu ittifakın yüzeyde olduğunu iddia edebilecek durumda olduklarını, böyle bir ittifak varsa Transkafkasya'nın Bolşeviklerinin Türk politikası için temel oluşturma tehlikesinin bulunup bulunmadığın sorusunun da önem kazandığını ileri sürmüştür. Gazete devamında şu ifadelere yer vermiştir;

> "Bolşeviklerin kendi ve müttefikleri Enver ve Talat'ın emperyalizmi için Transkafkasya'nın menfaatlerini kurban etme tehlikesinin olup olmadığının ortaya konulması gerekiyor. Biz, Türk-Bolşevik blokunun amaçlarına ulaşmak için

[1353] **Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika,** s.103.
[1354] **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:53.
[1355] **Slovo,** 14 Ocak 1920, No:9, s.3.
[1356] **Slovo,** 22 Ocak 1920, No:115 s.3.

Transkafkasya halklarını materyal ve silah olarak kullanma tehlikesinin var olduğunu iddia ettik ve etmeye de devam edeceğiz".[1357]

Borba'daki yazıda ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın Bakü gazetesi "*Naşe Vremya"da* (Bizim Zamanımız) yer alan görüşleri aktarılmıştır. Buna göre Kazım Karabekir'in, Sovyet Rusya ile anlaşmaya hazır olunduğu, Batılı Avrupalı kapitalizmin komünistleri Doğu'ya bakmaya zorladığı, ezilen Müslüman kitlelerin "*protesto ve komünizm ateşi ile kaplı olduğu*", bu koşullarda Azerbayan'ın kendi kardeşlerini sömürenlerle mi beraber olacağı yoksa Sovyet Rusya ile mi anlaşma yapacağı konusunda tercih yapması gerektiği yönündeki ifadelerine yer verilmiştir.[1358]

Fiiliyatta Müttefikler Transkafkasya Cumhuriyetlerini tanımanın Sovyet karşıtı yönelimle ilgili olduğunu saklamamıştır. Ermeni G.Korganyan'ın 21 Ocak 1920 tarihinde Müttefik yetkilileri ile yaptığı görüşmede konu gündeme gelirken G.Korganyan Bolşevik meselesi ile Türkiye arasında bağlantı kurmaya çalışarak; "*Bolşeviklerin saldırısı Mustafa Kemal'in bize saldırısı için gerekçe oluşturmaktadır, bu nedenle Türklere yolu kapatmak için çabalamak zorundayız*" şeklinde ifade kullanmıştır. Diğer taraftan Ermenistan Bolşeviklerle mücadele edecek güce sahip olmadığını Müttefiklere iletirken Yüksek Konsey'in baskı ve tehdidi ile "*Azerbaycan'ın Bolşeviklerden ve Türklerden koparılmasını*" talep etmiştir. Halil ve Nuri Paşa'nın Azerbaycan'daki faaliyetlerinden de rahatsız olan Ermenistan anılanların Moskova'dan milyonlarca para aldığını[1359] iddia etmiştir.

Ermenistan'ın bağımsızlığı meselesi ise başlangıçta Türkiye ile yapılacak barış antlaşması ile ilişkilendirilip tanınmazken daha sonra Azerbaycan ve Gürcistan ile aynı bölgede yer alması ve bu iki devletle birlikte Bolşeviklere karşı savaşacağına dair söz vermesi sebebiyle bir nevi strateji değişikliğine gidilmiştir. Bu kapsamda Dağıstan'ın yanı sıra Ermenistan'ın bağımsızlığı da de facto tanınmıştır. Bu kararın "*Türk meselesi*" ile bağlantılı olarak ele alınacak Ermenistan'ın sınırlarının belirlenmesi konusuyla ilişkili olmadığının altı çizilmiştir.[1360]

1357 **Slovo,** 22 Ocak 1920, No:15 s.3.
1358 **Slovo,** 22 Ocak 1920, No:15 s.3.
1359 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.180-181.
1360 Gasanlı, **İstoriya Diplomatii,** s.474-479.

Gürcistan, Ermenistan'ın de facto tanınması nedeniyle Ermenistan meclisine tebrik mesajı göndermiştir.[1361] Ermenistan ise bağımsızlık kararı sebebiyle 26 Ocak 1920'de Erivan'da düzenlenen bir yemeğe İngiltere, ABD, Rusya Gönüllü Ordusu, İran (Pers), Azerbaycan ve Gürcistan temsilcileri katılmış ve İngiliz temsilci Ermenistan'ın bağımsızlığının önemine değinerek Azerbaycan ve Gürcistan ile samimi işbirliğinin gereğine[1362] işaret etmiştir.

Slovo gazetesinde Prof V.Totomiants imzasıyla yayınlanan makalede, bağımsızlığı tanınan Gürcistan'ın coğrafi zenginliği ve toprağını işleyen nüfus yapısına değinilirken Ermenistan'ın sert iklime ve fakir halka sahip olduğu, "*Türkiye Ermenistanı*"ndan gelen ve ülkenin her tarafına bulaşıcı hastalık yayan göçmenlerin sayısının arttığı, Gümrü'deki barınaklarda soğuk ve hastalıktan onlarca yetimin öldüğü vurgulanmıştır. Gürcü gümrük görevlilerini de katı gümrük araması yaptığı için eleştiren V.Totomiants, bağımsızlıklarının tanınmasıyla yeni döneme giren Transkafkasya cumhuriyetlerinin ele ele verip "*üç kardeş gibi*" ilerlemelerini[1363]temenni etmiştir.

Takip eden günlerde Amerikan Yüksek Komiseri Albay Haskell 2 Şubat 1920'de Erivan'a gitmiştir. Bu vesileyle Erivan'da Türkiye Ermenilerinin oluşturduğu kalabalık bir topluluk tarafından miting yapılmıştır. Prof. Haçaturyan mitingde yaptığı konuşmada Ermenistan'ın tanınması sebebiyle şükranlarını iletirken gecikmeksizin "*Türkiye Ermenistanı*"nın bağımsızlığının tanınması gerektiğini dile getirmiştir. Haçaturyan, bu sayede bahara doğru kendi topraklarına dönüp üretim yaparak ekonomik sıkıntılarını aşacaklarını ve bu durumun Ermenistan için hayati önem taşıdığını belirtmiştir.[1364]

3.4.2. Londra ve San Remo'da Yapılan Görüşmelerde Ermeni-Gürcüler

Osmanlı Devleti ile ilgili meseleler büyük güçler arasındaki çıkar çatışmaları nedeniyle Paris'te çözüme kavuşturulamazken görüşmelere Londra ve San Remo'da devam edilmiş, Transkafkasya meseleleri de bu kapsamda ele alınmıştır. Bu

1361 **Sabah,** 30 Ocak 1920, No.10.851, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 30 Ocak 1920, No.421, s.2.
1362 **Slovo,** 22 Ocak 1920, No:15 s.3.
1363 **Slovo,** 22 Ocak 1920, No:15 s.3.
1364 **Slovo,** 5 Şubat 1920, No: 27, s.2.

doğrultuda Şubat 1920'de Londra'da, Nisan 1920'de de San-Remo'da yapılan toplantılarına[1365] Transkafkasya ülkeleri temsilcileri de katılmıştır.

Müttefik Yüksek Konseyi, Türkiye ile yapılacak barış antlaşmasının taslağını oluşturmak ve yenilen güçlerle yapılan antlaşmalardan kaynaklanan bazı sorunları ele almak amacıyla 12 Şubat'ta Londra Konferansını toplamıştır.[1366] Aralıklarla 10 Nisan'a kadar devam eden konferansta Ermenistan heyecanla kendi kaderine karar verilmesini beklerken Azerbaycan ve Gürcistan da Transkafkasya'nın sınırlarını etkileyeceğinden hareketle Türkiye ile yapılacak antlaşma ve özelde Ermenistan'ın statüsü ile yakından ilgilenmiştir.[1367]

Ermenistan, Osmanlı Devleti ile yapılacak antlaşmanın gecikmesinden büyük rahatsızlık duymuştur. Ermenilere göre Paris Konferansı'nın çalışmalarında Doğu sorununda, özellikle de Türk meselesinde nihai kararın alınamaması Türkiye'nin işine yaramış ve kendi pozisyonunu kuvvetlendirmiştir.[1368] Yine Taşnaklar, Amerikan Senatosu'da barış antlaşmasının imzalanmasına yönelik tartışmalar ile Müttefik büyük güçler arasında Yakın Doğu politikasına dair anlaşmazlığın devam etmesinin Osmanlı vatanseverlerinin Türkiye'nin her tarafında hareketlenmesine sebebiyet verdiğini düşünerek bu durumun önüne geçilmesi düşüncesini taşımıştır. Aşhatavor'da yer alan; "*Müttefik güçler Türkiye'de yeni ortaya çıkan durumu kararlı şekilde durdurmazlarsa yeni kanlı vahşetlerin karşılarına çıkacağını tahmin etmek için peygamber olmaya gerek yok*"[1369] ifadesi Ermenilerin mili mücadelen duyduğu endişe ve korkunun dışa vurumudur.

Konferans sürecinde Transkafkasya meseleleri bağlamında ön plana çıkan konu Batum'un kaderi olmuştur. Londra konferansı devam ederken o günlerde Batum meselesi eksenindeki gelişmeler Ermeni ve Gürcü basınında ön sıralarda yer almıştır. Gürcü Menşeviklerinin yayın organlarından Ertoba gazetesinde yer alan makalede İstanbul'da yayınlanan İngiliz gazetesinde çıkan bir yazı eleştirilmiştir. Buna göre İstanbul'da yayınlanan makalede, Transkafkasya'nın üç cumhuriyetinin de Batum

---

1365 Neciyev, **a.g.t.,** s.16.
1366 Richard G.Hovannisian, **The Republic of Armenia, Volume III, From London to Sevres, February-August 1920,** University of California Press, London, 1996, s.20.
1367 Avalov, **a.g.e.,** s.254.
1368 **Slovo,** 10 Aralık 1919, No:97, s.4.
1369 **Slovo,** 26 Aralık 1919, No:110, s.4.

meselesi ile ilgilendiği, Azerbaycan'nın Bakü petrolünü taşıyan boru hattının Ermenistan'ın projesi zaten hazırlanmış olan demir yolu ile ilgisinin bulunduğu, Gürcistan'ın ise Batum limanı ile ilgilendiği çünkü fırtınalı havalarda Poti limanına erişim sağlanamadığı hususların belirtildiği, bu yazı dikkate alındığında İngiliz gazetesinin Batum ve oblastının Gürcistan'ın organik bir parçası olduğuna dair hiçbir şey bilmediğinin anlaşıldığı vurgulanmıştır.[1370] Gürcistan Batum'un kendi organik parçası olduğunu savunurken burada yaşayan halkın Gürcü kökenli olduğuna da sık sık dikkati çekmiştir.

Ertoba'da çıkan başka bir yazıda ise Gürcistan'ın geleceği için Denikin veya Sovyet Rusya kadar olmasa da Türkiye'nin de tehlike oluşturacağına dair işaretler bulunduğu belirtilerek Batum meselesine atıfta bulunulmuştur. Türk birliklerinin İngilizlerin Batum'u boşaltması halinde buraya saldıracağına dair bulguların olduğunu ileri süren gazeteye göre Ardahan okrugunda meydana gelen Ermeni-Tatar (Türk) savaşı da Gürcistan'ın ilgisini Türkiye'ye çekmiştir. Gazete "*Türk ajanlarının*" geçmişte Azerbaycan ve Dağıstan'daki faaliyetlerini hatırlatarak Türkiye'nin kaderinin önem taşıdığını vurgulamıştır.[1371] Batum merkezli Acara bölgesinde Türkiye yanlısı Müslüman Gürcülerin bulunması[1372] Gürcistan'ın hassasiyetini artırmıştır.

Ertoba'da "*Türk bölgesi mi bağımsız Transkafkasya mı*?" başlıklı yazıda; Azerbaycan ve Ermenistan'ın geleceğinin de Batum'un kaderiyle bağlantılı olduğu ancak Batum'un Gürcistan için anlam derecesinin bu cumhuriyetlerle karşılaştırılamayacağı, Batum'da birisi Türkiye ve diğer Gürcistan olmak üzere iki ciddi rakibin bulunduğunun altı çizilmiştir. Yazıda, Batum'da "*Enver Paşa'nın hüküm sürmesinin*" Ermenistan'ın siyasi haritadan silinmesi ve Ermeni milletinin nihai yıkımı ile sonuçlanabileceği, Batum'da Panislamistlerin hakimiyetinin Azerbaycan'ın Enver Paşa'nın Türkiyesi ile birleşmesine yol açacağı, bağımsızlığını Gürcistan ile birlikte

---

1370 **Slovo,** 20 Şubat 1920, No:40 s.4.

1371 **Slovo,** 21 Şubat 1920, No:41 s.4.

1372 Gürcistan'ın Batum meselesinde rakip kabul ettiği Türkiye, Batum ve çevresini Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edip mücadele ederken buradaki Müslüman nüfusun varlığı önemli dayanak noktaları arasında yer almıştır. Acara'da Müslüman Gürcüler ise iki gruba ayrılmıştır. Bu kapsamda İslam Cemiyeti'nde örgütlenen Saday-ı Millet Grubu'nun Türkiye, İslam Tahlis Cemiyeti'nde örgütlenen İslam Gürcistan'ı Grubu'nun Gürcistan taraftarı olması Batum meselesini daha hassas bir hale getirmiştir. Sarı, **a.g.e.,** s.348. Gürcistan Batum meselesinde Ermenistan'ı sorun olarak görse bile esas rakibin Türkiye olduğunu düşünmüştür.

Denikin ve Bolşeviklere karşı korumaya çalışan Azerbaycan'ın kendi cumhuriyetini "*Türk emperyalistlerinin ölümcül vatandaşlığına değişmeyeceğinin*" düşünüldüğü belirtilerek Batum meselesi üzerinden Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik tehdit algısı oluşturulmaya çalışılmıştır.

Aşhatavor gazetesinde çıkan yazıda; "*Tüm taraflar Batum oblastının Gürcistan ile birleşmesi konusunda buluşmalıdır, ancak şu şartla: Batum ve limanı özel antlaşma ile Azerbaycan, özellikle de Ermenistan'a münhasır haklar sağlamalıdır*" şeklindeki ifadeye atıf yapılarak Aşhatavor'un düşüncesi Ermenistan'ın bakış açısını yansıtıyorsa Gürcistan'ın iyi ilişkiler çerçevesinde tavize hazır olduğu kaydedilmiş ve sıranın Azerbaycan'ın kararında olduğu belirtilmiştir.[1373]

Basında bu yönde görüşler ileri sürülürken Gürcü heyeti başkanı Çheidze ve Azerbaycan heyeti başkanı Topçibaşi 29 Şubat 1920 tarihinde Yüksek Konseye verdikleri notada Batum ve Kars hakkında verilecek nihai kararlar öncesinde Azerbaycan ve Gürcistan heyetlerinin görüşlerinin alınmasını talep etmiştir.[1374] Ermenistan heyeti ise Tirebolu'dan Hopa'ya kadar olan ve neredeyse "*Lazistan Sancağı*"nın tamamına yakının içine alan Karadeniz sahilinin Ermenistan'a verilmesini talep ederken Gürcistan daha Paris Barış Konferansının başında bu bölgeye yönelik hak iddiasını ortaya koymuştur. Gürcü heyeti oluşturulacak Ermenistan'ın sınırlarının belirlenmesine yönelik oluşturulan özel komisyona 25 Şubat 1920'de davet edilmiştir.[1375]

Komisyon ilk önce Batum vilayetinin şehir ve limanı içerecek şekilde özgür bir devlet oluşturulması, Ermenistan'a bu özgür develete engelsiz olarak ulaşacak şekilde toprak şeridi verilmesi yoluyla bölünmesini önermiştir. Buna göre Kars-Ardahan-Artvin'den Batum'a giden yolun Ermenistan sınırları içinde kalması ve Kars'tan Batum'a gidecek demir yolunun Çoruh Vadisi boyunca inşa edilmesi öngörülmüştür. Oluşturulacak özgür devlet ile Gürcistan ve Ermenistan arasındaki sınırın ise Müttefikler arası komisyon tarafından belirlenmesi planlanmıştır. İkinci olarak Trabzon'un doğusundaki "*Lazistan*"ın Ermenistan'ın nominal egemenliğinde otonom devlet olması önerisi ortaya konulmuştur. Komisyona göre; "*Lazlar Gürcü*

[1373] **Slovo,** 27 Şubat 1920, No:46 s.4.
[1374] **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:67.
[1375] Avalov, **a.g.e.,** s.254-255.

orijinli olsa bile Gürcistan'a sempatileri yoktu ve mümkün olduğunca bağımsız yaşamak istiyorlardı."[1376]

Komisyonunun Mart sonuna doğru yaptığı toplantı ve görüşmelerde ise Milletler Cemiyeti'nin oluşturulacak özgür devleti kontrol edemeyeceği düşüncesi ve İngilizlerin Batum'dan garnizonlarını çıkarma planı nedeniyle devlet fikrinden vazgeçilmeye başlanmıştır. Daha sonra Batum limanının uluslararası hale getirilmesi, Imer Khevi ve Çoruh vadileri haricinde Batum'un Gürcistan'a bırakılması, Ermenistan'a ise dar Imer Khevi ve Çoruh koridoru üzerinden Kars'tan Batum'a karayolu ve demir yolu inşasıyla denize doğrudan erişim imkanının sağlanması önerisi gündeme gelmiştir. Buna karşın ilk planda Ermenistan'a verilmesi planlanan Ardahan-Batum yolunu da içeren Batum vilayetinin güney kesiminin Gürcistan'a bırakılması düşünülmüştür. Ermenistan'ın kaybının telafisi için "*otonom Lazistan*" yerine, Ermenistan hakimiyetindeki Lazların azınlık haklarının garanti edilmesi, böylece, Türkiye'nin "*Lazistan sorununu*" yaratarak bölgeyi yeniden almasının ve Batum'da hak iddia etmesinin önüne geçilmesi düşüncesi ortaya atılmıştır.[1377]

Gürcistan'ın "*Lazistan Sancağına*" (Trabzon Vilayetine) ve Erzurum Vilayetinin Bayburt Sancağının bir bölümüne yönelik talebi[1378] ise belirli tarihsel ve etnografik verilere ve Gürcü toplumundaki yaygın bakış açısına göre temellendirilmiş ancak bu talep bölgede Türk yönetiminin sona ermesi ve yeni bir Ermenistan'ın oluşturulması şartına bağlanmıştır. Gürcülere göre eski Türk İmparatorluğunun bazı parçaları paylaşılacaksa amaca uygunluk ve adalet açısından Karadeniz ve Çoruh havzasında ve Batum'un sahilinin devamında bulunan Müslüman bölgelerin Gürcistan ile birleşmesini talep etmek doğaldır. Bu bakış açısına göre; "*bölgede yaşayan halk güçlü bir şekilde Türkleşmiş olsa bile kan ve dil olarak Gürcistan'a özellikle de Mingrelya'ya*" yakındır. Gürcülere göre ayrıca İspir'in biraz batısından orta Çoruh'a kadar sınırın düzeltilmesini istemek ve Kars Oblastının batısını (Ardahan ve Oltu okrugları) talep etmek de doğal karşılanmalıdır. Bu planın gerçekleşmesi tüm

---

[1376] Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.34., Lazların Gürcü orijinli olup olmadığına dair farklı yaklaşımlar vardır. Genelde Gürcüler bu düşünceyi savunurken Lazlar arasında fikir birliği yoktur.

[1377] Hovannisian, **a.g.e.,** s.54-55.

[1378] Gürcistan'ın Lazistan Sancağına yönelik talebi Türk basınında da yer bulmuş ve bu bölgenin Türk olduğunun altı çizilmiştir. **Sabah,** 14 Ağustos 1920, No. 11.042, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 14 Ağustos 1920, No.612, s.2.

Müslüman veya "*Türkiye Gürcistan*"ının Gürcistan ile birleşmesi anlamına gelecektir.[1379]

Gürcü heyetinin konuşmasını dinleyen Komisyon üyeleri; "*Lazların Gürcistan ile birleşme isteğini açıklamadıklarını ve Türklerin 1918'de Batum'u özellikle Lazların yardımı ile aldıklarını*" belirtince Gürcü heyetinde yer alan Avalov cevaben bu bölgelerde Rus ve Osmanlı İmparatorlukları arasında tarihsel mücadelenin sürdüğünü, sadece Lazların değil belki de "*Rus Gürcistanı*"ndaki Müslümanların da sempatilerinin dindaşlarından yana olduğunu belirtmiştir. Avalov'a göre şimdi Büyük Devletler bağımsız Ermenistan'ı kurmaya karar verdiklerinde ve bu topraklarda; "*Türk yönetimi sona erdiğinde, Lazların Gürcistan'ı mı yoksa Ermenistan'ı mı tercih edecekleri sorusu*" ortaya çıkacaktır.[1380]

Londra'da oluşturulan komisyon yeni kurulan devletlerden hiç birisinin denize erişimden yoksun kalmaması, bu kapsamda Ermenistan'ın da Karadeniz'e erişiminin sağlanması gerektiğini ileri sürmüştür. Gürcü tarafı Batum limanının komşu ülkelerin menfaatlerini ve uluslararası transit ticaretin ihtiyacını karşılamak koşuluyla Gürcistan'da kalması gerektiğini savunurken Komisyon Gürcülerin Batum'da çoğunluğa sahip olmadığını belirterek[1381] Gürcü tezlerine aykırı tutum sergilemiştir.

Yapılan ilk görüşmeler neticesinde Yüksek Konsey Komisyonun düşüncelerini aldıktan sonra şu planı ortaya koymuştur:[1382]

> "Batum sadece serbest bir liman olarak değil kendisi ve bitişiğindeki bazı toprakları da içerecek şekilde serbest bir şehir olacaktır. Batum oblastının kalan bölümü Gürcistan ve Ermenistan arasında paylaşılacaktır. Tam olarak Gürcistan'a oblastın kuzey ve doğu bölümü, Ermenistan'a ise oblastın güneyi Artvin rayonu verilecektir…. Lazistan Ermenistan'ın yönetimi altında otonomi bir yapı olacaktır. Transkafkasya'dan geçen serbest bir transit olması için Batum ile karma birlikler (İngiliz-Fransız-İtalyan) ilgilenecektir. Burada uluslararası bir komiser (görünüşe göre Milletler Cemiyeti tarafından atanacak) bulunacaktır."

Yüksek Konseyin bu planına göre Ermenilerin Gürcü toprakları üzerinden geçecek bir demir yoluna ihtiyacı kalmamış olacaktı çünkü Artvin Ermenilere verileceği için buradan geçecek Kars-Batum demiryoluna serbest statü verilerek

---

1379 Avalov, **a.g.e.,** s.255.
1380 **a.g.e.,** s.255-256.
1381 **a.g.e.,** s.256.
1382 **a.g.e.,** s.257.

Batum'a girmesi sağlanacaktı. Avalov'a göre bu şekildeki suni bir karar yeni Müslüman grupları -ki Artvin Gürcü Müslümanlardan oluşmaktaydı- içine alacak Ermenistan'ın komşularıyla ilişkilerini zorlaştırıp derin fikir ayrılıklarına yol açacaktı. Avalov ayrıca, Ermenistan'ın denize erişiminin Gürcistan'ın egemenliğine zarar vermeden özel bir antlaşma ile düzenlenmesi imkanı varken bunun yapılmadığını[1383] vurgulamıştır.

Yüksek Konsey, Ermenistan'ın bağımsızlığının sağlanması ve Türkiye ile barış programının gerçekleştirilebilmesi için Transkafkasya Cumhuriyetleri ile ilgilenmeye başlamış ve bu cumhuriyetlerin siyasi ve askeri açıdan kuvvetlendirilmesi ve karşılıklı ilişkilerinin sağlamlaştırılması gerektiğini düşünmüştür. Ancak bu durumda Sovyet Rusya ve "*Mustafa Kemal Türkiyesi*" arasında bir bölge oluşturulabilmesi, Avrupa'nın Ermenistan ile bağlantı kurması ve Batum'un Anadolu'ya yönelik baskı için sağlam bir nokta olması mümkün kılınabilecekti.[1384]

Azerbaycan heyeti ise Gürcü heyetiyle görüşmeler temelinde Kars ve Batum'un statüsü hakkında Yüksek Konseye 13/14 Mart 1920 tarihli bir proje sunmuştur. Buna göre "*Azerbaycan'ın Batum'un Gürcistan ile birleşmesini kabul ettiği*", Gürcistan'ın da Azerbaycan'ın denize açılan kapısı olan Batum'a ilişkin olarak Azerbaycan'ın menfaatlerini bütünüyle sağlama yükümlüğünü üstlendiği, Kars oblastının Ermenistan toprakları içinde yer almasının tarihsel ve etnik temelinin bulunmadığı ve yerel halkın buna karşı olduğu kaydedilerek Azerbaycan ve Gürcistan halklarının menfaat ve isteklerinin dikkate alınması talep edilmiştir.[1385] Avalov'a göre Gürcistan ile Batum konusunda anlaşan Azerbaycan Kars oblastının Ermenistan'dan ise tamamen Gürcistan ile birleşmesi taraftarı olmuştur.[1386]

Azerbaycan heyetinin projesinden sonra, Gürcü heyeti 16 Mart 1920'de Gürcistan'ın önerilerini içeren bir memorandum vermiştir. Memorandumda Batum ve Artvin'den oluşan Batum Vilayeti'nin Gürcistan'ın egemenliği altında kalması, Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışının demir yolu vasıtasıyla Gürcistan'ın egemenliğine zarar vermeden özel antlaşmalarla sağlanması, Batum limanının Transkafkasya

---

1383 **a.g.e.,** s.258-259.
1384 **a.g.e.,** s.259.
1385 **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:74.
1386 Avalov, **a.g.e.,** s.262., Azerbaycan buradaki yaklaşımının Kars Türkiye'ye veya Azerbaycan'a verilmeyecekse Gürcistan'a verilsin şeklinde okumak gerekir.

cumhuriyetleri için ortak bir çıkış ve uluslararası ticaret için depo işlevi görecek bir şehir olması, limanının Gürcistan ile yapılacak antlaşma neticesinde askeri bir deniz üssü olarak da konumlandırılabilmesi yaklaşımı ortaya konulmuştur. Memorandumda Gürcistan yönetiminin Kars Oblastının Ardahan ve Oltu Okruglarına yönelik iddiasını sürdürdüğü[1387] yönündeki maddeye de yer verilerek Ardahan ve Oltu konusundaki kararlı tutum devam ettirilmiştir.

Ermeni sözcüler konferansın sonuna doğru 8 Nisan 1920'de Lord Curzon ile yaptıkları görüşmede, Müttefiklerin aracılığını ve bağlayıcı tahkimini talep etmiştir. Onlara göre, Azerbaycan ve Gürcistan Ermeni ağırlıklı nüfüsun bulunduğu bölgeleri elde etmek için Ermenistan'ı ekonomik açıdan sıkıştırmaktaydılar. Ermeniler, ordusunun barış antlaşmasıyla kendilerine verilecek "*Türkiye Ermenistanı*"nı işgale yoğunlaşabilmesi için bu iki devletle sınırlarının güven ve sükunet içinde olmasını istemiştir. Diğer taraftan, Vansittart aynı gün görüştüğü üç Kafkas devletinin temsilerine güçlerini komünizm tehlikesine karşı birleştirmelerini aksi halde Bolşeviklerin Batum'u alması halinde bu cumhuriyetlerin ortadan kalkacağını dile getirmiştir.[1388]

Londra Konferansı 10 Nisan'da sona ererken San Remo'dan önce Robert Vansittart 13 Nisan 1920'de Çheidze, Topçibaşi, Aharonyan ve Bogos Nubar ile Paris'te bir görüşme yaparak Batum ve sınır sorunlarının çözümü konusunda gerekli çabayı göstermelerini istemiştir. Üç Kafkas cumhuriyeti de sınır ihtilaflarının 6 hafta içinde hükümetleri tarafından çözülmemesi halinde mecburi tahkime gideceklerine dair taslak protokol oluşturmuştur.[1389] Bu arada İngilizler Mart sonunda Transkafkasya Cumhuriyetlerini barış konferansına baskı yapmamaları konusunda uyarmıştır.[1390] Tahkim konusundaki ilerlemeye rağmen Batum meselesinde uzlaşı sağlanamadan San Remo'ya gidilmiştir.

Londra Konferansı'nın devamı niteliğindeki San Remo Konferansı 18-26 Nisan 1920 tarihlerinde yapılmıştır. San Remo'da hazırlanan ve temelde Osmanlı topraklarının paylaşımını ilgilendiren barış antlaşması taslağının siyasi maddeleri ve

---

1387 **a.g.e.,** s.259-260.
1388 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.56-57.
1389 **a.g.e.,** s.97.
1390 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.67, L.53.

Ermenistan bölümünde, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinin Ermenistan'a verilmesi ve Ermenistan'ın denize erişimi gibi maddelerin yanı sıra Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan arasındaki sınırların bu devletler arasında doğrudan görüşmelerle belirleneceği, şayet bu devletler anlaşamazsa Müttefik Güçlerin sınırları belirleyeceği yönünde maddelere de yer verilmiştir.[1391]

San Remo'da Azerbaycanlı, Gürcü ve Ermeni heyetler arasında İngiliz temsilci Sir Robert Vansittart'ın katılımıyla 21 Nisan 1920'de başlayan görüşmelerde Ermenistan için Batum oblastı üzerinden çıkış yapacak demir yolunun garantileri üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Toplantıda Gürcü heyet başkanı Çheidze tarafından beklenmedik şekilde Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkışı için mevcut Kars-Erivan-Tiflis-Batum demir yolu hattının kullanımını önerilmiş ancak Ermeniler tarafından kabul görmemiştir.[1392] Bu noktada Gürcüler, yeni hattın kendi transit trafiğini azaltacağını fark etmiş ve Ermenilerin Gürcülere ekonomik olarak bağımlı kalmalarını istemiştir.[1393]

Heyetler arasında 22 Nisan 1920'de yapılan görüşmelerde Ermeniler Çoruh'un sol tarafını alma talebini Vansittart'ın daha önce yaptığı öneri neticesinde artık dile getirmezken[1394] çalışma, Ermeni demir yolunun Batum'a çıkışı üzerine yoğunlaşmıştır. Gürcüler prensipte demir yolu çıkışını kabul ederken bu şeridin statüsü üzerinde uzun tartışmalar yaşanmış ve neticede Ermeniler, Gürcistan'ın demir yolu için kamulaştırılacak şeritteki egemenliğini kabul etmiştir. Buna rağmen Ermenilerin antlaşma metnine demir yolu üzerinde tam mülkiyet hakkının bulunduğunun yazılmasında ısrarcı olması Gürcüleri rahatsız etmiştir. Ermenilerin demir yolunun imtiyazlı koşullarda inşa edilmesi ve hattın; "*Ermenistan'ın Lazistan kıyısında sahip olacağı kendi limanına (muhtemelen Rize[1395])*" kadar uzatılmasını talep eden açıklaması Gürcüler ve Ermeniler arasındaki anlaşmazlığı artırmıştır. İngiliz temsilci

---

1391 **a.g.e.,** s.90-91.
1392 Avalov, **a.g.e.,** s.271-272.
1393 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.99.
1394 **a.g.e.,** s.100.
1395 Aharonyan, 1920 Şubat ayında yaptığı bir açıklamada Karadeniz'e erişimin Ermenistan için elzem olduğunu, Trabzon'u tercih ettiklerini, Rize ve Atina'yı (Pazar) da kabul edeceklerini belirtmiştir. **Sabah,** 22 Şubat 1920, No.10.874, s.3, **Peyam-ı Sabah,** 22 Şubat 1920, No.444, s.3.

ise Batum'un Milletler Cemiyeti'nin kontrol altında serbest bir liman şehri olması yönündeki öneriyi de gündeme getirmiştir.[1396]

Çheidze ve Topçibaşi tarafından 23 Nisan 1920'de San Remo'da Yüksek Konsey'e ortak bir nota verilmiştir. Notada Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan heyetleri arasında Paris ve San Remo'da Batum'un statüsü ve toprak anlaşmazlıklarının hakem vasıtasıyla çözümü konusundaki çalışmalar iletilmiştir. Azerbaycan ve Ermenistan'ın kendi ekonomik menfaatleri tamamen karşılanmak koşuluyla Artvin uyezdi dahil Batum oblastının Gürcistan'ın egemenliğinde kalmasına itiraz etmediği ancak Ermenistan'ın Gürcistan toprakları üzerinden Batum'a ulaşacak demiryolunun inşası ile ilgili görüş birliğinin bulunmadığı belirtilmiştir. Buna göre Gürcistan'ın yapılacak demir yolunun kendi egemenliğine zarar verilmesini istemediği ve kendine tabi kılınmasını talep ettiği ancak Ermenistan'ın bu teklifi kabul etmediği, toprak ihtilaflarının çözümüne yönelik anlaşmanın bu koşullarda ertelendiği ortaya konulmuştur.[1397]

İngiliz temsilci Sir Robert Vansittart 24 Nisan'da Transkafkasya heyetleri ile yaptığı görüşmede, Transkafkasya cumhuriyetlerinin uzlaşmaya varamamasından duyduğu rahatsızlığı ortaya koyarak Ermenilerin inşa edeceği "*demir yolundaki mülkiyetinin ve Lazistan'a uzatılacak hattın kabul edilmesini*" talep etmiştir. Çheidze, hükümetinden ilave talimat almadan antlaşmayı imzalamayacağını belirtirken hakem antlaşmasının Batum sorunu çözülünceye kadar bekletileceğini ortaya koymuştur.[1398] Gerek Vansittart gerek Curzon gerek görüşmelerden sonuç alınamamasından Gürcüleri sorumlu tutmuş ve Gürcü temsilcilerinin uzlaşmaz tutumuna işaret etmiştir.[1399]

Aşhatavor'da yer alan bir makalede Yüksek Konseyin "*Batum'un Gürcistan sınırları içinde kalması ancak Azerbaycan ve Ermenistan'ın limandan serbestçe yararlanması*" yönündeki kararı değerlendirilmiştir. Buna göre, Gürcü milliyetçilerinin yaklaşımlarının aksine Ermenistan'ın Batum ve oblastının

---

1396 Avalov, **a.g.e.,** s.273-274.

1397 Toprak anlaşmazlığı konusunda tarafların 6 haftada sorunu çözememeleri halinde hakeme başvurmaları öngörülmüş ve kimin hakem seçileceğine dair genel prensipler ortaya konulmuştu. **Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940,** No:84.

1398 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.101.

1399 Hovannisian, **a.g.e.,** s.102., Sürmeli, **a.g.e.,** s.509.

Gürcistan'ın parçası olmasını ancak diğer cumhuriyetlerin, özelde de Ermenistan'ın limandan yararlanma hakkının özel anlaşmalarla garanti altına alınmasını savunduğu, bu konu etrafında Ermenistan ve Gürcistan arasında herhangi bir memnuniyetsizlik bulunmadığından emin olunduğu şeklinde iyimser bir yaklaşım sergilenmiştir.

Gazetede ayrıca Türkiye ve Azerbaycan'ın el ele vererek Batum oblastının Müslüman kesimini Gürcistan'a karşı kışkırtmaya çalıştığı ancak bu çabaların sonuçsuz kaldığı iddia edildikten sonra ekonomik ve siyasi perspektiflerde birbirine sıkıca bağlı olan Gürcistan ve Ermenistan'ın halklarını ağır ve tehlikeli durumdan çıkarmak için dayanışma halinde birlikte hareket etmeleri gerektiğinin altı çizilmiştir. Ayrıca, Ermeni ve Gürcü yönetim çevrelerinin Batum ve Ahılkelek'e ilişkin meseleleri çözmemeleri halinde "*büyük günah işlemiş olacakları*"[1400] vurgulanmıştır.

Neticede Transkafkasya'yı ilgilendiren konularda sonuç alınamazken konferansın bitiminden iki gün sonra Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ile Transkafkasya'nın jeopoliğinde değişim süreci başlamış, Ermenistan ve Gürcistan'ın birinci gündem maddesi Bolşevik meselesi haline gelmiştir.

3.4.3. Amerikan Mandası Planı Ekseninde Ermenistan ve Gürcistan

Ermenistan'a yönelik Amerikan mandası tesis edilmesi düşüncesi Paris Barış Konferansı ve devamındaki süreçle eş zamanlı ilerleyen ve savaş sonu düzenlemeleriyle doğrudan bağlantılı bir konudur. Konu sadece manda talep eden Ermenistan'ı değil, Transkafkasya'nın bütününü içerecek projelerle ele alınmıştır.

İngilizlerin Kafkasya'dan çıkışı sonrasında ilişkilerinin bozuk olduğu tüm komşularının gözünde güçsüz kalacağını bilen Ermenistan büyük güçler arasında manda arayışına girmiştir. Manda yönetimini üzerine alacak devletin ise; "*Türkleri, Azerbaycanlıları ve diğer unsurları Ermeni topraklarını boşaltmaya zorlaması*" gibi şartlar ileri sürülmüştür.[1401] Bu süreçte gayri resmi olarak ABD mandası seçeneği gündeme gelmiştir.[1402]

1400 **Slovo,** 22 Nisan 1920, No:89 s.4.
1401 Kazemzade, **a.g.e.,** s.246.
1402 Mazıcı, **a.g.e.,** s.38.

İngiltere kendi içindeki baskılar sebebiyle Kafkasya'dan askerini çekme kararı alırken İngiltere'nin talebiyle Paris'te Yüksek Savaş Konseyi 5 Şubat 1919'da Gürcistan ve Azerbaycan'da İngiliz güçlerinin İtalya güçleriyle değiştirilebileceğine karar vermiştir. İtalya mandası sadece Gürcistan ve Azerbaycan için planlanmıştır. Ermenistan'a yönelik manda konusunda ise ABD'den gelecek mesaj beklenmiştir.[1403] İtalyanlar Anadolu'da Konya'ya müdahale hakkının verilmesi karşılığında bu öneriyi kabul etmiştir. İtalya'da 19 Haziran'da hükümet değişikliği olmuş ve yeni Başbakan Nitti İtalya'nın manda kararını iptal etmiştir.[1404] Böylece, Transkaflasya'da manda meselesi ABD'nin Ermenistan'a yönelik mandayı kabul edip etmeyeceği ve hangi şartlarda kabul edeceği ekseninde ilerlerken Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik muhtelif görüşler ileri atışmıştır.

İngiltere'nin Kafkasya'yı tahliyesi sırasında bu ülkenin Kafkasya temsilcisi O.Wardrop tarafından 5 Eylül 1919'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve Kafkasya ile ilgili önerileri içeren yazıda Ermenistan'a Amerikan mandası verilmesi halinde Amerika'nın bütün çabasını Ermenistan'ı korumak için harcayacak olması nedeniyle Azerbaycan ve Gürcistan'ın bu durumdan rahatsız olacağı[1405] uyarısı yapılmıştır. Paris'te bulunan ve bölgeye ilişkin bir rapor hazırlayan ABD'nin İstanbul Komiseri Heck'e göre ABD Ermeni devleti topraklarına ek olarak Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde de kontrol kurmalıydı.[1406]

ABD'nin Ermenistan üzerinde manda yönetimi kurma meselesi Gürcistan için özel önem taşımıştır. Dış mahfillerde manda lehine büyük bir propaganda yürütülürken böyle bir yönetimin gerçekleştirilmesi kaçınılmaz görülmüştür. Gürcüler ise bu durumda ABD'nin Gürcistan ve bütün olarak Kafkasya Cumhuriyetleri ile olası ilişkilerinin açıklığa kavuşturulması için çaba harcamıştır. Gürcü heyetinde yer alan Avalov Mayıs-Haziran 1919'da Amerikan heyetinin uzmanları bu konuyu detaylı şekilde görüşmüştür.[1407]

1403 Sarı, **a.g.e.,** s.363.
1404 Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar,** s.324-325.
1405 Wardrop'un önerileri için bknz. Sarı, **a.g.e.,** s.383-384 Wardrop yazısında Ermenistan ve Gürcistan arasındaki Lori meselesinin çözüme kavuşturulduğuna da değinmiştir fakat bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Lori meselesi sadece geçici çözüme kavuşturulmuştur.
1406 Mazıcı, **a.g.e.,** s.46.
1407 Avalov, **a.g.e.,** s.225.

Avalov'a göre Amerikalılar Ermenistan'da manda yönetiminin gerçekleştirilmesinin Gürcistan'ın bağımsızlığı ile bağlantılı olduğunu hemen kavramıştır. ABD'lilerle yapılan konuşmalarda ekonomik ve siyasi yardımın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Görüşmelerde ABD'nin Milletler Cemiyetini onaylaması ve Ermenistan'da manda yönetimini üzerine alması halinde Gürcistan'a yönelik yükümlülüklere de girmesinin ihtimal dışı bırakılmayacağı yönünde sonuca varılmıştır.[1408] Gürcistan yönetimi ABD'nin Gürcistan'da manda yönetimi kurması için talepte bulunmazken manda yönetiminin Gürcistan'ın bağımsızlığına zarar vereceği düşünülmüştür. Bununla beraber ABD'nin Ermenistan'da kuracağı manda yönetiminin Gürcistan'a da fayda sağlayacağı[1409] öngörülmüştür.

Gürcistan açısından ABD'nin Ermenistan'da kuracağı manda çok yönlü fayda elde edilecekti. Herşeyden önce bağımsızlığın uluslararası sahada kabul edilmesi ve devamında ABD etkisinde ekonomik fayda sağlanacaktı. İkinci olarak Doğu Anadolu şeridinden oluşacak "Türkiye Ermenistanı"nın yaratılması Gürcistan'ın Türkiye ile doğrudan sınırını ortadan kaldırıp Gürcistan'ın kendi Müslüman bölgesi ile Hıristiyan bölgeleri arasında kuvvetli bağlantı oluşturacaktı. Ayrıca "*iki Ermenistan*"'ın birleştirilmesi ile Gürcistan'da bulunan ve Ermeni azınlığın sayısını suni şekilde artırma tehdidi oluşturan çok sayıda Ermeni sığınmacının geri dönüşünü mümkün kılabilecekti.[1410]

Diğer yandan manda meselesi ABD'nin dış politika gündemine girince bu konuda araştırmalara da 1919 yaz aylarından itibaren başlanmıştır. ABD Başkanı Wilson Anadolu, Ermenistan ve Transkafkasya'daki koşulları incelemek üzere General James G.Harbord başkanlığındaki resmi adı American Milirtary Mission to Armenia (Ermenistan Amerikan Askeri heyeti) olan heyeti görevlendirmiştir.[1411] Bu doğrultuda General Harbord'un 1919'da yaptığı Türkiye ve Transkafkasya seyahati ve bu seyahat sonrasında hazırladığı rapor önem taşımıştır. Sivas'a 20 Eylül'de[1412] gelip

---

1408 **a.g.e.,** s.225-226.

1409 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.333.

1410 Avalov, **a.g.e.,** s.226-227.

1411 Mazıcı, **a.g.e.,** s.54., Wilson, Tarih Profesörü Henry C.King ve yakın dostu işadamı Charles Crane'i de Osmanlı topraklarında incelemeler yapmakla görevlendirmiştir. Çalışma alanı Suriye, Filistin, Lübnan ve Anadolu'nun bir bölümü ile Mezopotamya'yı içeren (heyet Mezopotamya'yı gezememiştir) King Crane Heyeti'nin manda önerisine yer veren raporu 1922 sonunda ortaya çıkarılabildiğinden Harbord Raporu gibi etkili olamamıştır. Karal Akgün, **a.g.m.,** 35-41.

1412 Karal Akgün, **a.g.m.,** 44.

Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa ile de görüşen Harbord'un başında bulunduğu heyete Kazım Karabekir Paşa tarafından verilen 25 Eylül 1919 tarihli raporda, Mondros Mütarekesi'nden sonra Ardahan ve Ahıska'yı işgal eden Gürcülerin çoğunluk temin etmek amacıyla Müslümanları imha ve tecavüz ettiklerine, İngilizlerin etkisiyle Gürcülerin yalnızca Ardahan'ı boşalttıklarına ve İngilizlerin yardımıyla Ermenistan'ın işgaline giren Ardahan'da yaşanan mezalime de değinilmiştir.[1413]

Harbord'a göre tek başına Ermenistan mandası kurmak buradaki çıkarların üst üste çakışması sebebiyle kaosa neden olacağından İstanbul ve Ermeni vilayetleri olarak adlandırılan yerler de dahil tüm Türkiye ile Rus Ermenistan'ı, Gürcistan ve Azerbaycan'ı da kapsayan bir manda yönetimi kurulmalıydı.[1414] Harbord raporunda Ermenistan başta olmak üzere Transkafkasya'daki sosyo-ekonomik ve siyasi duruma ilişkin ayrıntılı tahlillere de yer verilmiştir. Genel olarak Harbord manda konusunda olumsuz bir tablo çizmiştir. Bunun yanın sıra Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeni bulunmadığı için orada bir Ermenistan hükümetinin teşekkül edemeyeceğini düşünen Harbord yaptığı bir açıklamada Ermenistan'ın denize çıkış noktası olmaması sebebiyle Gürcistan ile samimi ilişki beslemesi gerektiğine dikkat çekmiştir.[1415]

Müttefik Yüksek Konseyi ise 25 Nisan 1920 tarihinde San Remo'da Amerikan hükümetine Ermenistan mandasını kabul etmesi için resmi teklif yapmıştır. Harbord'un olumsuz raporuna rağmen ABD Başkanı Wilson manda kararını kabul edip 24 Mayıs 1920'de Kongre'ye sevk etmiş ancak bu karar Kongre Komitesi'nin 27 Mayıs tarihli toplantısında 11 aleyhe 4 lehte oyla kabul edilmemiştir.[1416] Kongre'de 1 Haziran'da yapılan oylamada da mandaterlik yetkisi 52'ye 23 oyla reddedilmiştir.[1417]

1413 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.334-339.
1414 Mazıcı, **a.g.e.,** s.56.
1415 **Sabah,** 2 Ocak 1920, No.10.823, s.1, **Peyam-ı Sabah,** 2 Ocak 1920, No.393, s.1.
1416 **Hand Book,** s.12-13.
1417 Karal Akgün, **a.g.m.,** s.49.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN'IN BOLŞEVİKLEŞMESİNDEN SONRA TRANSKAFKASYA'DAKİ GELİŞMELER VE ERMENİ-GÜRCÜ İLİŞKİLERİ

4.1. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinin Ermenistan ve Gürcistan'a Yansımaları

Kızıl Ordu'nun Gönüllü Ordu'ya karşı Mart 1920 sonunda sağladığı başarı sonunda Kuzey Kafkasya'nın Sovyet Rusya'nın eline geçmesiyle Transkafkasya'ya yönelik Bolşevik tehdit daha görünür hale gelmiştir. Sovyet Rusya, zengin petrol yataklarıyla kritik önem taşıyan Azerbaycan'ı bölgede ilk hedefi olarak belirlerken Kuzey Kafkasya, yapılacak askeri ve siyasi çalışmaların merkezi işlevini görmüştür.

Bolşevikler Azerbaycan'ın işgalinin askeri ve siyasi düzenlemeleri için başkanlığını Grigori Konstantinoviç Orconikidze'nin, başkan yardımcılığını Sergey Mironoviç Kirov'un[1418] yapacağı Kavbüro (Kafkas Bürosunu) 8 Nisan 1920'de oluşturmuştur. Büro da iki Gürcü komünist Budu Mdivani[1419] ve Aleksandr Stopani üye olarak yer almıştır.[1420] Transkafkas cumhuriyetlerinin ve partilerinin ayrı hareket etmesine karşı olan Kafkas Bölgesel Komitesi (Kraikom) ise 20 Mayıs'ta lağvedilmiştir.[1421]

Lenin ve Stalin'in 21 Nisan 1920 tarihli ortak emrine uygun şekilde Orconikidze XI. Kızıl Ordu'ya Müsavat hükümetini yıkma görevini vermiştir.[1422] Gerekli koşullar hazırlanınca Kızıl Ordu da 27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan'a girmiştir.[1423]

1418 Mayıs 1920 sonunda Gürcistan'a Sovyet Büyükelçisi olarak atanmıştır.

1419 Asıl adı Polikarp Gurgenoviç (Budu) Mdivani'dir (1893-1930), 15 Aralık 1920'de Türkiye Büyükelçiliği görevine getirilmiş, bu görevi Haziran 1921'e kadar devam etmiştir. Perinçek, **a.g.m.,** 60.

1420 Swietochowski, **a.g.e.,** s.236.

1421 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.207.

1422 Erzurum Müdafa-yı Hukuk Heyet-i Merkeziyesi'ne gönderilen 24 Nisan 1920 tarihli istihbarat raporunda Bolşevik düzenli ordusunun Derbent ve civarında toplandığı, yarıdan çoğunu Kırgız İslam Türklerinden oluşan 50.000 kişilik Bolşevik kuvvetinin Derbent ile Bakü arasında Azerbaycan üzerinde Yalama istasyonu mıntıkasında beklediği belirtilmiştir. Raporda ayrıca, Çürüksu ile Batum arasındaki demirköprünün o bölgedeki İslam Bolşevikleri tarafından 23 Nisan'da tahrip edildiği bilgisine de yer verilmiştir. **TİTE Arşivi,** K:31, G:24, B, 24-001.

1423 Neciyev, **a.g.t.,** s.38-42.

Azerbaycan Komünist Partisi[1424] liderleri darbe için 27 Nisan 1920 tarihini belirlerken Kavbüro'nun talimatları doğrultusunda Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Rus Komünist Partisi Bölge Komitesi Bakü Bürosu ve Bakü Merkezi İşçi Konferansı tarafından Azerbaycan hükümetine 12 saat içinde teslim olunması için ortak bir ültimatom verilmiştir.[1425] Kızıl Ordu trenleri bu tarihte gece yarısı sınırı geçerek dikkate değer bir engel olmadan Bakü'ye doğru ilerlemiştir. Çoğu eski Himmetçilerden olmak üzere yerli üyelerin katılımıyla 28 Nisan'da Azerbaycan Sovnarkom'u kurulmuştur.[1426] Sovyet hakimiyetinin Nahçıvan hariç tüm Azerbaycan'da kurulduğu ise 30 Nisan'da açıklanmıştır.[1427]

Gürcistan yönetimi 27 Nisan 1920'de sabah saat 04.00'te Azerbaycan yönetiminden Sovyet ordusunun Azerbaycan sınırını geçtiği ve Bakü yönünde ilerlediğine dair bilgi alırken Azerbaycan yönetimi 1919 yılındaki antlaşmaya göre üçüncü ülkenin saldırı karşısında yardım etme yükümlülüğü bulunan Gürcistan'dan Azerbaycan ordusuna yardım sağlaması talebini iletmiştir. Gürcistan'ın Bakü'deki diplomatik temsilciliğinden ise 5.000 mevcuda yakın Sovyet ordusuna karşı ciddi bir direniş yapılmadığına dair bilgi intikal etmiştir.[1428]

Azerbaycan yönetimi Gürcülerin müdahil olması için İngilizlerden de yardım istemesine karşın Gürcistan, Sovyet ordusuna karşı mücadele vermediğini düşündüğü Azerbaycan'a yardım yükümlülüğünü yerine getirmemiştir. Gürcistan Başbakanı Jordaniya 30 Nisan 1920'de parlamentoda yaptığı açıklamada Azerbaycan'a sadece iki ülke arasındaki antlaşma sebebiyle değil, ahlaki açıdan da yardım etmek istediklerini ancak Azerbaycan halkının yabancı bir gücü kabul edip etmeyeceğini tespit amacıyla konuyu Azerbaycan'a sorduklarını, Bolşevik ordusunun herhangi bir engelle karşılaşmadan ilerlediğine dair haberler geldiğini açıklayarak[1429] yardım yapılmamasının gerekçesini ortaya koymuştur. Neticede Azerbaycan ve Gürcistan

[1424] Azerbaycan Kominist Partisi 11 Şubat 1920'de Bakü'de kurulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'da Rusya Komünist Partisi Bakü Komitesi, Adalet Partisi ve Himmet Partisi olmak üzere üç komünist oluşum da vardı. **a.g.e.,** s.27.
[1425] Gökay, **a.g.e.,** s.104.
[1426] Swietochowski, **a.g.e.,** s.240-243.
[1427] Neciyev, **a.g.t.,** s.53.
[1428] **Slovo,** 29 Nisan 1920, No:95, s.2.
[1429] **Slovo,** 5 Mayıs 1920, No:99, s.3.

arasında 16 Haziran 1919'da imzalanan ve uzun süre gündemin önemli maddesi haline gelen askeri ittifak antlaşması sonuç doğurmamıştır.

4.1.1. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Karşısında Ermenistan ve Gürcistan'ın Tepkisi: Bolşevik ve Türk Karşıtı Söylemler

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Ermenistan ve Gürcistan'da büyük yankı uyandırmıştır. Sovyetleşme süreci daha çok Türk-Sovyet Rus ilişkileri ve pantürkizm iddiaları üzerinden algılanmış, bu algının devamında radikal ve spekülatif değerlendirmeler yapılmıştır.

Genel olarak Bolşevik kuvvetlerin Türk desteği ile Azerbaycan'da yönetimi ele geçirerek Transkafkasya'ya ilk adımlarını attığı ve eş zamanlı olarak Mustafa Kemal'in Bolşevik kampanya için Sovyet hükümetine destek sözünü bildirdiği[1430] yönündeki yaklaşımlar Ermenistan ve Gürcistan'da kuvvetli şekilde dile getirilmiş ve adeta komplo teori olarak nitelendirilebilecek iddialar ortaya atılmıştır.

Taşnaksütyun Bolşevik karşıtı olmasına rağmen Ermenistan'ın ilk tepkisi, ister Beyaz ister Kızıl olsun Türkiye veya Azerbaycan'dan ziyade Rusya'ya ümit beslemesi nedeniyle oldukça iyimser olmuştur. Hatta Azerbaycan Revkom Başkanı Nariman Narimanov'a gönderilen mesajda yeni devrimci Musavat hükümetinin "*saldırgan politikasını*" inkar etmesi ve tüm Azerbaycan birliklerini Karabağ'dan çekmesi talep edilerek[1431] iyimser tavır ortaya konulurken tem tersi bir gelişme yaşanmış ve Sovyet tarafından Ermenistan'ın Karabağ ve Zangezur'u boşaltması için ültimatom verilmiştir. Ayrıca kısa süre sonra Ermenistan'da ortaya çıkan Bolşevik ayaklanmalar, Bolşevikler karşısında Ermenistan'ın Gürcistan ile söylem birliği oluşturmasına yol açmıştır.

Gürcistan Başbakanı Jordaniya 28 Nisan 1920'de ülkedeki bütün şehirlere, yerel yönetimlere, ordu karargahına ve Abhaz Komiserliği'ne şu çağrıyı yapmıştır:[1432]

> "Kuzey'in tehlikesi Gürcistan kapılarına dayandı. Sovyet ordusu savaşmadan Bakü'ye girdi ve burada Sovyet yönetimini ilan etti. Azerbaycan onlara kapısını açtı ki bu durum önceden Moskova ve Erzurum arasında

[1430] Hale, **a.g.e.,** s.50.
[1431] Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.184-185.
[1432] **İkdam,** 26 Mayıs 1920, No:8363, s.1., **Slovo,** 29 Nisan 1920, No:95, s.2.

> anlaşma yapıldığını göstermektedir. Gürcistan ve demokrasisi… tarafından bugüne kadar yapılan çalışmalar tehlikededir…Kaderimiz elimizdedir…Yönetim güçlü bir şekilde ülkeyi tehlideken korumayı kararlaştırmıştır…"

Jordaniya 30 Nisan 1920'de parlamentoda yaptığı açıklamada Bolşevik hareketin geri kalmışlığın ve halkların siyasi olgunluktan yoksun kalmalarının sonucu olduğunu düşündüğünü, Azerbaycan'da demokrasi olmaması, halkın herşeyi yukarıdan beklemesi ve eski tarım ilişkilerinin devamının Azerbaycan'da Bolşevik devrimin sosyal temelini oluşturduğunu ileri sürerek[1433] gelişmeleri ideolojik temelde değerlendirmiştir.

Jordaniya milli boyutta ise; "*Azerbaycan'ın Antant ile müttefik olduğu ancak Antant'ın Türkiye'yi parçaladığı ve Bakü komünistlerinin gözünde Azerbaycan'ın düşmanı olduğu*" şeklinde bir yaklaşım bulunduğunu, Antant'ın Moskova Bolşeviklerinin düşmanı olması ve Bolşevikleri Avrupa'nın henüz tanımaması nedeniyle "*Moskova ve Erzurum'un menfaatlerinin birleştiğini, Rus komünistleri ve Anadolu milliyetçileri arasında bağ oluştuğunu, Azerbaycan'daki darbede bu milli unsurun rol oynadığının kesin bir şekilde söylenebileceğini*" ileri sürmüştür. Jordaniya'ya göre Bolşevikler öncelikle Ermenistan'a yönelip Anadolu birlikleri ile birleşme niyetindedir. Ayrıca, Musavat'ın 1918'de Türkiye'yi Kafkasya'ya sokması gibi şimdi de Azerbaycanlı komünistlerin bu görevi üstlendiğini[1434] iddia eden Jordaniya; "*Azerbaycan'ın kaderinin Bolşevik Rusya ve Kemal Paşa'nın Türkiye'sine bağlandığını*" vurgulamıştır.[1435]

Gürcü Menşevik Borba gazetesinde yer alan makalede, Bakü'deki Bolşevik yönetiminin bir taraftan Azerbaycan'ın kendi içinde bölünmesi, diğer taraftan sınırları içindeki "*Türk-Panislamist güçlerin*" zaferinden kaynaklandığı iddia edilmiştir. Makalede ideolojik ve yönetimsel açıdan Azerbaycan'ın yetersiz kaldığı görüşü çerçevesinde, Azerbaycan'da demokrasi örgütlenmesinin sonuçsuz ve yapay kaldığı, tarım reformunun yapılamadığı, yerel yönetimlerin demokratik şekilde örgütlenmiş organlarının oluşturulamadığı, halk kitlelerinin cumhuriyetin organik yaşamına

1433 **Slovo,** 5 Mayıs 1920, No:99, s.3.
1434 **İkdam,** 17 Mayıs 1920, No:8354, s.1.
1435 **Slovo,** 5 Mayıs 1920, No:99, s.3.

çekilemediği, ordunun Bolşeviklere karşı koyacağına Ermeni-Tatar savaşına atıldığı yönünde eleştiri getirilmiştir. "*Pantürkist kampın maceracılarının*" Azerbaycan'ı geçici olarak Narimanov'un boyunduruğu altına alma yoluyla "*Kemal Paşa'nın boyunduruğuna çektiklerini*" iddia eden gazeteye göre; "*Gürcistan halkı Bolşeviklere direnmeyen Azerbaycan halkı gibi çıplak ellerle beklemeyecektir. Gürcistan halkı arasında Kemal Paşa'nın tarafında ülkesini satan hainler bulunmamaktadır. Gürcistan'ı Bakü'den birisi Bolşevik emperyalizmi, diğer genç Türk emperyalizmi olmak üzere iki düşman tehdit etmektedir*".[1436]

Ermeni Slovo Gazetesi de benzer eleştiriler getirmiştir. Gazetede çıkan yazıya göre, Azerbaycan'da Bolşevizm gerçek bir zafer elde etmemiştir. Bolşeviklerin elde ettiği kazanım Azerbaycan yöneticilerinin "*siyasi körlüğü*" ve "*Asya kurnazlığından*" kaynaklanmıştır. Azerbaycan'ın demokratik temellerde vatandaş dayanışmasını kuvvetlendirecek adımlar atmadığını, gerekli reformları yapmadığını, entrika yoluyla hakimiyetini genişleterek Ermeniler üstünde "*kanlı baskı*" uyguladığını iddia eden yazıda, Azerbaycan'ın Gürcistan demokrasisini de aldatıp "*genç Türk emperyalizminin*" menfaatine hizmet ettiği ileri sürülmüştür. Ayrıca Azerbaycan'ın Gürcistan'ın uyarısına rağmen Bolşevizm tehlikesine karşı ülkesini koruyacağı yerde bir süre önce Ermenilere saldırdığı[1437] belirtilmiştir.

Slovo gazetesinde yer alan başka bir yazıda ise Bakü'deki Bolşevik devrimin, Ermenistan ve Gürcistan için en büyük tehlikeyi oluşturan "*siyasi Panislamizm ve kurnaz pantürkist emperyalizminin yuvası niteliğindeki Osmanlı imparatorluğunu*" nihai olarak ortadan kaldırmaya yönelik olarak Avrupalı müttefiklerin vardığı ön karar[1438] ile aynı zamana denk geldiği belirtilmiştir. Slovo'ya göre "*pantürkist emperyalistlerin yuvasına yakın yerde bulunan*" Ermenistan belki Gürcistan'dan daha tehlikeli bir durumdadır. Gazete, "*Kızıl Bakü*" ve "*Kızıl Vladikavkaz*"dan Ermenistan yönetimine gönderilen notalarda, Karabağ ve Zangezur'un boşaltılmasının talep edildiğini aksi halde Sovyet Azerbaycan ve Federatif Rusya tarafından savaş ilan edileceğinin bildirildiğine de dikkat çekmiştir. Bolşeviklerin Türklere sempatisinin bilindiğini ve Ermenistan'ın 24 saat içinde boyun eğmesi şartlarını içeren ikinci bir

[1436] **Slovo**, 30 Nisan 1920, No:96, s.2.
[1437] **Slovo,** 30 Nisan 1920, No:96, s.2.
[1438] San Remo Konferansında alınan kararlardır.

nota alabileceğinin ihtimal dahilinde bulunduğunu ileri süren Slovo, ortak tehlikeye karşı Ermenistan ve Gürcistan'ın karşılıklı yardımda bulunmalarını[1439] önermiştir.

Yine Slovo'ya göre, kendi topraklarında ve Ukrayna'da mücadeleye devam eden Sovyet Rusya, Transkafkasya'ya güçlü şekilde saldıramaz ve Gürcistan ve Ermenistan arasında birlik, dayanışma ve savunma hazırlığı görürse saldırgan tavır almak yerine barış teklifinde bulunabilir. Ayrıca Azerbaycan Bolşevikleri ve onların "*Anadolu'daki dostları*" kaldığı sürece her iki ülkenin müşterek güçleri ile savunma yapması[1440] gerektiği öne sürülerek askeri işbirliği çağrısı yapılmıştır.

Gürcü Sahalho Sakme Gazetesi Azerbaycan'ın "*Türkiye No:2*" şeklinde adlandırılmasının adil bir durum olduğunu, Azerbaycan'ın Gürcistan'a yönelik ilişkilerinin bu durumu teyit ettiğini belirtip bu duruma örnek olarak Batum meselesini göstermiştir. Bolşeviklerin Bakü'yü almasıyla "*maskenin*" nihai olarak kaldırıldığını ve Türkiye ve Rusya'nın anlaşması ile bu olayın gerçekleştirildiği konusunda şüphesi bulunmadığını iddia eden gazeteye göre komünistler Azerbaycan'ın yüzünde Türkiye ile ittifaka girmiştir ve Gürcistan ile Ermenistan'a yönelik düşünceler vardır.[1441]

1920 Nisan ayında yapılan son Transkafkasya Konferansı sırasında oluşturulan komisyonun üyesi olan Gürcü devlet adamı İsidor Ramişvili'nin bu amaçla Erivan'a yaptığı ziyaret sonrasında Gürcü medyasına ziyaretle ilgili aktardığı izlenimleri o günlerdeki Bolşevik ve Türk karşıtı ruh halini yansıtmaktadır. Ramişvili'nin gözlemlerine göre Ermenistan yönetimi ve parlamentosu ülkenin bağımsızlığını koruma konusunda güçlü ve kararlıdır. Ayrıca ellerindeki tüm imkanlarla hem Bolşeviklere hem de Türkiye'ye karşı savunmaya hazırdır. Bakü Revkom'unun, sonrasında Orconikidze'nin Karabağ ve Zangezur'un boşaltılmasına yönelik ültimatomu öfkeye sebebiyet vermiştir ve durum 1 Mayıs mitinginde açıkça ortaya çıkmıştır. Tüm halk savunma amacıyla yönetimin etrafında birleşmiştir. Yerel Bolşevikler ültimatomun gerçekliğini kabul etmemekte ve bunun Sovyet yönetiminin düşmanlarının provokasyonu olarak düşünmektedir.[1442]

1439 **Slovo,** 5 Mayıs 1920, No:99, s.2. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-18.**
1440 **Slovo,** 6 Mayıs 1920, No:100, s.2.
1441 **Slovo,** 1 Mayıs 1920, No:97 s.4.
1442 **Slovo,** 7 Mayıs 1920, No:101, s.2.

Buna karşın Erivan'da mitinge katılıp bir konuşma yapan ve Ermeniler ile Gürcüler arasında dostane ilişkisinin sürdürülmesi gereğine değinmesi sebebiyle Ermenilerden olumlu tepki alan[1443] İ.Ramişvili, Ermenistan yönetiminin Bolşeviklere az önem verdiği görüşünü taşımıştır. Ona göre Bolşeviklerin 1 Mayıs günü kendi sloganlarını serbestçe atıp Erivan ve Gümrü sokaklarında gösteri yapmaları Bolşeviklerin gücünü değil, Ermenistan'ın; "*Bolşevizm zehrine karşı sigortalı olduğuna dair kendinden emin olduğunu*" göstermektedir. Bu ise tartışmasız bir hatadır çünkü halkın ağır ekonomik durumu ve demokratik reformların yürütülmesine yönelik çalışmanın yetersizliği "*Bolşevik macera*" için uygun bir zemin oluşturabilir.[1444]

Ermenistan Dışişleri Bakanı Ohancanyan, İ.Ramişvili'ye bir telgraf göndererek Gürcistan yönetimine ulaştırılmak üzere; "*her iki halk için kritik olan bu günlerde güçlü bir kararlılıkla sizinle birlikte hareket edeceğimizi iletmenizi rica ederim*" mesajını iletmiştir. Azerbaycan'daki son olaylar Ermenistan'ın Gürcistan'a yönelik ilişkisini keskin bir şekilde iyi ve sıkı yakınlaşma çabası yönünde değiştirmiştir.

Tiflis'te bulunan tüm Ermeni fraksiyonlar, komiteler, sendikalar ve Taşnaksütyun Partisi ile bağlantılı diğer örgütler 5 Mayıs 1920 tarihinde Tiflis'te genel bir toplantı yapmıştır. Toplantıda, merkez komitenin Azerbaycan'daki Bolşevik darbe, Ermenistan yönetimine Sovyet unsurlar tarafından verilen son ültimatom ve "*Transkafkasya sınırlarında devrimci yapıyı bozan farklı uygunsuz unsurların çabaları*" adlı rapor okunmuştur.

Raporda, Azerbaycan'daki darbenin emekçi kitlelerin devrim mücadelesinin değil "*İttihad-Musavat-Bolşevik*" Panislamist blokun girişimlerinin neticesi olduğu, Azerbaycan demokrasisinin sınır menfaatlerini koruyamayacağı, Panislamist planların gerçekleşmesine hizmet edeceği, Ermeni proleteryasına verilen "*komünist-panislamist bayrağı*" altındaki ültimatomun bu kesimin "*Türk ordusu ve Mustafa Kemal ile birleşme çabalarını*" gösterdiği, böylesi yakınlaşmanın bütün karşı devrimci ve maceracı unsurları ayağa kaldırarak sadece devrimsel fethe ve siyasi özgürlüğe değil,

[1443] **Sabah,** 19 Mayıs 1920, No.10.961, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 19 Mayıs 1920, No.531, s.2.
[1444] **Slovo,** 7 Mayıs 1920, No:101, s.2.

emekçi kitlenin fiziki varlığına da tehlike oluşturduğu ileri sürülmüştür. Raporun devamında, Taşnaksütyun'un parti organlarının ve temsilcilerinin Tiflis Konseyi'nin müşterek toplantısının bu yeni "*Türk-Bolşevik yakınlaşmasına*" karşı protestoda bulunduğu ve Azerbaycan demokrasisinin kendi gücü ile kaderini belirleyeceğine inanıldığı, Konseyin Gürcistan ve Tiflis'teki Ermeni devrimci demokrasisinin menfaatleri adına bağımsızlık, özgürlük ve devrimci zaferi korumak için bütün gücüyle hazır olduğu şeklindeki beş maddelik[1445] yaklaşım sıralanmıştır.

Nor Aşhatavor'da 8 Mayıs 1920'de Gürcistan ve Ermenistan'ın gelişen olaylar kapsamında dayanışma gereğine işaret eden "*ortak tehdit, ortak vazife*" başlıklı bir makaleye yer verilmiştir. Makalede Aşhatavor'un Transkafkasya'da hızlı şekilde gelişen olayları önceden görerek özellikle Ermenistan ve Gürcistan'ı uyardığı, Doğu'nun bütün karşı devrimci unsurları olan feodallerin, paşaların, hanların kendi köklü "*reaksiyoner Panislamist*" amaçlarını gerçekleştirmek için birleştiğinin 30 yıldır Doğu'da çalışan Taşnaksütyun Partisi ve onun yayın organı Aşhatavor için çok açık olduğu belirtilmiştir.

Makalenin devamında, Aşhatavor'un "*kötücül Gürcistan-Azerbaycan ittifakını*" sorgulayıp Gürcistan demokrasisini bu doğal olmayan antlaşmaya dahil olmama ve Doğu'dan gelen karşı devrimci tehlike karşısında mücadeleye hazır olma konusunda uyardığında Gürcü basınının ve ilgili organların kendilerine "*ayrılıkçı ve izolasyoncu suçlamasının yıkıldığını*" ileri sürerek Gürcü yönetim çevreleri tarafından daha önce Taşnaklar aleyhine yöneltilen suçlamalardan duyulan rahatsızlık ortaya konulmuştur. Aşhatavor "*Azerbaycan beylerinin komplo planlarının*" çok iyi şekilde farkına vararak Gürcü ve Ermeni emekçi sınıflarının bu Azeri beyleriyle herhangi bir şekilde ittifaka girme ihtimalini açıkça ve doğrudan reddettikleri yönündeki yaklaşımı ifade ederek; "*Gürcistan'ın Mustafa Kemal ve komünizm maskesini takan Azerbaycanlılara karşı mücadele hazırlığını alkışladıklarını, Ermenistan'ın Gürcistan'a tam desteğini açıklaması gerektiğini*" savunarak[1446] yaşanan süreçten

---

[1445] O günlerde Tiflis'teki Ermeni Örgütleri Birliği'nde yer alan Tarım, Hıfzı Sıhha, Teknik, Ermeni Avukatlar Birliği, Ermeni Etnografisi, Depi-Ayk Komitesi, Ermeniler Birliği, Mailov Kardeşler Bilimsel Ekonomik Araştırmalar ve Kafkas Ermeni Yardım Kuruluşu şeklindeki kuruluşlar Ermenistan yönetimine ve toplum kuruluşlarına başvurarak kendi hizmetlerine ilişkin tekliflerini bildirmişler, yönetim de olumlu yaklaşım sergilemiştir. **Slovo,** 8 Mayıs 1920, No:102, s.2.

[1446] **Slovo,** 8 Mayıs 1920, No:102, s.4.

yararlanarak Gürcü-Ermeni yakınlaşmasını sağlamayı amaçlamıştır. Dikkat çeken nokta ise Ermenilerin kendi tehdit algısına konu Azerbaycan ve Türkiye'yi Gürcistan'ın da tehdit algısı haline getirmeye çalışarak gerçekte ortak tehdit olan Bolşevizmin vurgusunun yapılmamasıdır.

Benzer şekilde Taşnaksütyun'un Erivan'daki resmi yayın organı Araç gazetesi ateşli bir şekilde Gürcistan ve Ermenistan'ın dostluk içinde ortak mücadeleye çağırarak iki ülkenin bundan sonra askeri birlik oluşturmaları gerektiğini[1447] savunmuştur. Türk basınına Yergir gazetesinin Batum özel muhabirinin verdiği bilgiler üzerinden yansıyan haberlere göre ise Ermenistan ve Gürcistan arasında savunma şeklinde mahiyete sahip askeri bir ittifak imzalanması için görüşmeler yapılmıştır.[1448]

Diğer taraftan, Orconikidze Azerbaycan'dan sonra Gürcistan ve Ermenistan'ın birkaç hafta içinde işgal edilebileceğine[1449] dair iyimser bir tutuma sahip olurken Gürcistan, Sovyet ordusunun Bakü'ye girip Sovyet yönetimini ilan etmesi üzerine Tiflis, Signagi, Telavi, Borçalı, Tioneti, Duşeti, Gori, Ahıska ve Ahılkelek'te sıkı yönetim ve seferberlik ilan ederek 1894 ve 1895 doğumluları askere çağırmıştır.[1450]

Sovyet Azerbaycan ise 1 Mayıs 1920'de Ermenistan'a bir ültimatom vererek Ermenistan'ın Azerbaycan'ın iddia ettiği Ermeni hududundan birliklerini çekmesi için 24 saat süre vermiştir.[1451] Batum'da yayınlanan İslam Gürcistan'ı gazetesinin 4 Mayıs 1920 tarihli nüshasında ise Azerbaycan Kızıl Ordusu'nun Ermenistan üzerine yürüdüğü ve Anadolu'daki Türk Kuvayi Milliyesiyle birleşmek üzere harekete geçtiği[1452] şeklindeki bir habere yer verilmiştir.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ve sonrasında Bolşeviklerin Ermenistan ve Gürcistan'a ültimatom göndermesi durumundan rahatsız olan İngilizleri önlem almaya itmiştir. Batum'daki Azerbaycan Konsolosluğunu kapatan ve Bakü'ye yapılan tren seferlerini iptal eden İngilizler daha etkili adım atma gereğini duymuştur. Bu sebeple

---

1447 **Slovo,** 11 Mayıs 1920, No:104, s.2.
1448 **Sabah,** 25 Haziran 1920, No.10.996, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 25 Haziran 1920, No.566, s.2.
1449 Swietochowski, **a.g.e.,** s.245.
1450 Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.798., **Slovo,** 29 Nisan 1920, No:95, s.2. **TİTE Arşivi,** K:28, G:63, B, 63-001 jpg
1451 Sürmeli, **a.g.e.,** s.511.
1452 **TİTE Arşivi,** K:24,G:53, 53-001.

İngilizler Sovyet Azerbaycanı'na karşı Gürcistan ve Ermenistan'ı bir araya getirmek için girişimlerde bulunmuştur.[1453]

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Sovyet Azerbaycan'ı ile Gürcistan ve Ermenistan ilişkileri kaçınılmaz şekilde farklı bir seyir izlemiştir. Bu durumun ilk somut işareti ise Azerbaycan tarafından yapılan saldırılardır. Bu kapsamda, Azerbaycan Kura Nehri üzerindeki köprüyü talep etmiş, talep kabul edilmeyince[1454] iki zırhlı tren 5 Mayıs 1920 tarihinde Poyli Köprüsü'ne yaklaşarak buradan Gürcü birliklerine ateş açmış ve köprü üzerinden Gürcistan sınırlarına girmeye çalışmıştır. Bununla birlikte bir tabur düzenli Azerbaycan askeri Borçalı'da Kızıl Köprü'deki Muganlo köyünü işgal ederek ilerlemiş ve Gürcü sınır birliklerine saldırmıştır. Gürcistan yönetimi Gegeçkori imzasıyla 5 Mayıs 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çeçerin'e gönderdiği yazıda gelişmeyi aktararak Gürcistan'ın saldırılar karşısında gerekli önlemleri almak zorunda olduğu ve bütün sorumluluğun Gürcistan'ın sınır sorunlarının barış yoluyla çözülmesinden imtina eden Azerbaycan Sovyet yönetiminde olduğu[1455] vurgulanmıştır. Nihayetinde Gürcüler Poyli Köprüsü'nden Azerbaycanlıları püskürtmeyi başarmıştır. Borçalı'daki asi Tatar köylerinin de Gürcü hükümetine boyun eğdiği yönünde haberler intikal etmiştir. [1456]

Orconikidze 3 Mayıs'ta Moskova'ya gönderdiği telgrafta Kızıl Ordu'nun 10 gün içinde Tiflis'i almasının beklendiğini bildirmiştir. Lenin ve Merkez Komite ise Polonya'nın saldırısı ile Wrangel'in Kırım'ı tutması faktörlerini dikkate alarak bu yaklaşımı onaylamamış, gönderilen talimatla da tüm birliklerin Azerbaycan'a geri çekilmesi istenmiştir. Ayrıca Gürcistan ile yapılacak anlaşma da gündemde tutulmuştur.[1457]Bolşevik birlikleri Gürcüler karşısında başarısız olurken Sovyetleşen Azerbaycan topraklarından Gürcistan'a yönelik tehdidin henüz sıcak olduğu 7 Mayıs 1920 tarihinde Sovyet Rusya ve Gürcistan arasında antlaşma yapılmıştır.

Takip eden günlerde 7 Mayıs tarihli antlaşmaya rağmen Azerbaycan-Gürcistan sınırında muhtelif çatışmalar yaşanırken çatışmalarda yer alan birliklerin bir bölümünün Azerbaycan düzenli ordu birlikleri, diğerlerinin ise Sovyet Kızıl Ordu

---

1453 Sarı, **a.g.e.,** s.505.
1454 **İkdam,** 21 Mayıs 1920, No:8358, s.1.
1455 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.5.
1456 **İkdam,** 26 Mayıs 1920, No:8363, s.1.
1457 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.203.

askerleri olduğu belirlenmiştir. Gegeçkori 15 Mayıs 1920 tarihinde Çiçerin'e gönderdiği yazıda Sovyet birliklerinin cepheden çekilmesini talep ederken Gürcistan'a karşı olan Azerbaycan'daki Sovyet birliklerinin Sovyet Rusya ve Gürcistan arasında imzalanan antlaşmanın otoritesini sarstığı kaydedilmiştir.[1458]

Devamında Gürcistan, Azerbaycan ile ateşkes görüşmelerine başlarken iki ülke birliklerinin hangi hatta durması gerektiğini belirlemek için her iki taraftan sınır belirleme komisyonu oluşturulmasını teklif etmiştir. Gegeçkori 23 Mayıs 1920 tarihinde Çiçerin'e gönderdiği yazıda, yapılan teklifin yalnızca Azerbaycan tarafının isteksizliğinden reddedilebileceğini, Azerbaycan'ın Sovyet birliklerinin süngüsüne dayandığını bildirmiş ve Azerbaycanlı Sovyet yetkililerin 7 Mayıs'ta yapılan antlaşmaya saygı duymaları için gerekli önemlerin alınması talebi kaydedilmiştir.[1459]

Nihayetinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Gürcistan arasında 12 Haziran 1920 tarihinde Akstafa'da bir antlaşma yapılmıştır. Antlaşma ile iki ülke arasındaki sınırlar daha belirgin hale getirilirken Zakatala Bölgesi konusunda antlaşma sağlanamamış ve sorun hakem komitesine havale edilmiştir.[1460] Gürcistan yapılan antlaşmalara göre Zakatala meselesinin çözümüne kadar yeni askeri birliklerin sokulamayacağını ortaya koyarak Azerbaycan'ın yeni birlikleri bölgeye soktuğunu ileri sürmüş ve bu durumdan duyduğu rahatsızlığı 26 Haziran 1920 tarihinde Sovyet Azerbaycan yönetimi ve Sovyet Rusya yönetimine bildirmiştir. Gürcistan her iki ülkenin birliklerini Zakatala'dan çekmesini ve kontrol komisyonunun ilgili antlaşmanın gereğinin yerine getirilmesini gözlemlemesini talep etmiştir.[1461]

Gürcistan, Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan ile en azından diplomatik zeminde anlaşma sağlayarak kendisini kısmen güvenceye almıştır. Gürcistan içindeki Bolşevik hareketin gelişimi ve Sovyet tarafının Transkafkasya'nın tamamını Bolşevikleştirme politikasını dolaylı olarak sürdürmesi ise bu güvenceyi kırılgan hale getirmiştir.

1458 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.6.
1459 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.7.
1460 **STSA**, F. 1864. Op.1, D.62, L.24-25-26. Gürcistan Zakatala'nın yanı sıra Karayazı, Borçalı ve Kazak gibi toprakların da kadim Gürcü toprağı olduğunu ileri sürmüştür. Neciyev, **a.g.t.,** s.64.
1461 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.9.

Ermenistan'da ise Mayıs 1920 başında Bolşevik ayaklanma ortaya çıkınca Sovyet Azerbaycan'dan gelen Kızıl Ordu birlikleri Ermenistan sınırını geçerek ayaklanmaya sınırlı da olsa destek sağlamaya çalışmıştır. İlginç olan nokta ise Sovyet Azerbaycan'ının aynı günlerde Ermenistan'a toprak ihtilaflarının barışçıl çözümü için 15 Mayıs'ta Bakü'ye heyet gönderilmesini teklif etmesi, Ermenistan'ın ise bu teklifi görüşmenin Kazah şehrinde olması kaydıyla kabul etmesidir.[1462]

Türkiye'ye intikal eden haberlerde, Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesi sonrasında Ermenilerin kendilerini kurtarmak amacıyla hile yaparak Bolşevik olacaklarını ve hatta kısmen olduklarını ileri sürdükleri ancak kendilerine sınır olan İslam ahalisine saldırmaktan geri durmadıkları ileri sürülmüştür.[1463] Ermenistan'ın Bolşeviklere yönelik olarak önlem almaya başladığı bu süreçte intikal eden haberin yerel düzeydeki gelişmelerle bağlantılı olma ihtimali yüksektir.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi bu ülkede Başbakanlık, İçişleri ve Dışişleri Bakanlıkları yapmış olan Fethali Han Hoyski'nin öldürülmesi şeklinde sonuçlar da doğurmuştur. Avrupa'da İttihat ve Terakki önderlerine saldırılar düzenleyen Ermeniler, Bakü'nün 15 Eylül 1918'de alınması akabinde çok sayıda Ermeninin öldürülmesinden sorumlu tuttukları Fethali Han Hoyski'yi[1464]de hedef almıştır. Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Fethali Han Hoyski ailesi ile beraber Gürcistan'a gitmek durumunda kalmış ancak 19 Haziran 1920'de burada bir Ermeni tarafından arkadan vurulmak suretiyle öldürülmüştür.[1465]

4.1.2. Gürcistan-Sovyet Rusya Antlaşması (7 Mayıs 1920)

Sovyet, Rusya bir taraftan Ermenistan ve Gürcistan'ı Bolşevikleştirmek için çaba harcarken diğer taraftan bu iki ülkeyle diplomatik kanalları açık tutmuştur. Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilmesi ve Batum sorunu ekseninde Ankara hükümeti ile görüş farklılığı yaşayan Sovyet Rusya, Ermenistan ve Gürcistan ile anlaşmayı tercih etmiştir. Azerbaycan'ın Sovyetleştiğini gören Gürcü Menşevikler ve Ermeni

1462 **Slovo,** 13 Mayıs 1920, No:106, s.2.
1463 **TİTE Arşivi,** K:28, G:54, B, 54-001.
1464 **Diplomatiçeskie Besedi,** No:36.
1465 **Azerbaycan Demokratik Respublikası, Azerbaycan Hökümeti 1918-1920,** (Haz. V.Allahverdiyev-Ş.Mehdiyev), Gençlik, Bakı, 1990, s.30.

Taşnaklar İngiltere'nin kışkırtmalarını dikkate almayarak Sovyet Rusya ile anlaşmaya yönelmiştir.[1466]

Transkafkasya'da Bolşevik rüzgarların estiği, Ermenistan ve Gürcistan'da bu yönde ayaklanma girişimlerinin olduğu ve nihayet Sovyetleşen Azerbaycan tarafından Kızıl Ordu'nun sınır bölgesinde bazı çatışmalara girdiği siyasi ve askeri açıdan hareketli bir dönemde Gürcistan ve Sovyet Rusya arasında 7 Mayıs 1920 yılında Moskova'da bir antlaşma imzalanmıştır.

Antlaşmaya göre Sovyet Rusya Gürcistan'ın bağımsızlığını tanırken[1467] eski Kafkasya Genel Valiliği bünyesindeki Tiflis, Kutaisi, Batum ve Suhum gibi bölgelerin Gürcistan'a ait olduğunu kabul etmiştir. Antlaşmada Kafkasya geçitlerinin tarafsızlığının sağlanması, Komünist Partisi'nin Gürcistan'da yasal olarak faaliyet göstermesi ve Gürcistan Ordusu haricindeki askeri birliklerin Gürcistan sınırları dışına çıkarılması gibi Gürcistan'ın egemenlik haklarını olumsuz yönde etkileyecek maddeler yer almıştır.[1468] Borba gazetesinde çıkan bir yazıda, Sovyet Rusya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını de jure[1469] ve de facto olarak tanıdığı halde Antant'ın sadece de facto tanıdığı, Sovyet Rusya Gürcistan'ın Batum üzerindeki egemenliğini tanırken Antant'ın "*Müslüman Gürcistan'ın Hıristiyan Gürcistan*" ile birleşmesine bugüne kadar imkan tanımadığı belirtilerek[1470] Antant'ın Gürcistan politikası eleştirilmiştir.

Gerçekten 7 Mayıs tarihli antlaşma Gürcistan'ın Batum meselesi açısından önemli bir dayanak oluşturmuştur. Örneğin Moskova'da 9 Haziran 1920 tarihinde çıkan bir yazıda, Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'in Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği notada Sovyet yönetiminin yapılacak anlaşmada Batum oblastı ile ilgili meselenin referandum yoluyla çözüme kavuşturulmasını önerdiği ileri sürülünce habere tepki gösterilmiştir. Bu doğrultuda, Gegeçkori 24 Haziran 1920 tarihinde

---

1466 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.152.
1467 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.169.
1468 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.330.
1469 De jure tanım, tanımanın bütün hukukî etkilerini bünyesinde taşıyan ve tam tanımayı ifade eden tanıma şeklidir. De facto tanıma geri alınabiliken de jure tanımada bu durum mümkün değildir. Selcen Erdal, "*Uluslararası Hukukta Tanıma Kurumu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği*", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** C.13, S.1, 2005, s.168., De facto tanıma de jure tanımanın ilk adımı olarak da görülmektedir. Seha L.Meray, **Devletler Hukukuna Giriş,** I.Cilt, 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968, s.284.
1470 **Slovo,** 12 Mayıs 1920, No:105, s.3.

Çiçerine bir yazı göndererek Batum ile ilgili bu kararın Batum'un tartışmasız şekilde Gürcistan'a ait olduğunu gösteren 7 Mayıs tarihli antlaşmaya aykırı olduğu bildirmiş ve çıkan haberin ne derece gerçeğe uygun olduğunu sormuştur.[1471]

Slovo'da yer alan makalede, antlaşmanın Gürcistan'ın bağımsızlığını Batum'u da dahil edecek şekilde tanıması, ticari ve ekonomik avantajlar sağlaması ve kuzeyden gelecek "*anarşik-ajitasyon karakterindeki girişimlerin*" önüne geçmesi açısından fayda sağlayacağının altı çizilerek Ermenistan'ın, Gürcistan'ın bu başarısının mutluluğunu paylaştığı iddia edilmiştir. Diğer taraftan, Gürcistan'ın "*kuzeyden güvenliğini*" sağlarken Ermenistan'ın da özgürlük ve güvenliğini sağladığı, Ermenistan'ın; "*güneyden güvenlik ve dokunulmazlığını sağlamasının Anadolu'ya karşı Gürcistan'ın bağımsızlık ve dokunulmazlığını garanti altına aldığı*" vurgulanarak Gürcistan ve Ermenistan'ın birlikte hareket etmesi temennisi ortaya konulmuştur.[1472]

Slovo'da yer alan 13 Mayıs 1920 tarihli diğer bir makalede[1473] gelişen süreç yine Türkiye ekseninde değerlendilirken daha sert bir dil kullanılmıştır. Bu kapsamda, Rusya'nın her zaman Balkan-Transkafkasya politikasında Hıristiyan halkları "*ölümcül Türk politikasından*" koruduğu, özgür Transkafkasya'ya yönelik tehlikenin Rus kuzeyinden değil, "*Türk güney batısından*" geldiği bir kez daha ileri sürülmüştür.

Makalenin devamında, Gürcistan ve Sovyet Rusya arasında yapılan barışın Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında da yapılacağı ancak Nuri ve Enver Paşa'nın iradesini uygulayan Azerbaycan, Sovyet Rusya eli ile durdurulmazsa "*Türk-Tatar çetelerini*" Ermeni topraklarına sürmeyeceğinin garanti edilemeyeceği, tek başına Azerbaycan'ın Gürcistan ve Ermenistan için korkunç olmadığı fakat "*sultanla bağlantısını koparan Anadolu emperyalizmi*" ifadesiyle Türk milli mücadelesinin çok tehlikeli olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Anadolu'nun Transkafkasya'ya yönelik "*fetihçi-yıkıcı*" düşüncelerini Sovyet Rusya'nın komünizmine dayaması halinde tehlikenin artacağı da iddia edilmiştir. Gazeteye göre Sovyet Rusya'nın Transkafkasya aleyhinde "*Türk emperyalistlerine*" karşı yardım yapması ihtimal dışıdır ve Türklerin çoğunluğu Müslümanlardan oluşan oblastları koparması daha çok ihtimal dahilindedir.

1471 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.10.
1472 **Slovo** Gazetesi, 11 Mayıs 1920, No:104, s.2.
1473 **Slovo,** 13 Mayıs 1920, No:106, s.2.

Türklerin Acaristan'da düşmanca çalışma yürütttüğünü kaydeden gazeteye göre Gürcistan ve Ermenistan kendi silahlı kuvvetlerini zayıflatmadan dikkatlerini Mustafa Kemal'in etrafında toplanan Anadolu'ya yöneltip ortak veya paralel çalışma yürütmeleri gerekmektedir.

Ermenistan yönetimi ise Gürcistan-Sovyet Rusya anlaşma maddelerinin ortaya çıkmasıyla şaşkınlık yaşamıştır. Buna göre, şayet Batum ve Tiflis vilayetleri Gürcistan sınırları içinde kabul edildiyse Ermenistan Batum limanına ulaşacak koridor işlevini gören Çoruh Nehri Vadisi'ni kaybedecek ayrıca Ahılkelek ve Borçalı'ya yönelik güçlü iddiasından vazgeçmek zorunda kalacaktı. Oysa Güney Borçalı'daki Lori ilçesi zaten bölünmüştü ve bu bölüm Ermenistan'a entegre edilmişti. Erivan yönetimine göre ya Sovyet Rusya yerel siyasi coğrafyanın tam farkında değildi ya da provokasyon peşindeydi. Ermeniler, antlaşmaya göre Gürcistan'ın Sovyet Rusya veya müttefiklerine yönelik düşmanca hareketi engelleme yükümlülüğünün bulunmasına da gönderme yaparak Tiflis hükümetinin bu maddeyi gerekçe göstererek Avrupalı Müttefikler tarafından Ermenistan'a gönderilen silah ve ekipmanı engeleyebileceği ve bu malzemelerin Sovyet Rusya'nın müttefiki "*Ulusal Türkiye*" aleyhine kullanılabileceğinin ileri sürebileceğini iddia etmiştir. Gürcü basını ise Ermenilerin tepkisi ile alay ederek Taşnakların geçmişin hatalarından hiçbir öğrenmediğinin altını çizmiştir.[1474]

Genel olarak Rus-Gürcü antlaşması Gürcistan'ın ve toprak bütünlüğünün eski kolonisi tarafından tanınması açısından ülkenin iç ve dışta prestijini atırmıştır. Gürcistan yönetimi de Sovyet Rusya ile yapılan görüşmeleri büyük bir diplomatik başarı olarak lanse etmiştir.[1475] Bununla beraber Bolşevik Rusya'nın Gürcistan'ı ele geçirmesi için gerekli altyapı da yine bu antlaşma ile oluşturulmuştur. Özellikle Komünist Partisi'nin yasallaşması devlet karşıtı güçlerin kuvvet kazanmasına yol açmıştır.[1476]

1474 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.205-206.
1475 **Slovo,** 8 Mayıs 1920, No:102, s.2.
1476 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.330-331.

4.2. Gürcistan ve Ermenistan'da Bolşevik Hareketler

Transkafkasya'da 1918-1921 arasındaki bağımsızlık dönemin siyasi gelişmelerinin bölgedeki Bolşevik hareketin gelişimden bağımsız olarak irdelenmesi zordur. Ermenistan ve Gürcistan'da Bolşevik hareketin gelişimi farklı bir çizgi izlerken bir bütün olarak iki ülkedeki ideolojik kadrolar arasında etkileşim olmuştur.

Ermenistan'ın siyasi örgütlenmesi ve toplumsal yapısının kendine has özellikleri ile Ermenistan'ın dış politikasında Sovyet Rusya'ya yönelik yaklaşımı bu hareketin farklı bir dinamik içinde gelişmesini sağlamıştır. Transkafkasya'nın hemen her yerinde ve Rusya'da farklı bölgelerde yaşayan Ermeniler ise Ermenistan'daki Bolşevik hareket açısından ilginç bir etkileşim oluşturmuştur.

Gürcistan'da Bolşevik hareket bir taraftan kendi ideolojik ve örgütsel dinamiği içinde ilerlerken Abhazya ve Güney Osetya gibi yerlerde etnik azınlıkların talepleri ile içe içe geçmiştir. Gürcistan'daki Bolşevik hareket içinde Ermeniler de yer alırken, Bolşeviklerle mücadele eden Gürcü Menşevik yönetiminin etnik vurgusu dikkat çekmiştir.

4.2.1. Bağımsızlık Sürecinde Gürcistan'da Bolşevik Hareketin Gelişimi

Gürcü politikasında Menşeviklerin tartışılmaz üstünlüğüne rağmen Transkafkasya'nın siyasi, idari, ekonomik ve kültür merkezi işlevini gören Tiflis'te muhtelif siyasi akımlar varlık gösterirken Bolşevik örgütlenmesi de oluşmuştur. Gürcü Menşeviklerin ağırlığına rağmen Stalin ve Orjonikidze gibi az sayıda ama çok etkili Gürcü kökenli Bolşevik önderin, Sovyet Rusya'nın üst yönetiminde yer almasının altını çizmek gerekmektedir. Menşevikler Çarlık rejiminin yıkıldığı 1917'den itibaren siyasi ağırlıklarını koyarken bağımsızlıkla beraber Bolşevikleri dışlayıcı politikaları tavizsiz uygulamaya çalışmıştır.

Jordaniya, Gürcistan'ın bağımsızlığı akabinde kendisine yöneltilen "*Avrupalı kapitalistlerle, emperyalistlerle*" nasıl mücadele edileceği sorusuna "*Batılı-Avrupalı emperyalizmi Doğu'nun fanatiklerine tercih ediyoruz*" şeklinde cevap vererek[1477] yeni

[1477] Ruben, **a.g.e.,** s.14-15, Şafir, **a.g.e.,** s.10.

kurulan devletin Bolşevik Rusya'ya karşı keskin eleştirel poziyonunu ve ideolojik karşıtlığını ortaya koymuştur.[1478]

Gürcistan'da 1918 yılında Mingrelya, Abhazya, Güney Osetya ve Duşeti gibi yerlerde başlayan köylü ayaklanmaları 1919 yılında daha düzenli bir şekilde devam etmiştir. Bolşevik hareket ise Tiflis, Kutaisi ve Gori hariç ülkede ya hiç varlık gösterememiş ya da oldukça sınırlı güce sahip olmuştur.[1479]

Türk Ordusu'nun ileri harekatının devam ettiği bir sırada Gürcistan'ın Batı bölgelerinden Nakalakevi, Bandza ve Martvili'de Nisan 1918'de Gürcü yönetimine bağlı silahlı kuvvetlerle Sol Eserlerden Askurav ve Mişa Gegeçkori'nin[1480] önderlik ettiği yaklaşık 600 köylü arasında çatışmalar yaşanmış, isyancılar tutunamayarak Abhazya'ya çekilmiştir.[1481] İkinci isyan ise Mayıs 1918 sonunda Salhino, Zugdidi ve Senak gibi Mingrel (Mengrel) bölgesinde ortaya çıkarken Mayıs ortalarında Bolşevikler de Suhum ve çevresinde yaklaşık iki ay sürecek hakimiyet sağlamıştır.[1482]

Sovyet Rusya'nın desteği ve Lenin'in talimatlarına göre hareket eden yerel Bolşevikler ise eylemlerini Abhazların ve Osetlerin self determinasyonu ile birleştirmiştir. Bu kapsamda İç Kartli (Güney Osetya) ve Abhazya'nın Sovyet Rusya'nın parçası olması talep edilmiştir.[1483]

Sosyalist hareketin içinde yer alan Menşeviklerin Bolşevikleri Rus Çarının ajanlarına göre daha iyi tanıması ciddi avantaj sağlamıştır. Bu nedenle Bolşevikler, Çarlık dönemine kıyasen ülke içinde saklanmakta daha çok zorlanmıştır.[1484] Yeterince güç elde edemeyen Bolşevikler Almanların da Gürcistan'a gelmesi neticesinde Bölgesel Komite'nin kararıyla Kuzey Kafkasya'ya çekilme kararı almıştır.[1485]

Böylece, aralarında Ermeni ve Gürcülerin bulunduğu Bolşevik Bölgesel Komitesi'nden Hazaretyan, Dumbadze, Maharedze, Tsintsadze, Mravyan, Kavtaradze

---

1478 Türkiye'de Sovyet Rusya'nın Büyükelçiliğini yapmış olan S.İ.Aralov'a göre N.Joraniya'nın bu ifadesi Menşeviklerin durumunu açıkça ve küstahça ortaya koymuştur. S.İ.Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları,** Birey Toplum Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1985, s.16.

1479 Maharadze, **a.g.e.,** s.227-229.

1480 Her ikisi de çatışmalarda ölmüştür.

1481 Gürcü Menşevikleri Bolşeviklerin de aralarında yer aldığı isyancıları Türkiye'nin casusu olarak itham etmiştir.

1482 Maharadze, **a.g.e.,** s.244-245.

1483 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.280., Tsurtsumia, **a.g.m.,** s.108.

1484 Aladjalova, **a.g.e.,** s.66.

1485 Kazemzade, **a.g.e.,** s.197.

ve Todriya Kuzey Kafkasya'ya geçmiştir. Tiflis'te sadece irtibat için bırakılan büroda (Özel Tiflis Bürosu) M.Tshakaya ve Kasyan kalmıştır. Komitede yer alan Mamiya Orahelaşvili ve M.Okudjava ise o sırada Kutaisi Cezaevinde tutuklu kalmıştır Güney Rusya Olağanüstü Komiseri ve Gürcü kökenli Bolşevik Orconikidze bir süre sonra Kuzey Kafkasya'ya gelmiş ve Denikin'in yenilgisine kadar burada kalmıştır.[1486]Bu dönemde aralarında İ.İ.Aladjalova'nın da bulunduğu Bolşeviklerin bir bölümü ise Ermenistan'a sürgün gitmiştir. Ermenistan'a giden Bolşevikler burada da Taşnak yönetiminin takibine maruz kalmıştır.[1487] Almanların Kasım 1918'de Gürcistan'dan ayrılması sonrasında Bölgesel Komite Tiflis'e dönme fırsatını elde etmiştir.[1488]

Transkafkasya'daki tüm Bolşevikleri temsil ettiğini iddia eden Bolşevikler tarafından Kasım 1918 ortasında Tiflis'in dışında bir illegal konferans yapılmıştır. Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın işçi ve köylüleri bastırıp sosyalizmin zaferine yönelik uluslararası mücadeleye karşı çıkmak amacıyla kurulduğunu ilan eden konferans, bu bölgede faaliyetleri artırma kararı almıştır. Konferanstan yaklaşık bir ay sonra patlak veren Gürcü-Ermeni savaşı sırasında Bolevikler tarafından dağıtılan broşürlerde de dökülen kanın "*emperyalist güçlerin ve onların Transkafkasya'daki uşakları olan Gürcü Menşevik ve Ermeni Taşnak hükümetlerinin böl ve yönet politikasının*" sonucu olduğu belirtilmiştir.[1489]

Şubat 1919'da tersi yönde bir Bolşevik hareketlilik yaşanmış ve Kuzey Kafkasya/Vladikavkaz'dan gelen Rus Bolşevik göçmenleri Gürcistan Savaş Yolu-Kazbek tarafından Gürcistan'a giriş yapmıştır. General Forestier-Walker tarafından Gürcistan yönetimine gönderilen 18 Şubat 1919 tarihli yazıda, Gürcistan'a giriş yapan Bolşeviklerin Mtsheta'da tutulması ve sıkı bir şekilde korunması gerektiği belirtilerek Gürcistan yönetiminin bu Bolşevikleri Gürcistan'ın değişik bölgelerine dağıtacağı yönündeki söylentilerden hareketle yazılı güvence talep edilmiştir. Forestier-Walker Gürcistan'a giren Bolşeviklerin savaş esirleri gibi gıda ihtiyaçlarının da karşılamakla mükellef Gürcistan yönetimi bu konularda gerekli sorumluluğu alamıyorsa Bolşeviklerin Gürcistan'a girişinin engellenmesi gerektiğini de bildirmiştir.[1490]

1486 Maharadze, **a.g.e.,** s.247-248.
1487 Aladjalova, **a.g.e.,** s.67.
1488 Kazemzade, **a.g.e.,** s.197.
1489 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.399.
1490 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.15.

Gürcistan Özel Müfreze Başkanı tarafından 9.Kısım Komiserliğine 22 Şubat 1919'da gönderilen yazıda Vladikavkaz'dan gelen bu Bolşeviklerin; yönetim karşıtı propaganda yaptıklarına, vatandaşları Bolşevik ayaklanmaya hazırladıklarına değinilerek sokaklarda toplanan ve Bolşevik propagandası yapanların özellikle takip edilip yakalanması için emir verilmesi istenmiştir.[1491] Gürcistan bu örnekte görüldüğü gibi Bolşevikleri sıkı takip altında tutmak için çaba harcarken Bolşevik hareketin el attığı köylü ayaklanmaları ile de uğraşmak zorunda kalmıştır.

Gürcistan'da Bolşevik hareket 1919 bahar aylarından itibaren canlanmaya başlarken Lagodehi, Poti, Samtredi, Senak, Duşeti Lançhuti, Guri ve Gori gibi bölgelerde küçük çaplı ayaklanma ve silahlı mücadele girişimleri olmuştur. Bu girişimler sonucunda çok sayıda Bolşevik ve köylü tutuklanmıştır.[1492]

Rusya Komünist Gençler İttifakı'na bağlı Komünist Gençlik Birliği Spartak'ın çalışmaları hem Ermenistan'da[1493] hem de Gürcistan'da 1919'da güç kazanmıştır. Spartak Bakü Enternasyonel İşçi Gençlik Birliği ve Ermenistan'ın Spartak'ı ile ilişki kurmuştur.[1494]

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'daki komünist gençlik örgütlerinin katılımıyla 22 Eylül 1919'da Bakü'de bir konferans yapılmıştır. Konferansta farklı isimlerin yerine Rusya Komünist Gençlik Birliği adının kullanılması benimsenmiştir. Ayrıca birliğin çalışmalarının idaresi için birisi Tiflis'te Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik diğeri Bakü'de Azerbaycan için iki büro kurulmuştur. Ayrıca Gürcistan'ın farklı şehirlerinde Ağustos ve Eylül 1919'da yerel parti konferansları yapılırken 19 Ağustos 1919'da Tiflis'te yapılan konferansta ayaklanma için zamanın olgunlaştığı kararlaştırılmıştır.[1495]

Bolşeviklerin örgütlenme çalışmaları bu yönde ilerlerken Menşevik Borba gazetesinde yer alan bir yazıda, komünistlerin Gürcistan'daki çalışmalarının durmadığı, Sovyet Rusya Dışişleri Komsieri Çiçerin'in bir süre önce Kafkas halklarının istediği gibi yaşabileceğini söylemesine rağmen Sovyet Rusya'nın sınırsız

1491 **STSA,** F. 1962. Op.1, D.20, L.2-4.
1492 Maharadze, **a.g.e.,** s.272-290.
1493 Sarıahmetoğlu, **a.g.e.,** s.380.
1494 Kazemzade, **a.g.e.,** s.197.
1495 **a.g.e.,** s.197-198.

para imkanlarına sahip ajanlarının cumhuriyeti yıkmak için bütün önlemlere başvurdukları, büyük çaplı Bolşevik hareket için Gürcistan'da bir zemin bulunmadığı, Bolşeviklerin ancak dışarıdan askeri kuvvetlerle veya ülkenin zor durumda olduğu bir anda komplocu bir ayaklanma ile ülke yönetimini ele geçirebileceği[1496] yönünde gerçekçi değerlendirmelere yer verilmiştir.

Tiflis'te Ekim Devrimi'nin yıl dönümünü gelecek şekilde Bolşevikler tarafından 6 Kasım 1919'da planlanan komplo açığa çıkmış ve isyan girişiminde yer alan 400 Bolşevik tutuklanmıştır.[1497] Bu durum Bolşeviklere ağır bir darbe vursa da Bölgesel Komite bozulan parti aparatını toparlamayı başarmıştır.[1498] Gürcistan yönetimi başlangıçta zorlansa bile Gürcistan'ın değişik yerlerine yayılan ayaklanmaları bastırırken İçişleri Bakanı Ramişvili bir veya iki ilçede yakalananlar arasında geçmişte Taşnaksütyun Partisine üye olduğu düşünülen "*küçük bazı hırsızlar, hamamcılar ve şarap mahzeni sahipleri*" olduğunu açıklamıştır. Dış kaynaklı olduğu belirtilen devrim girişimini kınayan Ermeni basını ise Ramişvili'nin bahsettiği bölgelerde Taşnaknaksütyun üyesi bulunmadığını belirterek[1499] bakanın açıklamasını eleştirmiştir.

Gürcü Menşevikleri, Bolşevik isyanın ortadan kaldırıldığını, olayın kahramanlarının Ermenistan ve Azerbaycan'da sığınacak yer aradıklarını, belki de paralarına güvenerek benzer bir girişimde bulunabileceklerini ancak bu girişimin özellikle "*oldukça bilinçli Ermenistan'da*" ümitsiz olduğunu, bilinçli ve devrimci kitlelerin durumun ciddiyetini iyi kavrayıp, "*Bolşevik maceracılar*" ve vaatleri hakkında dikkatli olmak zorunda olduklarını[1500] bildirerek uyarılarda bulunmayı ihmal etmemiştir.

Bu süreçte karşılıklı güvensizliğe rağmen Gürcü Menşevikleri ve Ermeni Taşnaklar, partilerinin ve milli devletlerinin kaderinin birbirinden ayrılamayacağı hissini kabul eder bir görüntü sergilemiştir. Böyle bir ortamda, Gürcistan İçişleri Bakanlığı, daha önce kapattığı Taşnaklara ait Aşhatavor (Askhatavor-Emekçi) ve

---

1496 **Borba,** 18 Ekim 1919, No: 237 (493), s.1.
1497 **Sabah,** 17 Kasım 1919, No.10.777, s.2
1498 Kazemzade, **a.g.e.,** s.198-199.
1499 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.152.
1500 **Borba,** 31 Ekim 1919, No: 248 (504), s.1.

Ermeni oryantasyonlu Kazkazskoe Slovo gazetelerinin Nor Aşhatavor (New Laborer-Yeni Emekçi) ve Slovo şeklindeki yeni isimleriyle yayınlanmasına izin vermiştir.[1501]

Gürcü Menşevikleri, Rus yönelimli sosyalist basını da baskı altında tutmuştur. Bu çerçevede Sosyal Devrimci "*Znamia Revoluitsi*" gazetesine kilit vurularak Ermeni editörleri Nikolai Tarkhanian ve Ter-Nersisyan sürgüne gönderilmiştir. Ayrıca, "*Sotsial-Demokrat*" gazetesi de kapatılarak Menşevik-enternasyonalist editörü Ermeni Arshak Zohrabyan (Zurabov) da Ermenistan'a kovulmuştur.[1502]

Gürcistan'ın değişik şehirlerinde 1918 ve 1919 yılı boyunca Bolşevik faaliyetler gerçekleşirken Tiflis'te Bolşevikler nispeten fazla zarar görmemiştir. Bolşeviklerin; "*bozguncu, devrim düşmanı, Gürcistan'ın haini ve Türkiye'nin ajanı*" gibi gösterilmesi kitlelerin Bolşeviklerden uzak durmasını sağlarken 1920 yılında Tiflis'te hareketlilik başlamış ve ekonomik sıkıntı çeken bazı kesimlerde Bolşevik yönetimin denenmesi düşüncesi oluşmaya başlamıştır.[1503] Bu yönelime rağmen Bolşeviklerin Gürcistan'da toplumsal tabanı fazla genişlememiş, hatta 1917 devriminden önce Bolşeviklerin Rusya'daki zayıf toplumsal desteğinin seviyesine bile ulaşamamıştır.

Azerbaycan'da kolay şekilde Sovyet yönetimi ilan edilince Gürcü Bolşevikler de uzun zamandan beri ilk defa harekete geçerek 1 ve 2 Mayıs'ta gösteri ve ayaklanma planları yapmıştır. Bu kapsamda Tiflis'te 1 Mayıs 1920 tarihinde yaklaşık 100 kişi ile gösteri yapılmış ancak gösteri yönetim tarafından dağıtılmıştır. 1 Mayıs yürüyüşü sırasında "*Yaşasın Sovyet ihtilali*" diye bağıran[1504] Bolşeviklerin etrafını otomobille çeviren bazı şahıslar; "*Kahrolsun Kemal Paşa'nın ajanları*", "*Kahrolsun Rus Türk Emperyalizmi*", "*Erzurum'a gidin*", "*Enver Paşa'nın satın aldığı ajanlar*" şeklinde bağırmıştır. Menşeviklerin yayın organlarından Ertoba da Bolşevikleri "*Türk-Rus emperyalizminin ajanları*" olarak nitelendirmiştir.[1505] Neticede Bolşeviklerin planları başarısızlığı uğramış ve devrim yapacak düzeyde güçlerinin bulunmadığı ortaya çıkmıştır.

1501 Hovannisian, **Volume II, From Versailles To London,** s.153.
1502 Aynı yer.
1503 Maharadze, **a.g.e.,** s.296-299.
1504 **Sabah,** 14 Mayıs 1920, No.10.956, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 14 Mayıs 1920, No.526, s.2.
1505 Maharadze, **a.g.e.,** s.300-303.

Ermeni kökenli Bolşeviklerin idaresinde toplam 25 kişi tarafından 3 Mayıs 1920'de Gürcistan'da Askeri Akademiye saldırı yapılmıştır. Spartakların yardım ettiği eylem Batum'dan bu amaçla çağrılan Gürcistan'ın Signagi şehrinden Ergmiants (Mikel Eramyan), Kars'tan çağrılan Muşegiants (Bedros Moşegyan) ve Gümrü'den çağrılan Brdziants (Birincyaniç Ardaş ya da Ardaşas) öncülüğünde yapılmıştır. Eylemde yer alan iki kişi öldürülürken B.Moşegyan, M.Eramyan, Arvito Neyatic Refael, B.Ardaş, Bapbanic Pane, Manukyaniç Armenak tutuklanmış ve 4 Mayıs'ta idam edilmiştir.[1506]

Maharadze'ye göre eylemi yapan Ermeni Bolşevikler toplumun geniş katmanlarına Gürcistan yönetimine karşı sadece Gürcü işçi ve köylülerinin değil Kars ve Gümrü'den gelenlerin de mücadele ettiğini göstermeyi amaçlamışlardır. Maharadze ayrıca Menşeviklerin Gürcü halkının gözünde Bolşevikleri "*Oset, Ermeni ve Yahudi*" gibi adlandırmalarla karalamaya çalıştığını[1507]ileri sürmüştür.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Gürcü Bolşevikleri 2 Mayıs'ta başlatacakları isyan sonrasında Kızıl Ordu'nun Azerbaycan örneğinden hareketle Gürcistan'a girmesini hedeflemiştir. Bununla beraber Gürcistan hazırlıklı olduğunu göstermiş ve gerekli askeri hazırlıkları yapmıştır.[1508] Gürcü Menşeviklerinin yayın organlarından Ertoba gazetesinde Sovyet Rusya'nın askeri birliklerinin Azerbaycan bayrağı adı altında Gürcistan ile savaştığı vurgulanmıştır.[1509] Nitekim ayaklanma başarısız olmuş ve Sovyet Azerbaycan'ın Gürcistan sınırına yönelik saldırıları engellenmiştir. Bolşeviklerin başarısızlığını gören Sovyet Rusya ise bu durumu yerel bir çatışma şeklinde tanımlayıp, bir taraftan Bolşevik hareketi desteklerken diğer taraftan Gürcistan ile anlaşma yapma yolunu tercih etmiştir.

Gürcistan'ın Azerbaycan'da olduğu gibi kolay bir askeri müdahale ile ele geçirilemeyeceğini bilen Sovyet Rusya, 7 Mayıs tarihli antlaşmada Gürcistan'da Bolşeviklerin serbest hareket etmesi için gerekli maddeleri koyarak farklı bir hareket tarzı izlemiştir. Nitekim bu antlaşmadan sonra Ermenistan'da bulunan Bolşevikler de

---

1506 **a.g.e.,** s.272-305. **Sabah,** 15 Mayıs 1920, No.957, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 15 Mayıs 1920, No.527, s.2., **İkdam,** 14 Mayıs 1920, No:8351, s.1.
1507 Maharadze, **a.g.e.,** s.306.
1508 Kazemzade, **a.g.e.,** s.281.
1509 **Slovo,** 20 Mayıs 1920, No:112, s.2.

Gürcistan'a dönme şansı bulurken[1510] Bolşeviklerin bölgesel karargahı Kuzey Kafkasya da hareketlenmiştir. Gürcistan hapisanelerinde bulunup serbest bırakılan 250 Bolşevik Kuzey Kafkasya'ya sevk edilmiştir.[1511]

Antlaşmayı takip eden süreçte Kuzey Kafkasya'dan Gürcistan'a yönelik Bolşevik hareketlilik artarken Tersk Oblastı'ndan bazı Sovyet müfrezelerinin sızdığı aynı zamanda Vladikavkaz'da yaklaşık 1000 Osetin Gürcistan'a giriş yapmak için savaş birliği şeklinde örgütlendiği yönünde haberler gelmiştir. Gürcistan yönetimi Gegeçkori imzasıyla Çiçerin'e gönderdiği 20 Mayıs ve 8 Haziran 1920 tarihli notalarla Sovyet Rusya'dan 7 Mayıs tarihli antlaşmaya dayanarak ikili ilişkiler için gerekli çabanın gösterilmesini talep etmiştir.[1512]

Sovyet Rusya yönetimine gönderilen diğer notalarda yerel komünistlerin 7 Mayıs tarihli antlaşmaya başlangıcından beri karşı oldukları, Gürcistan Komünist Partisi üyelerinin yasal çalışmaların yanı sıra halk ordusu saflarında ve geniş köylü kitlelerinde dışarıdan aldıkları büyük miktardaki paralarla faaliyet gösterdikleri, Sovyet Rusya ile yapılan bahse konu antlaşmadan sonra 900'e yakın komünistin Gürcistan yönetimince serbest bırakıldığı ve basın yayın faaliyetlerine izin verildiği vurgulanmıştır. Ayrıca her iki ülkenin de bağımsızlıklarını tanıdıkları ve içişlerine karışmamayı garanti ettikleri hatırlatıldıktan sonra Gürcistan'ın kendi varlığına yönelik faaliyetlere karşı gerekli önlemleri alacağı bildirilmiştir.[1513]

Gerçekten Gürcistan'ı endişelendirecek gelişmeler yaşanmıştır. Bu çerçevede, Bolşevikler Gürcistan'da kısa bir süre yasal olarak faaliyet gösterirken Rusça, Gürcüce ve Ermenice olarak basılan komünist gazeteler ideolojik temelde Menşeviklere zarar vermiştir.[1514] Antlaşma sonrasında Gürcistan'da Bolşevik hareketlilik legal düzeyde artış gösterirken yer altı Bolşevik faaliyetleri de devam etmiştir. Bu kapsamda silahlı faaliyetin örgütlenmesi amacıyla silah ve patlayıcı teminine ağırlık verilmiş, ülkenin her tarafında komünistler tarafından yasa dışı propaganda çalışmaları yürütülmüştür.[1515]

[1510] Aladjalova, **a.g.e.,** s.70.
[1511] **Sabah,** 12 Haziran 1920, No.10.985, s.1, **Peyam-ı Sabah,** 12 Haziran 1920, No.555, s.1.
[1512] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.11.
[1513] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.73, L.14.
[1514] Tshakaya, **a.g.e.,** s.38.
[1515] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.25, L.87….-…91.

Gürcistan Bolşevik hareketin legal olarak faaliyet yürütmesine izin vermişse de yoğun şekilde tutuklamalara devam etmiştir. Bu kapsamda Tiflis'in yanı sıra Duşeti, Telavi, Gori, Ahıska, Tinaeti, Signagi, Kutaisi ve Batum'da yoğun tutuklamalar yapılmıştır. Bu tutuklamalar beraberinde Bolşeviklerin yeniden Gürcistan'dan çıkışını da bereber getirmiş; bu da Bolşevik hareketin örgütlenmesinin adeta başsız kalmasına yol açmıştır. Komünist gazetelerin[1516] çıkarılması da mümkün olmamıştır. Gürcistan yönetimi ise aldığı önlemlerle 1920 sonunda ve 1921 başında Bolşevik meselesinde kendisini rahat hissetmiştir.[1517]

Tiflis'te 1920 yılında 200, Batum'da ise 400 Bolşevik tutuklanmıştır. Gürcistan yönetimi tutuklananları; "*Komünist olarak değil Kemalist veya Kemalizme sempati duyan Müslümanlar*" olarak nitelendirmiştir. Bu şekilde Gürcistan'daki Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycanı misyonlarına karşı tutuklamalar için resmi bir gerekçe oluşturulmuştur.[1518] Diğer bir ifadeyle Gürcistan Sovyetleri doğrudan karşısına almamayı tercih etmiştir.

4.2.2. Ermenistan'da Bolşevik Hareketin Gelişimi ve Bölgesel Etkileşimi

Sanayinin bulunmadığı ve proletaryanın sadece birkaç yüz demir yolu işçisinden ibaret olduğu Ermenistan'da milliyetçilik güçlü bir siyasi yönelim oluştururken halk kitleleri komünizme ilgisiz kalmıştır. Sovyet Rusya'nın Brest Litovsk'ta Kars ve Ardahan'ın yanı sıra "*Türkiye Ermenistanı*"na yönelik menfaatleri korumadığı düşüncesi Bolşeviklerin gözden düşmelerine yol açmıştır.[1519] Menşevik Gürcistan'ın Bolşevik faaliyetleri sert şekilde bastırdığı 1918-1919 sürecinde Ermenistan yönetimi ise bu faaliyetler içinde yer alanların görünüşte Moskova yönetimi ile yakınlaşmaya sağlayabilecekleri umuduyla kendi Bolşeviklerine hoşgörülü davranmıştır.[1520]

Ermeni Bolşevikler Tiflis, Batum, Bakü, Kuzey Kafkasya'nın diğer şehirleri ve Moskova'da aktifken Ermeni bölgelerinde sınırlı sayıda Bolşevik bulunmuştur.

1516 Komünist, Yeni Komünist, Gürcistan Komünistleri gibi gazetelerdir.
1517 Maharadze, **a.g.e.,** s.327-333.
1518 Tshakaya, **a.g.e.,** s.17.
1519 Kazemzade, **a.g.e.,** s.207.
1520 Hovannisian, **Volume I, The First Year,** s.398.

Erivan'da bulunan sınırlı sayıda Bolşevik 1918 sonunda Menşevik yoldaşlarından ve rakip gruplardan tamamen koparken, 1919 boyunca gevşek hücre şebekesinin oluşturulması üzerinde yoğunlaşılmıştır. Bakü, Tiflis, Batum ve Kuzey Kafkasya'daki mevsimlik işçilerin dönüşü bu amacın kısmen kolaylaşmasını sağlamıştır.[1521]

Bolşevik hareketin diğer bir hedefi ise öğrenci gençlik olmuştur. Genç komünist öğrenciler dağıttıkları broşürlerle "*Taşnak baskısını ve Müslüman topluma yapılan utanç verici muameleyi*" kötülemiştir. Ortaya çıkan bu militan grubun örneklerinden birisi Erivan Marksist Öğrenci Birliği'nin yöneticilerinden Ghukas H.Ghukasyan'dır. Ghukasyan, 1919 Mart sonu ve Nisan başında Tiflis'te yapılan Genç Enternasyonalistler Örgütü Spartak'ın konferansına da katılmıştır.[1522]

Ermenistan'daki Bolşevik hareketliliğe rağmen 1918-1919 sürecinde Ermeni hükümeti bu hareketin ciddi tehdit oluşturmadığını düşünmüştür. Gürcistan ve Azerbaycan güvenlik güçleri Bolşevik yeraltı örgütüne sızıp yeni tutuklama dalgasını başlatırken çok sayıda Ermeni komünist Bakü ve Tiflis'te Taşnak gruplar tarafından korunup Ermenistan'a yönlendirilmiştir. Gürcistan'dan kovulan Ermeni komünistleri arasında Gürcü-Ermeni savaşı sırasında tutuklanan genç fakat deneyimli Bagrat B.Gharibcanyan da yer almıştır.[1523]

Ermenistan'a komünist akışı sadece Gürcistan ve Azerbaycan'ın baskılarından kaçanlardan değil, Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ve Kafkasya Bölge Komitesi'nin kıdemli komünistleri Ermenistan'a transfer etmesinden de kaynaklanmıştır. Bütün bu hareketlilik ve çabalara karşın Eylül 1919 itibarıyla bazıları Ermeni olmayan en çok 400 komünist Emenistan'da faal durumda bulunmuştur.[1524]

Sovnarkom'un Ocak 1918'de "*Türkiye Ermenistan*"ına dair dekretinden etkilenen bir kısmı Rusya Sosyal Demokrat Bolşevik Partisi üyesi Türkiye Ermenilerinden oluşan entelektüel, 1918 başında Tiflis'te resmi olmayan Ermeni Komünist Partisi'ni kurmuştur. Gurgen Haikuni'nin merkez şahsiyetini oluşturduğu parti Rusya Bolşevik Merkezi Komitesi'nden yarı kabul almıştır. Çeşitli yayın faaliyetleri de yapan Partinin tüm çabalarına rağmen üye sayısı 100'ün altında kalmış,

---

1521 **a.g.e.,** s.405-406.
1522 Aynı yer.
1523 **a.g.e.,** s.407.
1524 **a.g.e.,** s.407-408.

Mayıs 1918'de de Kuzey Kafkasya'ya dağılmak zorunda kalarak faaliyetlerini geçişi olarak durdurmuştur. Parti liderlerinin çoğunluğu da 1919 başında Moskova'ya gitmiştir.[1525]

Sovyet Rusya nezdinde resmi Ermenistan Komünist Partisi ise Ocak 1920 sonunda kurulmuştur. Yapılan konferansta Avis Nuricanyan ve Gümrü'deki arkadaşlarının farklı yaklaşımına rağmen ani darbe ve devrim girişimi için erken olduğu, Ermenistan proleteryadan yoksun olduğu ve Türk saldırısına karşı vurulabilir durumda bulunduğu için Sovyetleşmenin barış yoluyla elde edilmesi yönündeki görüşler ortaya konulmuştur. Konferansta yeni Armenkom seçilirken Komitede Erivan'dan Sargis Kasyan, Askanaz Mravyan, Stepan Alaverdyan, Danush Shahverdyan ve Sergei Martikyan, Gümrü'den Avis Nuricanyan seçilmiştir.[1526]

Ermenistan yönetimi ise 1920 başından itibaren artan Bolşevik faaliyetlere karşı ilk mühim önlemlerini almaya başlarken[1527] Ermeni komünistlerinin gücü 1920 yılının kış ve ilkbahar dönemi boyunca oldukça artmıştır. Komünistler özellikle Gümrü'deki demir yolu işçileri arasında dayanak bulmuştur. Azerbaycan'ın Sovyet işgalinden cesaretlenen Merkezi Komite 1 Mayıs'ta gücünü tüm ülkede gösterme kararı almıştır. Bu çerçevede 1 Mayıs'ta binlerce gösterici Erivan, Gümrü, Sarıkamış ve Kars'ta sokakları doldurmuştur.[1528] Erivan'da Komünist Partisi üyeleri dahil farklı grupların 1 Mayıs kutlamasına ve Sovet yanlısı sloganlara karşın[1529] gösterilerin en önemli adresi Gümrü olmuştur. Gürcistan'dan sürgün gelen bazı Bolşeviklerin de katıldığı Gümrü'de yapılan gösteriler sonrasında devlet kurumları ele geçirilmiş, şehir dışında yer alan kışlalara doğru yürünerek Bolşevik slogan atan askerle buluşularak onların da desteği alınmıştır. Şehirde devrim düzeni kurulurken gıda temini meselesi endişe kaynağı olmuştur. Karaklis ve Lori'de başlatılan ayaklanmalar bastırılırken Gümrü izole edilmiştir.[1530]

Azerbaycan'daki devrim haberinden etkilenen ve Gümrü'de bulunan "*Vardan Zaravar*" adlı zırhlı trenin komutanı Sargis Musaelyan ve Avis Nuricanyan'ın

---

1525 **a.g.e.,** s.409-410.
1526 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.210-213.
1527 **a.g.e.,** s.213.
1528 Kazemzade, **a.g.e.,** s.209.
1529 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.216-217.
1530 Aladjalova, **a.g.e.,** s.67-69.

öncülüğünde 1 Mayıs törenlerinde Taşnaklarla sürtüşmeyle başlayan hareketlilik Musaelyan'ın 3 Mayıs'ta zırhlı trenle ilgili emri dinlemeyerek yaptığı hareketle devam etmiştir.[1531] Musaelyan verilen emirleri dinlememiş ve 4 Mayıs 1920'de treni Erivan yerine Tiflis'e doğru hareket ettirmiştir. Sonrasında Musaelyan kendisini Sovyet yönetim yanlısı olarak niteledirerek Devrim Komitesini ilan etmiş ve Ermenistan yönetiminin kendisine devredilmesini istemiştir. Musaelyan'ın ilan ettiği komitede kendisini Savaş Komiseri, Avis Nuricanyan'ı Dış İlişkiler Komiseri, Parlamento üyesi Artaşes Melkonyan'ı İçişleri Komiseri olarak duyurmuştur. Komite Gümrü'de askeri garnizon'un bir bölümünü ele geçirmiş ve dış dünya ile demir yolu ulaşımını kesmiştir.[1532]

Ermenistan'da Bolşevik darbesinin ekonomik krize yol açacağını düşünen Avis Nuricanyan, Sovyet Azerbaycan'ının başındaki Nariman Narimanov'dan Kazah yoluyla gıda yardımı talep etmiştir. A.Nuricanyan Erivan'dan gelen Armenkom üyelerini de 7 Mayıs'ta yapılan toplantıda ayaklanma konusunda ikna etmiştir. Gümrü Revkom'unun yanı sıra benzer komiteler Kars ve Sarıkamış'taki hücrelerden oluşturmuştur.[1533]

Beklenmedik Bolşevik ayaklanması Taşnaksütyun içinde tartışmalara yol açmıştır. ve bu tartışmalar 5 Mayıs 1920'de krizi yönetmeyeceği düşünülen Hatisyan'ın yerine Ohancanyan'ın başbakan seçilmesi ile sonuçlanmıştır.[1534]

Ermenistan tarafından yapılan açıklamada olaylara değinilirken Azerbaycan'da yapılan darbe sonrasında Bolşevik komitesinin Gürcistan ve Ermenistan'da darbe yapmaya karar verdiği, Gümrü'de Musaelyan ve adamlarının Sovyet Rusya ve Azerbaycan'dan yardım alma umuduyla Gümrü halkını terörize ettiği, Bolşeviklerin Azerbaycan'ın daha kuvvetli şekilde faaliyet göstermesini ve Kazım Karabekir Paşa'nın Ermenistan sınırlarına doğru hareket etmesi umudunu taşıdığı[1535] ileri sürülmüştür. Bolşeviklere tepki sadece Taşnak yönetiminden değil, Ramgavar, Hınçak, Sosyal Demokrat Partiler, Partisizler ve Kilise'den de gelirken Taşnakların, Bolşevikleri Azerbaycan ordusunun Karabağ'da savaştığı, Türk

---

1531 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.217-219.
1532 **Slovo,** 19 Mayıs 1920, No:111, s.2.
1533 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.221.
1534 **a.g.e.,** s.222-224, Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.35-36., **İkdam,** 14 Mayıs 1920, No:8351, s.1.
1535 **Slovo,** 19 Mayıs 1920, No:111, s.2.

askerlerinin Şarur ve Nahçıvan'da olduğu sırada ülkeyi bölmekle suçlayan yaklaşımı paylaşılmıştır.[1536]

Taşnak temsilciler, Bolşeviklerin etkisindeki Ermeni birliklerini Türklerin Ermenistan'ı yıkmak için "*Rus ve Sovyet örtüsünü*" kullandığı iddiası ile ikna etmeye çalışmış ancak olumlu sonuç alamamıştır. Gümrü Askeri Devrim Komitesi (Revkom) ise 10 Mayıs'ta idari ve stratejik yerlerin işgaline başlamıştır.[1537] Buna rağmen Taşnak birlikleri 14 Mayıs 1920 tarihinde Gümrü'ye girerek sert bir şekilde Bolşevikleri dağıtmıştır. Bu süreçte yaklaşık 300 kişi tutuklanarak hapse atılmıştır. Söz konusu dönemde Tiflis'te bulunan Bolşevikler tarafından Ermenistan'daki tutuklu Bolşeviklere Kızıl Haç vasıtasıyla yardım gönderme girişimleri olmuştur.[1538] İsyanın liderlerinden Musaelyan, Melkonyan, Gharibcanyan, Sevyan ve diğerleri tutuklanırken, Nuricanyan Azerbaycan'a kaçmayı başarmıştır.[1539]

Gümrü'yü faaliyetleri için merkez seçen Bolşevikler, 1 Mayıs'ta Kars'ta harekete geçmiş ancak başarı sağlayamamıştır. Kars'ta askerlerin bir bölümü 10 Mayıs'ta isyancıların tarafına geçmiş, 11 Mayıs'ta da Devrim Komitesi sivil ve askeri yönetimin kendi tarafına geçmesi talebiyle Sovyet yönetimini ilan etmiştir. Kars valisi ve garnizon komutanı isyanda dışarıdan gelen macreacıların yanı sıra yerel Tatarlar (Türkler), Malakanlar ve Rus Milli Konseyi'nin de rol oynadığını bildirmiştir. Kars'taki isyan da 14 Mayıs 1920'de bastırılmıştır.[1540]

Gümrü'deki Bolşevik ayaklanması sırasında Kars bölgesinde Türk subaylarının idaresi altındaki Müslümanlar Ermeni Bolşeviklerine yardım etmek için gerekli tedbirleri almıştır. İsyan sırasında Türk subayları Zangezur ve diğer bölgelerde Tatar (Azerbaycan Türkleri) askeri kuvveti ile beraber Ermeni köylerine saldırmıştır. İsyanın bastırılıp Bolşeviklerin ortadan kaldırılması sebebiyle Tatarların tasarıları sonuçsuz kalmıştır.[1541]

Ermenistan'daki karışıklık sırasında Sovyet Kızıl Ordusu sadece Ermenistan'ın kuzey sınır hattındaki Kazah-Shamshadin-Dilican bölgesinde aktif

---

1536 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.225.
1537 **a.g.e.,** s.228-231.
1538 Aladjalova, **a.g.e.,** s.69.
1539 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.235.
1540 **Slovo,** 22 Mayıs 1920, No:113, s.2.
1541 **Sabah,** 29 Mayıs 1920, No.10.971, s.2, **Peyam-ı Sabah,** 29 Mayıs 1920, No.541, s.2.

şekilde yer almıştır. Sınırdan 20 km içeri giren Kızıl Ordu 22 Mayıs'ta verilen emirle Dilican'dan geri çekilmiştir. Bu bölgedeki Bolşevik isyanı Mayıs sonu sonuna doğru tamamen bastırılırken Karaklis, Kağızman, Iğdır ve Zangezur'un bazı köylerindeki karışıklıklar da ortadan kaldırılmıştır. Neticede Ermeni Bolşevikler ülkeden çıkarılmış veya yer altına inmiştir.[1542]

Bu süreçte İngilizler, Taşnakları Bolşevizm ile mücadele edilmesi gerektiği konusunda uyarmıştır.[1543] Albay Haskell de Gürcistan yönetimi kanalıyla Ermenistan yönetimini uyararak Ermenistan'da Bolşevik hareketin durmaması halinde Batum'a taşınan büyük miktardaki un ve mısırın Ermenistan'a ulaştırılmayacağını bildirmiştir.[1544]

Ermeni Halk Partisi'nin yayın organı Jogovurd'da yayınlanan makalede, Ermenilerin müttefiklerin yardımıyla yüzyıllara dayanan siyasi idealini gerçekleştirme yolunda olduğu dönemde yaşanan Gümrü olaylarının Bakü darbesinin yansıması niteliğini taşıdığı ve eylemi yapanların Ermeni halkı ile ortak bir noktasının bulunmadığı ileri sürülmüştür.[1545] Hatisyan da İstanbul'a giderken Tiflis'te verdiği mola sırasında, Ermeni Slovo gazetesine verdiği demeçte olayların içeriden değil, diğer anarşik gruplardan ve "*Türk ajanlardan*" kaynaklandığını iddia etmiştir. Hatisyan, Ermenistan'ın dış politika öncelikleri bağlamında ise "*Türkiye Ermenistanı*"nın sınırlarının belirlenmesi ve devlet yönetiminin "*Birleşik Ermenistan*"a yayılmasının önem taşıdığını vurgulamış ayrıca Sovyet Rusya ile görüşmelerin olumlu yönde ilerlediğini, Gürcistan ile ilişkilerin çok iyi olduğunu ve Ermeni yönetiminin Gürcistan ile dostluğu kendi Kafkas politikasının temeli olarak düşündüğünü belirtmiştir.[1546]

Ermenistan ve Gürcistan'da Bolşevik hareketlilik ve ayaklanmalar yaşanırken her iki ülkenin Bolşevik grupları arasında etkileşim olmuştur. Bunun yanı sıra Bolşevikler kendisi de komünistlerle mücadele eden Menşevik Gürcistan'ın Taşnak Ermenistanı'nı alkışladığını[1547] ileri sürmüştür.

1542 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.243-247.
1543 Şahdin, **a.g.e.,** s.86.
1544 **Slovo,** 19 Mayıs 1920, No:111, s.2.
1545 **Slovo,** 25 Mayıs 1920, No:115, s.4.
1546 **Slovo,** 19 Haziran 1920, No:136, s.3.
1547 Tshakaya, **a.g.e.,** s.20-21.

Bu süreçte Ermenistan Komünist Partisi'nin yönetim kadrosu o derece kayıp vermiştir ki Gürcü komünistleri yıkılan parti aparatını yenileme görevini üstlerine almak zorunda kalmıştır. Böylece, Gürcistan Bölge Komitesi ve Tiflis Komitesi nominal olmasa da fiilen Ermenistan Komünist Partisi'nin yönetim organı işlevini görmüştür.[1548] Ayrıca Taşnak Ermenistan'ının 1920 yılında 11 komünisti kurşuna dizmesi üzerine Tiflis Komitesi tüm devrimcilere, işçi köylü kitlelerine ve Komintern'e gazeteler üzerinden çağrı yaparak Taşnaklara karşı çıkmalarını talep etmiştir.[1549]

Bolşevik Miha Tshakaya 1 Kasım 1920'de Komünist Enternasyonel'deki yazısında, hem Taşnakların hem de Gürcü Menşeviklerin Antant'ın desteğinden yararlandığını ancak bu iki yönetimin kaderinin uluslararası komünizm ve uluslararası kapitalimizmin savaşına bağlı olduğunu ileri sürmüş ve Arap ülkelerinin yanı sıra özellikle "*Mustafa Kemal'in şahsında komünist olmasa bile*" emperyalistlere karşı halkını özgürleştirmek için mücadele edenlerin tartışmasız şekilde Sovyet Rusya'nın müttefiki olduğunu, "*bu acımasız mücadelede*" Taşnak Ermenistanı'nın ve Menşevik Gürcistanı'nın İngiltere ve Fransa'nın himayesinde Antant emperyalizminin yardımcı gücü olabileceğini[1550] iddia etmiştir.

4.3. San Remo Konferansı'ndan Sevr Antlaşmasına Kadar Batum Meselesi ve Ermenistan-Gürcistan İlişkileri

Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulması üzerine İngiltere Batum'daki birliklerinin tahliyesi konusunu yeniden gündemine almıştır. Bu kapsamda İngiliz birlikleri Nisan sonunda Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ı boşaltarak Batum'a çekilmiştir.[1551] Batum'dan intikal eden bilgilere göre Azerbaycan'ın Bolşevikleşmesi İslam ahalisinin memleketlerini İngiliz ve Gürcü tahakkümünden kurtarma azusunu şiddetlendirmiş ve bunun sonunda İngilizler 30 Nisan 1920'de Artvin ve Ardanuç'u

---

1548 Kazemzade, **a.g.e.,** s.272.
1549 Tshakaya, **a.g.e.,** s.21.
1550 **a.g.e.,** s.22.
1551 Mesut Çapa, "*Moskova Anlaşması Öncesinde Batum'da Türk İdaresi Kurma Teşebbüsü: Batum Olayı"*, **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.64.

tahliye etmeye macbur kalmıştır.[1552] Buna rağmen İngilizlerin tahliyesi sonrasında Gürcüler de Artvin ve Ardanuç'u işgal etmiştir.

Bir taraftan Şubat 1920'de Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan aleyhinde ittifak yaptıklarına dair teyit edilemeyen bilgiler Türk tarafına intikal ederken[1553] diğer taraftan Ermenilerin Gürcülerle yaptığı ittifaka güvenerek Çıldır, Zarşat, Akbaba ve Şuregel mıntıkalarındaki bazı Müslüman köyleri yakarak katliam yaptığı, Gürcülerin de Ardahan, Ardanuç ve Şavşat mıntıkalarını işgal ettiği yönünde haberler gelmiştir.[1554]

İngilizlerin Müslümanların çoğunlukta yaşadığı arazileri Gürcistan'a devri ise İslam-Gürcü mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Müslümanlar da milis teşkilatı yapmaları için Türk makamlarından kendilerine subay ve asker gönderilmesini talep etmiştir.[1555] Türkiye İslam Cemiyeti'ne yardımcı olurken diğer taraftan da Batum'a askeri kuvvet gönderilmesini tercih etmemiştir. Bu durumun sebebi ise Gürcistan'dan ziyade Ermenistan ile savaşın öncelik taşımasıdır.[1556]

Azerbaycan'da Sovyet yönetimini kuran Bolşeviklerin Kafkasya'da etkin konuma gelmesi, Gürcistan ve İran ile antlaşma yapması ve Ermenistan ile de antlaşma imzalama sürecine girmesi sonrasında İngiliz kabinesi de 11 Haziran 1920 tarihinde toplanarak Batum'un belirli şartlar altında Gürcistan'a verilmesini kararlaştırmıştır. Toplantıda Batum'un Gürcistan'a devrinden önce Ermenistan'a da silah yardımında bulunulması kararlaştırılmıştır. İngiltere'nin Tiflis Siyasi Temsilcisi Harry Luke 12 Haziran'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta Batum'un tahliye edilecek olmasının İngiltere'nin prestij ve çıkarlarının yanı sıra Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik muhtemel olumsuz yansımalarına dikkati çekmiştir. Luke'a göre Gürcistan Bolşevik ve Türk baskısına dayanamayıp izole olacağı için Ermenistan'a silah yardımı yapılamayacaktır.[1557]

Bu süreçte Ermenistan'a silah satışı konusu Batum ve transit bağlantılı gelişmeler arasında yer almıştır. Poti ve Batum limanlarına indirilecek silahların

---

1552 **TİTE Arşivi,** K:24, G:53, B- 53-002.
1553 **ATASE Arşivi,** İSH. K.396, G.40-1, **ATASE Arşivi,** İSH. K.396, G.54-1.
1554 Sürmeli, **a.g.e.,** s.530.
1555 **a.g.e.,** s.536.
1556 Sarı, **a.g.e.,** s.553.
1557 **a.g.e.,** s.516-518.

Gürcistan topraklarından transit geçerek Ermenistan'a ulaştırılması gerekmekteydi. Konu Mayıs-Haziran 1920'de hem İngilizlerle hem de Londra'daki Ermeni-Gürcü heyetleri arasındaki görüşmelerde ele alınmıştır. Gürcistan kendisinin de ihtiyacı olduğunu ileri sürerek silah ve malzemelerden pay istemiştir. Yapılan görüşmeler neticesinde Ermeni heyet, Ermenistan'a gönderilecek askeri kargonun %27'sinin aynı satın alma koşullarında Gürcistan'a verilmesini kabul etmiştir. Gürcistan ile zaten Kasım 1919'da imzalanan transit antlaşması olduğunu hatırlatan Ermeni Başbakan Ohancanyan transit karşılığında %27'lik tavizi fahiş bir bedel olarak nitelendirmiştir. İngiliz Kumandan Luke ise Bolşevik ve Türklere karşı Gürcü-Ermeni yakınlaşmasını sağlayacağı için Gürcistan'a silah satışından pay ayrılmasını desteklemiştir.[1558]

Batum'un Gürcülere devredileceğini öğrenen Batum'un Müslüman, Rus ve Ermeni halkı ise bu kararı protesto ederken[1559] İngiltere ve Gürcistan arasında yapılan görüşmeler neticesinde belirli şartlar altında Batum'un Gürcistan'a devri için 28 Haziran 1920 tarihinde anlaşmaya varılmış ve iki antlaşma yapılmıştır. Birinci antlaşma şu şekildedir:

> "….Gürcü hükümeti Batum limanına serbest giriş ve çıkışları Gürcü demiryolu üzerinden bağımsız Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerine garanti eder ve dahası sözkonusu cumhuriyetlerin Batum limanını serbestçe kullanmalarını kabul eder. Not: Detaylar Gürcü hükümeti ile bağımsız Ermenistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetleri arasında karşılıklı antlaşmayla düzenlenecek."

İkinci antlaşmada ise; "*Burada Gürcü hükümeti Karadeniz'e çıkışı olan nehir vadisi ve Çoruh boyunca Ermeni hududunda demiryolu inşasını kabul eder….*"[1560] İfadesi yer almıştır. Nihayetinde Batum 7 Temmuz 1920'de Gürcülere devredilirken İngiliz birlikleri 9 Temmuz'da şehri tahliye etmiştir.[1561] BMM hükümeti ise Brest-Litovsk Anlaşması'na aykırı olduğu gerekçesiyle Batum'un işgali nedeniyle 25 Temmuz'da Gürcü hükümetine bir protesto göndermiştir.[1562]

1558 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.350-352.
1559 Sarı, **a.g.e.,** s.519.
1560 Hovannisian, **Volume III, From London to Sevres,** s.359-360.
1561 Sarı, **a.g.e.,** s.528-529.
1562 Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), **Nutuk-Söylev II. Cilt 1920-1927,** 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s.656.

Gürcistan Batum'u aldıktan sonra idaresini kurup sağlamlaştırmaya çalışırken Türkiye yanlısı İslam Cemiyeti'nin yanı sıra Bolşevikler ve Denikinci Rusların muhalefeti ile karşılaşmıştır. Gürcistan içinde özerk yönetim kurulması beklentisi karşılanmayan Gürcistan Tahlis Cemiyeti de muhalif tavır alırken liderleri Mehmet Bey Abaşidze[1563] Gürcüler tarafından vurulmuştur. Gürcülerin Rum ve Ermeni amalelerin işlerine son vererek onları göndermeye çalışması üzerine Batum'da çatışmalar da meydana gelmiştir.[1564] Bütün bu muhalif unsurlara rağmen Gürcistan askeri ve siyasi hakimiyetini pekiştirmeyi başarmıştır.[1565]

Devamında 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ile Batum, Milletler Cemiyeti'nde bayrağı bulunan bütün ülkeler için serbest ticarete açık uluslararası bir liman haline getirilmiştir. Batum serbest liman rejiminin Milletler Cemiyeti gözetimine bırakılması (madde 335-346) bu limanı İstanbul, Haydarpaşa, İzmir, İskenderun, Hayfa, Basra ve Trabzon'a eklemiştir. Batum'um egemenliği konusu açık bırakılırken 351. madde Karadeniz'e Batum limanı üzerinden serbestçe erişim hakkını Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'a eşit olarak vermiştir. Gürcüler için diğer bir geri nokta 352. madde ile Ermenilere Trabzon'a çıkış hakkının verilmesi olmuştur.[1566] Sevr Antlaşması ile Ermenistan'a Karadeniz'e çıkış imkanı Gürcülerin kendi tarihsel toprakları olarak gördükleri bölge üzerinden sağlandığı için[1567] Gürcüler açısından geri adım oluşturmuştur.

Diğer taraftan Sevr Antlaşmasının (10 Ağustos 1920) 88-93. maddeleri ile Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan devletinin kurulması öngörülmüştür. Antlaşma Türkiye-Ermenistan sınırının saptanmasını ABD Başkanı Wilson'a bırakmıştır. Wilson ise; "*Karadeniz kıyısında Giresun'un doğusundan başlayıp Erzincan'ın batı ve güneyinden, Elmalı, Bitlis ve Van gölü güneyinden geçen ve birçok yerlerde Birinci*

1563 Mehmed Abaşide 13 Aralık 1917 tarihinde yapılan milli komite toplantısında Acara'ya özel statü verilmesini önermiş ve bu öneri Tiflis yönetimi tarafından kabul edilmese bile Batum için otonomi düşüncesi ilk defa dile getirilmiştir. Buket Elmas, "*The Impact of Batumi on Turkish-Georgian Relations During The Period of National Struggle*", **Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Caucaisan Studies,** Yıl/Vol.5, No:9, 2019, s.71.

1564 İngiltere'nin Batum'u terk etmeye yönelik hazırlık yaptığı dönemde ise Rum ve Ermenilerin Gürcüleri Osmanlıya tercih ettiklerine dair haberler gelmiştir. **BOA,** HR-SYS-02634-00009-021-001.

1565 Sarı, **a.g.e.,** s.537-538.

1566 Avalov, **a.g.e.,** s.290.

1567 Marhuliya, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** s.31.

Dünya Savaşı'ndaki Türk-Rus cephesini izleyen bir hattı"[1568] belirlemiştir. Böylece, Ermeniler tarihsel amaçlarına çok yaklaşırken bu durumun Ermenistan'ın kendine güvenini de artırmıştır.[1569]

Sevr Antlaşması'nın 92. maddesi, Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile sınırlarının karşılıklı anlaşma ile belirlenmesi, anlaşma sağlanamaması halinde nihai kararın önde gelen müttefiklere ait olması şeklindeki daha önce alınan kararların benzeri niteliğindedir. Avalov'a göre Sevr Antlaşmasında çok sayıda eksiklik ile belirsiz mevcuttur ve durum Transkafkasya heyetleri arasında San Remo'da yapılan görüşmelerin başarısızlığından ileri gelmiştir.[1570]

4.4. Türkiye'nin Bolşevik Stratejisinde Ermenistan ve Gürcistan

Türkiye'de Milli Mücadele'nin daha başlangıcında gündeme giren Bolşevizm ve Bolşeviklerle ilişki meselesi ilerleyen zamanda gündemde kalırken özellikle 1920 başından itibaren Transkafkasya stratejisinin ana bileşenlerinden birisi haline gelmiştir. Türk topraklarını işgal eden Ermenistan ve Gürcistan ile Türkiye'nin yanında durmayıp yardım yapmamakla eleştirilen Azerbaycan'ın Türkiye'nin içine düştüğü zor durumun bir numaralı sorumlu İngiltere başta olmak üzere İtilaf'ın güdümünde olduğu inancının yanı sıra Sovyet Rusya'dan sağlanabilecek yardımın önünde Transkafkasya'nın fiziken engel oluşturması bölgeye yönelik stratejilerde Bolşevizm faktörünü ön plana çıkarmıştır.

Türkiye'nin Bolşeviklerle teması Ermenistan ve Gürcistan'ın tehdit algısını artırmış ve bu mesele her iki ülke basın gündemini çoğu zaman abartılı yaklaşımlarla işgal etmiştir. Bu anlamda konunun birisi Türkiye'nin Bolşeviklerle temas arayışı diğer Ermeni ve Gürcülerin inşa ettiği algı olmak üzere temelde iki boyutu vardır.

Türkiye'de Mustafa Kemal Paşa ve Kazım Karebekir Paşa başta olmak üzere Milli Mücadele önderleri kurtuluş sürecinde Bolşeviklerle ilişkiyi zaruri görürken Kafkasya'da değişik aktörler üzerinden resmi ve sistematik olmayan ve bu çerçevede

---

1568 Şimşir, **a.g.e.,** s.82.

1569 Kaçaznuni'nin anılarında "*Sevr anlaşması ile gözlerimiz kör oldu*" şeklindeki öz eleştirisi de tarihe not düşme açısından önemlidir. Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.38.

1570 Avalov, **a.g.e.,** s.290.

kafa karışıklığına da yol açan temaslar da sağlanmıştır. Bu dönemde Kazım Karabekir gelişmeleri aktüel şekilde takip etmiştir.

Kazım Karabekir'e gönderilen 5 Ocak 1920 tarihli bir raporda, Nuri Paşa'nın Dağıstan'da Denikin'e karşı savaştığı, Azerbaycan hükümeti ile Dağıstan'a yarım konusunda temas halinde olduğu, Bolşeviklerle birlikte çalışıldığı, Bakü'de Bolşeviklerle yapılan antlaşmaya göre Bolşevik askerlerinin Azerbaycan ve Dağıstan'a girmeyeceği ve bağımsızlıklarına karışmayacağı çünkü Başkırdırdistan ve Türkistan'ın askerlerinin Bolşevikleri dirilttiği yönünde[1571] savlara yer verilmiştir. Trabzon'da bulunan 3. Fırka Kumandanı Rüştü tarafından 11 Mart 1920 tarihinde 15. Kolorduya gönderilen yazı ise bu dönemde bazı Türk yetkililerin Bolşeviklere olumlu yaklaşımı açısından dikkat çekicidir. Azerbaycan'ın İngiliz etkisiyle Bolşevik tutumunun altını çizen 3. Fırka Kumandanı bu kapsamda:

> "Ben Kafkasya Türklüğünü Gürcü ve Ermeni ve emperyalizmden kurtarmak için Sovyet esasının kabülünü lazım görüyorum. Sovyet esasatı kabul edilince Elviye-i Selaseden başka Ahıska, Borçalı da kendi seçtiği Sovyet tarafından idare edilecektir. Ve Gürcü istilasından kurtarılacaktır. Binaanaleyh ben Bolşeviklerle beraberim. Türkiye haricindeki Müslümanların Bolşeviklerle beraber çalışmaları ve Sovyet esasatını kabul etmeleri lazım geleceğini Dağıstan'da umumi içtimalarda söyledim…"[1572]

yönünde ifadelerde bulunarak Bolşevizmi çıkış yolu olarak göstermiştir. Bolşeviklere yönelik bu değişik yaklaşımların yanı sıra, İtilaf devletlerinin başta Ocak 1920'de Transkafkasya cumhuriyetlerinin de facto tanınması ve yardım vaatleri başta olmak üzere son bir umutla Bolşeviklerin Transkafkasya'ya girişini engellemek amacıyla yaptığı girişimler Türkiye'de milli mücadelenin önderleri tarafından yakından ve endişe ile takip edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa 15. Kolordu Komutanlığına gönderdiği 6 Şubat 1920 tarihli yazıda, İtilafın hem Bolşeviklerle çatışmayı etkilemek hem de Kafkas milletlerinin Türkler ve Bolşeviklerle temasını engeleme fikrinde olduğunu, bu planın başarılı olup Kafkas milletlerinin set vaziyeti alması halinde Türkiye'nin mücadelesinin yıkılacağını, bu seddi yaptırmamak için en son vasıtalara başvurup her türlü tehlikenin göze alınması gerektiğini[1573] vurgulamıştır. Bu kapsamda Türkiye aleyhinde oluşacak bir Kafkas seddinin engellenmesi hayati ve öncelikli bir konu

---

1571 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.547-549.
1572 **a.g.e.,** s.547-549.
1573 **a.g.e.,** s.513.

haline gelirken Bolşeviklerle doğrudan temas kurma gereği daha yüksek sesle dile getirilmiştir.

15. Kolordu Komutanı Mirliva Kazım Karabekir ise ihtiyatlı bir tutum sergileyerek Bolşeviklerin Kafkasları ve Azerbaycan'ı geçip fiilen gelmedikçe ve güçleri belli olmadıkça işe fiilen karışılmasının vaktinden önce İtilafa karşı ezilmeye ve memleketin çökmesine yol açacağını düşünmüştür. Tarafsız kalınması gerektiğini savunan Kazım Karebekir bir Gürcistan bakanının on gün önce Poti'ye gelerek halka; "*Mustafa Kemal, Fuat Paşa, Rauf Bey ve arkadaşlarının Bolşevikliğini*" ileri sürmesi gibi iddialardan hareketle sakin davranılmasının yararlı olacağını kaydetmiştir.[1574] Kazım Karabekir Paşa'yı haklı çıkaracak şekilde bu dönemde zaten Ermeni ve Gürcü basınında Türk-Bolşevik ilişkileri ekseninde iddialara değişik vesilelerle yer verilmiştir.

Diğer taraftan Heyet-i Temsiliye, Kazım Karabekir Paşa'dan Elviye-i Selase ve Müslümanların çoğunlukta yaşadıkları bölgelere askeri harekat için hazırlıkların yapılmasını istemiş ancak Karabekir Paşa kış şartlarında İngilizlerin desteklediği Ermenistan ve Gürcistan'a yönelik harekatın risklerini dikkate alarak harekatı ertelemiştir.[1575] Kazım Karabekir Paşa'ya göre Bolşevikler Kafkasya'nın güneyine inmedikçe İngilizlerin Ermenilere yardım etmeleri muhtemeldir, aynı zamanda Gürcülerin de karşı koyma ihtimalleri mevcut olduğu için Bolşevik ordusunun iki ay içinde Gürcülerle sıkı teması Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik harekatı için en müsait durumu yaratacaktır.[1576]

Kazım Karabekir Paşa 12 Mart 1920 tarihinde Halil ve Nuri Paşalara "*Hacı Ali*" müstear adı ile gönderdiği yazıda Nuri Paşa ve Azerbaycan'a Bolşeviklere karşı olunmaması yönünde nasihatta bulunmuştur. Buna göre Azerbaycan ve Gürcistan hükümetinin Bolşevizme muhalif ve İngilizlerle dost olduğuna değinilerek Nuri Paşa'nın bu yaklaşıma yakınlığının üzüntü verici olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca Türklük ve İslamiyet çok tehlikede iken Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bolşevikliğe karşı tutumunun vahim bir durum olduğu ileri sürülmüştür.[1577] İstanbul'un 16 Mart 1920'de

---

1574 **a.g.e.,** s.515-516.
1575 Sarı, **a.g.e.,** s.559.
1576 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.598.
1577 **a.g.e.,** s.580-581.

İtilaf devletleri tarafından işgali Türkiye'nin Bolşevik hareketi doğrudan desteklemeye yönelik çaba içine sokarken Karabekir 17 Mart'da Halil ve Nuri Paşa'ya gönderdiği yazısında ise Azerbaycan, Dağıstan ve Gürcistan'ın Bolşevik topluluğa katılmasının uygun olduğu görüşünü bildirmiştir.[1578]

Resmi olmayan Türk-Bolşevik teması veya bu yöndeki algı, Gürcü basınında etkilerini götermiştir. Gürcü milliyetçilerinin gazetesi Sakartvelo 11 Mart 1920'de, Hopa civarında Türk birliklerinin toplandığını ve Batum'u gözlediklerinin bilindiğini, diğer taraftan Komünist Parti ajanlarının Batum bölgesinde Gürcistan'a karşı hareket ettiğini, Türklerin ve Bolşeviklerin ittifakının şimdi gerçek olduğunu, Bolşeviklerin kendilerini "*sarık*" ile süslediklerini, "*Türkiye'nin ise Bolşevikliğe dönüştüğünü*", Türk birliklerinin Albayı Süleyman Efendi, Artvinli Abhaz, mühendis Nahsky ve üç Bolşevik komite üyesinin bu organizasyonun karargahını oluşturarak Gürcistan'a karşı isyan planı hazırladıklarını iddia etmiştir.[1579]

Böylesine hassas bir dönemde Batum Cemiyet-i İslamiyesi, kurtuluşlarının Bolşeviklik ilanında olduğunu, Rusların da aynı fikri paylaştıklarını ve hazır ve yedekte 25.000 kişilik bir kuvvetlerinin bulunduğunu beliterek Türkiye'nin yaklaşımını öğrenmek üzere Hopa'ya iki delege göndermiştir.[1580] Kazım Karabekir Paşa İstanbul'un işgaline karşı Batum'da Bolşeviklik ilanının uygun olacağını düşünerek Heyet-i Temsililiye bu yönde teklifte bulunmuştur. İstanbul'un işgal edildiği gün yapılan teklife Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa da uygun görüş bildirince Kazım Karabekir Trabzon'daki 3. Fırka Kumandanlığına Batum'da Bolşevikliğin ilanının Türkiye'nin geçirdiği yeni buhran için faydasının altının çizerek; *"..Batum'dan gelip Hopa'da bekleyen murahhaslara bu suretle tebligat yapılmasını ve sahil boyunca Yeşilordu ile irtibat husulünü ve bunun Elviye-i Selase ve Gürcistan'da intişarının pek faydalı olacağının tebliğini*.." emretmiştir.[1581] Mustafa Kemal imzasıyla gönderilen 20 Mart 1920 tarihli gizli ibareli telgrafta da Batum'da Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye ile Bolşevik Klübü'nün beraber çalıştığı kaydedilerek bu bilginin köylere kadar ulaştırılması istenmiştir.[1582]

1578 **a.g.e.,** s.599., Sonyel, **a.g.e.,** s.179.
1579 **Slovo,** 11 Mart 1920, No:57 s.4.
1580 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.599.
1581 **a.g.e.,** s.593-595.
1582 **TİTE Arşivi,** K:21,G:30, B, 30-3001.

Bolşeviklerin Denikin ordusu karşısında başarı sağlayıp güneye doğru ilerlemesi Kazım Karabekir Paşa'yı Transkafkasya'ya yönelik askeri harekat konusunda olumlu düşüncelere sevk etmiştir. Bu kapsamda Kazım Karabekir kendisine gelen bilgilerden hareketle Gürcistan ordusunun üç muhafız alayından geri kalanı ile aydın ve halkın çoğunluğunun Bolşeviklik yanlısı olduğu, yakında Bolşevik ordularının teması ile birlikte Batum dahil Gürcistan'da Bolşevikliğin ilanının muhakkak görüldüğü, bu durumda Gürcistan, Azerbaycan ve Bolşevik kuvvetleri ile dahildeki İslam ahalinin saldırısı karşısında Ermenistan'ın dahi mahvolacağı değerlendirmesinde bulunarak daha az askerle Kafkasya cephesinde başarı sağlanacağını[1583] iddia etmiştir. Gerçekte ise Gürcistan'da Bolşevikliğin tabanı zayıftı.

Türkiye öncelik verdiği Ermenistan'a yönelik askeri harekat planlamasını Gürcülerin olası hareket tarzına göre değerlendirmiştir. Buna göre Bolşevik ordularıyla temastaki Gürcülerin Türkiye'nin bir saldırısı olmaması durumunda Ermenilere karşı yapılacak harekatta tarafsız kalacakları öngörülmüştür. Türkiye'nin harekatının Ermenistan'ın içlerine kadar devam etmesi ve Bolşeviklerin Gürcüleri serbest bırakmaları halinde Gürcü ordusunun Türkiye'ye karşı olası harekatına karşı Trabzon'da bulunan 3. Fırka'nın iki alayının sahilde bırakılması şeklinde Nisan 1920 sonunda askeri planlama da yapılmıştır.[1584]

Kazım Karabekir'e göre Kızıl Ordu, Vladikafkas (Vladikavkaz) ve Karadeniz sahili üzerinden Gürcistan'a harekat yaparsa Türkiye de Ermenistan ve Elviye-i Selase üzerine harekat yapmalıdır. Bolşeviklerin bu eyleme girişmesinin akabinde Türkiye de Ermenistan'ı yenip Azerbaycan'ı ayaklandırmayı ve komünist idaresinin kurulmasını taahhüt etmelidir. Karabekir'e göre ayrıca, Ermenistan'a karşı hareketin uygun bir durum ve mevsimde yapılması ancak harekatın tamamen Gürcülerle hem-hudut olacak şekilde ileri götürülmesi, böylece, Ermenistan ve Gürcistan arasına girilerek Azerbaycan ile sınırdaş olunması önem taşımaktadır.[1585] Kazım Karabekir bu düşüncelerini BMM'ye iletmiştir. Transkafkasya'ya yönelik askeri ve siyasi strateji açısından önem taşıyan bu görüşler, Sovyet Rusya ile daha sonra yapılan 26 Nisan 1920 tarihli resmi yazışmanın temelini oluşturmuştur.

1583 Karabekir, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** s.633-638.
1584 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.745.
1585 **a.g.e.,** s.693-695.

Bu hareketli günlerde aralarında Halil Paşa, Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin gibi şahısların bulunduğu Azerbaycan'da bulunan Türkler iki grup halinde toplanırken yaptıkları ortak toplantıda Bolşeviklerle işbirliği yapmaya karar vermiştir. Bu kapsamda bir komite kurularak harekat, basın ve propaganda şubesi oluşturulmuştur. Bu komite ile Bakü'deki Kızıl Ordu'ya mensup komite arasında yapılan müzakere sonucunda Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'a girişinin Türk Komünist Fırkası'nın talebi halinde gerçekleşmesi kararlaştırılmıştır. Gerek Türk Komünist Fırkası gerek yerli Azerbaycan Bolşevikleri, Kızıl Ordu'nun mecbur kalmadıkça Azerbaycan'a girmemesi düşüncesini taşımıştır.[1586] Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi ise farklı bir seyir izlemiştir.

Ankara yönetimi aslında Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalini değil, iktidarın Bolşeviklere geçmesini isterken[1587] Halil Paşa Bakü'deki Türkler içinde en faal rolü oynamıştır.[1588] Bununla beraber Bolşeviklerin Halil Paşa'yı elde ederek savaşsız şekilde Bakü'ye girdiği[1589] yönünde abartılı yaklaşımlar ortaya atılmıştır.

Türk tarafındaki bütün bu beklenti ve planlara rağmen Kızıl Ordu 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'a girerek kolay şekilde Azerbaycan'da Sovyet yönetimini ilan etmiştir. Gelişmeler Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinde Türklerin beklendiği kadar bir rol oynayamadığını göstermektedir. Buradaki önemli noktalardan birisi, Bakü'deki gelişmelerin ağırlıkla oradaki Türk unsurlarla Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile arasındaki yazışmalardan ibaret kalmasıdır. Dolayısıyla, Bakü'deki Türk unsurların olayları ne derece doğru okuduğu, Bakü'de Bolşeviklerle yaptıkları müzakerelerin Bolşevik bölgesel komitesine iletilip iletilmediği belirli değildir. İletilmiş olsa bile Türk tarafının isteklerinin dikkate alınmadığı ortadadır. Diğer bir ifadeyle Bolşevikler, kendi örgütlenme ve askeri stratejileri kapsamında Azerbaycan'ı Sovyetleştirmiştir. Bununla beraber Türklerin Bakü'de Bolşevik eksendeki temas ve

---

1586 **a.g.e.,** s.680.

1587 Ağayev, **a.g.t.,** s.128.

1588 Halil Paşa'nın Azerbaycanlıları Kızıl Ordu'nun gelişinden korkmamaları için ikna çabası içine girdiği, Kızıl Ordu kuvvetlerinin Karabağ ve Ermenistan'a, oradan da Türk milli mücadelesine katılmak üzere Anadolu'ya gideceği ve Azerbaycan'da kalmayacağı, hatta Kızıl Ordu 11. Kumandanlığına getirilme beklentisi içine de girdiği ancak bu isteğinin gerçekleşmediği yönünde iddialar bulunmaktadır. Swietochowski, **a.g.e.,** s.239, Halil Paşa'nın anılarında ise bu iddiaları destekleyecek veri yoktur. Hatta anılarında Kızıl Ordu'nun işgalini "*Azerbaycan'ın en bedbaht günü*" şeklinde tanımlamıştır. **Halil Paşa,** s.325-327.

1589 **Peyam-ı Sabah,** 7 Eylül 1920, No. 633 (11.063), s.3.

faaliyetlerinin buradaki yerel Bolşevik örgüt açısından destek unsuru olduğunu kabul etmek gerekir.

Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi süreci Türkiye'nin amaçladığı biçimde gerçekleşmese bile Transkafkasya'nın siyasi iklimini ciddi şekilde etkilerken Ermenistan ve Gürcistan için Bolşevik tehlikesini sıcak hale getirerek görünüşte Türkiye'nin Kafkasya'ya yönelik manevra alanının genişlemesini sağlamıştır. Bu koşullarda doğal olarak Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik ne zaman harekat yapacağı konusu ön plana çıkmış ve konu değişik senaryolar ekseninde ele alınmıştır. Türkiye'nin aynı günlerde Sovyet Rusya ile resmi düzeyde temasa geçme girişimi ise bu harekat açısından durumu daha da karışık hale getirmiştir.

Kazım Karabekir'in Büyük Millet Meclisi Riyasetine gönderdiği 9 Mayıs 1920 tarihli mütalaasına[1590] göre Bolşeviklerin Kafkasya'ya hakim olmalarından ve Türkiye ile temas kurmalarından korkan İtilaf devletleri Şarktan gelen Bolşevik akınının Türkiye sınırında durdurulması veya Ermeni-Gürcü mukavemetinin Türkiye'nin de iştirakiyle çabuk kırılmaması için zaman kazanma politikası izlemiştir. Ayrıca Bolşeviklerin Ermeni-Gürcü direncini kırmaması halinde İtilaf eskisi gibi Türkiye hakkında imha politikası izleyecektir.

Genel olarak Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi akabinde Bolşeviklerin Gürcistan ile fiili mücadeleye başlaması, Kazım Karabekir tarafından Ermenistan'ın işgali için fırsat olarak görülmüş ve Bolşeviklerle uğraşan Gürcistan'ın hareket imkanı bulamayacağı öngörülmüştür. Bu kapsamda Kazım Karabekir Mayıs 1920'de Ermenistan harekatına başlama zamanının geldiğini düşünmüştür.[1591]

Mustafa Kemal Paşa ise 12 Mayıs 1920 tarihli yazısında Kızıl Ordu'nun Ermenistan ve Gürcistan sınırına gelmesine rağmen Türkiye'nin yardımına başvurmaması, henüz bir antlaşma yapılmayan Bolşeviklerin Türkiye'nin Ermenistan harekatına karşı yaklaşımının belirsizliği ve Ermenistan harekatının İtilaf devletleri ve Amerika tarafından savaş ilanı olarak görüleceği yönündeki terüddütler sebebiyle harekata olumsuz yaklaşmıştır. Diğer taraftan Gürcistan ve Sovyet Rusya arasındaki 7

[1590] Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.799-801.
[1591] **a.g.e.,** s.804-809.

Mayıs 1920 tarihli antlaşmayı dikkate alan Kazım Karabekir Paşa Ermenilerin de Rusya ile anlaşmasından endişe etmiştir.[1592]

Gürcistan ve Sovyet Rusya arasında yapılan antlaşma içeriği hakkında fazla bilgisi bulunmayan Mustafa Kemal Paşa da BMM'de 17 Mayıs 1920 tarihinde yaptığı konuşmada Gürcülerin Türkiye'den önce Bolşeviklerle ittifak yapmalarının aleyhimizde olabileceği kanaatini dile getirmiştir. Mecliste bu tarihte yapılan oturumda Çorum milletvekili Haşim Bey de Ermenilerin Bolşeviklerle ittifakının Türkiye'nin aleyhinde olacağını ve Ermenilerden önce Türkiye'nin Bolşeviklerle ittifak kurmasını önermiştir.[1593]

Kazım Karabekir'in ısrarına rağmen askeri harekat başlatılmazken Ermeniler Haziran 1920'de Oltu'ya doğru saldırıya geçerek Penek yakınındaki kömür sahalarını işgal etmiştir.[1594] Ermenilerin Oltu cephesinde faaliyette oldukları Temmuz 1920'de Gürcüler de Artvin'e 200 asker göndermiş ve sınır karakollarını işgal etmiştir.[1595] Bu gelişme, Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi akabinde İngilizlerin Batum'u Gürcülere devrinin doğrudan bir yanmasıdır. Genel olarak Azerbaycan'ın Sovyetleşmesi Türkiye'ye kısa vadede olumlu sonuç doğurmazken tam tersi yönde Sovyet Rusya ile anlaşma zemininde hareket eden Ermeni ve Gürcülerin toprak kazanımına yol açmıştır.

Yaşanan süreç Sovyet Rusya'nın ilk fırsatta Ermenistan ve Gürcistan'ı Sovyetleştirmeyi hedeflediği geçiş dönemi işlevini görürken, Türkiye bir taraftan Sovyet Rusya ile anlaşma zemini oluşturmaya çalışırken diğer taraftan Transkaflasya'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu kapsamda Kızıl Ordu Erkan-ı Harbiyesi'nin Ermeni ve Gürcü ordusu hakkındaki 17 Temmuz 1920 tarihli bilgisi de 7 Ağustos'ta 15. Kolordu Kumandanlığına ulaşmıştır. Buna göre; "*Ermeni ordusu 24.100 piyade, 2.200 süvari, 311 makinalı tüfek ve 70 topa sahipken Gürcü ordusunun 31.800 piyade, 3.010 süvari, 363 makinalı tüfek, 159 topu*" bulunmaktadır. Bu verilerden hareketle değerlendirme yapan Kazım Karabekir Paşa; Ermeni ordusunun sayıca fazla durumdaki Gürcü ordusundan daha çetin olduğunu, Ermeni ve

---

1592 **a.g.e.,** s.815-818.

1593 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:17 17.5.1336 C:2), s.33.

1594 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.188.

1595 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.918.

Gürcü hükümetleri varlıklarını korumak için Bolşevik ordularının karşısını tamamen boşaltamayacaklarından Türkiye'nin Ermenilere karşı hareketinde Gürcülerin tarafsız kalacağının kesin olduğunu, Gürcülerin can alıcı yeri Batum olduğundan iki alaylık kuvvetin kuvvetli bir fırka olarak Acara'ya girebileceğini ve bu bölgedeki Müslümanları ayaklandırmak suretiyle Gürcüleri zor duruma sokabileceğini değerlendirmiştir.[1596] Yapılan tüm bu istihbari bilgi ve değerlendirmelerle Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik harekatında Gürcistan'ın kapasitesi ve pozisyonunun tespiti amaçlanmıştır.

Tiflis'ten İstanbul'a gelen Amerikalı bir misyonerin basına yaptığı değerlendirmeler Kafkasya'da Bolşevizm eksenindeki tartışmaları ve Türkiye'ye bakış açısını ortaya koymuştur. Amerikalı misyonere göre Ermenistan Bolşevik harekete karşı başarı sağlamakla beraber Ermenistan'a yönelik Azerbaycan ve Rusya kaynaklı dış tehdit mevcudiyetini korumaktadır. Rus ve Tatar Bolşevikleri zaten Ermenistan sınırında bekleyen Mustafa Kemal kuvvetlerine iltihak etmek için Ermenistan'dan geçmek istiyorlar. Rus Bolşevikleri Ermenistan'dan ziyade durumu kötü olan Gürcistan'a göz dikmiştir ve Ermeniler ile Gürcüler ittifak kurarsa büyük bir başarı sağlayacaktır.[1597]

Bu süreçte, Halil Paşa Moskova'ya giderek Batum meselesi ve Ermenilerle ilgili bazı temaslarda bulunmuş ve burada Büyük Millet Meclisi için temin ettiği beş yüz kilo altın para ile Moskova'dan yola çıkmıştır. Halil Paşa gelişmeleri 3 Ağustos 1920'da "*Yoldaş Halil*" imzasıyla Kazım Karabekir ve Mustafa Kemal Paşalara bildirmiştir.[1598] Halil Paşa 2 Ağustos 1920 tarihinde Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği yazıda da Komiser Orconikidze ile Bakü'ye geldiği gün görüşerek Moskova'nın vaat ettiği silah ve cephanenin ivedilikle Türkiye'ye geçirilmesi için Tiflis-Gümrü-Kars şimendifer hattının ve Gerus-Nahçıvan yolunun açılmasını talep ettiğini, Orjonikidze'nin ise şimendifer hattının açılması için Nahçıvan'ın taviz olarak Ermenistan'a bırakılmasını önerdiğini ancak bu duruma tepki gösterdiğini bildirmiştir.[1599]

1596 **a.g.e.,** s.933-935.
1597 **İkdam,** 6 Haziran 1920, No:8374, s.1.
1598 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.931.
1599 **a.g.e.,** s.938.

Nahçıvan'a gelen Kızıl Ordu ile Türk ordusu ilk defa 31 Temmuz'da karşılaşırken[1600] bu günlerde Gerus-Nahçıvan dağ yolu üzerinden Sovyet Rusya ile Anadolu arasında bir yol açılmış ancak bu uzun ve tehlikeli yol silah ve malzeme aktarımı için uygun olmamıştır. Nitekim Halil Paşa'nın Sovyet Rusya'dan getirdiği altınlar bu yoldan zorlukla taşınmıştır. Halil Paşa altınları 27 Ağustos'ta Karaköse'ye eksik şekilde ulaştırabilmiştir.[1601] Halil Paşa altınları getirmek için gerekli yolu açtıramak amacıyla Gürcü kökenli olan ve Ermenileri sevmeyen "*Yoldaş*" olarak niteliği bir Sovyet görevlisinden yararlanmıştır.[1602]

4.5. Türkiye-Sovyet Rusya İlişkisinin Kurulması

Türkiye'nin Bakü'de bulunan Halil Paşa ve İttihat ve Terakki geçmişi olan şahıslar üzerinden Bolşeviklerle kurduğu ilişki ile Transkafkasya'da sağlıklı bir askeri ve siyasi strateji geliştirme imkanı çok zayıftı. Bu anlamda Transkafkasya sınırlarına dayanan Sovyet Rusya ile resmi bir ilişki kurma zorunluluğu kaçınılmazdı. Sovyet Rusya ile temas ise belki biraz da gecikmiş olarak Azerbaycan'ın Sovyetleşmesinin hemen arefesinde, San Remo'da Türkiye'nün ölüm fermanına hemen hemen son şeklinin verildiği, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında Transkafkasya Konferansı çalışmalarının yürütüldüğü kritik günlerde somut işbirliği teklifini içeren mektupla kurulmuştur.

Kazım Karabekir'in Nisan 1920'de BMM'ye ilettiği Sovyet Rusya ile işbirliği halinde Transkafkasya'da askeri harekat geliştirilmesi yönündeki görüşler temelinde 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya'ya iletilen ve bu devlet ile resmi temas anlamına gelen telgraf/mektup;[1603] "*Emperyalist hükümetler aleyhine, bunların esareti altındaki insanları kurtarmak için Sovyetler'le işbirliği yapmayı ve Sovyetler Menşevik Gürcistan'a karşı harekete geçerse, Türkiye'nin de emperyalist Ermeni hükümetine karşı harekete geçmeyi ve Azerbaycan'ı Bolşevik zümresine sokmayı kabul ettiğini*" bildirmiş ayrıca, ortak mücadele için para ve silah yardımı talep edilmiştir.[1604]

1600 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.164.
1601 Halil Paşa Ankara hükümetinin onu Anadolu'ya sokmama kararı üzerine Nahçıvan'a geri dönmüştür. Yerasimos, **a.g.e.,** s.164-165.
1602 **Halil Paşa,** s.332-335.
1603 Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da,** Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000, s.120.
1604 Tunçay, **a.g.e.,** s.263.

Sovyet Rusya ise 3 Haziran'da Dışişeri Komiseri Çiçerin imzasıyla gönderdiği cevabi mektupta Ankara hükümetinin dış politika yaklaşımına yönelik olumlu bakış açısı ve karşılıklı olarak diplomatik temsilcilerin gönderilmesinin istendiği bildirilmiştir. Ermenistan ve Türkiye arasında arabuluculuğun önerildiği ve ittifak önerisi geçiştirildiği[1605] mektupta; "*Türkiye Ermenistanı, Kürdistan, Lazistan ve Batum arazisi"* gibi yerlerde halkın kendi kaderini belirlemesi, mülteci ve muhacirlerin kendi bölgelerine dönmesi[1606] şeklinde Türkiye'nin tercih etmediği bir yaklaşım sergilenmiştir.

Mustafa Kemal Paşa Sovyet Rusya'nın arabuluculuk önerisini olumlu karşılamamıştır.[1607] Yazışmalar bu yönde ilerlerken Ankara hükümeti 26 Nisan tarihli mektubun cevabını beklemeden Sovyet Rusya ile dostluk tesisi ve ittifak antlaşması yapmak üzere Hariciye vekilliğine getirilen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyeti 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan hareket ettirmiş[1608] ve heyet iki ay süren yolculuktan sonra 11 Temmuz'da Moskova'ya ulaşmıştır.[1609]

Bolşevikler bir taraftan sadece Anadolu milli kurtuluş hareketi ile temasa hazırlanırken diğer taraftan da Enver Paşa ve Cemal Paşa gibi İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski liderleri ile ilişki kurmuştur.[1610] Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti Moskova'ya gidince Cemal ve Halil Paşa'nın Ankara yönetimi adına konuşma yetkisinin bulunmadığı bildirilmiştir.[1611]

Türkiye ve Sovyet Rusya resmi görüşmelerinin yapıldığı süreçte Ermenistan da Sovyet Rusya ile 10 Ağustos 1920 tarihinde geçici nitelikte bir antlaşma imzalamıştır.[1612] Sovyet Rusya'nın Tiflis'teki temsilcisi Boris Legran ve Taşnak

---

1605 Bilge, **a.g.e.,** s.36-37., Salahi R.Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986, s.5-6., Tunçay, **a.g.e.,** s.264.

1606 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.587.

1607 Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),** 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s.54, Sonyel, **Dış Politika II,** s.7.

1608 Gönlübol-Cem, **a.g.e.,** s.18.

1609 Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası,** Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1973, s.65.

1610 Melek, **a.g.e.,** s.48., Sonyel, **Dış Politika II,** s.10-11.

1611 Gürün, **a.g.e.,** s.44.

1612 Sovyet Rusya, 7 Mayıs 1920'de Gürcistan ile anlaşma imzaladıktan sonra Ermeni heyetini Mustafa Kemal Paşa'nın Rusya'ya gönderdiği mektubun 20 Mayıs 1920 tarihinde Moskova'ya ulaşmasından bir gün sonra 21 Mayıs 1920'de görüşmelere davet etmiştir. Ermeniler bu şekilde Türk teklifinden haberdar edilirken 30 Mayıs'ta Moskova'da Sovyet-Ermeni görüşmeleri başlamış, 31 Temmuz'da Tiflis'te yeniden başlayan görüşmeler 10 Ağustos'ta yapılan anlaşmayla sonuşlanmıştır. Selçuk Ural, "*Moskova Antlaşması'ndan Kars Antlaşması'na Türkiye'nin*

temsilcileri arasında Tiflis'te yapılan antlaşmaya[1613] göre Sovyet Rusya Ermenistan'a Culfa'dan Şahtahtı'ya kadar uzanan demir yolu hattının kontrolünü bırakmıştır. Böylece, Sovyetlerin Türkiye'ye etkin şekilde askeri yardım yapma imkanı ortadan kalkmıştır.[1614]

Türk heyetinin 13 Ağustos'ta görüştüğü Çiçerin Ermeniler için Bitlis, Muş ve Van vilayetlerini talep etmiştir. Bu bölge ile ilgili ahali mübadelesi ve Ermeni muhacir ve mültecilerin yerlerine dönmesi de konu edilmiştir. Bekir Sami Bey ise Türkiye'de hiçbir zaman Ermeni vilayeti bulunmadığını ve Ermenilerin Müslümanlarla birlikte azınlıkta yaşadıklarını belirtmiştir. Türk heyeti Culfa-Şahtahtı demir yolunun Ermenilere verilmesiyle Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki yolun kapatılmasından duyduğu rahatsızlığı da aktarırken Çiçerin bu durumun geçici olduğunu ileri sürmüştür.[1615] Türk heyeti Culfa-Şahtahtı demir yolu meselesini Lenin ile 14 Ağustos'ta yaptıkları görüşmede dile getirmiştir. Lenin de bu konuda haksızlık olduğunu kabul ederek[1616] Türkiye'ye Ermenistan'a karşı askeri müdahale için kapı aralamıştır.

Lenin aynı görüşmede Ermenistan ve Gürcistan'ın yakında istedikleri şekle geçeğini[1617] belirterek Transkafkasya'nın Bolşevikleştirilmesine yönelik kararlılığı ortaya koymuştur. Kazım Karabekir imzasıyla Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine 22 Ağustos 1920'da gönderilen yazıda da Ermenistan ve Gürcistan'ın zayıf buldukları takdirde Kafkasya'daki Kızıl Ordu aleyhine saldırıya geçmek hususunda ittifak kurduklarını haber alan ve Lehistan cephesinde yükü hafifleyen Sovyet Rus hükümetinin bu hükümetler aleyhinde askeri harekata başlamasının muhtemel olduğu[1618] değerlendirmesine yer verilmiştir.

Türk heyeti ve Sovyetler arasında yapılan görüşmeler sonrasında 24 Ağustos 1920'de sekiz maddelik bir antlaşma tasarısı üzerinde mutabakata varılıp parafe

---

Kafkasya Politikası", **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:4, 2009, s.177.

[1613] Hasan Demirci, "*Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Süresinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:51, 2015, s.315.

[1614] Bayur, **a.g.e.,** s.66, Bıyıklıoğlu, **a.g.e.,** s.123, Sonyel, **a.g.e.,** s.27.

[1615] Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya,** Temel Yayınları, İstanbul, 2017, s.114-116., Sonyel, **Dış Politika II,** s.15.

[1616] Cebesoy, **a.g.e.,** s.118., Sonyel, **a.g.e.,** s.15.

[1617] Cebesoy, **aynı yer.**

[1618] **ATASE Arşivi,** İSH. K.870, G.155-1.

edilmiş[1619] ancak antlaşma Ermenilere yönelik toprak talebi sebebiyle imzalanmamıştır.[1620]

Çiçerin 28 Ağustos'ta Bekir Sami Bey ile yaptığı görüşmede ise yol meselesinde öncelikle siyasi teşebbüslerde bulunulacağını, bu girişimlerden netice alınmazsa kuvvet kullanılacağını işaret ederek yolun açılmasının sadece ulaştırma amacına yönelik olacağını dile getirmiştir. Çiçerin ayrıca Sarıkamış ve Şahtahtı'nın Türkler tarafından işgalini kabul etmiştir. Bunun yanı sıra Çiçerin Türkiye'ye yapılacak yardımı Ermenistan'a Van ve Bitlis'ten mutlaka toprak verilmesi şartına bağlamıştır.[1621] Mustafa Kemal ise Van ve Bitlis konusunda talebin kabul edilemeyeceğini ancak; "*Türkiye'den göç eden Osmanlı Ermenilerinin göçten önce yaşadıkları bölgelere dönmelerine izin verileceğini Çiçerin'e bildirilmesini*" istemiş ve bu görüşlerin kabul edilmesi halinde iki ülke arasında parafe edilen antlaşmanın imzalanması talimatını iletmiştir.[1622]

Neticede Sovyet Rusya ile yapılan görüşmede Ermeni meselesi ekseninde bir uzlaşı sağlanamamış ancak Sarıkamış ve Şahtahtı'nın Türkiye tarafından işgalinin kabul edilmesi şeklinde görünüşte sınırlı bir kazanç elde edilmiştir. Sınırlı gibi görünen bu kazanç ise kısa bir süre sonrası için Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik geliştireceği harekat açısından ciddi bir dayanak noktası oluşturarak Türkiye'ye fiilen manevra alanını genişletme imkanı sağlamıştır.

4.6. Doğu Halkları Kongresi (1-7 Eylül 1920) ve Transkafkasya

Sovyet Rusya'nın devrimin dünya çapında yürütülmesi çalışmalarının bir devamı olarak Sovyet Azerbaycanı'nda gerçekleştirilen Doğu Halkları Kongresi ve sonrasında alınan kararlar Ermenistan, Gürcistan ve Türkiye'yi yakından ilglendirmiştir. Türkiye'den katılan delegelerin çeşitliliği de kongrenin dikkat çekici gelişmeleri arasında yer almıştır.

1619 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985. (İ:81 11.10.1336 C:2), s.150, Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde,** 2. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.214-216.

1620 Bayur, **a.g.e.,** s.66, Gönlübol-Cem, **a.g.e.,** s.20, Mehmet Gönlübol-Cem Sar, **Olaylarla Türk Dış Politikası,** Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, Ankara, 1996, s.25.

1621 Cebesoy, **a.g.e.,** s.128-130.

1622 Sonyel, **Dış Politika II,** s.19.

Komintern'in 1920 Temmuzunda yapılan ikinci kongresinde doğu ve batıdaki tüm işçilerin ortak mücadele doktrininin geliştirilip RSFSR'nin liderliğinde İngiliz emperyalizmine karşı mücadele konusu gündemde yer almıştır.[1623] Bu doğrultuda, Üçüncü Enternasyonelin ikinci kongresinde alınan karar doğrultusunda, 1 Eylül 1920 tarihinde Bakü'de Şark Milletleri Kongresi düzenlenmiştir.[1624] Kongre 7 Eylül'e kadar devam ederken ardından 9-10 Eylül tarihlerinde ise Şark Gençleri Kongresi yapılmıştır.[1625]

Komünist Partisi Merkez Yürütme Komitesi'nin Zinovyev, Radek, Pavloviç ve Macar Bela Kun gibi önemli komünistler tarafından temsil edildiği[1626] kongreye 1.273 komünist olmak üzere 1.891 delege katılırken Rusya, Kafkasya, Doğu Avrupa ülkeleri, Orta Asya, İran ve Çin gibi muhtelif yerlerden gelen delegeler içinde 235 Türk, 157 Ermeni ve 100 Gürcü delege yer almıştır.[1627] Kongrenin çalışma kurulunda değişik milletlerden temsilciler yer almış ve Bolşeviklerin kendi mensupları arasındaki planlamaya göre Türkiye adına Mustafa Suphi, Ermenistan adına Kastonyan, Gürcistan adına Filippe Maharadze ve Sovyet Azerbaycanı adına N.Narimanov katılmıştır.[1628]

BMM hükümeti Moskova'da bulunan Türkiye murahhas heyeti azası İbrahim Tali Bey'i kongrede gözlemci olarak görevlendirmiştir.[1629] Kazım Karabekir de BMM'nin izni ile Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden bir heyeti Bakü'ye göndermiştir.[1630] Merkezi Bakü'de bulunan Mustafa Suphi'nin başkanlığını yaptığı Türkiye İştirakiyun Partisi mensuplarının yanı sıra Enver Paşa[1631] da Tunus, Cezayir, Fas ve Trablusgarp devrimcilerini temsil adına kongreye katılmıştır.[1632]

Kongrede Zinovyev tarafından yapılan konuşmada Gürcistan'ın II. Enternasyonel'in önemli temsilcilerinden olduğunun altı çizilmiş ve ağır ifadelerle

---

1623 Edward Hallett Carr, **Bolşevik Devrimi 3, 1917-1923,** (Çev. Tuncay Birkan), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016, s.237.
1624 Cebesoy, **a.g.e.,** s.63-64.
1625 Neciyev, **a.g.e.,** s.154-155.
1626 **Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belegeleri I, Bakü 1920** Cumhuriyet Yayınları, 2000, s.15.
1627 **a.g.e.,** s.29.
1628 **a.g.e.,** s.54.
1629 Neciyev, **a.g.e.,** s.118.
1630 Aydemir, **Enver Paşa Üçüncü Cilt,** s.543.
1631 **a.g.e.,** s.491-533.
1632 **a.g.e.,** s.542-543., Cebesoy, **a.g.e.,** s.64.

Gürcü yönetiminin zenginlerin ayrıcaklıklarını korumaya çalışıp köylüleri dikkate almadığı, ülkeyi İngiliz sermayesine ve İngiliz, Fransız veya İtalyan generaline sunmaya hazır olduğu yönünde eleştirilerde bulunmuştur.[1633] Pavloviç de konuşmasında, Avrupa emperyalizminin Taşnak Ermenistanı'na ve Menşevik Gürcistan'a silah, para ve buğday vererek bu ülkelerin bir taraftan Rusya ve Kafkaslar ile Türkiye ve İran, diğer taraftan da Hindistan ve Rusya arasında engel oluşturmayı hedeflediklerine değinerek[1634] hem Ermeni hem de Gürcü yönetimlerine eleştiriler getirmiştir. Pavloviç konuşmasında ayrıca; "*Müslüman yobazların, fanatik pantürkçülerin veya Panislamcıların*" ve "*Ermeni ve Gürcü Menşeviklerin tehditlerine*" aldırmadan ilerlenmesi gerektini[1635] vurgulamıştır.

Zinovyev kapanış konuşmasında; "*..Bizim için tek bir Ermenistan var. Elimizi uzattığımız işçi ve köylülerin Ermenistan'ı ve diğer yanda da Taşnak cellatlarının Ermenistan'ı. Aynı durum Gürcistan'da da söz konusu. Şu anda Gürcü işçi ve köylüler en ağır baskılara katlanıyorlar…*"[1636] şeklindeki ifadelerle Ermenistan ve Gürcistan'a ağır eleştiri yöneltmiştir.

İbrahim Tali Bey'in anti-emperyalist söylem eksenindeki konuşma metninde ise; "*Garp kapitalistlerinin sadık uşakları Venizelos Rumları ve Taşnak Ermenilerinin*" saldırılarına, Fransız işgaline ve genel olarak milli mücadele sürecine değinilmiştir. Daha sonra Ermenistan, Kars, Batum vilayetleri ile Delican delegeleri konuşma yapmıştır. Bu konuşmacılar da Taşnak Ermenilerinin zulümleri ve Ermenistan'ın durumu üzerinde durmuştur.[1637] Kongrede İbrahim Tali Bey ve Enver Paşa'nın hazırlayıp başkaları tarafından okunan metinleri eleştirilmiştir.[1638]

Taşnaksütyun'un Erivan'daki yayın organı Araç'ta "*Doğu'nun Enternasyoneli*" adlı makale, Doğu Hakları Kongresi ele alınmıştır. Buna göre; Bolşevik yöneticilerin kongreyle kendi elleriyle yarattıkları "*korkunç Müslüman tehlikesini*" fark ettiklerini, katılımcıların önemli bölümünün eğitimsiz olduğunu ve konuşmaları anlamadıklarını, uzak ülkelerden gelen Müslüman temsilcilerinin

---

1633 **Doğu Halkları Kurultayı Belegeleri I,** s.58.
1634 **Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belegeleri II, Bakü 1920** Cumhuriyet Yayınları, 2000, s.41-42.
1635 **a.g.e.,** s.58.
1636 **a.g.e.,** s.128.
1637 Cebesoy, **a.g.e.,** s.74-77.
1638 **Doğu Halkları Kurultayı Belegeleri I**, s.15-16.

Bakü'de daha çok ticaret yapmaya çalıştıklarını, toplu namaz kılıp Enver Paşa'nın elini öptüklerini, Zinovyev ve Enver Paşa'nın çatışmasının bu kongrenin karakterini yansıttığını, Bolşeviklerin Doğu'nun kültürlü halkları, özelde de Ermenistan için kızıl bayrak altında yeni bir kötülük oluşturduğunu, "*kızıl kötülüğün Müslüman milli kötülükle birleşmeye çalışacağını*", Ermenistan'ın ise bununla sonuna kadar mücadele edeceğini[1639] ileri sürerek hem kongreyi hem de Müslümanları kötülemiştir.

Kongrede önem verilmeyen şahıs pozisyonuna düşmesine rağmen Enver Paşa, 7 Eylül 1920 tarihinde Kazım Karabekir'e gönderdiği yazıda Şark Kongresi'nden duyduğu memnuniyetin altını çizdikten sonra kıştan önce zaten gecikmiş Ermeni harekatını başlatmanın yararlı olacağına değinmiş ve Gürcüler, Ermeniler ve İranlılar saldırıya geçmeden önce Azerbaycan'ın kendisini toparlayarak saldırıya geçmesi temennisini belirtmiştir.[1640]

Diğer taraftan Birinci Doğu Halkları Kongresi katılımcıları çalışmaları yürütmek üzere Komünist Enternasyonel'in ve Rusya Komünist Partisi'nin bir bölümü de olarak işlev görecek "*Doğu'da Hareket Şurası*" seçmiştir. Doğu ülkelerine yönelik iç ve dış siyaseti gerçekleştirecek olan şurada Stasova, N.Narimanov, Dağıstan Cumhuriyeti Başkanı Celal Kormazov, Şalva Eliava[1641], Pavloviç, İsmail Hakkı, S.Orconikidze ve Abilov yer almıştır. Bu şura tarafından 17 Eylül'de hazırlanan sonuç bildirgesinde, Taşnak hükümetini destekleyen İngiltere'nin siyasetine aktif şekilde direniş gereğinin altı çizilmiştir.[1642] Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesi Kafkasya Bürosundan Türkiye ve İran Temsilcisi Şalva Eliava da Eylül ayında Lenin, Troçki, Çiçerin ve Komünist Parti yönetimine gönderdiği raporda, Ermenistan'ın bir an önce Sovyetleştirilmesi ve Anadolu ile irtibat kurulması gereğine değinmiştir.[1643]

1639 **Slovo,** 30 Eylül 1920, No:221, s.4.

1640 Karabekir, **İttihat Terakki Erkanı,** s.46-47.

1641 Şalva Zuraboviç Eliava (1883-1937). 11. Ordu Devrimci Askeri Sovyet üyesi olan Gürü kökenli Ş.Eliava, RSFSC Türkiye Büyükelçiliği görevine (1919-20) atanmış ancak hastalığı sebebiyle bu görevi yapmamıştır. Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhurşyeti Halk Komiserliği Başkanlığı (1923-127) da yapan Eliava SSCB'de Komiser (Bakan) Yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. Perinçek, **a.g.m.,** 73.

1642 Alexander Vasilyev, "*Moskova ve Kars Anlaşmalarının Hazırlanmasıyla İlgili Rus Arşivlerinden Belgeler ve Anlaşmaların Sovyet Rusya ve Bölgeleri İçin Önemi*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.155.

1643 Musa Qasımlı, "*Sovyet Devlet Adamlarının Moskova ve Kars Konferansları ve Anlaşmaları Konusundaki Tutumu*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.132.

Eliava'nın teklifi Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Kafkasya Bürosunda 16 Eylül 1920 tarihinde yapılan toplantıda ele alınmıştır. N.Narimanov, Ş.Eliava, Sovyet askeri yetkilisi Aleksandr Yegorov, Azerbaycanlı Bolşevik yöneticilerden Ali Haydar Garayev ve Vano Strua'nın katıldığı toplantıda, Antant'ın Azerbaycan'a yönelik saldırıya hazırlandığı ileri sürülerek Ermenistan'ın Anadolu ile birleştirilmesi yoluyla Bolşeviklerin Azerbaycan ve Rusya'da durumunun düzeleceğinin altı çizilmiş; Gürcistan ve Ermenistan yönetiminin kaldırılarak mücadele merkezinin Türkiye'ye taşınması gerektiği yönünde teklifler gündeme getirilmiştir.[1644] Bakü'ye 14 Eylül'de dönen Halil Paşa ise 18 Eylül'de Şark Cephesi Kumandanlığına gönderdiği yazıda, N.Narimanov, Ş.Eliava, C.Korkmazov ve diğer bazı şahıslarla yapılan müzakere neticesinde Gürcistan ve Ermenistan'a karşı müşterek bir hareketin zarari olduğuna kanaat getirildiği, bu kanaatin Moskova'ya bildirildiği ve her iki ülkede yakında Sovyetler teşkil edeceği yönündeki bilgilere yer verilmiştir.[1645]

Toplantıdan sonra Doğu Halkları Propaganda ve Faaliyet Kurulu Prezidyumu 17 Eylül'de Yakın Doğu'da meydana gelen durumla ilgili bir karar almıştır. Kararda Taşnak hükümetinin kendilerine karşı savaş açma hazırlığında bulunduğu, Mustafa Kemal Paşa'nın, Halil Paşa aracılığıyla milliyetçilerin mücadeleyi ancak bir ay daha sürdürebileceklerini ve Sovyet Rusya ile temas kurulamayıp destek alınamaması durumunda milli hareketin bastırılıp BMM'nin devrileceğini söylediği, İngiltere'nin Ermenistan ve Gürcistan'ın yardımıyla Azerbaycan'a darbe indirmeye çalıştığı, Türk devrim hareketinin bastırılmasının tüm Doğu'da devrim hareketinin ve Sovyet hareketinin başarısızlığına yol açabileceği yönünde değerlendirmelere yer verilmiştir.

Raporda ayrıca Sovyet Rusya'nın mevcut riskli durumdan kurtulmasının yolu Türkiye'deki milli harekete yardım edilmesi, milliyetçi Türk askeri birliklerinin Ermenistan'a saldırtılarak Taşnakların devrilmesi olarak gösterilmiştir. Sovyet Rusya ve Türkiye'ye düşman olan Taşnakların devrilmesinin Mustafa Kemal'in pozisyonunu da güçlendireceği belirtilen raporda, Türk ordusunun Ermenistan'a hücumu başladığında, Bolşeviklerin kendi yayın organlarında yeni Ermeni-Türk katliamlarını Avrupa'ya duyurmasının ve katliamları durdurmak için Türkiye'ye saldırılıp

[1644] Aynı yer.
[1645] Karabekir, **İttihat Terakki Erkanı,** s.45-46.

Ermenistan'ın Sovyetleştirilerek Türk ordusunun Ermenistan sınırı dışına çıkarılmasının, Bolşevik Rusya'yı Batı Avrupa proletaryasının gözünde ılımlı ve Ermeni halkının geri kalanının kurtaran bir güç olarak göstereceği vurgulanmıştır.[1646]

Halil Paşa da "*Yoldaş Halil*" imzasıyla 18 Eylül 1920 tarihinde gönderdiği yazıda yapılan müzakere neticesinde Gürcistan ve Ermenistan'a karşı bir hareket yapılmasının zaruretine kanaat getirildiğini ve bu görüşün Moskova'ya bildirildiğini, kararın fiiliyata dökülmesi için İlyava (Ş.Eliava) ve C. Korkmazov ile birlikte 18 Eylül'de Moskova'ya hareket ettiklerini bildirmiştir.[1647]

Doğu Halkları Kongresi'nin Türkiye açısından dikkat çekici boyutlarından birisi, kongrenin bitiminde "*Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi*"nin 10 Eylül 1920'de Bakü'de toplanmasıdır. Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Partisi'nin[1648] başkanı olduğu, partinin merkezinin Anadolu'ya taşınmasına karar verildiği bu toplantı partinin gerçek başlangıcı olarak görülmüştür.[1649]

1646 Qasımlı, **a.g.m.,** s.133-136.

1647 **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.49-1, **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.49-2A, **ATASE Arşivi,** İSH A.4282, D.36, F.34-1., Karabekir, **İttihat Terakki Erkanı,** s.45-46.

1648 Türk Komünist Partisi Halil Paşa ve Fuat Sabit tarafından kurulmuştur. Azerbaycan Sovyetleşince Mustafa Suphi 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelmiş ve bu partiyi ele geçirerek ittihatçıların çoğunu partiden atmış ve partiyi yeniden örgütlemiştir. Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.178, Tunçay, **a.g.e.,** s.332.

1649 Tunçay, **a.g.e.,** s.339.

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN ERMENİSTAN'A YÖNELİK ASKERİ HAREKATINDAN GÜRCİSTAN'IN SOVYETLEŞME SÜRECİNE KADAR TRANSKAFKASYA'DAKİ SİYASİ GELİŞMELER

5.1. Türkiye-Ermenistan Savaşı ve Bölgesel Yansımaları

Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik askeri harekatı Transkafkasya'da hareketlenmeye yol açmış ve İngilizlerin yönlendirmesiyle Ermeni-Gürcü askeri ittifakı çabaları ön plana çıkmıştır. Bu süreçte Türkiye'nin askeri harekatını tehdit olarak gören Gürcistan ile geliştirilen temaslar ve Sovyet Rusya'nın gelişmeleri kendi kontrolüne alma çabaları da gündemde yer edinmiştir. Transkafkasya'da tarihi günlerin yaşandığı bu zaman diliminde Gürcistan kilit aktör haline gelmiş, Ermeni-Gürcü ilişkileri açısından dikkat çekici gelişmeler ortaya çıkmıştır.

Türkiye-Sovyet Rusya arasında Moskova'da görüşmelerin devam ettiği sırada Türkiye'nin ölüm fermanı anlamına gelen Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının hemen akabinde Ermeniler, 12 Ağustos'ta Oltu bölgesinde bazı köyleri işgal etmiş, 20 Ağustos'ta Türk kuvvetlerine saldırmıştır. Türk mevzileri Eylül'de 2 Ermeni uçağı tarafından bombalanırken 9. Kafkas Fırkası Oltu bölgesinde 14 Eylül'de yaptığı karşı taarruzda başarı sağlamıştır.[1650] Oltu'ya yakın Penek[1651] köyü yakınındaki bu başarılı saldırılar[1652] Türk Doğu Harekatı öncesinde hem Ermenilerin gücünün test edilmesi hem de moral açısından savaşa hazırlık niteliği taşımıştır.

Doğu Halkları Kongresinden sonra Bolşevik yöneticilerin Ermenistan ve Gürcistan'a karşı askeri hareket yapılması gerektiği kanaatini içeren Halil Paşa'nın 18 Eylül tarihli yazısının intikal ettiği bir zamanda Mustafa Kemal Paşa da Ermenistan'a yönelik askeri harekata izin verildiğine dair emri 20 Eylül 1920 tarihinde Kazım Karabekir Paşa'ya göndermiştir. Emirde harekatın Kağızman-Novoselim-Merdinik hattına kadar genişlemesi istenmiştir. Ayrıca askeri harekat için büyük önem taşıyan

---

1650 Sürmeli, **a.g.e.,** s.564.
1651 Penek, bugün Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı bir köydür.
1652 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.188.

Gürcülerin tarafsızlığını kazanma görevi de Kazım Karabekir'e verilmiştir.[1653] Gürcistan ise Ermeni harekatı kararından endişe duyarak Batum ve Ardahan çevresinde askeri önlemlerini artırmıştır. Gürcüler Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik harekat yapmasına rağmen Batum'un Türkler tarafından işgal edilmesini önlemek için çaba harcamıştır.[1654]

Harekat emri geldiğinde Türk birlikleri geçilmesine henüz müsaade edilen 93 sınırının 10 ile 40 kilometre harita mesafesindeki Çakırbaba-Tandırlı Dağ-Korucuk Dağ-Zakim-Yenek hattında yer alırken Soğanlı dağlarınınn önemli geçitlerini de tutan bir pozisyondaydı. Ordu karargahı da sınırın ötesindeki Bardız'a[1655] nakledilmiştir. Askeri harekat 28 Eylül 1920 tarihinde başlamış ve 29 Eylül sabahı Sarıkamış, 30 Eylül'de Merdinik işgal edilmiştir. Ermeniler ise Novoselim-Bayburt-Tozluca hattına çekilmiştir.[1656]

BMM hükümeti iç ve dış sebeplerden dolayı ihtiyati tedbir olarak askeri harekatın daha fazla ilerlememesini istemiş ve Türk kuvvetleri Sarıkamış-Laloğlu hattında bekletilmiştir. BMM hükümeti Sovyet Rusya, Gürcistan ve İtilaf devletlerinin Türk askeri harekatına yönelik tepkisini ölçmeye çalışmıştır.[1657] Sarıkamış ve Merdenek'in işgalinin Ermenistan'ı Türkiye ile barışa zorlamaması sebebiyle Mustafa Kemal Paşa Kars'ın işgaliyle vurulacak kesin bir darbenin Ermenilerle doğrudan veya Bolşevikler vasıtasıyla barış imkanı sağlayacağı kanaatinde olmuştur.[1658]

Diğer taraftan 17 Ekim 1920'de Gürcülerin Ardahan'a kuvvet sevk ettikleri anlaşılmış ancak bu kuvvetlerin Kars'a yardım edeceklerine ihtimal verilmemiştir. Ayrıca bu kuvvetler Kars'a gelse bile sınırlı bir mevcuda sahip olacağı tahmin edilmiştir.[1659] Gürcülerin kuvvet sevkiyatı Türk basınına, Gürcü ordusunun Ermeni ordusuna yardım etmek için Ardahan'a ilerlediği yaklaşımıyla yansımıştır.[1660]

1653 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.984-985.
1654 Sarı, **a.g.e.,** s.563-564.
1655 Bardız'ın yeni adı Gaziler'dir ve bugün Erzurum'un Şenkaya ilçesine bağlı bir köydür.
1656 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.984-987.
1657 Sürmeli, **a.g.e.,** s.571.
1658 Bıyıklıoğlu, **a.g.e.,** s.126.
1659 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.994.
1660 **Peyam-ı Sabah,** 11 Ekim 1920, No.667 (11.097), s.1.

Türk ordusu, Gürcistan ile anlaşmaya varılması akabinde II. Ermeni Harakatı'nı 28 Ekim'de başlatırken, Kars 30 Ekim 1920 tarihinde ele geçirilmiştir.[1661] Ermeni ordusu kuvvetli şekilde tahkim edilmiş Kars'ı Türk ordusu ile ciddi bir çarpışmaya girmeden terk ederek kaçmıştır. Bu durumun sebepleri arasında Savaş yorgunluğu, yakın zaman önce Türklere karşı yapılan yok etme kampanyası sebebiyle Türklerin öç alacağı korkusu, Bolşevik ajanların ordu içindeki propagandası ve subay ve erlerin yeterli eğitime ve tecrübeye sahip olmaması gibi sebepler rol oynamıştır.[1662]

Kars'tan sonra Türk ordusunun Gümrü harekatı ise 3 Kasım 1920'de başlarken Erivan hükümeti aynı tarihli barış teklifi 6 Kasım'da Kazım Karabekir'e ulaşmıştır. Kazım Karabekir'in Gümrü'nün teslimi halinde mütarekenin kabul edileceğini bildirmesi üzerine Ermeniler 7 Kasım'da Gümrü'yü teslim etmiştir. Nahçıvan müfrezesi de aynı gün muhabere yoluyla Şahtahtı'nı ele geçirmiştir. Türk Hariciye Bakanlığı'nın mütareke şartlarını içeren notası 8 Kasım'da Ermenistan hükümetine gönderilmiş,[1663] Ermeniler de bu şartları ağır bulduklarını ve kabul edemeyeceklerini 10 Kasım'da bildirmiştir.[1664]

Ermenistan ve Türkiye arasında yapılan ateşkes üzerine Aşhatavor'da yer alan yazıda, Kemalistlerin amacının Ermenistan'ı yıkmak olduğu, pantürkistlerle anlaşmanın zor olduğunun Ermenistan yönetimini köle durumuna düşüren Trabzon görüşmelerinde ve Batum Anlaşması'nda görüldüğü, mevcut durum ne kadar ağır olursa olsun Ermeni emekçi halkının akıtılan kan pahasına kazanılan bağımsızlığın "*Türk karşı devrimci çeteler*" tarafından ezilmesine katlanamayacağı[1665] yönünde sert ifadeler kullanarak savaş yanlısı tutum sergilenmiştir.

Savaş sürecinde moral bozukluğu yaşayan Ermenistan ordusunda gizlice yürütülen Bolşevik propagandası yaygın bir hal almıştır. Bolşevik ajanlar ise yakalandığı zaman herhangi bir formalite veya sorguya alınmaksızın asılma veya kurşuna dizme yoluyla idam edilmiştir.[1666]

1661 **a.g.e.,** s.996.
1662 Hartill, **a.g.e.,** s.194.
1663 Gönlübol-Sar, **a.g.m.,** s.22.
1664 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.997-998.
1665 **Borba,** 12 Kasım 1920, No:258-813, s.1.
1666 Hartill, **a.g.e.,** s.204.

Aşhatavor gazetesinde örneği görülen savaş yanlısı tutumun etkisi altında mütareke şartlarını kabul etmeyen Ermeniler Türk ileri birliklerine saldırı düzenlerken Türk karşı saldırısı 11 Kasım'da başlamıştır. Ermeniler 12 Kasım'da Iğdır'ı boşaltıp Aras'ın kuzeyine çekilmiştir. Ermenilere karşı 14 Kasım'da başlatılıp 17 Kasım'a kadar süren saldırılarda ciddi kayıp verdirilmiştir. Ermeniler 15 Kasım'da Şahtahtı müfrezesine yaptıkları saldırıda da ciddi kayıp vermiştir. Bu kayıplar sonrasında 17 Kasım'da Ermeniler mütareke şartlarını kabul ettiklerini Şark Cephesi Kumandanlığına iletmiştir.[1667] Bunun üzerine Ermenistan ve Türkiye arasında 18 Kasım 1920'de ateş kesilmiştir.[1668]

Ermenistan hükümeti ile barış görüşmeleri Kazım Karabekir'in başkanlığında 25 Kasım 1920'de Gümrü'de başlamıştır. Türk heyetinde ayrıca Erzurum Valisi Hamid Bey ve Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey yer almıştır. Ermenistan eski Başbakanı A.Hatisyan başkanlığındaki heyette ise eski maliye bakanı Avram Gülhandaniyan ve İçişleri Bakan Yardımcısı İstepan Gorganiyan bulunmuştur.[1669]

Ermeni heyetinden birkaç saat sonra Sovyet Rusya adına Budu Mdivani de 23 Kasım'da Gümrü'ye gitmiştir. Kazım Karabekir, Ankara hükümetinin sadece Ermenilerle görüşme talimatı ve Ermenilerin ateşkes için bütün şartları kabul etmesi nedeniyle Mdivani ile görüşmesinde kategorik olarak Sovyet aracılığını reddemiştir.[1670]

Ermeniler görüşmelerin başında içine düştükleri zor durumu dikkate almaksızın Karadeniz'de Batum ve Viçe arasında bir liman ile Van, Bitlis ve Muş'tan arazi talepleri gündeme getirmiş ancak gerçekçi olmayan bu taleplerini hemen bırakmak zorunda kalmıştır.[1671]

2/3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan ve toplam 18 maddeden oluşan Gümrü Antlaşması'na göre Türkiye Ermenistan'ın bağımsızlığını tanırken Ermenistan da Sevr

---

1667 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1001.
1668 Gürün, **a.g.e.,** s.39.
1669 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1001., Detaylı bilgi için bknz. İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945),** Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2000, s.19. ve Mehmet Okur, "*Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme*", **Kaflas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:8, 2011, s.75-79.
1670 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.360-361.
1671 Bayur, **a.g.e.,** s.67-68.

Antlaşması'nın geçersizliğini kabul etmiştir. Antlaşmada, Kars ve Sürmeli'de üç yıl içinde referandum yapılması ve bu süre içinde karma Türk-Ermeni jandarmasının barış ve düzeni sağlaması, Ermeni ordusunun 1500 er ile sınırlı tutulması şeklindeki maddelerin yanı sıra Ermenistan'ın talebi halinde Türkiye Ermenistan'a silahlı yardımda bulunmayı taahhüd etmiştir. Ayrıca Ermenistan'ın antlaşmada öngörülen şartları yerine getirmesi halinde Türk ordusunun Ermenistan topraklarını boşaltması ve tutsakların geri verilmesi de taahhüd edilmiştir. Bunun yanı sıra Ermenistan hükümeti, Azerbaycan, İran, Gürcistan ve Türkiye arasında mal ve ulaştırma vasıtaları ve transit işlerinden vergi almamayı yükümlenmiştir. Antlaşma, Bolşeviklerin Ermenistan'ı ele geçirmesi sebebiyle onaylanmamıştır.[1672]

5.1.1. Türkiye'nin Askeri Harekatı Sırasında Yapılan Dış Temaslar

Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik askeri harekatı, bölge politikasının ana aktörleri olan Sovyet Rusya ve İngiltere'nin muhtelif diplomatik girişimlerine sahne olmuştur. Moskova'da Ağustos ayında yapılan görüşmeler kapsamında Türkiye'ye sadece sınırlı bir askeri harekat öngören ve Ermenistan'ı nihai olarak kendi yörüngesine almayı hedefleyen Sovyet Rusya ile Türkiye'ye karşı Ermenistan'ı cesaretlendirip Ermeni-Gürcü ittifakı için girişimlerde bulunan İngiltere'nin girişimleri önem taşımıştır.

Ermenistan Başbakanı Ohancanyan 28 Eylül'de Ermenistan'ın Tiflis'teki temsilcisi Tigran Bekzadyan'dan Tiflis'teki yabancı misyon yetkilileriyle görüşmesi, Gürcülerden cepheye birliklerin gönderilmesi için gerekli olan benzin temini, Gürcülere Türklerin Batum'a yönelik taleplerinin hatırlatılması, General Wrangel'in temsilcisinden cephane sağlanması ve Trabzon'a askeri güç gönderme ihtimalinin ele alınmasını istemiştir. Bekzadyan bunun üzerine İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanistan misyonlarının yanı sıra Sovyet Rusya temsilcisi Boris Legran ile görüşmüştür. Legran, Mustafa Kemal'in saldırgan eyleminden vazgeçip Ermenistan'ın kendi kendini yönetme hakkının tanınmasını talep eden Bekzadyan'a, Sevr Antlaşması'yla Ermenistan'ın siyasi oryantasyonunu tamamen "*Antant emperyalistleri*" ile bağladığı

[1672] Sonyel, **Dış Politika II,** s.34-35., Soysal, **a.g.e.,** s.19-23.

cevabını vermiş ve Türk saldırısının Ermeni dizaynlarına karşı tepki olduğunu belirtmiştir.[1673]

Ermenistan dış girişimler kapsamında ayrıca 30 Eylül'de Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'e bir mektup göndererek Türk harekatını protesto etmiş ve harekatın durdurulması talep edilmiştir.[1674] Bunun yanı sıra Ermeni basınında Kazım Karabekir komutasındaki ordunun güneyden, komünist birliklerin ise Azerbaycan sınırı içindeki Kazah'tan Ermenistan'a saldırdığı iddia edilerek Gürcistan'ın Ermenistan'ı desteklediği, Ermenistan'ın huzur ve refahının Gürcistan'ın huzur ve refahının kaynağı olduğu ileri sürülmüştür. Sovyet Rusya da Sevr Anlaşması'ndan önce bile Ermenistan'ın bağımsızlığını tanıyacağına dair güvence verdiği halde Azerbaycanlılar ve Türklerle birlikte Ermenistan aleyhinde adım atmakla[1675]suçlanmıştır.

Çiçerin tarafından Tiflis'teki Sovyet Elçisi Şeynman'a gönderilen yazıda ise Türklerin Sarıkamış-Şahtahtı hattında kaldığı sürece müdahaleye gerek olmadığı ancak daha ileri gitmeleri durumunda önlem alınması gerektiği bildirilmiştir.[1676] Çiçerin, Sovyet Rusya'nın Ermenistan'daki temsilcisi Legran'a da işgal ettikleri hatta kalmaları halinde Sovyet Rusya'nın müdahalesi için bir temel bulunmadığını tavsiye ederken Orconikidze'ye ise Kemalistlerin harekata devamının, Antant güçlerinin yeniden askeri müdahalaye başlamasına yol açabileceği için zamansız olduğunun düşünüldüğünü tavsiye etmesi talimatını iletmiştir.[1677]Rusya, Türkiye'nin askeri harekatının henüz sınırlı kaldığı günlerde Türkiye'yi de tatmin edecek şekilde Ermenistan ile bir anlaşma yapmayı ve bu sayede bölgesel gelişmeleri kontrolü altına almayı hedeflemiştir.

Tasarlanan politika doğrultusunda Sovyetlerin Temsilcisi Legran Ermenistan-Sovyet Rusya arasında yaz aylarında kesilen görüşmelerin devamı kapsamında antlaşma yapılması için 11 Ekim'de Erivan'a giderek 13 Ekim'de notayla Ermenistan hükümetine 4 maddelik bir plan önermiştir. Bu plana göre: "*Ermenistan demiryollarından Rusya, Azerbaycan ve Ankara hükümeti yararlanabilecek,*

1673 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.204-205.
1674 Cebesoy, **a.g.e.,** s.139-140.
1675 **Slovo,** 3 Ekim 1920, No:224, s.2.
1676 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.187.
1677 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.217.

Ermenistan Sevr Antlaşması'na karşı çıkacak, Rusya'nın Ermenilerle Türkler arasında arabuluculuk yapması kabul edilecek, bu şartlar kabul edilirse Karabağ ve Zengezur Ermenistan'a verilecekti."[1678] Ermeni hükümeti bu planı 15 Ekim'de ikinci defa Erivan'a giden[1679] İngiliz temsilci Stokes'a[1680] bildirmiş, Stokes bu öneriyi blöf olarak değerlendirince Ermenistan da planı kabul etmemiştir.[1681]

Legran'ın Erivan'da yürüttüğü temaslar sırasında Ermeni Slovo gazetesinde yer alan haberde, Kemalist güçlerin beklenmedik saldırısı ve Novaselim, Kağızman ve Ardahan'ın güney tarafındaki rayonlarda Türk-Tatar ve Kürtlerin ayaklanmasına rağmen Ermenilerin hareketi durdurdukları ileri sürülürken diğer taraftan da Kızıl Ordu'nun Kemalist hareket başladıktan sonra saldırıda bulunmadığı, bu anlamda Bolşeviklerin Türk müttefikleriyle hareket etmediği, şimdi tek düşmanın milliyetçi Anadolu olacağı[1682] şeklinde kısa süre önce yapılan Bolşevik-Türk ittifakı söyleminin aksi yönünde yaklaşım sergilenmiştir.

Sovyet yönetiminin Ankara'ya özel elçi olarak atadığı Budu Mdivani[1683] Tiflis'ten mola verdiğinde Ermenistan'ın Tiflis Elçisi'ne Ermenistan hükümetinin yardım talep etmesi ve Ermenistan ve Türkiye arasında sınırların belirlenmesi için Sovyet hakemliğinin kabul edilmesi şartıyla Ermenistan'a askeri yardımda bulunulacağı önerisini getirmiştir. Sovyet kaynaklarına göre, bu sırada Gürcü hükümetini Bolşeviklere karşı ortak eyleme davet eden Ermenistan bu öneriyi kabul etmemiştir.[1684]

Ankara hükümeti Bekir Sami Bey aracılığıyla 6 Ekim'de Rusya'ya nota göndererek ilk Ermenistan harekatının sebeplerini açıklayıp yapılan harekatla

---

1678 Ermeni Slovo gazetesinde önerilen planın-şartın ilk maddesi "*Sovyet ordusunun ve ekipmanlarının Ermenistan'ın demiryolu ve şose yollarını serbestçe kullanıp Antant ile mücadele amacıyla Mustafa Kemal'in Türk ordusuyla birleşmesi için izin verilmesi*" şeklinde berlirtilmiştir. **Slovo,** 17 Ekim 1920, No:236, s.5. Peyam-ı Sabah'ta ise bu madde "*Ermenistan hükümeti Ermenistan'daki şimendifer hatlarının Rus Sovyet, Azerbaycan Sovyet kıtaatı ve Türk Millici hükümeti tarafından serbestçe işgaline müsaade edecektir*" şeklinde aktarılmıştır. **Peyam-ı Sabah,** 30 Ekim 1920, No.683 (11.113), s.2.

1679 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.220.

1680 Stokes, Eylül 1920 sonunda Harry Luke'un yerine atanmıştır.

1681 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.228-229., Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.187-188.

1682 **Slovo,** 13 Ekim 1920, No:232, s.2.

1683 Budu Mdivani 20 Şubat 1921'de Ankara'ya gelmiş, 5 Mart'ta Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edilerek itimatnamesini sunmuştur. Derya Çini Şimşek, **Ankara'da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk-Gürcü İlişkileri,** Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019, s.93-94.

1684 Carr, **Bolşevik Devrimi 3,** s.277.

Ermenistan'da düzen değişikliğinin olacağı umudu belirtilerek Sovyetlerden bu konuya ilişkin yardım talep etmiştir. Lenin ise 9 Ekim tarihli raporunda Kafkaslarda durumun karışık olduğunu ve Türklerin Batum ve Bakü'yü işgal etme niyetinde olduklarını ileri sürerek Ermenistan'a Sovyet düzeninin yerleştirilmesini çözüm olarak ortaya koymuştur. Daha sonra Sovyet liderlerinin girişimiyle bu yaklaşım öneri haline getirilip Rusya Komünist Partisi Merkez Komitesine (RKP) iletilmiş ve orada kabul edilmiştir.[1685] Lenin'in aldığı karar esasen Bakü'de Eylül ortasında alınan kararın onaylanmasından ibarettir. Türkiye'nin Ermenistan'a askeri harekatı bu kararı sadece hızlandırmıştır.

Türkiye-Ermenistan savaşı devam ederken Ermenistan'da Bolşevikler ve Türkler arasında bir anlaşma yapıldığına dair inanç oldukça yaygın hal almış,[1686] Ermeni komünist önderleri ise bu süreçte "*Kemalistlerin şovenist davranarak Azerbaycan'da karşı devrimi kışkırttıkları*" ve Azerbaycan'la birleşip Ermenistan'ı ortadan kaldıracağı, ardından Batum'u işgal edeceği, Gürcistan ve Ermenistan'ın Türkiye ile Azerbaycan arasında tampon olarak tutulmasının önem taşıdığı şeklinde iddiaları ileri sürmüştür. Bu iddialardan etkilenen ve Türkiye'nin Ermenistan harekatından rahatsızlık duyan Sovyet Rusya, Tiflis'te yayınladığı bildiriyle "*Türk saldırganlığı*" ile bir ilişkilerinin bulunmadığını duyurmuştur. Ayrıca 9 Kasım'da Ankara'ya giden ilk Sovyet resmi kurulu geçici başkanı Upmal Angarskii,[1687] Türklerin Ermenistan'a ilerlemelerini durdurmalarını talep etmiş ve yeniden arabuluculuk önerisini gündeme getirmiştir. Batılı siyasi çevrelerde ise Türkiye ile Rusya'nın arasının ciddi şekilde açıldığı inancı oluşmuştur.[1688] Fransız basınında yer alan haberlerde Kemalistler ve Bolşevikler arasındaki ilişkilerin son derece gergin olduğu, anlaşmazlığın Batum ve Azerbaycan sorunlarından kaynaklandığı ileri sürülmüştür.[1689]

Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik askeri harekatının son derece sınırlı bir alanda kalmasını isteyen, muhtemelen Türklerin Ermenistan'da etkisini artırmasına

---

1685 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.188-189.
1686 Kaçaznuni, **a.g.e.,** s.39.
1687 Upmal Angarskii Türkiye'deki ilk resmi Sovyet temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Carr, **Bolşevik Devrimi 3,** s.277.
1688 Sonyel, **Dış Politika II,** s.30.
1689 **Borba,** 26 Kasım 1920, No:270 (825), s.1.

müsaade etmek istemeyen[1690] ve genel olarak bu harekattan rahatsızlık duyan Sovyet Rusya bir taraftan Legran üzerinden Ermenistan yönetimi ile müzakare yürütürken diğer taraftan ülkenin Sovyetleştirilmesi hedefini gerçekleştirmek amacıyla farklı stratejileri devreye sokmaya başlamıştır. Türk ordusu 28 Ekim'de ikinci harekata başladıktan sonra Ermenistan hükümeti Legran ile protokol imzalamaya razı olmuştur. Buna göre "*1)BMM hükümetinin ordusunu 1914 sınırının gerisine çekilmesi, 2)Brest-Litovsk ve 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları'nı tanımadığını ilan etmesi, 3)Rus-Ermeni Antlaşması çerçevesindeki sınırlar içinde Ermeni Cumhuriyeti'nin tam bağımsızlığını*" tanıması şartlarıyla Sovyet arabuluculuğunun kabul edileceği iletilmiştir.[1691]

Legran, Ermenistan'ın bu şartlarını da içerecek şekilde 28 Ekim 1920 tarihinde Ermenistan yönetimi ile hem Kafkasya hem de Anadolu'da Ermenistan'ın taleplerini kabul eden veya taleplerine kapı aralayan Türkiye'nin ise 1914 sınırlarına çekilip Doğu Anadolu'da askeri gücünü sınırlamayı hedefleyen, son tahlilde Türkiye aleyhine ağır maddeler içeren bir protokol imzalamıştır. Legran, bu protokolü 4 Kasım'da Stalin ve Orconikidze'nin de katıldığı Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesine sunmuş ancak rapor hem Stalin hem de katılımcıların büyük bölümü tarafından kabul edilmemiştir. Stalin ve Orconikidze 5 Kasım'da Lenin ve Çiçerin'e protokolü imzalamaması gerektiğini bildirmiştir.[1692] Türkiye'nin Kars'ı alıp askeri ve siyasi konumunu sağlamlaştırdığı bir durumda esasen Legran'ın yaptığı antlaşma fiilen anlamına kaybederken, Sovyet yönetiminin kararıyla resmen de geçersiz kılınmıştır. Sovyet yönetimi artık Ermenistan ile diplomatik teması bir kenara bırakarak ülkede Bolşevik devrim için planlamalara başlamıştır.

İngiliz temsilci Stokes'un girişimleri dönemin önemli aktüel gelişmeleri arasında yer almıştır. Erivan'a ilk ziyareti 4 Ekim 1920'de gerçekleştiren Stokes burada Ermeni yönetimi ve ordu komutanlarıyla görüşmeler yapmış, 5 Ekim'de Eçmiadzin katolikosunu ziyaret etmiş, daha sonra Kars'a gitmiş ve 6 Ekim'de Tiflis'e dönmüştür. Stokes tüm seyahatini Gürcistan yönetiminin sağladığı trenle

---

1690 Tsvetelina Tsvetkova, "*The Unstable Bridge of Cooperation-Transcaucasia in Soviet-Turkish Relations (1919-1921)*", **5.Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu,** Asos Yayınevi, Elazığ, 2018, s.132

1691 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.193.

1692 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.228-235.

gerçekleştirmiştir.[1693] Stokes, Ermenistan Başbakanı Ohancanyan ile yaptığı görüşmede Türk ve Bolşevik güçlerinin birleşme olasılığına yol açacak olan 10 Ağustos tarihli Ermeni-Sovyet Anlaşması'nı eleştirmiş ve Gürcistan ile daha yakın işbirliğini önermiştir. Stokes'a göre Ermenistan, Müslüman karşıtı davranışını bırakarak Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'ı da içerecek Transkafkasya Federasyonu çatısı altında komuşularıyla sorunlarını çözmeliydi.[1694]

Stokes, Erivan'da yaptığı görüşmelerde ayrıca Ermenistan'a gönderilen 10-12 bin kişiden oluşan 11. Kızıl Ordu'nun Ermenistan'ı yeneceğinden emin olmadığını, muhtemelen Bolşeviklerin Ermenistan'ı aldatmaya çalıştığını belirtmiş ama Ermenistan'ın ikinci cephede (Bolşevik cephesi) savaşmak için bütün insani gücüne yönelik seferberlik ilan etmesi gerektiğini, bu cepheye Gürcistan'ı da dahil etmeyi ümit ettiğini belirtmiştir. Stokes bunun yanı sıra Ohancanyan, R.Ter-Minosyan ve M.Şatiryan'a Sovyetlerin güçsüz olduğu, 20 bin Musavat yanlısının Azerbaycan'da isyana hazır halde bulunduğu, "*Ermenistan'ın kendi gücüyle Mustafa Kemal'i hızlı bir şekilde yenebileceği*" konusunda güvence vermiştir. Stokes ayrıca nihayetinde Gürcistan'ın Erivan'ın müttefiki olacağını Ermeni yetkililere iletmiştir.[1695]

İngiliz temsilcisi Ermenistan'a bu yönde tavsiyelerde bulunurken Fransa'nın Transkafkasya Yüksek Komiser Yardımcısı ve Konsolosu Neteman ise Gürcü basınına yaptığı açıklama Ermenistan'ın Türk milliyetçilerine karşı zafer kazanacağından emin olduğunu bildirmiştir. İtalya'nın Kraliyet siyasi ajanı Franzoni de; "*Büyük devletlerin Kemalistleri bağımsız Ermenistan'a saygı duymaları için zorlayacak araçları bulma konusunda hemkifir*" olduklarını açıklamıştır.[1696]

Kars'ın işgalinden sonra Taşnak yönetimi 31 Ekim'de bir taraftan Legran ile görüşüp İtilaf'ın kendilerine ciddi öneriler yaptıklarını bildirirken diğer taraftan Ermenistan'ın Tiflis Temsilcisi Bekzadyan üzerinden Stokes'la temas kurulmuştur. Stokes, İtilaf'ın Ermenistan'a yardım yapamadığını ve; "*Ermenistan'ın düşmanları ile*

1693 **Borba,** 9 Ekim 1920, No:229-784, s.4.
1694 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.206-207.
1695 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.229.
1696 **Borba,** 9 Ekim 1920, No:229-784, s.4.

anlaşma hakkına sahip olduğunu" belirtmiştir. Bu gelişme üzerine Ermenistan Ankara'ya görüşme önerisinde bulunmuştur.[1697]

Türk Ordusu Erivan'a doğru yönlediğinde İtilaf çevrelerinde ve gazetelerde muhtemel Sovyet Rusya-Türkiye çatışması ihtimali ele alınmıştır. Gürcü "*Sahalho Sakme*" Gazetesinde Kemal Paşa'nın harekatının tüm Kafkasya'da Sovyet yönetimine engel işlevi gördüğü, Sovyetlerin Bakü'yü bile kaybedecekleri bu nedenle "*antagonizmin ilk semptomlarının*" ortaya çıktığı, Türkiye ve Sovyet yönetiminin birbirlerine daha çok yaklaştığı bir süreçte bu çelişkinin daha da kuvvetleceği ve sonun başlangısı olacağı[1698] iddia edilmiştir.

Türk birliklerinin harekatı Tiflis'te bulunan Musavatçıları da harekete geçirmiştir. Musavatçılar, Gürcü Menşeviklerinin yardımı ve İngilizlerin materyal ve moral desteği ile Azerbaycan'daki Sovyet yönetimini yıkmak amacıyla Bakü'ye harekata hazırlanmıştır.[1699] Nor Aşhatavor'da yer alan yazıda ise Azerbaycan Dış İlişkiler Komiseri Guseynov'un birincisi Türkiye ve Rusya Ermenistanı'nı birleştirmeyip, Ermenistan'ın bağımsızlığını ve emekçi halkını ortadan kaldırmak, ikincisi de Türk-Azerbaycan birleşik gücünün yardımıyla Rus boyunduruğundan kurtulmak gibi hedefi olduğu yönünde gerçek dışı iddiada bulunulmuştur. Ayrıca Azerbaycan müfrezelerinin ve Sovyet ordusunun durmadan Ermenistan'ın kuzey sınırına saldırarak; "*Kemal'e Ermenistan'a güney sınırından saldırmak için organizasyon fırsatı verdiği*" belirtilmiştir. İlaveten, Guseynov'un Gürcistan'a Ermenistan'dan uzak durması şartıyla petrol ve mazot vereceğinin iddia edildiği, planın açık olduğu, önce Ermenistan'ın yok edileceği, sonra Gürcistan'ın kolaylıkla fethedileceği[1700] iddia edilmiştir.

5.1.2. Türkiye'nin Askeri Harekatı Sırasında Ermeni-Gürcü İttifakı Arayışları ve Geçici Antlaşma (13 Kasım 1920)

Türkiye, Ermenistan'a yönelik Doğu Harekatı'nı başlatırken en önemli meslelerden biri Gürcistan'ın göstereceği tavrın tespiti ve bu ülkenin tarafsızlığının

---

1697 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.193-194.
1698 Adamiya, **a.g.e.,** s.207-208.
1699 **a.g.e.,** s.208.
1700 **Slovo,** 9 Ekim 1920, No:229, s.4.

sağlanmasıydı. Gürcistan'ın tarafsızlığının sağlanması Türkiye için kritik önem taşırken Ermenistan açısından ise Türkiye'ye karşı Gürcistan'la askeri ittifak kurma ve destek sağlanması hayati öneme haizdi. Bu yüzden Ermenistan savaş başlar başlamaz Gürcistan'ın nasıl bir konum alacağını sormuş, Gürcistan hükümeti de ülkedeki Ermenilerin silah altına davet edilmesi konusunda yardım vaadinde bulunmuştur.[1701]

Gürcistan Türk ordusunun harekatını yakından ve endişe ile takip etmiştir. Gürcü Menşevik Borba gazetesi, bu harekatın Kürt çetelerinin veya haydutların saldırısı değil, gerçek bir askeri harekat olduğunu, Türklerin 1914 yılında Enver Paşa'nın planındaki yol boyunca ilerlediklerini, Türklerin Kars, Sarıkamış ve tüm Ermenistan üzerinden Bolşeviklerle birleşmeyi amaçladıklarını, Bolşevikler Polonya ve Wrangel cephelerinde meşgulken "*Ermenistan'ın yok edilmesi şerefinin Enver'in alaylarına emanet edildiğini*" ileri sürmüştür.

Gazete ayrıca Yunan birlikleri Türkiye'nin içlerine doğru saldırıya başladığında kesin bir kararlılıkla; "*Kemal Paşa'nın mücadelesinin doğru ve haklı olduğunun*" savunulduğunu, "*Türk halkının ezilmek istendiğini*" ortaya koydukları gibi Türk ordusunun saldırısı tehlikesine karşı "*Ermeni halkının kendisini koruma hakkı olduğunu söylemekle de mükellef olduklarını*", tüm Transkafkasya demokrasininin Ermenistan'a yardım etme yükümlülüğünün bulunduğunu, Kemal Paşa'nın amacını gerçekleştirmesinin Azerbaycan için "*Bolşevik köleliğin*" kuvvetlenmesi anlamına geleceğini, Gürcistan'ın ise her taraftan "*Türk-Bolşevik kuvvetlerle*" çevreleneceğini, bu anlamda "*Kemalistlerin zaferinin*" Gürcistan'ın sınırlarına doğrudan tehdit oluşturduğunu[1702] bildirerek harekattan duyulan rahatsızlığı ve Ermenistan'a destek mesajını ortaya koymuştur.

Gürcü Sosyal Federalistlerinin yayın organı Sahalhe Sakme gazetesinde, 10 Ağustos 1920'de Sovyet Rusya ve Ermenistan arasında yapılan antlaşmayı ertesi gün ihlal eden Sovyet Rusya'nın Ermeni meselesine "*Anadolu paşalarına*" bağlı sebeplerle bağımsız karar veremediğini, Sevr Antlaşması'nda Ermenistan toprağı olarak ilan edilen "*Türkiye Ermenistanı*"nın temizlenmesi gerekirken tam tersi Kemal Paşa'nın

[1701] **Peyam-ı Sabah,** 10 Ekim 1920, No.666 (11.096), s.1.
[1702] **Borba,** 5 Ekim 1920, No:225-780, s.1.

Transkafkasya Ermenistan'ının bir bölümü için talepte bulunduğu[1703] belirtilerek Rusya'nın politikasından duyulan rahatsızlığın altı çizilmiştir.

Askeri harekatın ilk günlerde kafa karışıklığı yaşanırken Taşnaksütyun komitesi tarafından 6 Ekim 1920'de Borba gazetesine verilen ilanda, resmi bilgilere göre; "*Sarıkamış yönündeki Türklerin cesur ordunun (Ermeni ordusu) baskısı altında parçalara ayrıldığı, düşmanın panik halinde kaçtığı*"[1704] yönündeki gerçek dışı iddiaya yer vermiştir. Borba gazetesi ise bu haberin Transkafkasya demokrasisi adına büyük memnuniyetle karşılandığını, "*Bolşevik-Türk planına ciddi bir darbe indirildiğini*" ileri sürerek cumhuriyetler arasında sıkı yakınlaşma gereğinin şimdi hayata geçirilmesi[1705] temennisi vurgulanmıştır.

Gürcü Menşeviklerinin diğer bir yayın organı Ertoba gazetesi "*Türk tehlikesini*" yüksek sesle dile getirmeye başlamıştır. Gazetede yer alan yazıda, Türkiye ve Azerbaycan'ın Ermenistan'ın yok edilmesi suretiyle birleşebileceği, bu şekilde pantürkist ve panislamist politikaların hayata geçeceği iddia edilmiştir. Ayrıca Türk ordusunun Kars'ı ele geçirmesi halinde hem Gümrü hem de Ardahan-Ahıska üzerinden Tiflis yolunun Türklere açılacağı, Batum'un da tehlike altına gireceği bu nedenle Ermenistan trajedisinin Gürcistan içinde öldürücü olabileceği ve Gürcistan için yeni bir cephenin açılmasının beklendiği yönündeki[1706] endişe ortaya konulmuştur.

Ermenilere destek mesajları sadece Gürcü yönetiminin değil, diğer Gürcü kesimlerin basın organlarında da yer bulmuştur. Bu doğrultuda Gürcü milliyetçilerinin gazetesi Sakartvelo'da; "*Ermeni halkının kendi özgürlüğüne inanıp, bunun kutsal görev olarak koruyorsa Gürcü halkının sıcak dostluğunu bulacağı*" belirtilmiş, tehlikenin sadece Ermenistan'ı değil, Gürcistan'ı da tehdit ettiği ileri sürülmüştür. Ermeni Slovo gazetesi ise Ermeni halkının samimiyetinin tartışılmasının bile doğru olmadığını, diğer taraftan Ermenistan'ın kendi gücü ile sınırını koruyamayacağını ve

[1703] **Slovo,** 6 Ekim 1920, No:226, s.3.
[1704] **Borba,** 6 Ekim 1920, No:226-781, s.4.
[1705] **Borba,** 6 Ekim 1920, No:226-781, s.4.
[1706] **Slovo,** 7 Ekim 1920, No:227, s.3.

Gürcistan'ın Ermenistan'a sözde değil, özde yardım yapması gerektiğini belirtmiştir.[1707]

Ermeni çevreler Gürcülerin desteğini sağlamak için çabalarken Gürcistan'ın da tehlike içinde olduğu savına yaslanmıştır. Bu kapsamda Slovo gazetesinde yer alan bir yazıda, Gürcistan'ın kendi kurtuluşu için Ermenistan'a yardım etmesi gerektiğinin altı bir kez daha çizilmiş ve Antant'ın Ermenistan için verdiği dostane sözlerin ülkenin saldırıya uğradığı bu günlerde somut şekilde yardımla gösterilmesi gereğine değinilmiştir. Bunun yanı sıra Sevr Antlaşması'nın üç ay içinde uygulamaya geçirileceğinin belirtilmesine rağmen şimdi 6 aydan bahsedildiği, milliyetçi Türklerin Ermenistan içine sefer yaparak belki de Bakü Doğu Halkları Kongresi'nde oluşturulan Türk-Bolşevik planını gerçekleştirerek Kızıl Ordu ile birleşmeye çalıştığı, Ermenistan'a saldırısı sonrasında Gürcistan'ın da ezileceği görüşü[1708] savunulmuştur. Türkiye'de bulunan Ermeni basını da sıranın Batum'a geleceğini iddia ederek, buranın savunması ile sadece Ermenistan ve Gürcistan değil büyük devletlerin de ilgilenmesi gerektiğini ileri sürmüş ve gelişmeleri "*Kafkasya'nın her tarafında baş gösteren Panislamizm dalgası*" [1709]şeklinde nitelendirmiştir.

Ermeniler bir taraftan Gürcistan'ın aktif desteği için yoğun çaba içindeyken Gürcistan'da yaşayan Ermenilerden yararlanmak için girişimlere de başlamıştır. Ermenistan'ın Tiflis misyonundaki askeri temsilcilik tarafından Türk birliklerinin genel saldırısı nedeniyle Ermenistan yönetiminin 35 yaşa kadar seferberlik ilan ettiği bu nedenle Tiflis'te yaşayan Ermenistan vatandaşlarının vatandaşlık görevini yapmaya davet ediliği ve üç gün içinde talimatın yerine getirilmesi talep edilmiştir.[1710]

Gürcistan'daki Ermeni faaliyetlerinin en önemli adresi konumundaki Tiflis Ermeni Milli Konseyi'nde de tüm Ermeni kültür-aydın toplulukları ve kuruşlarının katılımıyla 4 Ekim 1920'de bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda 6 Ekim'de bir miting düzenlenerek yabancı temsilciliklere Türk saldırsının hemen durdurulması için çağrıda bulunulması, radyo üzerinden uluslararası proleteryaya Türk saldırına karşı

1707 **Slovo,** 6 Ekim 1920, No:226, s.3.
1708 **Slovo,** 7 Ekim 1920, No:227, s.2.
1709 **İkdam,** 15 Ekim 1920, No.8480, s.1. Bu dönemde Türk basına Kafkasya hakkında yansıyan bilgilerin büyük bölümü Ermeni basını kaynaklıdır. Bu Ermeni gazeteler ise genellikle Çakatamart (Çağadamard) ve Yergir'dir.
1710 **Borba,** 6 Ekim 1920, No:226-781, s.4.

protestonun iletilmesi, cephe yararına bağış toplanması, gönüllülerin cepheye gönderilmesi için yardım sağlanması, yapılacak tüm çalışmalar için özel bir komite kurulması kararlaştırılarak[1711] çok yönlü eylem planı için adım atılmıştır.

Yapılan toplantıda kararlaştırıldığı gibi Tiflis'te yaşayan Ermenilerin katılımıyla Türk saldırısını protesto amacıyla 6 Ekim 1920'de bir gösteri yapılmıştır. Ermeni Vank Kilisesi[1712] önünde toplanan göstericiler buradan ellerinde bayrak ve "*Kahrolsun Savaş*", "*Ermenistan ve Gürcistan İttifakına Selam*" yazılı dövizleri taşıyarak Ermeni diplomatik temsilciliği önüne yönelmiştir. Ermenistan'ın diplomatik temsilcisi Tigran A.Bekzadyan göstericileri karşılayarak bir konuşma yapmıştır. Göstericiler daha sonra Özgürlük Meydanı'na yürümek suretiyle yabancı misyonlara yönelmiştir.[1713]

Gösteride yapılan konuşmalarda Türkiye'nin askeri harekatı; "*Türk-Bolşevik kara reaksiyonu*" şeklinde nitelendirilmiştir. Ermeni konuşmacılar arasında Gürcistan Ermeni Milli Konseyi Başkanı Bagrat Topçiyan, S.S.Arutyunyan[1714] Tigran Musegiyan ve M.Drabinyan yer almıştır. Bekzadyan Türk saldırısını macera olarak nitelendirirken Karaklis'te 1500 gönüllünün askere yazılması örneğinde olduğu gibi Ermeni gönüllülerin varlığı ve coşkusuna[1715] gönderme yaparak göstericilere moral vermeye çalışmıştır.

Göstericiler bilahare Gürcistan Parlamentosunu ziyaret etmiştir. Parlamento başkanı Aleksander Lomtatidze burada yaptığı konuşmada, siyasi ve kültürel olarak gelişmiş Transkafkasya halklarının emperyalist ve reaksiyoner güçlerin tekrar kölesi olmaya izin vermeyeceğini, "*Gürcistan demokrasisinin vahşi paşalar Kemal ve Enver'in Lenin ve Troçki ile ittifakına karşı verdiği mücadelede*" Ermeni halkına sempatisini ilettiğini ve Ermeni-Gürcü dayanışmasını selamladığını belirtmiştir.

Gürcistan Halk Muhafızları karargah komutanı V.Cugeli ise yaptığı konuşmada; Gürcistan'ın sadece mücadeleci Ermeni halkına duyduğu sempatiden değil, olayların doğrudan Gürcü halkının menfaatlerini de ilgilendirdiği için güney

---

1711 **Borba,** 6 Ekim 1920, No:226-781, s.4.
1712 Tiflis'in merkezinde bulunan bu tarihi kilise Sovyetler Birliği zamanında yıkılmış, sadece çan kulesi kalmıştır.
1713 **Borba,** 7 Ekim 1920, No:227-782, s.4., **Slovo,** 6 Ekim 1920, No:226, s.3.
1714 S.S.Arutyunyan, Ermeni Halk Partisi'ndendir.
1715 **Slovo,** 8 Ekim 1920, No:228, s.3.

cephesindeki gelişmeleri takip ettiğini, Ermenistan ezilirse bunu Gürcistan'ın takip edeceğini, bu ortak tehlike karşısında iki ülkenin birlikte hareket etmesi gerektiğini, "*geçmişte yanlış anlamaların*" olduğunu ancak bütün yanlış anlamaları unutmaları gerektiğini (bu arada kalabalıktan "*geçmişi unut, bu yanlış anlamaydı*" sesleri yükselmiştir), iki halkın kendi hayati menfaatlerini doğru anlayıp el ele vermeleri halinde "*ne kuzeyin Bolşevik reaksiyonunun ne de güneyden gelen Türk vandalizminin*" kendileri için korkunç olmayacağını[1716] ileri sürmüştür.

Ermeni göstericiler daha sonra Türk askeri harekatının sorumlu tarafından birisi olarak görülen Sovyet Rusya'nın diplomatik misyonu önüne gitmiştir. A.Miansaryan Ermenistan'da yaşanan olaylarla ilgili olarak Sovyet Rusya Temsilci yardımcısı Leonid Stark'a bir protesto vermiştir. Stark ise yaptığı konuşmada; olaylarla ilgili Moskova'yı bilgilendirdiğini ancak henüz bir talimat almadığını, Sovyet Rusya'nın Gürcistan dahil diğer devletlerin bağmsızlığını tanıdığını, Ermenistan'ı da tanıyacaklarını ancak "*Taşnaksütyun partisinin emperyalistlerin tarafında olmayı tercih ettiğini*", Ermeni halkının Rusya'nın devrimci işçi ve köylülüleri ile mi yoksa Batı'da Polonya'nın oynadığı rolde olduğu gibi Antant'ın elinde silah olarak mı kalmayı tercih ettiği konusunda tercihini yapması gerektiğini, Sovyet yönetiminin Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar için yaptığı aracılık teklifini Türkiye kabul etmesine rağmen Ermenistan'ın henüz yanıt vermediğini belirtmiştir.[1717] Göstericiler ise Mustafa Kemal'in Sovyet Rusya'nın müttefiki olduğu yönündeki ifadeyi de kullanarak Stark'ı eleştirmiştir.[1718]Bilahare Bolşevikler aleyhindeki bu gösteriden dolayı konu Gürcistan hükümeti nezdinde protesto edilmiştir.[1719]

Türkiye'ye karşı savaşı kaybedeceğini anlayan Taşnaklar, Sovyet yazarı S.Lekişvili'nin ifadesiyle; "*Ermenistan'ın Kemalistleştirilmesi*" sebebiyle Bolşevikleri suçlamıştır. Gürcü basını da bu suçlamaya dahil olmuş ve Bolşevikler aleyhinde karalama kampanyası başlatılmıştır.[1720] Bu kapsamda, Türkiye'nin Ermenistan harekatı sırasında sadece Ermeni çevreler değil, genel olarak Gürcistan

[1716] **Slovo,** 12 Ekim 1920, No:231, s.3.
[1717] **Slovo,** 13 Ekim 1920, No:232, s.3.
[1718] Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.201.
[1719] **Peyam-ı Sabah,** 17 Ekim 1920, No.673 (11.103), s.1.
[1720] S.Lekişvili, **Poslednie Dni Menşevikov,** Zakkniga, 1931, s.16.

kamuoyu ve basınında Bolşevik hükümetine yönelik suçlamalar yöneltilmiştir. Sovyet Rusya'nın Tiflis Temsilcisi ise bu durumu Gürcistan hükümeti nezdinde şiddetle protesto etmiştir.[1721]

Ermenilerin gösterilerine sahne olan Tiflis, Ermenistan'a yapılacak yardımlar açısından da önem taşımıştır. Nitekim, İstanbul'dan 9 Ekim 1920'de Tiflis'e gelen 120 erkek izci Tiflis garında yerel Ermeni izci grubu Vahang tarafından karşılanmıştır. Bu grup 10 Ekim'de trenle Ermenistan'a uğurlanmıştır. Tiflis'ten ilk Ermeni asker grubu ise 11 Ekim'de cepheye gitmek üzere tren garından Ermeni diplomatik temsilciliğinin refakatinde uğurlanmıştır. Aynı gün Ermenistan diplomatik temsilcisi Gürcistan Başbakanı Jordanya'yı ziyaret ederek ilan edilen seferberlik ve güncel konularda sohbet etmiştir.[1722] Bu arada Ermenistan'ın diplomatik temsilciliği Gürcistan'a, Ahılkelek'te toplanan Ermeni göçmenlerinin Gürcistan sınırı üzerinden Gümrü rayonuna geçmesine izin vermesi için dilekçe de vermiştir.[1723]

Türkiye ve Ermenistan arasındaki savaş bir taraftan Gürcü milletini galeyana getirirken diğer taraftan yapılan mitingler Gürcü hükümetini yardım yapmaya zorlamıştır. Bu doğrultuda basına Gürcistan'ın Ermenistan'a askeri yardımın haricinde vagon, lokomatif, gıda ve mühimmat yardımı vaadinde bulunduğuna dair haberler yansımıştır.[1724] Savaş devam ederken Ermenistan hükümeti Gürcistan hükümetine müracaat ederek birkaç ay önce Ermenistan için gönderilmiş olup Gürcistan tarafından alıkonulan silahların teslim edilmesini talep etmiştir.[1725] Gürcistan kendi sınırlarında yaşayan Ermenilerin Ermenistan ordusuna gönüllü olarak yazılamalarına izin verirken Batum'da bu yönde propagandalar artmıştır. Batum Ermeni Milli Komitesi, 8 Ekim'de bir toplantı yapmış, Ermenistan'ın Batum Konsolosu Atabekyan gönüllü olarak Ermenistan'a gidenlere teşekkür etmiştir. Gönüllü asker toplama sürecinde 18 yaşının üstünde olup konsolosluğa kayıt yaptırmayanların cezalandırılacağı şeklinde tehdit ve baskılar gündeme gelmiştir. Bu baskılar neticesinde Ekim sonunda Batum'da toplanan Ermeni sayısı 3000'e ulaşırken Tiflis'teki Ermenilerden 12-65 yaş arasında 10.000 kişi

1721 **ATASE Arşivi,** İSH. K.643, G.105-1.
1722 **Borba,** 14 Ekim 1920, No:233-788, s.4.
1723 **Borba,** 9 Ekim 1920, No:229-784, s.4.
1724 **Peyam-ı Sabah,** 15 Ekim 1920, No.671 (11.101), s.1., **İkdam,** 15 Ekim 1920, No.8480, s.1.
1725 **İkdam,** 18 Ekim 1920, No.8483, s.1., **Peyam-ı Sabah,** 18 Ekim 1920, No.674 (11.104), s.1.

gönüllü olarak kaydolmuştur.[1726] Batum'da Hıristiyanlardan kişi başına 1.000 ruble tutarında para da toplanmıştır.[1727] Ermeni basınında bazı Hıristiyan Gürcülerin de gönüllü olarak Ermeni ordusuna katıldıkları yönünde iddialara yer verilmiştir.[1728]

Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik harekatı üzerine Ov. Tumanyan ve V.Çerkezov başkanlığında Tiflis'te kurulan komite tarafından Milletler Cemiyeti, parlamentolar, sosyalist ve işçi örgütleri ile partiler, okullar, kültür toplulukları ve kurumlar ile basına yönelik olarak bir açıklama yapılmıştır. Açıklamada:

> "Batıdan Ermenistan'a doğru Türk milliyetçilerinin silahlı kuvvetleri ilerliyor. Mustafa Kemal ve Enver'in pantürkist elleri, doğudan ise onlarla aynı düşüncedeki arkadaşları Bolşevizm bayrağı açıp, Ermeni topraklarında birleşmek için acele ediyor…Ermenistan'ın düşmesi, dini fanatizme ve milli köleliğe yol açacaktır. Ermenistan'ın işi bitirilip, pantürkist kuvvetlerle birleşildiğinde Brest-Litovsk Anlaşması'nı gerçekleştirmek için çabaya girişilecek ve diğer demokratik komşu ülke Gürcistan'a saldırmak için geç kalınmayacaktır"

yönünde ifadelere yer verilerek önlem alınması[1729] çağrısında bulunulmuştur. Ermeniler Gürcüleri kendi mücadele safına çekmek için yoğun propaganda ve girişimlerde bulunurken Türkiye'nin Ermenistan harekatı sebebiyle tehdit algılayan Gürcistan beş yıllık askeri silah altına almıştır. Gürcistan'ın askeri kumandanı gönderdiği notta, Kars'ın bir günlük yaya mesafesinde bir tarafsız hat göstererek Türk kıtalarının bu hattı geçmesi halinde Gürcülerin Türk ordusu aleyhinde savaşa başlayacağını bildirmiştir. Kazım Karabekir ise Gümrü ve Kars arasında iki fırka bırakıp Gürcülere belirtilen hattı geçmeyeceğine dair bilgi göndermiştir.[1730]

Türkiye'nin askeri harekatı başladıktan sonra Erivan'a iki kere giden İngiliz temsilci Stokes, Ermeni-Gürcü ittifakının sağlanması yönünde yoğun çaba harcamıştır. Bu anlamda Türkiye'nin, Gürcistan'ın tarafsızlığını sağlamaya dönük stratejisi açısından en büyük engeli İngilizler oluşturmuştur.

1726 **Peyam-ı Sabah,** 18 Ekim 1920, No.676 (11.106), s.1.

1727 Sarı**, a.g.e.,** s.569-570.

1728 **İkdam,** 29 Ekim 1920, No.8492, s.1. Ermeni basının iddiasına karşın bazı Gürcülerin gönüllü olarak Ermeni ordusuna katıldıklarını veya gönüllü olarak yazılmış olsalar bile fiilen bu yönde harekete geçtiklerini teyit edebilecek ilave bir kaynak bulunmamaktadır. O günkü yoğun atmosferde bazı Gürcülerin bu yönde beyanda bulunmuş olmaları veya Ermenilerin Gürcüleri savaşa çekmek için bu tür yanıltıcı habere yer vermeleri ihtimal dahilindedir.

1729 **Borba,** 27 Ekim 1920, No:244-799, s.3.

1730 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.**Cilt, s.998.

Erivan'daki girişimleri neticesinde Stokes, Ermenistan Savaş Bakanı Ruben Ter-Minasyan ile birlikte Gürcistan ile yapılacak olası ittifak görüşmeleri için Tiflis'e dönmüştür. Bu arada Ermenistan'ın Tiflis'teki temsilcisi Tigran Bekzadyan 13 Ekim'de Gürcü askeri kıtalarının ve sivil görevlilerinin Ermenistan'a ait olarak görülen Geol ve Çıldır'a girip, Zurzuna'ya bayrak çekmesi sebebiyle Gürcistan Dışişleri Bakanlığı nezdinde şikayette bulunmuştur. Ona göre Gürcü hükümeti bu illegal saldırıyı sonlandıracağına Ahılkelek'ten takviye birlikler göndermekteydi. İki ülkeye karşı tehlike oluşturan Türk saldırısına karşı Gürcistan'ın gösterdiği tavır hayal kırıklığı olarak görülüp protesto edilmiştir. Gürcistan Dışişleri Bakan Vekili Konstantin Sabahtaraşvili ise Ardahan'ın iki ülke arasında karşılıklı anlaşma veya hakemle çözülmesi gereken ihtilaflı bir yer olduğunu ve tartışmaya konu iki ilçenin Ermenistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunun savunulamayacağını, Türk işgali dikkate alındığında Gürcistan'ın askeri kıtalarının bu iki ilçeye girmesinin Ermenistan ve Gürcistan'ın menfaatine olduğunu, keza Gürcistan'ın operasyonuna bağlı olarak Türk ordusunun Ardahan'a ilerleyişini durdurduğunu ileri sürmüştür.[1731]

Stokes, Tiflis'te Ter-Minasyan'ın dahliyle yapılan temaslar sonunda 18 Ekim'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, Gürcistan kabinesinin Ermenilerin Bolşeviklere karşı gizli savunma paktı önerisini tartıştığını ve kararın Dışişleri Bakanı Gegeçkori'nin dönüşüne kadar ertelendiğini iletmiştir. Diğer taraftan Sabahtaraşvili, Ter-Minasyan'a Gürcistan'ın Ermenistan'a, Gürcistan'daki gönüllülerin askere alınmasına izin verilmesi, askeri malların transit geçişine engel olmama şeklinde yardım sağlayabileceğini belirtirken; "*Gürcü halkının Bolşevik saldırına karşı kendisini savunacağını ancak salt Ermenistan'ı savunmak için savaşa girmeyeceğini*" de ortaya koymuştur. Sabahtaraşvili ayrıca, Ermenistan'ın Trabzon'a İngiliz askerinin gelişi ve silah ve materyallerin her iki cumhuriyete de taşınması talebine olumlu yaklaşmıştır. Stokes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na Gürcistan hükümetini Ermenistan ile savunma anlaşmasına katılması için zorlamaya devam edeceğini ancak bu vazifenin Gürcülere silah ve cephane vaadi ile daha kolay başarılacağını bildirirken, Ruber Ter-Minasyan da Sovyet temsilcisi Legran ile müzakerelerin devam edeceğini bildirmek suretiyle 19 Ekim'de Erivan'a dönmüştür.[1732]

[1731] Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.222-223.
[1732] **a.g.e.,** s.223-224.

Ter-Minasyan'ın ön görüşmelerini takip eden hafta Stepan Mamikonyan, Smbat Kaçatriyan ve Tigran Bekzadyan'dan oluşan Ermeni heyeti 25 Ekim'de N.Ramişvili, K.Sabahtarişvili ve S.Mdivani'den oluşan Gürcü heyeti ile Tiflis'te bir görüşme yapmıştır. Ermeni tarafı görüşmede önce askeri ittifak konusunu gündeme almak istemiş ancak Gürcü tarafı önce toprak ihtilaflarının çözümünün savunma anlaşmasına yönelik tartışmaları kolaylaştıracağını savunmuştur. Gürcüler, Oltu ve Ardahan okruglarının büyük bölümüne yönelik iddialarını vurgularken Lori'deki "*Tarafsız Bölge*"yi sonlandırmayı ve Ermenistan'ın koşulsuz şekilde Ahılkelek ve Ahıska'nın Gürcistan'ın parçası olduğunu kabul etmesini talep ederek[1733] son iki yıldır nihai çözüme kavuşturulamayan toprak ihtilaflarını Ermenistan'ın önüne getirmiştir. Tiflis'te bulunan Ermeni Protestanlarının manevi başkanı Asadoryan'ın, Gürcistan'ın Ermenistan lehine kayıtsız şartsız savaşa girmemesini Lori ve Ardahan meselelerinin çözülmemiş olmasına bağlaması[1734] tesadüf değildir. Buna karşın Türkiye ile savaşın sonucunu kestiremeyen ve Bolşeviklerin gerçek planlarından habersiz olan Taşnak yönetiminin o günkü koşullarda böyle bir ağır pazarlığa girmesi şüphesiz beklenemezdi. Gürcülerin yaklaşımı ise Ermenistan'ın zor durumundan yararlanma seçeneceğini devreye sokmakta tereddüt etmediklerini açıkça göstermiştir.

Öte yandan Gürcü tarafı, Ermenistan'ın işgalini kendi güvenliğine yönelik ciddi tehdit olarak gördüğünü ve Ermenistan'a moral ve materyal olarak yardım etmeye karar verdiğini belirtmiştir. Gürcü tarafı bu kapsamda, Türkiye'nin saldırısının Sovyet Rusya nezdinde protesto edildiğini, Gürcistan'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan'da gönüllü askerlik için yazılmasına müsaade edildiğini, askeri malların ülke tarafsızlığını ihlal etme ve Rusya ile ilişkileri gerginleştirme pahasına Gürcistan üzerinden transit olarak geçirildiğini, gösterilerde Gürcü liderlerin Türk-Sovyet antlaşmasını kabul etmediklerini hatırlatıp daha fazla bir adım atamayacağını göstermiştir. Sovyet Rusya ile antlaşması bulunan Gürcistan, Acara, Ahıska ve diğer sınır bölgelerindeki Müslümanların Mustafa Kemal'e karşı hareketi desteklemeyeceklerini de hesaba katmıştır.[1735] Bakü Ermeni Milli Meclisi başkanı Baronyan bu konuda yaptığı değerlendirmede, Mustafa Kemal Ermenistan'a yönelik

[1733] **a.g.e.,** s.224.
[1734] **Peyam-ı Sabah,** 30 Ekim 1920, No.683 (11.113), s.2.
[1735] Hovannisian**, a.g.e.,** s.225.

taarruzdan başarı sağlarsa sıranın Gürcistan'a geleceğini ancak Gürcistan hükümetinin ihtiyatlı politika izlediğini, belkide Ermenistan ile kuracağı ittifakın Bolşeviklerin husumetini çekmesinden korktuğu yaklaşımını ileri sürmüştür.[1736] Tiflis Ermeni Protestan vaizi tarafından Ermeni Jogovert-Jamanak gazetesine verilen beyanatta da Gürcülerin gönüllü kaydına müsaade ederek iyi niyetlerini ispat ettikleri ancak şimdilik ihtiyatlı tavrını sürdürdüğüne[1737] dikkat çekilmiştir.

T.Bekzadyan, Gürcistan ile savunma antlaşmasının yapılamadığını ve Gürcistan'ın sağladığı mevcut yardım seviyesi ile yetinilmesi gerektiğini Ermenistan yönetimine bildirmiştir. Bekzadyan'a göre; "*Gürcüler Ermenilerin uğruna Kemal'e karşı savaşma isteğinde değildir*" ve Rusya'dan gelecek tehlikenin ciddiyetine inanmamaktadır. Hayal kırıklığına uğrayan Stokes ise İngiltere'ye Gürcülerin "*Ermenileri yüzüstü bırakma pahasına Kemalistlerle müzakereye girmeye hazırlandığını*" bildirmiştir.[1738] Neticede bir taraftan İngilizlerin yönlendirdiği Ermenistan yönetimi ile görüşüp Tiflis'teki Ermeni çevrelerinin yoğun propagandasına maruz kalan diğer taraftan ise Türkiye ile temas halinde olan ve harekatın kendisine yönelik olası risklerini hesaplamaya çalışan Gürcistan, Ermenistan ile askeri ittifakı kabul etmemiştir. Şüphesiz Türkiye'nin Gürcistan'la kurduğu temas ve diplomatik girişimlerinin Gürcistan'ı teskin etmesi de bu ittifakın kurulmasını engellemiştir.

İngiltere'nin Gürcistan ve Ermenistan'ı askeri ittifaka sokmadaki başarısızlığı İngiltere Dışişleri Bakanı Curzon'un Stokes'a 18 Kasım 1920'de gönderdiği telgrafta açıkça ortaya konulmuştur. Curzon, Ermenistan ve Gürcistan arasındaki askeri ittifakın doğrudan pratik değerinin artık kalmadığını, Ermenistan'ın tartışmasız şekilde yenildiğini, her iki ülkenin yöneticilerinin İngiltere'nin işbirliğine yönelik çağrılarını dinlemediklerini ve şimdi sıkıntı çektiklerini bildirmiştir.[1739] Ermeni basınında da Moskova yönetiminin yanı sıra Avrupalıların da savaşa sessiz kalıp Ermenistan'a destek vermediği, Ermenistan'ın Türkiye'nin saldırısına karşı yalnız kaldığı belirtilmiştir.[1740] Gürcistan'dan istediği yardımı sağlayamayan Ermenistan yönetimi

---

1736 **Peyam-ı Sabah,** 30 Ekim 1920, No.692 (11.122), s.2.
1737 **İkdam,** 30 Ekim 1920, No.8493, s.1.
1738 Aynı yer.
1739 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.235.
1740 **Slovo,** 17 Kasım 1920, No:262, s.1-2.

bir taraftan Bolşevik hükümetinin Kemalistlere Ermenistan'a saldırmak üzere cephane gönderdiği gerekçesiyle Moskova hükümetine muhtıra gönderirken[1741] diğer taraftan Türkiye'nin Sevr Antlaşması aleyhinde hareket ettiği gerekçesiyle düzel-i muazzamadan yardım etmesine[1742] karşın yalnız kalmaktan kurtulamamıştır.

Bu dönemde İngilizler Gürcülerin politikası sebebiyle hayal kırıklığına uğramıştır. Daily Telegraf gazetesinin 13 Kasım 1920 tarihinde konu ele alınırken Gürcülerin Ermenistan'dan geçen "*ilkbahardaki hezimetin*[1743] *intikamını aldıkları*", Gürcülerin Ermenilerle yaşadıkları anlaşmazlık ne olursa olsun kendi selametlerinin Erivan'a bağlı olduğunu anlamadıkları, İngiliz çevrelerinin Türk saldırısına karşı Ermeniler ile Gürcülerin daima beraber olmaları gerektiğini savunduğu buna rağmen bazı çevrelerdeki Mustafa Kemal ile uzlaşma amacının şimdiye kadar Ermeniler ve Gürcülerin böyle bir siyaset takibine engel olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür.[1744]

İngiliz hayal kırıklığına uğrarken[1745] Milletler Cemiyeti bünyesinde 17 Kasım 1920'de yapılan oturumda gelişmeler ele alınmıştır. Türkiye ve Ermenistan arasındaki husumete son vermek için altı kişilik bir komisyon kurulması önerisi getirilmiştir.[1746] Bilahare Ermenistan'a yardım konusu ele alınmış ve İngiliz General Sir Frederic Morris Gürcü heyeti ile 27 Kasım 1920'de yaptığı görüşmede Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım için Milletler Cemiyeti'ne imkan sağlayıp sağlamayacağını sormuştur. Gürcü heyetinden Avalov ise Gürcistan yönetiminin her zaman zor zamanlarında Ermenilere yardımcı olduğunu, mevcut durumda Milletler Cemiyeti'nin Ermenistan'a yönelik insani yardım konusunda Gürcistan'ın tam desteğinden emin olabileceğini, "*maskelenmiş olsa bile*" askeri yardım konusunun Türkler ve Ruslarla ilişkilerde tarafsız bir ülke olma durumundan hareketle tartışılması gerektiğini belirtmiştir.[1747]

1741 **İkdam,** 6 Kasım 1920, No.8500, s.1.
1742 **İkdam,** 7 Kasım 1920, No.8501, s.1.
1743 İşaret edilen dönem yanlış olsa bile Ermeni-Gürcü savaşına gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır.
1744 **Peyam-ı Sabah,** 21 Kasım 1920, No.705 (11.135), s.2.
1745 İngilizlerin diğer bir hayal kırıklığı ümit ettikleri Türk-Sovyet çatışmasının çıkmamasıdır. Rahmi Doğanay, "*Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:19, Sayı:2, 2009, s.289.
1746 **Peyam-ı Sabah,** 29 Kasım 1920, No.713 (11.1143), s.1.
1747 Avalov, **a.g.e.,** s.303.

Söz konusu görüşmede İngiliz generalin Gürcistan'ı ikna çabası dikkat çekicidir. Bu kapsamda İngiliz generalin; "*şayet Milletler Cemiyeti Kemalistlerin saldırına karşı Batum'un güvenliğini sağlarsa*" şeklindeki sorusuna Avalov; "*Bu mükemmel olabilir ancak iş sadece Batum'la ilgili değil, mesele ağır ve geniştir*" ifadesiyle cevap vermiştir. Akabinde İngiliz General Gürcistan'ın yardımının Milletler Cemiyeti'ne girişini sağlayacağını belirtmiş, Avalov ise bu konunun halen Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori'nin de hazır bulunduğu ve müttefiklerin sıralı konferansının yapıldığı Londra'da kararlaştırılması gerektiğini ifade etmiştir.[1748]

Kemalistlere fazla güvenmeyen ve onların Batum'a saldıracaklarına inanan Gürcistan, Türk ordusunun Ermenistan içinde ilerlemesinden korkmuştur. Türkiye'nin verdiği resmi güvence ve ikili temaslara rağmen özellikle Kars'ın Türkiye'nin eline geçmesi Gürcistan'dan endişe yaratmıştır. Gelişme Ertoba'da, "*Kars'ın sükutu haberi yalnız Ermenistan'ın değil Gürcü kavminin de kalbine bir ok gibi saplanmıştır….Eğer hazır olmazsak Türkler alın teri ve kan ile sulanmış ovalarımızı çiğneyebilir…Tehlike kapımıza gelmiştir…*" yönündeki ifadelerle ele alınırken diğer Gürcü gazeteleri de Türkiye'nin olası saldırı ve Gürcistan'ın saldırıya karşı koyma potansiyeli üzerinde durmuştur.[1749] Neticede Türkiye'nin Ermenistan'ı yenilgiye uğratması, Ermenistan'a yardım sağlayıp riske girmediği için Gürcistan'ı sevindirmiştir.[1750] Diğer bir ifadeyle Gürcistan Ermenistan'a doğrudan yardım sağlamayarak doğru bir karar almıştır.

Ermenistan ve Gürcistan arasında askeri ittifak antlaşması imzalanamamasına rağmen Türk askeri harekatının başarıyla devam ettiği günlerde Gürcistan 25 Ekim tarihli toplantıda gündeme getirdiği Tarafsız Bölge konusunu farklı bir formülle yeniden gündeme sokmuştur.

Ermeni ordusu Türk ordusu karşısında sürekli gerileyerek Gürcistan sınırına yaklaşırken Gürcistan yönetimi Ermenistan yönetimine Gürcü birliklerinin geçici olarak Tarafsız Bölge'ye sokulması ve böylece, Türkiye'nin saldırısı ile mücadele için Ermeni birliklerinin serbest bırakılması şeklinde teklifini iletmiştir. Türk ordusu karşısında zor durumda kalan Ermenistan yönetimi ise Gürcistan'a yönelik amacından

---

1748 **a.g.e.,** s.303-304.
1749 **İkdam,** 20 Kasım 1920, No.8514, s.1.
1750 Sonyel, **Dış Politika II,** s.60.

geçici olarak vazgeçmek zorunda kalmış ve Tiflis'te 13 Kasım 1920'de bir antlaşma imzalanmıştır.[1751]

Gürcistan tarafından Savaş Bakanı G.Lordkipanidze ve Dışişleri Bakanlığı'ndan K.Sabahtarişvili, Ermenistan tarafından ise S.Mamikonyan, T.Bekzadyan ve S.Haçaturyan'ın imzaladığı dokuz maddelik antlaşmada, Ermenistan'ın Gürcü birliklerinin Tarafsız Bölge'ye girişine onay vermesi ancak bu birliklerin girişinin yeni bir hak doğurmaması, idare şeklinin eski haliyle devam etmesi, gerekmesi halinde Ermenistan'dan 10.000 kişiye kadar sığınmacının bu bölgeye girmesine izin verilmesi, Ermenistan yönetimine ve kuruluşlarına ait malların engel çıkarmaksızın Tarafsız Bölge'ye sokulması ve bu mallar geri getirilinceye kadar tamamen Ermenistan'a ait olması, antlaşma şartlarının uygulanmasını gözlemlemek üzere Ermenistan yönetiminin özel bir yetkilisinin Tarafsız Bölge'de görevlendirilmesi ve antlaşmanın üç ay için yapılması, bu sürenin bitiminde iki tarafın anlaşması halinde uzatılabilmesi, yeni antlaşma olmazsa antlaşmanın geçerliliğini yitirerek Gürcü birliklerinin bölgede çıkarılması yönündeki hükümler yer almıştır.[1752]

Antlaşma neticesinde Tarafsız Bölge'de bulunan Ermeni birlikleri Türkiye'ye karşı cepheye sevk edilmiştir.[1753] Böylece, Gürcistan'ın kendi amacı doğrultusunda Tarafsız Bölge'ye askerlerini sokması Türkiye aleyhinde bir durum oluştursa da sınırlı sayıda Ermeni askerinin cepheye sevki başarı ile ilerleyen Türk ordusu karşısında bir anlam ifade etmemiştir.

Türk ordusunun Gümrü'yü işgali ve özellikle 14 Kasım 1920 tarihli taarruzundan sonra Karakilise dahil olmak üzere bu bölgedeki Ermeni ahalinin büyük bölümü göç ederek Delican ve "*Tovyanirber*" tarafına giderken 13 Kasım tarihli antlaşmada öngörüldüğü üzere 10.000 kadarı da "Tarafsız Bölge"ye gitmiştir. Gürcüler bu göçmenlerden ancak zenginlerin Tiflis tarafına geçmesine müsaade etmiştir. Kalanların ise Tiflis'e yerleşmesine müsaade edilmediğinden perişan halde peyder pey geri dönmeye başlamıştır. Osmanlı Ermenilerinden geri dönenleri bu göçmenler oluşturmuştur.[1754]

1751 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.248.
1752 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L. 2 Belge için bknz. **Ek-19** ve **Ek-20.**
1753 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.249.
1754 **ATASE Arşivi,** İSH. K.960, G.120-2.

Türk kaynaklarına göre Gürcüler 23 Kasım 1920 tarihinde Ermeni hükümetine haber vermeden ani bir şekilde Tarafsız Bölge'yi işgal etmiş ve işgal haberini alan Ermeni hükümeti protestosunu bir subayla 26 Kasım'da Şagali istasyonundaki Gürcü kumandanına göndermiştir. Aynı gün Ermenistan parlamentosundan Tabağcıyan da temaslarda bulunmak amacıyla Tiflis'e gitmiştir. Türkiye'nin Karakilise'de bulunan heyetini ziyarete gelen Gürcü Süvari Alayı I. Kumandanı ise Ermeni-Gürcü ilişkilerinin iyi olmadığını, Ermenilerle ciddi ve samimi bir dostluk tesisinin mümkün olmadığını, "*1918'de azgın bir surette Gürcistan'a tecavüzle Tiflis'i zabt etmek isteyen Ermenileri daima kuvvetsiz görmek istediklerini*" belirtmiştir. Yine Türk kaynaklarına göre, Ermeni göçmenlerine iyi davranmaması sebebiyle zaten Gürcülere kırgınlık duyan Ermeniler, Gürcülerin fırsattan istifade ederek savunmasız kalan Ermeni toprağına tecavüz ettiğini ve Tarafsız Bölge'yi terk etmeyerek orada kalan Ermeni memur ve milliyetçilerine kötü muamele ettiğini ileri sürmüştür.[1755] Gürcüler ve Ermeniler arasında soruna sebebiyet veren meselenin Gürcilerin zaten üzerinde antlaşma yapılmış olan Tarafsız Bölge'yi işgalinden ziyade bu bölgenin çevresindeki bazı yerlere asker sokmasından kaynaklanmış olması kuvvetli ihtimaldir.

Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan 13 Kasım tarihli antlaşma kısa vadede Ermenistan'ın aleyhinde bir sonuç doğurmuştur. Buna rağmen ilerleyen zamanda Gürcistan'ın Sovyet Ermenistan'ı ve Bolşeviklerle yaşayacağı sorunların da görünür sebebini oluşturması itibariyle önem taşımıştır.

5.1.3. Ermenistan'a Yönelik Askeri Harekat ve Türk-Gürcü İlişkileri

Türkiye, Ermenistan'a yönelik askeri harekatı başlatmadan önce Gürcistan'ın tarafsızlığının sağlanmasına büyük önem vermiş ve Eylül ayının başından itibaren bu yönde hazırlıklara başlanmıştır. Devamında da Doğu Cephesi Kumandanlığı üzerinden çeşitli girişimlerde bulunmuştur.

Erkan-ı Harbiye-ü Umumiye Reisi İsmet Bey'in 7 Eylül'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgraf Gürcistan'a yönelik stratejinin ön hazırlığı niteliğindedir.

[1755] **ATASE Arşivi,** İSH. K.960, G.120-6. Gürcistan'ın 13 Kasım 1920 tarihli anlaşmayla birliklerini Tarafsız Bölge'ye sokma hakkını elde ettiği dikkate alınırsa Türkiye'ye intikal eden bilgide eksiklik bulunduğu, hatta Türk tarafının kendi aleyhinde olan bu anlaşmadan o günlerde haberinin de bulunmadığı akla gelmektedir.

Telgrafta, Batum'daki Müslüman ahalinin talebi üzerine Hilmi Bey'in (eski ittihatçılardan Ardahan mebusu) 29. Alaydan kuvvet almak suretiyle Ardahan'ı işgal ve teşkilat icra etmeye yönelik harekete geçtiğininin bildirildiği, Gürcü işgal bölgesine tecavüz edilmemesinin kararlaştırıldığı belirtilerek Gürcüleri Türkiye aleyhine harekete geçirecek bu harekete izin verilmemesi talep edilmiştir.[1756] Bilahare Ermenistan'a yönelik harekat emrinden hemen önce Kazım Karabekir Paşa'ya Gürcülerin tarafsızlığını sağlama görevi verilmiştir.[1757]

Girişimlere başlayan Karabekir Paşa, Yusuf Kemal Bey'e telgraf göndermek suretiyle 3. Fırka'dan iki subayın seçilerek Gürcistan Genelkurmay Başkanı ve Dışişleri Bakanı ile görüştürmek üzere Batum yoluyla Tiflis'e gönderilmesini kararlaştırmıştır. Kazım Karabekir'in Yusuf Kemal Bey'e gönderdiği yazıda Gürcistan'ın Türkiye hakkındaki siyasetine dair bilgi bulunmadığını kaydetmesi[1758] dikkat çekicidir ve Türkiye'nin bu bilgi eksikliğini gidermesi gerekmiştir.

Gürcü yetkililerle görüşmek üzere gönderilen iki subayın Tiflis'e varıp varamadıkları konusunda bilgi alınamamış ve bunun üzerine mütarekeden beri Ardahan ve çevresinde bulunan Hilmi Bey de Gürcülerle anlaşmak üzere Ardahan'a gönderilmiştir. Hilmi Bey'e Türkiye'nin Transkafkasya'ya yönelik pozisyonunu ortaya koyarken Gürcüleri kazanmaya yönelik talimat verilmiştir. Talimatta Taşnaklar ortadan kaldırıldıktan sonra Ermenilerle anlaşma imkanının bulunduğu, Gürcistan'a yönelik harekat yapılmayacağı belirtilmiş, ayrıca Türk-Gürcü dostluğunun takviyesinin gereğine atıfta bulunularak ittifak için Ankara'ya bir Gürcü heyetinin gönderilmesi istenmiştir.[1759]

Türkiye askeri harekatın başında Gürcistan'a yönelik bu girişimlerde bulunurken Gürcistan yönetimi sürpriz sayılabilecek bir girişimle Azerbaycan Sovyet yönetimi ile temasa geçmeye çalışmıştır. Bu çerçevede, K.Sabahtarişvili imzasıyla Azerbaycan Dış İlişkiler Komiseri Guseynov'a bir mesaj gönderilmiş ve mesajda alınan bilgilere göre Kemal Paşa'nın ordusunun Sarıkamış ve Merdenek yönünde saldırı başlattığı ve bu birliklerin aynı zamanda Ardahan ve Batum Oblastlarına doğru

---

1756 Sürmeli, **a.g.e.,** s.568.
1757 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.985.
1758 Tengirşek, **a.g.e,** s.222-223.
1759 Sürmeli, **a.g.e.,** s.572-573.

hareket edeceğinin açık olduğu kaydedilmiştir. Mesajın devamında RSFSR ve Kemal Paşa arasındaki dostluk bağları sebebiyle Azerbaycan Sovyet yönetiminden Gürcistan'ın RSFSR'nin Kemal Paşa'nın Transkafkasya'ya yönelik askeri operasyonu ile ilişkisi hakkında bilgi vermesi talep edilmiştir. Mesajda ayrıca Kemal Paşa'nın askeri operasyonunun Gürcistan sınırı için tehlike oluşturduğu, Azerbaycan yönetiminin bu durumdan haberdar olmamasının mümkün olmadığının tahmin edildiği, Kemal Paşa'nın Gürcistan sınırlarına yönelik saldırısının sonuçlarına yönelik olarak Gürcistan'ın her türlü sorumluluğu üzerinden atmak istediği belirtilmiş ve bu kapsamda Azerbaycan yönetiminin Gürcistan ve Kemal Paşa birlikleri arasında çıkabilecek silahlı çatışmaları engellemek için aldığı önlemler hakkında bilgi talep edilmiştir.[1760]

Takip eden günlerde Kazım Karabekir Paşa'nın Tiflis'e gönderdiği iki subaydan haber gelmiştir. Bu subaylardan 3. Kafkas Fırkası Erkan-ı Harbiye Reisi Talat Bey 29 Eylül'de Gürcistan Genelkurmay Başkanı ve Savaş Bakanı ile görüşmüştür. Talat Bey'in 15 Ekim'de gönderdiği raporda Gürcistan Genelkurmay Başkanlığının gayr-ı resmi ve imzasız telgrafı yer almıştır. Telgrafta, BMM hükümetinin Sovyet Rusya-Gürcistan arasındaki 7 Mayıs 1920 tarihli antlaşmayı onaylayıp Gürcü topraklarına yönelik talepte bulunmamayı taahhüt etmesi istenmiştir.[1761]

Talat Bey gönderdiği raporda, 6 Ekim'de Sovyet Rusya Elçisi Şeynman ile görüşmesini aktarmıştır.[1762] Buna göre Şeynman görüşmede Türklerin nereye kadar ilerleyeceği sormuş, Talat Bey de şimdilik katlima ve göçe uğrayan bölgelerin emniyete alınacağını, daha sonra hareketin gelişeceğini belirtmiştir. Rusya ile güvenilir bir yolun açılması gereğine değinilince, Şeynman, bu amaçla Erivan'a bir Sovyet Rus memurun gönderildiğini, Türklere transit hakkının kabulü için Ermeni hükümetinin zorlanacağını ancak Türklerin bu amaç için ne yapabilirlerse yapmalarını belirtmiştir.

Şeynman ayrıca Türkiye'nin Ermenistan hareketi başladığında Gürcü hükümetinin notayla Sovyet Rusya'nın görüşünü sorduğunu, cevaben bu hareketin

---

1760 **STSA,** F. 1864. Op.1, D.67, L.27.
1761 Sürmeli, **a.g.e.,** s.574-576.
1762 **a.g.e.,** s.576.

Türklerin Ermenilere taarruzu olduğunu ve müsterih olmaları gerektiğinin belirtildiğini, Gürcülerin Acara'da Müslüman bölgesinde bir ihtilalden korktuğunu, Gürcü hükümetinin Ermenilerle her ne kadar kağıda geçirilse de şifahi bir antlaşma yaptıklarını, her iki hükümetin herhangi bir tecavüze karşı birlikte hareket etmeye karar vererek Gürcü hükümetinin gerek Türk, gerekse Sovyet Rusya'nın düşmanlarına yardım ettiğini ileri sürmüştür.

Tiflis'teki İngiliz temsilcisinin (Stokes) Gürcülerin Ermenilere yardım etmeleri için çaba harcadığına değinen Talat Bey; "*aslında Gürcülerin savaştan çekindiklerini, halkın kesinlikle savaş istemediğini ve bilhassa Türklerle savaşmak fikrine yanaşmadıklarını*" da bildirerek önemli bir tespit yapmıştır.

Talat Bey, Gürcülerle yaptığı görüşmelerde Gürcülerin kendi bölgelerinde hareket yapılmasından çok korktuklarını görmüştür. Ayrıca Talat Bey Gürcülerin Batum, Anapa ve Ahıska'da propaganda yapıldığını söylemeleri üzerine bu iddiaların aslının olmadığını belirtmiştir. Talat Bey Gürcülere, ilaveten;

> "Ermenilerle mücadeleye mecbur kalan ordunun Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım ihtimalini düşünmeye ve buna karşı tedbir almaya tabiatıyle önem verdiğini ve Gürcülerin böyle bir harekete teşebbüs etme ihtimalinin düşünülerek her türlü etkin tedbirin alındığını bununla birlikte Gürcü hükümetinin Türkiye'ye karşı Ermenilere yardım etmemeye ve Türklerle iyi geçinmeye samimi bir kalple karar vermelerinden sonra diğer meselelerin önemini kaybedeceğini"

anlatmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Talat Bey'in raporunu İsmet Bey'e gönderirken Gürcü bakanların talep ettikleri teminatın Hariciye Vekaleti tarafından yazıldığını ve Şark Cephesi'nce onaylanıp Ardahan üzerinden Tiflis'e gönderildiğini belirtmiş ayrıca Gürcülerin tekliflerinin şimdiki duruma göre kabul edildiğine dair eğilim gösterilerek bu yolda hemen müzakerelere girilmesini bildirmiştir.[1763]

Ardahan'a gönderilen Hilmi Bey ise buradaki Gürcü Mutasarrıfı Sakinov ile görüşmüştür. Her iki taraf dostluk ve anlaşmanın kurulması lüzumundan bahsederken Sakinof (Sakinov), Gürcü memurlarının Ermenileri Ardahan'dan şahsi girişimleri neticesinde çıkarttıklarını, Dışişleri Bakanlığı'ndan aldıkları 2 Ekim tarihli emre göre Kura Nehri'nin doğu tarafındaki Göle, Çıldır ve Hoçvan nahiyelerinin de ilhak

[1763] **a.g.e.,** s.577-579.

edileceğini belirtmiş ve bu sınır içinde teşkilat yapılmaması ve askerden fazla bulundurulmamasını talep etmiştir. Hilmi Bey cevaben, hukuken Türk tasarrufunda bulunması gereken arazide hareket serbetisini sınırlayacak çalışmaların bilgileri dışında olmasının uygun olmayacağını belirtmiştir.

Gelişme üzerine Karabekir Paşa Gürcü temsilcilerin samimiyetle ikna edilmesi için tekrar bir talimat vermiştir. Hilmi Bey gönderdiği 11 Ekim tarihli raporda Gürcülerin Çıldır Kazasının merkezi Zurzuna'ya bir kaymakam göndererek işe başladığı ancak Ermeniler de buraya kaymakam gönderince aralarında anlaşmazlık çıktığı,[1764] Türk birliklerinin Kura nehrinin karşı tarafına geçmemesi için Gürcülere teminat verilebileceğinin söylendiği yönündeki hususlara yer verilmiştir.[1765]

Yapılan girişimlerin haricinde BMM hükümeti tarafından 9 Ekim'de Gürcistan yönetimine bir telgraf gönderilerek askeri harekatın yalnızca Ermenistan'a yönelik olduğu ve Gürcistan ile dostane ilişkiler kurulmak istendiğini altı çizilmiştir. Gürcistan ise bu telgrafa verdiği şifahi cevapta Türklerin kendilerine saldırmayacaklarından emin olmak istemiştir. Gürcistan ayrıca Batum ve Ardahan'ı da içine alacak şekilde sınırlarını açıklama gereği duymuştur.[1766] O günlerde Ermeni ve Gürcü basınında Türkiye'nin Batum'u almak için harekete geçeceği teması yoğun şekilde işlenirken Times Gazetesi'nin İstanbul muhabiri de Gürcistan ile Türk milliyetçileri arasında savaş ihtimaline yönelik birçok sebep olduğunu ve Türklerin Oltu'dan sonra Batum'a doğru hareket etmelerinin beklendiğini bildirmiştir.[1767]

Gürcistan hakkında alınan ve 18 Ekim'de İsmet Bey'e gönderilen istihbarat raporlarına göre, Gürcüler 12 Ekim'de seferberlik ilan ederek 19 yaşından 32 yaşına kadar olan 14 sınıfı silah altına çağırmış ve Batum'da duvarlara seferberlik beyannameleri yapıştırılmıştır. Ayrıca Batum siyasi çevrelerinde Gürcistan'ın Erivan'a 5.000 kişilik bir kuvvetle yardım edeceğinin söylendiği, Çıldır'da bulunan

---

1764 TBMM'nin Tiflis Temsilcisi Kazım Bey'in daha sonra gönderdiği rapora göre Gürcistan taksimata riayet etmeyerek Çıldır'ın kuzeyinde bulunan ve Çıldır'a tabi olan 13 köyü Ermenilerden almıştır. **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.87-3., A.1/4282, D.39, F.2/2.

1765 Sürmeli, **a.g.e.,** s.579-580.

1766 Sarı, **a.g.e.,** s.368., Sonyel, **Dış Politika II,** s.29.

1767 **İkdam,** 18 Ekim 1920, No.8483, s.1. Times Gazetesi 18 Kasım 1920 tarihli haberinde de Kemalistlerin Gürcistan'a bir ültimatom göndererek Kars, Ardahan ve Batum vilayetlerinin teslimiyle Gürcistan demiryollarının serbest kullanımını talep ettiği yönünde gerçek dışı iddiaya yer vermiştir. **İkdam,** 28 Kasım 1920, No.8522, s.1.

Gürcü Kaymakamı Ruhatze'nin Ermeniler tarafından tutuklandığı, Gürcistan'da halk ve askerin savaş için istekli olmadığı ve çoğu kişinin savaşa girmeyeceğini söylediği, Batum'daki Ermenistan Konsolosluğu'nun 20-35 yaş arasındakileri silah altına çağırmak üzere duvarlara beyannameler astığı fakat buna az kişinin uyduğu, 13 Ekim'de 40 Ermeni gönüllüsünün Batum'dan Gümrü'ye geldiği ve 15 Ekim'de yaklaşık 1.000 kişiden oluşan Ermeni kafilesinin sevkine hazırlandığı şeklindeki bilgiler de intikal etmiştir. Buna ilaveten 16 Ekim'de Ermenilerin, Gürcülerin muhalefetine rağmen Ardahan'a girmek üzere hazırlandıkları, bu kapsamda 1.000 piyade 2 top ve çeşitli makineliden oluşan bir müfrezenin General Şedko kumandasında Zarşat'tan Ardahan'a sevkinin kararlaştırıldığı haberleri de bildirilmiştir.[1768]

Hilmi Bey'den alınan 14 Ekim rapora göre, Gürcülerin Ardahan Mutasarrıfı Sakinof, Türk ordusunun Kura nehrinin doğusunda serbest askeri harekat yapabileceğini ve Gürcü hükümetinin kendisine bu konuda yardım etmesini emrettiğini söylemiştir. Durumu 21 Ekim'de İsmet Bey'e gönderen Kazım Karabekir Paşa, Sakinof'a samimiyet ve yardımı sebebiyle bir teşekkürname yazıp gönderdiğini belirtmiştir.[1769]

Cepheden gelen bu haberlerin yanı sıra Gürcistan hükümeti 20 Ekim'de N.Ramişvili imzasıyla Ankara'ya başvurarak Türk ordusunun "*Ardahan ve Batum illerini kapsayan Gürcü sınırını*" aşmasını istemediklerini bildirmiştir. Ankara yönetimi ise 21 Ekim'de gönderdiği cevabi notada bu talebi kabul ettiğini bildirerek Gürcülere bekledikleri güvenceyi vermiştir.[1770] Notada Ermenilerle ilgili hareketin Gürcülerle bağlantısı olmadığının altı çizilmiştir. Gürcü tarafı verilen güvenceye rağmen bunu kati olarak görmeyi talep etmiş ve aşılmaması gereken sınır çizgisini Türk tarafına iletmiştir. Türk tarafı da bunun üzerine birliklerine Gürcü tarafının belirlediği sınır hattını kuzeyine geçilmemesi için gerekli talimatı vermiştir.[1771]

Gürcistan bir taraftan Türkiye'den güvence beklerken diğer taraftan Gürcistan Dışişleri Bakanı adına 20 Ekim 1920 tarihinde Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri

---

[1768] ATASE A. K.588, D.36, F.33, 36-1, 36-2'den akaran Sürmeli, **a.g.e.,** s.579-580.
[1769] Sürmeli, **a.g.e.,** s.580-581.
[1770] **a.g.e.,** s.581-582.
[1771] **ATASE Arşivi,** İSH. K.1033, G.100-1.

Çiçerin'e gönderdiği telgrafta Türkiye'nin harekatının Ardahan aleyhine yöneldiği ve bu harekatın iyi ilişkileri ihlal edebileceğini belirterek Sovyet Rusya hükümetinin harekatın hedefi hakkındaki görüşünü almak istemiştir. Kazım Karabekir ise Kura nehrinin kuzeyine geçilmeyeceğine dair verilen teminata rağmen Gürcistan Dışişleri Bakanı'nın telaş ve heyecanının anlaşılmaz olduğu görüşünü taşımıştır. Ona göre Ermenistan hükümetinin Kura nehrinin kuzeyinde oluşması muhtemel Türk çetelerini "*Kemal Paşa Kuvveti diye göstererek Gürcistan'ın korkusunu*" Türkiye aleyhinde teşvik etmesi gibi bir manevra yapması mümkündür.[1772]

Gürcülerin gergin olduğu bu ortamda Türk hükümeti Gürcistan'ı teskin etmek amacıyla ilave aktif girişimlerde bulunmuştur. Cepheden gelen yayın talepleri üzerine[1773] Erkan-ı Harbiye Umumi Reisi imzasıyla 25 Ekim 1920 tarihinde Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi'ne gönderilen yazıda Gürcistan'ın Ermeni meselesinin çözülmesi akabinde sıranın kendilerine geleceğinden ve Brest Litovsk ve Batum Antlaşmalarının uygulanmaya çalışılacağından endişe ettiğine değinilerek Gürcistan toplumunun teskinine çalışılması ve kimseye karşı istila amacı beslenmediğinin yayın ve ilan edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca Şark harekatının dini ve milletdaşların zulümden kurtulmasını amaçladığının gerek Gürcistan gerekse Ermenistan kamuoyu ile dış kamuoyuna muhtelif araçlardan istifade ile iletilmesi talep edilmiştir.[1774]

Türkiye gerekli teminatı Gürcülere verdikten sonra Kazım Bey'i 23 Ekim'de Tiflis Elçisi olarak atamıştır. Böylece, Ankara Ermenilere karşı harekatın ikinci sahfasına başlamak için gerekli diplomatik önlemleri almıştır.[1775] Buna karşın aynı günlerde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'de, seferberlik ilan eden Gürcistan'ın Türkiye'ye karşı nasıl bir hareket takip edeceği tahmin edilemediğinden Trabzon vilayetinden gerektiği kadar insanın silah altına alınıp celp edilerek 3. Fırka tabur mevcutlarının ikmali ve daha önce gündeme getirildiği üzere Çoruh vadisinde taarruz ve müdafaa grubunun teşkil edilmesi gerektiği görüşü de ortaya konularak[1776] önlem alınmaya çalışılmıştır.

1772 **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.71-1.
1773 **ATASE Arşivi,** İSH. K.646, G.22-2.
1774 **ATASE Arşivi,** İSH. K.646, G.22-1.
1775 Sürmeli, **a.g.e.,** s.582.
1776 **ATASE Arşivi,** İSH. K.751, G.76-1.

Gürcülerle varılan uzlaşıya rağmen Ermeni-Gürcü ilişkilerine dair belirsizliklerin farkında olan Kazım Karabekir, 30 Ekim tarihli yazısında Erkan-ı Harbiye'den Gürcistan'ın efkar ve hissiyatı, Tiflis'ten Ermenistan'a kuvvet sevk olup olunmadığı, Ermeniler ve Gürcüler arasındaki arazi anlaşmazlığı ve ihtilafın derecesi ile genel olarak Ermeni-Gürcü ilişkilerinin şekli ve mahiyeti ile Sovyet düşüncesi hakkında alınacak bilgilerin paylaşılmasını talep etmiştir.[1777] Ardahan'da Gürcü mutasarrıfı Govaramadze'nin 15 Ekim 1920'de şifahi beyanatının aksine Gürcistan dahilindeki Ermenilerin silahlarıyla ve küçük kıtalar halinde Kars ve komşu mahallerinden geçmelerine müsaade ve müsamaha edildiği, şimdiye kadar Ahıska ve Ahılkelek taraflarından 1100'den fazla silahlı Ermeni'nin Kars'a geçtiği[1778] yönünde bilgiler bu belirsizlik ve risklerin yansıması niteliğini taşımıştır.

BMM'nin Temsilcisi Kazım Bey'in 9 Kasım 1920 tarihinde Tiflis'e gelmesi akabinde yapılan temaslarda da Türkiye'nin askeri harekatının Gürcistan eksenindeki yansımaları ana konuyu oluşturmuştur. Kazım Bey, bu kapsamda Gürcü yetkililer Lorkipanizde ve Dışişleri Bakan Vekili Ramişvili ile bir görüşme yapmıştır. Lordkipanizde, Ankara hükümetinin Bolşevik Ruslarla itifak kurmasının Gürcü halkını korkuttuğunu, ayrıca Ankara hükümetinin Batum'un Gürcüler tarafından işgali sonrasında verdiği nota ve Kazım Karabekir Paşa'nın Ermenilerle Gürcistan arasında daha önce çizilen sınırdan Gürcistan'a ait Sanain İstasyonuna kadarki demir yolu hattının teslimi amacıyla Ermenilere verdiği ültimatomun kendilerini endişelendirdiğinin altını çizmiş ayrıca İstanbul hükümetini değil, Ankara hükümetini tanıdıklarını, Ankara'nın da Gürcistan'ı tanıyıp milli sınır meselesinin bir an önce çözülmesini istediklerini belirtmiştir.

Kazım Bey ise Bolşevik Rusya ile ilişkinin zaruretten kaynaklandığını, Bolşevik Rusya ile ilişkinin diğer devletlere ve özellikle Gürcistan'a zarar verecek safhaya gelmeyeceğini çünkü güçlü ve bağımsız bir Gürcistan'ı samimiyetle arz ettiklerini vurgulamıştır. Batum'un Gürcüler için önemine değinen ve Türklerin de Batum limanından istediği gibi yararlanabileceğine değinen Ramişvili, mevcut

[1777] **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.71-2.
[1778] **ATASE Arşivi,** İSH. K.752, G.85-1.

durumda güç günler geçirse de geleceğini olumlu gördükleri bağımsız Türkiye'ye silah yardımı hariç her türlü yardımı yapmak istediklerini dile getirmiştir.

Kazım Bey'in sorusu üzerine Ramişvili; "*halkın Bolşevik ve Türk ittifakından korktuğunu ve Türk ordusunun Ermenistan harekatını yaparken Bolşeviklerin bir şey yapmasından endişeli olması dolayısıyla halkın tatmin edilmesi için seferberlik ilan ettiğini, fakat bu seferberliğin Türklere karşı bir tecavüz maksadı taşımadığını*" belirtmiştir. Ramişvili ayrıca birçok hükümetin tahrikine rağmen bir yıldır Ankara'ya karşı doğru ve samimi siyaset izlediklerine değinmiştir.[1779] Gürcüler Bolşevik-Türk ittifakından korkarken Türklerin Bolşevik olamayacağı düşüncesini de taşımıştır.[1780]

Kazım Bey'in Gürcistan ve Türkiye arasındaki ilişkilere dair açıklaması Gürcü basınında yer almıştır. Kazım Bey:

> "Gürcü ve Türk hakları arasında tarihsel bir düşmanlık yoktur. Tam tersi Müslümanlar Gürcistan'da güzel şeyler görmüşlerdir ve bu nedenle Gürcistan sempatimizi kazanmıştır. Müslümanlar Ermeni zulmünden kaçarken Gürcistan'a geçip Azerbaycan'a girmişler ve Gürcistan'da dostane şekilde karşılanmışlardır. Gürcistan Antant'ın tahrikleri altında kalmayıp akıllı politika izlerse ilişkilerimiz daha da gelişecektir."

ifadelerini kullanmıştır. Bunun üzerine Gürcü Menşevikleri, bu açıklamanın Ankara yönetiminin gerçek amaç ve niyetini yansıtıyorsa selamlanacağı, Gürcistan'ın endişesinin Ankara yönetiminin Müslüman Gürcistan'ı dahil tüm topraklarındaki egemen haklarını tanıması halinde ortadan kalkacağı görüşünü ortaya koymuştur.[1781] Kazım Bey, açıklamasında ayrıca Sovyet Rusya ile olduğu gibi Azerbaycan Sovyet cumhuriyeti ile de sıkı bağlarla emperyalist Batı'ya karşı mücadele verdiklerini belirtmiştir.[1782]

Garb cephesi kumandanı İsmet Paşa'ya 15 Kasım 1920 tarihinde gönderilen istihbarat memuru Feridun Bey kaynaklı yazıda, Gürcülerin Türkiye ile bir ittifak ve itilafa istekli olduklarını itiraf ettikleri, "*Gürcülerin Türklerden korktukları için nefret*

1779 Sürmeli, **a.g.e.,** s.584-586.
1780 **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.87-3.
1781 **Borba**, 20 Kasım 1920, No:265 (820), s.1.
1782 **Slovo,** 18 Kasım 1920, No:263, s.3.

ettikleri", Tiflis'e göz diktiğinden emin oldukları Ermenistan'a tamamen soğuk muamelede bulunamadıklarını itiraf ettikleri yönündeki bilgiler aktarılmıştır.[1783]

Ermeni ve Gürcü aydınların Milletler Cemiyetine yönelik beyanname tebliğ etmeleri dönemin dikkat çeken gelişmelerindendir. Beyannamede; "*Mustafa Kemal ile Enver'in Azerbaycan'daki meslektaşları ile müttehiden Ermenistan ile Gürcistan'ı mahvetmek, şarkta bir ittihad-ı İslam husule getirmek azminde bulundukları…*" belirtilerek Milletlet Cemiyetine tedbir alınması için çağrıda bulunulmuştur.[1784]

Genel olarak Türkiye'nin verdiği güvenceye rağmen Gürcülerin endişesi harekat boyunca devam etmiştir. Basında çıkan haberler de bu korkuyu beslemiştir. Kars'ın alınmasından sonra Ermeni gazetelerine Türkiye'nin Gürcistan'a ültimatom tebliğ ederek Ardahan ve Batum'un tahliyesini talep ettiği[1785] yönünde gerçek dışı haberler yansımıştır. Benzer şekilde Londra'da bulunan Times gazetesi İstanbul'da yayın yapan İleri gazetesinin haberine dayanarak Türk milliyetçilerinin Batum'a saldırı gerçekleştireceği ve birliklerini Trabzon'dan Hopa'ya getirme niyetini yazmıştır. Anadolu Ajansı ise 10 Kasım 1920'de Doğu harekatının savunma karakteri taşıdığını ve Ermenilerden kaynaklandığını, Times'ın haberinin Gürcistan kamuoyunu korkutmayı ve Türkiye'ye karşı silahlandırmayı amaçladığını, Gürcistan ve Anadolu arasındaki ilişkilerin çok dostane olduğunu bildirerek haberi yalanlamıştır.[1786]

Büyük ölçüde Ermeni gazetelerinden kaynaklanan bu söylentiler üzerine İstanbul'daki Gürcü Konsolosu Gogolaşvili; Batum'la ilgili söylentilerin asılsız olduğunu ancak Gürcü hükümetinin her ihtimale karşı seferberlik ilan ettiğini,[1787] durumun önemi sebebiyle Gürcü meclisinde bir toplantı yapıldığını, toplantıda Başbakan Jordaniya'nın ülkenin tehlikede olduğunu ve bütün Gürcülerin memleket müdafası için hazır olmaları gerektiğini beyan ettiğini bildirmiştir.[1788] Mecliste 5 Kasım 1920'deki bu olağanüstü toplantıda uzun uzun müzakere edilerek ülke

---

1783 **ATASE Arşivi,** İSH. K.729, G.16-1.
1784 **Peyam-ı Sabah,** 19 Kasım 1920, No.703 (11.133), s.2.
1785 **Peyam-ı Sabah,** 12 Kasım 1920, No.696 (11.126), s.1.
1786 **Slovo,** 18 Kasım 1920, No:263, s.2.
1787 TBMM'nin Tiflis Temsilcisi Kazım Bey gönderdiği rapora göre Gürcistan 9 Kasım 1920'de seferberlik ilan ederek şimdilik 20 yaşından 30 yaşına kadar olanları davet etmiştir. **ATASE Arşivi,** İSH. K.615, G.87-1. Gürcistan 12 Ekim'deki seferlikten sonra bu seferde umumi seferberlik ilan etmiştir. **Peyam-ı Sabah,** 11 Kasım 1920, No.695 (11.125), s.1.
1788 Sürmeli, **a.g.e.,** s.590.

savunması için her türlü tedbirin alınması kararlaştırılmıştır.[1789] Konuşmalarda, Mustafa Kemal'in Gürcistan sınırlarına yaklaşmayacağına dair Moskova'dan kendilerine teminat verilmesine rağmen bu teminatın Gürcistan'ı tatmin etmeyeceğinin altı çizilmiştir.[1790] Nitekim Kasım başlarında Gürcülerin silah altına alınan askerlerin bir bölümünün Batum'a sevk edildiği, Tiflis'ten Azerbaycan sınırına dört tren gönderildiğine dair haberler intikal etmiştir. Ayrıca Gürcüler ve Ermeniler arasında bir anlaşma yapılacağına dair haberler gelmiştir.[1791]

Gürcistan'ın Ermenistan'ın Karakilis şehrinde bulunan askeri temsilcisi Ermenistan ve Gürcistan arasında "*Tarafsız Bölge*"ye yönelik olan ancak Türkiye aleyhinde sonuç doğurabilecek antlaşmanın yapıldığı gün olan 13 Kasım 1920 tarihinde Şark Cephesi Kumandanlığı'na bir mektup göndererek Türk askeri hareketinin Gürcistan arazisinde ilerlemesi halinde böyle bir harekatın Gürcistan'a karşı hasmane bir tutum olarak görüleceğini belirtmiştir. Heyet-ü Vekil'de yapılan değerlendirmede Gürcülerle Ermenilerin bir askeri ittifak yapmaları ihtimaline karşı Hariciye Vekaleti tarafından gerekli siyasi teminatın Gürcistan'a verilmesi, diğer taraftan hızlı şekilde Gümrü mıntıkasında Ermenilere yeniden esaslı bir darbe vurulması ancak bu hareket esnasında Gürcü temsilcinin işaret ettiği Celaloğlu mıntıkasına tecavüz edilmemesi kararlaştırılarak gerekli emirler verilmiştir.[1792]

Gürcülerin Batum'a yönelik endişesi devam ederken Borba'da 17 Kasım'da yer alan yazıda, dış tehlikenin özellikle Müslüman Gürcü oblastlarındaki politikayı gündeme getirdiği, ilk sırada ise Batum oblastının bulunduğu, Türkiye'nin modern kuvvetlerinin bakışını Müslüman Gürcistan'a yönlendirdiği, Batum'da halkı Gürcistan'a karşı zorlayan Ankara'nın ajanlarının faaliyetlerinin canlandığı[1793] belirtilmiştir. Batum'da Sosyal Demokrat Parti (Menşevikler) üyelerinin toplantısında konuşma yapan N.Ramişvili'ye göre; "*Kemal kendi ülkesinde bir hayat kurma hakkına sahiptir fakat o tüm Müslümanların birleşmesi için çaba harcamaktadır. Bu nedenle Gürcistan uyanık kalmalı ve her türlü beklenmedik duruma karşı hazırlıklı olmalıdır.*

1789 **Peyam-ı Sabah,** 19 Kasım 1920, No.703 (11.133), s.2.
1790 **Peyam-ı Sabah,** 24 Kasım 1920, No.708 (11.138), s.2.
1791 **ATASE Arşivi,** İSH. K.616, G.120-1., **ATASE Arşivi,** İSH. K.616, G.120-2.
1792 **ATASE Arşivi,** İSH. K.616, G.120-1.
1793 **Borba,** 17 Kasım 1920, No:262-817, s.1.

Gürcistan Kemal'in karşısına çıkmayacaktır ancak kendisine yönelik agresif politikayı izleyecektir".[1794]

Gürcistan'ı teskin etme politikasını sürdüren Türkiye'den ülke yönetimine gönderilen 18 Kasım 1920 tarihli mektupta bağımsız Gürcistan'ın Türkiye'nin menfaatine olduğu, Müslümanların Gürcistan'da emniyet ve rahat içinde bulunmasından memnuniyet duyulduğu yönünde dostane mesajlar iletilmiştir. Ermenistan'a karşı yapılan harekatın sebebi de kapsamlı bir şekilde anlatılırken Ermenilerin mezalim[1795] yaptığının altı çizilmiştir.[1796] Mektupta ayrıca Ankara hükümetinin dış politika çizgisine yer verilmiştir. Bu kapsamda; "*Anadolu'nun artık emperyalist ve istila siyasetine ebediyen veda ettiği*" kaydedilmiş, "*..ufak ve zayıf milletleri ihtiraslarına, nihayetsiz ihtişamlarına vasıta olarak yaşatmak isteyen emperyalist hükümetlere karşı Bolşeviklerle el ele bulunacağız..*"[1797] yönündeki ifadelere yer verilmiştir.

Tüm diplomatik girişim ve temaslara rağmen Türkiye, Gürcülerle Ermenilerin müştereken Türkiye aleyhine hareket etme ihtimalini dikkate alarak Ermenistan harekatını sürdürmüştür.[1798] Nitekim, Hariciye Vekili Ahmed Muhtar 19 Kasım 1920'de Şark Cephesi Kumandanlığı'na gönderdiği yazıda, Ermenilerin mütarekeyi kabul etmesinde Gürcistan'a hazırlıklarını tamamlaması için vakit kazandırma amacı olup olmadığına dair araştırma yapılması ve böyle bir durumda ordunun buna ne derece ve ne surette mukabele edeceğinin bildirilmesi[1799] talep edilerek şüpheci yaklaşım sergilenmiştir.

Şark Cephesi kumandanlığına intikal eden 1 Aralık 1920 tarihli istihbarat raporunda, Gürcülerin Türkiye'ye karşı tarafsız hareket etme isteğinin teyit edildiği ancak Ermeni ordusunu yenen Türk ordusundan korktukları, Türk ordusu Gürcü toprağına saldırmadıkça Türk-Ermeni harekatına Gürcülerin seyirci kalacağı bildirildirilmiştir. Raporda ayrıca Türk-Ermeni meselesinde Gürcülerin dikkatini birinci derecede bağımsız ve Bolşevik olmayan bir Ermenistan'ın tanınması ve Kars

[1794] **Borba,** 18 Kasım 1920, No:263 (818), s.2.
[1795] Ermeni mezalimlerine ilişkin bilgi-belgeler için bknz. Kırzıoğlu, **Ermeni Mezalimi (1918-1920).**
[1796] **ATASE Arşivi,** İSH. K.911, G.39-2.
[1797] **ATASE Arşivi,** İSH. K.911, G.39-3.
[1798] **ATASE Arşivi,** İSH. K.617, G.67-2.
[1799] **ATASE Arşivi,** İSH. K.617, G.67-1.

bölgesinin durumu olduğu, Gürcülerin Kars'ın Türkiye'ye geçmesine çok taraftar olmadıkları izleniminin edinildiği, Ermenilerin de Van'ın Ermenistan'a ilhakını zihinlerinden dahi geçirmediği ancak Kars'ın bağımsız Ermenistan'a dahil olmasının elzem görüldüğü bildirilmiştir.[1800]

Genel olarak bakıldığında Türkiye olası Gürcü-Ermeni ittifakını önlemek için yoğun siyasi çaba harcamıştır. Özellikle Batum konusunda büyük endişe yaşasa da Gürcistan'ın Türkiye'ye yönelik tehdit algısı nispeten sınırlı kalmıştır. Türkiye'den zaten güvence alan ve iki yıl önce kendisine Ermenistan tarafından yapılan saldırıyı unutmayan Gürcistan'ın somut bir gelişme olmadan Ermenilerle beraber savaşa girmesi mümkün olamazdı.

5.2. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi ve Bölgesel Yansımaları

Sovyet Rusya'nın Kafkasya stratejisinde Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi nihai bir hedefti. Buna rağmen Lenin ve Politbüro 1920 yazında Gürcistan ve Ermenistan'ın zorla Sovyetleştirilme seçeneğini devre dışı bırakmıştır. Ekonomik ve siyasi baskıların yanı sıra teşviklerle Ermenistan'ın Batı'dan uzaklaştırılması hedeflenmiştir. Legran'ın Erivan'daki misyonu da bu stratejinin parçasını oluşturmuştur. Türk ordusunun Oltu ve Sarıkamış hattında ilerlemesi Sovnarkom tarafından desteklenirken Kars'ın alınması ve Gümrü'ye doğru ilerlenmesi Sovyet Rusya yönetiminin alarma geçmesine yol açmıştır.[1801]

Türkiye'nin cephede askeri başarı elde ettiği ve Ermenistan'ı sıkıştırdığı bir ortamda Sovyet Rusya, Ermenistan'ın Türkiye'nin güdümüne girmesini engelleme ve bu ülkeyi bir an önce Sovyetleştirme telaşına düşmüştür. Bu doğrultuda, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı askeri harekatı Transkafkasya'da hareketliliği artırırken Stalin de Komünist Partisinin talimatıyla 30 Ekim 1920'de Vladikavkaz'dan Bakü'ye gelerek 4 Kasım 1920'de Komünist Partisi Kavbüro üyeleri ile birlikte Azerbaycan Komünist Partisi Politbüro toplantısına katılmıştır.[1802] Aynı günlerde İstanbul'daki Ermeni basını da Ermenistan'ın içine düştüğü durumdan Bolşevikleri sorumlu tutarak gelişmelerin

[1800] **ATASE Arşivi,** İSH. K.960, G.120-7.
[1801] Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.342.
[1802] Adamiya, **a.g.e.,** s.208.

Bakü'de hazırlanan ciddi bir programın neticesi olduğunu ve Bolşeviklerin Hazar'dan Ankara'ya kadar "*bir pençenin hakim olması için*" her türlü mesaiyi harcadıklarını ileri sürmüştür.[1803]

Türk ordusunun Gümrü'yü alması üzerine Sovnarkom 7 Kasım'da Budu Mdivani'yi Türkiye ve Ermenistan arasında ateşkes ilan edilmesi ve Sovyet aracılığının kabul edilmesi için görevlendirmiştir. Dışişleri Komiseri Çiçerin de Sovyet Rusya'nın aracılık teklifini 11 Kasım'da taraflara iletmiştir. Türk Dışişleri Bakan Vekili Ahmed Muhtar teklifi açık olarak kabul etmekten kaçınırken Legran'ın Sevr Antlaşması'nın reddedilip Sovyet Rusya'nın askeri koruması altına girilmesi önerisini getirdiği Ermenistan yönetimi, tavrını netleştirmek için kabine değişikliğine gitme kararı vermiştir.[1804]

Sovyet Ordusu askeri hazırlıklarına hız kazandırırken Kasım 1920 ortasında Stalin, Lenin'e Menşevik Gürcistan'ın anti Sovyet faaliyetleri ve Türk milliyetçilerle ilgili talimatlarını sormuştur. Lenin ise bu konunun Politbüro'ya somut teklif olarak sunulup yetki alınması ve Kafkas meselesinin bir bütün olarak ele alınmasını önermiştir. Bunun üzerine Stalin Moskova'ya hareket etmiştir.[1805] Stalin 16 Kasım'da Lenin'e gönderdiği telgrafta Bakü'ye yönelik İran'dan gelecek İngiliz tehlikesine dikkati çekerken Türkiye'nin Ermenistan'da kalıp Azerbaycan ile ortak sınıra erişmesi ikinci bir tehlike olarak nitelendirerek Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi gereğini vurgulamıştır. Stalin üçüncü tehlikenin ise Antant devletlerinin etkisi altındaki Gürcistan tarafından geleceğine işaret ederek "*burjuva Gürcistanı*"nın da Sovyetleştirilmesine işaret etmiştir.[1806]

Stalin aynı gün B.Mdivani'nin gönderdiği telgraftan hareketle Lenin ile yaptığı telefon görüşmesinde ordusu parçalanan Ermenistan'ı Türklerin işgal edebileceği, Türkiye'nin Tiflis'teki Elçisi Kazım Bey'in şüpheli davranış sergilediği,[1807] bu

---

1803 **İkdam,** 13 Kasım 1920, No.8507, s.1.
1804 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.344-346.
1805 Adamiya, **a.g.e.,** s.209.
1806 Qasımlı, **a.g.m.,** s.136-137.
1807 Sovyet kaynaklarına göre Kazım Bey Gürcistan yönetiminin temsilcileri ile yaptığı ilk görüşmede: *"1) Bakü'ye yönelecek Türk birliklerinin Gürcistan toprağına girmesine izin verilmesi 2) Sovyet Rusya'ya karşı Gürcistan, Türkiye, Ermenistan ve Tiflis'te bulunan Azerbaycan ve Dağıstan temsilcileri arasında anlaşma imzalanması 3) Azerbaycan ve Dağıstan'da Sovyet yönetimine karşı ayaklanma hazırlığı yapan örgütlerin desteklenmesi*" şeklindeki meseleler ele alınmıştır. Ayrıca, "*Kazım Bey'in Gürcü Menşevik yönetimine Türk milliyetçilerinin, Bolşeviklerin*

toprakların işgal edilmesinin Türkiye ile Gürcistan veya Antant devletleriyle anlaşma çerçevesinde gerçekleşiyor olabileceği, Orconikidze'ye göre Türklerin Azerbaycan'da memnun olmayan unsurlarla ilişki kurduğu, en iyi ihtimalle Antant devletlerinin Gürcistan'ın yardımıyla Türkiye'yi tarafsız hale getirmeye çalıştığı, yönündeki değerlendirmeleri aktarmıştır.[1808]

Ermenistan, Gümrü'de Türkiye ile ikili görüşmelere başlarken Taşnak Ohancanyan yönetimi istifa etmiş ve Taşnaksütyun Bürosu üyesi ve onun yayın organı Harajd (Araç) gazetesi editörü Simon Vratsyan'ın Başbakanlığında, 23 Kasım'da Taşnaklar ile iki SD'den oluşan yeni yönetim kurulmuştur. Vratsyan Dışişleri Bakanlığı görevini de üstlenirken D.Kanayan (Dro) Savaş Bakanı olmuştur.[1809]

Bu arada, Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Bakü'deki Dış Büro Ermeni köylerinin durumunu araştırmak üzere sınır ilçesi Kazah-Ijevan'a ajanlarını göndermiştir. Merkez Komite'yi yeni isimlerle destekleyen Kavbüro 15-22 Kasım tarihleri arasında Merkez Komite ve Dış Büro ile Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesine yönelik hazırlıkları görüşmüştür. Sargis Kasyan'ın başkanlığında Ermenistan Askeri Devrim Komitesi (Revkom) de 22 Kasım'da Bakü'de oluşturulmuştur.[1810]

Stalin 27 Kasım 1920'de Bakü'de bulunan Orconikidze'ye Ermenistan'a yönelik operasyona başlama talimatını vermiştir.[1811] Revkom da Orconikidze'nin onayıyla 28-29 Kasım gecesi İjevan yolu ve Karadaş/Sevkar hattı olmak üzere iki koldan harekete geçerek Ermenistan'a girip isyanı başlatmıştır. Takip eden gün Bolşevik müfrezeler bölgedeki köyleri ele geçirirken 29 Kasım'da Taşnak yönetiminin devrildiği ve ülkede Sovyet yönetiminin kurulduğu ilan edilmiştir. Bu arada Anatoli Gekker'in komutanlığındaki 11. Kızıl Ordu Ermenistan'a geçiş yapmıştır[1812] Ermenistan Devrim Komitesi Başkanı Kasyan, Revkom üyeleri Bekzadyan,

---

Transkafkasya'dan atılması için her türlü yardımı yapacağına dair söz verdiği" de iddia edilmiştir. Sovyet Rusya'nın Tiflis'teki Askeri Ateşesi ise hazırladığı raporda: "*Kazım Bey'in konuşmalarından Türk milliyetçilerinin Sovyet Rusya ile dostluğunun geçici olduğunu ve mevcut durumda sadece kurnazlık yaptıklarını anlamanın mümkün olduğunu*" belirtmiştir. Adamiya, **a.g.e.,** s.214-215.

1808 Qasımlı, **a.g.m.,** s.137-138.

1809 **Bournoutian, a.g.e.,** s.260, Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.354-356.

1810 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.374-375.

1811 Gökay, **a.g.e.,** s.109.

1812 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.376-379.

Dovlatyan, İravyan ve Ter Gabrielyan adına 30 Kasım 1920'de Delican'da yapılan açıklamada, Delican ve Kervansaray rayonu köylülerinin ayaklandığı, Ermenistan Komünist Partisi'nin kendiliğinden oluşan bu hareketin yönetimini üzerine aldığı, Soveyt Rusya'nın yardım sağladığı ve Delican'ın ellerinde olduğu bildirilmiştir.[1813]

Taşnakların yönetimi altındaki Ermenistan'ın durumu o derece kötü olmuştur ki halk komünistlere ciddi bir direnç göstermemiştir. Hatta idaredeki değişimin olası bir değişiklik ve düzelme sağlayacağı ümidiyle olumlu bakış açısı oluşmuştur.[1814]

Ermenistan bu koşullarda devrim sürecini yaşarken Legran 29 Kasım'da Ermeni hükümetinden yetkilerini "*Devrimci Komite*"ye devretmesi için ültimatom vermiştir.[1815] Ermenistan heyeti 2 Aralık 1920 tarihinde Gümrü'de Türkiye ile antlaşmaya imza attığı gün gelişmeyi protesto etse de Vratsyan kabinesi çekilmek zorunda kalmıştır. Erivan'da Ermeni Milli Konseyi yaptığı açıklamada yaşanan gelişmelerden dolayı askeri ve sivil yönetimin mevcut durumda Savaş Bakanı olan Dro'nun başında bulunduğu genel kumandanlığa verildiğini açıklamıştır.[1816]

Bakü'de bulunan Transkafkasya Olağanüstü Komiseri Orconikidze tarafından Halk Komiserleri Sovyetine gönderilen 2 Aralık 1920 tarihli mesajda Erivan'da Sovyet yönetiminin ilan edildiği, Delican'da bulunan ve 3 Aralık'ta Erivan'a gidecek Revkom'un gelişine kadar tüm yönetimin Dro'nun başında bulunduğu askeri kumandanlığa geçtiği, Ermenistan Savaş Komiserliğine Silin'in atandığı bildirilmiştir.[1817]

Dro, Erivan'daki Silin ile müşterek bir emir yayınlayarak Ermenistan'ın Sovyetleştiğini ilan etmiş ve halka Kızıl Ordu'nun Erivan'a gelişine kadar Dro ve Silin'in Ermenistan'ı yöneteceği açıklanmıştır. Aynı gün Taşnaklarla Sovyet Rusya temsilcisi Legran arasında bir antlaşma yapılmıştır. Buna göre Taşnaksütyun yasal parti statüsünü korurken Sovyet Ermenistanı'nın yönetimi komünistlerin ve sol Taşnakların koalisyonu temelinde oluşturulması öngörülmüştür.[1818]

1813 **Borba,** 2 Aralık 1920, No: 275 (830), s.4.
1814 Hartill, **a.g.e.,** s.227.
1815 Gökay, **a.g.e.,** s.109.
1816 Sonyel, **Dış Politika II,** s.35.
1817 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:318.
1818 Carr, **Bolşevik Devrimi 3,** s.278., Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.384-387., Kazemzade, **a.g.e.,** s.275-276.

Kansız darbeyi başaran Legran, Kızıl Ordu'dan ve Ermeni Revkom'unun Dilican'dan Erivan'a gelmesini tavsiye etmiştir. Legran Erivan'da da Sovyet düzeninin ilan edilmesi ve Sovyet Rusya'nın Ermenistan'ın tartışmasız topraklarının Erivan vilayetinin tamamı, Kars vilayetinin bir bölümü, Tiflis'e bağlı Lori'nin, Gence'de Zangezur ve Kazah'ın güney kesiminden oluştuğunu teyit amacıyla Orconikidze ile görüşmüştür.[1819] Bu anlamda, Ermenistan Sovyetleştirilirken Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye ile ilgili ihtilaflı toprak meseleleri gündemde tutulmaya devam etmiştir.

Ermeni ordusu Kızıl Ordu'ya dönüşürken Dro kumandanlığı bir süre sürdürmüştür. Revkom ve Kızıl Ordu 4 Aralık 1920'de Erivan'a girmiş ve akabinde Dro görevinden alınmıştır.[1820] Yeni rejimde poziyonunu korumayı ümit eden Taşnaklar Ermenistan'ın hızlı Sovyetleşme sürecinde hayal kırıklığa uğramıştır. Takip eden süreçte karşı devrim olarak görülen unsurlara yönelik bir dizi karar yayınlanmıştır. Legran'ın 2 Aralık'ta yaptığı antlaşmayı Sovyet düzeninin zaten 29 Kasım'da kurulduğu gerekçesiyle reddeden Revkom, komünist olmayanlara sağlanan dokunulmazlık garantisi ile savaş öncesi Ermeni sınırlarının onarılması taahhüdünü bir kenara bırakmıştır. Karaklis yakınlarında Gürcistan'a geçmeye çalışan aralarında Ohancanyan gibi önemli Taşnakların bulunduğu çok sayıda kişi yakalanmıştır. Aralarında Dro ve General Nazarbekyan'ın da bulunduğu subaylar Ocak 1921'de Rusya'ya sürgüne gönderilirken[1821] hapiste tutuklu kalanlardan bir bölümü de öldürülmüştür.[1822]

Orconikidze tarafından Halk Komiserleri Sovyetine gönderilen 2 Aralık 1920 tarihli mesaj Türk ordusu ile ilgili ilginç tespitlere yer vermiştir. Buna göre; Revkom'un Türk cephe komutanı Karabekir ve Türkiye'nin temsilcisi Kazım Bey'den tebrik mesajı aldığı, "*Gümrü'den gelen bir yoldaşın Kemalist birlikleri arasında kendilerine yönelik ruh halinin en üst düzeyde dostane olduğunu, birliklerin kızıl işaret taşıdıklarını ve kendilerini kızıl ordu olarak düşündüklerini bildirdiği*", Azerbaycan'ın

1819 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.389.
1820 Kazemzade, **a.g.e.,** s.276.
1821 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.404.
1822 Hartill, **a.g.e.,** s.236-237.

dün Sovyet Ermenistan'ının yararına Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağı verdiğini deklere ettiği kaydedilmiştir.[1823]

Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Lenin tarafından Ermenistan Askeri Devrim Komitesi Başkanı Kasyan'a 2 Aralık 1920 tarihinde Ermenistan'ın Sovyetleşmesi sebebiyle gönderilen tebrik mesajı Orconikidze'nin mesajında olduğu Türkiye'ye de atıf yapması nedeniyle dikkat çekicidir; "*Emperyalizmin zulmünden kurtulması sebebiyle şahsınızda Sovyet Ermenistanı'nın emekçi halkını tebrik ediyorum. Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın emekçileri arasında kardeşçe dayanışmanın tesisi için gerekli tüm çabayı ortaya koyacağınızdan şüphe duymuyorum*".[1824] Genel olarak bu mesajların Türkiye'ye yönelik komünist propaganda çalışması niteliği taşıdığı açıktır.

Milliyetlerden sorumlu Halk Komiseri Stalin tarafından 4 Aralık 1920'da açıklanan ve aynı gün İzvestiya'da yayınlanan bildiride; "*Taşnakların ölümcül politikasının ve Antant'ın ajanlarının*" Ermenistan'ı anarşi ve yokluğa sürüklediği, Ermeni menfaatlerinin "*yüzyıllık koruyucusu*" İngiltere'nin yalan güvencelerinin, Wilson'un 14 maddesinin, Miliyetler Cemiyeti'nin manda yönetimini içeren vaatlerinin Ermenistan'ın kıyım ve fiziki olarak yok olmaktan kurtarmadığı, sadece Sovyet yönetimi düşüncesinin Ermenistan'a barış getirdiği belirtilmiştir. Açıklamada ayrıca Orconikidze'nin ilettiği Azerbaycan'ın; "*Nahçıvan, Zangezur ve Dağlık Karabağı Sovyet Ermenistan'ına verdiği*"[1825] bilgisi tekrarlandıktan sonra; "*Ermenistan ile onu çevreleyen Müslümanlar arasındaki yüzyıllık düşmanlığın Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan'ın emekçileri arasında kardeş dayanışmasının kurulması yoluyla tek bir darbe ile çözüldüğü"*[1826] ileri sürülmüştür.

Ermenistan'ın Bolşevikleşmesiyle Türkiye'yi de içeren mesajlarla propaganda rüzgarı estirilmesi Türkiye ve Sovyetlerin önceliğinin farklı olduğu gerçeğini ortadan kaldırmamıştır. Her şeyden önce Bolşevik rejim de Gümrü Antlaşması'na sert şekilde karşı çıkarak[1827] Türkiye'nin cephede elde ettiği başarıyı görmezden gelirken bu

---

1823 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:318,
1824 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:317.
1825 Ermenistan'daki devrimin ilk günlerde Sovyet Azerbaycanı'nın Nahçıvan, Zangezur ve Karabağ'ı Ermenistan'a verdiği yönündeki haberlere karşın özellikle Azerabaycan'dan gelen itirazların etkisiyle bir süre sonra bu konuda farklı bir politika izlenmiştir.
1826 **Sbornik Dokumentov,** Belge No:319.
1827 Sonyel, **Dış Politika II,** s.35.

süreçten sonra Kafkas sınırındaki Türk-Ermeni meselesi, Türk-Sovyet meselesine dönüşmüştür.[1828]

Genel olarak Türkiye'nin Ermenistan harekatı Türk-Sovyet ilişkileri üzerindeki perdeyi kaldırmış, görüntüde benzer amaçlar için mücadele veren iki gücün gerçekte farklı gündem ve amaçlarının bulunduğu somut hale gelmiştir. Sovyet Rusya kendisinin işgal etmeyi planladığı Ermenistan'a yönelik Türkiye'nin askeri harekatından rahatsızlık duyarken Türkiye de Ermenistan harekatına yardım etmeyen Rusya'nın Türk-Ermeni çatışmasına kendi öncelikleri açısından müdahele etme girişiminin ve Türkiye'nin kazanımlarından vazgeçmesini istemesinden hoşnut kalmamıştır. Ayrıca Enver Paşa'nın Sovyet Rusya'nın gizli amaçları doğrultusunda kullanılma ihtimali ve Doğu Halkları Bakü Kongresine katılması, Bakü'de Halk İştirakiyun Partisi'nin kurulmasına verilen destek Bolşeviklere yönelik şüpheyi artırmıştır.[1829]

Gelişmeler Sovyet Rusya ve Türkiye arasında ilk çatlağı oluşturmasına rağmen iki ülke de karşılıklı fayda sağlayan ilişkilerinden vazgeçmemiştir. Türkiye, Ermenistan'da Rusya'nın tarihsel toprağı olarak gördüğü alana doğru işgali devam ettirmemiş, Rusya da güneye doğru fazla ilerlememiş,[1830] bu şekilde ilişki kriz aşamasına getirilmeden belirli bir dengede tutulmuştur.

5.2.1. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Sonrasında Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Ermenistan'ın Sovyetleşme aşamasında Türkiye ile Ermenistan arasında 2/3 Aralık 1920 tarihinde imzalanan Gümrü Anlaşması, Türkiye'ye askeri ve siyasi açıdan büyük bir avantaj sağlamasına rağmen yeni kurulan Sovyet Ermenistanı'nın bu antlaşmayı tanımaması Türkiye'nin dış politika hesaplarını zora sokmuştur. Sovyet Rusya'nın güdümündeki Ermenistan ve Türkiye arasında ana gündem maddesi Gümrü Antlaşması ve Türkiye'nin işgal ettiği Gümrü ve çevresinden çekilmesi meselesi

[1828] Şahin, **a.g.m.,** s.50.
[1829] Sonyel, **Dış Politika II,** s.37-41.
[1830] Gökay, **a.g.e,** s.110.

ekseninde şekillenmiştir. Gürcü yönetimi ve basını ise Türkiye-Ermenistan ilikilerinin gidişatını yakından takip etmiştir.

Devrimin daha çok sıcak olduğu günlerde Sovyetleşen Ermenistan'ın Dışişleri Komiseri Bekzadyan 10 Aralık 1920'de Türk Dışişleri Bakanı Ahmed Muhtar'a ve Doğu Cephesi Komitanı Kazım Karabekir'e bir yazı göndererek Gümrü Antlaşması'nın geçersiz olduğunu ve dostane ilişki kurulmak istendiğini ilan etmiştir. Notada, BMM'nin bugüne kadar "*emperyal İtilaf'ın elinde silaha/araca dönen Ermenistan'da*" Sovyet yönetimi ve devrimci darbeyi olumlu karşılayacağından endişe duyulmadığı ifadesine de yer verilmiştir.[1831]

Ahmet Muhtar ise 11 Aralık 1920'de gönderdiği cevabi yazıda "*İngiliz Emperyalizmine hizmet eden Taşnak rejiminin*" düşüşünden memnuniyet duyulduğunu vurgulamış ve Türkiye'nin yerel Ermeni komünistleri de Gümrü'deki görüşmelere davet ettiğinin altını çizmiştir. Ayrıca Gümrü Antlaşması'nın Türklerin çoğunlukta olduğu yerleri Türkiye'ye geri verdiğini belirterek prelibist prensibine değinmiş ve bu nedenle antlaşmanın reddedilmesinin anlaşılmadığını bildirmiştir. Ayrıca Sovyet Ermenistanı'nın şimdiye kadar Taşnaklar karşısında herhangi bir ciddi önlem almadığı hatırlatılmıştır.[1832] Sovyet Rusya da 20 Aralık 1920'de Türkiye'ye gönderdiği notada Gümrü'nün tahliye edilmesini istemiştir.[1833]

Türk ordusunun Gümrü ve diğer bölgeleri boşaltması konusunda Ermenistan 14 ve 18 Ocak'ta ilave notalar verirken Erzurum'da bulunan Ermeni savaş esirlerinin geri gönderilmesi temmenisini iletmiş ayrıca Türkiye'nin işgal ettiği yerlerde Ermenileri zorla çalıştırıp yağmalama yaptığı iddia edilmiştir.[1834] Sovyet Rusya ve Türkiye arasında da nota teatileri devam etmiştir. Sovyet Rusya, Ermenistan'daki yeni Sovyet yönetiminin komşularına iyi ilişki kurma çabasında olduğunu, Ermenistan'daki Müslüman halka dönük politikasını kökten değiştirdiğinin altını çizerek Türk ordusunun bahsedilen yerleri boşaltmasını talep etmiştir.[1835] Çiçerin de bu yönde bir açıklama yapmıştır.[1836]

1831 **Borba,** 5 Şubat 1921, No: 27 (882), s.3.
1832 **Borba,** 5 Şubat 1921, No: 27 (882), s.3.
1833 Bilge, **a.g.e.,** s.65.
1834 **Borba,** 30 Ocak 1921, No: 10 (877), s.4., **Borba,** 3 Şubat 1921, No: 25 (880), s.2-3.
1835 **Borba,** 5 Şubat 1921, No: 27 (882), s.3.
1836 **Slovo,** 12 Ocak 1921, No:7, s.3.

Taşnak Aşhatavor gazetesi Bolşevik Revkom'un Ankara yönetimi ile ortak bir dil bulamadığına ve nota teatilerinin Ankara'nın Kars ve Gümrü'yü kendi elinde tutmak istediğine işaret ettiğine değinirken Sovyet Rusya'nın bu konuda pasif tutum aldığı kanaatiyle; "*Moskova'nın kızıl enternasyonel politikasını Avrupa emperyalizminden ayıran nedir?*"[1837] sorusu yöneltilmiştir.

Slovo gazetesinin yaptığı söyleşide Bekzadyan, Sovyet Ermenistanı'nın Gümrü Anlaşması'na dayanarak "*devrimci Türkiye*" ile karşılıklı ilişkilerin belirlemeyeceğini ileri sürerek Moskova'da yapılacak konferansın bütün sorunları çözmesini beklediklerini dile getirmiştir. Bekzadyan ayrıca Türk komünistlerinin kendisi ile yaptığı sohbette; "*Türk kumandanlığının askerler arasında komünizmin yayılmasından korktuğunu ve askerleri bundan izole etmek amacıyla işgalci birliklerin kötü hareketlerine izin verdiklerini*" söylediklerini iddia etmiştir. Söyleşide Bekzadyan, Ermenistan'ı Gürcistan üzerinden Sovyet Rusya'ya bağlayan karayolunun kendileri için ölüm kalım meselesi olduğunu da vurgulamıştır.[1838]

Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi'nin Ermeni seksiyonu "*Banvori Dzayn*" adlı gazetede; "*Ermeni halkının son 30 yıldır acı çekmesine sebep olan Taşnaksütyun Partisi'nin ağır boyunduruğundan kurtulduğu*" ancak komünistlerin yönetimi altında Gümrü Anlaşması'nın çarmıhından kurtulamadığı vurgulanmıştır. Ayrıca Ermeni halkının Rusya ve Kemal Paşa yönetiminin müttefikliği ile onun için yaratılan ateş çemberinde yaşamaya mahkum edildiği, komünistlerin sıklıkla Avrupalı emperyalistlerin onlarca yıl verimsiz şekilde üzerinde çalıştıkları Ermeni meselesinin çözümünde özünde sadece Rusların yeteneğinin bulunduğunu sıklıkla dile getirdikleri, "*yeteneksiz Taşnak yönetiminin milliyetçi sloganlarının ve hareket tarzının Ermeni komünistlerine miras kaldığının görüldüğü*", Ermeni kitlesinin sözlerden çok eylem beklediği vurgulanmıştır.[1839]

Tiflis'te bulunan Ankara misyonu ise Gürcü Menşevik gazetesi Borba'dan, Ermenilere ait Slovo ve Aşhatavor gazetelerinde yer alan Türkiye konulu olumsuz

[1837] **Borba,** 15 Ocak 1921, No: 10 (865), s.2.
[1838] **Borba,** 4 Şubat 1921, No: 6 (881), s.3.
[1839] **Slovo,** 19 Ocak 1921, No:13, s.4.

içerikteki haberlere yapılacak itirazların yayınlanmasını istemiş ve yapılan eleştirilere cevap verilmiştir.[1840]

Erivan yönetimi tarafından Dışişleri Komiser Yardımcısı A.Mraryan imzasıyla 4 Şubat 1921'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderilen ve 7 Şubat'da radyo üzerinden yayınlanan notada, Türk kuryeleri ile ilgili yaşanan bir soruna değinilerek bu olaydan hareketle Ermenistan'ın dostluğunun sorgulanmaması istenmiş, sorunun çözümü için 30 Ocak'ta talimat verildiği belirtilmiştir. Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik dostane tutumunun vurgulandığı notada ayrıca:

> "İşçi Köylü Ermenistan'ı komşularına yönelik kanlı politikayı sürdürmek için İtilaf'ın ajanı Taşnakların utanç verici boyunduruğunu devirmedi. Yoldaşlarımız bu amaçlar için kahramanca hapse düşüp, kurşuna dizilmedi. Bütün bunlar kutsal bir amaç içindi: Ermenistan'ın ezilen işçi köylülerine asırlık komşuları Türk, Tatar ve Gürcü halkıyla barış sağlamak. Bu bizim rüyamızdı, faaliyet programımızı bırakmadık ve reddetmedik…"[1841]

yönündeki ifadelere yer verilerek Taşnak polikasının kesin şekilde terk edildiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ermeni Dışişleri Komiseri 8 Şubat 1921'de Türkiye'ye yeni bir nota göndermiştir. Notada Gümrü havalisinin tahrip edildiği, her şeyin alınıp birçok insanın öldürüldüğü yönündeki iddialara yer verilmiştir. Kazım Karabekir bu iddiaların Londra Konferasını etkilemek amacıyla ileri sürülmüştür.[1842] Bekzadyan 10 Şubat 1921'de Dışişleri Bakanı Vekili Ahmet Muhtar'a gönderdiği notada Türkiye'nin Gümrü Antkaşması'ndan vazgeçmesi halinde Sovyet Ermenistanı'nın Türkiye'nin Batı emperyalizmine karşı verdiği ulusal kurtuluş mücadelesini destekleyeceği, bekleyen sorunların ise Moskova'da yapılacak konferansta tatmin edileceği şekilde çözüleceğine inanınıldığı belirtilmiş ve Türk ordusunun Gümrü'den geri çekilmesi ve Ermeni savaş esirlerinin serbest bırakılması çağrısı yapılmıştır.[1843]

Türkiye, Ermenistan ve Rusya arasında gerçekleştirilen nota değişimleri Gürcü Menşevik basınında yer almıştır. Yapılan yorumlarda, notaların her şeyden önce Ermenistan'ın Sovyetleşmesine bağlı olarak Türk-Rus ilişkilerinin ne kadar zorlaştığını gösterdiği ve Ermeni Bolşevizmi ile Rusya ve Türkiye'nin politikalarının gerçek özünün üzerindeki perdeyi kaldırdığı belirtilmiştir. Ayrıca gelişmelerin özünde

---

1840 **Borba,** 19 Ocak 1921, No: 13 (868), s.4., **Slovo,** 19 Ocak 1921, No:13, s.2.
1841 **Borba,** 12 Şubat 1921, No: 33 (888), s.4.
1842 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1021.
1843 Sonyel, **Dış Politika II,** s.35-36.

"*devrimci Türkiye*" ve Sovyet Rusya'nın eski Türkiye ve "*Nikolay Rusya'sının*" polikasını devam ettirdiği, Ermenistan'ın ise şimdi çekişmenin aracı haline dönüştüğü, Gümrü ve Kars'ın Ermenistan ile birleşmesinin bu bölgelerin Rusya ile birleşmesi anlamına geldiğinin kimse için sır olmadığı, bu durumu Ankara'nın da bildiği, Taşnaklar gibi Rus yönetimini Türk yönetimine tercih eden Ermeni komünistlerinin Ermenistan'ın menfaati adına Türkiye'nin Rusya ile eski mücadelesini kullanmak istediği[1844] yönündeki değerlendirmeler ortaya konulmuştur.

Türkiye-Ermeni ilişkileri hemen hemen aynı gündem etrafında ilerlerken çok geçmeden Ermenistan ve Gürcistan'da meydana gelen olaylar ve Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Moskova'da masaya oturma hazırlığı meseleyi gündemden düşürmüştür.

5.2.2. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi ve Ermeni-Gürcü İlişkileri

Türkiye'nin başarılı askeri harekatla Ermenistan'ı mağlup etmesi ve devamında Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Kafkasya'nın siyasi haritasını ve iklimini değiştirirken Gürcüler bir taraftan Bolşevik riskini diğer taraftan Batum'u kaybetme korkusunu yaşamaya başlamıştır. Troçki'nin Ermenistan'ın Sovyetleşmesi sürecinin hemen başında sıranın Gürcistan'a geldiğini söylemesi ve Bakü ile Batum'u birleştirmek için fazla bir çabaya ihtiyaç olmadığını[1845] belirtmesi gibi örnekler Gürcistan'ın duyduğu endişede ne kadar haklı olduğunu göstermiştir**.**

Ermenistan'ın Türkiye karşısında yenilgisi ve Sovyetleşmesine yönelik olarak Stalin'in 30 Kasım 1920 tarihindeki değerlendirmesi Gürcistan'a yönelik mesaj açısından dikkat çekicidir. Stalin'e göre; "*Taşnak Ermenistan'ı Türkiye'yi kendisine kışkırtan Antant'ın kurbanı olarak düşmüş ve sonrasında Antant utanmadan Ermenistan'ı Türklerin eline bırakarak onu terk etmiştir*". Böylece, Ermenistan'ı Sovyet Rusya'dan başka kurtaracak bir ihtimal kalmamıştır. Bu durum; "…*Gürcistan başta olmak üzere Antant'ın önünde yaltaklanan tüm halklar için ders olacaktır*…".[1846] Oluşan bu atmosfer, Ermenistan'ın düşüşü ile birlikte tehlikeyi çok

[1844] **Borba,** 8 Şubat 1921, No: 29 (884), s.1.
[1845] Kavtaradze, **a.g.e.,** s.56.
[1846] Adamiya, **a.g.e.,** s.211.

açık bir şekilde gören Gürcistan'ı kısmi seferberliğe ve sınır savunmasını kuvvetlendirmek için önlemler almaya zorlamıştır.[1847]

Gürcistan, aldığı önlemlere ve endişelerine rağmen Bolşeviklere karşı kendine güvenen tavrını en azından kamuoyu önünde korumuştur. Borba'da yer alan "*İsyan Patlaması*" başlıklı bir yazıda, Bolşevik Rusya'da Ermeni Sovyeti'nin ilanı sebebiyle zafer toplantıları yapıldığı, Ermenistan Komünist Partisi adına konuşma yapan Vartanyan'ın ardından kıskançlık duyan Gürcü Komünist Partisi üyelerinden Alitsnauri'nin Gürcistan proleteryasının da yakında isyan edip Gürcistan Sovyeti'ni kuracağını belirttiğine değinilmiştir. Yazının devamında Vladikavkaz'daki komünistlerin kutlama toplantısında Tersk (Terek) oblastının siyasi bölüm başkanının Kızıl Ordu'nun ayaklanmadaki rolünü kabul ettiği dile getirilerek Ermenistan'daki isyan patlamasının gerçekte Azerbaycan'dan Ermenistan'ın Delican bölgesine giren iki Sovyet alayı ve Kazak bölükleri üzerinden gerçekleştirildiği, benzer bir "*İsyan Patlamasının*" Gürcistan'da hayal edildiği belirtilmiş ve "*rüya açıkça gülünç de olsa tatlıdır*" ifadesi kullanılmıştır.[1848]

Ermenistan'da Taşnak rejimi yıkılmasına rağmen Gürcü Menşevikleri ile değişik Taşnak çevrelerin karşılıklı güvensizlik ve suçlamalarının bu dönemde de devam etmesi dikkat çekici gelişmeler arasında yer almıştır. Taşnaklar, Gürcülerin Türklerle yakınlaştığı yönündeki yaklaşım üzerinden spekülatif iddialarını ortaya koyarken Gürcüler bu durumu sert bir şekilde eleştirmiştir.

Bu çerçevede, İstanbul'da yayımlanan Taşnaklara ait "*Çakatamart*" adlı gazetede yer alan "*Dost İhaneti*" başlıklı bir yazı tepkiye yol açmıştır. Yazıda, Ermenistan hakkında Bolşevik coşkusu haricinde bir bilginin intikal etmediği, Ermeni topraklarının boşaltılması konusunda Erivan, Ankara ve Moskova arasında devam eden anlaşmalar hakkında bilgi bulunmadığı, diğer taraftan Gürcistan ve Ankara arasında çok yakın ilişkiler oluştuğu, Tiflis'ten özel bir heyetin Kemal Paşa ile anlaşmak için yola koyulduğu ancak Ermenistan-Gürcistan ilişkilerinin karanlık bir belirsizliğe gömüldüğü, Türklerin Batum Antlaşması'na göre Batum'un talep edilip karşılığında Gürcistan'a Ermenistan'ın tartışmalı bölgelerinin mükafat olarak

[1847] Kavtaradze, **a.g.e.,** s.57.
[1848] **Borba,** 10 Aralık 1920, No: 282 (837), s.1.

sunulduğu, komünistlerin tabiriyle; "*işçi halkını Taşnakların boyunduruğundan özgürleştirmek için acele eden Yoldaş Kemal'in*" Ermenistan'ı küçülttüğü, Tiflis'te özel bir partinin sözüyle Türk öğretmenlerin davet edildiği, Pazar tatilinin iptal edilerek Türk üniversitesinin ve tiyatrosunun kurulmasının talep edildiği yönünde gerçek dışı iddialara yer verilmiştir. Gürcüler ise bu durumu Taşnakların bilinen "*iftira ve provokasyon taktiği*"[1849] şeklinde nitelendirmiştir.

Çakatamart'ın sadece İstanbul'daki Taşnakların değil, tüm Taşnakların genel pozisyonunu yansıttığını ve Aşhatavor'un yazılarını seslendirdiğini düşünen Gürcü Menşeviklerine göre Taşnak basını son dönemde Ermenistan'ın "*yağmalanması*" ve "*yıkılmasına*" hesabına Gürcistan'ın Türkiye ile ittifak antlaşması yaptığına dair provokatif çizgide haberler yaparak şu amacı gütmektedir:[1850]

"Bir taraftan Gürcistan'ı Bolşeviklerin gözünde onlara karşı Kemalistlerle ittifak yapan bir ülke olarak, diğer taraftan Avrupalıların gözünde Gürcülerin ve Kemalistlerin birleşik silahına karşı bir görüntü oluşturma amacı taşımaktadırlar. İkinci olarak, Taşnakların her zamanki amacı Ermeni halkının nefretini Gürcistan'a yönlendirerek Ermenistan'ı içinde bulunduğu uçuruma iten Taşnaksütyun Partisi'nin suçlarını unutturmaya zorlamak…"

Gürcü Menşeviklerinin Türkiye ile ilişkiler konusunda yönelttikleri suçlamalara karşı Taşnaklara verdiği cevap ise çarpıcıdır:

> "Sosyal demokrat olarak, Kemal'in hareketi Türk halkının egemenliğini sağlamaya yönelik özgürlükçü bir hareket olduğundan, özgürlük için savaşan tüm halkların mücadelesine olduğu gibi ona da yakınlık duymaktayız…Sosyal demokrat düşünce nokta-i nazarından hareketle Gürcistan-Ankara ilişkilerine yaklaşmaktayız. Kemal'in yönetimi nasıl değerlendirilirse değerlendirilsin, bu Türk halkı tarafından tanınan ve ona dayanan yegane yönetimdir. Ankara şimdi Türkiye'dir. Başka Türkiye yoktur. Şayet Ankara yönetimi…Gürcistan'ın egemenlik haklarını tanıma yolunda ise Gürcü yönetimi Türkiye ile barış yapma konusunda bir engel görmemektedir…. Bütün bu basit gerçekler Taşnaklar tarafından anlaşılamadı. Çoğu defa Taşnakları, "Türkiye'nin içişlerine karışması, komşularla komşuluk için çaba harcamaması ve yabancılara dayanması nedeniyle yöneticilerinin onu ağır yıkıcı sona hazırladıkları" konusunda uyardık. Bizi dinlemediler…Gürcü halkı uzun süre önce kendisini tesellinin değerini anladı. Umuyoruz ki bunu Ermeni halkı da anlayıp değerlendirsin" [1851]

[1849] **Borba,** 26 Ocak 1921, No: 18 (873), s.1.
[1850] **Borba,** 27 Ocak 1921, No: 19 (874), s.1., Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-21.**
[1851] **Borba,** 27 Ocak 1921, No: 19 (874), s.1. Gazetenin ilgili bölümü için bknz. **Ek-21.**

Resmi düzeyde Ermeni-Gürcü ilişkileri sorunlu bir seyir izlemiştir. Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden sonra Gürcistan'ın bu ülke ile ilişkisi çatışmalı olurken meseleye Sovyet Rusya ve Sovyet Azerbaycan'ı da dahil olmuştur. Yaşanan sorunlar içinde ulaştırma ve ticaret konuları da önemli yer edinmiştir.

Ermenistan'ın Sovyetleşmesinden kısa süre önce bir tarafta Azerbaycan ve Rusya diğer tarafta Gürcistan'ın yer aldığı 14 Kasım 1920 tarihli Antlaşma'ya göre un ve benzine ihtiyaç duyan Gürcistan'ın Azerbaycan'dan mal karşılığı petrol alımının yanı sıra Gürcistan'ın demir yolları ve Batum limanını içerecek şekilde topraklarını Sovyet Rusya, Sovyet Azerbaycan'ı ve Ermenistan'a gönderilecek malların geçişi için kullandırması kararlaştırılmıştır.[1852]

Ermenistan Sovyetleşince Sovyet Rusya'da burada açlık çeken halk için gıda yardımına başlamıştır. Bu amaçla Ermenistan'a gönderilen gıda yüklü transit tren Gürcistan'da alıkonulmuş ve Sovyet yönetiminin protestosuna yol açmıştır. Ayrıca Gürcistan, 5 Aralık 1920 tarihinde Erivan'a gitmekte olan Sovyet Rusya'nın Ermenistan'daki yetkililerini taşıyan treni Tiflis istasyonunda alıkoymuştur.[1853] Devamında Gürcistan bir nevi oyalama taktiği izlemiştir.

Gürcistan, Sovyet Azerbaycanı'na yönelik önlemler kapsamında bu ülke ile sınırını da ticarete kapatmıştır. Bu sebeple Sovyet Azerbaycan'dan gelen yükler Sovyet Ermenistanı'na gidememiştir. Bolşevik basında bu gelişmeden hareketle Ermenistan'a giden trenlerin Gürcistan tarafından durdurulduğu gerekçesiyle Ermenistan'ın nota ile durumu protesto ettiğine yer verilmiştir. Gürcistan ise Ermeni halkına yönelik olumlu ilişkiler nedeniyle Gürcistan'ın Ermeni halkının fakir durumunu dikkate alarak gıda taşıyan trenlerin Ermenistan'a girişime izin verdiğini, Bolşevik basının amacının Ermeni halkının sıkıntılarından yararlanarak Ermenistan'a mal gönderme bahanesiyle Azerbaycan sınırını açmak olduğunu, böylece, "*Azerbaycan'ın Gürcistan'a yönelik yağma politikasına*" devam edeceğini açıklamıştır.[1854]

[1852] **Slovo,** 18 Kasım 1920, No:263, s.4.
[1853] Adamiya, **a.g.e.,** s.223.
[1854] **Borba,** 19 Ocak 1921, No: 13 (868), s.1.

Bolşevik bakış açısına göre ise her geçen gün Sovyet yönetimine karşı olumsuz davranışını artıran ve görüşmeler yoluyla tüm ihtilaflı meseleleri çözme önerisini reddeden Menşevik Gürcistan yönetimi aynı zamanda Gürcistan topraklarından geçen ve ekmek taşıyan trenleri engelleyerek "*korkunç açlık çeken emekçi Ermeni halkını*" mahrum bırakmıştır.[1855]

Bolşevik tehdidini çok yakından hissetmeye başlayan Gürcistan kendi içindeki komünistlere karşı baskı yapmaya başlamıştır. Bu kapsamda 17 Aralık 1920'de "*Ahali Komunisti*" adlı gazeteyi kapatıp çalışanlarını tutuklamış ve Tiflis Komitesi'nin binasını mühürlemiştir.[1856] İktidardaki Gürcistan Sosyal Demokrat Partisi'nin temsilcilerinin katılımıyla 19 Ocak 1921'de Tiflis'te yapılan toplantıda Gürcistan'ın üzerinde birisi ekonomi diğeri de üç taraftan ülkenin bağımsızlığını tehdit eden "*kızıl anarşi*" olmak üzere iki tehlikenin asılı olduğu[1857] açıklanarak gerçekçi bir durum değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu süreçte Türklere karşı dostane görüntü veren Gürcüler, Bolşeviklere karşı tavizsiz bir yaklaşım sergilemiştir. Komünist gazetesinin de kapatıldığı bu ortamda Bolşevikler ister şehirde isterse köyde olsun en ufak bir emarede tutuklanıp Tiflis kalesine sevk edilmiştir. Kızıl Ordu süvarileri ise Tiflis'in güney doğusundaki Köprü köyüne gelerek köylünün mallarını talan etmiştir. Bolşevik-Gürcü ilişkileri gelişmelerden olumsuz etkilenirken Gürcüler Türkiye'den yardım bekliyor izlenimini bırakmıştır.[1858]

Gürcistan'ın yaklaşımından rahatsızlık duyan Sovyet Rusya ise Gürcistan'a petrol akışını durdurmuş, ardından Gürcistan'ın Ermenistan'a yönelik demir yollarını kullandırmamasının yanı sıra komünistlerin takibi ve Wrangel'in[1859] Rus Askeri-Deniz donanmasının verilmemesi nedeniyle de suçlamıştır. Sovyet Rusya bazı Gürcü lokomotiflerini ve trenlerini tutarken Gürcistan ise cevaben Rusya ve Azerbaycan'a ait malları alıkoymuştur.[1860] Bütün bu süreç Sovyet Rusya'nın zaten Sovyetleştirmek istediği Gürcistan'a saldırı için somut gerekçeleri hazırlamıştır. Nitekim, Rusya

---

1855 Maharadze, **a.g.e.,** s.349.
1856 Adamiya, **a.g.e.,** s.225.
1857 **Slovo,** 21 Ocak 1921, No:14, s.3.
1858 **ATASE Arşivi,** İSH. K.960, G.141-1.
1859 Sovyet Rusya Ekim 1920'de Polonya ile imzaladığı ateşkesten sonra Wrangel karşısında kesin bir zafer kazanmıştır, Carr, **Bolşevik Devrimi 3,** s.269.
1860 Kazemzade, **a.g.e.,** s.290.

Komünist Partisi Merkez Komitesi 26 Ocak 1921'de Lenin'in sunduğu Gürcistan ile savaşa yönelik hazırlık yapılmasına dair emri onaylamıştır.[1861]

Sovyet Ermenistanı dış ilişkilerden sorumlu Halk Komiseri Bekzadyan tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na bir nota gönderilerek Gürcü birliklerinin derhal Lori-Tarafsız Bölge'den çıkarılmasını talep etmesi[1862] bu bölgeyi 13 Kasım 1920'de yapılan antlaşma sonrasında işgal eden Gürcistan yönetimini rahatsız etmiş ve Ermenistan'ın talebi kabul edilmemiştir.[1863]

Gürcistan'ın olumsuz yaklaşımı üzerine Bekzadyan imzasıyla 29/30 Aralık 1920 tarihinde bir nota daha gönderilmiştir. Nota'da, Ermenistan'ın 7-10 Aralık 1920'de Gürcistan'ın birliklerini Tarafsız Bölge'den çekmesini talep etmesine karşın Gürcistan'ın 10-12 Aralık'ta bu talebi kabul etmediği, Ermenistan'ın Gürcistan'ın 13 Kasım 1920'de Taşnaklarla yaptığı antlaşmaya dayanarak hareket etmesini kabul etmediği, Gürcistan'ın bu antlaşmanın ilk günlerinde "*Tarafsız Bölge*" sınırını geçerek Kalagerun, Şagali, Celaloğlu, Nikolaevski ve tartışmasız şekilde Ermenilere ait olan noktaları işgal edip Gürcü komutanlar atadığı, Ermeni görevlileri kovduğu, "*mevcut durumda antlaşmayı oluşturan şartların değiştiği, o dönemde Anadolu birliklerinin saldırdığı ve bölge için tehdit oluşturduğu*", Ermenistan'da yeni bir politik yapının oluştuğu, sorunların barışçıl şekilde hızlı çözümü için Sovyet Rusya'nın da katılımıyla "*Tarafsız Bölge*" meselesinin ele alınmasının istendiği bildirilerek acil cevap beklentisi iletilmiştir.[1864]

Ermenistan yönetiminin bu adımını eleştiren Gürcü Menşeviklerine göre, Ermenistan ile Kemalistler arasında artık savaş bulunmadığı için Gürcistan'a yönelik saldırı tehlikesinden hareketle Tarafsız Bölge'nin ve geçitlerin ele geçirilmesi şeklindeki motifin ortadan kalktığı yönündeki yargı yanlıştır. Gürcülere göre tehlike, Türk ordusunun Transkafkasya'ya girmesi ve taraflardan birisinin belirli bir isteği olmaksızın savaş faaliyetinin Gürcistan sınırlarına taşınması faktörleriyle oluşmuştur ve şimdi "*Kemal, Ermenistan ve Sovyet Rusya arasındaki ilişkiler gerçekten belirlenmezken*" Gürcistan'ın güvenliği için nasıl bir garantinin sağlanacağı belli

[1861] Guniava, **a.g.t,** s.137.
[1862] **STSA,** F. 1836. Op.1, D.200, L.9.
[1863] **STSA,** F. 1864. Op.1, D.51, L.18.
[1864] **Borba,** 4 Ocak 1921, No: 2 (857), s.2., **STSA,** F. 1864. Op.1, D.51, L.26.

değildir. Buna göre Ermenistan'ın yaklaşımı samimi bulunmamış ve güvensizliği artırdığı[1865] yorumu yapılmıştır.

Gürcistan yönetimi bu olumsuz bakış açısına rağmen K.Sabahtarişvili imzasıyla Ermenistan Dışişleri Komiseri Bekzadyan'a 5 Ocak 1921'de gönderdiği cevabi notada görüşme talebini kabul ederek Tiflis'e heyet gönderilmesini istemiş ve görüşmelerin konusunun Borçalı'nın güney kısmı (Lori-Tarafsız Bölge) ve geçitlerin oluşturacağını kaydetmiştir. Notada Sovyet Rusya temsilcilerinin katılımına karşı olunmamakla beraber katılım şeklinin Ermeni ve Gürcü yetkililerle birlikte tartışılması gerektiği belirtilmiştir. Notada ayrıca Borçalı'nın güneyinin Gürcü birlikleri tarafından ele geçirilmesi sonrasında Ermeni görevlilerden bir bölümünün Ermenistan'daki olaylar sebebiyle kendiliğinden bölgeden ayrıldığı ve bölge halkının hırsız çetelerinden korunması sebebiyle Gürcü birliklerinden memnuniyet duyduğunun[1866] altı çizilmiştir.

Gürcü Sosyal Federalistlerinin gazetesi Sahalho Sakme'de Gürcistan-Ermenistan başlıklı makalede, geçen iki senede Tarafsız Bölge'deki halkın Gürcistan'dan yardım talep ettiği, Bekzadyan'ın; "*bu bölgede aşırılık olduğu ve Ermenistan'ın ezilen halkı koruyacağı*" şeklindeki yaklaşımının temelinin bulunmadığı, Sovyet Rusya'nın görüşmelerde doğrudan yer almasının anlaşılamadığı, Ermenistan, komünistlerin belirttiği gibi gerçekten bağımsızsa görüşmelere "*sahibi*" olmadan bağımsız girmesi gerektiği, şayet bağımsız değil ve Rusya'yı resmi sahibi olarak görüyorsa görüşmelerin Bekzadyan ile değil Rusya yürütüleceği belirtilerek[1867] Ermenistan'ın bağımsız olmadığı iması yapılmıştır. Bu durum Sovyet tarafında, Gürcistan yönetiminin Sovyet Rusya'nın aracılığında konferans toplamak suretiyle sorunun ele alınması teklifini geri çevirdiği[1868] şeklinde yorumlanmıştır.

Bu süreçte, Türk-Ermeni savaşı sırasında tarafsız Lori (Varanokava-Celaloğlu mıntıkası) bölgesine iltica eden Ermeniler köylerine dönmeye başlarken bazıları Gürcü işgalinden memnuniyet duyduğunu ifadeyle Bolşeviklere karşı savaş başlaması

1865 **Borba,** 6 Ocak 1921, No: 4 (859), s.1.
1866 **Borba,** 7 Ocak 1921, No: 5 (880), s.1.
1867 **Slovo,** 13 Ocak 1921, No: 8, s.4.
1868 Adamiya, **a.g.e.,** s.225.

durumunda kendilerinin de bizzat yardım edeceklerini dile getirmiştir.[1869] Bu anlamda Gürcistan, Bolşevik karşıtı bazı Ermenilerin desteğini almıştır.

Ermeni Halk Partisi'nin yayın organı Mşak[1870] gazetesinde Lori vadisi veya Tarafsız Bölge'deki anlaşmazlıktan hareketle yaşanan sınır tartışmasının tekrar iki ülke arasında gündeme geldiği, Türk ordusunun saldırısı sırasında her şeyi kaybeden ve Lori de bulunan Kalegeran ve Şagali istasyonlarını kaybetmekten korkan Taşnak yönetiminin bölgeyi Gürcistan'a verdiği ancak antlaşmanın içeriğinin kendilerine ulaşmadığı belirtilmiştir. Şimdi Bekzadyan'ın bölgenin boşaltılmasını "*kaba bir tonda*" talep ettiği ve bu durumun Ermeni-Gürcü ilişkilerinin kötüleşeceğine dair tahmin doğurduğu, Gürcistan'ın hemen cevabi nota vermesinin barışçıl çözüm için güven telkin ettiği[1871] vurgulanmıştır. Nota değişimlerine ve Ermeni çevrelerinin temennilerine rağmen bu konuda ilerleme sağlanamamıştır.

5.2.3. Gürcistan'ın De Jure Tanınması ve Ermeniler

Azerbaycan ve Ermenistan ile birlikte 1920 başında de facto tanınmış olan Gürcistan aradan geçen bir yıllık sürede de jure tanınmak için de yoğun çaba harcamıştır. Müttefikler ise Transkafkasya ve Rusya stratejilerinin bir aracı olarak gördükleri için bu konuya olumsuz yaklaşmıştır. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi, başta İngiltere olmak üzere Antant devletlerinin Gürcistan'a yönelik önlem alma gereğini açıkça gösterirken de jure tanınma sürecini dolaylı olarak başlatmıştır. Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi İngilizlerin Bolşevik karşıtı stratejisi için büyük bir kayıp olurken, bölgedeki İngiliz temsilci Stokes, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na 5 Aralık 1920'de gönderdiği yazıda, Müttefiklerin Ermenistan'ı Bolşeviklerden kurtarma konusunda yetersiz kaldığını ve şimdi ertelemeksizin Gürcistan ile ilgili sürecin durumunu tartışmak gerektiğini bildirmiştir.[1872]

1869 **ATASE Arşivi,** İSH. K.960, G.141-1.

1870 Mşak gazetesi bir yıllık aradan sonra 1920 başında yeniden yayınlanmaya başlamıştır. Gazete hedefini bir Ermeni olarak Ermeni halkına hizmet etmek, diğer taraftan Gürcistan vatandaşı olarak Gürcistan'ın iyiliğine ve Gürcistan ve Ermenistan arasında iyi ilişkilerin tesisi için çalışmak, bunun yanı sıra Transkafkasya'nın ortak menfaatlerine yakın olmak şeklinde belirlemiştir. **Slovo,** 12 Şubat 1920, No: 33, s.4.

1871 **Borba,** 13 Ocak 1921, No: 8 (863), s.1.

1872 Mahmuryan, **a.g.e.,** s.232-237.

O günlerde Erivan'da yayınlanan Komünist Gazetesi'nde "*kötü provokasyon*" başlığıyla yayınlanan haberde, Erivan'da son günlerde Sovyet Rusya ordusunun Ermenistan'ı terk edeceği söylentilerinin dolaştığı, artan bu provokasyona göre İngiltere yönetiminin Rusya ile ilişkiye başlamak için bu talebin yerine getirilmesini ve Gürcistan'ın iç işlerine karışılmamasını şart koştuğunun iddia edildiği[1873] ortaya konularak söylentiler yalanlanmıştır.

Ermenistan'ın Bolşevikleşmesinin neticesi olan böyle bir ortamda, Gürcistan, bağımsızlığını korumak ve uluslararası alanda yerini sağlamlaştırmak için bir taraftan "*de jure*" olarak tanınmaya çalışırken diğer taraftan Milletler Cemiyetinin üyesi olmak için başvuruda bulunmuştur. Milletler Cemiyeti nihayetinde 26 Ocak 1921 tarihinde Gürcistan'ı tanırken buna ilişkin resmi onay Gegeçkori'ye 27 Ocak 1921'de bildirilmiştir.[1874]

"*De jure*" tanınmayı sevinçle karşılayan ve bunu zafer günü olarak tanımlayan Gürcü Menşeviklerine göre Gürcistan bu zaferi "*sosyal demokrasi bayrağı*" altında elde etmiştir. Ayrıca Gürcistan'ın; "*Azerbaycan ve Ermenistan'ın proleterya diktatörlüğünün kızıl sloganları ve dünya emperyalizmi ile savaş adı altında itildiği yöne doğru sürüklenmeye çalışıldığı*", bu iki cumhuriyetin bağımsızlığını kaybettiği ve halklarının köleleştirildiği, "*Ermeni Taşnaklarının yoluna sürüklenmeye çalışılan Gürcistan'ın sosyal demokrasi, halkın iradesi, tarafsızlık ve tüm komşularla dostluk iradesini*" tercih ettiği[1875] vurgulanmıştır.

Gürcü Menşevikleri "*de jure*" tanınma konusunu Azerbaycan ve Ermenistan üzerinden değerlendirirken ayrıca; Gürcistan'ın bütün çabalarının "*Taşnakların ve Musavatçıların inatçı şovenist çabaları ile sekteye uğradığı*", bu kapsamda Taşnak müfrezelerinin Gürcistan'a saldırısı ile Azerbaycan'ın Batum meselesine yönelik pozisyonlarının hatırlandığı, bu devletlerin bağımsızlıklarını kaybetmelerinin temel sebebinin dış politikaları olduğu, Gürcistan'ın sadece kendi gücüne dayandığı bir zamanda "*Musavat'ın Azerbaycanı'nın Panislamist hayallerin, Taşnaksutyun'un ise Ermenistan'ı denizden denize büyük Ermenistan şeklindeki emperyalist hayallerin kurbanı yaptığı, Taşnakların büyük Ermenistan serabının coşkusuyla Avrupa*

1873 **Slovo,** 30 Ocak 1921, No:22, s.2.
1874 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.57, Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.16.
1875 **Borba,** 1 Şubat 1921, No: 23 (878), s.1.

emperyalizminin elinde oyuncak olduğu", Müslüman kitlenin içinde "*çok sınırlı oranda Ermeni halkının bulunduğu büyük toprakları talep ve kabul ederek Türk kitlenin nefretini üzerine çektiği*", Taşnakların "*emperyalizm coşkusuyla Batılı büyük devletlerin yardımına yönelik kör bir ümit besleyerek Türkiye ile savaşa girip maceracı politika ile parçalandığı*", şimdi topraklarının yarısının "*Kemal'in*", yarısının ise Bolşeviklerin eline geçtiği, Gürcistan'ın ise kendi milliyetçilerinin "*Trabzon'dan Bakü'ye kadar uzanan emperyalist hayallere kapılmayıp*" Türkiye, Rusya ve diğer ülkelerle dostluk ilişkisi geliştirdiği[1876] belirtilerek özellikle Ermenilerin Türk topraklarına yönelik haksız talebi ortaya konulmuştur.

Mşak gazetesinde "*de jure*" tanınmanın Gürcistan'a ekonomik ve siyasal katkılar sağlayacağına değinilmiş ve Ermeni meselesinin uluslararası karakterine ve ABD'nin büyük sempatisine rağmen bu ülke tarafından tanınmadığına dikkat çekilmiştir. İlaveten Gürcistan'da yaşayan çok sayıda Ermeninin Gürcistan'ın "*de jure*" tanınmasıyla dış düşmanlara karşı daha güvenli duruma geldiği[1877] ileri sürülmüştür. Mşak'ta yayınlanan başka bir yazıda Ermenilerin Gürcistan'da en büyük azınlık olduğu hatırlatılarak bugüne kadar "*Ermenilerin bu ülkede oynadığı tarihsel rolün ve katkıların*" Gürcistan'ın yeni düzeninde unutulmamasının ümit edildiği belirtmiştir.[1878] Mşak'a göre Ermeni azınlık Gürcistan'da paha biçilmez bir kültürel rol oynamıştır ve bu yeni süreçte Ermeni-Gürcü dostluğu daha da yakınlaşmalıdır.[1879]

Taşnaklara ait Nor Aşhatavor gazetesinde "*de jure*" tanınma sayesinde Gürcistan'ın Avrupa emperyalizmi tarafından arkasını sağlama alıp bağımsızlığına yönelik tehdide karşı aktif savaş yürüteceği belirtilmiştir.[1880] Gürcistan'da bulunanTaşnaksütyun Partisi Merkez Komitesi "*de jure*" tanınma sebebiyle "*Ermeni emekçi kitleleri adına*" Gürcistan'ı kutlamıştır. Gürcistan'da bulunan Ermeni Milli Konseyi de Gürcistan meclisi ve hükümete tebrik telgrafı göndermiştir.[1881]

Bunun yanı sıra Ermeni Milli Konseyi 1 Şubat 1921'de Bagr Topçiyan başkanlığında Tiflis'te yaptığı olağanüstü toplantıyla konuyu ele almıştır. Gelişmeyi

---

1876 **Borba,** 3 Şubat 1921, No: 25 (880), s.1.
1877 **Borba,** 2 Şubat 1921, No: 24 (879), s.2.
1878 **Borba,** 8 Şubat 1921, No: 29 (884), s.1.
1879 **Slovo,** 9 Şubat 1921, No:30, s.4.
1880 **Borba,** 2 Şubat 1921, No: 24 (879), s.2.
1881 **Borba,** 4 Şubat 1921, No: 26 (881), s.4.

Gürcistan'daki Ermeni azınlığın kazanımı açısından değerlendiren Konsey; "*Gürcistan'ın bağımsızlığının de jure olarak tanınmasının Gürcü halkıyla bağlantılı Ermeni demokrasisinin milli ve kültürel haklarının sağlanmasında daha fazla gerekli olan garantileri vereceğinden emin olunduğu*" mesajını[1882] Gürcü yönetimine duyurmuştur.

5.2.4. Türk-Gürcü İlişkileri ve Bolşevik Karşıtı Kafkas Seddi Oluşturma Çabaları

Ermenistan'ı mağlup eden Türkiye Misak-ı Milli sınırları içindeki Kars'ı kurtarmış ancak Elviye-i Selase'nin kalan bölümü olan Ardahan ve Batum için Gürcistan'a yönelik stratejisini oluşturmaya başlamıştır. Ermenistan'ın Bolşevik yönetimine girmesiyle üç tarafından Sovyet yönetimleri ile çevrelenen Gürcistan Türkiye ile ivedilikle anlaşıp özellikle Batum'u kendi sınırları içinde tutmayı ve Türk-Sovyet ilişkilerindeki çelişkilerden de yararlanarak Bolşevik karşıtı blok oluşturmayı hedeflemiştir. Bu süreçte en önemli rollerinden birisini İngiltere oynarken özellikle Sovyet Rusya'ya karşı Kafkasya Konferasyonu oluşturulması fikri ekseninde temas ve yönlendirmeler ön plana çıkmıştır.

Kafkasya'daki İngiliz Komiseri Oliver Wardrob'un 3 Ocak 1920'de ortaya attığı "Kafkas Seddi" politikasıyla[1883] ile önceleri Sovyet Rusya'ya karşı engel oluşturulması ve Türkiye'nin de Sovyet Rusya ile bağlantı kurmasının önüne geçilmesi hedeflenmiştir. Daha sonra Transkafkasya'da Bolşevizm tehklikesinin artmasıyla Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında oluşturulacak ittifak[1884] ile Sovyet yayılmasının engellenmesi düşüncesi gelişmiştir. Öte taraftan İngilizlerin ve Fransızların Ankara hükümeti ile ilişki kurma çabaları Sovyet Rusya'yı endişelendirmiştir. İngilizlerin faaliyetleri neticesinde Bakü ve Grozni petrol

---

1882 **Slovo,** 4 Şubat 1921, No:26, s.2.

1883 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.115.

1884 İtilaf devletlerinin Kafkas Seddi fikrinde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ön plana çıkarken İran, Kürdistan ve duruma göre Türkiye alternatif projeler bağlamında Kafkas Sedddi içinde düşünülmüştür. Türkiye ve Sovyet Rusya'nın işbirliğinin Anadolu, Suriye, Irak, Afganistan ve Hindistan kapılarını Rusya'ya açmasından endişe edilmiştir. Bu anlamda Türkiye, artan endişenin sonucu ve mecburen Kafkas Seddi içinde düşünülmüştür. Doğanay, **a.g.m.,** s.282.

yataklarını kaybetmekten korkan Sovyet Rusya, Ermenistan ve Gürcistan'ı da Bolşevikleştirerek Kafkas Hattı projesine engel olmayı hedeflemiştir.[1885]

Türkiye'nin Ermenistan harekatının başarı sağlaması İngilizleri yeni arayışlara itmiştir. İngiltere bir taraftan Sevr Antlaşması'nın yumuşatılmış halini İstanbul hükümeti aracılığıyla Ankara hükümetine kabul ettirmeyi hedeflerken diğer taraftan Gürcistan'ın Türkiye ile ittifak yapmasını istemiştir. Bu nedenle İngilizlerin yönlendirmesiyle Gürcistan 20 Kasım'da Ankara hükümetine nota göndererek görüşme isteğini bildirmiştir. Bu girişimler Bolşeviklere karşı bir Kafkas Konfederasyonu kurulmasının ön çalışmalarını oluşturmuştur.[1886] Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesi bu proje için Türk-Gürcü anlaşmasını kaçınılmaz hale getirirken tüm çelişkilere rağmen Türk-Sovyet ilişkilerinin seyri önem taşımıştır. Aslında Kafkas Konfederasyonu düşüncesi 1918'den beri Kafkasya'nın gündeminde zaten yer almıştı ancak konu bu kez İngilizlerin yönlendirmesiyle Türkiye'yi de dahil edecek şekilde Bolşevik karşıtı bir yapının tesisi olarak tasarlanmıştır.

Türk-Gürcü ilişkileri ve Kafkas Konfederasyonu tartışmaları açısından en dikkat çekici gelişme ise Sovyet Rusya ile yapılacak görüşmeler için Moskova'ya giden ve öncesinde Tiflis'e uğrayan Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk heyeti ile yapılan görüşmelerdir. Tiflis'e 17 Ocak 1921 tarihi akşamında gelen Türk heyetinin 18 Ocak 1921'de görüştüğü N. Ramişvili'nin gizli kaydıyla paylaştığı görüşler Gürcistan'ın izlediği stratejisi açısından dikkat çekicidir. Ramişvili Rusların saldırması halinde müdafada bulunacaklarını ve Azerbaycan'ın yanı sıra Kuzey Kafkasya'da ihtilaller çıkararak Rusları arkadan vurmayı umduklarını, İstanbul'un Türklerin elinde kalmasının Gürcistan'ın hayati menfaatine olduğunu, Tiflis'teki İngiliz temsilcinin söylediği gibi Sevr Antlaşması'nın zamanla tadil edileceğini[1887]

[1885] Ömer Erden, "*Londra Konferansı'nın Gürcistan'ın Bolşevikleştirilmesi Sürecine Etkisi"*, **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.245-246.

[1886] Sarı, **a.g.e.,** s.585.

[1887] Aynı günlerde Tiflis'te yayınlanan Taşnak gazetesi Aşhatavor'da emperyalistlerin Sevr Antlaşması'nı gözden geçirmeyi istedikleri, bu antlaşmanın Türkiye için ölü kağıt parçasına dönüştüğü, azınlıkların kendi kaderini tayin etme prensibinin Sevr Anlaşması'nın olumlu tarafını oluşturduğu, Türkiye'yi bir koloni durumuna düşürmesinin ise olumsuz tarafını teşkil ettiği, Türk yönetiminin Doğu'da barış istiyorsa ulusal azınlıklara yönelik ilkeyi kabul etmesi gerektiği ileri sürülmüştür. **Slovo,** 13 Ocak 1921, No:8, s.4. Bu noktada Sevr Antlaşması'nın Türkiye'yi koloni durumuna düşürdüğünün Ermenilerce kabul edilip bunun olumsuz şekilde değerlendirilmesi önemli bir adımdır.

belirtmiştir. Türk heyetinin 20 Ocak'ta görüştüğü Tiflis Belediye Başkanı da Türkiye ile ittifak kurmak istediklerinden bahsetmiştir.[1888]

Türk heyetinin 20 Ocak'ya görüştüğü Başbakan Jordaniya ise Kafkasya meselelerinin çözümü için Moskova'da yapılacak konferansa Gürcistan'ın da katılması gerektiğini ve bu amaçla yarı resmi müracaatta bulunduklarını, Rusya'nın bunu kabul etmemesi halinde sorumluluğun ona ait olacağını belirtmiştir. Görüşmeler neticesinde Türkiye ile ittifak kurmayı ve kuzeye karşı Kafkas Konfederasyonunu oluşturmayı arzulayan Gürcülerin acil şekilde Türk hükümetiyle müzakereye girip anlaşma yapmayı hedefledikleri izlenimi edinilmiştir.[1889]Ankara ise Gürcülerle görüşme konusunda talimat vermemiş ve Türk heyeti 27 Ocak'ta Tiflis'ten ayrılmıştır.[1890]

Ankara'da ise Gürcülere yönelik ihtiyatlı dil kullanılmış ve Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'in 24 Ocak 1921 tarihinde BMM'de yapılan gizli oturumda yaptığı konuşmada Ermenistan harekatı sırasında Gürcistan'ın sergilediği olumsuz ve belirsiz tavır hatırlatılmıştır. Ahmed Muhtar Bey, sözlerine devamla Ermeniler yenilince Gürcü tarafının 7 Mayıs 1920 tarihli Rusya-Gürcistan anlaşması temelinde barış esaslarını içeren anlaşmanın imzalanması için nota ile teklif yaptığını, metni inceledikten sonra gerekli cevabı vereceklerini kaydetmiştir.[1891]

Daha sonra Gürcistan Kafkas Konfederasyonu girişimlerini sürdürürken Türkiye ile ikili temas ve anlaşma için Ankara'ya bir heyet göndermiştir. Gürcü heyeti içinde Gürcistan'ın Ankara Büyükelçisi Simon Mdivani de yer almıştır.[1892] S.Mdivani 8 Şubat 1921 tarihinde itimatnamesini Mustafa Kemal Paşa'ya sunarak devlet reisine itimatname veren ilk sefir olmuştur.[1893]

Gürcistan Türkiye'ye yönelik girişimlerini sürdürürken İngilitere'nin öncülüğünde İtilaf devletleri Kafkas Konfederasyonu meselesini ve Sevr

---

1888 Tengirşek, **a.g.e.,** s.247-249.
1889 Sürmeli, **a.g.e.,** s.613.
1890 Sarı, **a.g.e.,** s.252.
1891 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:137 24.1.1337 C:3), s.349-350.
1892 Sarı, **a.g.e.,** s.591-592.
1893 Bayur, **a.g.e.,** s.69., Roin Kavrelişvili, "*Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)*", **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 1, Sayı:1, 2010, s.95.

Antlaşmasının yumuşatılmasını görüşmek üzere 21 Şubat'ta başlamak üzere Londra'da bir konferans yapmayı planlamıştır. Ankara hükümetinin de katıldığı Londra Konferası'nda Bolşevik tehlikesine karşı oluşturulması düşünülen Kafkasya Konfederasyonu gündemde yer almasına rağmen Batum konusu ön plana çıkmıştır.[1894] İngilizlerde Batum'un Bolşeviklerdense Türkiye'nin eline geçmesi eğilimi belirmiştir.[1895] İngiliz kaynaklarına göre aynı günlerde Bolşeviklerce devrilen Azerbaycan yönetiminin delegasyon başkanı Topçubaşev, Dağıstan delegesi Topaçermiyev, Ermeni liderlerinden Bogos Nubar ve Ahoronian ile diğer bazı Kafkas temsilcileri Paris'te toplanarak Ankara hükümeti ile anlaşma kararı almıştır.[1896] Ankara yönetimi de bu planlardan etkilenmiştir. Gürcistan'ın Sovyetleşme sürecinin başladığı bir zaman diliminde Türkiye'nin Kafkas Konfederasyonu yaklaşımından etkilendiğini veya kafa karışıklığı yaşadığını gösteren emareler ise daha sonra Doğu Cephesi Kumandanlığına gönderilen talimatlarla ortaya çıkmıştır.

Gelişmeler Gürcü basınında yer bulurken Sahalho Sakme gazetesinde, Gürcistan'ın, Türkiye'nin "*gerçek sahibi*" Ankara yönetimi ile görüşmelere başladığını, her iki ülkenin ilişkilerinin Ön Asya için de önem taşıdığını, Ankara yönetiminin Londra Konferansı'na katılmasının, Gürcistan'ın ise de jure tanınmasının süreci kolaylaştırdığını, Ankara yönetiminin Sevr Anlaşması'nın gözden geçirilmesini talep ederken benzer taleplerden uzak durması gerektiğini, iki ülke arasında çok sorun bulunmadığını ancak Batum'un tartışma konusu olmayacağını Türkiye'nin anlayacağının ümit edildiğini[1897] vurgulamıştır.

Gürcü liderleri Sovyet Rusya'ya karşı Kafkas Konfederasyonu'nu kurmayı öncelikli hedef olarak görürken Bekir Sami gibi Kemalist yönetimin temsilcileri bu önerileri desteklemiştir. Londra Konferansı'na katılan Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey Kafkaslar'da Sovyetlere karşı bir blok oluşturulması amacıyla Londra'da İngiltere Başbakanı Lloyd George ile görüşmüş[1898] ayrıca Kafkasya'lı bazı temsilcilerle temasları olmuştur.[1899]

1894 Elmas, **a.g.m.,** s.82-83.
1895 Sarı, **a.g.e.,** s.590-591.
1896 Sonyel, **Dış Politika II**, s.63.
1897 **Slovo,** 15 Şubat 1921, No:35, s.4.
1898 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.221.
1899 Sonyel, **Dış Politika II,** s.62.

Bolşevik karşıtı planlar dahilinde İngilizler tarafından tasarlanan, sağlam ve gerçekçi bir düşünsel temeli bulunmayan Kafkasya Konfederasyonu fikri, bu konunun tartışıldığı Londra Konferansı günlerinde Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi ile ortadan kalkmıştır. Kafkas Konfederasyonu meselesini kısmen gündemine alan Ankara yönetimi ise bölgedeki gelişmelere göre akıllı tavır alıp Sovyet Rusya ile çatışmadan kendi gerçek ve öncelikli hedefleri doğrultusunda ilerlemeyi başarmıştır.

5.3. Gürcistan'ın Bolşevikleşmesi ve Transkafkasya'da Nihai Dönüşüm

Transkafkasya Bolşevik karşıtı unsurların toplanma noktası haline gelen Gürcistan ülke içinde Bolşeviklere karşı önlem alsa bile daha çok uluslararası sahada de jure tanınma ve Bolşevik karşıtı bölgesel blok oluşturma yönündeki arayışlarla kendi güvenliğini sağlama almaya çalışmıştır.

Bu süreçte, Ermenistan'ın Sovyetleşmesi sonrasında Taşnaklara yönelik Ermenistan'da büyük bir tutuklama ve sürgün faaliyeti başlatılırken[1900] Taşnakların bir bölümü ise Gürcistan'a kaçmıştır. Ayrıca Ermenistan'ın da Sovyetleşmesi ile tüm Kafkasya'da Sovyetleşmeyen tek yer olarak kalan Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Terek, Kuban Radası, Kuzey Kafkas Emirliği ve Dağlı Halklar yönetimi gibi yerlerden gelen ve Bolşevik rejime karşı olanların da toplanma yeri haline dönüşmüştür. Bu unsurlar Gürcistan yönetimi ve diğer devletlerin Tiflis'teki temsilcileri ile temas halinde olmuş ve yardım almıştır.[1901] Ayrıca bahsedilen yerlerden gelenlerin "*kurtarma*" ve "*özgürleştirme*" komiteleri Gürcistan'da özgürce faaliyet göstermeye başlamışlardır.[1902]

Bütün bu gelişmeler zaten Gürcistan'ı Sovyetleştirmek isteyen Bolşeviklerin Gürcistan'ı dünyadaki karşı devrimin Yakın Doğu'daki merkezi olarak yorumlamalarına yol açmıştır.[1903] Sovyet Rusya açısından Gürcistan Sovyetleştirilmeden Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Ermenistan'ı elinde tutması zor olacaktı. Diğer taraftan proleter devrimin Doğu'ya doğru ilerlemesi ve Bakü

1900 **Borba,** 23 Ocak 1921, No: 16 (871), s.3.
1901 Adamiya, **a.g.e.,** s.212.
1902 Marhuliya, **Armiyano-Gruzi,** s.251.
1903 **a.g.e.,** s.252-253.

petrollerinin nakli açısından da[1904] Gürcistan engelinin ortadan kaldırılması kaçınılmaz görülmüştür.

Moskova yönetimi Rusya Komünist Partisi Kafkasya Bürosu ve lideri Orconikidze'ye gerekli talimatları verirken diğer taraftan Kuzey Kafkasya, Azerbaycan ve Ermenistan'da askeri varlığını artırmıştır. Lenin bu anlamda Gürcistan'da "*iç patlama*" beklememiştir. Bolşevikler, Ermenistan-Gürcistan arasındaki ihtilaflı Lori-Tarafsız Bölgesi'nde "*Gürcistan'da emekçi halkın ayaklanması*" şeklinde plan yaparak[1905] Gürcistan'ın Sovyetleşmesinin ön hazırlığını tamamlamıştır.

Taşnaklar Sovyet Ermenistanı'na karşı ayaklanma planlarını hayata geçirme aşamasındayken Gürcistan ve Ermenistan arasında 13 Kasım 1920'de yapılan üç aylık anlaşmanın sona ereceği tarihte[1906] Tarafsız Bölge-Lori'de 11-12 Şubat 1921'de Ermenilerin ayaklandığı haber gelmiş ancak kısa süre sonra Kızıl Ordu'nun Gürcistan sınırını geçtiği ve bunun genel bir saldırı olduğu anlaşılmıştır. Bu kapsamda ihtilaflı bölge Gürcistan'ın Sovyetleşmesine giden sürecin somut gerekçesi yahut bahanesi olmuştur.[1907]

Gürcistan ordu karargahı tarafından 13 Şubat 1921'de yapılan bilgilendirmede 11/12 Şubat 1921 Şubat gecesi Ermenistan tarafından düzenli ordu birliklerinin Borçalı bölgesindeki postlara Bezobdal, Şagali ve Şinih köyü üzerinden beklenmedik bir saldırı gerçekleştirdiği, aynı zamanda Borçalı'nın bu sınır bölgesinde Ermeni ve Rus halkının isyan başlatıp saldırganlarla birleştiği, Bezobdal tarafındaki saldırganların dağıtıldığı, Vorontsovka rayonundaki isyanın bastırıldığı ancak Şagali, Uzunluyar ve Şinih rayonlarındaki çatışmanın devam ettiği açıklanmıştır.[1908] Türkiye'nin Tiflis'teki temsilcisi Kazım Bey 11/12 Şubat gecesi Rus ve Ermeni askerlerinin Şagal İstasyonu'nu basarak orada bulunan Gürcü takımını esir aldıklarını bildirmiştir. Şark Cephesi Kumandanlığına intikal eden diğer bir haberde Gürcü karakolunun basılarak 180 kişinin esir alındığı[1909] bilgisine yer verilmiştir.

1904 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.335.
1905 Aynı yer.
1906 Tsvetkova, **a.g.m.,** s.135.
1907 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.253-255.
1908 **Borba,** 13 Şubat 1921, No: 34 (889), s.1.
1909 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1021.

Bu noktada dikkate edilmesi gereken diğer bir boyut ise Lori'deki ayaklanmanın, Tarafsız Bölge'ye yönelik 13 Kasım 1920 tarihli Ermeni-Gürcü anlaşmasından hareketle Gürcü birliklerinin bu bölgedeki varlığının 13 Şubat 1921'de sona ereceği günden hemen önce gerçekleşmesidir.[1910] Gürcü Menşevikleri isyanın 1918'de "*kanlı Taşnak provokasyonunun*" ortaya çıktığı yerde yaşandığına ancak Ermenistan ile yapılan savaşta tarafsız kalan Rusların bu kez ayaklandığına dikkate çekmiştir. Ayrıca Gürcistan'a karşı olası bir "*maceraya halkın 1918'de Taşnaklara ve Mayıs 1920'de kızıl Azerbaycan'a verdiği cevabı"* göstereceği[1911] şeklinde iyimser bir yaklaşım sergilenmiştir.

O günlerde yapılan ilk yorumlarda konu Sovyet Rusya'dan çok Sovyet Ermenistan'ı ekseninde değerlendirilmiştir. Bu anlayışa göre, yaşanan olay Ermeni komünistlerinin Taşnaklar gibi "*hain saldırı*" politikasını devam ettirdiğini göstermiştir.[1912] İlerleyen günlerde ise Şagali ve Sadahlo'daki gelişmelerin planlı olduğu, Azerbaycan ve Vladikavkaz'da "*Korkunç Gürcistan burjuvazisinin Ermenistan'a gıda trenlerinin geçişine izin vermediği*" yönünde provokatif habelerin yayınlandığı, Bakü komünistlerinin beşinci konferansında Orconikidze'nin Gürcistan'da Sovyet yönetiminin bulunmamasının Azerbaycan ve özellikle Ermenistan'ın menfaatlerine aykırı olduğu ileri sürelerek bir faaliyet program hazırladığı[1913] görüşü ortaya konulmuştur.

Osinyants adlı şahıs tarafından radyo üzerinden yapılan açıklamada, Ermenistan-Gürcistan sınırında yaşanan olay iç savaş ve Lori halkının ayaklanması şeklinde nitelendirilmiştir. Gürcistan yönetimi ise Sovyet Rusya, Bakü ve Erivan'a yönelik olarak yine radyo üzerinden yaptığı açıklamada; "*Sovyet Ermenistanı'nın Taşnak Ermenistanı'nın politikasını devam ettirerek hem Ermeni halkını hem de Transkafkasya'nın diğer halklarını ölüme hazırladığı*"[1914] ileri sürülmüştür. Gürcistan Başbakanı Jordanya 15 Şubat 1921'de yapılan toplantıda, Ermenistan'ın 1918'de amacına ulaşamayınca faaliyetlerinin merkezini Avrupa'ya taşıdığı ve Ermenistan'ı

[1910] Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.336.
[1911] **Borba,** 13 Şubat 1921, No: 34 (889), s.1.
[1912] **Borba,** 15 Şubat 1921, No: 35 (893), s.1.
[1913] **Borba,** 16 Şubat 1921, No: 36 (891), s.1.
[1914] **Borba,** 16 Şubat 1921, No: 36 (891), s.1.

korumaktan çok Gürcistan ile mücadele ettiğini dile getirerek; "*Bolşevik Ermenistanı'nın da Taşnak Ermenistan'ının yolunu takip ettiğini*"[1915] iddia etmiştir.

Gürcistan'da yayın yapan Ermeni gazetelerinden Slovo'da, Ermenistan milli ordusunun zayıfladığı ancak ülkede işgalci Rus ordusu bulunduğu belirtilmek suretiyle saldırının Rus ordusu tarafından yapıldığına işaret edilmiş ve Gürcistan'ın durumun zor olduğu vurgulanmıştır. Diğer bir Ermeni gazetesi Mşak da olayın arkasında Sovyet Rusya'nın bulunduğunu kesin ifadelerle aktararak Lori'de yaşanan olayı doğru bulmadığını ortaya koymuştur. Taşnakların yayın organı Nor Aşhatavor ise Türk ordusunun saldırısı sırasında imzalanan üç ay süreli anlaşmanın 12 Şubat'ta dolduğuna dikkati çekmiş ve Türkiye'yi de işaret etmek suretiyle konunun farklı boyutunu ön plana çıkarmıştır:

> "…Lori'de yaşanan olay eğer Ermenistan Revkomu tarafından başlatıldıysa bu hem tarafsız bölge hem de Ermenistan adına ölümcül hatadır. Ermenistan Revkomu Kemalistler tarafından kanun dışı şekilde sahiplenilen Kars ve hatta Gümrü'de Kemalistlerin kötülüklerinden halkı kurtarma konusunda tamamen yetersiz olduğunu gösterdi. Bu anlamda, Ermenistan Revkomu hangi güçle yeni cephe açtığını bilmiyor…"

yönünde yaklaşım sergileyerek iki ülke arasındaki sorunların güce başvurulmadan çözülmesini[1916] tavsiye etmiştir.

Lori'de ayaklanma başlatarak Gürcistan'ı Sovyetleştirmenin ilk somut adımını atan Sovyet tarafı artık çok cepheli savaş pozisyonu almaya başlarken, Gürcü yönetimi tarafından 17 Şubat 1921'de yapılan açıklamalarda Ermenistan'dan sonra Azerbaycan'ın da savaş ilan etmeden Gürcistan'a saldırdığı bildirmek suretiyle bu ülkelerin yönetimlerinin halkı hor gördüğü[1917] ileri sürülmüştür.

Gürcü ve Sovyet birlikleri arasında çatışmalar devam ederken Gürcistan Genelkurmayı 20 Şubat 1921'de yaptığı açıklamada, 18 Şubat'ı 19 Şubat'a bağlayan gece düşmanın büyük kuvvetlerle Tiflis yakınlardaki birliklere saldırdığını, gece boyunca sert çatışmaların olduğunu, düşmanın büyük kayıplar vererek düzensiz şekilde kaçtığını, şimdilik 1000'e yakın esir alındığını duyurmuştur. Bu çatışmalar

---

1915 **Borba,** 19 Şubat 1921, No: 38 (893), s.1.
1916 **Borba,** 16 Şubat 1921, No: 36 (891), s.2. **Slovo,** 17 Şubat 1921, No:37, s.3.
1917 **Borba,** 17 Şubat 1921, No: 37 (892), s.1.

akabinde Tiflis halkında zafer havası oluşmuştur.[1918] Gürcü-Sovyet çatışmalarının devam ederken 18 Şubat'ta Ermenistan'da Taşnakların Bolşevik karşıtı ayaklanmayı başlattığı haberi ulaşmış ve bu durum Gürcü yönetimi ve kamuoyunda kısa süreli iyimserlik yaratmıştır.

Jordaniya, Taşnak ayaklanması ve geçici askeri başarının etkisiyle 21 Şubat 1921'de yaptığı konuşmada, Sovyet yönetiminin Gürcistan'da devrim yapmak için uzun süredir aradığı gerekçeyi Lori'de bulduğunu belirtip Azerbaycan ve Ermenistan tarafından saldırı olunca geri çekildiklerini ancak Tiflis'in kuvvetli olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca Ermenistan'da Sovyet yönetiminin devrilerek yeni yönetim oluşturduğunu, yeni yönetimin Gürcistan yönetimi ile dostane ilişki kurma niyetini ilan ettiğini vurgulamıştır. Jordaniya diğer taraftan Gürcistan içinden bazı kesimlerin Sovyet birliklerini Gürcistan aleyhinde saldırttığını, Şulaver'de yeni yönetim kurulduğunu, "*yabancı süngüsünü*" yardıma çağıranların; "*Filip Maharadze, Mamiya Orahalaşvili, Budu Mdivani, Şalva Eliava, Mişa Okudjava, Lado Dumbadze, Onlar (Amayaka) Nazaretyan, Aleksander Gegeçkori ve Kediye Kvir (Beso Kvirkeliya)*" olduğunu[1919] bildirmek suretiyle Bolşevik Devrim Komitesinin üyelerini açıklamıştır. Bu isimler Gürcü halkına ihanet etmekle ve Sovyet ordusunun liderliğini yapmakla suçlanırken mal varlıklarına ele konulmasına hükmeden bir karar almıştır.[1920]

Borba'da 22 Şubat 1921'de yapılan açıklamada, Gürcü halkının düşmana darbe vurarak ders verdiği yönünde iyimser yaklaşım sürdürülürken Ermenistan'da aynı günlerde vuku buluan Taşnak ayaklanmasından hareketle Sovyet yönetiminin devrilerek ülkenin "*zorbaların elinden*" kurtulduğuna gönderme yapılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da da halkın "*Bolşevik emperyalistlere*" karşı ayaklandığı, Kafkas Dağlıların da isyan ettikleri, "*isyan ateşinin*" Dağıstan ve Çeçenistan'ı sardığı, Karadeniz sahillerinde Gürcistan'a saldıran Bolşeviklerin arka tarafında Rus ve Ukraynalı köylülerin ayaklandıkları[1921] ileri sürülerek Gürcistan'ın yalnız olmadığı vurgulanmıştır.

1918 **Borba,** 20 Şubat 1921, No: 39 (894), s.1.
1919 **Borba,** 24 Şubat 1921, No: 42 (897), s.1.
1920 Lekişvili, **a.g.e.,** s.28-29.
1921 **Borba,** 22 Şubat 1921, No: 40 (895), s.1.

Lori'de ayaklanma patladıktan sonra Gürcistan'ın diplomatik planda yaptığı girişimlerden ise sonuç alınamamış ve Gürcistan için sadece zaman kaybı olmuştur. Bu doğrultuda Gürcistan yönetimi ayaklanma başlayınca Sovyet Rusya ve Sovyet Ermenistanı'nın temsilcilerine protesto notası vermiş ancak her iki temsilcilik de olaylardan haberlerinin olmadığını bildirmiştir.[1922] Çiçerin'e gönderilen telgraf yanıtsız kalırken Jordaniya'nın Lenin ve Troçki ile temas kurma çabalarından da netice alınamamıştır.[1923] Konunun iç yüzünü bilen Sovyet Rusya'nın Tiflis'teki temsilcisi A.Sheinmann'ın (Şeynman), Kremlin'in olaylarda yer almadığını açıklaması ve çatışmanın Ermenistan ile Gürcistan arasında vuku bulduğunu, Rusya'nın sadece çatışmaları durdurmak için aracı olabileceğini belirtmesi[1924] Gürcistan'ın zaman kaybının açık bir örneğidir.

Gürcistan ayaklanmanın ardındaki gerçeği öğrenince Tiflis'te bulunan Azerbaycan ve Ermenistan misyon görevlilerini ev hapsine almıştır. Görünüşte tarafsız gözlemci görüntüsünü koruyan Sovyet yönetimi ise Çiçerin ve Tiflis'teki temsilcisi Şeynman vasıtasıyla olayı Ermeni-Gürcü çatışması olarak tanımlayıp aracılık teklif edince, Şeyhman isyancılarla görüşmek amacıyla ayaklanma bölgesine gitmek için izin istemiş ancak Gürcü yönetimi bu talebi reddetmiştir.[1925] Gürcistan'a karşı aldatma ve oyalama politikası izleyen Sovyet Rusya, Gürcistan'a yönelik Kızıl Ordu'nun harekatı ve mahiyeti hakkında Türkiye'ye de bilgi vermemiştir.[1926]

Bolşeviklere göre, 11 Şubat 1921'de çıkan ayaklanma Gürcü Menşevik yönetiminin oluşturduğu düzene karşı öfke duyan köylülerin ayaklanmasıdır ve doğal olarak hemen yakınında Sovyet Ermenistanı ve Sovyet Azerbaycanı'nda konuşlu Sovyet birliklerinin yardımına başvurulmuştur.[1927]

Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinden iki hafta önce Komünist Partisi Kafkasya Bürosu-Kavbüro'nun toplantısı yapılırken partinin Gürcistan'da yer altı örgütlenmesinin sorumlusu Mamiya Orahelaşvili de gizlice Tiflis'ten Bakü'ye

---

1922 Kavtaradze, **a.g.e.,** s.58.
1923 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.336.
1924 Aynı yer.
1925 Kazemzade, **a.g.e.,** s.302.
1926 **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları (16 Ocak 1921-14 Ekim 1921) Cilt I,** (Haz. Çiğdem Aslan-Mustafa Toker), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015, "Belge No:2", s.17.
1927 Maharadze, **a.g.e.,** s.350.

getirilmiştir. Borçalı'da Ermeni ayaklanmasının başlamasını takip eden günlerde 16 Şubat 1921'de Şulaver'de Orconikidze'nin inisiyatifiyle[1928] Gürcistan Komünist Partisi tarafından bir devrim komitesi (Revkom) hazırlanmış ve "*emekçi kitlelere*" isyancılara destek çağrısı yapılmış, isyancılara yardım için 60 kişinin sevk edilmesi kararlaştırılmıştır.[1929] Aynı tarihte 11. Kızıl Ordu Gürcistan sınırını geçmiştir.[1930] Bu kapsamda Kızıl Ordu ilerleyen günlerde hem Ermenistan hem de Azerbaycan tarafından[1931] saldırarak Gürcistan ordusuna nihai darbeyi vursa da bu saldırının öncesinde yerel Bolşevikler ayaklanma için ciddi çaba harcamıştır.

Gürcistan'a başlangıçta Ermenistan ve Azerbaycan tarafından saldırı başlatan Sovyet Rusya ise 19 Şubat 1921'de Gürcistan'a resmen savaş ilan ettikten sonra Kızıl Ordu birlikleri biri Abhazya-Soçi üzerinden Karadeniz kıyısından, ikincisi Kutaisi yakınındaki Mamisson boğazından ve diğeri de Kuzey Kafkasya-Daryal Geçidi'nden olmak üzere üç ayrı koldan saldırıya geçmiştir.[1932]

Kızıl Ordu 19 Şubat'ta Tiflis'e yönelik saldırıda Gürcü ordusu ve Halk Muhafızları karşısında büyük darbe alarak geri geçilmesine ve Gürcü birliklerinin 20-21 Şubat'ta da 11. Kızıl Ordu'ya karşı başarı sağlamasına rağmen artan Kızıl Ordu saldırıları karşısında General Kvinitadze Tiflis yakınlarındaki Mtsheta'ya çekilme kararı alıp orduyu Tiflis'ten çekmiş, 25 Şubat'ta da Tiflis Kızıl Ordu'nun eline geçmiştir.[1933] Gürcistan yönetimi de Tiflis'i terk ederek iç tarafta yer alan Kutayisi'ye gitmiştir.

Kızıl Ordu'nun Tiflis'i ele geçirmesi ile birlikte Moskova yönetimi Gürcistan'ın yönetimini Gürcistan Devrim Komitesi'ne (Revkom) vererek Sovyet yönetimini ilan etmiştir. F.Maharadze'nin başında bulunduğu Revkom 26 Şubat tarihli kararla devlet yönetimini eline almıştır.[1934] Tiflis'in ele geçirilip Sovyet yönetiminin ilan edilmesi Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinin ilk ve en önemli aşamasını oluşturmuştur.

1928 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.172.
1929 Lekişvili, **a.g.e.,** s.20-23.
1930 Gökay, **a.g.e.,** s.114.
1931 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.336.
1932 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.177-178.
1933 **a.g.e.,** s.173.
1934 Aynı yer.

Gürcü ordusu ise Msktheta'dan Kuaisi'ye doğru çekilip savunma yapmakta zorlanırken nüfusunun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Ahılkelek'te de 5 Mart'ta Sovyet yönetimi ilan edilmiştir. Gürcistan'ın şartlı isteğiyle Türk Ordusu Ahıska, Ahılkelek ve Batum'u işgal ederken Kızıl Ordu karşısında 13 Mart'da Samtredi-Poti hattına gerileyen Gürcü kuvvetleri burada da tutunamayarak 16 Mart'ta Batum'a çekilmiş[1935] ve Tiflis Sovyet Gürcü Hükümeti ile Batum'a gelen Menşevik Gürcü Hükümeti 15 Mart 1921'de 24 saatlik bir mütareke imzalamıştır.[1936]

Başbakan Yardımcısı ve Savunma Bakanı Grigol Lortkipanizde'nin temsil ettiği Gürcistan yönetimi ile M.Orekhelashvili'nin temsil ettiği Gürcistan Devrim Komitesi arasında 17-18 Mart 1921 tarihinde Kutaisi'de bir görüşme yapılmış ve askeri faaliyetin durdurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır.[1937] Taraflar arasında 18 Mart 1921 tarihinde yapılan 17 maddelik anlaşmada Sovyet birliklerinin Batum'a Gürcü yönetiminin ve ordusunun dostu olarak girmesi, Batum'un güney sınırını hemen işgal etmesi, Batum ve rayonlarında Gürcü yönetiminin 25 Mart'a kadar devam etmesi, Gürcü yönetiminin ve Devrim Komitesinin Batum'un müşterek şekilde savunulması meselesini ele almalarının yanı sıra Gürcistan Ordusu ve Halk Muhafızlarının dağıtılması gibi konular belirlenmiştir.[1938]

Rusya adına hareket eden A.Enukidze'nin gerçekleşmesini sağladığı görüşmede G.Lortkipanizde Gürcistan'ın toprak bütünlüğü adına Batum'un Türklere verilmemesi gerektiğini belirterek müşterek hareket etmeyi talep etmiştir.[1939] Maharadze'ye göre ise Gürcistan ordusu, Gürcistan Devrim Komitesi veya Gürcistan Sovyet yönetiminin Batum'un Türkiye'ye verilmesinin kabul edilemez olduğunu düşündüğünü görünce Batum'u Sovyet yönetimine vermeye karar vermiştir.[1940]

Bolşeviklerle koalisyona girmeyi reddeden Menşevik Gürcü yönetimi görüşmelerin sonucunu beklemeden 17 Mart 1921 tarihinde geç saatlerde İtalyan

---

1935 Çapa, **a.g.m.,** s.70.
1936 **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1029.
1937 Vançadze-Guruli, **a.g.e.,** s.174.
1938 Kazemzade, **a.g.e.,** s.307.308.
1939 Asatıanı-Janelıdze, **a.g.e.,** s.337.
1940 Maharadze, **a.g.e.,** s.366.

gemisine binerek Fransa'ya gitmiştir.[1941] Böylece, Gürcü Menşeviklerinin yüzyılın başından beri Transkafkasya'da oynadığı başat rolün sonuna gelinmiştir.

Gürcistan'ın Sovyetleşmesiyle Ermen-Gürcü ilişkileri Sovyet Rusya'nın Transkafkasya'ya yönelik yönetim anlayışı içinde şekillenmiştir. Şahdin'e göre Ermenistan ve Gürcistan'da proletarya devrimi olmasaydı iki kardeş arasındaki savaş kaçınılmaz şekilde tekrarlanacaktı.[1942] Bu anlamda Bolşeviklerin bakışı açısına göre, Ermeni ve Gürcüler arasında Sovyetleştirme sayesinde yeni bir çatışma engellenerek Transkafkasya'da barış ortamı tesis edilmiştir.

5.3.1. Gürcistan'ın Bolşevikleşmesi Sırasında Türkiye'nin Politikası ve Askeri Harekatı

Gürcistan'ın Sovyetleşme süreci, Gürcistan'ın Türkiye'ye atadığı S.Mdivani ile Ankara'da iki ülke arasında Ardahan, Artvin ve Batum gibi ihtilaflı topraklar üzerine görüşmelerin devam ettiği, Moskova'da Türk-Sovyet görüşmelerinin başladığı ve İngiliz güdümündeki Kafkasya seddi veya Kafkasya Konfederasyonu tartışmalarının devam ettiği bir döneme denk gelmesi sebebiyle Türkiye açısından son derece dinamik ve karışık bir sürecin yaşanmasına yol açmıştır.

Gürcistan'da Bolşevik ayaklanmanın devam ettiği günlerde Tiflis Temsilcisi Kazım Bey tarafından 16 Şubat 1921 tarihinde gönderilen yazıda, Gürcü hükümetinin Türkiye'nin himayesini istediği, Şark Cephesi Kumandanlığının müdahalede bulunarak Rusların ve Ermenilerin harekatını durdurmasını rica ettiği, İslam komitelerinin de ricada bulunduğu bildirilmiştir. Kazım Karabekir ise Kazım Bey Tiflis'e giderken ona Bolşevik-Gürcü savaşında Türkiye'nin kati tarafsızlığını muhafaza edeceğini, Rusların yenilgisinin Türkiye'yi saran İtilaf çemberinin yeniden perçinlenmesi anlamına geleceğini anlatmasına karşın bu yönde haber alınmasına şaşırmıştır. Karabekir bu vesileyle Gürcistan'ın saldırı ortaya çıkıncaya kadar Ankara hükümetini tanımadığını ve Ermenilerle barış yaparken ses çıkarmadıklarını da hatırlamıştır. Bu kapsamda Kazım Karabekir 20 Şubat'ta Kazım Bey'e, "*vaziyeti*

[1941] Kazemzade, **a.g.e.,** s.309.
[1942] Şahdin, **a.g.e.,** s.79.

kavrayamadığını", İtilaf devletlerinin Türkiye'yi Bolşevikler aleyhine savaşa sürüklemek isteyiklerini bildirerek ikazda bulunmuştur.[1943]

Kazım Karabekir'e göre Ankara hükümeti Kafkasya Konfederasyonu kurulması amacıyla Şark ordusunun şarka doğru hareketi emri vermiştir. Kazım Karabekir bir taraftan Moskova'ya giden heyet diğer taraftan Londra Konferansı'na giden heyeti dikkate alarak Ankara'yı Bolşevikler aleyhine sevk eden sebebin Londra'dan gelen iyi bir haber olup olmadığını anlamaya çalışmıştır. Karabekir'e göre Kafkasya Federasyonu için Bolşeviklerin yenilmesi ve kuzeye sürülmesi halinde bile İtilaf devletlerinin emriyle Taşnak Ermeni hükümeti, Menşevik Gürcü hükümeti ve hatta Musavat Azerbaycan hükümetinin Türkiye'ye düşman olma ihtilmali orduyu zor duruma sokacaktır. Ayrıca Ermeniler gibi Gürcülerin de Bolşevik olma ihtimaliyle zor bir vaziyete düşülecektir.[1944]

Türkiye, Gürcistan'ın Sovyetleşmesi sürecinden yararlanarak öncelikle Ardahan ve Artvin'in işgalini planlamıştır. Başbakan Jordaniya ise Tiflis'teki Türk temsilcisi Kazım Bey ile 17 Şubat'ta görüşerek Gürcistan'a yapılacak yardım karşılığında Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılmasını önermiştir.[1945]

S.Mdivani 18 Şubat'ta görüştüğü Muhtar Bey'e Gürcistan ve Türkiye arasında anlaşma imzalanması gereğinin altını çizmiş ve bu anlaşmanın Batum ve Batum vilayetinin Gürcistan'a, Ardahan vilayetinin ise Türkiye'de kalması ancak Türkiye Ardahan ve Oltu'yu terk etmek zorunda kalırsa o zaman bu bölgelerin Gürcistan'a bırakılması şartlarını ihtiva edecek şekilde yapılmasını önermiştir.[1946] Türkiye'nin Batum'u talep etmesi üzerine Gürcistan temsilcisi, Batum şehri veya livasının 1914 senenindeki sınırları dahilinde Gürcistan'a bırakılmasını isterken; "*Taşnak Ermenistan kızıl oldu. Bolşevik ordusuna istinat ederek hançerini çekti, Gürcülerin boğazına saplamak istedi…Batum Gürcistan'ın hudutları dahilinde kalmayacak olursa biz boğulmayı tercih ederiz*" şeklinde ifade kullanmıştır. Türkiye, Batum'un Türkiye'nin serbetçe yapacağı referandumla tayin edilmesini ayrıca Ardahan ve Artvin'i istemiştir.

1943 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1021-1024.
1944 **a.g.e.,** s.1022.
1945 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.214.
1946 Şimşek, **a.g.e.,** s.166-167.

Gürcü sefiri Ardahan'ın Türkiye'ye bırakılmasını kabul ederken Artvin'i kabul etmemiştir.[1947]

Sovyet Rusya'nın 19 Şubat'ta Gürcistan'a resmen savaş ilan etmesi neticesinde Ahmed Muhtar Bey, S.Mdivani ile görüşerek Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını talep etmiştir.[1948] Bu süreçte gelişmeler TBMM'nin 21 Şubat 1921 tarihli gizli oturumunda ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Heyeti Vekile Reisi Fevzi Paşa, Gürcülerin Türkiye'yi oyalayıp tamamen Bolşevikleri mağlup ettikten sonra bu yerleri vermeyeceğine değinmiştir. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey de gizli oturumunda yaptığı konuşmada, Doğu Harekatı sırasında Ermenilerin galip geleceğine inanan Gürcistan'ın Türkiye'nin sıkışık zamanında müracaatını anlayışla karşılamadığını, üstelik meclisi toplayıp; "*hayatı pahasına hürriyetini istihsal eden Ermeni arkadaşlarımızı müteakip sıra size geliyor, Türk ordusu gelecek bizim güzel ovalarımızı, şirin yurdumuzu istila edecek. Silah başına ey ahali…*" şeklinde beyanname yayınladığını hatırlatmıştır.[1949]

Mustafa Kemal Paşa aynı gizli oturumunda Artvin ve Ardahan'ın Gürcülerin onayıyla işgal edilip, Batum'da referanduma müracaat edilmesinin altını çizmiş, ayrıca Bolşeviklerin Gürcistan'ı yenip bu bölgelerin geri verilmesini istemesi halinde ne yapılacağı yönündeki soru üzerine; Ermenilerden Kars, Gümrü ve diğer yerleri almalarına ve bilahare "*Ermenistan'ın komünize olmasına*" rağmen Türkiye'den sadece Gümrü'nün tahliyesinin istendiğini, Kars'ın şarkı ve şimalinden çeklin teklifini kabul etmediklerini fakat bundan dolayı Türkiye'ye karşı savaşa girilmediğini[1950] belirterek Sovyet Rusya'nın Gürcistan'dan alınacak yerler bahsinde de benzer tavır sergileyeceği yönünde bir değerlendirme yapmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında ayrıca; Rusların Kızıl birliklerle Gürcistan'a saldırırken Türkiye'ye bilgi dahi vermediğini, Rusların bu defa da Türkiye'yi müşterek harekete davet etmediklerini, dün gece yarısı yatağından

---

1947 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:154 21.3.1337 C:3), s.450-451.

1948 Sürmeli, **a.g.e.,** s.637-638.

1949 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:154 21.3.1337 C:3), s.447-448.

1950 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:154 21.3.1337 C:3), s.454-457.

kaldırdıkları Rus sefiri B.Mdivani'nin[1951] "*hudutlarınız dar*" dediğini belirtmiş, ayrıca Çiçerin'in vaktiyle; "*Elviye-i Selaseyi ağzınıza almayın ve Batum Rus şehridir*" dediğini hatırlatarak Rusların Elviye-i Selase'yi işgale taraftar olmadıklarını[1952] vurgulamıştır.

Gürcistan'dan beklenen cevap gelmeyince 22 Şubat'ta S.Mdivani'ye gönderilen nota ile Ardahan ve Artvin'in 23 Şubat'ta işgal edileceği bildirilmiştir.[1953] Kuvvetlerini Bolşeviklere karşı sevk eden Gürcistan'ın 23 Şubat'ta çekilmesi ve onayıyla Ardahan Türk ordusu tarafından işgal edilmiştir.[1954] Devamında Batum'um işgal edilmesi üzerine meselesi gündeme gelmiş ancak Orconikidze bu duruma tepki göstermiştir.[1955]

Ahılkelek'te 5 Mart'ta Bolşevik yönetim ilan edilirken Gürcü yönetimi ise Türkiye'nin Tiflis'teki temsilcisi Kazım Bey'e Batum, Ahıska ve Ahılkelek'in Türk askeri tarafından işgal edilmesini yerel idare teşkilatları Gürcistan hükümetinde kalmak şartıyla teklif etmiştir. Bu durumun ise Gürcistan ve Kafkasya'nın durumu belirleninceye kadar devam etmesi, daha sonra bir konfederasyon devletinin kuruluşu için ortak çalışma yürütmesi öngörülmüştür.[1956]

Şark Cephesi Kumandanlığına 6 Mart'ta gelen haberlerde Ahılkelek'te Bolşeviklik ilan edilerek halkın Sovyet idaresi oluşturduğu bildirilirken Ermeni ve Gürcü halkın Sovyet idaresini tesis etme vesilesiyle burada yaşayan Müslüman halkı katletme ihtimalini düşünen Kazım Karabekir birlikleri ileri sürüp gerekli takviyeleri yapmıştır.[1957] Türk hükümeti, Sovyet Rus hükümetiyle arasında bir ihtilaf çıkarmamak ve Rus birlikleriyle hiçbir şekilde çatışmamak şeklinde bir siyaset belirlemiştir. Bu esas doğrultusunda Ahıska bölgesindeki Müslümanların himaye edilip Ermenilerin mezalim yapmasının engellenmesi hedeflenmiştir. Bu bölgedeki Türk birliklerine 7

1951 Sovyet Rusya'nın temsilcisi Budu Mdivani (Bolşevik), Gürcistan'ın temsilcisi Simeon Mdivani'nin (Sosyal Federalist) kardeşidir. İki kardeşin farklı ideolojik tercihlerin sonucunda farklı iki devletin temsilcisi olarak başka bir ülkede yolunun kesişmesi tarihin ender rastlanan olaylarındandır.

1952 **TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1,** 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985, (İ:154 21.3.1337 C:3), s.453.

1953 Atatürk, **Nutuk-Söylev II. Cilt,** s.656, Bayur, **a.g.e.,** s.70.

1954 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1022-1024.

1955 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.218.

1956 Şimşek, **a.g.e.,** s.193.

1957 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1026.

Mart 1920'de gönderilen yazıda Türk hükümetinin bu çerçevede gerek Sovyet Rus gerekse Gürcistan hükümeti ile irtibat kurarak Ahılkelek ve Ahıska bölgesindeki asayiş ve idarenin Türk tarafınca gerçekleştirileceğini kararlaştırdığı kaydedilmiştir.[1958]

S.Mdivani ise Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un Türkiye tarafından işgal edilmesi isteğini 8 Mart'ta tekrar gündeme getirmiştir. Bunun üzerine İcra Vekilleri Heyeti toplantı yaparak aynı tarihte Gürcü hükümetinin bu talebini kabul etmiştir.[1959] Maharadze'ye göre, Gürcistan yönetimine 7 Mart 1921'de Sovyet yönetimini tanıması teklif edilmiş ancak Gürcistan yönetimi bir hafta bekleyip Fransız birliklerinin yardıma gelmeyeceğini anlayınca zaman kazanmak için görüşmelere başlayacağını bildirmiştir. Bu süreçte Gürcistan yönetimi, Kızıl Ordu ve Türk ordusu arasında çatışma hedeflemiş bu amaçla Türklere Ardahan, Artvin ve Batum'u vererek Kızıl Ordu'nun gelişine kadar Türk Ordusu'nun girmesi amaçlanmıştır.[1960]

Erkan-ı Harbiye Riyaseti 9 Mart 1921 tarihinde ivedi bir emirle Ahılkelek ve Ahıska ile Batum'un akşama kadar işgalini istemiş ve Kafkasya Konfederasyonu yapılacağı bildirilmiştir. Kazım Karabekir emri tebliğ edip Bolşeviklerle çatışmaya yol açmayacak şekilde dostane hareket edilmesi talimatı vermiştir. Batum'un işgalinin kanlı olmasından ve Gürcülerin Bolşeviklik ilanından endişe eden Kazım Karabekir Paşa "*Kafkasya Konfederasyonu*" meselesinin halen açıklığa kavuşmamasından endişe duymuştur.[1961]

1958 **ATASE Arşivi,** İSH. K.1252, G.71-2.

1959 Sürmeli, **a.g.e.,** s.657., S.Mdivani, Muhtar Bey'e gönderdiği yazıda kendisi ile Türk Hükümeti arasında şifahen anlaşmaya varılan hususlar bağlamında: "1.Gürcü sivil idari makamları yerinde kalacak ve Gürcü hakimiyeti Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından tutulan bütün bölgelere yayılacaktır. Gerek görüldüğü zaman bölgeleri tutma işinde Gürcü Kuvvetleri Türk Kuvvetlerine yardım edecektir. Bu vaziyet Gürcistan ile Kafkasya'nın siyasi durumu kesinleşinceye kadar sürecektir. 2.Gürcistan ve Türkiye, Güney Kafkasya halkları ile devletlerinden bir konfederasyon kurulması için beraber çalışacaktır. 3.Yukarıda yazılan bütün maddeler genel şart olup bu şartlara dayalı yakın gelecekte bütün (meseleler) çözülmüş olacaktır." şeklindeki maddeleri iletmiştir. Türk Hükümetinin cevabı ise: "1. Bölgeleri geçici olarak tutma işinde Türk kuvvetlerine Gürcü kuvvetlerinin yardımı gerekli değildir. 2. Türk Kuvvetleri kendi temsilcilerini Gürcü Yerel İdari Makamlarının yanına gönderecektir. 3. Her iki devletin ortak kararlarıyla bu bölgelerde bir oylama yapılacaktır. Oylama yapmacık olacak ve geçerli olmayacaktır. Bu şekilde yapılacak oylamanın garantisi Dış İşleri, Eğitim ve Tarım Bakanları olacaktır" şeklindedir. Kavrelişvili, **Türkiye-Gürcistan İlişkileri**, s.99.

1960 Maharadze Menşeviklerin bu planını "*kurnazlık*" olarak nitelendirmiştir. Maharadze, **a.g.e.,** s.365-366., Genel olarak Sovyet Rusya ile Türkiye arasında savaşı kışkırtmaya çalıştığı gerekçesiyle Gürcü Menşevikleri "*hainlikle*" itham edilmiştir. Adamiya, **a.g.e.,** s.232.

1961 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1027.

Türk birliklerine 10 Mart 1920 tarihinde gönderilen talimatta, Ahılkelek kazasında bulunan Türk birliğinin Ahıska'daki birlik gibi Ermenilerin her ne şekilde olursa olsun Müslümanlar aleyhinde bir kötülük yapmasına engel olunması, bir kötülük görülmediği halde diğer milletlerden ayrılmayarak iyi muamele yapılması talep edilmiştir.[1962]

Kazım Karabekir Paşa TBMM hükümetinin Ahıska, Ahılkelek ve Batum'un işgal kararını Tiflis'te bulunan 11. Kızıl Ordu Kumandanı'na bildirmiş, Orconikidze ise 10 Mart'ta gönderdiği telgrafta, Moskova'da devam eden görüşmelere atıfta bulunarak bu bölgelerin Gürcistan'a ait olduğunu belirtmiştir. Kazım Karabekir de gönderdiği cevabi telgrafta Moskova'da alınan kararlardan Türk hükümetinin bilgisinin bulunmadığını ve Türk hükümetinin Ermenilerin Gürcistan'da yapılan askeri hareket sebebiyle Müslümanlara zulmetmemeleri için bu kararı aldığını bildirmiştir.[1963]

Karabekir'in emriyle Ahıska'ya yakın süvari bölüğü orada bulunan yerli milisleri takviye ederek 9 Mart'ta şehrin işgalini gerçekleştirmiştir. Ardından öğle saatlerinde Kızıl Ordu Süvari Livası da Ahıska'ya girmiştir. Yerli Ermeni halk Bolşevikleri karşılayıp "*Kahrolsun Kemalistler*" diye bağırmıştır. Ermeniler küçük çaplı bir mücadele de yapmıştır. Bu süreçte Sovyet Rusya yetkilileri Türklerle çatışmadan kaçınılması taraftarı olurken[1964] Tiflis'teki Kızıl Ordu Kumandanı Hekker öğleden sonra Karabekir'e; "*Ahıska'da her iki taraf ordularının samimi temasını tebrik ettiğine*" dair mesaj göndermiş, Karabekir de teşekküre karşılık vermiştir.[1965]

Gürcü ordusu Batum'un oldukça kuzeyinde Bolşeviklerle savaşırken Türk ordusu 11 Mart 1921 tarihinde öğle vakti 7. Alay'ın bir taburu ile Batum'u işgal etmiştir. Aynı gün Ahıska'da bulunan Kızıl Ordu Süvari Livası da Batum üzerine gitmek için hazırlanmaya başlamıştır. Batum'un Türk ordusu tarafından işgali bir belirsizlik ortamında gerçekleşmiştir. Ordunun burada Bolşeviklerle mi savaşacağı, Gürcülere mi yardım edeceği yoksa sadece Batum'u almaya mı gittiği belirsiz kalmıştır. Diğer taraftan Ankara'dan 12/13 Mart gecesi Ahılkelek, Ahıska ve

---

1962 **ATASE Arşivi,** İSH. K.1252, G.71-3.
1963 Sürmeli, **a.g.e.,** s.660-661.
1964 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.225.
1965 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1027.

Batum'da Ankara Hükümeti adına idarenin tesis edilmesi talimatı gönderilmiştir. Ahılkelek ise 14 Mart'ta 9. Fırka Süvari Bölüğü tarafından işgal edilmiştir.[1966]

Gürcü Menşevik yöneticilerinin Batum'dan ayrılmasından saatler sonra Kazım Bey 17-18 Mart'ta Batum'da Türk idaresini kurmuş ancak Bolşevik olan halk da Revkom şeklinde kendi idaresini oluşturmuştur. Bu durum kaçınılmaz olarak çatışmaya yol açmıştır. Bu belirsiz ortamda Gürcülerin saldırısı sonucu bazı Türk askerleri şehit edilirken[1967] Kızıl Ordu birlikleri de 18 Mart'ta Kutaisi'den trenle gelerek Batum'a girmiştir.[1968] Devamında Kızıl Ordu kumandanı, Gürcü Revkomu ve Orconikidze ile Türk tarafı arasında bir dizi temas ve haberleşmede Moskova'da imzalanan anlaşmadan hareketle Türk ordusunun Batum'u boşaltması istenmiştir. Batum'a giren Kızıl Ordu birlikleri, Gürcü Sovyet Revkom'u ve Bolşevikleşen Gürcü Menşevik ordusu kalıntıları, Türk hükümeti ve Türk kuvvetleri için tendit unsuru olmuştur. Nitekim yapılan saldırılarda Türk askerleri şehit edilmiştir.

Moskova'daki Türk heyeti ise anlaşmanın imzalandığını 20 Mart'ta haber alan Kazım Karabekir Paşa ordunun Çoruh'un güneyine çekilmesi talimatını vermiştir. Ahıska ve Ahılkelek'te ise mahalli hükümetlerin oluşumu akabinde çekilme işleminin yapılması kararlaştırılmıştır.[1969] Kazım Karabekir Paşa 23 Mart'ta emrindeki birliklere işgal edilen bölgeleri resmen boşaltma emrini vermiştir. Batum'un boşaltılması üzerine Kazım Bey de 28 Mart'ta Batum'dan ayrılmıştır. Türk ordusu Nisan başlarında ise Ahıska ve Ahılkelek'i tamamen boşaltmıştır.[1970]

5.3.2. Sovyet Ermenistanı'nda Taşnak Ayaklanması (16 Şubat 1921)

Sovyet Ermenistan'ında yeni yönetimin Taşnaklara ve subaylara yaklaşım tarzı ve yönetimdeki yetersizliği halkta güçlü bir tepki oluşmasına sebebiyet vermiştir. Yeni Sovyet yönetiminin Türkiye'nin elinde bulunan Kars ve Ardahan'ın kaybedilmiş olmasından hareketle Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü sağlayacağına dair vaadini karşılayamaması Ermenilerin yönetim karşıtlığının önemli bir sebebini oluşturmuştur.

1966 **a.g.e.,** s.1028.
1967 **a.g.e.,** s.1033.
1968 Sürmeli, **a.g.e.,** s.660-661.
1969 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1033.
1970 Sürmeli, **a.g.e.,** s.692-693.

Ermenistan'da iki ay içinde durum o derece keskin şekilde kötüye gitmiştir ki bir kıvılcımın ortaya çıkması ayaklanma için yeterli hale gelmiştir. Gürcistan'ın Sovyetleşme süreci bu kıvılcımı ateşlemiştir.[1971]

Bunun yanı sıra Sovyet Ermenistan yönetiminin kendi gücünü organize edememesi, köylülere ve göçmenlere yeterli ilgiyi göstermemesi ve küçük burjuvazi karşısındaki terör karşı devrime yol açarken "*Taşnak diktatörlüğünün*" Bolşeviklere kıyasen daha iyi olduğu sonucuna yol açmıştır. Zaten 1917'den beri kötüye giden ekonomik durum daha da ağırlaşırken ağır kar yağışının Azerbaycan'a giden yolu kapatarak Ermenistan'ın dış dünya ile bağlantısını kesmesi yönetimin halktan gıda talebine yönelmesine yol açmış ve bu durum toplum tabakalarında kine sebebiyet vermiştir.[1972]

Taşnaklar ise Ocak 1921'de Tiflis'te bir toplantı yaparak Gürcistan ve Antant'ın yardımıyla Sovyet Ermenistanı'na karşı mücadeleyi artırıp Sovyet rejimini devirmek için ayaklanma başlatma kararı almıştır. Nitekim Gürcistan'ın doğrudan yardımıyla, eski Başbakan Simon Vratsyan'ın başında bulunduğu "*Vatanı Kurtarma Komitesi*" adı altında faaliyet gösteren Taşnaklar Gürcistan'a yönelik Bolşevik ayaklanmasının ve saldırısının devam ettiği döneme denk gelen 16 Şubat 1921'de Ermenistan'da isyan başlatarak 18 Şubat 1921'de Erivan'ı ele geçirmiş ve 2 Nisan 1921'e kadar 45 gün boyunca burada yönetimi tutabilmiştir.[1973]

Kısa ömürlü Ermenistan'ın yeni hükümeti tüm siyasi partilerin temsil edildiği yapıya sahip olmuştur.[1974] Böylece, sosyo-ekonomik durumu ağırlaşan Ermenistan'da Gürcistan'a yönelik Sovyet saldırısı karşı devrim için kıvılcım işlevi görmüştür. Sovyet güçlerinin saldırısı altındaki Gürcistan ise Taşnak ayaklanmasından büyük memnuniyet duymuş ve geçici de olsa moral bulmuştur.

Ayaklanmanın birisi Erivan'da diğer Zangezur'da olmak üzere iki merkezi bulunmuştur. Taşnaklar Zangezur'da Keşişkent civarında Rus Bolşeviklerinin bir müfrezesini imha edip 200 süvari ve 500 piyadeyi esir almış ayrıca 20 makineli tüfek

---

1971 Kazemzade, **a.g.e.,** s.278.
1972 Kazemzade, **a.g.e.,** s.303.
1973 Marhuliya, **Armiyano-Gruzinskie,** s.252-253.
1974 Hartill, **a.g.e.,** s.248.

ile bir top ele geçirmiştir.[1975] Taşnak yöneticileri Gürcistan'a karşı savaşan Kızıl Ordu'nun iki cephede savaşacak gücünün bulunmamasından yararlanmıştır.[1976] Taşnak ayaklanmasıyla Kızıl Ordu ve destekçileri güneyde Şarur, kuzeyde ise Sevan Gölü'ne doğru çekilmiş ve Gürcü Menşevikleri ile mücadeleyi tamamlayıncaya kadar Taşnak ayaklanmasına yoğunlaşılamamıştır.[1977]

Bolşevik saldırı ile karşı karşıya gelen ve Sovyet Ermenistanı ile düşmanca bir ilişki içinde bulunan Gürcistan yönetimi "*Vatanı Kurtarma Komitesi*" ile hemen temas kurmuş ve Kızıl Ordu ile Ermeni Bolşeviklerine karşı ortak hareketi koordine etmeye başlamıştır. Gürcistan Dışişleri Bakan Yardımcısı K.Sabahtarişvili 21 Şubat 1921 tarihinde Vratsyan'a gönderdiği mesajda, yönetimi adına Vratsyan'ı tebrik etmiş ve Bolşeviklere karşı vakit kaybetmeksizin ortak hareket önermiştir. K.Sabahtarişvili aynı gün Vratsyan'ın cevabını beklemeden gönderdiği diğer bir mesajda, beklemeye tahammül olmadığını, arkadan darbeyi vurmak gerektiğini, topraklarının sınırlarını ve komşu ülkelerle özelde de Mustafa Kemal yönetimi ile karşılıklı ilişkilerini geliştirmesini, Fransa'nın kendi taraflarında yer aldığını ve Bolşevik birliklerini bombaladığını bildirmiştir. Vratsyan ise önerilen teklifin tamamen kendi isteklerine uygun olduğu yönünde cevap vermiştir.[1978]

Gürcistan Dışişleri Bakanı Gegeçkori de 21 Şubat'ta Vratsyan'ı arayarak Ermenistan'ın komşularıyla, özellikle Türkiye ile ilişkiler konusunda bilgi istemiştir. Gegeçkori 24 Şubat'ta Vratsyan'ı tekrar aramış ve aynı talebi yinelemiştir. Ayrıca Londra Konferansı ve "*Kemalistlerin*" konferansa davet edildiği hakkında bilgi vermiştir.[1979]

Ayaklanmanın ilk günlerinde Erivan'daki radyoda, Borba'da yer alan; "*Ermenistan Bolşevik Çetelerden Temizleniyor*" başlıklı yazıya yer verilmiştir. Bu kapsamda, emekçi kitlelerin Bolşevik maske ile hareket eden sömürücülerine karşı ayaklandığı, Ermeni halkının hapisten bırakılanlarla buluştuğu, Gürcü ordusunun 19 Şubat'ta Bolşeviklere karşı parlak bir zafer elde ettiği, esir, yaralı ve ölü kitlesi bırakan Bolşeviklerin panik içinde kaçtığı, Gümrü'de ve Bakü'de isyan başladığı, Dağıstan'da

[1975] Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1023.
[1976] Kazemzade, **a.g.e.,** s.303.
[1977] Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.405.
[1978] Adamiya, **a.g.e.,** s.232.
[1979] Sürmeli, **a.g.e.,** s.632-633.

da isyanın mevcut olduğu, "*Kızıl korkakların kaçtığı*", Delican rayonunun kendi ellerine geçtiği ve "*Bolşevik çetelerden*" temizlendiği, kızıl Ermenilerden iki alayın Tayrzaruh halkı tarafından kesildiği ve şehre dağıldıkları, hepsinin birer birer yakalandığı ayrıca Tiflis ile ilişkilerin kuvvetlendiği açıklanmıştır.[1980] Bu iyimser mesajların okunmasından birkaç gün sonra Tiflis'in Bolşeviklerin eline geçmesi ise Taşnakların ayaklanmayı fazla sürdüremeyeceklerinin sinyalini vermeye başlamıştır.

Vratsyan Avrupa'dan yardım alma umuduyla büyük güçlere de başvurarak halkın Sovyet rejimine dayanamadığını, binlerce entelektüelin hapse konulup çoğusunun kurşuna dizildiğini, 1500 Ermeni subayın Bakü'ye gönderildiğini, köylerin ve şehirlerin yağmalandığını vurlayarak yardım telebinde bulunmuştur. Vratsyan, Bolşeviklerin Karabağ, Zangezur, Novabayazıt ve Eçmiadzin'den kovulduğunu, sadece Dilican ve Karaklis'e ulaşılamadığının da altını çizmiştir.[1981]

Bu arada Erivan'da bulunan Türk temsilcisi de Vratsyan'ı (Vratziyan) ziyaret ederek; "*Ermenistan'ın kurtuluşundan duyduğu sevinci*" iletmiş ve "*Türk desteği sözü*" vermiştir.[1982] Vratsyan ise 13 Mart 1921 tarihinde TBMM reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği mektupta dostane ilişkilerin kurulması temennisini iletmiştir. Vratsyan ayrıca 18 Mart 1921 tarihinde Erivan'daki Türk temsilcisi Bahaddin Bey[1983]aracılığı ile Türk yönetimine yazılı başvuruda bulunmuştur. Başvuruda, Ermenistan'ın Bolşeviklerle mücadelesinin tüm Yakın Doğu'nun menfaatine olduğunu, bu nedenle Türkiye'nin vakit kaybetmeden esir ettiği tüm Ermeni askerleri serbest bırakıp cephane sağlamasını ve Ermenistan yönetiminin askeri yardım sağlama niyeti konusunda bilgilendirmesini umut ettiğini bildirmiştir. Bu talepler Türkiye'nin Ermenistan'ın dış tehdide karşı koruma sözünü verdiği Gümrü Anlaşmasına dayandırılmıştır. Tarafsızlığını ilan eden Türkiye ise Taşnaklar yüzünden Rusya ile ilişkisini bozmamak için bu teklifle ilgilenmemiştir.[1984] Hariciye Vekili Ahmed Muhtar'a göre İngiliz kölesi olan ve Müslümanlara karşı savaşmış olan Taşnakların Türkiye tarafından himayesinin akla gelmesi bile hayret vericidir.[1985]

1980 **Borba,** 22 Şubat 1921, No: 40 (895), s.2.
1981 Kazemzade, **a.g.e.,** s.304.
1982 Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, s.344.**
1983 Demirci, **a.g.m.,** 321.
1984 Kazemzade, **a.g.e.,** s.304.
1985 **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları (16 Ocak 1921-14 Ekim 1921) Cilt I,** "Belge No:12", s.52.

Diğer taraftan Kazım Karabekir Ermeni esirlerin iaşe sorunu ve Ermenilerle yapılmış olan anlaşmayı dikkate alarak esirlerin teslim edilmesini uygun bulup Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'ye teklifte bulunmuş ancak Bolşevikler Ermenistan'da tekrar yönetimi alınca bu iade işlemi gerçekleşmemiştir.[1986]

Rusya Mart 1921 sonuna doğru Gürcistan meselesini tamamen çözdükten sonra Ermenistan'a yoğunlaşmış ve Erivan 2 Nisan 1921 tarihinde Sovyet birlikleri tarafından ele geçirilmiştir. Birkaç bin Taşnak dağlık Zangezur bölgesinde mücadeleyi "*Dağlık Ermenistan hükümeti*" adıyla sürdürmesine karşın sayıca kendisinden çok üstün Sovyet birlikleri karşısında dayanamamıştır. Buna rağmen Bolşevikler Zangezur'u ancak yaz aylarında ele geçirebilmiş, Dağlık Ermenistan yöneticileri de Aras Nehri'ni geçerek İran'a gitmiştir.[1987]

Gürcistan'ın Sovyetleşmesi neticesinde Ermenistan'a dışarıdan bir yardım gelme olanağı ortadan kalkmıştır. Ermenilerin, Bolşeviklerin artan gücüne karşı kendisini savunma imkanı kalmazken kaçacakları tek ülke İran olmuştur. Erivan'dan kaçan on binlerce Ermeni arasında hükümet görevlileri ve subayların yanı sıra halktan da önemli sayıda insan yer almıştır. Bunlardan bir bölümü İran'a yönelirken diğer önemli bir bölümü "*Bolşeviklerin merhametine sığınmaktansa Türklerin merhametine sığınmayı tercih edip Türk sınırını aşmıştır*".[1988] Türk yönetimi ise Bolşeviklerle ilişkiler doğrultusunda Ermenistan'dan gelen sığınmacıların ülkeye girmesine izin vermemiştir.[1989]

Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi ve Ermenistan'da Taşnak ayaklanmasının bastırılmasıyla Transkafkasya'da 70 yıl sürecek Sovyet statükosunun önündeki engeller kaldırılmıştır.

5.4. Moskova Anlaşması

Türkiye ve Sovyet Rusya arasında 1920 Ağustos ayında yapılan ve Ermeni meselesi nedeniyle sonuca ulaşmayan ilk görüşmelerden sonra Türkiye'nin Doğu Harekatı ve Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi, Ermenilere Doğu Anadolu'da toprak verilmesi meselesini fiilen anlamsız hale getirmiştir. Sovyet Rusya'nın, görüşme ve

---

1986 Karabekir, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** s.1026.
1987 Hovannisian, **Volume IV, Between Crescent and Sickle,** s.405-406., Sertçelik, **a.g.e.**, s.425.
1988 Hartill, **a.g.e.,** s.254-255.
1989 Demirci, **a.g.m.,** s.322.

yazışmalar akabinde Ermenilere yönelik taleplerde tavır değişikliğine gideceği belirlenince Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk heyeti Moskova'ya gitmek üzere yola çıkmıştır. Heyet, Sovyet Rusya, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti ve Gürcistan'ın yanı sıra gerekmesi halinde Kuzey Kafkasya ve Dağıstan cumhuriyetleri ile görüşme ve imza yetkisi ile de donatılmıştır.[1990]

Ankara hükümeti heyet yola çıkmadan önce 8 Aralık 1920'de toplanan bakanlar kurulunda Sovyetlerle yapılacak görüşmelerin Azerbaycan, Gürcistan ve gerekirse Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'ın katılımıyla konferans şeklinde gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Ermenistan meselesinin Gümrü anlaşmasıyla çözümlendiği düşünüldüğünden bu ülkenin konferansa katılımı uygun bulunmamıştur.[1991] Sovyet Rusya ise Sovyet Ermenistan'ı ve Sovyet Azerbaycan'ın katılmını isterken Gürcistan'ın "*İtilaf'ın uydusu olduğundan amtiemperyalist bir cephe oluşturulan ülkelerin konferansında yeri yoktur*" gerekçesiyle katılımını tercih etmemiştir.[1992] Diğer taraftan Türkiye ise Sovyet Rusya'nın Ermenistan ve Türkiye arasında arabulucu olmasını istememiştir. Netice Moskova'daki konferansa Ermenistan'ın ve diğer Kafkas devletlerinin katılımı sağlanmamıştır.[1993]

Sovyet Rusya, Ali Fuat Cebesoy'un ifadesiyle Sovyetleştirilen Azerbaycan ve Ermenistan delegelerini de Moskova'da yapılacak konferansa çağrıldığını bildirerek "siyasi entrikalara" başvurmuştur. Cebesoy'a göre; "*Rusya'nın amacı Azerbaycan namına konuşacak murahhasları Ermenilere yardakçı yaparak Bolşevik Ermenistan ile bizi tekrar karşılaştırmaktı. Böylece, Ermenilere mümkün olan menfaatleri temin ederek İslam ve Turan siyasetlerine tabii bir set olacak hududu elde etmek, Ermenilere efendi olmak, Garp proletaryasına karşı liberal görünmek istemişlerdi*".[1994]

Gelişmeleri takip eden ve konferasa katılma beklentisi olan Gürcistan ise bu konudaki belirsizlikten endişe duymuştur. Borba gazetesinin 11 Ocak 1921 tarihli haberinde Ankara ve Moskova yönetimlerinin Transkafkasya'ya yönelik konferans yapılması konusunda görüş birliğine vardığı ancak bu inisiyatifi alanların Gürcistan'ı davet etme konusunda niyetlerinin olup olmadığının bilinmediği, Gürcistan'ın

---

1990 Bayur, **a.g.e.,** s.69., Bilge, **a.g.e.,** s.65.
1991 Ural, **a.g.m.,** s.179.
1992 Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri,** s.202-203.
1993 Sarı, **a.g.e.,** s.587-589.
1994 Cebesoy, **a.g.e.,** s.159-160.

katılmayacağı bir toplantının uluslararası anlam ve öneminin bulunmayacağı, geçmişte Gürcistan'ın Transkafkasya konferansının düzenlenmesi için inisiyatif aldığı belirtilerek şimdi Azerbaycan ve Ermenistan'da Sovyet yönetimlerinin bulunmasının Gürcistan'ın çizgisini değiştirmeyeceği ortaya konulmuştur.[1995] Menşeviklerin diğer yayın organı Ertoba'da da 14 Ocak'ta yapılan değerlendirmede, Gürcistan'ın konferansa katılım gereğinin altı çizilerek Azerbaycan ve Ermenistan'da kendilerini halkların dayanışmasının savunucusu gören yeni şahsiyetlerin göreve gelmesine rağmen bu yöneticilerde Musavat ve Taşnak politikasının gözlemlendiği[1996] yönünde eleştirel yaklaşım getirilmiştir.

Ermeni gazetesi Slovo'da 14 Ocak 1921'de yer alan baş yazıda, Bakü veya Moskova'da yapılması planlanan konferansa Gürcistan'ın mutlaka katılması gerektiği çünkü Transkafkasya'ya ilişkin tüm sorunların Gürcistan'ı ilgilendirdiği, Transkafkasya devletlerinin coğrafi, ekonomik ve kültürel bağlarıyla bir bütün oldukları ileri sürülmüştür. Konu ideolojik boyuttan da ele alınarak; Azerbaycan ve Ermenistan'ın Sovyetleşmesi ve Gürcistan'ın sosyalist yönetim biçimini korumasının işin içeriğini değiştirmediği, "*gerçek bir demokratik ülke olan Gürcistan'ın sosyalist yönetimiyle, Sovyet cumhuriyetlerinin yüksek sesle duyurdukları özgürlük, sosyal adalet ve kardeşlik ideallerine farklı yollarla ulaşmaya çalıştığı, neticede iki sistem arasında hiçbir ilkesel farklılık bulunmadığı*" iddia edilmiştir. Ayrıca, Sovyet Rusya ve millici Türkiye'den oluşan güçlerin kendi kaderini belirleyeceği konferansa Gürcistan olmadan katılacak olan Azerbaycan ve Ermenistan'ın sembolik katılımcı konumunda kalacağı"[1997] değerlendirmesi yapılmıştır. Taşnak Aşhatavor gazetesi ise Moskova Konferansının Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin temsilcilerinin katılımıyla yapılacağını ileri sürerken Ermenistan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin Gümrü Anlaşması temelinde belirlenmemesi temennisini ortaya koymuştur. Ayrıca Transkafkasya'nın ağır sorunlarının çözümünün diğer komşu halk ve cumhuriyetlerinin katılımına bağlı olduğunun[1998] altı çizilmiştir.

Konuyu gündeminde tutan Aşhatavor gazetesi diğer bir yazıda, prensipte yapılacak konferansın büyük politik öneminin altını çizdikten sonra; "*Gümrü*

[1995] **Borba,** 11 Ocak 1921, No:6 (681), s.1.
[1996] **Slovo,** 14 Ocak 1921, No: 9, s.4.
[1997] **Slovo,** 14 Ocak 1921, No: 9, s.1-2.
[1998] **Borba,** 30 Ocak 1921, No: 22 (877), s.1.

anlaşmasının Ermeni emekçi sınıfı için ölümcül olduğunu, diğer taraftan Sevr anlaşmasının da iki komşu devlet arasında barışçıl birlikteliği yaratamayacağını" bu nedenle her iki tarafın gerçekçi bir çözüm bulması gerektiğini vurgulamıştır. Moskova Konferansı'nın sorunları Transkafkasya'nın diğer halkları ve devletlerinin katılımı ile çözebileceğine değinilerek[1999] Gürcistan'ın katılım sağlamasının gereği bir kez daha hatırlatılmıştır.

Gürcüler, Moskova'ya giderken Tiflis'e uğrayan Türk heyetine Gürcistan'ın konferansa katılma isteğini iletirken Yusuf Kemal Bey'e göre Gürcülerin konferansa katılma isteği, Ruslarla Türklerin kendi aleyhlerine anlaşma yapma ihtimallerinden çekinmeleri ile konferansta bulunmaları halinde amaçlarını gerçekleştirme ümidinden ayrıca "*Antant'ın aleti olarak*" durumdan Antant'ı haberdar etmek ve icabında işi bozmaya çalışmak mülahazasından ileri gelmektedir.[2000]

Antant tarafından Ocak sonunda de jure tanınmanın mutluluğunu ve güvenini yaşayan Gürcistan, Moskova'da yapılacak konferansa katılım sağlamayı hedeflerken, Sovyet Rusya 11 Şubat'ta Bolşevik ayaklanma başlatıp devamında Kızıl Ordu vasıtasıyla Gürcistan'ı Sovyetleştirerek Menşevik yönetiminin varlığını bile ortadan kaldırmıştır. Neticede, bölgenin esas iki aktörü olan Türkiye ve Sovyet Rusya Transkafkasya'nın kaderini tayin etmek üzere masaya oturmuştur.

Bu noktada Avrupa'da bulunan Gürcü heyetinin üyesi Avalov'un, Sovyet Rusya ve Türkiye'nin Transkafkasya'da oynadığı role ilişkin yaklaşımı özeleştiri açısından son derece çarpıcıdır. Ona göre:[2001]

> "1920 Sonbaharında Sovyet Rusya, Türkiye ile birlikte Transkafkasya meselelerinde belirleyici unsur olurken Batılı büyük güçler, özelde de İngiltere buradaki siyasi faaliyetlerden uzak durmuştur. Transkafkasya'da savaş ve barış ile Transkafkasya Cumhuriyetlerinin geleceği Londra ve Paris'e değil Moskova ve Ankara'ya bağlı hale geldiğinde Gürcistan yönetimi Moskova ve Ankara'yı ihmal etmiş, temel çabasını Batı'da yoğunlaştırmıştır."

[1999] **Slovo,** 2 Şubat 1921, No:24, s.4.
[2000] Tengirşek, **a.g.e.,** s.251.
[2001] Avalov, **a.g.e.,** s.291.

Türk heyetinin 6 Şubat'ta Bakü'den ayrılıp 18 Şubat'ta Moskova'ya ulaşması[2002] akabinde[2003] 21 Şubat 1921'de Çiçerin, 22/23 Şubat gecesinde Milliyetler Komiseri Stalin ile yapılan görüşmelerde Türkiye'nin Gümrü'yü ne zaman boşaltacağı konusu gündeme gelmiştir. Türk heyeti ise anlaşma hükümleri tatbik edilince boşaltılacağını belirtmiştir. Çiçerin Türkiye'nin Ermenistan arazisinde ordusunu beslemesi nedeniyle Ermenilerin aç kaldığını ve bu suretle komünist teşkilatının zayıf bırakıldığını ileri sürmüştür. Bilahare görüşülen Stalin ise Türk tarafının Ermenistan meselesinin konuşulup konuşulmayacağına dair sorusuna; "*Siz Ermenileri yiyip bitirdiniz, yine de yiyiniz fakat ne zamana kadar yemeği bitireceksiniz bilelim"* şeklinde cevap vererek Gümrü'nün ne zaman tahliye edileceğini sormuştur. Bu olumlu yaklaşımda Türkiye'nin Ermenistan'da Taşnak ayaklanmasına destek vermemesi önemli rol oynamıştır.[2004]

Moskova Konferansı, Tiflis'in Sovyet birlikleri tarafından ele geçirilmesinden 1 gün sonra 26 Şubat 1921 tarihinde açılırken, görüşmelerde Sovyetlerin Batum'un Türk sınırları içinde olmamasını kabul etmemesi, Türk tarafının ise Batum'un Misak-ı Milli sınırları içinde kalması nedeniyle taviz vermemek istemesi konusu ön plana çıkmıştır. Sovyet tarafınının Gümrü Antlaşmasını kabul etmemesi de sorun teşkil etmiştir.[2005]

Sovyet yönetimi ile yapılan görüşmelerde verilen güvencelerle Ermeniler için daha önce talep edilmiş olan Van ve Bitlis sorunu aşılmıştır. Türk heyeti Batum'dan vazgeçme karşılığında ise Arpaçay'ın batı tarafını ve 1829 Edirne Antlaşmasıyla Rusya'ya bırakılan Iğdır'ı talep etmeyi planlamış ancak bu pazarlık unsurunu sona saklamıştır.[2006]

Moskova görüşmelerinin ikinci resmi toplantısı 1 Mart'ta yapılmıştır. Türk heyeti 3 Mart'ta Stalin ile yaptığı görüşmede Misak-ı Milli'nin önemi ve değişmezliği hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Türk heyeti Misak-ı Milli'nin kabul edilmesi halinde Türklerin Batum şehri ve limanının yönetimini halka bırakmaya, Gürcistan,

---

2002 Tengirşek, **a.g.e.,** s.254-255.

2003 Türk heyeti Tiflis'ten ayrılarak 29 Ocak'ta Bakü'ye gelmiş ve orada Narimanov ve Orconikidze/Orjonikidze ile de görüşmüştür. Qasımlı, **a.g.m.,** s.142.

2004 **Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları (16 Ocak 1921-14 Ekim 1921) Cilt I,** "Belge No:3", a.g.e., s.24-25., Cebesoy, **a.g.e.,** s.185-186., Sonyel, Dış Politika II, **a.g.e.,** s.53.

2005 Sonyel, **a.g.e.,** s.54.

2006 Batum'a karşılık Iğdır'ın bırakılabileceği konusu o sırada Moskova'da bulunan Enver Paşa üzerinden Rus tarafına iletilmiştir. Yerasimos, **a.g.e.,** s.217-219.

Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye'nin ortak ekonomik çıkarlarını tanımaya hazır olduklarını belirtirken Batum'un geleceğini kararlaştırmak amacıyla bu devletler arasında bir konferans yapılmasını da önermiştir.[2007]

Moskova Antlaşması'nın tarihi 16 Mart 1921 şeklinde kayıt ve ilan edilmiştir.[2008] Moskova Anlaşmasına Ekonomi Bakanı ve Kastamonu milletvekili Yusuf Kemal Bey, Milli Eğitim Bakanı ve Sinop milletvekili Rıza Nur Bey ile Moskova Büyükelçisi ve Ankara milletvekili Ali Fuat Paşa imza atarken Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti adına ise Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin ve Celal Korkmazov anlaşmayı imzalamıştır.[2009]

Moskova Anlaşması 16 maddeden oluşurken ayrıca üç bölümden oluşan bir de ek yapılmıştır. Anlaşma ile Sovyet Rusya Misak-ı Milli sınırlarını[2010] kapsayan TBMM hükümetini tanırken Batum kentinin egemenlik hakkı belirli şartlarla Gürcistan'a bırakılmıştır. Bu şartlar ise Acara'ya geniş bir özerklik tanınması ve Türkiye'nin Batum limanından gümrük vergisinden muaf tutulması ve hiçbir engelle karşılaşmaması şeklindedir. Anlaşmayla Nahçıvan'a Azerbaycan'ın koruyuculuğunda özerklik tanınmıştır. Transkafkasya bağlamında ayrıca Sovyet Rusya'nın bölgeyi ilgilendiren hükümlere uyulmasını sağlamak için Kafkas cumhuriyetleri nezdinde gerekli girişimlerde bulunmayı yükümlendiği kaydı düşülmüştür.[2011] Anlaşmanın resmi metni dışında Türkiye'ye 10 milyon altın ruble ve iki tümeni donatacak miktarda silah ve cephane verilmesi kabul edilmiştir.[2012] Böylece, Moskova Antlaşması'yla Türk-Sovyet ilişkileri resmiyet kazanırken[2013] iki devlet bölgenin kalıcı haritası için en önemli adımı atmıştır.

2007 Sonyel, **a.g.e.,** s.55.

2008 Antlaşma 18 Mart 1921 tarihinde resmen imzalanmış ancak bu tarih İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından işgalinin yıldönümü olan 16 Mart olarak değiştirilmiştir. **a.g.e.,** s.56, Bilge, **a.g.e.,** s.74.

2009 Soysal, **a.g.e.,** s.32.

2010 Moskova görüşmelerinde Gümrü Antlaşması ile belirlenen Türkiye-Ermenistan sınırı da ele alınmış ve iki ülkenin sınırı Gümrü'de kararlaştırılan metin yapılan küçük değişikliklerle kabul edilerek onaylanmıştır. Okur, **a.g.m.,** s.82.

2011 Detaylı bilgi için bknz. Soysal, **a.g.e.,** s.32-38.

2012 Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,** 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013, s.512-513.

2013 Doğanay, **a.g.m.,** s.289.

SONUÇ

Rusya'da Şubat 1917'de Çarlık rejiminin yıkılışı ve ardından patlak veren Bolşevik Devrimini takip eden dönemde, Transkafkasya'da teşekkül eden OZAKOM, ZAKAVKOM, Seym Meclisi ve TDFC yönetimlerinde Azerbaycan Türkleri ile mecburen aynı çatı altında bulunan Ermeniler ve Gürcüler bu zoraki birlikteliği farklı amaç ve stratejileri sebebiyle yürütememiştir. Osmanlı Devleti ile yapılan Trabzon görüşmeleri ve devamında TDFC'nin ilanı ve Kars'ın teslimi gibi gelişmeler Gürcülerin Ermeniler için fedakarlık yapmak istemediğini göstermesi nedeniyle önemlidir. Ermenilerin, Gürcülerin bu yaklaşımını ihanet olarak nitelendirmesi ise iki etnik grup arasındaki ilişkilerde ilk kırılma dalgasına yol açmıştır. Bu anlamda belirtilmelidir ki Ermeniler ve Gürcüler bağımsızlık sürecine sorunlu bir başlangıç yapmıştır.

Osmanlı Devleti ile yapılan Batum Konferansı sırasında Gürcülerin Alman korumasına girmesi ve TDFC'nin yıkılarak Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan için bağımsızlık sürecine geçilmesi sadece Azerbaycan Türkleri değil, Ermeni ve Gürcüler için de zoraki birlikteliğin ortadan kalktığını adeta tescil etmiştir. Kafkasya'da yol ayrımına gelindiğinde çatışan toprak talepleri, daha ilk günden Ermeni ve Gürcü ilişkilerini ipotek altına alınmıştır. Gürcistan'da Ermeni azınlığın ve Ermeni göçmenlerin durumu, Ermenistan yönetiminin Ermenilerin her alanda ciddi etkinlik kurduğu Tiflis'i boşaltmak zorunda kalması ve Gürcülerin Ermenilere ait malları vermeme yönündeki tutumu gibi etmenler iki ülke ilişkilerindeki gerginlik ve güvensizliği daha da artırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da boşalttığı topraklar üzerindeki ihtilaf, önce sınır çatışmalarına, daha sonra da sınır savaşına yol açarak kriz aşamasına taşınırken Gürcülerde Ermenilere karşı nefret duyguları ortaya çıkmıştır. Ermeni-Gürcü ilişkileri, neticesi tartışmalı savaş sonrasında İngilizler başta olmak üzere Müttefiklerin aracılığında yapılan bir dizi görüşme ve konferans yoluyla görece barış ve istikrara kavuşmasına rağmen iki ülke arasında Lori ve Ahılkelek başta olmak üzere toprak ihtilafları, transit geçiş konuları ve azınlık meseleleri gibi alanlarda tarafların pozisyonları değişmemiş, zaman zaman verilen dostluk mesajları özde sorunları çözmemiştir.

Bağımsızlık sonrası iki ülke ilişkilerinin gidişatı irdelendiğinde tarihsel süreçte özellikle de 19. yy'daki gelişmelerin neticesinde Gürcülerde artan Ermeni karşıtlığının ve iki etnik unsur arasındaki uzun tarihsel rekabetin izlerini görmek mümkündür. Sınır çatışması ve ardından patlak veren savaş, Gürcü toplumunun belirli bir kesiminde süreç içinde oluşan etnik rekabet ve husumet duygularını daha görünür kılmıştır. Diğer bir ifadeyle ilk büyük kriz anında perde açılmış ve karşıt görüşlerin ortaya konulacağı zemin oluşmuştur. Ermeni-Gürcü ilişkilerinin bu sıkıntılı kesitinin en belirgin ve çarpıcı temaları arasında Menşevikler başta olmak üzere Gürcülerin Taşnaklara dönük sert eleştirileri ağırlıklı yer tutmuştur. Gürcülerin, Taşnaksütyun'un kuruluşundan sonra Kafkasya'da etnik gruplar arasında nefret tohumlarının ekildiğini ileri sürüp Ermenilerin yaşadığı sorun ve trajedilerden Taşnakları sorumlu tutması ayrıca Taşnakları geçmişten beri entrika, yalancılık ve hainlikle itham etmesi dönemin iz bırakan gelişmeleri arasında yer almıştır. Bu durum dikkate alındığında Gürcülerin Taşnak algısının Türklerin Taşnak algısından farklı olmadığını, hatta görece daha katı bir bakış açısı sergilediklerini ileri sürmek mümkündür. Diğer bir ifadeyle dönemin genel gidişatı ve Gürcülerin söylemleri Taşnakların sadece Türkiye ve Azerbaycan değil Gürcistan için de sorunlu bir yapı olarak algılandığını tartışmasız şekilde ispatlamıştır.

Ermeni-Gürcü savaşı öncesinde iki devletin Türkiye toprakları üzerinden pazarlığa girmeleri önem taşımıştır. Gürcüler, "*Türkiye Ermenistanı*" olarak nitelendirilen topraklara yönelik Ermenilerin hak iddialarını destekleyerek Ermenilerin ilgisini Anadolu'ya yönlendirme ve Kafkasya'daki ihtilaflı topraklarda kendi lehine taviz beklentisi içine girerek düşük maliyetli kazanım hedeflemiştir. Gürcüler, Türkiye'ye karşı Ermenilerle askeri ittifaka girmemekle beraber Paris Barış Konferansı'nda Ermenileri destekleme kararı almasına rağmen "*Büyük Ermenistan*" hayalini gerçekleştirmeyi hedefleyen Ermenilerin saldırısından kurtulamamıştır. Yaşanan savaş ise beklentisi boşa çıkan Gürcülerin Ermenilere yönelik muhtemel desteğini fiilen ortadan kaldırmıştır. Bu anlamda Gürcülerin başlangıçtaki taktiksel yaklaşımı sonuçsuz kalmış, ciddi bir hesap hatası yapıldığı ortaya çıkmıştır.

Ermeni-Gürcü ilişkilerinin 1917'den 1921'e kadar geçen seyri Türkiye'nin iki ülke ilişkileri açısından doğrudan veya dolaylı şekilde ciddi rol oynadığını göstermiştir. Trabzon ve Batum Konferansları, Türkiye'nin Kafkasya'daki askeri

harekatı ve nihayetinde Kafkasya'dan çekilmesi Ermeni ve Gürcü ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'dan çekilirken izlediği taktiği, iki ülkenin çatışma ve savaş ortamına girmesinde oynadığı rolün tayini, sebebi ve sonucu açısından ele almak gerekir. Veriler dikkate alındığında Türkiye'nin sadece Ahıska ve Ahılkelek değil Lori konusunda da Ermeni ve Gürcülere eş zamanlı olarak benzer vaatlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Gürcülerin hak iddia ettiği Ahılkelek ve Lori'yi Ermenistan'a bırakma yönündeki yaklaşımıyla Ermenistan lehinde hareket ettiği görülmektedir. Bu politikada Türkiye'nin Kafkasya'dan çekilirken Ermeni ve Gürcülerin çatışma içine girmesini arzulamasından ziyade Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelinirken sorunlu konulardan olan Ermeni meselesinde Ermenileri kazanma arayışının önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Bu politikada taktiksel düzeyde başarılı bir diplomatik hamle yapıldığını varsaymak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin izlediği diplomatik taktiğin Ermeni ve Gürcüler arasındaki güven bunalımının artmasına yol açtığını, aradan iki yıl geçtikten sonra Türkiye'nin Ermenistan'a karşı savaşında Gürcülerin Ermenistan ile askeri ittifaka girmemesinde bu güven bunalımının da rol oynadığını ileri sürmek mümkündür.

Ermeni ve Gürcülerin Türk Milli Mücadelesine karşı tavır ve yaklaşımları farklılık taşımıştır. Gürcüler, özellikle Batum'un Gürcistan'da kalması ve Türkiye'nin yayılmacı politika izlememesi şartıyla Türk Milli Kurtuluş Mücadelesini haklı görürken Ermeniler keskin bir Milli Mücadele karşıtlığı sergilemekle kalmamış; Gürcülerin Türklerle görüştüğüne dair spekülasyonları da gündeme getirmiştir. Bu durum, aslında Türkiye'nin Gürcistan ile bir anlaşma zemini yakalama şansı olduğunun kanıtı niteliğini taşımıştır. Gürcülerin Lazistan vilayetinin kaderine yönelik yaklaşımı da Ermenilerden farklılık taşımıştır. Gürcülere göre Lazistan vilayeti Türkiye'de kalmayacaksa Gürcistan sınırları içinde yer almalıydı. Ermeniler ise bölgenin etnik ve dini yapısını dikkate almadan hak iddiasında bulunmuştur. Transkafkasya'da Ermenilerin çoğunluk oluşturduğu topraklarda etnik prensibe dayanarak hak iddia eden Ermenistan'ın sıra Anadolu'ya geldiğinde bu prensibi öne sürmemesi temel çelişkiler arasında yer alırken Gürcülerin dikkat ve eleştirisini çekmekte gecikmemiştir. Belirtmek gerekir ki Ermenilerin dış güce yaslanma stratejisi kendi hedeflerini saptamada onları sürekli hesap hatasına sürüklemiş, Gürcüler de bu stratejisi hatasını fark etmiştir.

Ermenistan ve Gürcistan'ın Azerbaycan ve Rusya'ya bakış açılarında da keskin bir farklılık yaşanmıştır. 1917-1921 dönemi Ermenilerin tarihsel Rus oryantasyonundan kopamayacaklarını açıkça ispatlamıştır. Bu yaklaşım Transkafkasya'da ortak dış politika geliştirme çabalarına Ermenilerin uyum göstermemesinin nedenleri arasında yer almıştır. Azerbaycan ve Gürcistan askeri ittifak anlaşması imzalayarak kuzeyden gelecek Rus Gönüllü Ordusu'na karşı önlem alırken Ermenistan güneyden gelecek "*Türk tehlikesini*" öne sürerek farklı bir pozisyon almıştır. Azerbaycan ile de silahlı mücadeleyi sürdüren Ermenilerin bu politikası, önce Gönüllü Ordu daha sonra Bolşeviklere karşı Kafkasya'nın savunma gücünü zayıflatmıştır. Paris Barış Konferansı'nda da Ermenilerin Azerbaycan ve Gürcistan ile ortak bir tavır geliştirmemesi Ermenilerin genel tavrını tescil etmiştir. Şayet bu dönemde Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında sıkı bir dayanışma örüntüsü tesis edilebilseydi Kafkasya'nın Bolşevikleşmesi bu kadar hızlı ve kolay olmayabilirdi. Bu noktada Ermenistan-Gürcistan ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinin tersine Azerbaycan-Gürcistan ilişkilerinin daha çok barış ve ortaklık zemininde ilerleyebilmesi tüm eksikliklere rağmen Transkafkasya'da işbirliğinin ancak bu iki aktör üzerinden inşa edilebileceğini fiilen göstermiştir.

Bolşeviklerle başından beri katı bir mücadele içine giren Gürcistan'ın tersine, Ermenistan'ın uzun süre bu konuda iyimser ve esnek tutum sergilemesi iki ülke arasındaki ciddi yaklaşım farkını ortaya koymuştur. Ermeni ve Gürcü Bolşevikleri arasındaki etkileşim ve yardımlaşmaya rağmen Ermeni ve Gürcü yönetimlerinin ortak mücadele anlayışını geliştirememiş olmaları Bolşeviklerin lehine bir durum yaratmıştır. Gürcülerin ülkedeki Bolşevik faaliyetleri Ermeniler ve Türkler dahil diğer etnik gruplarla ilişkilendirme çabası bu dönemin dikkat çekici özellikleri arasında yer almıştır.

Bağımsızlık süreci, Ermeni-Gürcü savaşının da etkisiyle Gürcülere Ermenilerin her açıdan hakim oldukları Tiflis'te Ermeni etkinliğini kırıp tasfiye yaparak şehri yeniden Gürcüleştirme fırsatını vermiştir. İki ülke bağımsızlığını kazanmayıp savaşa girmeseydi Tiflis'in daha çok Ermeni kimliği ile ön planda kalması belki de kaçınılmaz olacaktı. Bu yönüyle Gürcülerin krizi fırsata çevirdiği açıktır.

Ermeni-Gürcü ilişkileri bir ülkenin sahip olduğu jeostratejik üstünlüğün dış politikada önemli bir baskı ve pazarlık unsuru olduğunun tipik bir örneğidir. Gürcistan bu kısa bağımsızlık döneminde demir yolu ulaşımı ve Batum limanı başta olmak üzere Ermenistan'a yönelik ulaştırma olanaklarını kendi lehinde baskı unsuru olarak kullanmaktan çekinmezken bu durum Ermenileri zora soktuğu gibi hareket alanını sınırlandırmıştır.

Dönemin siyasi söylem ve gelişmeleri Ermenistan'ın Azerbaycan-Gürcistan yakınlaşmasından rahatsız olduğunu göstermiştir. Azerbaycan ile ihtilaflı bölgelerde silahlı mücadelinin içinde yer alan Ermenistan, Azerbaycan-Gürcistan yakınlaşması sebebiyle hem mücadelede Gürcistan'ın desteğini sağlayamamış hem de bu iki ülkenin yakınlaşmasından dolayı Gürcistan'a yönelik olası pazarlık gücünü yitirmiştir. Gürcistan'ın Kafkasya içi dengeler, özelde de Azerbaycan ile ilişkiler adına Ermenistan ile ilk dönemde yaptığı görüşmelerde Azerbaycan aleyhine toprak tavizine fazla yanaşmaması Transkafkasya'nın bu üç cumhuriyeti arasındaki ilişkinin karakteristiği açısından dikkat çekicidir.

Türkiye-Ermenistan savaşı Ermeni-Gürcü ilişkileri açısından ciddi bir test niteliğini taşımıştır. Gürcistan, Türkiye'nin Ermenistan karşısında başarı sağlayıp Batum başta olmak üzere elindeki toprakları geri almasından korkarken Ermenilere destek anlamı taşıyan bir politika izlemiş ancak askeri bir ittifaka girmeyerek aslında daha önce görüldüğü gibi Ermenistan için özel bir fedakarlık yapamayacağını tekrar ortaya koymuştur. Başka bir ifadeyle yaşanan süreç adeta Gürcülerin Ermeniler için riske girmeyeceklerini teyit etmiştir. Gürcistan ve Ermenistan arasında 13 Kasım 1920'de imzalanan ve özde Türkiye'nin lehine olmayan "Tarafsız Bölge"ye dönük anlaşma da esasen Ermenilere iyilik olsun diye değil Gürcistan'ın bu ihtilaflı Lori bölgesini kendi menfaatleri doğrultusunda fiilen kontrol etme amacıyla yapılmıştır.

Ermenistan ve Gürcistan'ın sorunlarını çözmede başarısız kalıp ortak dış politika anlayış ve işbirliğini geliştirememesi Türk Milli Mücadelesinin Doğu'da başarı kazanmasını kolaylaştırmıştır. Zaten Türkiye'nin de bu dönemde en büyük korkusu Ermeni ve Gürcülerin işbirliğine girmesiydi. Bununla beraber Ermeni-Gürcü ilişkilerindeki genel çelişki ve güvensizliğe bakılırsa Türkiye'nin gerçekte o kadar da

endişe duymasını gerektirecek bir durumun bulunmadığı çıkarımını yapmak mümkündür.

Dönemin en karakteristik özelliklerden birisi Türk-Bolşevik ilişkilerinin Azerbaycan ekseninde pantürkistlerle temas iddialarını içerecek şekilde yarattığı yoğun spekülasyonlardır. Türk-Bolşevik ilişkilerinin gerçekte hangi düzeyde ilerlediğinden ziyade bu yönde oluşan algının bizzat kendisi Ermeni ve Gürcü çevrelerin spekülasyon malzemesi haline gelmiştir. Türk-Bolşevik teması Ermenistan ve Gürcistan için korkulu rüya olurken kaçınılmaz şekilde abartılı yorumlar yapılabilmiştir. Transkafkasya'nın kaderi Türkiye ve Bolşevik Rusya tarafından belirlenmesine rağmen süreç tam olarak Ermeni ve Gürcülerin abartılı şekilde kurguladığı yoğun Türk-Bolşevik işbirliği zemininde gelişmemiştir.

Transkafkasya'da bağımsızlık ve Bolşevikleşme sürecinin yaşandığı 1917-1921 arasındaki olağanüstü dönem Ermeni-Gürcü ilişkileri için önemli bir sınama niteliğini taşırken bu ilişkilerin muhtevasının Türkiye'den bağımsız düşünülemeyeceği açıkça görülmüştür. Yaşanan dört yıllık çalkantılı dönem, 1918 yılındaki Kafkasya politikası, geçmişten gelen emperyal algı ve kısmen Rusya'nın bünyesinde bulunmuş olmanın getirdiği koşullanma sebebiyle Ermeni ve Gürcülerde tamamen olumsuz bir Osmanlı imgesinin yerleştiğini göstermiştir. Türk Milli Mücadelesinin doğuşundan itibaren, Türkiye'nin Kars, Ardahan ve Batum'u yeniden anavatana katma amacını gütmesi ve Sovyet Rusya veya Bolşeviklerle yapılan temaslar Türkiye ve Türklere yönelik olumsuz algının devam etmesine yol açmıştır. Böylesine olumsuz algıya rağmen Batum başta olmak üzere kendi menfaatlerine dokunmaması şartıyla Gürcistan'ın, Türkiye'nin haklı kurtuluş mücadelesini olumlaması Türk-Gürcü dostluk ve işbirliğine kapı aralayan bir zeminin varlığına işaret etmesi bakımından dikkate değerdir.

Bolşevikleşme sürecinde oluşan ideolojik zeminin dış politika söylemindeki yansımaları dikkat çekicidir. Gürcü Sosyal Demokratları veya daha bilinen adıyla Menşeviklerin kendilerini sosyalist kimliği ile nitelendirip Ermeni Taşnakları milliyetçilik üzerinden eleştirmesi önemlidir. Gürcistan'ın sosyalist prensipleri ne derece hayata geçirdiği elbette ayrı bir tartışma konusudur ancak Gürcü Menşeviklerinin dönemin ideolojik yönelimine uygun şekilde bu konuyu Taşnaklar

karşısında bir övgü ve üstünlük meselesi olarak kullandığı bir gerçektir. Gürcü yönetimi sosyalist kimliğini her fısatta hatırlatsa bile gerektiğinde Ermenilere yönelik politikasında milliyetçi duruş sergilediğini de vurgulamak gerekir.

Ermenistan ve Gürcistan'ın kısa dönemli bağımsızlık dönemi temelde ulus devlet olmanın karakteristik özelliklerini sergilemiştir. Buna karşın sınır ve toprak ihtilafları, dış aktörlerle ilişkilerde çelişen politikalar, Bolşeviklerle mücadele ve Bolşevizm tartışmalarının gölgesinde geçen bu dönemin son derece sancılı geçtiği tartışılmaz bir gerçektir. Devletlerin tarihi açısından son derece kısa sayılacak bir zaman diliminde böylesine sancılı süreç geçiren Ermenistan ve Gürcistan'ın gerek kendi aralarındaki toprak meseleleri gerek Türk topraklarına yönelik iddialı politika izleyecek dinamiklere sahip olduklarının altının çizilmesi de gerekir.

Neticede, Transkafkasya'da kısa ancak dinamik bir sürece şahitlik eden 1917-1921 dönemi bölge içi aktörler arasındaki iç çelişkileri daha belirgin çizgilerle ortaya çıkarmıştır. Yaşanan süreç kısmi Azerbaycan-Gürcistan yakınlığı bir kenara bırakılırsa Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında özde zoraki komşuluk ilişkisinin bulunduğunu göstermiştir. 1917-1921 dönemi bir bütün olarak değerlendirildiğinde bölgenin 70 yıl sonra deneyimleyeceği yeni bağımsızlık süreci açısından da adeta laboratuvar işlevi görmüştür.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (Gürcistan Merkezi Tarih Arşivi-STSA)

RESMİ YAYINLAR

A.M. Topçibaşi, Parijskiy Arhiv 1919-1940, Kniga Pervaya 1919-1921, Dokumenti i Materiali, (Haz. G.Mamulia-R.Abutalıbov), Hodojestvennaya Literatura, Moskva, 2016.

Diplomatiçeskie Besedi, A.A.Topçibaşeva v İstanbule (Zapisi Çrezvıçaynogo Poslannika n Polnomoçnogo Ministra Azerbaydjanskoy Respubliki 1918-1919), (Haz. Atahan Paşayev-Vagiy Agayev), Ergyun, Baku, 1994.

Dokumenti i Materiali Po Vneşney Politike i Gruzii, Tiflis, 1919.

İz İstorii Gruzino-Armiyanskih Otnoşeni, 1918 God. Tiflis, 1919.

Kavkazskiy Kalendar Na 1847 God, Tiflis 1846.

Kavkazskiy Kalendar Na 1914, (Otdel Statistiçeskiy), Tiflis, 1914.

TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt 1, 24 Nisan 1920-21 Şubat 1922, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1985.

The First Republic of Georgia, National Archieves of Georgia (Authors/Compliers. Beka Kobakhidze, Dimitri Silakadze Anton Vacharadze)

Vneşnaya Politika SSSR, Sbornik Dokumentov Tom I (1917-1920), (Ed. S.A.Lozovskiy), Vısşaya Partiynaya Şkola Pri TSK VKP (6) Kabinet Sotsialno-Ekonomiçeskih Nauk.

SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

Borba

İkdam

Peyamı-ı Sabah

Sabah

Slovo

KİTAPLAR

Abdaladze, Aleksadr Prokofyeviç, **Politiçeskie Vzaimootnoşeniya Gruzii i Armenii v Period s Seredını IX Veka do 60-x Godov XI Veka,** Tbilisi, 1989.

Adamiya, B.İ., **İz İstorii Angliskoy İnterventsii v Gruzii (1918-1921),** Abgosizdat Suhumi 1961,

Aladjalova, İ.İ., **İz Bolşevitskogo Podpolya (Vospominaniya),** Gosudarstvennoe İzdatelstvo Sabçota Sakartvelo, Tbilisi, 1963.

----------Ali Fuat Paşa'nın Moskova Büyükelçiliği Dönemi Yazışmaları (16 Ocak 1921-14 Ekim 1921) Cilt I, (Haz. Çiğdem Aslan-Mustafa Toker), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2015.

Allen, W.E.D. ve Muratoff, Paul, **Kafkas Harekatı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi,** Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Aralov, S.İ., **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları,** Birey Toplum Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1985.

Arkomed, S.T., **Materialı po İstorii Otpadeniya Zakavkazya ot Rossii,** İzdatelstvo Krasnaya Kniga, Tiflis, 1923.

Armaoğlu, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt I: 1914-1980,** 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1994.

Asatıanı, Nodar-Janelıdze, Otar, **History of Georgia From Ancient Times to the Present Day**, Tbilisi, 2009.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk-Söylev II. Cilt 1920-1927,** 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk-Vesikalar III. Cilt,** Vesika 156, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921),** Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2001.

----------Azerbaijan At Paris Peace Conference (1919-1920), (Haz. Vilayat Guliyev), Bakü, 2008.

----------Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920), (Ed. N.Agamalieva), İzdatelstsvo Elm, Baku, 1998.

----------Azerbaycan Demokratik Respublikası, Azerbaycan Hökümeti 1918-1920, (Haz. V.Allahverdiyev-Ş.Mehdiyev), Gençlik, Bakı, 1990.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa, Üçüncü Cilt (1914-1922),** Remzi Kitabevi, 14. Baskı, İstanbul, 2018.

Baykara, Hüseyin, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi,** Gençlik Basımevi, İstanbul, 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyasası,** Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara, 1973.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da,** Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000.

Bilge, Suat, **Güç Komşuluk Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri,** İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992.

Bilgin, Mehmet, **Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

---------Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri I, Bakü 1920 Cumhuriyet Yayınları, 2000.

---------Birinci Doğu Halkları Kurultayı Belgeleri II, Bakü 1920 Cumhuriyet Yayınları, 2000.

Bournoutian, George A., **Ermeni Tarihi,** Aras Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2016.

Buntürk, Seyfeddin, **Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri,** Berikan Yayınları, Ankara, 2007.

Carr, Edward Hallet, **Bolşevik Devrimi I, 1917-1923,** (Çev. Orhan Suda), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Carr, Edward Hallett, **Bolşevik Devrimi 2, 1917-1923,** (Çev. Orhan Suda), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Carr, Edward Hallett, **Bolşevik Devrimi 3, 1917-1923,** (Çev. Tuncay Birkan), 5. Baskı, Metis Yayınları, İstanbul, 2016.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya,** Temel Yayınları, İstanbul, 2017.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918),** 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Denikin, A.İ., **Oçerki Ruskoy Smutı, Mısl**, Moskva, 1991.

Denikin, A., **Pohod Na Moskvu (Oçerki Ruskoy Smutı), Beloe Dvijenie Haçalo i Konets,** (Haz. V.A.Durova), Moskovskiy Raboçiy, Moskva, 1990.

Djavahişvili, İvane, **Granitsı Gruzii v İstoriçeskom i Sovremennom Rassmotreni,** Tbilisi 1919.

Dubinski-Muhadze İ, **Şaumyan,** İzdatelstvo TSK VLKST, Moskova, 1968,

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım,** T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998,

Gambaşidze, Givi, **İz İstorii Politiki SŞA v Otnoşenii Gruzii 1917-1920,** İzdatelstvo TSK KP Gruzii, Tbilisi, 1960.

Gasanlı, Djamil, **İstoriya Diplomatii Azerbaydjanskoy Respubliki Tom I Vneşnyaya Politika Azerbaydjanskoy Demokratiçeskoy Respubliki (1918-1920),** İzdatelstva Filinta, İzdatelstva Nauka, Moskova, 2010,

Gasanlı, Djamil, **Russkaya Revolyutsiya i Azerbaydjan Trudnıy Put k Nezavisimosti 1917-1920,** İzdatelstva Filinta, Moskva, 2011.

Gökay, Bülent, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923),** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Gökçe, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti,** Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul, 1979, s.27.

Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Gönlübol, Mehmet -Sar, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),** Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Günay, Nejla, **Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

----------Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), (Gürcüceden Çev. Marie Felicite Brosset, Türkçeye Çev. Hrand D.Andreasyan, Haz. Erdoğan Merçil) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953),** 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Hale, William, **Turkish Foreign Policy 1774-2000,** Frank Cass, London-Portland, 2000,

---------Hand Book, Near East Relief, New York, 1920.

Hartill, Leonard Ramsden, **Bir Ermeninin Anılarında Azerbaycan Olayları 1918-1922,** (Çev. Sipahi Çataltepe), Kastaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Hosking, Geoffrey, **Russia and Russians,** 2. Edition, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 2011.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia, Volume I, The First Year, 1918-1919,** University of California Press, London, 1971.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia, Volume II, From Versailles To London, 1919-1920,** University of California Press, London, 1982.

Hovannisian, Richard G., **The Republic of Armenia, Volume III, From London to Sevres, February-August 1920,** University of California Press, London, 1996.

Jordaniya, N.N., **Za Dva Goda (S 1-go Marta 1917 goda po 1-e Marta 1919 Goda) Dokladı i Reçi,** İzdanie İstoriçeskoy Komissi İ.K. Soveta Raboçih Deput., Tiflis, 1919.

Kaçaznuni, O., **Daşnaksutyun Bolşe Neçego Delat,** Tiflis, 1927.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz I.Cilt,** Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2016.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz II.Cilt,** Yapı Kredi Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2016,

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı,** Tekin Yayınevi, Ankara, 1990.

Karibi, **Krasnaya Kniga,** Tiflis, 1920.

Kavtaradze, Vano, **Na Putyah k Konfederatsii Kavkaza,** Varşova, 1937.

Kazemzade, Firuz, **Borba Za Zakavkazye (1917-1921),** (Çev. A.Umaevoy), Stockholm, 2010.

Kırzıoğlu, M.Fahrettin, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara, 1970.

Kırzıoğlu, M.Fahrettin, **Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590),** Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1976.

Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919),** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar,** 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Lekişvili, S., **Poslednie Dni Menşevikov,** Zakkniga, 1931.

Maharadze, F.İ., **Sovetı i Borba za Sovetskuyu Vlast v Gruzii 1917-1927,** Gosizdat S.S.R.G., Tiflis.

Mahmuryan, G.G., **Politika Velikobritani v Armenii n Zakavkazye v 1918-1920 gg. Vremya Belogo Çeloveka,** Erivan, Lusakn, 2002.

Marhuliya, Guram, **Administrativnaya Politika Rossiyskoy İmperii Na Yujnom Kavkaze i Voprosı Armyano-Gruzinskogo Antagonizma,** Vsegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2004.

Marhuliya, Guram, **Armiyano-Gruzinskie Vzaimootnoşeniya v 1918-1920 Godah,** Tbiliskiy Gosudarstvennıy Universitet İmeni İvane Djavahişvili, Tbilisi, 2007.

Marhuliya, Guram, **Armyano-Gruzinskaya Mirnaya Konferentsiya 1919 Goda i Sozdanie Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** Bcegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2005.

Marhuliya, Guram, **Armyanskaya Natsionalnaya İdeya i Konflikti na Kavkaze,** İzdatelstvo Universal, Tbilisi, 2010.

Marhuliya, Guram, **Armyani v Poiskah Armenii,** İzdatelstvo Universal, Tbilisi, 2010.

Marhuliya, Guram, **Loriyskoy Neutralnoy Zoni,** Vsegruzinskoe Obşestvo im. Ekvtime Takaişvili, Tbilisi, 2005,

Marhuliya, Guram, **Turtsiya i Armyano-Gruzinskiy Voorujennıy Konflikt v Oktyabre**, 1918 Goda, Suhumskiy Filial Tbiliskogo Gosudarstvehhogo Universiteta im. İ.Djavahişvili, Tbilisi, 2005.

Maysuradze, Guram, **İz İstoriografii Gruzino-Armyanskih Vzaimootnoşeni,** Kavkazki Dom, Tbilisi, 2010.

Melek, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Dış Politikası,** Der Yayınları, İstanbul, 1985.

Meray, Seha L, **Devletler Hukukuna Giriş, I.Cilt,** 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1968.

Müderrisoğlu, Alptekin, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları,** 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2013.

Orlov, A.S., Georgiev, V.A., Georgieva, N.G., Sivohina, T.A.; **İstoriya Rossii**, İzdatelstvo Prospekt, Moskva, 2008.

----------Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Öztuna, Yılmaz, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Faisal Finans Kurumu Yayını, İstanbul, 1986.

Petrosyan, Gegam, **Otnoşeniya Respubliki Armeniya s Rossiey (1918-1920),** Erivan, İzdatelstvo EGU, 2012.

Qasımlı, Musa, **Ermeni Sorunu ve Büyük Devletler 1724-1920,** Astana Yayınları, Ankara.

Rawlinson, A.- G., C.M.- E., C.B.- O., D.S.; **Adventures In The Near East 1918-1922,** 2.Edition, Jonathan Cape, London, 1934,

Resulzade, Mehmet Emin, **Yeni Kafkasya Yazıları,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017,

Reynolds, Michael A., **Shattering Empires,** Cambridge University Press, 3. Baskı, Cambridge, 2011.

Rustamova-Togidi, Solmaz, **Alimardan Bek Topçibaşev, Armyanskiy Faktor v Bakinskih Sobıtiyah 1905-1906 i 1918,** AS, Baku, 2018.

Sarı, Mustafa, **Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1821),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Sertçelik, Seyit, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı,** SRT Yayınları, Ankara, 2015.

Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I,** 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

Sonyel, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II,** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1986.

----------Halil Paşa İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e: Bitmeyen Savaş-Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları, (Haz. M.Taylan Sorgun), 7Gün Yayınları, İstanbul, 1972.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945),** Türk Tarih Kurumu, 3. Baskı, Ankara, 2000.

Sürmeli, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921),** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2001.

Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920,** (Çev. Nuray Mert), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.

Şafir, Ya., **Grajdanskaya Voyna v Rossii i Menşevitskaya Gruziya,** Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Tiflisi 1921.

Şahdin, İ., **Daşnaksutyun Na Slujbe Ruskoy Belogvardeyşini i Angliskogo Komandovaniya na Kavkaze**, Zakkniga Tiflis, 1931,

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Şimşek, Derya Çini, **Ankara'da Açılan İlk Gürcistan Temsilciliği ve Türk-Gürcü İlişkileri,** Siyasal Kitabevi, Ankara, 2019,

Şestakova, A.V., **İstoriya SSSR,** İzdateltstvo Ministerstva Prosveşeniya PSFSR, Moskva, 1949.

Şimşir, N.Bilal, **Ermeni Meselesi 1774-2005,** 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

Tanör, Bülent, **Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920),** Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 1998.

Tanrıverdi, Mustafa, **Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914),** Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019,

Tansu, Samih Nafiz, **İki Devrin Perde Arkası Teşkilat-ı Mahsusa Başkanı Hüsamettin Ertürk,** 2. Baskı, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Tengirşek, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde,** 2. Baskı, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Tellioğlu, İbrahim, **Orta Çağ'da Türkler Ermeniler Gürcüler,** Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2019,

Tetvadze, Şota-Otar Tetvadze, **Armyani v Gruzii (s Drevnıh Vremen do Segodnyaşnego Dnya,** Tbilisi, 2008.

Townshend, V.F.Charles, **Irak Seferi ve Esaret** (Tercüme: Tarih-i Asker-i Osmani Encümeni, Sadeleştirme: Recep Ahıshalı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

Tshakaya, Miha, **Gruziya i Armeniya pod Pyatoy İmperialistov (Menşeviki i Daşnaki v 1920-1921 g.g.),** Tiflis, 1925.

Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925 Cilt-I,** İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap,** 3.Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2008.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap,** 2.Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi II.Cilt,** 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi III.Cilt 2.Kısım,** 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1982.

Vançadze, Merab-Guruli, Vahtang, **İstoriya Gruzii XIX-XX yy.,** İzdatelstvo İntelekti, 2015.

Vernadsky, George, **A History of Russia,** Bantam Matrix Editions, New York, 1967,

Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askeri Faaliyetleri,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu,** (Çev. Şirin Tekeli), 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden Milli Mücadeleye,** Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.

MAKALELER ve BİLDİRİLER

Akşin, Sina, "*Ermeni Meselesinin Genel Bir Değerlendirmesi*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı 50, 2015. (87-106)

Aktaş, Hayati, "*I.Dünya Savaşı Sonrasında Karadeniz'de Bağımsız Ermenistan Devleti Kurma Planları*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:62, 2019. (33-45)

Arslan, Nebahat - Tekir, Süleyman, "*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nden, TBMM'ye Fahrettin Erdoğan*", **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:6, 2010. (1-25)

Bakacak, Alper, "*XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti*", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Ed. Temuçin Faik Ertan), 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, (43-69).

Bal, Halil, "*Brest Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler*", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,** Yıl:3, Sayı:5, 2004. (25-50)

Başak, Tolga, "*İngiliz Genelkurmay Başkanlığının Ermeni Raporu:* "*Tarihsel ve Etnolojik Açıdan Ermeniler" (5 Nisan 1918)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:44, 2013. (187-231)

Başak, Tolga, "*İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:45, 2013. (93-125)

Başak, Tolga, "İngiliz Belgeleriyle Mondros Mütarekesi ve Ermeni Sorunu", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:55, 2016. (63-136)

Bıyıklıoğlu, Tevfik; "Mondros Mütarekesinde Elviyei Selase İle İlgili Yeni Vesikalar", **Belleten,** Cilt: XXI, Sayı: 84, 1957. (569-584)

Bostancı, Mustafa, "*Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları*", **Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2, 2015. (184-202)

Çağlayan, K.Tuncer; "*Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri*", **Belleten,** Cilt: LXIV, Sayı: 240, 2000. (487-507)

Çapa, Mesut, "*Moskova Anlaşması Öncesinde Batum'da Türk İdaresi Kurma Teşebbüsü: Batum Olayı"*, **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (63-80)

Demirci, Hasan, "*Ermenistan'ın Bolşevikleşmesi Süresinde Türk-Ermeni İlişkilerine Bir Bakış (1920-1921)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:51, 2015. (301-326)

Dinçer, Hasan, "*Genelgeler ve Kongreler Dönemi*", **Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Ed. Temuçin Faik Ertan), 3. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2014, (95-110).

Doğanay, Rahmi, "*Milli Mücadele Döneminde Türkiye, Sovyet Rusya ve İtilaf Devletlerinin Kafkas Politikaları*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt:19, Sayı:2, 2009. (279-297)

Ekinci, F.Didem, "*Güney Kafkasya'da İki-Taraflığın İzlerini Bağlamsallaştırmak: Ermenistan-Gürcistan Örneği*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 63, 2019. (83-113)

Elmas, Buket, "*The Impact of Batumi on Turkish-Georgian Relations During The Period of National Struggle*", **Kafkas Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Caucaisan Studies,** Yıl/Vol.5, No:9, 2019. (69-88)

Erat, Muhammet; "*Milli Mücadele Döneminde Ardahan ve Kazım Karabekir Paşa*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (209-236)

Erdal, Selcen, "*Uluslararası Hukukta Tanıma Kurumu ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Örneği*", **Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt:13, Sayı:1, 2005. (157-196)

Erden, Ömer; "*Londra Konferansı'nın Gürcistan'ın Bolşevikleştirilmesi Sürecine Etkisi"*, **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (237-254)

Eyyüpoğlu, İsmail, "*Ardahan'da Türk İdaresinin Kuruluşu (1918-1922)*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (81-116)

Hasanlı, Cemil, "*Kafkas Cephesinde Ermeni Gönüllü Birlikleri (1914-1916)*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015. (151-187)

Karal Akgün, Seçil, "*Amerikan Kaynaklarından Kurtuluş Savaşı Başında Ermenilerle İlgili Gelişmeler*" **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015. (13-57)

Kavrelişvili, Roin, "*Kafkas Cephesi'nde Bolşevik İhtilali'nden Sonra Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Tarihi Süreç Hakkında Gürcü Basını ve Viktor Tevzaia'nın Erzincan Mütarekesi İle İlgili Hatıraları*", **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu 25-27 Eylül 2014, Erzurum,** (Yayına Hazırlayan: Merve Uğur), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (561-580)

Kavrelişvili, Roin, "*Türkiye-Gürcistan İlişkileri (1921 Sonrası Tarihi Süreç)*", **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 1, Sayı:1, 2010. (93-100)

Kıran, Abdullah, "*Uluslararası Hukukta Devletleri Tanıma ve Tanıma Türleri*", **Social Sciences Studies Journal**, Vol:3, Issue:6, 2017. (1083-1098)

Kurat, Akdes Nimet; "*Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918)*", **Belleten,** Cilt: XXXI, Sayı: 123, 1967. (375-413)

Matteı, Jean-Louis, "*Droşak Gazetesi: Açık Açık Terörizmi Savunan Bir Organ*", **Ermeni Araştırmaları Dergisi,** Sayı:50, 2015. (375-394)

Memmedli, Şureddin - Tanrıverdi, Mustafa, *"Kars İslam Şura'sının İlk Reisi Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa",* **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:2, 2008. (165-180)

Okur, Mehmet, "*Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmaları Çerçevesinde Ermeni Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme*", **Kaflas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:8, 2011. (73-90)

Özçelik, İsmail, "*Milli Mücadele Döneminde Ermeni Meselesi*", **Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 5, Sayı 11, 2017. (655-662)

Perinçek, Mehmet Bora, "*Atatürk Döneminde Rusya Komünist Partisi (Bolşevik)-Bütün Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi Politbürosu'nun Türkiye'ye İlişkin Toplantı Gündemleri ve Kararları (1919-1938)",* **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi,** Yıl:4, Sayı:7, 2005. (53-99)

Qasımlı, Musa; "*Sovyet Devlet Adamlarının Moskova ve Kars Konferansları ve Anlaşmaları Konusundaki Tutumu*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (131-152)

Tsurtsumia, Zaza, "*Gürcistan'daki Rus "Yumuşak Gücü"nün Tarihi (XIX-XX. Yüzyıl)*", **TRAD-Türkiye-Rusya Araştırmaları Dergisi,** Sayı:3, 2020. (94-115)

Tsvetkova, Tsvetelina, "*The Unstable Bridge of Cooperation-Transcaucasia in Soviet-Turkish Relations (1919-1921)*", **5.Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Sempozyumu,** Asos Yayınevi, Elazığ, 2018. (124-140)

Ural, Selçuk, "*Moskova Antlaşması'ndan Kars Antlaşması'na Türkiye'nin Kafkasya Politikası*", **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı:4, 2009. (175-214)

Vasilyev, Alexander; "*Moskova ve Kars Anlaşmalarının Hazırlanmasıyla İlgili Rus Arşivlerinden Belgeler ve Anlaşmaların Sovyet Rusya ve Bölgeleri İçin Önemi*", **Moskova ve Kars Anlaşmaları Uluslararası Sempozyumu,** Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015. (153-160)

TEZLER

Ağayev, Mehman; **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri,** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2006.

Çapraz, Hayri, **Osmanskaya İmperiya i Rossiya v Zapadnom Zakavkazye v Pervoy Polovine 19 Veka,** Dessertatsiya Na Soiskanie Uçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk, Sank-Peterburgskiy Gosudarstvehhıy Universitet, Sant-Peterburg, 2004.

Dvali, Nato, **Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

Guniava, Gela, **Türk-Rus İlişkileri ve Gürcistan, XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde,** Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007.

Mikaylov, Elnur, **Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkileri (1919-1938),** Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Murgul, Yalçın, **Baku Expedition of 1917-1918: A Study Of The Otoman Policy Towards The Caucasus,** Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Universitesi, 2007.

Mustafayev, Beşir, **Ermenilerin Kuzey Azerbaycan'daki Faaliyetleri (1905-1920)**, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.

Neciyev, Elçin, **Azerbaycan'ın Sovyetler Tarafından İşgali ve Baskı Siyaseti (1920-1937),** Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2010,

İNTERNET KAYNAKLARI

https://armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/drastamat_kanayan.htm (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)
https://www.armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/hamazasp_ohandjanian.htm (Erişim Tarihi: 1 Aralık 2020)

http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R12.html (Erişim Tarihi: 1 Temmuz 2020)

https://www.armenian-history.com/Nyuter/BIOGRAPHY/simon_vratsian.htm (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

https://www.britannica.com/place/Transcaucasia (Erişim Tarihi: 21 Mart 2020)

https://www.britannica.com/biography/Anton-Ivanovich-Denikin (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

https://www.britannica.com/biography/Aleksandr-Vasilyevich-Kolchak (Erişim Tarihi: 15 Aralık 2020)

www.ambioni.ge (Erişim Tarihi: 28.11.2020)

https://www.colisee.org/old/public/article/fiche/5290 (Erişim Tarihi: 2.12.2020)

http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia/armenia_1918_19.JPG (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2020)

https://encyclopedia2.thefreedictionary.com/Eristav, (Erişim Tarihi: 28.11.2020)

https://eurasiangeopolitics.com/south-caucasus-maps/rus-georgia-rep-map/ (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2020)

https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/zhordania-noe-nikolayevich (Erişim Tarihi: 1.12.2020)

http://firstrepublic.ge/en/biography/103 (Erişim Tarihi: 30 Kasım 2020)

https://id.loc.gov/authorities/names/n85105624.html (Erişim Tarihi: 1.12.2020)

https://kutuphane.ttk.gov.tr/search?query=Top%C3%A7uba%C5%9Fov (Erişim Tarihi: 16 Aralık 2020)

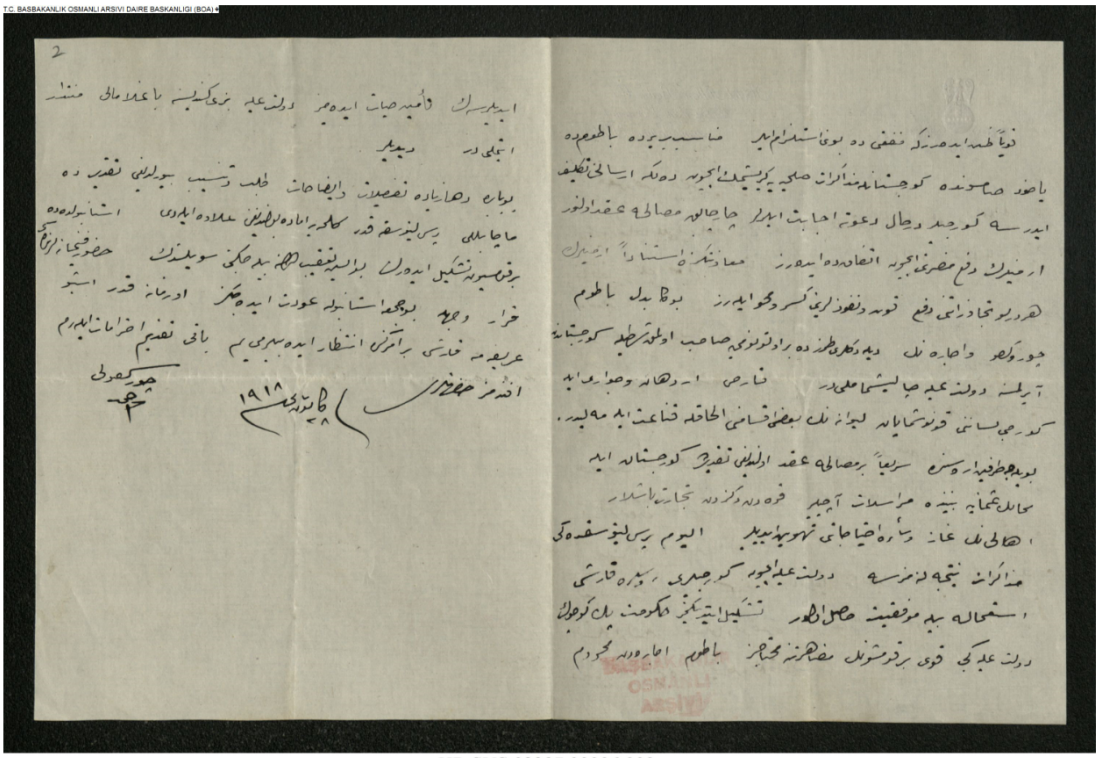
https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish%E2%80%93Armenian_War#/media/File:The_First_Armenian_Republic_1918-1920.gif (Erişim Tarihi: 18 Ağustos 2020)

https://www.oxfordreference.com (Erişim Tarihi: 23 Aralık 2020)

EKLER

EK-1:

Çürüksulu Ahmed imzalı ve 28 Ocak 1918 tarihli resmi yazı (**BOA,** HR-SYS-02397-00006-009-002**).**

HR.SYS.02397.00006.009

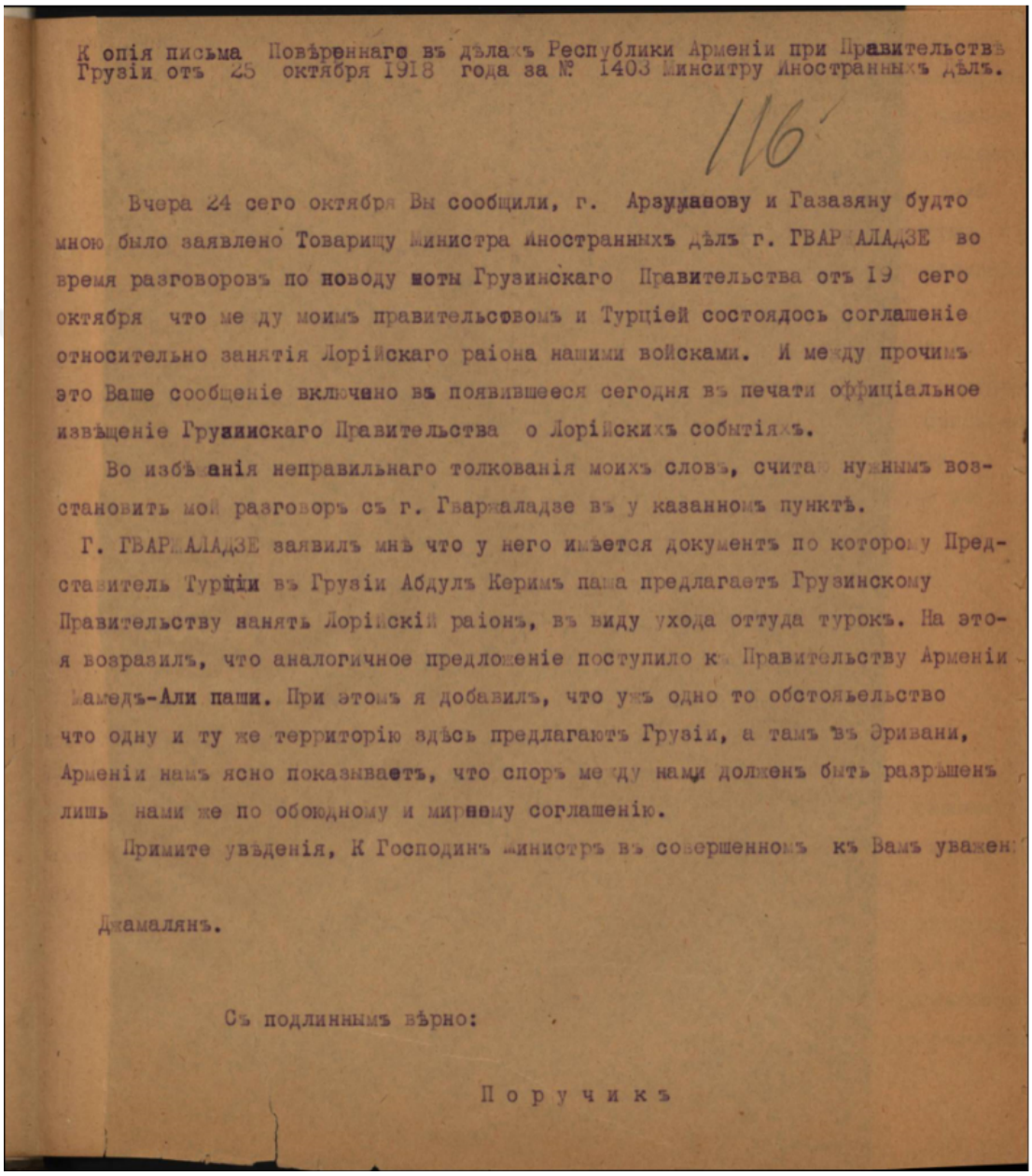
EK-2

Transkafkasya yönetimlerine ve daha sonra Gürcistan Meclisine ev sahipliği yapan bina ve Gürcistan Kurucu Meclisine ilişkin bir fotoğraf (**The First Republic of Georgia**, National Archieves of Georgia s.26)

EK-3

Ermenistan'ın Tiflis'teki temsilcisi A.Camalyan tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 25 Ekim 1918 tarihli mektup (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.No: 31, L.116).

Копія письма Повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи отъ 25 октября 1918 года за № 1403 Министру Иностранныхъ дѣлъ.

116

Вчера 24 сего октября Вы сообщили, г. Арзуманову и Газазяну будто мною было заявлено Товарищу Министра Иностранныхъ дѣлъ г. ГВАРДЖАЛАДЗЕ во время разговоровъ по поводу ноты Грузинскаго Правительства отъ 19 сего октября что между моимъ правительствомъ и Турціей состоялось соглашеніе относительно занятія Лорійскаго раіона нашими войсками. И между прочимъ это Ваше сообщеніе включено въ появившееся сегодня въ печати оффиціальное извѣщеніе Грузинскаго Правительства о Лорійскихъ событіяхъ.

Во избѣжаніе неправильнаго толкованія моихъ словъ, считаю нужнымъ возстановить мой разговоръ съ г. Гваржаладзе въ указанномъ пунктѣ.

Г. ГВАРДЖАЛАДЗЕ заявилъ мнѣ что у него имѣется документъ по которому Представитель Турціи въ Грузіи Абдулъ Керимъ паша предлагаетъ Грузинскому Правительству занять Лорійскій раіонъ, въ виду ухода оттуда турокъ. На это я возразилъ, что аналогичное предложеніе поступило къ Правительству Арменіи отъ Хамедъ-Али паши. При этомъ я добавилъ, что уже одно то обстоятельство что одну и ту же территорію здѣсь предлагаютъ Грузіи, а тамъ въ Эривани, Арменіи намъ ясно показываетъ, что споръ между нами долженъ быть разрѣшенъ лишь нами же по обоюдному и мирному соглашенію.

Примите увѣренія, К Господинъ Министръ въ совершенномъ къ Вамъ уваженіи

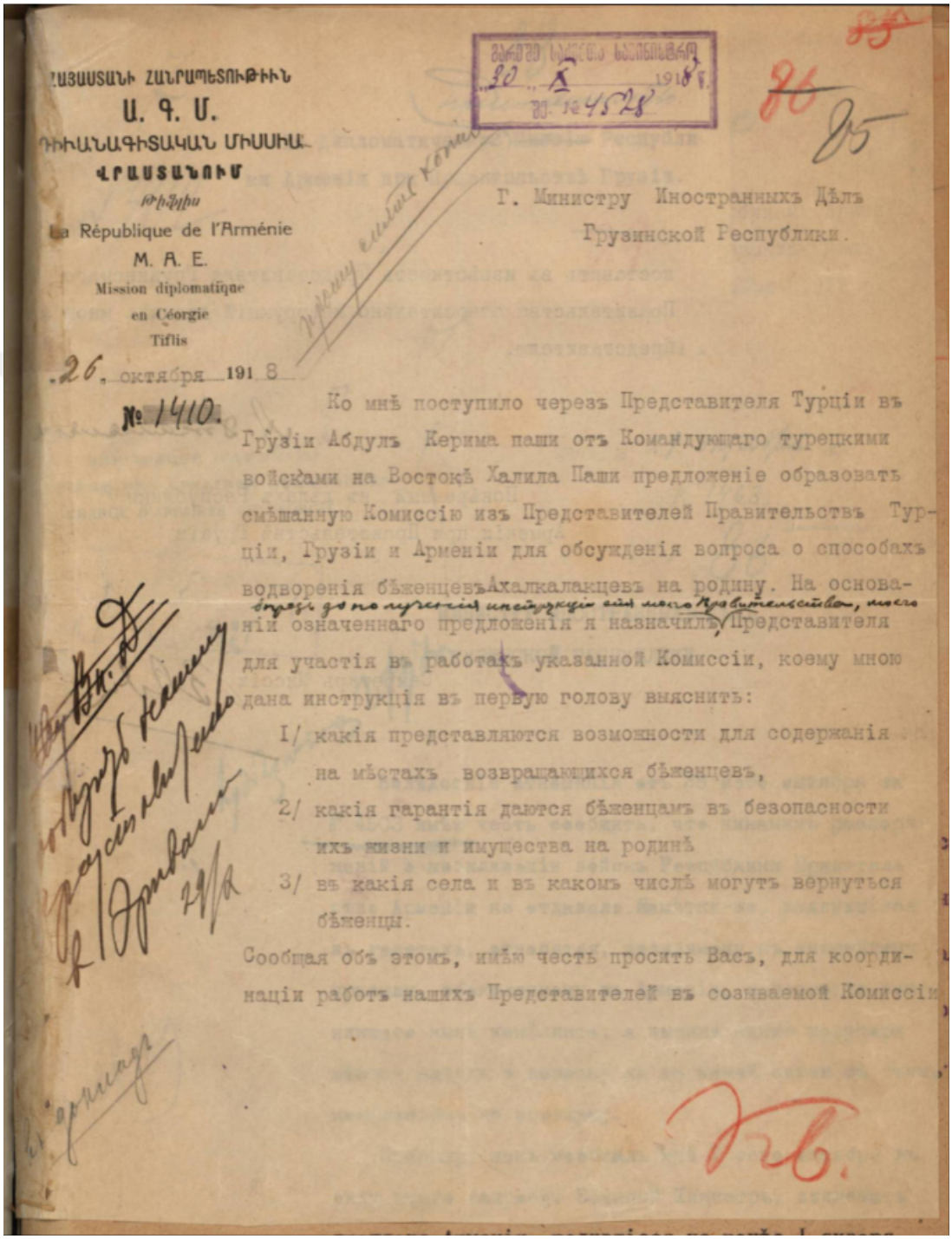
Джамалянъ.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Поручикъ

EK-4

Ermenistan'ın Tiflis'teki temsilcisi A.Camalyan tarafından Gürcistan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 26 Ekim 1918 tarihli nota (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.52, L.86).

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
Ա. Գ. Մ.
ԴԻՒԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՍՍԻԱ
ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ
Թիֆլիս
La République de l'Arménie
M. A. E.
Mission diplomatique
en Géorgie
Tiflis

26 октября 1918
№ 1410.

Г. Министру Иностранныхъ Дѣлъ
Грузинской Республики.

Ко мнѣ поступило черезъ Представителя Турціи въ Грузіи Абдулъ Керима паши отъ Командующаго турецкими войсками на Востокѣ Халила Паши предложеніе образовать смѣшанную Комиссію изъ Представителей Правительствъ Турціи, Грузіи и Арменіи для обсужденія вопроса о способахъ водворенія бѣженцевъ Ахалкалакцевъ на родину. На основаніи означеннаго предложенія я назначилъ Представителя для участія въ работахъ указанной Комиссіи, коему мною дана инструкція въ первую голову выяснить:

1/ какія представляются возможности для содержанія на мѣстахъ возвращающихся бѣженцевъ,
2/ какія гарантія даются бѣженцамъ въ безопасности ихъ жизни и имущества на родинѣ
3/ въ какія села и въ какомъ числѣ могутъ вернуться бѣженцы.

Сообщая объ этомъ, имѣю честь просить Васъ, для координаціи работъ нашихъ Представителей въ созываемой Комиссіи

EK-5

Borba Gazetesinde 8 Kasım 1918 tarihinde Taşnaklar aleyhinde yayımlanan yazı.

собственной лечебницы. Угол. Михайловск. просп. и Кирочной ул. № 22) вх. съ Кирочн. ул.). Тел. 10 | 87

3 до 7 час. вечера противъ памятника Воронцова Разъѣзжая, 19.

женскимъ, акушерству и женск. венерическимъ. Вызовы 606 и 914. Совѣты по акушерству. Пріемъ ежедневно не исключ. праздниковъ 12—2 и 6—7½. Пѣхотская 26.

Тифлисъ, 8 ноября (25 окт.).

Съ самаго начала своей дѣятельности и по сіе время въ Закавказьи партія „Дашнакцутюнъ" знала и знаетъ лишь одинъ методъ политической борьбы: это методъ интриги и провокаціи.

Выступая передъ массами и передъ лицомъ демократической Россіи и соціалистическаго интернаціонала подъ личиной „революціонной" и „соціалистической" партіи, „Дашнакцутюнъ" въ то же время не гнушался самыхъ позорныхъ для революціонной партіи связей съ темными силами. Съ первыхъ дней своего появленія въ Закавказьѣ онъ запятналъ себя заигрываніемъ и сомнительными политическими комбинаціями съ царскимъ правительствомъ. Мы помнимъ характеристику, данную этой партіи ея адвокатомъ и вынѣшнимъ официальнымъ дипломатомъ, А. Хатисовымъ, который говорилъ въ 1906 году на армяно-татарскомъ совѣщаніи въ Тифлисѣ передъ лицомъ графа Воронцова-Дашкова: Дашнакцутюнъ, говорилъ Хатисовъ, росъ и развивался „подъ эгидой двуглаваго орла". Играя на два фронта, флиртуя на двѣ стороны, въ сторону революціонной Россіи и въ сторону царскаго самодержавія, „Дашнакцутюнъ" давно подорвалъ свой престижъ въ глазахъ честныхъ политиковъ: онъ не могъ заслужить довѣрія революціонной Россіи.

Получивъ политическое воспитаніе въ отравленной атмосферѣ національной вражды и рѣзни въ Турціи, онъ усвоилъ тамъ свои пріемы борьбы.

Будучи съ самаго начала организацией зилотовъ, „дашнакцутюнъ" считалъ, что національные вопросы слѣдуетъ разрѣшать путемъ вооруженной борьбы. Всѣмъ памятна роль этой партіи въ кошмарной армяно-татарской рѣзнѣ 1905 года.

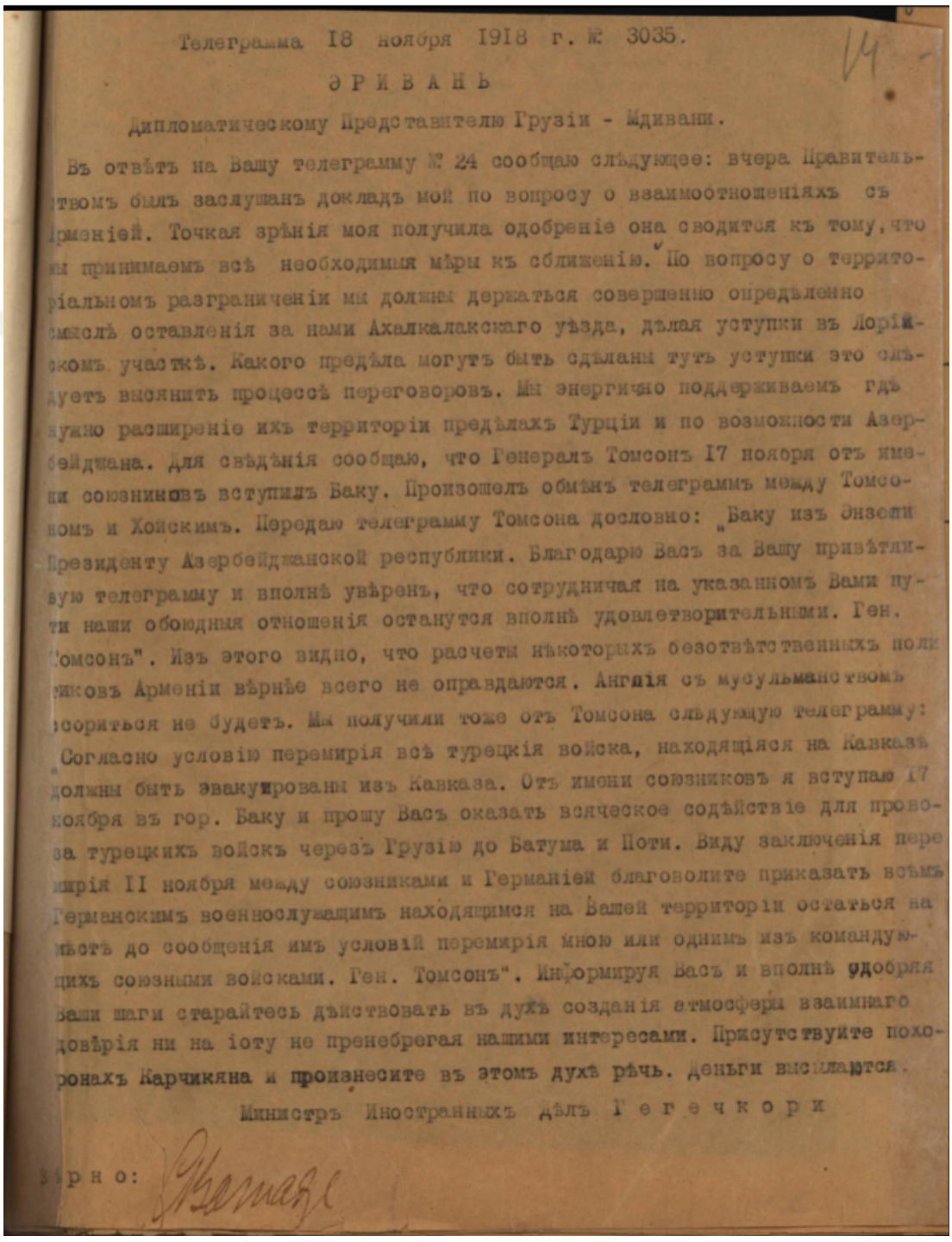
Когда началась мировая война, поставившая маленькіе народы передъ великими опасностями, „дашнакцутюнъ" счелъ самымъ подходящимъ, въ угоду царскому правительству и союзнымъ имперіалистамъ, толкнуть свой народъ въ кровавую авантюру, обезкровившую и погубившую большую часть армянскаго населенія Турціи.

Съ началомъ февральской революціи онъ уклонился отъ пути соглашенія и солидарнаго дѣйствія съ силами мѣстной демократіи. Какъ и въ эпоху сердечнаго единенія съ Воронцовымъ-Дашковымъ, онъ построилъ свои успѣхи не на соглашеніи съ Закавказской демократіей, а на закулисныхъ комбинаціяхъ съ временнымъ правительствомъ.

Когда съ уходомъ войскъ съ фронта начался трагическій періодъ для Закавказскихъ народовъ, и единство демократіи стало необходимѣе чѣмъ, когда бы то ни было, «Дашнакцутюнъ" сдѣлал

EK-6

Gürcistan Dışişleri Bakanı E.Gegeçkori imzasıyla Gürcistan'ın Erivan'daki temsilcisi S.Mdivani'ye 18 Kasım 1918'de tarihinde gönderilen telgraf (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.14).

Телеграмма 18 ноября 1918 г. № 3035.

ЭРИВАНЬ

Дипломатическому Представителю Грузіи - Мдивани.

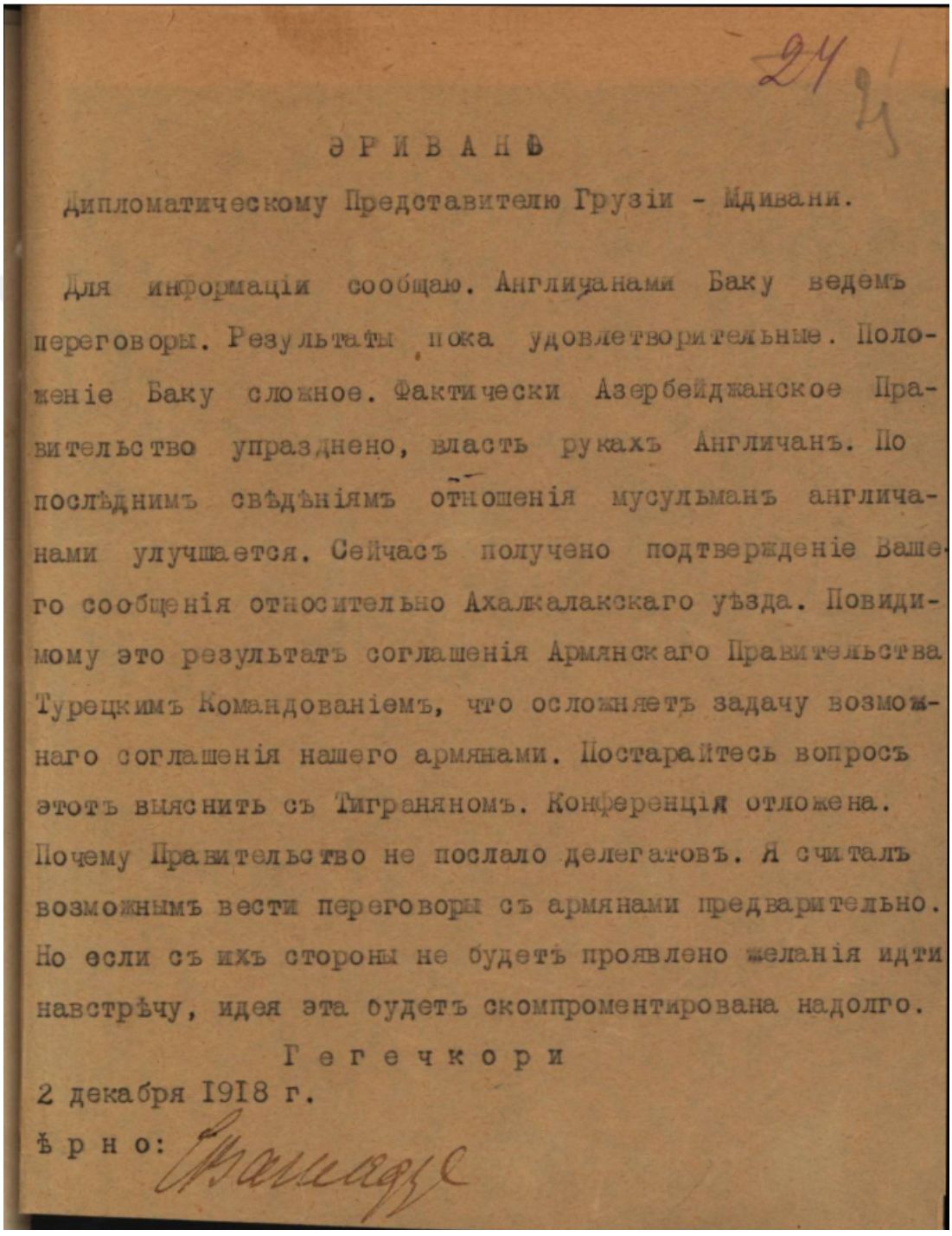
Въ отвѣтъ на Вашу телеграмму № 24 сообщаю слѣдующее: вчера Правительствомъ былъ заслушанъ докладъ мой по вопросу о взаимоотношеніяхъ съ Арменіей. Точкая зрѣнія моя получила одобреніе она сводится къ тому, что мы принимаемъ всѣ необходимыя мѣры къ сближенію. По вопросу о территоріальномъ разграниченіи мы должны держаться совершенно опредѣленно смыслѣ оставленія за нами Ахалкалакскаго уѣзда, дѣлая уступки въ Лорійскомъ участкѣ. Какого предѣла могутъ быть сдѣланы тутъ уступки это слѣдуетъ выяснить процессѣ переговоровъ. Мы энергично поддерживаемъ гдѣ нужно расширеніе ихъ территоріи предѣлахъ Турціи и по возможности Азербейджана. Для свѣдѣнія сообщаю, что Генералъ Томсонъ 17 ноября отъ имени союзниковъ вступилъ Баку. Произошелъ обмѣнъ телеграммъ между Томсономъ и Хойскимъ. Передаю телеграмму Томсона дословно: „Баку изъ Энзели Президенту Азербейджанской республики. Благодарю Васъ за Вашу привѣтливую телеграмму и вполнѣ увѣренъ, что сотрудничая на указанномъ Вами пути наши обоюдныя отношенія останутся вполнѣ удовлетворительными. Ген. Томсонъ". Изъ этого видно, что расчеты нѣкоторыхъ безотвѣтственныхъ политиковъ Арменіи вѣрнѣе всего не оправдаются. Англія съ мусульманствомъ ссориться не будетъ. Мы получили тоже отъ Томсона слѣдующую телеграмму: „Согласно условію перемирія всѣ турецкія войска, находящіяся на Кавказѣ должны быть эвакуированы изъ Кавказа. Отъ имени союзниковъ я вступаю 17 ноября въ гор. Баку и прошу Васъ оказать всяческое содѣйствіе для провоза турецкихъ войскъ черезъ Грузію до Батума и Поти. Виду заключенія перемирія 11 ноября между союзниками и Германіей благоволите приказать всѣмъ Германскимъ военнослужащимъ находящимся на Вашей территоріи остаться на мѣстѣ до сообщенія имъ условій перемирія мною или однимъ изъ командующихъ союзными войсками. Ген. Томсонъ". Информируя Васъ и вполнѣ одобряя Ваши шаги старайтесь дѣйствовать въ духѣ созданія атмосферы взаимнаго довѣрія ни на іоту не пренебрегая нашими интересами. Присутствуйте похоронахъ Карчикяна и произнесите въ этомъ духѣ рѣчь. Деньги высылаются.

Министръ Иностранныхъ дѣлъ Гегечкори

Верно:

EK-7

Gürcistan Dışişleri Bakanı E.Gegeçkori imzasıyla Gürcistan'ın Erivan'daki temsilcisi S.Mdivani'ye 2 Аralık 1918'de tarihinde gönderilen telgraf (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.24).

ЭРИВАНЪ

Дипломатическому Представителю Грузіи - Мдивани.

Для информаціи сообщаю. Англичанами Баку ведемъ переговоры. Результаты пока удовлетворительные. Положеніе Баку сложное. Фактически Азербейджанское Правительство упразднено, власть рукахъ Англичанъ. По послѣднимъ свѣдѣніямъ отношенія мусульманъ англичанами улучшается. Сейчасъ получено подтвержденіе Вашего сообщенія относительно Ахалкалакскаго уѣзда. Повидимому это результатъ соглашенія Армянскаго Правительства Турецкимъ Командованіемъ, что осложняетъ задачу возможнаго соглашенія нашего армянами. Постарайтесь вопросъ этотъ выяснить съ Тиграняномъ. Конференція отложена. Почему Правительство не послало делегатовъ. Я считалъ возможнымъ вести переговоры съ армянами предварительно. Но если съ ихъ стороны не будетъ проявлено желанія идти навстрѣчу, идея эта будетъ скомпроментирована надолго.

Гегечкори

2 декабря 1918 г.

Ѣрно:

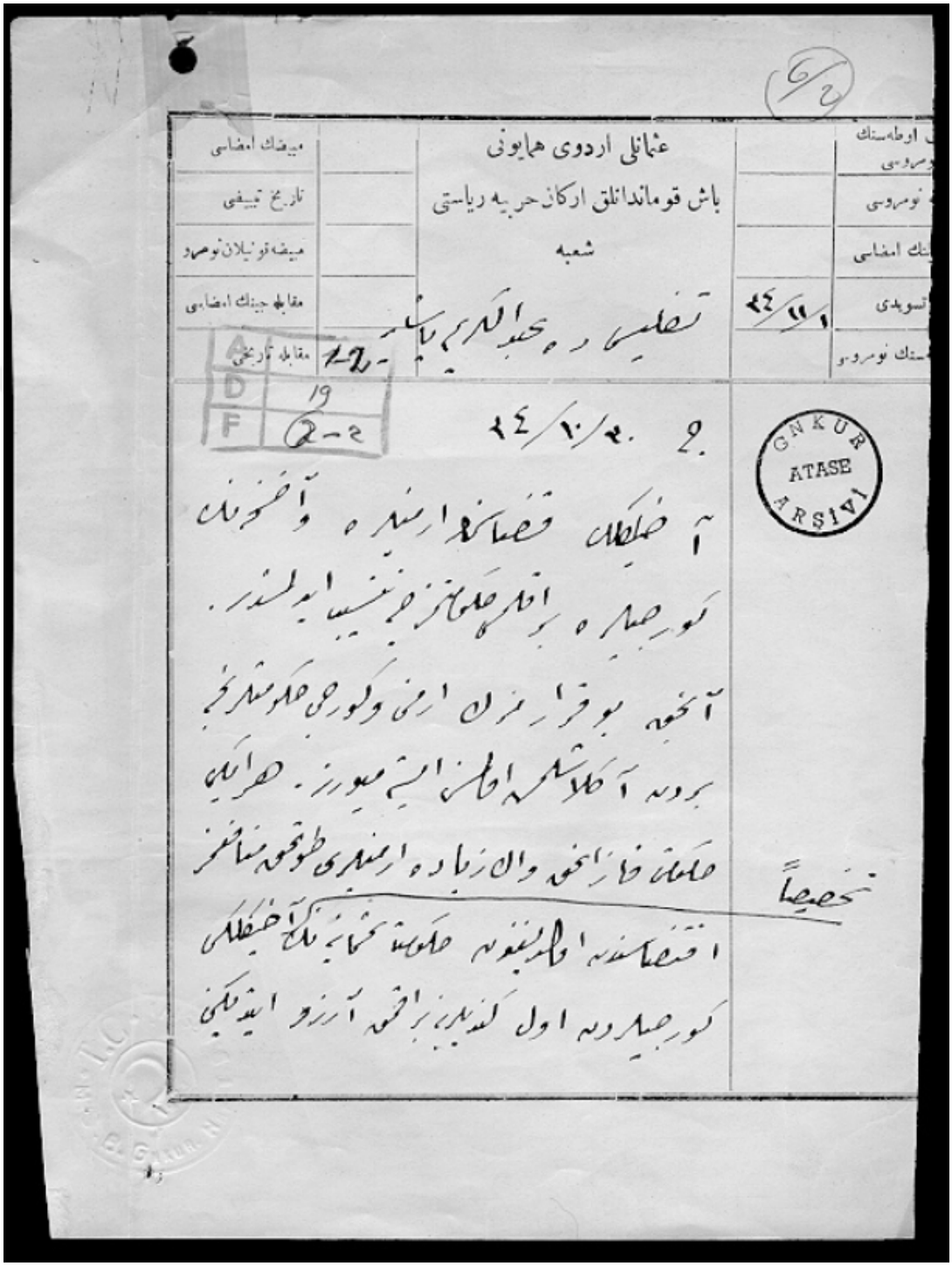
EK-8

Türk Hariciye Nezareti tarafından 31 Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazı (**ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-9).

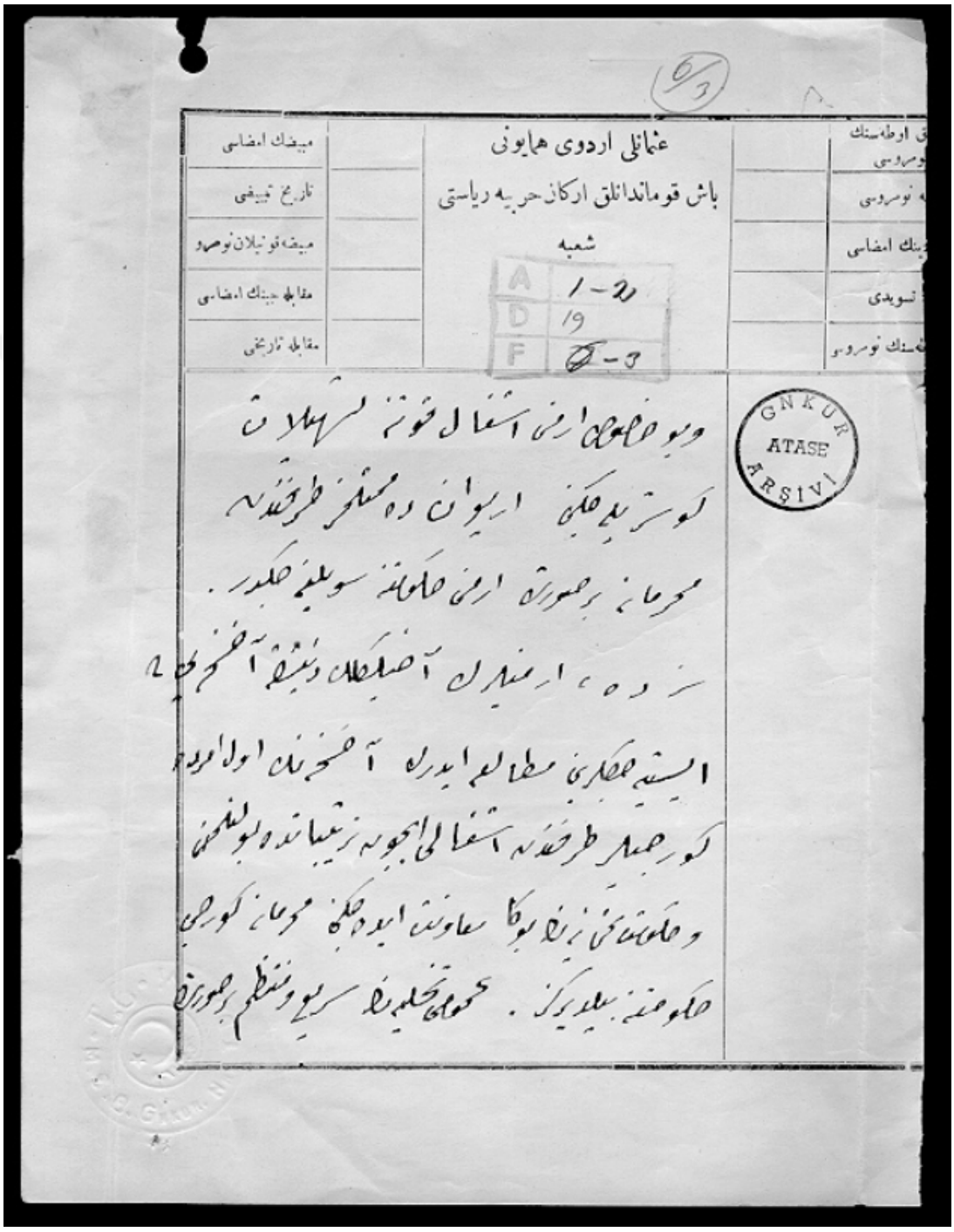
EK-9

Türk Başkumandanlığı tarafından Abdulkerim Paşa'ya gönderilen 1 Kasım 1918 tarihli telgraf (**ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-3).

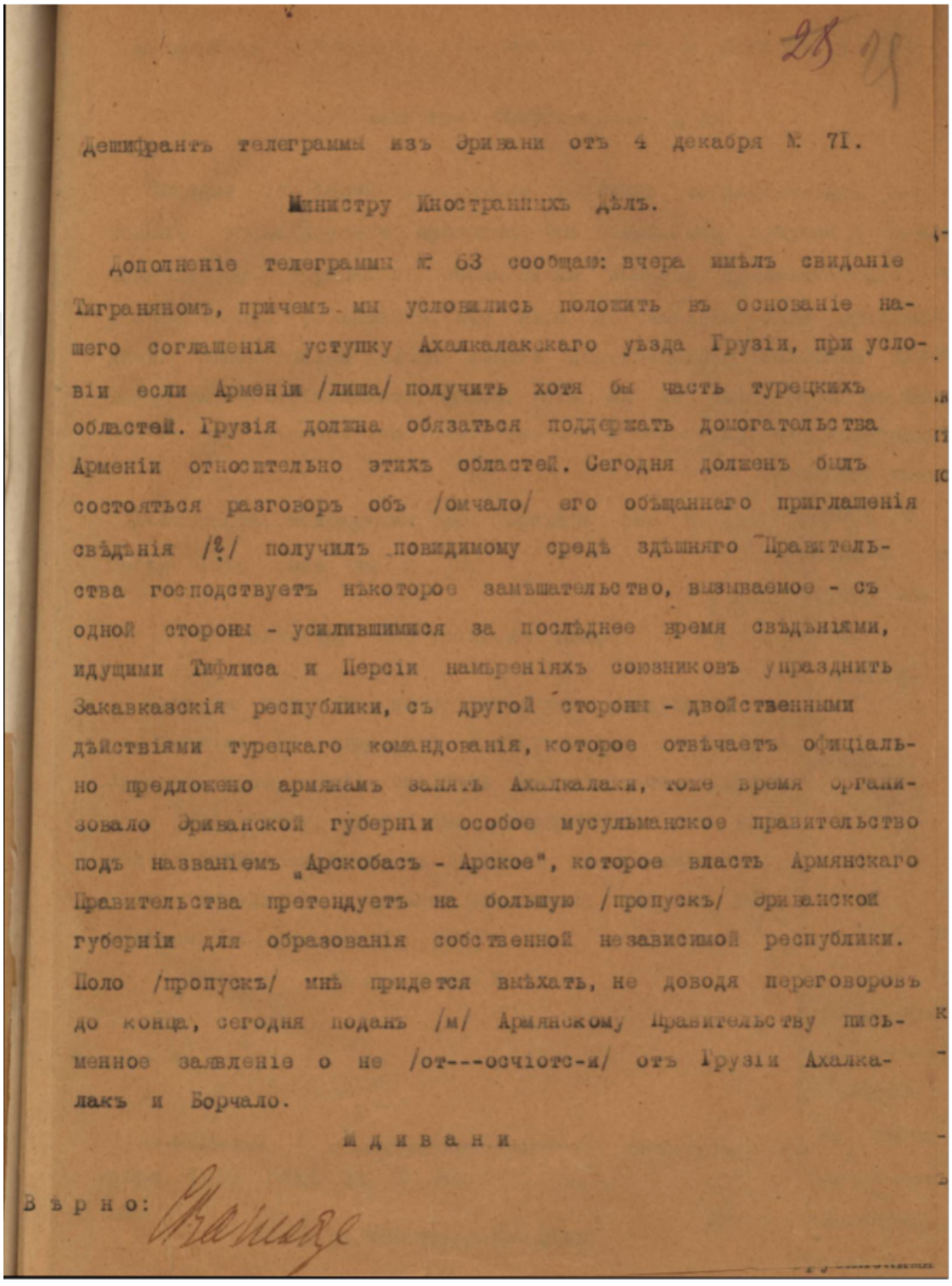
EK-10

Türk Başkumandanlığı tarafından Abdulkerim Paşa'ya gönderilen 1 Kasım 1918 tarihli telgraf (**ATASE Arşivi,** İSH. K.71, G.86-4).

EK-11

Gürcistan'ın Erivan'daki temsilcisi S.Mdivani'nin Gürcistan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği 4 Aralık 1918 tarihli telgraf (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.50, L.28).

28 29

Дешифрантъ телеграммы изъ Эривани отъ 4 декабря № 71.

Министру Иностранныхъ Дѣлъ.

Дополненіе телеграммы № 63 сообщаю: вчера имѣлъ свиданіе Тиграняномъ, причемъ мы условились положить въ основаніе нашего соглашенія уступку Ахалкалакскаго уѣзда Грузіи, при условіи если Арменіи /лишь/ получить хотя бы часть турецкихъ областей. Грузія должна обязаться поддержать домогательства Арменіи относительно этихъ областей. Сегодня долженъ былъ состояться разговоръ объ /окончательно/ его обѣщаннаго приглашенія свѣдѣнія /?/ получилъ повидимому средѣ здѣшняго Правительства господствуетъ нѣкоторое замѣшательство, вызываемое - съ одной стороны - усилившимися за послѣднее время свѣдѣніями, идущими Тифлиса и Персіи намѣреніяхъ союзниковъ упразднить Закавказскія республики, съ другой стороны - двойственными дѣйствіями турецкаго командованія, которое отвѣчаетъ официально предложено армянамъ занять Ахалкалаки, тоже время организовало Эриванской губерніи особое мусульманское правительство подъ названіемъ „Арскобасъ - Арское", которое власть Армянскаго Правительства претендуетъ на большую /пропускъ/ Эриванской губерніи для образованія собственной независимой республики. Поло /пропускъ/ мнѣ придется выѣхать, не доводя переговоровъ до конца, сегодня поданъ /м/ Армянскому Правительству письменное заявленіе о не /от---осчіотс-и/ отъ Грузіи Ахалкалакъ и Борчало.

Мдивани

Вѣрно:

EK-12

Borba Gazetesinde 20 Aralık 1918 tarihinde yayımlanan yazı.

Председатель Соединенной Комиссіи Фалькѣевъ.
Завѣдывающій дѣлами Соединенной Комиссіи В. Н. Лунаевъ.

Тифлисъ, 20 декабря.

Передъ представителями тифлисскаго пролетаріата сегодня выступаютъ представители правительства Грузіи.

На этотъ разъ голосъ авторитетнѣйшей изъ революціонныхъ организацій пролетаріата Грузіи раздастся для того, чтобы опредѣлить отношеніе пролетарскихъ массъ столицы республики къ той кошмарной войнѣ между двумя братскими народами, которая уже потребовала жертвъ и крови отъ ихъ сыновъ, которая въ будущемъ будетъ требовать новыхъ жертвъ и новой крови.

Революціонныя организаціи пролетаріата неизбѣжно являются и должны являться врагами войны, должны протестовать противъ ея ужасовъ, противъ безчисленныхъ жертвъ, которыхъ она требуетъ, противъ той ненависти, которую она родитъ между народами, между трудящимися массами различныхъ странъ.

И теперь правительство Грузіи идетъ къ революціонной пролетарской организаціи для того, чтобы услышать ея слово о всѣхъ шагахъ его политики въ отношеніи къ Арменіи и ея правительству, направленныхъ къ тому, чтобы избѣжать кровопролитія, но не увѣнчавшихся успѣхомъ.

Пролетаріатъ врагъ войны. Революціонныя организаціи пролетарскихъ массъ всегда протестовали противъ разрѣшенія международныхъ споровъ силою оружія.

Но, когда демократическое правительство исчерпало всѣ средства для мирнаго разрѣшенія спорныхъ вопросовъ, когда въ отвѣтъ на его миролюбіе, на его стремленія къ братскому сожительству братскихъ народовъ, реакціонно - авантюристическая кучка людей, мечтающихъ о власти въ Закавказьѣ кинжетъ въ наши границы свои полки, тогда пролетаріатъ обязанъ встать на защиту этого правительства.

И мы вѣримъ, что тифлисскій совѣтъ призоветъ къ оружію пролетаріатъ Грузіи.

Революціонный совѣтъ представляющій весь разноплеменный пролетаріатъ Тифлиса, долженъ сегодня сказать свое слово о войнѣ между Грузіей и Арменіей.

И то, что передъ этой интернаціональной организаціей выступаетъ правительство Грузіи, что отъ нея оно требуетъ сужденія о виновникахъ и причинахъ кровопролитія, показываетъ, что оно разсматриваетъ эту войну не какъ проявленіе армяно - грузинской вражды столкновеніе интересовъ грузинъ и армянъ, а какъ борьбу демократіи съ нападающей на нее авантюристической реакціей.

Мы вѣримъ, что тифлисскій разноплеменный пролетаріатъ такъ же смотритъ на этотъ вопросъ. Мы вѣримъ, что интернаціональная революціонная организація тифлисскихъ рабочихъ скажетъ въ этой войнѣ націи Грузіи защищаютъ не національные интересы грузинъ, а бьются за интересы интернаціональной демократіи, и долгъ каждаго сознательнаго пролетарія поддержать ихъ въ ихъ борьбѣ.

Вчера мы перепечатали изъ армянскихъ газетъ сообщеніе о томъ, будто, „14 декабря въ Каракилисѣ представитель англійской миссіи предложилъ въ 72 часа объявить перемиріе, предварительно оттянувъ Грузинскія войска къ рѣкѣ Храма, а армянскія—къ прежней границѣ до окончательнаго рѣшенія споровъ. Мѣстная администрація должна состоять изъ представителей обоихъ народовъ".

Мы не знаемъ насколько это сообщеніе достовѣрно.

Но что дашнакцаканская газета охотно муссируетъ подобные слухи—это вполнѣ понятно.

Мы съ самаго начала высказывали предположеніе, что Правители Арменіи могли рѣшиться на вѣроломное нападеніе на Грузію лишь въ разсчетѣ на вмѣшательство внѣшней силы въ ихъ пользу.

Но намъ трудно вѣрить, что бы представители союзниковъ нашли возможнымъ выступить передъ столкнувшимися сторонами съ предложеніемъ, выполненіе котораго означало бы санкціонировніе насильственнаго отторженія части территоріи республики Грузіи и оправданіе предательскаго нападенія изъ-за угла, предпринятаго правительствомъ Арменіи.

Намъ трудно этому вѣрить, ибо такое вмѣшательство Антанты означало бы узаконеніе на Кавказѣ рѣшенія спорныхъ вопросовъ путемъ грабительскаго нападенія одного народа на другой, узаконеніе какихъ началъ во взаимоотношеніяхъ между народами Кавказа, которые могутъ привести лишь къ постоянной рѣзнѣ и анархіи.

Мы рѣшительно и категорически заявляемъ, что лишь очищеніе войсками Арменіи всей правительства захваченной ими территоріи Грузіи и занятіе этой территоріи грузинскими войсками т. е. лишь возстановленіе status quo ante bellum можетъ создать условія, допускающія для насъ возобновленіе мирныхъ переговоровъ. Въ данномъ случаѣ мы стоимъ на той же точкѣ зрѣнія, которую отстаивали союзныя державы, не находившія возможнымъ приступить къ мирнымъ переговорамъ съ Германіей безъ предварительнаго очищенія послѣдней захваченныхъ ею насильственно чужихъ территорій.

Лишь возстановленіе положенія предшествовавшаго предательскому нападенію на Грузію со стороны армянскихъ войскъ создастъ основу для мирныхъ переговоровъ.

Всякое другое предложеніе, отъ кого бы оно не исходило, явится для насъ абсолютно неприемлемымъ и будетъ отвергнуто нами самымъ рѣшительнымъ образомъ.

EK-13
Ermeni-Gürcü savaşının yaşandığı bölgeyi gösteren harita
(http://www.conflicts.rem33.com/images/Georgia/arm_geor_war/R12.html)

1918 Ermen-Gürcü Savaşı Haritası

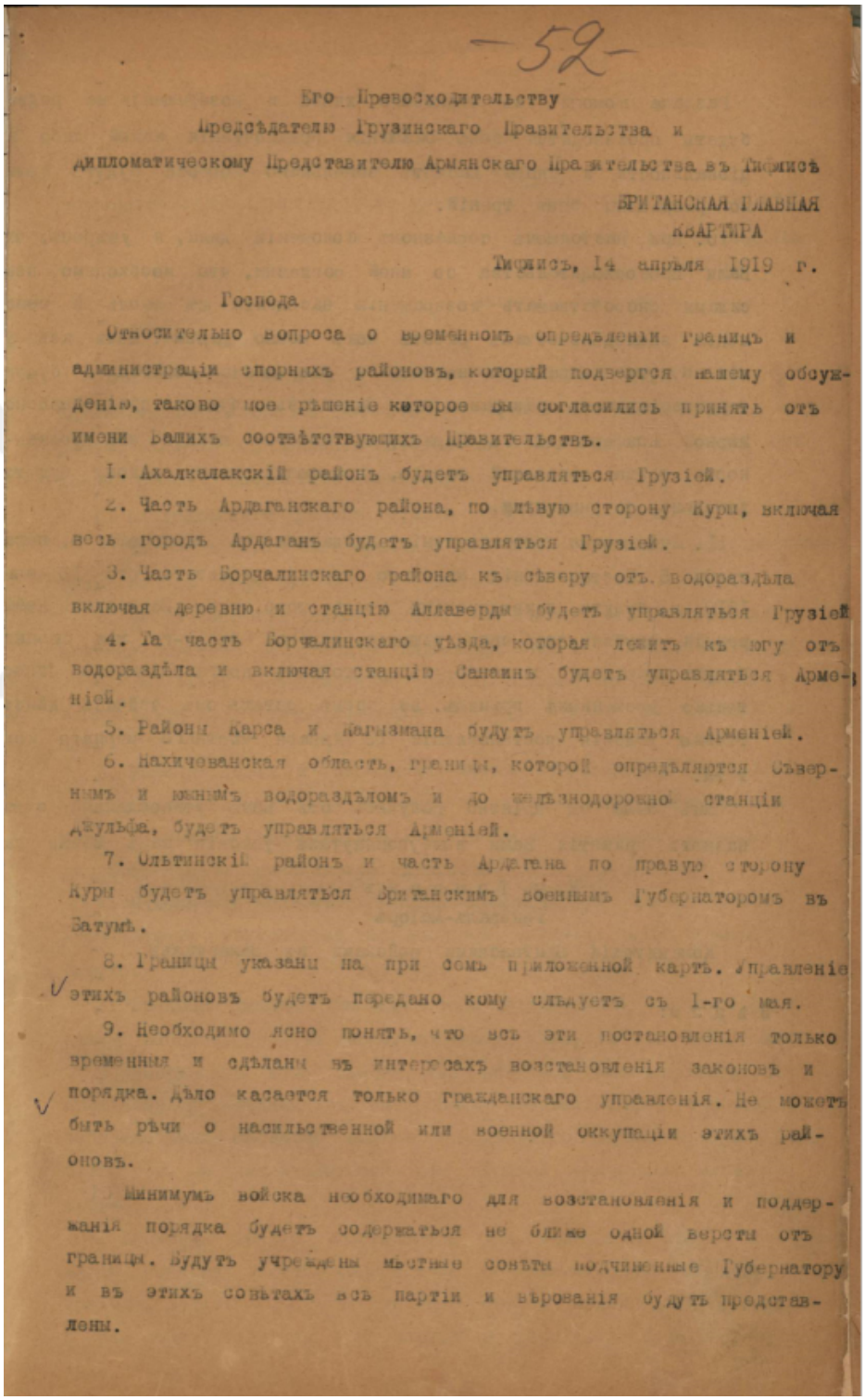
EK-14

Ermeni-Gürcü savaşından sonra oluşturulan Tarafsız Bölge'yi gösteren harita (http://www.conflicts.rem33.com/images/Armenia/armenia_1918_19.JPG (Erişim Tarihi 18 Ağustos 2020)

EK-15

İngiliz General Thomson tarafından 14 Nisan 1919 tarihinde Gürcistan Başbakanı ve Ermenistan'ın Tiflis'teki diplomatik temsilcisine gönderilen yazı (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.82, L.52).

-52-

Его Превосходительству
Председателю Грузинскаго Правительства и
Дипломатическому Представителю Армянскаго Правительства въ Тифлисѣ

БРИТАНСКАЯ ГЛАВНАЯ
КВАРТИРА

Тифлисъ, 14 апрѣля 1919 г.

Господа

Относительно вопроса о временномъ опредѣленіи границъ и администраціи спорныхъ районовъ, который подвергся нашему обсужденію, таково мое рѣшеніе которое вы согласились принять отъ имени вашихъ соотвѣтствующихъ Правительствъ.

1. Ахалкалакскій районъ будетъ управляться Грузіей.

2. Часть Ардаганскаго района, по лѣвую сторону Куры, включая весь городъ Ардаганъ будетъ управляться Грузіей.

3. Часть Борчалинскаго района къ сѣверу отъ водораздѣла включая деревню и станцію Аллаверды будетъ управляться Грузіей.

4. Та часть Борчалинскаго уѣзда, которая лежитъ къ югу отъ водораздѣла и включая станцію Саванкъ будетъ управляться Арменіей.

5. Районы Карса и Кагызмана будутъ управляться Арменіей.

6. Нахичеванская область, границы, которой опредѣляются Сѣвернымъ и южнымъ водораздѣломъ и до желѣзнодорожной станціи Джульфа, будетъ управляться Арменіей.

7. Ольтинскій районъ и часть Ардагана по правую сторону Куры будетъ управляться Британскимъ военнымъ Губернаторомъ въ Батумѣ.

8. Границы указаны на при семъ приложенной картѣ. Управленіе этихъ районовъ будетъ передано кому слѣдуетъ съ 1-го мая.

9. Необходимо ясно понять, что всѣ эти постановленія только временныя и сдѣланы въ интересахъ возстановленія законовъ и порядка. Дѣло касается только гражданскаго управленія. Не можетъ быть рѣчи о насильственной или военной оккупаціи этихъ районовъ.

Минимумъ войска необходимаго для возстановленія и поддержанія порядка будетъ содержаться не ближе одной версты отъ границы. Будутъ учреждены мѣстные совѣты подчиненные Губернатору и въ этихъ совѣтахъ всѣ партіи и вѣрованія будутъ представлены.

EK-16

Borba Gazetesinin 9 Eylül 1919 tarihinde Taşnaklar aleyhinde yayımladığı yazı.

ской демократіи.

ПЕЧАТЬ.

«Айастани Ашхатаворъ», отвѣчаетъ въ № 132 на статью нашу «Безумцы», помѣщенную въ № 188 «Борьбы».

Отвѣтъ данъ центральнымъ органомъ партіи дашнакцутюнъ въ передовой статьѣ подъ заглавіемъ «Измѣнники»:

Передовица начинается съ ламентацій по поводу постоянныхъ нашихъ стараній «компротменировать партію дашнакцутюнъ въ глазахъ армянскаго народа и иностранцевъ», а также «сѣять раздоръ между армянами и грузинами».

Кромѣ этого въ вину намъ вмѣняется еще и третье преступленіе:

Оказывается, мы поставили себѣ цѣлью «оправдать

татарскихъ измѣнниковъ и разбойниковъ, которые подъ руководствомъ турецкихъ офицеровъ и азербейджанскихъ инструкторовъ наше отечество превратили въ адъ».

«Айастани Ашхатаворъ» въ данномъ случаѣ дважды неправъ:

1) Армению превратили въ адъ не «татарскіе измѣнники», а правовѣрные дашнакцаканы:

2) Мы никогда не оправдываемъ виновниковъ и участниковъ національной рѣзни, въ частности турецкіе офицеры, руководящіе погромщиками-татарами, не ближе нашему сердцу, чѣмъ «товарищи» Амазаспы, Дро, Андраники и имъ подобные, руководящіе погромщиками-армянами.

Затѣмъ газета повторяетъ свое завѣдомо лживое утвержденіе, будто Грузинское пра-

3) Никакихъ переговоровъ ... пашой И. Рамишвили, ни въ ... въ Баку, ни въ какомъ ином ... вели;

4) Никакихъ «результатов... ное дашнакцаканами свида... И. Рамишвили имѣть не ... свиданія этого никогда не б...

5) Неизвѣстно, съ чѣмъ ве... накцаканы т. Азатяна;

6) Въ грузино-азербайдж... номъ договорѣ имѣются ли... касающіеся Арменіи: 1-ый, ... не относится къ спорамъ, ... возникнуть у Грузіи или А... сосѣдними государствами (т... ніей) на почвѣ не закон... размежеванія Закавказья; ... менію предоставляется при... шенію;

7) Эти пункты были из... блокованы и дашнакцакана... не хуже, чѣмъ намъ;

8) Наконецъ заключит... статьи «Айастани-Ашхат... что нужно быть дашнак... при чтеніи ихъ не чувство... недоумѣнія.

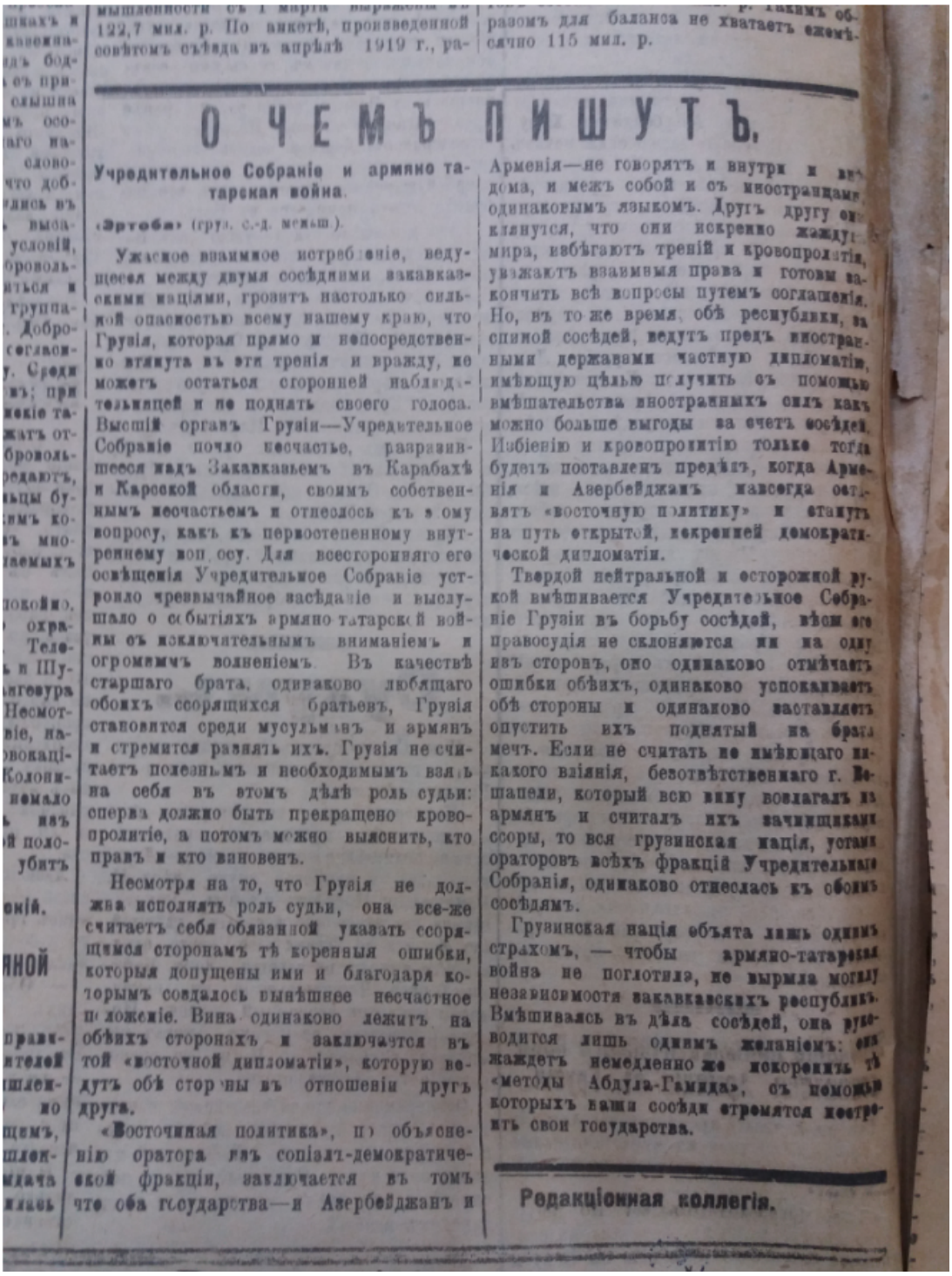
Убійство соціал... Баку.

Въ пятницу 5 сентя... чи. въ Баку убиты гу... и Аліевъ и тяжело р... тель рабочей конфере... Гоголеридзе.

Преступленіе совер... нѣ «Новый Свѣтъ» ... гадочныхъ условіяхъ

EK-17

Menşevik Gürcü Ertoba Gazetesinin yazısını alıntılayan 15 Nisan 1920 tarihli Ermeni Slovo Gazetesindeki yazı.

122,7 мил. р. По анкетѣ, произведенной совѣтомъ съѣзда въ апрѣлѣ 1919 г., ра-

разомъ для баланса не хватаетъ ежемѣ-сячно 115 мил. р.

О ЧЕМЪ ПИШУТЪ.

Учредительное Собраніе и армяно татарская война.

«Эртоба» (груз. с.-д. мен.ш.).

Ужасное взаимное истребленіе, ведущееся между двумя сосѣдними закавказскими націями, грозитъ настолько сильной опасностью всему нашему краю, что Грузія, которая прямо и непосредственно втянута въ эти тренія и вражду, не можетъ остаться сторонней наблюдательницей и не поднять своего голоса. Высшій органъ Грузіи—Учредительное Собраніе почло несчастье, разразившееся надъ Закавказьемъ въ Карабахѣ и Карской области, своимъ собственнымъ несчастьемъ и отнеслось къ этому вопросу, какъ къ первостепенному внутреннему вопросу. Для всесторонняго его освѣщенія Учредительное Собраніе устроило чрезвычайное засѣданіе и выслушало о событіяхъ армяно татарской войны съ исключительнымъ вниманіемъ и огромнымъ волненіемъ. Въ качествѣ старшаго брата, одинаково любящаго обоихъ ссорящихся братьевъ, Грузія становится среди мусульманъ и армянъ и стремится развять ихъ. Грузія не считаетъ полезнымъ и необходимымъ взять на себя въ этомъ дѣлѣ роль судьи: сперва должно быть прекращено кровопролитіе, а потомъ можно выяснить, кто правъ и кто виновенъ.

Несмотря на то, что Грузія не должна исполнять роль судьи, она все-же считаетъ себя обязанной указать ссорящимся сторонамъ тѣ коренныя ошибки, которыя допущены ими и благодаря которымъ создалось нынѣшнее несчастное положеніе. Вина одинаково лежитъ на обѣихъ сторонахъ и заключается въ той «восточной дипломатіи», которую ведутъ обѣ стороны въ отношеніи другъ друга.

«Восточная политика», по объясненію оратора отъ соціалъ-демократической фракціи, заключается въ томъ что оба государства—и Азербейджанъ и Армевія—не говорятъ и внутри и вн дома, и межъ собой и съ иностранцами одинаковымъ языкомъ. Другъ другу они клянутся, что они искренно жаждут мира, избѣгаютъ треній и кровопролитія, уважаютъ взаимныя права и готовы закончить всѣ вопросы путемъ соглашенія. Но, въ то же время, обѣ республики, за спиной сосѣдей, ведутъ предъ иностранными державами частную дипломатію, имѣющую цѣлью получить отъ помощью вмѣшательства иностранныхъ силъ какъ можно больше выгоды за счетъ сосѣдей. Избѣжанію и кровопролитію только тогда будетъ поставленъ предѣлъ, когда Армевія и Азербейджанъ навсегда оставятъ «восточную политику» и станутъ на путь открытой, искренней демократической дипломатіи.

Твердой нейтральной и осторожной рукой вмѣшивается Учредительное Собраніе Грузіи въ борьбу сосѣдей, вѣсы его правосудія не склоняются ни на одну изъ сторонъ, оно одинаково отмѣчаетъ ошибки обѣихъ, одинаково успокаиваетъ обѣ стороны и одинаково заставляетъ опустить ихъ поднятый на брата мечъ. Если не считать не имѣющаго никакого вліянія, безотвѣтственнаго г. Вешапели, который всю вину возлагалъ на армянъ и считалъ ихъ зачинщиками ссоры, то вся грузинская нація, устами ораторовъ всѣхъ фракцій Учредительнаго Собранія, одинаково отнеслась къ обоимъ сосѣдямъ.

Грузинская нація объята лишь однимъ страхомъ, — чтобы армяно-татарская война не поглотила, не вырвала могилу независимости закавказскихъ республикъ. Вмѣшиваясь въ дѣла сосѣдей, она руководится лишь однимъ желаніемъ: она жаждетъ немедленно же искоренить тѣ «методы Абдула-Гамида», съ помощью которыхъ наши сосѣди стремятся построить свои государства.

Редакціонная коллегія.

EK-18

Ermeni Slovo Gazetesinde 5 Mayıs 1920 tarihinde yayımlanan yazı.

Тифлисъ, 5 мая.

Большевистскій переворотъ въ Баку, приуроченный къ тому моменту, когда европейскіе союзники окончательно предрѣшили къ уничтоженію старую Оттоманскую имперію, какъ гнѣздо политическаго панисламизма и хищнаго пантюркскаго имперіализма, поставилъ обѣ закавказскія демократіи — Грузію и Арменію предъ лицомъ самой серьезной опасности.

Демократія Грузіи, какъ это видно изъ преній въ засѣданіи Учредительнаго Собранія 30-го апрѣля, изъ рѣчей въ объединенномъ засѣданіи Совѣта рабочихъ депутатовъ и предоставителей профессоюзовъ г. Тифлиса и изъ резолюцій, вынесенныхъ на обоихъ засѣданіяхъ, отдала себѣ ясный отчетъ въ создавшемся положеніи вещей и пришла къ опредѣленнымъ рѣшеніямъ.

И рѣчи Н. Н. Жордапія въ обоихъ собраніяхъ и выступленіе Е. П. Гегечкори, и принятыя резолюціи, и обращеніе Народной гвардіи къ рабочему интернаціоналу не расходятся ни въ опредѣленіи причинъ и характера бакинскаго переворота, ни въ объясненіи цѣлей и задачъ этого неожиданнаго событія, ни въ оцѣнкѣ создавшагося положенія, ни въ выборѣ той линіи поведенія, которая должна быть принята Грузіей въ столь отвѣтственный моментъ.

Причины переворота въ Азербейджанѣ, согласно діагнозу, поставленному главой грузинскаго правительства, это—культурно-политическая отсталость тюрко-азербейджанскаго населенія, отсутствіе всякихъ демократическихъ реформъ въ

скій народъ «доказать всему міру, что демократія Грузіи умѣетъ не только строить государство, но и защищать его, обладаетъ талантомъ не только политическаго творчества, но и борьбы за свободу».

Этотъ лозунгъ вождя грузинской демократіи подхватили Учредительное Собраніе Грузіи и собраніе совѣта рабочихъ депутатовъ и профессіональныхъ союзовъ, которыя единогласно рѣшили въ своихъ резолюціяхъ «безъ колебанія защищать свободу и независимость Грузіи» и въ то же время просить помощи и поддержки демократій Европы.

Напрасно только вожди и ораторы обоихъ собраній говорили объ одиночествѣ Грузіи въ Закавказьѣ.

Рядомъ съ Грузіей еще другая сосѣдняя демократія—демократія Арменіи находится въ столь же, если не болѣе опасномъ положеніи. Армепія лежитъ ближе къ анатолійскому гнѣзду пантюркскихъ имперіалистовъ и географически дальше отъ демократій Европы. Она и ненавистнѣе, какъ для панисламистовъ Турціи, такъ и для ихъ азербейджанскихъ друзей безъ различія окраски, потому что раздѣляетъ ихъ своимъ новообразовывающимся государственнымъ тѣломъ. Сама грузинская демократія устами Н. Н. Жордапія указываетъ, что, перекрасившіеся азербейджанцы «намѣрены прежде всего двинуться въ Арменію для соединенія съ анатолійскими войсками».

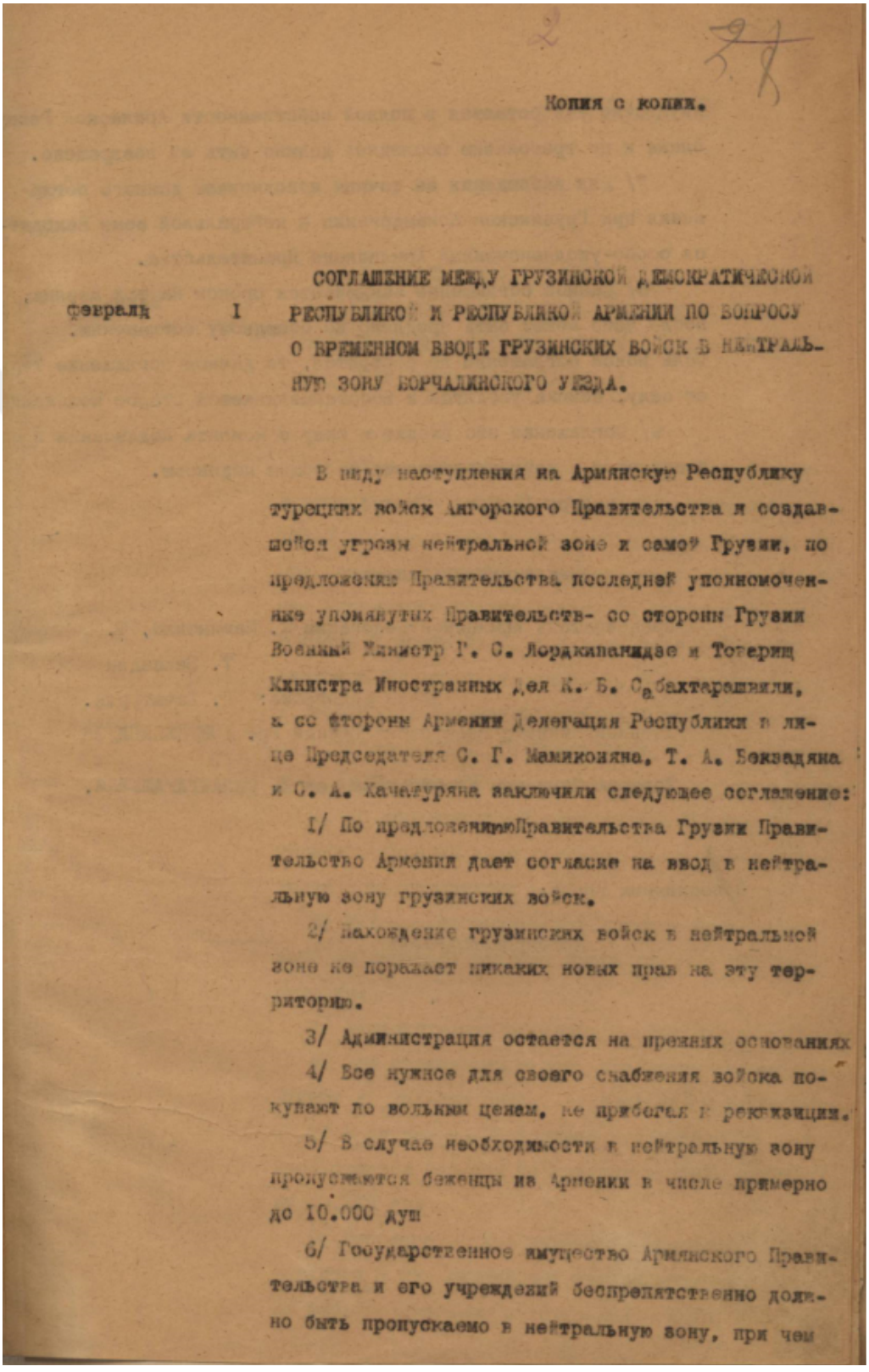
Да мы имѣемъ предъ собою и двѣ ноты ультимативныя, посланныя изъ «Краснаго Баку» и «Краснаго Владикавказа» правительству Арменіи, требующія покаочищенія Карабаха и Зангезура и угрожающія «въ противномъ случаѣ войной и со стороны Совѣтскаго Азербейджана и со стороны федеративной Россійской совѣтской республики.

Правда, вторая нота исходитъ только отъ имени Орджоникидзе, Кирова и прочихъ комиссаровъ, а не отъ Чичерина, правда, она требуетъ прекращенія междунаціональной борьбы не только въ предѣлахъ Азербейджана, но и Арменіи, не называя Карабаха и Зангезура, а главное провозглашаетъ принципы самоопредѣленія и справедливаго національнаго размежеванія, обѣщая нѣчто въ родѣ арбитража. Но мы знаемъ это самоопредѣленіе и на Украйнѣ, и на Дону, и на Кубани, знаемъ также особую, хотя, быть можетъ, и временную и основанную на расчетѣ, симпатію большевиковъ къ тюркамъ, а потому думаемъ, что Арменія не можетъ быть обольщена второй нотой, требующей 24-хъ часоваго подчиненія ея условіямъ.

Поэтому мы думаемъ, что и Арменія приходится думать о самозащитѣ и охранѣ своей свободы и независимости. Ожидая помощи и поддержки отъ демократій Европы, обѣ угрожаемыя Закавказскія демократіи должны были бы уже немедленно одѣлать шаги къ тѣсному сближенію и взаимопомощи предъ лицомъ общей опасности. Если Грузія можетъ быть необходимой для Арменіи, то и Арменія столь же полезна въ качествѣ друга и союзника для Грузіи.

EK-19

13 Kasım 1920 tarihli Ermeni-Gürcü anlaşması metninin ilk sayfası (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L. 2).

Копия с копии.

февраль I

СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ГРУЗИНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И РЕСПУБЛИКОЙ АРМЕНИИ ПО ВОПРОСУ О ВРЕМЕННОМ ВВОДЕ ГРУЗИНСКИХ ВОЙСК В НЕЙТРАЛЬНУЮ ЗОНУ БОРЧАЛИНСКОГО УЕЗДА.

В виду наступления на Армянскую Республику турецких войск Ангорского Правительства и создавшейся угрозы нейтральной зоне и самой Грузии, по предложению Правительства последней уполномоченные упомянутых Правительств- со стороны Грузии Военный Министр Г. С. Лордкипанидзе и Товарищ Министра Иностранных Дел К. Б. Сабахтарашвили, а со стороны Армении Делегация Республики в лице Председателя С. Г. Мамиконяна, Т. А. Бекзадяна и С. А. Качазуряна заключили следующее соглашение:

I/ По предложению Правительства Грузии Правительство Армении дает согласие на ввод в нейтральную зону грузинских войск.

2/ Нахождение грузинских войск в нейтральной зоне не предаст никаких новых прав на эту территорию.

3/ Администрация остается на прежних основаниях

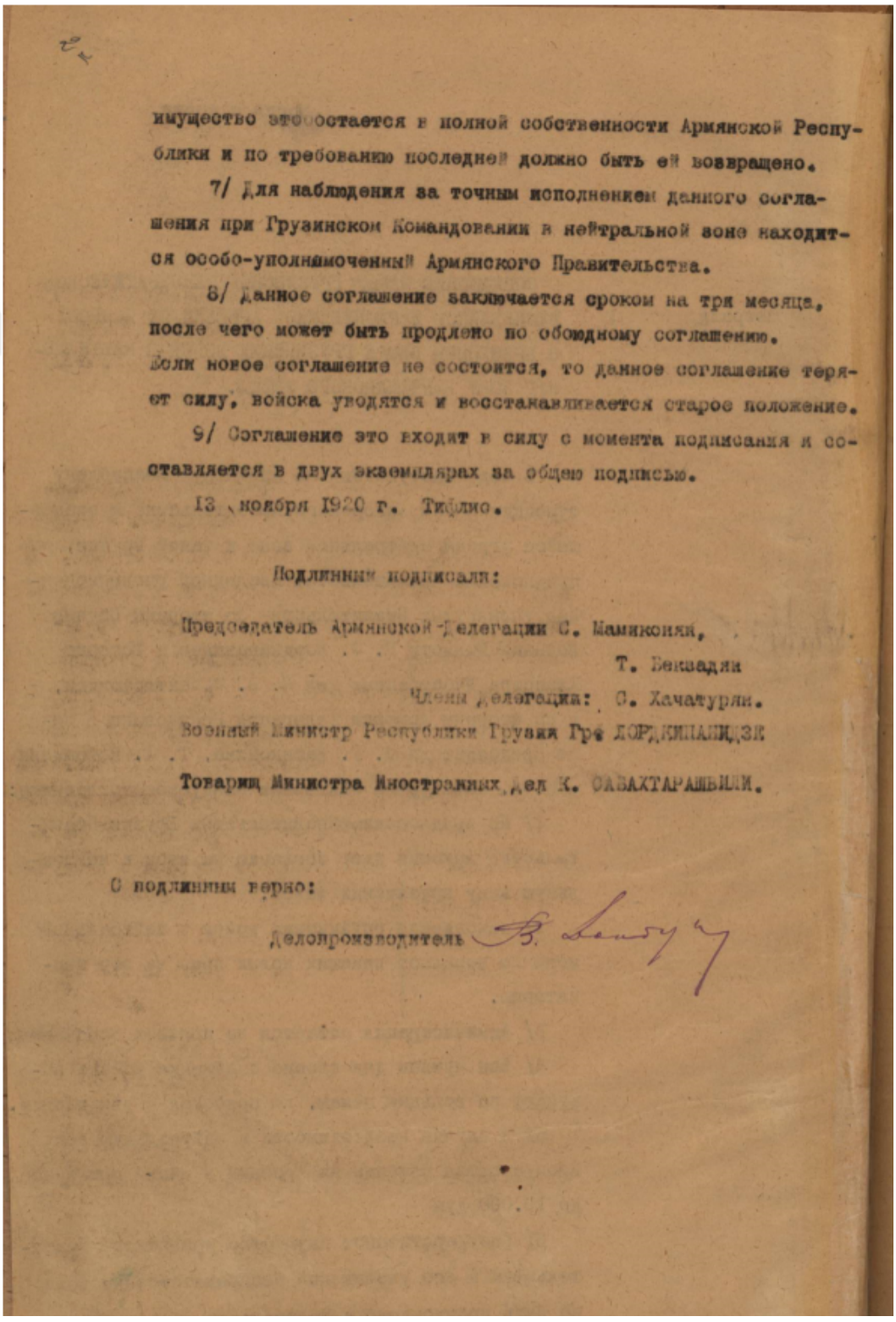
4/ Все нужное для своего снабжения войска покупают по вольным ценам, не прибегая к реквизиции.

5/ В случае необходимости в нейтральную зону пропускаются беженцы из Армении в числе примерно до 10.000 душ

6/ Государственное имущество Армянского Правительства и его учреждений беспрепятственно должно быть пропускаемо в нейтральную зону, при чем

EK-20

13 Kasım 1920 tarihli Ermeni-Gürcü anlaşması metninin ikinci sayfası (**STSA,** F. 1864. Op.1, D.85, L. 2).

имущество это остается в полной собственности Армянской Республики и по требованию последней должно быть ей возвращено.

7/ Для наблюдения за точным исполнением данного соглашения при Грузинском Командовании в нейтральной зоне находится особо-уполномоченный Армянского Правительства.

8/ Данное соглашение заключается сроком на три месяца, после чего может быть продлено по обоюдному соглашению. Если новое соглашение не состоится, то данное соглашение теряет силу, войска уводятся и восстанавливается старое положение.

9/ Соглашение это входит в силу с момента подписания и составляется в двух экземплярах за общею подписью.

13 ноября 1920 г. Тифлис.

Подлинным подписали:

Председатель Армянской Делегации С. Маникоян,

Т. Бекадзян

Члены делегации: О. Хачатурян.

Военный Министр Республики Грузия Гр. ДОРДЖИПАЛИДЗЕ

Товарищ Министра Иностранных Дел К. САБАХТАРАШВИЛИ.

С подлинным верно:

Делопроизводитель

EK-21

Borba Gazetesinin Taşnak basını aleyhindeki 27 Ocak 1921 tarihli yazısı.

Тифлисъ, 27-го янва[ря].

Вчера мы приводили выдержки изъ руководящей статьи газеты «Чакатамартъ», посвященной грузино-турецкимъ отношеніямъ.

Не стоило бы останавливаться на этой статьѣ, если бы слова «Чакатамарт'а» были личнымъ отдѣльнымъ выпадомъ органа константинопольскихъ дашнаковъ.

Къ сожалѣнію, разговоры «Чакатамарт'а» являются выраженіемъ общей позиціи дашнакцакановъ, къ сожалѣнію, тѣ же ноты звучатъ и въ писаніяхъ «Ашхатавор'а».

Дашнакская пресса за послѣднее время упорно ведетъ линію провокаціонныхъ сообщеній о томъ, что Грузія заключаетъ союзъ съ Турціей за счетъ ограбленной и разоренной Арменіи.

Цѣль этихъ разговоровъ ясна: это стремленіе, съ одной стороны, скомпрометировать Грузію какъ и въ глазахъ большевиковъ, противъ которыхъ будто-бы она заключаетъ союзъ съ Кемалемъ, такъ и въ глазахъ Европы, цѣлямъ и намѣреніямъ которой, будто-бы противостоитъ объединенное оружіе Грузіи и кемалистовъ; во вторыхъ—это обычная цѣль дашнаковъ—направить негодованіе армянскаго народа по русскому ненависти къ Грузіи и этимъ заставить его забыть о преступленіяхъ партіи «Дашнакцутюнъ», приведшей Армению къ той пропасти, въ какой очутилась она теперь и изъ которой долго придется еще выбираться армянскому народу.

Опровергать дашнакцаканскія измышленія нечего:

Кто повѣритъ, что Грузія отдаетъ туркамъ Батумъ, кто повѣритъ, что Грузія получаетъ отъ Кемаля въ даръ Ахалцихъ и Ахалкалаки, которыми она давно и безспорно владѣетъ, кто повѣритъ, что отъ Грузіи требуютъ, а она согласится отмѣнить въ республикѣ воскресный отдыхъ.

Всѣ эти курьезы—достояніе юмористовъ, а не политики. И какъ жалки и какъ безчестны и неосуществимы должны быть цѣли, къ которымъ идутъ съ помощью подобныхъ смѣшныхъ сплетенъ.

Но проходя мимо этихъ сплетенъ дашнакскихъ кумушекъ, мы хотимъ сегодня еще разъ поднять большой вопросъ о нашихъ взаимноотношеніяхъ съ Анго рой.

Прежде всего мы, какъ соціалъ-демократы, открыто писали и говорили о томъ, что, поскольку движеніе Кемаля—движеніе освободительное движеніе, устанавливающее суверенитетъ турецкаго

Но вопросъ о взаимоотношеніяхъ между Грузіей и Ангорой мы никогда не ставили и не будемъ ставить какъ вопросъ нашихъ идейныхъ симпатій и антипатій.

Мы идейные противники большевиковъ. Но мы искренне стремимся установить дружественныя взаимоотношенія Грузіи съ большевистской Россіей. Мы не можемъ ни въ какой мѣрѣ сочувствовать имперіалистическимъ планамъ правительствъ Антанты. Но мы употребляемъ всѣ усилія, чтобы установить нормальныя отношенія съ Франціей, Англіей, Италіей.

Мы не большевики, мы соціалъ-демократы; поэтому мы не признаемъ права одного народа вмѣшиваться во внутреннюю жизнь другого, права одного государства диктовать свою волю другому государству.

Мы—соціалъ-демократы, поэтому мы признаемъ единственный способъ воздѣйствія на внутреннюю жизнь и борьбу суверенныхъ народовъ и странъ—это чрезъ признанные ими самими органы международнаго объединенія и чрезъ моральное давленіе пролетарскаго интернаціонала, членомъ котораго является наша партія.

И съ этой основной соціалъ-демократической точки зрѣнія мы подходимъ къ взаимоотношеніямъ Грузіи и Ангоры.

Какъ бы не относиться къ правительству Кемаля — это единственное правительство признанное турецкимъ народомъ и опирающееся на него.

Ангора теперь—Турція. Иной Турціи нѣтъ.

Эта Турція подошла къ нашимъ границамъ. И, какъ со всѣми народами, въ взаимоотношеніяхъ съ ней мы хотимъ быть носителями идей мира и солидарности государствъ. Мы хотимъ дружбы съ турецкимъ народомъ; мы не желаемъ вмѣшиваться въ его внутреннія дѣла, и требуемъ отъ его правительства уваженія къ суверенитету нашей страны, признанія ея границъ и ея интересовъ.

Если анторское правительство станетъ искренне и до конца на этотъ путь—на путь признанія суверенныхъ правъ Грузіи,—то грузинская власть не увидитъ никакихъ препятствій къ установленію мира съ Турціей. Какъ не видѣла ихъ для установленія мира съ любымъ изъ народовъ правительство котораго стало бы на путь уваженія независимости республики.

Всѣ эти простыя истины никогда не были понятны дашнакамъ. Мы много разъ предупреждали партію «Дашнакцутюнъ», что вмѣшиваясь во внутреннія дѣла Турціи, что стремясь не къ дружбѣ съ сосѣдями а къ использованію

Что же пусть утѣшаются!

Цѣлу ихъ самоутѣшеніямъ

Будемъ надѣяться, что поймет

ОПРОВЕРЖЕН

ТИФЛИСЪ, 26 января. Въ цент

ТЕЛЕ

французскія сообщ

ЛІОНЪ, 25-го января

МЕЖСОЮЗНАЯ КОНФЕРЕН
ПАРИЖЪ.

Межсоюзная конференція
во вторникъ, утромъ, въ
иностранныхъ дѣлъ въ Пари
предсѣдательствомъ Аристида
Присутствовали: Бертело; от
Ллойдъ-Джорджъ и лордъ
отъ Италіи—графъ Сфорца,
дела Торетта, отъ Бельгіи
Послѣ привѣтственнаго слов
приступлено было къ вопрос
женія въ присутствіи техни
"портовъ, въ числѣ которыхъ
военный министръ Барту,
Фошъ, генералы Вейганъ и Н
шалъ Вильсонъ и другіе сов
церы. Во время утренняго
маршалъ Фошъ сдѣлалъ ре
да версальской комиссіи о
ніи Германіей нѣкоторыхъ у
зоруженіи. На дневномъ за
вы правительствъ обсужда
просъ.

При открытіи засѣданія
бранный своими коллегами
лемъ, обратился къ присутст
слѣдующими словами:

Позвольте мнѣ поблагода
оказанную мнѣ честь и сер
вѣтствовать васъ. Я думаю
лучшій способъ выказать
благодарность будетъ вак
ращенной къ вамъ про
дленно приступить къ рабо

— Газета «Танъ» пише
ралъ Бингамъ, возглавляю
скую подкомиссію для кон
уничтоженіемъ германскаго
хорошо подготовился, что

EK-22

Ermeni-Gürcü Savaşının bitimine ithafen 14 Ocak 1919 tarihinde Gürcistan Başbakanı, askeri yetkililer ve milletvekillerinin katılımıyla yapılan askeri geçit töreni (**The First Republic of Georgia**, National Archieves of Georgia s.90)

Participants of the military parade dedicated to the end of the war against Armenia
From left to right: 1(9) member of the parliament Shalva Mikeladze, 2(5) Minister of Agriculture Noe Khomeriki, 3(13) member of the parliament Giorgi Tsintsadze, 4(2) Minister of War Grigol Giorgadze, 5(10) commander of the division of the armored trains Valodia Goguadze, 6(1) Chairman of the Government Noe Zhordania, 7(3) assistant to the Minister of War, commander in chief of the Georgian army during the Armenian-Georgian war, general Alexandre Gedevanishvili, 8(4) commander of the Shulaveri-Sadakhlo front in the war against Armenia general Giorgi Mazniashvili, 9(11) head of the field headquarters of the Georgian military in the Armenia-Georgian war general Vladimer Imnadze, 10(6) colonel K. Beridze, 11(7) head of the artillery division general Giorgi Kazbegi, 12(12) colonel Alexandre Zakariadze, 15(15) judge Gomarteli.
Tbilisi, January 14, 1919
The document preserved at the National Archives of Georgia

EK-23

1919-1921 dönemine ait Gürcistan haritası (https://eurasiangeopolitics.com/south-caucasus-maps/rus-georgia-rep-map/ (Erişim Tarihi 18 Ağustos 2020)

EK-24

1918-1920 dönemine ait Ermenistan ve Transkafkasya haritası (https://en.wikipedia.org/wiki/Turkish%E2%80%93Armenian_War#/media/File:The_First_Armenian_Republic_1918-1920.gif (Erişim Tarihi 18 Ağustos 2020)

EK-25

1917-1921 arasında ön plana çıkan ve Ermeni-Gürcü ilişkilerinde rol oynayan bazı Ermeni yetkililer

Kaçatur Karçikyan

Arşak Camalyan

Simon Vratsyan

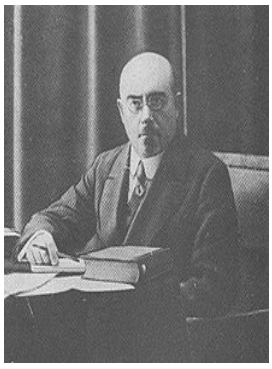
Drastamat Kanayan (Dro)

Hovhannes Kachaznuni

Aleksander Bekzadyan

Aleksander Hatisyan

Hamazasp Ohancanyan

Avetis Aharonyan

EK-26

1917-1921 arasında ön plana çıkan ve Ermeni-Gürcü ilişkilerinde rol oynayan bazı Gürcü yetkililer

Noy Ramişvili

Nikolay Çkheidze

Filipe Maharadze

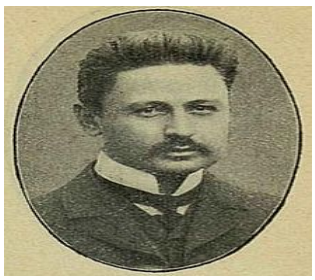
Noy Jordaniya

Valiko Cugeli

Budu (Polikarp) Mdivani

Ivane Gomarteli

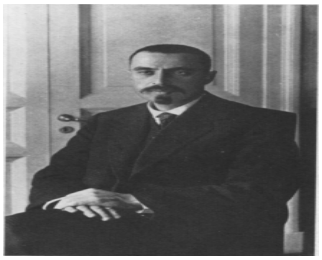
Evgeni Gegeçkori

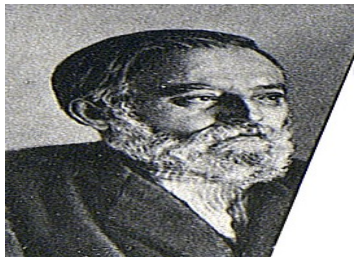
Simeon Mdivani

Akaki Çhenkeli

Irakli Tsereteli

Mihail (Miha) Tshakaya

ÖZGEÇMİŞ

Ferruh Özder Şenkaya Lisesi'ni bitirdikten sonra lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İngilizce) Bölümünde tamamlamıştır. Özder, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Ana Bilim Dalında yüksek lisans eğitimi almış ve "1980 Sonrasında Türkiye'de Muhafazakar Kimliğin Gelişimi ve Siyasal Partiler" adlı tezi hazırlamıştır. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki doktora eğitimini ise 2021 yılı başında tamamlamıştır.

Ankara Üniversitesi TİTE Atatürk Yolu Dergisi'nde "*Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik ve Ticari İlişkileri*" (Bahar 2017) adlı makalesi yayımlanmıştır.

İngilizce ve Rusça bilmektedir.